

ISSN:1304-4796

e-ISSN:2146-2844

CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

2025

CİLT:23

SAYI:3

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uluslararası Hakemli Bir Dergidir.

Manisa Celal Bayar University Journal of Social Science is
the International Peer Reviewed Journal.

Dergimiz “TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı”, “DERGİPARK”, “EBSCO”, “Central and Eastern European Online Library”, “Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)”, “SCIP10”, “ASOS İndeks”, “İDEAL ONLINE”, “İSAM İlahiyat Makaleleri Veritabanı”, “Türk Eğitim İndeksi”, “Akademik Türk Dergileri İndeksi”, “Modern Language Association” ve “Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi” tarafından taranmaktadır.

This journal is indexed by ULAKBİM, DERGİPARK, EBSCO, CEEOL, SOBIAD, SCIP10, TEI, ASOS, ISAM, AKADEMİK DİZİN, IDEAL ONLINE, MLA and ARASTIRMAX.

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Bilimsel Yayın Koordinatörü

Prof. Dr. Ali KONURALP

Editör/Editor

Prof. Dr. Coşkun ÇILBANT

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Nazmi AVCI	Doç. Dr. Gamze ŞEN
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Doç. Dr. Ayça TÜMTÜRK
Prof. Dr. Tuncer ÖZDİL	Doç. Dr. Burak ÖZDOĞAN
Prof. Dr. Meryem AYAN	Doç. Dr. Pınar GÜNER KOÇAK
Prof. Dr. Halit YANIKKAYA	Doç. Dr. Nihat Ozan KÖROĞLU
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Doç. Dr. Sezen TOFUR
Prof. Dr. Zeki Atıl BULUT	Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU
Prof. Dr. Duygu ALPTEKİN	Dr. Öğr. Üyesi Gözde ŞAKAR
Prof. Dr. Serkan CURA	Dr. Öğr. Üyesi Beran GÜLÇİÇEK TOLUN
Prof. Dr. Pınar GÜZEL GÜRBÜZ	Dr. Öğr. Üyesi Emre ÇAKAR
Doç. Dr. Kadir ADAMAZ	Dr. Öğr. Üyesi Hasan Sefa TURAN
Doç. Dr. Fatih KAHRAMAN	Dr. Öğr. Üyesi Deniz ERER
Doç. Dr. Bilal ELBİR	Dr. Öğr. Üyesi Yasemin YAVAŞLAR ÖZAKINCI
Doç. Dr. Deniz DİRİK	Arş. Gör. Dr. Musa OVALI
Doç. Dr. Ayşe GÖNÜLLÜ ATAKAN	Araş. Gör. Mert MORALI
Doç. Dr. Osman İYİLİKCİ	
Doç. Dr. Sibel KİRAZ	

İletişim Adresi / Correspondence: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Prof. Dr. İlhan VARANK Yerleşkesi, 45030 Manisa, TÜRKİYE.

Telefon / Phone: +902362012757 | **Faks / Fax:** +902362332766 | **E-mail:** lee.sosyaldergi@cbu.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos> **Basım Yeri / Place:** Online

©Copyright: MCBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara
aittir.

Writers are responsible for the content of their articles.

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yılda dört (4) sayı olarak yayınlanan
uluslararası hakemli bir dergidir.

Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences is a four times a year published, refereed
international journal.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Coşkun ÇILBANT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali EROL	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit TELCİ	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Chakib BENAFLI	Cezayir 2 Üniversitesi
Prof. Cherifa TAYENE SAHED	University of Algier-z
Prof. Dr. Feridun EMECEN	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ERDEMİR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan ERDOĞAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KARĞIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Nejdett HAYTA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer TURAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Serhat BAŞTAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar AYBEK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Sibel SELİM	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ceren ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Burak KARTAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Adem SEZER	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Aylin ÜNAL	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Buğra ÖZER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Gökhan BİÇER	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Ferhat ARSLAN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Mahmut SÖNMEZ	University of Texas San Antonio
Dr. Timo Muller	University of Augsburg

Sayı Hakem Kurulu

Hakem	Kurum
Abdulhamit Dündar	Sakarya Üniversitesi
Abdulkadir Çüçen	BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Ali Genç	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Ali Geriş	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
Alkan Üstün	BARTIN ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ, SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ
Aslı Aydemir	DİCLE ÜNİVERSİTESİ
Atakan Yorulmaz	
Burak Önemli	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Bülent Ayyıldız	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Canan Madran	
Cengiz Gürbıyık	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
Deniz Erer	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ, SALİHLİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Deniz Erer	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ, SALİHLİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Elif Nuyan	Bursa Uludağ Üniversitesi
Emel Yarimoğlu	Yaşar Üniversitesi
Emel Yarimoğlu	Yaşar Üniversitesi
Emre Gökalp	ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
Esmâ Tuğçe Tözman	YAŞAR ÜNİVERSİTESİ
Ferzende İdiz	VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Gaye Yavuzcan	İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ
Gökben Ayhan	MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
Gül Kayalıdere	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Gül Nur Demiral	CELAL BAYAR UNIVERSITY
Gülcan Işık	GAZİ ÜNİVERSİTESİ, İLETİŞİM FAKÜLTESİ
Gülşah Uğurluel Atağan	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Hakan Behcet Sazyek	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
Haluk Tandırcıoğlu	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ, İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Hamza Kahriman	ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ, AYDIN İKTİSAT FAKÜLTESİ
Hasan Bardakçı	HARRAN UNIVERSITY, SIVEREK FACULTY OF APPLIED SCIENCES
Hasan Uçar	EGE ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ, SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ, SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
Hasan Hüseyin Yıldırım	Balıkesir Üniversitesi
Hürşad Sinan Özbek	
Kemal Yıldız	MARMARA ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Kutan Koruyan	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ, İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ, YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ BÖLÜMÜ
Mehtap Tunç	Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi
Muhammet Kemal Karaman	UŞAK ÜNİVERSİTESİ
Murat Atan	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Murat Sami Türker	Anadolu Üniversitesi
Mustafa Tepeci	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Nilay Bıçakcıoğlu Peynirci	University Of Sussex
Oktay Berber	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Pelin Mastar Özcan	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ, İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ, MALİYE BÖLÜMÜ

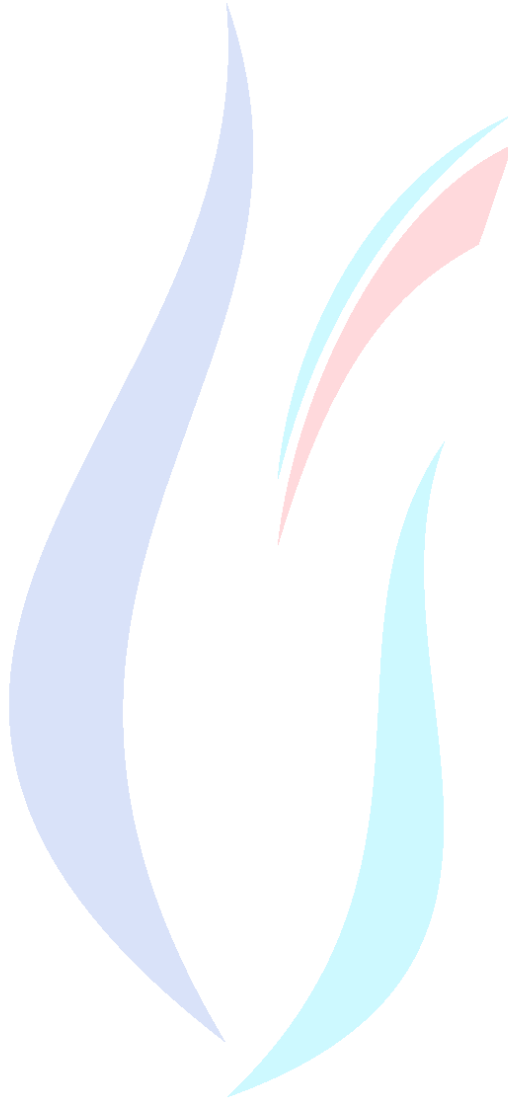
Sayı Hakem Kurulu

Rahime Çelik Görgüt	KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ, MESLEK YÜKSEKOKULU
Salim Durukoğlu	İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
Savaş Erdoğan	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sefa Erbaş	Gümüşhane Üniversitesi
Selim Güngör	TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
Sevinç Gök İpekçioğlu	EGE ÜNİVERSİTESİ, EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Sevtap Gölgesiz Karaca	TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
Taner Bilgin	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Tuba Sütüoğlu	BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
Ulviye Aydın	Dokuz Eylül Üniversitesi
Veysel Hasar	MANİSA CELÂL BAYAR ÜNİVERSİTESİ, REKTÖRLÜK
Yasemin Mumcu	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
Züleyha Yılmaz Soğuksu	ORDU ÜNİVERSİTESİ
Özge Korkmaz	MALATYA TURGUT ÖZAL ÜNİVERSİTESİ
Özgür Emre Koç	Hitit Üniversitesi
Üzeyir Aydın	Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences
İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Başlık / Title	Makale Türü (Type of Research)	Yazar / Author	Sayfa / Pages
Jacques Lacan'ın Psikanalizinde Din Mefhumu: Bir Freud Eleştirisi	Araştırma Makalesi	Hasan Bayam	1-14
A Bibliometric Analysis of Sociological Studies on the Social Impacts of Algorithmic Management	Research Article	Celalettin Yanık, Melih Engin	15-36
Kemal Bekir'in Hikâyelerinde Yoksulluk	Araştırma Makalesi	Mehmet Onur Hasdedeoğlu	37-52
Meslek Etiğinde Anlam Sorunu ve Matematik	Araştırma Makalesi	Kemal Çiçin	53-63
Çumra İrva ve İska İdaresi Yerleşkesinin Tarihsel Mirası	Araştırma Makalesi	Mehmet Mutlu	64-84
Askerî Tarikatların Kudüs Krallığı'ndaki Hac Rotalarında Savunma Faaliyetleri (1137-1187)	Araştırma Makalesi	Abdurrahman Onur Çalışır	85-95
Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi ve CO ₂ Emisyonu Belirleyicileri: Petrol İhraç Eden MENAP Ülkelerinden Kanıtlar	Araştırma Makalesi	İlkut Elif Kandil Göker, Bahadır Uysal	96-115
Yerel Kaynakların Ekonomik Değere Dönüşümü: Turan (Bayındır) Kuru Çiçekçilik Örneği	Araştırma Makalesi	Elif Yücebaş	116-136
Kulplu Emzikli Seramik Kapların Tarihsel Gelişimi ve Etimolojisi	Araştırma Makalesi	Begüm Buğdaycı	137-167
Topic Modeling Analysis of Central Bank Inflation Reports with BERTopic	Research Article	Şule Öztürk Birim, Merve Gündüz Cüre	168-194
Fiyatların Gölgesinde Doğal Kaynaklar: Türkiye'de Enflasyonun Doğal Kaynak Politikalarına Yansımaları	Araştırma Makalesi	Mahir Tosunoğlu, Alper Akpınar, Nuri Aytuğ Erdemir, Tunahan Aslan	195-213
Moğolların Epik, Gizli ve Resmî Tarihleri	Araştırma Makalesi	Şükrü Özdemir	214-236
Bağımsız Denetçilere ve Denetim Kuruluşlarına Uygulanan İdari Para Cezalarının Gerekçeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma	Araştırma Makalesi	Ahmet Alataş	237-255
İtalyan Polisiye Edebiyatında Mektup Roman Türü: Komiser Montalbano ve Müfettiş Negro	Araştırma Makalesi	Deniz Dilşad Karail Nazlıcan	256-274
Sosyal Robotlar: Sosyal Bilimlerdeki Araştırma Eğilimlerinin Bibliyometrik Verilerle Değerlendirilmesi	Araştırma Makalesi	Bilge Çağlar Demir	275-303
Yapay Zekâ Turist Rehberi: ChatGPT Rehberliğinde Gerçekleşen Sidney ve Roma Gezilerinde Kullanıcı Deneyimleri	Araştırma Makalesi	Burak Düz	304-322
How Will Artificial Intelligence Technologies and Service Robots Affect Tourism Jobs? A Narrative Literature Review	Research Article	Barış Çıvık	323-339
Borsa İstanbul 100 Endeksiyle Döviz, Altın ve Faiz Oranları Arasındaki İlişkinin ARDL Yöntemiyle Araştırılması	Araştırma Makalesi	Mesut Fenkli, Doğan Uysal, Volkan Alptekin	340-364
Horizontal Collaboration Types In Logistics Centres: A Case Study In Türkiye	Research Article	Didem Çavuşoğlu	365-382
Çocukluğun Tarihsel Serüveni ve Gündelik Hayat İçerisinde Çocuğun Konumu: Çocukların Treni Filmi Üzerinden Çocuk Göçü ve Emeginin Analizi	Araştırma Makalesi	Emrah Başaran	383-408
Vergi Uyumunda Yeni Bir Perspektif: Davranışsal Maliye Temelli “Vergi Pazarlaması”	Araştırma Makalesi	Uğur Çiçek	409-428
Büyükanne'nin (Magna Mater) Halısını Yeniden Dokumak: Geyikli Duvar Halısı'ndaki Mitik Söylemin Analizi	Araştırma Makalesi	Sema Becerikli	429-448
Gıda Güvenliği Sorununun Asimetrik Bilgi Kapsamında Analizi: Kırıkkale İli Örneği	Araştırma Makalesi	Alparslan Uğur	449-471
Adana Halkevi ve Faaliyetleri (1933-1951)	Araştırma Makalesi	Erdem Çanak	472-491
İbn Beşkûvâl'ın el-Gavâmir Ve'l-Mübhemât Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme	Araştırma Makalesi	Şahabettin Çağlayan	492-509
Sesli Kitap Dinlemenin Kitap Okuma Motivasyonu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: TRT Dinle Örneği	Araştırma Makalesi	Betül Koparan	510-525

Digitalization Capabilities, Digital Entrepreneurship, and Digitalization A Proposed Interwoven Dynamic in the context of Exporting	Research Article	Ayça Kübra Hızarcı	526-536
---	------------------	--------------------	---------

Jacques Lacan'ın Psikanalizinde Din Mefhumu: Bir Freud Eleştirisi

Hasan Bayam^{1 2}

ÖZET

Modern psikanalizde din, Freud tarafından uygarlığın bir getirisi olarak ele alınır ve insanın bilinçdışına etki eden bir olgu biçiminde sunulur. Lacan'ın söyleminde din, kültürle birleşerek farklı hafıza biçimleri ortaya çıkarabilir. Bu çalışmadaki amaç ise Freud'un dine bakışını Lacan çerçevesinde incelemektir. Çalışmanın konusu din ve psikanalizin ilişkisidir. Jacques Lacan'ın *Dinin Zaferi* adlı seminerinde ele aldığı "Freudyen teori" ve bu teori etrafında gelişen tartışmalar, insan psikolojisine dair bilgiler içerir. Bu tartışmaların bir kısmı, dinin insan psikolojisiyle ilişkisini anlamaya yöneliktir. Nitekim çalışmada ana metin olarak ele alınan eserde, Lacan'ın söz konusu tartışmalara yönelik çözümlemeleri mevcuttur. Bu eserde Lacan, dini, insan arzusunun sonucunda belirmiş içsel bir yapı olarak tanımlamakla birlikte Freud'un psikanaliz yöntemine yönelik eleştirilerde bulunur. Lacan'ın Freud eleştirisi, bilincin zorunlu olarak ortaya çıkardığı konuların, psikanaliz kuramı dahilinde incelenmesine dairdir.

Anahtar Kelimeler: Lacan, din, psikoloji, Freud

The Notion of Religion in Jacques Lacan's Psychoanalysis: A Critique of Freud

ABSTRACT

In modern psychoanalysis, religion is considered by Freud as a by product of civilization and is presented as a phenomenon that influences the human subconscious. In Lacan's discourse, religion, combined with culture, can give rise to different forms of memory. The aim of this study is to examine Freud's perspective on religion within the framework of Lacan. Jacques Lacan's work, 'The Triumph of Religion, addresses the 'Freudian theory' and the debates that have developed around this theory, containing information about human psychology. Some of these discussions are aimed at understanding the relationship between religion and human psychology. Indeed, in the main text considered in the study, Lacan's analyses of these discussions are present. In this work, Lacan criticizing Freud's psychoanalytic method.

Keywords: Lacan, religion, psychology, Freud

¹ İletişim Yazarı: hasanbayam@hotmail.fr

² Dr., ORCID: 0009-0006-2355-0277.

1. GİRİŞ

Sigmund Freud özellikle *Totem ve Tabu* isimli eserinde antropolojik bir çözümleme yaparak, dinin köklerini ilk klanların birbirleriyle olan ilişkilerinde arar. Klanlarda yer alan hiyerarşide güçlü erkek kişi, klanın atası olarak belirlenir ve kadınlar üzerinden yaşanan anlaşmazlık sonucunda klanın diğer erkekleri ata kişiyi öldürerek ona dair bir kurban kültü oluştururlar. Kurban edilen atanın temsili olarak bir totem oluşturulur ve totem artık ata kişinin sembolü biçiminde kutsanarak klanın sembolü haline getirilir (Freud, 2017, s. 36-61). Aynı durum büyü ritüellerinde de geçerlidir. Örneğin Freud *Dinin Kökenleri* isimli eserinde, düşman bilinen birine zarar vermek amacıyla yapılan kuklaların en yaygın büyü yöntemlerinden biri olduğunu söyler. Bu kukla, uygun bir malzeme kullanılarak düşman kişiye benzetilir. Kuklanın ona benzeyip benzememesi önemli değildir. “Kuklaya yapılan her şey, nefret edilen orijinalinin [düşmanın] de başına gelir; kuklanın neresine zarar verilmişse, düşmanın da orası hastalanır” (Freud, 1941, s. 139). Benzer biçimde totem haline getirilen bir hayvan varsa o hayvanın yenmesi zaman zaman hem yasaklanabilir hem de kutsanabilir.

Belli bir hayvanın yenmesini kesinlikle yasak olduğu totemist toplumlar bu hususta biçim için dikkate değer (ve Freud’un iyi bildiği) bir örnek teşkil ediyorlar. Yılın belli bir zamanında bu yasak kaldırılıyor ve yerine bir buyruk geliyor: o zaman da totem yemeğinin yenmesi gerekiyor. Şenlikli ve törensel bir olay. O noktada kimse yasağı işaret ederek veya kişisel tiksinti sebebiyle bu faaliyetten kaçamaz. Bizim toplumumuzda da yasaklananın buyrulana çevrildiği buna benzer durumlar var. Örneğin içecek olarak şampanyayı, sıradan gündelik koşullarda şarabı, birayı veya suyu seçtiğimiz gibi seçemeyiz. Bunu yaparsak eğer (tabular yıkıldığında her zaman oluşan) tuhaf, kötü bir duygu içine girebiliriz. Ancak iş yerinde bir çalışma arkadaşımızın doğum günü olduğu zaman durum değişir: o zaman herkesin anında kutlamalara katılması ve şampanya içmesi şart olur (Pfaller, 2009, s. 544).

Tıpkı gündelik hayatta bazı alışkanlıklarımızı icra ettiğimiz gibi alışkanlık sonucu oluşmuş olan totemleri de günlük hayat içerisine yerleştirerek icra edebilmekteyiz. Bu totemler, süreç içerisinde geleneklerimizin, inançlarımızın sıradan birer ritüeli olarak görülür. Muhtemeldir ki birçok ritüel ya da totem, ilk halinden çok farklı olarak günümüze gelmiştir ve onların ilk hallerinin oluşması sürecinde büyük olaylar gerçekleşmiştir. Bu olayların sonucunda ortaya çıkan totem ya da ritüellerin doğrudan herkes tarafından kabul gördüğü söylenemez. Bu kabul görme, yüzlerce hatta belki de binlerce yıl sonra gerçekleşir. Sonrasında totem ya da ritüel, kültürün bir parçası haline gelir ve bu da zamanla inanca dönüşebilir. Dolayısıyla bir inancın kökeninde yatan totemler, tarihin belli bir döneminde çok büyük kitlelerin ortak değeri haline dönüşebilir. Çoğu dini inancın temelinde de benzer bir ilişki bulunur. Tabii bu temel, nihayetinde psikolojik bir nedensellik ürünü olarak atılır ve üzerine inşa edilen dini inanç, bu inanca sahip kişiler için inşa edilen yapının son görünümlü, düzenli ve süslü biçimidir.

Tarihten günümüze kadar etkisini sürdürmüş olan din olgusu, sürekli biçimde kendi argümanlarını büyük kitlelere kabul ettirmeyi başarmıştır. Psikanaliz yönteminin dine olan

ilgisi ise dini öğretilerin insan psikolojisine doğrudan etkide bulunmasından kaynaklanır. Psikanaliz kuramının en bilinen isimlerinden olan Freud ve Jacques Lacan'ın da doğrudan bu alanla ilgilenmiş olması, dinin psikolojiyle ilgisini ortaya koyar. Jacques Lacan'a göre din hem tarihsel geçmişini hem de merak edilen durumlara karşı geliştirdiği pratik cevapları gereği, toplumda sürekli olarak aktif olan ve geçerliliğini koruyan bir olgudur. Dinin en büyük argümanı, sonsuz saadet vaat etmesi ve cevaplanamayan sorulara kurgusal da olsa ikna edici cevaplar üretmesidir (Lacan, 2015, s. 12). Psikanaliz pratikte, dilin kurucu etkisinden dolayı, bir hastanın semptomuna dair çözümlemenin çok zor olduğu bilinmektedir. Buna karşın din, semptomu dışlayarak hastanın psişik tavrına dair mistik açıklamalar yapar. Dolayısıyla semptomun, kendisinden kaynaklı olmadığını; dışarıdan gelen bir etkenle oluştuğunu düşünen kişi, dinin söz konusu açıklamalarını daha çok sahiplenir. Nihayetinde problemin kaynağını başka yerde aramak, insanın kendi eylemlerinin sorumluluğundan çıkmasını sağlar. Bu da erken çözüm hissi sağladığından, tercih edilmesi daha kolay bir durumdur.

Louis Althusser'e göre, ilkel zamanlardaki etkisi çok daha geniş olmakla birlikte sonraki zamanlarda din, etki sınırlarını tutarlı bir şekilde oluşturamamıştır. Dinin hükmetme sınırı, dönemin iktidarının gücüne bağlı olarak artmış veya azalmıştır. Felsefe, tarih içerisinde birçok kuralının işlevini yitiren dinin imdadına yetişmiş; onun eksiklerini gidermiştir (Althusser, 2018, s. 56). Felsefe dine bir hizmet aracı olduğundan değil —tabii hizmet aracı olarak kullanan filozoflar da var— dogmalara sahip olmadığı ve özgür düşünebildiği için bunu başarabilmiştir. Bunun yanında felsefe bizlere, bilgi edinirken nasıl bir yol izlememiz gerektiğini söyler. *“Bir bilgi dalı olarak felsefe neye inanmamız gerektiği veya neye inanabileceğimiz ile zerre kadar ilgili değildir, onun tek ilgilendiği şey ne bilebileceğimizdir”* (Schopenhauer, 2011, s. 119).

Lacan'ın din konusundaki görüşü, Althusser'inkine nazaran daha psikolojik bir alanı içerisine alır. Nitekim Althusser, dini iktidarın hükmetme alanıyla paralel biçimde tasvir ederken Lacan, dini, kaygıları azaltmak ve belli anlam boşluklarını doldurmak bağlamında insana dair bir zorunluluk alanına çeker.

Dinin Zaferi adlı seminerinde Freud'a dair incelemeler yapan Lacan, bu incelemeleri, dinin psikanalizle olan ilişkisine dair görüşlerini desteklemek için yaptığını belirtir. Freud'a yönelik eleştirilerde bulunsun da Lacan'ın asıl amacı bu değildir; aksine Lacan, bilinçdışına dair görüşlerinden yola çıkarak, onun yöntemlerine karşı saygısını, övgülerle belirtir (Lacan, 2015, s. 40). Ne var ki Freud'un bazı metinlerinde açıklamaya çalıştığı psişik durumlara karşı da birtakım ifadeler dile getiren Lacan, psikanalizin din karşısında zayıf bir pratiğe sahip olduğunu söylemekten çekinmez.

Freud, kendi çözümlemelerinde, imge haline gelmiş birtakım metaforlar kullanır ve bu metaforları mitolojik kurgularda arar. İnsan bilincinin ortak bir çalışma biçimine sahip olduğu bilindiğine göre bu yönetime çoğu kez başvurulabilir. Freud'un metinleri, bu bilgiyi destekleyici niteliktedir. Kimi zaman bu bilgiyi laboratuvar ortamında yaptığı deneylerle de desteklemeye çalışan Freud, çoğu düşünür tarafından genelleme yapmak ve spekülasyon

söylemler üretmekle suçlanmıştı. Bunun yanında Freud'un geliştirdiği psikanaliz yöntemin, günümüz psikoloji dünyasında bile sürekli referans alınan bir yapıya sahiptir. Lacan, Freud'un metinlerinde yer alan çözümlemeleri ele alırken, söz konusu metaforların her yerde aynı anlama gelmeyeceğine dair etraflı açıklamalarda bulunur. Lacan'ın bu konudaki çabası, dinin psikanalize nazaran daha içkin bir yapıda olduğunu anlatabilmeye yöneliktir; çünkü dinin daha kalabalık kitlelere ulaşması ve geçerliğini sürekli anlamda koruması, geniş kitlelere aynı biçimde yayılmasını da sağlar. Bu yayılma ve kabulleniş, hakikat olsa da olmasa da pratikte iş görür ve kitleler tarafından geçerli sayılır. Dolayısıyla denilebilir ki din, bilimsel olmasa bile kitlelerin kabul görmesi hasebiyle, psikanaliz yöntemine göre, toplumsal anlamda, daha çok iş görmektedir.

2. LACAN'IN FREUD ÜZERİNDEN DİN VE PSİKANALİZE YAKLAŞIMI

Lacan *Psikanalizin Dört Temel Kavramı* isimli seminerinde, “*Psikanaliz bir bilim midir?*” sorusunu sorarken aynı zamanda dini anlamlandırmaya dair çıkarımlarda bulunur ve psikanaliz bir bilim olmasa bile, onun hem bilimi hem de dini anlamaya “muktedir” olduğunu söyler (Lacan, 2013, s. 13). Psikanalizin bilim olduğunu sorgularken, bilimin yoruma dayanmadığı; belirli bir nesnesinin olduğunu söyleyen Lacan, psikanalizin yorum bilgisine bağlı olmak anlamında dinle bağlantısının olduğuna işaret eder (Lacan, 2013, s. 15).

Lacan, dinle ilgili görüşlerinin geniş biçimde yer aldığı *Dinin Zaferi* isimli seminerinin *Katoliklere Söylev* adlı bölümünde, Freud'un geliştirdiği Psikanaliz kuramına atıfta bulunarak bu kuramın kültürün her alanına sirayet ettiğinden söz eder (Lacan, 2015, s. 41). Lacan'ın bu açıklamasından sonra sorduğu soru ise bu durumun normalleştirilip ideal olarak sunulmasına yöneliktir. Uzun bir süre Jean Delay'in St. Anne Hospital'daki departmanında, seçkin bir uzman ekiple çalışmalar yürüten Lacan, bu çalışmalarının bir bölümünü Freudçu yaklaşımın ahlaki sonuçlarını anlamaya yönelik yapmıştır.

Lacan, psikanaliz ve Freud üzerine konuştuğu seminerinde iki alt başlık etrafında dolanır. Bunlardan birincisi, “*Ahlak Konusunda Freud Ne Dediğini Biliyor?*”; ikincisi ise, “*Psikanaliz Günümüzün Gerekli olduğu Türden Bir Etik Oluşturabilir Mi?*” şeklindedir (Lacan, 2015, s. 15). Burada Lacan'ın psikanaliz öğretisinde, etiğin evrensel ya da ahlaki bağlamda ele alınmadığını belirtmek gerekir. Birinci başlıkta, o sene verdiği seminerde “*çoğunlukla kaçınılan bir tema üzerine*”, yani psikanalizde ortaya çıkabilecek, gerekli görülebilecek veya içeriğe dâhil olacak ahlaki değerlerin etik anlamdaki etkileri üzerine bir konuşma yapmak istediğini belirten Lacan, bunları söylerken, etik anlamda kendinin konumunun farkında olduğunu ve ömrünün yarısını psikanaliz çözümlemelerine adanmış, niyetinin teoriye dair incelemeler yapmak olduğunu vurgular (Lacan, 2015, s. 14-15). Sonrasında sorduğu soru ise klasik psikanalistleri sorgular mahiyettedir.

Her biri belli bir bilgiyi destekleyen veya belli bir bilgiyle desteklenen bu iyi ve yardımsever adamlar nasıl oluyor da geleneğin şu sıralar felsefedeki son gelişme olmak üzere türlü isimler verdiği bu işe, (en kusurlu olanların en kökleşmiş kısımlar olduğunu söyleyebileceğim) bu varoluş işine atılıp illüzyonların cazip ağına düşecek kadar kendilerini koyveriyor, fırsatları

ellerinden kaçırıyor, ve en iyi ihtimalle bile şimdiye dek hayal kırıklığı dışında bir şey getirmeyen yetersiz bir gerçekliğe erişmekten öteye geçemeyip tutkularını şekillendiren tözlerinin yitip gitmesine izin verebiliyorlar? Deneyimlerim bana böyle gösterdi. Bir psikanalist olarak bana göre tutkumu şekillendiren etik konusunda miras bıraktığım soru bu (Lacan, 2015, s. 14).

Lacan, bu açıklamasının devamında Hegel'e değinerek onun gerçek olan her şeyin rasyonel olduğu görüşünün tersi olan, rasyonel olanların gerçek olduğuna dair görüşün de çok kıymetli olduğunu vurgular. Ona göre bu durumla ilgili tek problem, rasyonel ve gerçek arasında gidip gelen kişilerin genelinin, bu iki kavramın ortak yönünün farkında olmamasıdır. *“Bu karşılaştırmanın en kaygı verici uygulamalarından biri, profesörlerin öğrettiklerinin gerçek olması ve öğretilenlerin problemliliği halinde bile her türlü diğer gerçekle aynı şekilde, sonsuz ve tahmin edilemez etkiyi göstermesidir”* (Lacan, 2015, s. 15). Nitekim kaynağı, ilahi bir yere dayandırıldığından, dini bilgi de her durumda değer görür. *“Hegel, dinin ilahi bilgi olduğunu söylüyor. Din, insanın Tanrı'ya ilişkin bilgisidir ve insanın Tanrı'da kendinin bilgisidir”* (Lacan, 2015, s. 23). Bu, insanın yaşamı anlamlandırmasının en açık yoludur. İnsan, bu yolda geçirdiği herhangi bir ânın içerisine, başka bir hayata veya forma dair farklı kurgular yerleştirebilir; daha önemlisi, bu kurguları, inanç olarak benimseyebilir. İnsan düşüncesinde, kaçınılmaz biçimde var olan din, bilinen tarihin her döneminde bu özelliğini korumuştur. *“Dini inanç ve ibadetin her çağda, her yerde bulunduğu su götürmez bir gerçektir”* (Yalom, 2009, s. 30). Buna bağlı olarak, insanın söz üretmeye başladığı andan itibaren, anlam da bulmaya çalıştığı söylenebilir. Tarihin her döneminde benzer hikâyelere rastlanması, bunu destekleyici mahiyettedir. Bunun yanında, dini inancın ussal bir sapma olduğu söylenemez; çünkü dini inanç, anlam arayışı serüveninde insanın karşılaştığı en kesin cevapları verme iddiasındadır. Bu cevapların dünyadaki mevcut deneyimlerle ispatlanma zorunluluğuna kapıları kapatan din mefhumu, tümünden bir teslimiyeti salık verdiğinden, insanın görünmez olana dair merakını kabulleniş mantığı üzerinden bertaraf eder. Dolayısıyla dindar insanın anlam arayışı bağlamında, psikanaliz öğretisinde belirtilen nevrozlarla değil, aksine söz konusu teslimiyetten kaynaklı rahatlamayla yol aldığı söylenebilir. Lacan, *Benim Öğrettiklerim* isimli eserinde bu durumu destekleyen ifadelerle yer verir. Ona göre dindar insan, kesinlikle nevrotik değildir. Sadece dindardır. Bir yandan nevrotiğe benzerliği vardır; çünkü o da bir şeyleri “başka”nın arzusu biçimindeki [şey] etrafında bir araya getirir; fakat bu, görünmeyen bir “başka” olduğu için —çünkü Tanrı’dır— ona dair kanıt göstermek gerekir. “O zaman, o bir şey talep ediyormuş, örneğin kurbanlar istiyormuş gibi yapılır. İşte bu yüzden yavaş yavaş nevrotiğin, özellikle de takıntılı nevrotiğin tavrıyla karışmaya başlar. Bu tüm kurban törenlerinde kullanılan tekniklere çok benzer” (Lacan, 2012, s. 57). Bu törenlerdeki ritüeller, görünmez olanı doğrudan muhatap almak üzerine temellendirilmiştir. Nitekim doğayı anlama araçları, duyu organlarından oluştuğu için insan, inandığı; ama görmediğiyle dolaylı yoldan da olsa iletişim kurduğuna kani olduğu vakit, içsel anlamda rahatlatma yaşar. Nihayetinde zekâ, ister tahayyül ister iman anlamında olsun, anlam bulmak için kendisine bir yol çizmeye her zaman teşnedir.

Henry Bergson, “kendini gösteren yaratıcı evrimin” durmasını insan türünün ortaya çıkmasına bağlar ve bu durumun insan zekâsına, dinleri hazırlayan masal yaratıcı işlevi kazandırdığını söyler. “İşte statik veya doğal olarak adlandırdığımız dinin rolü, anlamı budur. Din, düşünceyle donanmış varlıklarda görülmesi muhtemel bir yaşama bağlılık eksikliğini dolduran şeydir” (Bergson, 2013, s. 188). Buradaki yapısalcı çıkarım, insan psikolojisinin dilsel ürünler ortaya çıkarma yoluyla inanca yöneldiğine işaret eder. Ne var ki dilsel ürünün kurmaca yönü, temelinde psikolojik bir özellik taşısa da doğası gereği birçok açıdan gerçekliğe uzak düşer. Nihayetinde varlığın anlamına dair oluşturulan her kurgu, anlama dair kaygıyı dindirme maksadından doğar. Eğer dini inanç, anlama dair bazı boşlukları doldurabiliyorsa o halde masal ve inanç iki ayrı tarafa düşer; çünkü masalda, kurgunun bir gerçeklik olmadığına dair peşin kabul vardır. Oysa inanca dair çıkarımlara, inananlar tarafından, mutlak gerçeklik gözüyle bakılır. Bununla birlikte, her ne kadar kaygıyı dindirdiği düşünülen inançsal çıkarım, aslında kaygının üstünü örtmüş olsa da fantazm ya da düşlem olarak oluşan söz konusu çıkarım, anlam arayışı sürecinde edinilen kaygıyı bir kenara bırakmaya yarar. Tabii kaygı, yeniden ortaya çıkma potansiyeline her zaman sahiptir ve üzerindeki örtü kaldırıldığında, bir yerden sonra tatmin olmadığı nesneyi kabullenmez ve ona alternatif arar. Oysa tarihsel süreç gösterir ki dinin, doldurduğu boşluktan çıkarılıp yerine başka nesnenin atanması pek de mümkün değildir.

Düşünceye sahip bireyi anlamamanın en etkili yolu olarak görülen psikoloji disiplini, dilin sözü düzenleme anlamında gösterdiği dirence karşı pek de başarı gösteremez. Lacan, gerçeklik ihtimaline doğru hevesli sıçrayışında bir hastaya eşlik ederken, onunla birlikte çağdaş psikolojinin model mi yoksa bir karikatür mü oluşturduğunu kestiremediği; “*aptallık mezhebi*” olarak adlandırdığı bir alanda savrulduğunu dile getirir. O burada modern psikolojinin belirlediği ideal profilin gerçekliğini sorgulayarak bu durumu, ego üzerinden daha da açıklamaya çalışır ve “*Şöyle ki, ego hem sentez hem de bütünleşmeye bağlı bir denklem olarak kabul edilir. Bilinç evrendeki yaşamın doruk noktası, evrim ise bilinçli evrenin var olma yolu olarak düşünülür*” (Lacan, 2015, s. 16) diyerek bu önermenin, insan ömründeki dramatik gerilimleri, gülünçlük derecesine indirgeme amacıyla, bireyin psikolojik gelişimine ve davranışlar bütününe kayıtsız şartsız uygulandığını belirtir. Ona göre, bu durum bireyin somut dünyasını gölgeler; çünkü bireyin somut dünyasında, hayatına yön verecek, öz farkındalığın karmaşıklığı içerisinde ona yol gösterecek; onun iç huzurunu sağlamanın yanında, dünyanın geri kalanının onayını da alarak bireyi mutluluğa ulaştıracak bir kesinlik yoktur (Lacan, 2015, s. 16-17). Bu yüzden her bireye aynı deneyi uygulamak, bireylerin farklı hafızasını; dolayısıyla zihin dünyasını göz ardı etmek demektir. Nitekim sözün anlamını, düşünce sahibi kişinin retoriğinde bulmak, son derece zordur. Sonuçta düşünülmüş ifade, ego tarafından, fantazmayı sürdürmek için üretilmiştir. Buna karşın dil tarafından, bilinçdışına hapsedilmiş olan semptomu ulaşmak, serbest çağrışım ve kaygı ânında gelen düşüncenin, ezber savunmaları yıkmasıyla mümkün olur. Tek bireyde işleyen bir önerme, o bireyin kültürel kodlarına denk gelir; ancak bu kodlar, o bireyin kendisine hastır ve kodlanma anlamında her birey biriciktir. İki özdeş birey bulmanın imkânsızlığı, psikanaliz yöntemiyle, aynı deneyi farklı kişilerde uygulamayı, yanlış veri elde etmekle sonuçlandırır.

Lacan, belli başlı eleştirilerinden sonra modern psikoloji tekniklerindeki düzeltmelerin olumlu etkiler yarattığını söyleyerek bu tekniklerin tek tipleşme ve toplumsal istismar konusunda ilginç uygulamalara yol açabilecek öneriler de barındırdığını ifade eder. Ona göre bu kez de sözü edilen olumlu etkileri arttırmak için elde biriken vakalar, acizlik konusunda çaresiz kalarak sorun teşkil edecektir:

Lacan'a göre insan, kendi arzusuna ayak uydurmada giderek acizleşir. Hatta bu acizliği cinsel tetiklemeyi kaybettirecek reddeye bile ulaşabilir. Bunu kaybetmese bile kişi, arzu nesnesini nasıl bulacağını bilemez hale gelir, arayışında hüsrana dışında hiçbir şey bulamaz ve kendini keşfetme şansını kademe kademe yok eden bir eziyet içinde yaşar (Lacan, 2015, s. 17).

Lacan, Freud'un, bilinçdışıyla ilgili söylediklerinin, ileride doğacak olan gerçeklerin müjdecisi niteliğinde olduğunu belirtse de kendi psikanaliz kuramını daha çok onun bilinçdışı kavramı üzerine inşa eder. Ona göre bilinçdışı tıpkı dil gibi yapılanmıştır ve Freud'un tanımlamasına göre çok daha ulaşılabilir bir alanı temsil eder (Lacan, 2013, s. 26). Lacan'ın psikanaliz öğretisinde, insan ilişkilerinin oluşmasından önce, doğanın bir gösteren olarak bu ilişkileri belirlediğine dair çıkarımlar yer alır. Bu da bilinçdışının, bir dil biçiminde yansıyan temsiller dünyasına göre yapılandığına işaret eder. Dolayısıyla temsiller dünyasından doğan bilinçdışı dille birlikte hareket ederek davranışı yapılandırır. Bu da insan gerçekliğine ulaşma konusunda bilinçdışını daha ulaşılabilir bir alan haline getirir. Söz konusu "gerçeklik" ilkesi, arzuyla ilgili yapılan çıkarımlardır. Lacan'a göre arzu, ilkel ya da hayvani değildir. Lacan burada, arzuya dair öncekinden farklı çıkarımlarda bulunur. Ona göre arzunun belirleyiciliğinin, arketipik olmasıyla ilgisi yoktur. Lacan'ın karşı geldiklerinin yörüngesinde bir arzu açıklaması yapan psikolojik kuramlar, bir semptomu ortaya çıkaran ilerlemeyle sağaltıcı yoldaki gerilemeyi ayırt edemeyen basit sonuçlara varırlar. Örneğin, çocuğun annesine duyduğu bağımlılık ilişkisindeki stereotipik hüsrana etrafında çok katmanlı bir bağlantı kurarlar. Lacan'a göre hatanın asıl kaynağı burada yatar ve sözü edilen ilişki, sadece benzerlikten ibarettir. Freud'un çalışmalarında etik düşüncenin yeni nesnesi olarak kullanılan arzunun Freud'un maksadına göre yeniden konumlandırılması gerektiğini söyleyen Lacan (Lacan, 2015, s. 19) bunun yanında, Freudyan bilinçdışının en temel özelliğinin, en karmaşık noktada bile anlaşılabilir olduğunu da ifade etmekten kaçınmaz.

Lacan, toplulukların dine yaklaşımlarının ardındaki nedenlere değinirken Katolikler'den örnek verir ve Freud'dan söz ederek, onun doktrinini Pavlov'un çalışmalarıyla karşılaştırdığını ifade eder. O, toplulukların dine yönelme arzusuna dair problemleri bu yolla anlamaya çalışır. Bunu dile getirirken, kendisini takip eden kişilerin, söyledikleri karşısında sessiz kaldığını, bunun nedeninin ise söz ettiği bilim insanlarının akademide övgüyle anılması olduğunu söyleyen Lacan, dilin yanıltıcı özelliğine de değinir. Ona göre dil, ne kadar niyetten arınıksa, hakikatle karıştırılmaya o kadar müsaittir.

Bundan deşifre edilene kimsenin hakikati değildir şeklinde bir sonuç çıkarılabilir mi? "Kendinde şey" olarak bilinemezliğin bilinirliği dışında usla bir alakası olmayan, ama yine de bir söz zinciri kadar "kendi içinde" mükemmel bir yapı oluşturan arzu hakkında ne

düşünmemiz gerekir? Aynı zamanda dışlanmış içsellik olan mahremiyetin sınırında rehber olarak Freud felsefi geleneğimizden daha yerinde görünmüyor mu? (Lacan, 2015, s. 24).

Lacan, bu sorudan sonra mahremiyetin, mistik mezheplerin ve sapkınlıkların karmaşıklığında savrulan yerlerde olabileceğini söyler. Ona göre bu mahremiyet sorunu politik tercihten çok dini sapkınlık olarak da görülmüş olabilir. Bunun yanında ona göre sapkınlığın gizliliği, insanların hayatlarında din değiştirme etkisi yaratmıştır. Bu gizlilik, Lacan'ın da ifadesiyle hakikatle ilgili bir içkinlikten gelmez, aksine hakikat konusunda bölünmeler yaratır. Buradan, gizli bir sapkınlığın, bilgiden uzak olarak bir inanca dönüşmesi sonucu çıkarılmamalıdır; çünkü inanan kişi için bu inançsal bağlılık, bilginin kendisidir. Lacan'ın aktarımıyla, bir bölgeyi haklı bir şekilde de olsa inanç mantığı olarak görmek, onu bilgiye gönül verenlerin incelemesinden ayrı tutmaya yeterli değildir. Bunun yanında, inananlar için bu mantığın içinde muhakkak bilgi vardır (Lacan, 2015, s. 27). Lacan, bilimin dinle ilgili bazı noktaları göz ardı ettiğini düşünür. Bunun yanında dinin de sıkıştığı yerde problemi dine havale etmek konusunda erken harekete geçtiğini ifade eder. O, din adamlarının cemaatlerini psikanalize yönlendirmesinde bir kusur görmez, bunun doğru olduğuna inanır; fakat bunu yaptıklarında psikanalize yönlendirdikleri kişilerin hasta olduklarını bilmelerine rağmen bu kişilerin, psikanalizden muhakkak fayda göreceklerini düşünmelerinin problemli olduğunu vurgular.

3. LACAN'IN FREUD ANALİZİ

Lacan, *Dinin Zaferi* isimli seminerinin büyük bir bölümünde Freud'a yönelik eleştirel türden değerlendirmelerde bulunur ve bu seminerde, Freud'un materyalist olduğunu hatırlatarak, onun bazı problemleri neden faydacılık ekseninde çözmediğine dair sorgulama içerisine girer. Ona göre son derece basit ve bir materyalist için doğru olabilecek faydacılık, topluma, en iyi yöntemmiş gibi de gösterilebilir. Toplumun, kendisine ihtiyaç duyduğunu düşünen bir faydacı, toplumu da buna inandırabilir ve bir yandan kendini, toplumun faydasına adanmış da olur. “Öyle ki, insanlar kendilerini diğerlerinin yaşamak için onların yardımına ihtiyaç duyduğuna inandırır ve ellerindekileri onlara vermenin zevki için kendilerini harap ederler” (Lacan, 2015, s. 30). İnsanın sosyal hayatının en tuhaf yönlerinden biri de budur. Fayda sağlayan nesnenin yayılması da bu faydayı fazla kişiyle paylaşmakla mümkün olur. Sağlanan faydanın ahlakla bir ilgisinin olmaması bu durumu daha da anlaşılabilir ve ilginç kılar. Ahlakın, temelini hazzın bastırılmasından aldığı görüşünü Freud'dan aktaran Lacan, Freud'un bu bağlamda birçok klasik ahlak kuramcısı, gelenekçi veya sosyalistle ters düşmesine rağmen tavrını değiştirmedikçe de vurgular. “Freud bu iptidai kanunun kökenini algılanabilir düzeyde kalan kritik olayların izlerini takip etmek gibi Goethevari bir yöntemle keşfettiğini iddia eder” (Lacan, 2015, s. 31).

Bu ifadelerden sonra Lacan, araştırmacının Freudyen tekniğin bu yönüne aldanmaması gerektiğini söyler. Ona göre “filogenezi” i tekrar yaratan şey, “ontogenezi”dir³. Konunun varlık olarak birey değil —bu ilişkinin dil üzerinden olduğunu varsayarak— öznenin varoluşla

³ Lacan burada, “filogenezi” i *inanılan*, “ontogenezi” i ise *gözlere inen perde ya da görmeyi engelleyen ifade* anlamında kullanmıştır.

ilişkisi olduğunu ifade eden Lacan, insan soyunun somut dilinin geçmişinin de bu yolla yeniden keşfedilebileceğini iddia eder. Bunu ise tarih boyunca insanın başından geçenlerin, öznenin varoluşla ilişkisini değiştirmesi varsayımına dayandırır. Ona göre, “*Freud’un yer yer kabul eder gözüktüğü edinilmiş özelliklerin kalıtımı alternatifi dışında özneyi belli bir şekilde dilde temellendiren gelenek budur*” (Lacan, 2015, s. 32).

Lacan, Freud’un çalışmalarının temelini oluşturan Yahudi-Hıristiyan geleneği merkezli etik anlayış ve “*babanın adı*” figüründen yola çıkarak da Freudyen yöntemle dair çıkarımlarda bulunur. Bu çıkarımlar ve diğer dini araştırmalara bakıldığında genelde dinin, bir peygamber tarafından yayıldığı görülür. Nitekim Freud da Hz. *Musa ve Tektanrıcılık* isimli eserinde peygamberlerin, geçmişten gelen inançları sürekli biçimde yayarak yeni formlar ortaya çıkardığına dair çıkarımlarda bulunur (Freud, 2012, s. 72). Bu peygamber çoğu zaman, yaratıcıyla diyalog halindedir ve yaratıcının emirlerini insanlara aktarır. İhtiyaç halinde peygamber, sürekli yeni emirler aktarır. Zaman içerisinde din, insanın bütün yaşam alanına müdahale eder hâle gelir. Kısacası benzer özellikler taşıyan dini söylemlere insanlık tarihinin her döneminde rastlamak mümkündür. “*Din, temel bir antropolojik olguda köken bulur ki, o da şudur: Beşeri organizmaları sebebiyle biyolojik doğanın aşkınlığı. Aşknlık hususundaki bireysel beşeri potansiyel, esasen, yüz-yüze durumların karşılıklılığına dayanan toplumsal süreçlerde gerçekleşir. Bu süreçler, nesnel dünya görüşlerinin inşasına, kutsal evrenlerin açıklanmasına ve muayyen şartlar altında, dinin kurumsal hususileşmesine yol açar*” (Luckman, 2016, s. 126). Başka bir ifadeyle, yaşamı anlamlandırma çabası, dini kurumsal bir yere taşır ve zaman içerisinde bu kurum, insanın düşünce dünyasının önemli alanlarından biri hâline gelir. Bu kurumu insana tanıtan şey ise herhangi mistik bir araç değil, yine bir ölümlüdür.

Yukarıda sözü edilen seminerinde yaptığı açıklamada Lacan dinleyicilerine, Freud’un Hz. *Musa ve Tektanrıcılık* (2012) eserini okumalarını tavsiye eder. Bu eser Freud’un, *Oidipus Kompleksi’nin* yaratımıyla başlayan ve belki de anlaşılamadığı için olumsuz eleştirilere maruz bırakılan *Totem ve Tabu*’yla (1941) devam eden yazım sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Eserde sevgi ve nefreti kendinde toplayan “*baba*” figürü işlenmiştir. Freud eserde, anlatılardaki kahramanların mitsel yönüne değinerek, nasıl yaratıldıklarına dair bilgiler verir. Buna göre kahraman, soylu bir aileden gelir ve yasak ilişki, kehanet ya da rüya gibi durumlardan ötürü “*baba*”nın başına dert olur (Freud, 2012, s. 17). Doğar doğmaz baba ya da onun adını temsil eden otorite tarafından, kışkırtmalar sonucu, öldürülmesi ya da terk edilmesine karar verilir. Anlatıda çocuk, genellikle bir sandığın içinde suya bırakılır, daha sonra bir hayvan veya sıradan insanlar (çoban vs.) tarafından bulunur ve büyütülür. Çeşitli serüvenlerden sonra çocuk, soylu ailesini tekrar bulur ve “*baba*”dan intikam alır, daha sonra çevresi tarafından kabul görülür; lider olur. Lacan’a göre, “*etken ve edilgen zulmiyle göze çarpan, muazzam ve fevkalade bir figür bu*”. Lacan, Freud’u bu sürece iten etken olarak aile, çocukluk gibi kavramların üzerinde durulabileceğini, ancak amacının Freud’un psikolojisini incelemek olmadığını ifade eder. Ona göre Freud’un psikolojisi son derece feminindir (Lacan, 2015, s. 33). Bunu, Freud’un özel hayatından örnekler vererek destekleyen Lacan onun, Oidipus karmaşasını deneyimlemediğini ifade eder. Freud’un *Totem ve Tabu* eserine

dair incelemelerde bulunan Lacan, bu eserdeki öğretilerinden dolayı Freud'un, öğretisinde çelişkilere düştüğünü ifade eder.

Totem ve Tabu'nun bize öğrettiğine göre babanın arzuyu etkili bir şekilde yasaklayabilmesinin tek nedeni ölü ve dahası ölü olduğu gerçeğinden bihaber olmasıdır. Modern insanı Tanrı'nın ölü olduğunu bildiğine inanan insan olarak görürsek Freud'un insana sunduğu mit budur. Freud neden böyle çelişkili bir tutum takınıyor? İnsan arzusunun gittikçe tehditkâr bir hale geldiğini ve bununla birlikte yasağın da gerekliliği ve sertliğini arttırdığını göstermek için. Tanrı öldüğüne göre artık hiçbir şeye izin yok. Oidipus kompleksinin çöküşü babanın ardından tutulan yastır, ancak bu da bizi kalıcı bir sonuca götürür; yani süperegö dediğimiz kimliğe (Lacan, 2015, s. 35-36).

Buradan, Freud'un tamamıyla baba imgesi üzerine çalıştığına dair bir anlam çıkar; ancak Freud, sözü edilen eserde totemin anneden geçme durumunun, babadan geçme durumuna nazaran daha eski olması olasılığının daha yüksek olduğuna dair ifadelerde de bulunur (Lacan, 2015, s. 13). Freudyen teoriye göre kişi, kendini suçlarken, bu bağlamdaki kimliğini “*sevilmemiş baba*” imgesi üzerinden geliştirir. Lacan'a göre Freud bu yolla bizi, kendi kanıt silsilesine götürür. Bu kanıtlar antik bir mit olan *Kronos* ve *Uranüs* üzerinden metaforlaştırılmıştır. “*Bu mit, mahvolmuş dünyanın yaralı, kayıp veya hadım edilmiş esrarengiz Kral'daki bir şeye tabi olduğudur*” (Lacan, 2015, s. 36). Buradaki sapmaları ve genellemeleri doğru biçimde analiz etmek gerekir. Freud'un sunduğu baba imgesini nevrozun kaynağı olarak belirleyebilmek için bu imgenin sembolik kaynak olarak neleri temsil ettiğini ve kişinin ruh dünyasının ne kadarını kapsadığını tespit etmek gerekir. Farklı kültürlerin kapı aralığından, çağdaş ve gerçek anlamdaki baba figürüne bakıldığı vakit, Oidipus karmaşasıyla ters düşecek birçok çıkarımda bulunulabilir. Dolayısıyla sadece Freudyen teorideki “*baba*”ya bakılarak yapılacak bir çıkarım kişide, tahrip edici sonuçlara yol açabilir.

Lacan, Freud'un etik anlamda, pek az şeyi göz önünde bulundurduğunu ifade eder. Burada etik, ahlaki ya da evrensel anlamda ele alınmamıştır; kast edilen, psikanalizin temeli sayılan klinik içerisindeki etikdir. Lacan'a göre Freud, sözü edilen şekilde ifade edilen deneyimleri, dini biçimde dile getirmeye tenezzül etmez; çünkü öğretilerini evrensel düzleme taşımaya çabalar. Freud'un buna rağmen Yahudi ve Hristiyan gelenekten beslendiğini söyleyen Lacan (2015), onun tarihsel olandan kopmadığı ve söylemini bu temelde geliştirdiğini de ima eder. Freud'un kendi ifadeleriyle belirttiği inanç ve yasa üzerine kurulu baba-çocuk ilişkisi; Yahudi öğretisinin peygamberlik aracılığıyla sürdürülebilmesi, kutsal kitaplara dayandırılarak yeniden mitsel olan baba figürüne saldırının tekrarlanması ve kurtuluş yolunun dini öğretilere dayanması gibi durumlar, Lacan'ı destekleyici mahiyettedir.

Lacan, eleştirilerinin devamında Freud'un görüşlerinin ilerici olmadığı söyler. Ona göre Freud'un içkin özgürlüğe, bilinçliliğe ya da kitlelere inancı yoktur; bu yüzden Freud, “*burjuva katmanının*” etik anlayışından ayrılır. “*Ancak nasıl tıpkı diğerleri gibi ahlaki düzen ve devlete hizmeti öngören Doğu'da hüküm süren etik gibi günümüzde var olan her sisteme karşı isyan edemeyecekse, burjuvanın etiğine de isyan edememiştir*” (Lacan, 2015, s. 41).

Freud, sözü edilen durumlara Lacan'ın yorumladığı biçimde mi yaklaşır tam olarak bilinmez, ama *Uygarlığın Huzursuzluğu* ya da *Totem ve Tabu* gibi eserlerde Freud, dinsel olanın, uygarlıkla ilişkisi ya da mitsel olana herhangi bir tarafgirlik taslayarak değil, bir araştırmacı gözüyle bakar. Uygarlığın psişik alanında dinin en önemli yere sahip olduğunu, önceden yaptığı birçok araştırmaya dayanarak söyler ve teorilerini psikanaliz yöntemiyle savunur (Freud, 2000, s. 10). Lacan ise psikanaliz yönteminin savunulacak bir yönünün olmadığı belirtir, hatta ona göre Freud da dolaylı yoldan bunu söyler.

Dinin Zaferi'de baştan sona kadar Lacan'ın söylemeye çalıştığı asıl şey, dinin psikanalize üstün geldiğidir. Bu çalışmada sözü edilen seminerinde bir dinleyici ona, insanların günah çıkarma yerine psikanalize mi yöneldiği sorusunu sorar. Lacan durumun böyle olduğuna dair dolaylı ifadelerde bulunurken konuşmacı, psikanalizin de bir günah çıkartma işlemi olduğunu iddia eder. Lacan'ın bundan sonraki cevabı, dini ve psikanalizi birbirinden ayırmaya yöneliktir. Ona göre psikanalizin günah çıkartmayla ilgisi yoktur. Nitekim konuşmacıya, psikoloji terapilerinde hastalara ilk söylenen şeyin de bu minvalde olduğunu, yani terapinin bir günah çıkarma işlemi olmadığını hatırlatıldığını söyler. Lacan, psikanalizin güçsüz olmadığını, ancak din karşısında zafer kazanma gibi bir şansının olmadığını; çünkü dinin insan hayatında, yenilmez bir yere sahip olduğunu ifade eder. Sadece psikanalize karşı değil, bilime karşı da dinin zafer kazandığını dolaylı yoldan iddia eden Lacan'a (2015), göre bunun sebebi dinin insanların kalplerindeki kaygıyı dindirme gücüne sahip olmasıdır. Bundan hareketle denilebilir ki din, bilime göre çok daha eski bir tarihe sahip olduğundan, bilimin anlamaya çalıştığı durumlardan doğan kaygıları dindirecek cevapları bilimden çok daha önce vermeye çalışmıştır. Dinin verdiği cevapların hakikat olup olmadığının sorgulanması ise dini kurallara bağlanarak yasaklanmıştır. Nihayetinde dinin verdiği cevaplar alışkanlığın da ürünü olduğu için insanlardan, bu cevaplardan kolayca vazgeçip, kendilerini bilimin dine karşı muhalif safında konumlandırmaları beklenemez.

Biraz vakit aldı, ama Hristiyanlar bilimin başlarına nasıl bir devlet kuşu kondurduğunu sonunda idrak etti. Bilimin getireceği tedirginlik veren onca şeye anlam yükleyecek birine ihtiyaç var. Onlar da anlam konusunda oldukça bilgi sahibi. Aklınıza gelebilecek her şeye anlam yükleyebiliyorlar. Örneğin insan hayatına bile. Bunu yapmak üzere eğitildiler. Başlangıcından beri dinin uğraşı önceden doğal olan şeylere anlam yüklemek olmuştur. İnsanların anlam salgılamayı kesmesinin nedeni gerçek sayesinde şeylerin doğallıklarını kaybetmeleri değildir. Din bilim adamlarının bile endişe duymaya başladığı tuhafın da ötesi deneylere anlam yükleyecektir. Onlara rengarenk [*trulucent*] anlamlar bulacaktır (Lacan, 2015, s. 84).

Tarihsel pratik gösterir ki bu yönüyle din, anlamlandırılmayan bütün uğraşlara, duyu yoluyla elde edilemeyen anlamlar vererek bu uğraşlara dair bilgi sunduğunu söyler ve savını kabul ettirmek anlamında genel olarak başarılı olur. Lacan, psikanalizin bir semptom olduğunu söyler. Ona göre bu semptom, Freud'un sözünü ettiği *Uygarlığın Huzursuzluğu*'nun bir parçasıdır ve insanlar zaman içerisinde bu semptomu, dinin sunmuş olduğu argümanlarla anlamlandırarak bastıracaklardır. Lacan'a göre, bu durum sadece

gerçek dinleri değil, sahte dinleri de besleyecektir. Burada Lacan, “*gerçek dinler*” ifadesiyle Roma dinini kasteder.

Nitekim ona göre tek gerçek din vardır o da Hristiyanlık. Lacan’ın belirttiği anlam yükleme ve rengarenk cevaplar bulma durumu en fazla Hristiyanlıkta mevcuttur; bu da onu, anlamlandırma bakımından son derece işlevsel kılar (Lacan, 2015, s. 86). Eğer söylendiği gibi psikanaliz, bir semptomsa ve insanlar dinden vazgeçemiyorlarsa o halde insanlar, psikanalize güvenerek onu yöntem olarak kullansalar bile zamanla psikanalizi, dinin sunduğu bilgilerle anlamlandırarak tedavi edecek ve dini ritüellerine devam edeceklerdir.

4. YÖNTEM

Araştırma makalesi türündeki bu çalışmadaki veriler, konuyla ilgili basılı kitaplardan elde edilmiştir. Literatürün taranmasında bilgisayardan ve internet tarayıcısından destek alınmıştır. Çalışmanın geçerliği ve güvenilirliğini sağlamak için metin için kaynak ve kaynakça bölümü oluşturulmuştur. Araştırmanın hipotezi, dinin, insanın anlam arayışının sonucu olarak mutlak biçimde ortaya çıkmasına dair olduğu için bu konuda Jacques Lacan’ın *Dinin Zaferi* isimli eserinin ve onu destekleyen diğer kaynakların analizi yapılmıştır.

4. 1. Araştırma Modeli

Araştırmanın modeli, Lacan’ın psikanalitiği üzerinden din mefhumu incelenirken onun bu konudaki görüşlerinin yer aldığı eserleri tespit etmek ve bu eserlerde ilgili bölümleri doğrudan alıp onlar üzerinden yorum geliştirmek biçiminde tasarlanmıştır. Aynı zamanda Freud’un psikanalitiğe bakış açısıyla Lacan’ın psikanalitiğe bakış açısı karşılaştırılarak, buradan din konusuna dair elde edilen sonuçlar, çalışmanın merkezine alınmıştır. Bu modelin tercih edilme gerekçesi, başlıkta yer alan eleştiriye dair içeriği, tutarlı bir çerçevede geliştirmektir. Veri toplama araçları, doğrudan basılı kaynaklar olduğundan hem eldeki kitaplardan hem de yakın çevrede bulunan kütüphanelerde yer alan kitaplardan faydalanılmıştır. Niteliksel olarak yapılan bu çalışmadaki verilerin analizi, ilgili eserlerin birbiriyle karşılaştırılması ve aralarındaki farkların ya da benzerliklerin tespit edilmesiyle geliştirilmiştir. Elde edilen yeni veriler, yorumlanarak belli çıkarımlarda bulunulmuş ve bu çıkarımlar temelinde, çalışmanın niteliksel alanları belirlenerek söz konusu hipotez geliştirilmiştir.

5. BULGULAR

Çalışmada elde edilen bulgular, Freud psikanalizinin, geçerlilik ve genele yayma anlamında, Lacan tarafından eleştirildiğine dairdir. Çalışmanın amacı, bu eleştiriler doğrultusunda, Freud’un psikanalizinin zaman zaman geçerli kılınamayacağı ve psikanaliz üzerinden ele alınan din olgusuna mutlak olarak pozitivist bir biçimde bakılamayacağını vurgulamaktır. Nitekim çalışmada ulaşılan sonuç, Lacan’ın da dolaylı yoldan belirtmiş olduğu üzere, dinin insan ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkması ve zorunlu biçimde geliştiğine dairdir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzdeki bilimsel birikimden elde edilen verilere göre insanoğlu, medeniyet tarihinin her sürecinde belli bir değere bağlı olma ve bir şekilde değer yaratma peşinde olmuştur. Bu değerler çoğu zaman hayatta kalma, barınabilme gibi temel ihtiyaçlardan doğmuş olsa da akıl yoluyla hayatını şekillendiren insan, aklın getiri olan düşünme ve sorgulama gibi eylemlerin sonucunda belli cevaplar bulmak için de sürekli biçimde çabalamıştır. Nitekim aklın en önemli özelliklerinden olan şema kurma ve neden sonuç ilişkisi kurma gibi durumlar, çoğu zaman söz konusu cevapları belli mantık çerçevesinde oluşturmaya yaramış ve bu cevaplar belli bir süre geçerli olmuştur. Ne var ki her akıl biricik olduğuna göre, insanın doğaya karşı gerçekleştirdiği sorgulamalara karşı geliştirilen cevaplar da zaman içerisinde anlamını yitirmeye mahkûmdur. O halde denilebilir ki insan, sürekli biçimde doğaya karşı cevaplar bulmaya çalışmış ve bu cevapları ortak değerler olarak bazen soyut bazen de somut halde belirlemiş; bu değerler etrafında toplanmayı başarmıştır. Deney ve gözlemin ortaya çıktığı dönemlerde ise bilimsellik, bazı cevapların doğruluğunu ölçmede başat olarak kabul edilmiştir. Bilimselliğin birtakım gerçekliklere ulaşma gibi geçerliği kabul edilmiş olsa da birçok insan, hakikate ulaşmada izlediği ilk yol olan anlatı ve totemin izinden gitmeyi tercih etmiştir.

Zaman zaman işlevini yitirse de insanlığın en büyük sorularına cevap verebilmesi ve iktidarların en büyük argümanı olması hasebiyle her seferinde tamir edilen ve bir şekilde yeniden yapılandırılarak eski gücüne kavuşturulan din, aslında içkin biçimde insanda var olan bir gerçekliktir. Buradaki “*gerçeklik*” ifadesi, dinin muhtevasına değil, pratiğinin her zaman varlık sahası bulmasına yöneliktir. Buna inanan insanların zihin yapısı ve inanma sebeplerini öğrenmek için başvurulacak tekniklerden biri olan psikanaliz kuramı da dini inancın bu yönünü doğrular. Psikanaliz pratiğinin insana kazandırdığı en büyük gerçeklik, belki de zihnin farklı yerlerindeki düşüncelerin eylemlerimiz üzerindeki etkisine dair yaptığı açıklamalardır. Öyle ki anlamlandırılmayan bazı düşünceleri, dinin hiç bilinmeyene atıfta bulunan mistisizminden bilimin anlamlandırılabilir düzlemine taşımaya çalışan psikanaliz öğretisi, insan düşüncesi açısından yarattığı bu değişime rağmen bilimsel olma özelliği kazanamamıştır.

Psikanaliz öğretisine göre insanlar, aidiyet ihtiyaçları ve korkuları sonucunda kendilerine yön veren bir yaratıcı fikrine ulaşmıştır. Bunun ilk izlerini, ilkel insanların tahayyül biçimlerinde aramak gerekir; çünkü “ilkel insanlar için düş, çok önemli bir mistik deneyimdir” (Bruhl, 2016, s. 98). Sonraki dönemlerde yine aynı ihtiyaç sonucunda kendi aralarında oluşturdukları düzene kutsallık atfeden insanlar, bu düzeni kesin kurallara bağlayarak dinin etrafında konumlanmışlardır. Dinin buyrukları, kesin bir biçimde cezai yaptırımlarla garanti altına alındığından, dine alternatif bir yöntemin yaratımı, ancak dinin gölgesinde mümkün olmuştur. Lacan’a göre din, psikanalizin sunmaya çalıştığı pratiği kabul ederek bu pratiğin dini kaynaklı olduğunu söylemekle, meşruluğunu korumayı her zaman başarır. Bu yöntemle sadece psikanalize değil, bilime karşı da geçerlilik bağlamında üstün tavrını koruyan din, kendine karşı olan her pratiği, kendi heybesinde taşıyacak kadar büyük

bir güce sahiptir. Nihayetinde bütün tahayyüllerini gerçeklik çatısı altında yaşatmayı başaran bu yapı, her halükârda geçerliğini korumayı sürdürür.

Bu çalışmayı sınırlandıran unsurlar, dünyada çok çeşitli biçimde var olan dinlerin doğrudan gözlem yoluyla tek tek incelenememesi ve psikanaliz yönteminin her insanın hafızasına ayrı ayrı uygulanmasının mümkün olmamasıdır. Bu konuda yapılacak olan araştırmalara yönelik öneriler, birçok filozofun, din konusuna değinirken, genel olarak semavi dinleri ele aldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanında psikanalizin dini inceleme konusunda, sınırlılıklarının olduğu bilinmelidir. Dolayısıyla eldeki literatürün dünyadaki diğer bütün dinleri kapsamamasından kaynaklı, geliştirilecek olan içerikte kesin yargılardan kaçınılmalı ve içerikler, olabilirlik üzerine oluşturulmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluşla çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2016). *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*. (çev. İ. Birkan). İstanbul: Can Yayınları.
- Bergson, H. (2013). *Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı*, (çev. M. Yakupoğlu). Ankara: DOĞUBATI Yayınları,
- Bruhl, L. (2016). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, (çev. O. Adanır). Ankara: DOĞUBATI Yayınları
- Freud, S. (1941). *Totem ve Tabu* (çev. N. Berkes). Ankara: Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi.
- Freud, S. (1999). *Dinin Kökenleri*, (çev. S. Budak). İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Freud, S. (2000). *Bir Yanılsamanın Geleceği-Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*, (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Musa ve Tek Tanrılı Din*, (çev. O. Kasap). İstanbul: Say Yayınları.
- Lacan, J. (2012). *Babanın Adları*, (çev. M. Erşen). İstanbul: Monokl Yayınları.
- Lacan, J. (2012). *Benim Öğrettiklerim*, (çev. M. Erşen). İstanbul: Monokl Yayınları.
- Lacan, J. (2013). *Psikanalizin Dört Temel Kavramı*, (çev. N. Erdem). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Lacan, J. (2015). *Dinin Zaferi*, (çev. D. Kurt). İstanbul: 6:45 Yayınları.
- Luckmann, T. (2016). *Görünmeyen Din*, (çev. A. Coşkun, O. Coşkun, F. Aydın). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Pfaller, R. (2009). *Lacan Seçkisi, Benlik-Başkası Olmadan*, (çev. V. Kutelas). İstanbul: Monokl Yayınları.
- Schopenhauer, A. (2011). *Din Üzerine*, (çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Yalom, I. (2009). *Din ve Psikiyatri*, (çev. E. Ağanoğlu). İstanbul: Turkuvaz Kitap.

A Bibliometric Analysis of Sociological Studies on the Social Impacts of Algorithmic Management

Celalettin Yanık^{1,2}, Melih Engin³

Abstract

This study examines the social aspects and societal impacts of algorithmic management from a sociological perspective through bibliometric analysis. The research analyzes literature related to algorithmic management and governance using co-occurrence network analysis and thematic mapping. The findings reveal the wide-ranging effects of algorithms on workforce management, platform economy, and governance processes. Specifically, the terms algorithmic management and algorithmic governance occupy a central position in the literature, with increasing attention being directed toward these areas. Algorithmic management has established strong connections with platform work, gig economy, and algorithmic control, leading to significant transformations in the business world. Meanwhile, algorithmic governance is closely linked to artificial intelligence, blockchain, and transparency. This study incorporates critical sociological theories, such as Foucault's panopticism (Foucault, 1977), Giddens' structuration theory (Giddens, 1984), and Weber's rationalization theory (Weber, 1922), to provide a more comprehensive analytical framework. In conclusion, the study provides an in-depth analysis of the impacts of algorithms on social structures and workforce dynamics, suggesting that these themes require further exploration in future research.

Keywords: *Algorithmic management, social impact, sociology, bibliometric analysis.*

Algoritmik Yönetimin Sosyal Etkileri Üzerine Yapılan Sosyolojik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

Bu çalışma, bibliyometrik analiz yoluyla algoritmik yönetimin sosyal yönlerini ve toplumsal etkilerini sosyolojik bir bakış açısıyla inceler. Araştırma, eş zamanlı ağ analizi ve tematik haritalama kullanarak algoritmik yönetim ve yönetimle ilgili literatürü analiz eder. Bulgular, algoritmaların işgücü yönetimi, platform ekonomisi ve yönetim süreçleri üzerindeki geniş kapsamlı etkilerini ortaya koymaktadır. Özellikle, algoritmik yönetim ve algoritmik yönetim terimleri literatürde merkezi bir konuma sahiptir ve bu alanlara giderek daha fazla dikkat çekilmektedir. Algoritmik yönetim, platform çalışması, geçici iş ekonomisi ve algoritmik kontrol ile güçlü bağlantılar kurmuş ve iş dünyasında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu arada, algoritmik yönetim yapay zeka, blok zinciri ve şeffaflıkla yakından bağlantılıdır. Bu çalışma, daha kapsamlı bir analitik çerçeve sağlamak için Foucault'nun panoptismi (Foucault, 1977), Giddens'in yapılandırma teorisi (Giddens, 1984) ve Weber'in rasyonalizasyon teorisi (Weber, 1922) gibi kritik sosyolojik teorileri içermektedir. Sonuç olarak, çalışma algoritmaların sosyal yapılar ve işgücü dinamikleri üzerindeki etkilerine dair derinlemesine bir analiz sunmakta ve bu temaların gelecekteki araştırmalarda daha fazla araştırılması gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Algoritmik yönetim, sosyal etki, sosyoloji, bibliyometrik analiz.*

1. INTRODUCTION

We inhabit a social world characterized by an unprecedented acceleration of technological change and transformation since the dawn of the modern era. These changes have permeated every facet of our lives, influencing both individual behaviors and institutional structures. Technological advancements have enabled the more active development of scientific endeavors and the enhancement of corporate performance through the implementation of algorithms. Algorithmic management, a management approach grounded in algorithms, leverages big data analytics and artificial intelligence to support or fully automate decision-making processes within organizations. The cornerstone of algorithmic management in businesses is the maximization of efficiency through the creation of datasets encompassing both the firm's core financial perspectives and employees' production performance. Consequently, the obtained data facilitate the development of more functional decision-making mechanisms to enhance financial discipline and improve employee performance levels. Algorithmic management, which streamlines business administration and reveals employees' capacity levels based on datasets, contributes to the emergence of a novel and unprecedented situation facilitated by platform economies and artificial intelligence. Moreover, algorithms are employed to gather and analyze data, thereby informing the decision-making process (Newell & Marabelli, 2015).

This new management approach is bound to affect not only businesses but also social structures. The transformations experienced in working life, the manipulation of the masses, and the instrumental role of algorithmic decision-making

¹ Contact: celalettinyanik@uludag.edu.tr

² Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, 0009-0006-1535-7020

³ Prof.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İnegöl İşletme Fakültesi Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, 0000-0002-4953-6119

(Submission: 05.10.2024 / Published:30.09.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1561879](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1561879)

Type of Research: Research Article

in addressing societal challenges illustrate how algorithms shape social structures. From another perspective, surveillance and control mechanisms, coupled with algorithmic calculations, contribute to the development of algorithmic management practices. Therefore, algorithms significantly impact various dimensions of social life. Sociology provides a valuable perspective for examining how algorithmic management influences social interactions, power relations, inequalities, and cultural shifts.

Despite its transformative potential, algorithmic management raises fundamental sociological questions concerning surveillance, power dynamics, and social inequalities. Drawing from Foucault's theory of panopticism (Foucault, 1977), this study explores how algorithmic control mechanisms reinforce hierarchical structures in digital labor markets. The pervasive nature of algorithmic surveillance creates a digital panopticon where workers are continuously monitored, fostering self-discipline and compliance with managerial expectations. Additionally, Giddens' structuration theory (Giddens, 1984) provides a lens to examine the reciprocal influence between algorithmic governance and social practices. This perspective highlights how algorithms do not merely dictate social interactions but are also shaped by the behaviors and responses of individuals engaging with them. Finally, Weber's concept of rationalization (Weber, 1922) sheds light on the bureaucratic efficiency that algorithmic systems introduce, along with its implications for human agency. While these systems optimize decision-making and administrative functions, they also raise concerns regarding the dehumanization of labor and the potential entrenchment of rigid bureaucratic structures.

The aim of this study is to analyze the sociological studies conducted on algorithmic management through bibliometric methods, thereby revealing the development of this field and identifying future research directions. Bibliometric analyses provide insights into the structure, development, and impact of a research area by examining the quantitative and qualitative characteristics of scientific publications. In this context, bibliometric analysis will focus on how the keywords algorithm, artificial intelligence, machine learning, automation, decision-making, and management are addressed in the context of algorithmic management, their historical development, and the degree of variation across different countries. At the same time, by linking the concept to keywords such as social interaction, organization, culture, power, inequality, and behavior within sociology, the study will examine emerging research trends and thematic areas of interest. Through this analysis, the relationship between algorithmic management and sociology will be clarified.

In addition, the number of publications related to algorithmic management in this study will be determined according to the following criteria: authors, countries, citations, journals, and changes over time. To conduct the evaluation, this study primarily addresses the following research questions: Which countries and institutions have contributed the most to this field? Who are the key authors in algorithmic management research? Which studies are the most cited in this field? What are the core concepts and research topics in this area? How have studies on algorithmic management evolved over time? The answers to these and similar questions will be provided in the analysis and evaluation section. Thus, by conducting a bibliometric review using the keywords "algorithmic management" and "sociology" in the Scopus database, this study will present the obtained data and analyze it through bibliometric tools.

2. ALGORITHMIC MANAGEMENT

Algorithmic management, in its broadest sense, is a management approach that involves the automation of business processes, the analysis of data or datasets, and the use of technologies such as artificial intelligence to support or fully automate decision-making processes through algorithms. In algorithmic management, algorithms are used to collect and analyze data, as well as to contribute to the decision-making process (Newell and Marabelli, 2015). In terms of process, algorithmic management goes beyond simple analytics and has replaced some tasks that were previously managed by humans in the early stages of modern industrial production, particularly those within the purview of middle managers (Jarrahi and Sutherland, 2019).

A significant deficiency in traditional industrial production decision-makers was the lack of substantial data or datasets to aid in decisions regarding production processes (Agarwal and Dhar, 2014). As these deficiencies were directly linked to the absence of complete and competent data or datasets, the potential for real-time improvement of the decision-making mechanism was hindered. Even small-scale manufacturing enterprises struggled to obtain real-time and long-term data for processes ranging from automation to product storage and even employee recruitment and performance evaluation. Moreover, processing this data was often impractical. The presence of these limitations highlighted the importance of algorithms, which, in conjunction with artificial intelligence-based programs, have become a crucial factor in both decision-making and enhancing inter-firm competition. Simply put, algorithmic

management involves integrating algorithms into business processes to improve efficiency, decision-making, and competitive advantage. This subject has become a focal point for the field of sociology, particularly industrial sociology. This is because industrial sociology, as a discipline, examines not only workers but also the impact of managerial decisions on working life.

Working life constitutes a part of everyday social life. Certain changes or transformations experienced in working life also lead to changes and transformations in specific aspects of social life; the reverse is also true. In other words, the changes and transformations occurring in the flow of daily life can cause changes and transformations in the dynamics of working life. For example, the desire or will for changes in consumption demands within the context of everyday life causes transformations in the centers where technological production is developed. The notion that only technology causes changes in these areas where mutual interaction practices occur is not the fundamental hypothesis of this article. Rather, this article emphasizes the importance of the interplay between technology and everyday practices. Indeed, the one-dimensional perspective often expressed in explaining social changes falls short in clarifying and understanding social phenomena; thus, interactivity will form the core starting point of this article. In this sense, algorithmic management should be examined not only as a technological innovation observed in businesses but also as a reflection of certain demands for change observed in working life. As indicated in the brief definition of algorithmic management mentioned above, the situational phenomena created by various factors actively contribute to generating changes and transformations. This becomes an inevitable change for both decision-makers and employees, socially impacting their working and daily lives, thus giving rise to new and different structures based on production and consumption.

Nevertheless, algorithms are gaining significant importance in today's working life. This is because algorithmic management based on algorithms is taking over tasks performed by human managers (Duggan et al., 2020). This situation extends not only to businesses but also to practical decision-making processes formed through algorithms at significant moments in social life. For example, in travel or dining situations, these algorithms have become functional, and individuals are developing their preferences based on the influence of these algorithms at the decision point (Orlikowski and Scott, 2014). However, this innovation is particularly commonly observed in the management of businesses, especially in the field of the flexible economy. For instance, global platforms like Uber, Deliveroo, and UpWork manage and closely monitor the global labor market with algorithms (Ajunwa and Greene, 2019). The aspect that can be expressed regarding the changes brought about by algorithms in the global platforms in terms of the labor market is the assignment of tasks on these platforms and the rating of employee performance. Feedback and suggestions on how to improve employee performance are provided through algorithms (Kellogg et al., 2019).

In terms of working life, algorithmic management cannot be limited to the flexible economy in the sense of employees being managed solely through algorithms. Moreover, algorithms are becoming functional in terms of providing individuals with different social, cultural, and economic preferences and demands. Individuals' demands, desires, and decisions can also be regulated through these algorithms, strengthening their role as intermediaries and helpers in overcoming problems that individuals may encounter in their daily lives. Moreover, algorithms are strengthening their role as a tool in helping traditional businesses and even organizations to discover the benefits of increased efficiency and data-driven decision-making. For example, big data and automation are at the top of the agenda of most businesses and institutions. Therefore, businesses and institutions are also being directed towards data-driven decision-making through these algorithms (Cowgill, 2019).

2.1. Understanding Algorithmic Management

Algorithmic management is fundamentally dependent on the availability of big data and datasets. These data are crucial in shaping individual decision-making and the structure of work. Data collection, in this context, involves gathering vast amounts of data from diverse sources both within and outside the organization, such as customer data, production data, and marketing data. Algorithms offer the promise of enhanced productivity by enabling computers and data to perform increasingly complex tasks more quickly and cost-effectively than humans (McAfee and Brynjolfsson, 2014).

The analysis of data obtained from the processing of algorithms constitutes another important issue in algorithmic management. At the heart of this situation is the analysis of collected data using statistical methods and machine learning algorithms. Through these analyses, businesses acquire a range of information. Moreover, the analysis of this data provides decision-makers with crucial information for areas such as employee performance, production capacity, and future projections (Yeung, K. 2017). As data is analyzed and supported by artificial intelligence-

powered programming, businesses, managers, and employees can experience improvements in the functionality of their decision-making mechanisms (Veen, et al., 2019).

Based on the information obtained from analyzed data, specific algorithms are developed to automate or improve certain business processes in algorithmic management. These algorithms are said to be necessary for improving the determination of strategic goals, making predictions, and increasing efficiency, especially in businesses. A similar situation was actually considered useful for ensuring the functionality of the management and bureaucratic mechanisms of traditional businesses (Weber, 1968). However, this idea has shortcomings in terms of the functional use of data due to the development of big data and data sets. Therefore, it has become an important topic to develop special algorithms with artificial intelligence technologies to actively use the data obtained from data analysis and to increase the decision-making capacity and performance of businesses. Consequently, special algorithms have become a source element in fulfilling the intermediary function of regulating the internal and external activity levels of businesses and, consequently, working life.

Algorithms generated from data analysis are employed in a multitude of decision-making scenarios within businesses, particularly by those in managerial roles. Applications include predicting potential equipment failures in production lines, delivering personalized product recommendations to consumers, and optimizing product launch timing. Algorithmic management thus enables foresight, spanning from production processes to customer preferences (Schweyer, 2018).

2.2. Advantages of Algorithmic Management

Diverging from traditional industrial work and management principles, algorithmic management, underpinned by algorithms derived from data processing and augmented by artificial intelligence, shapes a distinct structure for both decision-makers and employees within businesses. In the realm of productivity enhancement, where traditional production methods, hindered by vast datasets, fell short, algorithmic management has emerged as a pivotal force. By automating business processes, it facilitates faster and more accurate task execution. Notably, the scale of the workforce on 'sharing economy platforms' has prompted decision-makers to increasingly embrace algorithm-based decisions to streamline management through automation (Jarrahi and Sutherland, 2018).

Cost reduction is another significant advantage that algorithmic management offers businesses. By integrating artificial intelligence with algorithms to streamline production processes, product distribution, and marketing, businesses can optimize resource utilization, leading to substantial cost savings. For example, artificial intelligence can process large datasets to generate insights that human analysts cannot, while chatbots can provide instant responses to customer queries. These applications enable both businesses and consumers to access products more efficiently, reducing the likelihood of disruptions and associated costs in production and consumption processes (Frey and Osborne, 2017).

A notable advantage of algorithmic management lies in its ability to enhance decision quality. This is particularly evident in scenarios where data-driven decision-making is employed to minimize risks. By leveraging large datasets, decision-makers in organizations can extract valuable insights to improve the quality of their decisions (Fayyad et al., 2002). For instance, integrating artificial intelligence into processes such as recruitment, performance evaluation, and employee experience can mitigate risks associated with algorithmic management and ensure higher quality decision-making. Specifically, in recruitment, biases based on profession and skills can lead to incorrect hiring decisions. However, by employing AI-powered algorithms for employee selection, organizations can make more informed decisions, reducing the likelihood of errors based on social capital or other subjective factors.

It can also be said that algorithmic management creates a competitive advantage for businesses through algorithms created by data analysis. It allows for a faster and more flexible structure compared to competitors (Davenport and Harris 2007). Especially in production processes, algorithmic management provides improvements in production process optimization, quality control, and maintenance management; in marketing processes, it facilitates improvements in customer segmentation, personalized marketing, and pricing; and in financial terms, it is an important component in increasing the efficiency of businesses and highlighting their competitive advantages in areas such as risk management, credit evaluation, and fraud detection.

Algorithmic management is becoming increasingly influential in businesses and the workforce as it is a critical management approach that enables organizations to be more efficient, intelligent, and competitive.

2.3. Risks of Algorithmic Management

Despite the outlined advantages of algorithmic management, it is essential to recognize its potential drawbacks. The processes involved in data acquisition, processing, and analysis can introduce biases into algorithms. For example, a recruitment algorithm trained on historical data that shows certain genders or ethnicities have been less successful may perpetuate these biases in future hiring decisions. Algorithms designed to predict criminal behavior could also be susceptible to similar biases (Hannah and Moffat, 2018). This underscores the potential for bias in AI-driven and machine learning-based algorithms.

The lack of transparency in the data and datasets used to develop algorithms poses significant risks within the realm of algorithmic management. The intricate and often enigmatic nature of algorithmic decision-making processes can hinder decision-makers and consumers from fully understanding and interpreting the rationale behind algorithmic outputs. Notably, many algorithms, particularly deep learning models, are characterized as "black boxes" due to their complex structures (Brin, 1998). This opacity impedes our ability to comprehend the decision-making processes of algorithms and consequently undermines accountability.

While the lack of transparency in algorithms is a significant concern, the rise of big data in data processing and analysis exacerbates privacy issues. The collection and processing of vast quantities of data can lead to the dissemination of sensitive information, including data derived from decision-makers' choices and employee experiences, potentially resulting in a loss of control over personal information. Consequently, ensuring data security and privacy in algorithmic management necessitates an ethical framework. Given the ethical implications of data privacy in this context, the processing and storage of big data in algorithmic management must be conducted with the utmost sensitivity towards personal information.

Another aspect to consider within the context of the aforementioned risks is accountability. Today, there are significant social and political debates about the role of artificial intelligence-based algorithms as decision-makers in algorithmic management. At the heart of these debates is the comparison between human intelligence, which makes decisions based on different foundations, and artificial intelligence, which can process large amounts of data and make active decisions quickly based on specific algorithms (Leicht and Deobald et al., 2019). Consequently, the placement of artificial intelligence in a decision-making role within algorithmic management raises the question of who should be held accountable if the algorithms make incorrect decisions. In other words, this problem can be further expanded by the question: Should the designer, the user, or the algorithm itself be held accountable for the decisions made? The level of responsibility for the risks that may arise when autonomous systems controlled by algorithms (such as autonomous vehicles) make incorrect decisions represents an ethical dilemma that needs to be addressed in a context that is not evaluated in human terms.

While algorithms pose problems in terms of both accountability and transparency, another problematic area is social inequality. In algorithmic management, machine learning and artificial intelligence processing of data can discriminate against certain groups, deepening social inequalities and perpetuating these discriminatory processes through the created algorithms (O'Neil, 2016). Although algorithms are said to make accurate matches and comparisons as a result of data analysis, the possibility of these data hiding discriminatory policies at certain points is a source of deep concern (Eubanks, 2018). For example, if discriminatory practices are followed in algorithms developed for hiring, performance evaluation of some employees, credit scoring, assessment of criminals or the poor by local authorities/governments, or evaluation of employee experiences, this will create problematic areas both for businesses and for the content of social life. Since algorithms are regulated according to a certain principle of confidentiality, the possibility that artificial intelligence using these algorithms can discriminate in this unknowability and take a place in the decision-making mechanism is a source of great concern.

Driven by technological advancements, algorithmic management is in a constant state of flux. Organizations are increasingly turning to algorithmic management to gain a competitive edge and make more informed decisions. However, the ethical dimensions and potential risks inherent in algorithmic management cannot be overlooked. Therefore, it is crucial to prioritize ethical principles throughout the development and application of algorithms.

3. The Relationship Between Algorithmic Management and Sociology

The main focus of this study is to analyze the relationship between algorithmic management and sociology within the context of academic research on algorithmic management. One of the key questions in this discussion is how algorithmic management influences and is influenced by social structures. Among the most prominent aspects of this relationship is the social impact of algorithmic management, as algorithms shape decision-making processes across various domains, from business operations to social media platforms, thereby indirectly influencing social interactions, cultural norms, and structural inequalities. These transformations necessitate sociological inquiry into

how algorithms contribute to the reproduction of social hierarchies and whether they reinforce or mitigate existing inequalities.

One critical dimension of this process is surveillance and control. Algorithmic management functions as a modern mechanism of oversight, where digital monitoring systems establish a pervasive form of observation that fosters self-regulation among individuals. This notion aligns with Foucault's (1977) theory of panopticism, which conceptualizes surveillance as a disciplinary mechanism that instills self-discipline among subjects. In contemporary work environments, algorithmic surveillance creates a digital panopticon, wherein employees are constantly tracked, assessed, and guided by automated decision-making systems. As a result, power is redistributed from traditional managerial hierarchies to algorithmic structures, leading to a transformation in workplace governance.

Another essential aspect of algorithmic management's social impact is its role in shaping power dynamics. Algorithms are instrumental in defining workplace expectations and determining employee performance metrics, often reinforcing asymmetric power relations. As Gerber and Krzywdzinski (2019) argue, algorithmic decision-making in labor markets can heighten pressure on workers, creating a new hierarchy of control wherein performance evaluations and employment security become contingent on opaque algorithmic assessments. The increasing reliance on these systems necessitates sociological studies that interrogate how workers navigate and resist algorithmic control and whether these mechanisms contribute to new forms of labor exploitation or empowerment.

Additionally, algorithmic management is intertwined with issues of inequality and bias. Scholars such as Edelman et al. (2017) have demonstrated that artificial intelligence-driven hiring algorithms can reinforce systemic discrimination by encoding existing societal biases into automated processes. For instance, recruitment algorithms may inadvertently disadvantage specific demographic groups by perpetuating historical inequalities embedded in training datasets. This underscores the necessity of regulatory measures to ensure that algorithmic systems do not exacerbate existing disparities but rather serve as tools for promoting fairness and inclusivity.

Lastly, algorithmic management is deeply connected to cultural transformations. The algorithms employed in business environments and global platform economies influence consumption patterns, access to information, and interpersonal interactions. Seaver (2017) highlights that the increasing personalization of algorithmic recommendations can create "filter bubbles," wherein individuals are exposed only to content that aligns with their previous behaviors and preferences. This phenomenon can limit exposure to diverse perspectives, thereby intensifying social polarization. At the same time, digital labor platforms foster new cultural norms regarding flexibility, autonomy, and precarity in work arrangements, necessitating further sociological exploration into how these shifts reshape social identities and collective behaviors.

4. METHOD

4.1. Research Design

This study employs bibliometric analysis to examine the research trends, key contributors, and thematic developments in the field of algorithmic management from a sociological perspective. Bibliometric analysis is a quantitative research method used to evaluate academic literature by analyzing publication trends, citation patterns, and co-occurrence of keywords. This approach allows for an objective and systematic mapping of the intellectual landscape of a given research domain (Zupic & Čater, 2015).

4.2. Data Collection

The dataset for this study was obtained from Scopus, one of the largest and most comprehensive academic databases, covering peer-reviewed journal articles, conference proceedings, and book chapters. The search query included keywords such as algorithmic management, algorithmic governance, digital labor, gig economy, platform work, artificial intelligence, and sociology as seen in Figure 1. To ensure a representative sample, only peer-reviewed journal articles published between 2005 and 2024 were included. The initial dataset consisted of 175 articles, which were refined based on relevance, citation impact, and thematic alignment with the study's objectives.

4.3. Analytical Techniques

To examine the intellectual structure and evolution of algorithmic management research, multiple bibliometric techniques were applied. Co-occurrence network analysis was conducted to identify key themes and research clusters. This technique visualizes the relationship between frequently occurring keywords, allowing for the identification of dominant research topics. Citation analysis was used to determine the most influential studies and authors in the field. This method highlights foundational and high-impact works that shape the discourse on algorithmic management.

Thematic mapping was applied to trace the development of research trends over time. By mapping emerging and declining topics, this approach provides insights into the shifting focus of algorithmic management research. Collaboration analysis was used to examine international collaborations and institutional affiliations, revealing how knowledge production is distributed across regions and research communities.

4.4. Data Processing and Visualization

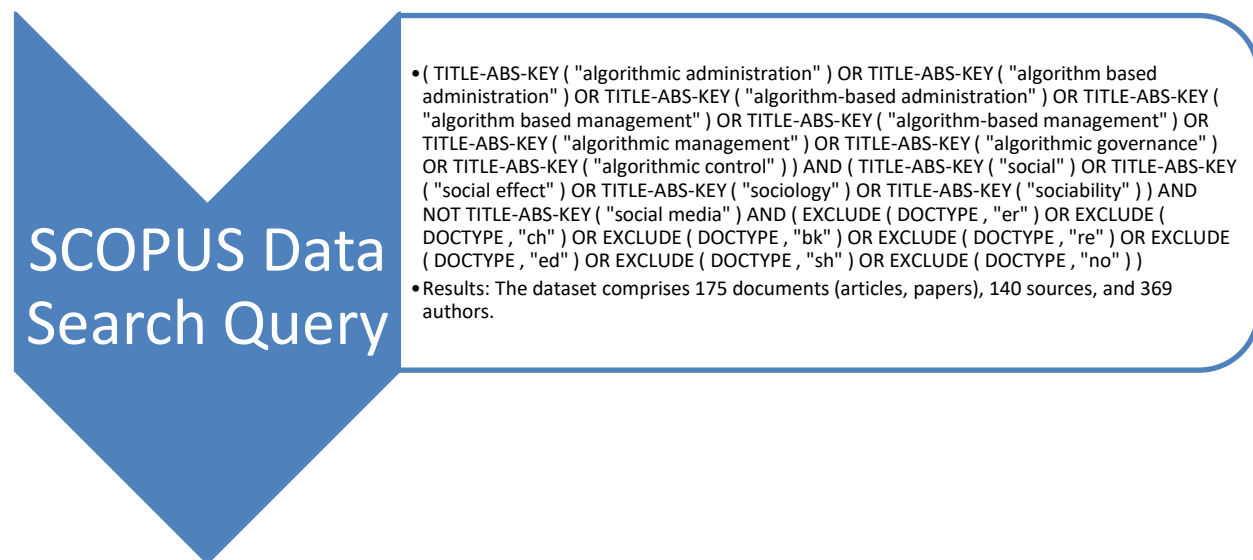
The bibliometric data were processed using R's bibliometrix package, which provides robust tools for performing quantitative analyses of scholarly publications. The results were visualized using VOSviewer, a widely used tool for constructing and visualizing bibliometric networks. Graphical representations, including keyword co-occurrence maps and citation networks, were generated to facilitate interpretation and discussion of findings.

4.5. Validity and Limitations

To ensure the validity of the results, multiple data verification steps were implemented, including cross-checking extracted metadata and removing duplicate records. However, this study has some limitations. While Scopus is a comprehensive database, it does not index all academic sources, and some relevant works may have been excluded. Additionally, bibliometric analysis provides quantitative insights but lacks qualitative depth in interpreting the nuances of theoretical and empirical contributions. Future studies may complement this analysis with systematic literature reviews or qualitative meta-analyses to provide a more interpretative understanding of the field.

This study conducts a bibliometric analysis of literature that employs big data in governance. Bibliometrics is a qualitative research method designed to analyze and visualize large, unstructured datasets (Donthu et al., 2021). Common databases for bibliometric analysis include Web of Science, Scopus, and Google Scholar (Karagöz and Şeref, 2019). Given its comprehensive nature, the Scopus database was selected for this study. The bibliometrix (Aria and Cuccurullo, 2017) package in R was used to conduct a bibliometric analysis of the retrieved data. Figure 1 illustrates the data filtering applied to the search criteria in Scopus to include and exclude specific data.

Figure 1. Flowchart of inclusion and exclusion of data.

As illustrated in Figure 1, the search query was designed to identify academic articles focusing on the social aspects of algorithmic management, excluding specific document types and those unrelated to social media. This Scopus-based search aimed to locate published research for a focused bibliometric analysis. The search yielded a dataset comprising 175 articles and papers, 140 sources, and 369 authors published between 2005 and 2024. Detailed information regarding this dataset is presented in Table 1.

Table 1. Fundamental Concepts of Data

Features	Results
Publication interval	2005:2024
References (Journals, Books, etc.)	140
Documents	175
Percentage Annual Growth Rate	21.1
Average Publication Age	2.45
Average Citations Per Publication	22.65
Published Content	
Keywords Plus (ID)	527
Author-provided keywords (DE)	679
Authors	
Number of Authors	369
Number of single authors	73
Author collaborations	
Single-author publications	75
Number of co-authors per publication	2.33
International Co-author Index (%)	21.71
Types of Documents	
Research article	147
Conference Proceedings	28

As shown in Table 1, the data used in the analysis consists of documents from a total of 175 studies published in 140 sources (journals, books, etc.) between 2005 and 2024. The average annual growth rate is observed to be 21.1%. This situation can be interpreted as a rapid development of the research area and increasing interest in this field. The average document age of 2.45 indicates that the literature is relatively new and the topic is of current interest. On average, each document has 22.65 citations, indicating a high academic impact of the studies. In total, there are 527 Keywords Plus (ID) and 679 author keywords. There are 369 authors, of which 73 are unique, meaning that many authors have appeared in more than one publication. There are 75 single-authored publications; in collaborative publications, the average number of co-authors per publication is 2.33. The international co-author index is 21.71%, indicating significant international collaboration in the studies. In terms of document types, 147 are research articles

and 28 are conference papers. These data reveal that the field is a rapidly developing topic with high academic impact, supported by international collaborations.

5. FINDINGS

5.1. General Publication Trends

The analysis of publication trends reveals a significant increase in research on algorithmic management over the past two decades. The number of studies in this field has grown exponentially, particularly after 2020, indicating a surge in academic interest. This increase corresponds with the rise of artificial intelligence, the expansion of digital labor markets, and heightened debates on algorithmic governance and transparency. The growing body of literature suggests that algorithmic management has become a critical area of inquiry, not only in management and business studies but also in sociology and labor studies. The increasing volume of publications underscores the urgency of addressing the societal and organizational implications of algorithmic decision-making.

Figure 2 shows the number of published articles over the years. It can be observed that there has been a significant increase in the number of publications since 2015. In particular, there has been a remarkable increase in the number of academic publications since 2020. This increase can be explained by the growing importance of social, ethical, and managerial issues related to algorithmic management. The increased presence of digitalization, artificial intelligence, and algorithms in daily life may have led researchers to investigate these issues more. In conclusion, there is a strong interest in this field after 2020, and it can be said that the topic will continue to be a productive research area for academic studies in the coming years.

Figure 2. Number of Publications by Year

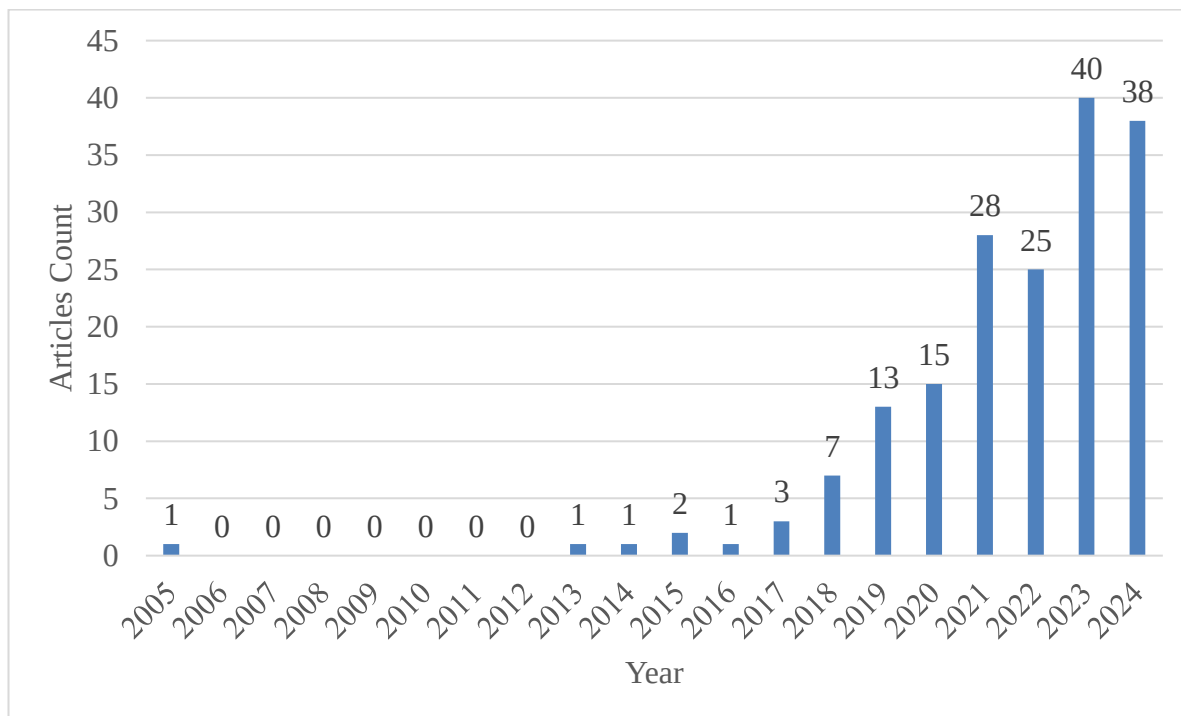

Figure 2 shows the number of published articles over the years. It can be observed that there has been a significant increase in the number of publications since 2015. In particular, there has been a remarkable increase in the number of academic publications since 2020. This increase can be explained by the growing importance of social, ethical, and managerial issues related to algorithmic management. The increased presence of digitalization, artificial intelligence, and algorithms in daily life may have led researchers to investigate these issues more. In conclusion, there is a strong interest in this field after 2020, and it can be said that the topic will continue to be a productive research area for academic studies in the coming years.

5.2. Keyword Co-occurrence Analysis

Figure 3. Author Keyword Cloud

Table 2. Author Keyword Usage Frequencies

Keyword	f
algorithmic governance	44
algorithmic management	42
artificial intelligence	20
platform work	13
gig economy	12
gig work	10
Transparency	10
platform economy	9
big data	8
Algorithms	7

Figure 3 displays a word cloud of the keywords employed by the authors in their publications. Furthermore, Table 2 presents the frequency of the top 10 terms identified as author keywords. In essence, Table 2 and Figure 3 highlight the core concepts underpinning research on algorithmic management. The most recurrent keywords are "algorithmic governance" (44 occurrences) and "algorithmic management" (42 occurrences), suggesting that the control functions of algorithms within management and management processes are central topics of discussion. "Algorithmic management" and "algorithmic governance," fundamental concepts examining how digital platforms operate and influence social control mechanisms, are the most frequently focused-on keywords in the studies. The third most frequent keyword, "artificial intelligence," can be interpreted as the underlying technology of algorithmic management. The fact that artificial intelligence is addressed in 20 publications indicates a significant contribution to research investigating how this technology is integrated with algorithms and utilized in management processes. Additionally, the frequent occurrence of the keywords "platform-based work" and "gig economy" reveals how algorithmic management plays a role, particularly in flexible and short-term work (gig work). It can be inferred that

the main focus of these studies is how workers on digital platforms are managed by algorithms and how this alters labor dynamics. Moreover, "transparency" and "platform economy" are also among the most frequently used keywords. Furthermore, the term "big data," which enables the storage and processing of a large amount and variety of data, has been used in 8 publications. This can be interpreted as indicating that research on the role of big data in algorithmic management, data-driven decision-making processes, and its societal impacts is centered around this keyword. This suggests that big data, which plays a crucial role in the development of artificial intelligence applications, is also utilized in algorithmic management studies for data collection and processing.

The most frequently occurring terms, "algorithmic governance" and "algorithmic management," examine the governance and control functions of algorithms. Terms such as artificial intelligence, platform work, gig economy, and transparency highlight the societal impacts of algorithmic management, particularly how it shapes the business world and the transparency issues within these processes. The frequency of terms like gig economy and platform work, in particular, indicates the significance of these management styles in flexible work environments within academic discussions. This literature, which examines the impact of algorithmic management on labor, management processes, and social structures based on technologies such as data collection (big data) and artificial intelligence, is gaining increasing interest.

Figure 4. Keywords Cloud (Keywords Plus)

Table 3. Keyword Index Frequencies (Keywords Plus)

Keyword	f
algorithmics	24
artificial intelligence	18

decision making	13
algorithmic management	12
algorithm	10
human resource management	10
human	8
algorithmic governance	7
economic and social effects	7
workers	7

Figure 4 presents a word cloud of index keywords for the publications. These keywords, termed "keywords plus," are obtained through content analysis of the articles and are independent of the keywords specified by the authors in their publications. These keywords are derived from the titles of the sources cited in an article but are not present in the article's own keywords. The data for the top 10 most frequently used keywords obtained in this context are presented in Table 3, and the word cloud for these words is shown in Figure 4. Accordingly, the most frequently used Keywords Plus term is "algorithmics," which points to the fundamental theoretical and technical aspects of algorithms. The high frequency of this term indicates a strong academic interest in the technical infrastructure and functioning of algorithms, beyond their applications in management and social impacts. Artificial intelligence, which ranks second, emerges as a key element for both algorithmic management and the general use of algorithms. This term, which also ranks high in author keywords, once again emphasizes the importance of artificial intelligence as the building block of algorithmic systems. One of the most important roles of algorithms in management is their impact on "decision-making" processes. The fact that this keyword appears 13 occurrences indicates studies that examine how algorithmic management makes decisions and the effects of these decisions on the business world, social life, and economy. Although this keyword does not appear in the author keywords, it ranks high in the keywords plus table. The term "human resource management," which is ranked 6th in the keywords plus list but not in the top 10 of the author keyword list, is related to how algorithms manage the workforce and their impact on employees. The frequency of this keyword indicates studies that examine the impact of algorithms on recruitment, performance evaluation, and workforce management processes. Another keyword that emerges in the keywords plus list, "economic and social effects," points to studies examining the economic and social impacts of algorithms. The impact of algorithms on managerial and decision-making processes is another dimension that is important in terms of its consequences for society and the economy. The frequent use of this term indicates that the broad impacts of algorithms are being deeply researched. Additionally, the presence of the keyword "workers" in the list is also a situation encountered in the keywords plus list. The effects on workers are closely related to algorithmic management. This term points to studies examining the effects of algorithms on the working class, working conditions, and labor rights. It shows that the relationship between labor rights and algorithmic control is emerging as an important research topic in this field.

Although 'platform work' and 'gig economy' are prominent in the author keyword list with 13 and 12 occurrences, respectively, they are absent from the Keywords Plus list. This disparity indicates that while authors have a specific focus on platform-based work and the gig economy, these topics are less emphasized in the broader content analysis. While authors directly address these concepts, the content analysis highlights broader themes. The term 'decision making', which appears 13 times in the Keywords Plus list, is absent from the author keyword list. This suggests that authors may not have explicitly highlighted the role of algorithms in decision-making processes, but content analysis reveals it as a significant theme. This underscores algorithms' critical role in management processes and is uncovered through deeper content analysis. Similarly, 'human resource management', appearing 10 times in the Keywords Plus list, is absent from the author keywords, indicating a potential oversight despite its significance within the content.

This finding highlights the prominence of algorithms' impact on workforce and human resources management in the content analysis, yet it is not frequently indicated as a direct keyword by authors. This reflects that algorithmic management is also a significant research topic from a human resources perspective. While the terms "human" (8 times) and "workers" (7 times) appear in the Keywords Plus list, they are absent from the author keywords. This suggests that although authors do not directly emphasize the effects of algorithms on the human element and the situation of workers as keywords, these themes play a significant role in the overall content of the articles. This term, which appears 7 times in the Keywords Plus list, is not included in the author keywords. The prominence of algorithms' economic and social impacts in the content analysis indicates a broader perspective on the societal implications of these studies. Although authors may not have explicitly stated this as a keyword, content analysis reveals that these impacts are addressed in the articles.

A comparison of the author keywords in Table 2 and the index keywords (KeyWords Plus) in Table 3 reveals some disparities. Author keywords generally concentrate on specific technologies and concepts like algorithmic management, algorithmic governance, artificial intelligence, platform work, and the gig economy. Conversely, Keywords Plus, derived from a broader content analysis, encompass more general and process-oriented terms such as decision-making, human resource management, and human workers. This discrepancy suggests that while the articles delve into deeper societal and managerial processes, the authors may not fully capture these nuances in their chosen keywords.

6. Collaboration and Institutional Contributions

The analysis of academic collaborations reveals that research on algorithmic management is highly interdisciplinary, involving scholars from sociology, computer science, law, and business studies. Leading research institutions and universities across North America and Europe have made substantial contributions to the field, with notable clusters of collaboration observed among institutions in the United States, the United Kingdom, and Germany. The bibliometric mapping also indicates increasing international research partnerships, reflecting the global significance of algorithmic management as a field of study. The growing academic collaborations suggest that researchers are approaching algorithmic management as a complex, multi-dimensional issue that requires interdisciplinary insights. These findings provide valuable insights into the evolution of algorithmic management as a research domain. The increasing scholarly interest, the refinement of key research themes, and the expansion of academic collaborations underscore the need for continued exploration of the social and ethical implications of algorithmic decision-making. The following discussion section will further analyze these trends, connecting the bibliometric findings with the theoretical perspectives outlined earlier in the study.

Figure 5. Map of the Number of Scientific Publications on Algorithmic Management by Country

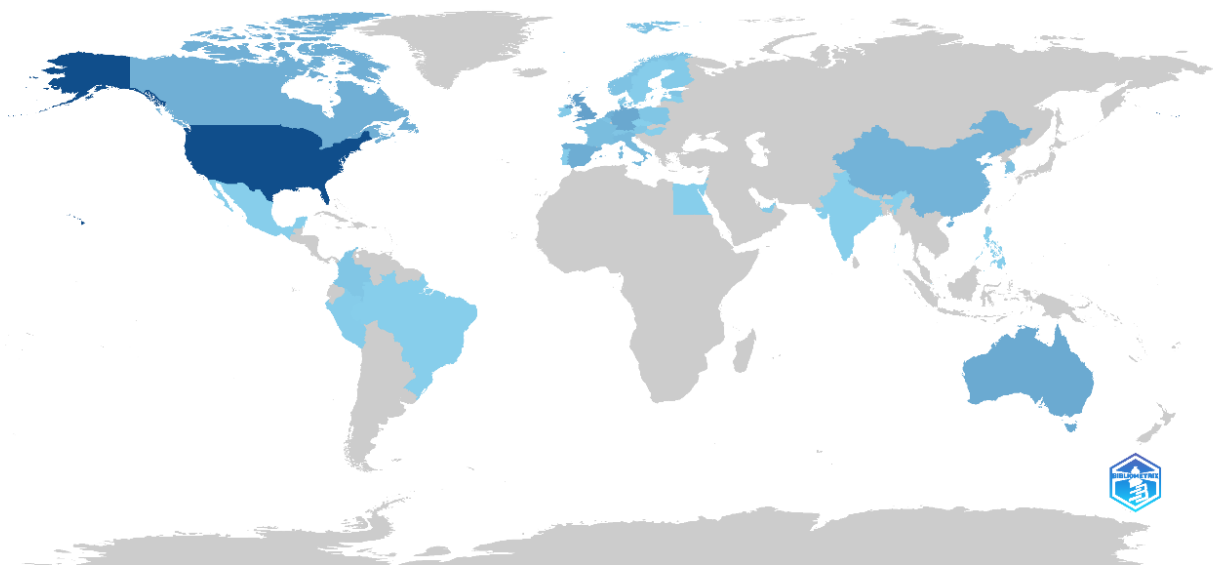

Table 4. Frequency of Scientific Production by Country

Country	f
USA	72
UK	25
Germany	21
Australia	20
Spain	18
Canada	17
Netherlands	16
China	15
Italy	12
France	10

Figure 5 presents a distribution map of the number of scientific studies on algorithmic management and its social impact. Table 4 also presents data on the scientific production of the top 10 countries in terms of publication volume. According to this data, it is seen that publications in the field of algorithmic management are largely centered in the United States, and there is a significant research ecosystem. Other countries, especially in Europe and some Asian countries, contribute to this field to a certain extent, but they are lagging behind the publication numbers led by the United States. This situation helps to understand in which countries the topic of algorithmic management is of greater interest in the academic field and where the research is concentrated.

Figure 6: International Scientific Publication Collaboration Map in the Field of Algorithmic Management

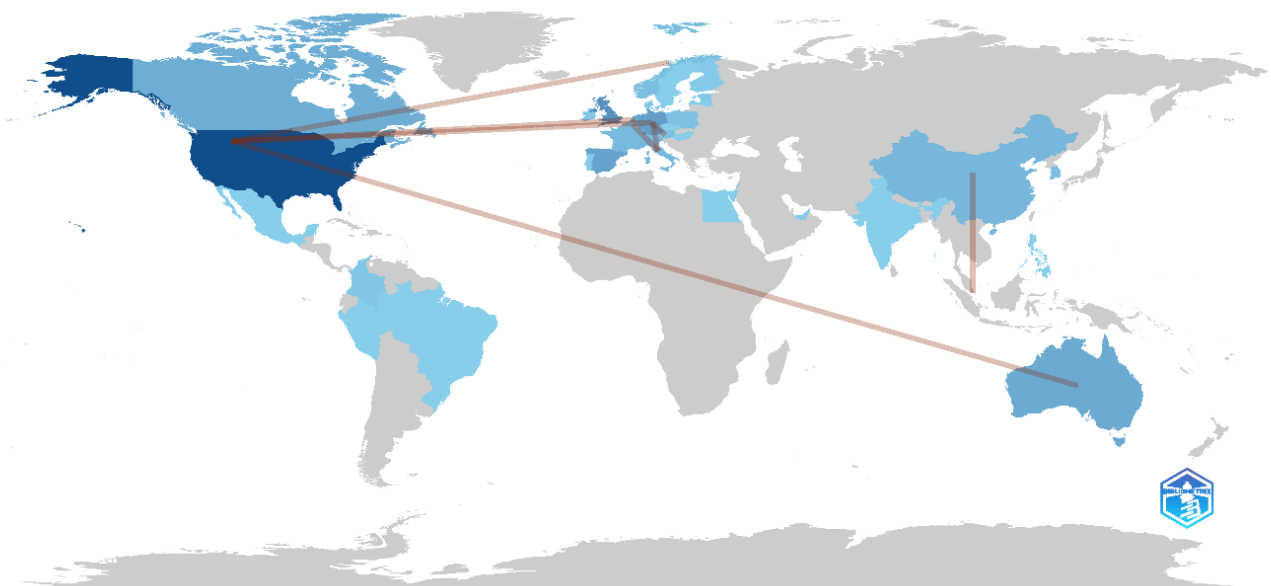

Figure 6 presents a network of collaborations among countries involved in research on algorithmic management and its societal implications. The map reveals frequent collaborative patterns between specific countries, such as the US and Australia, Germany and Italy, and Australia and the Netherlands. The widespread nature of these collaborations underscores the international character of academic research in this domain. Countries like Denmark, Germany, the Netherlands, and the UK have demonstrated particularly strong collaborative networks, suggesting a more active and diverse research strategy. These collaborations, often focusing on topics like artificial intelligence, algorithmic management, and platform work, bring together researchers from various disciplines across different countries. The growing number of collaborations from countries like China and Singapore highlights their increasing visibility in this field of academic research.

Figure 7. Distribution of Single Corresponding Author (SCP) and Multiple Corresponding Authors (MCP) by Country

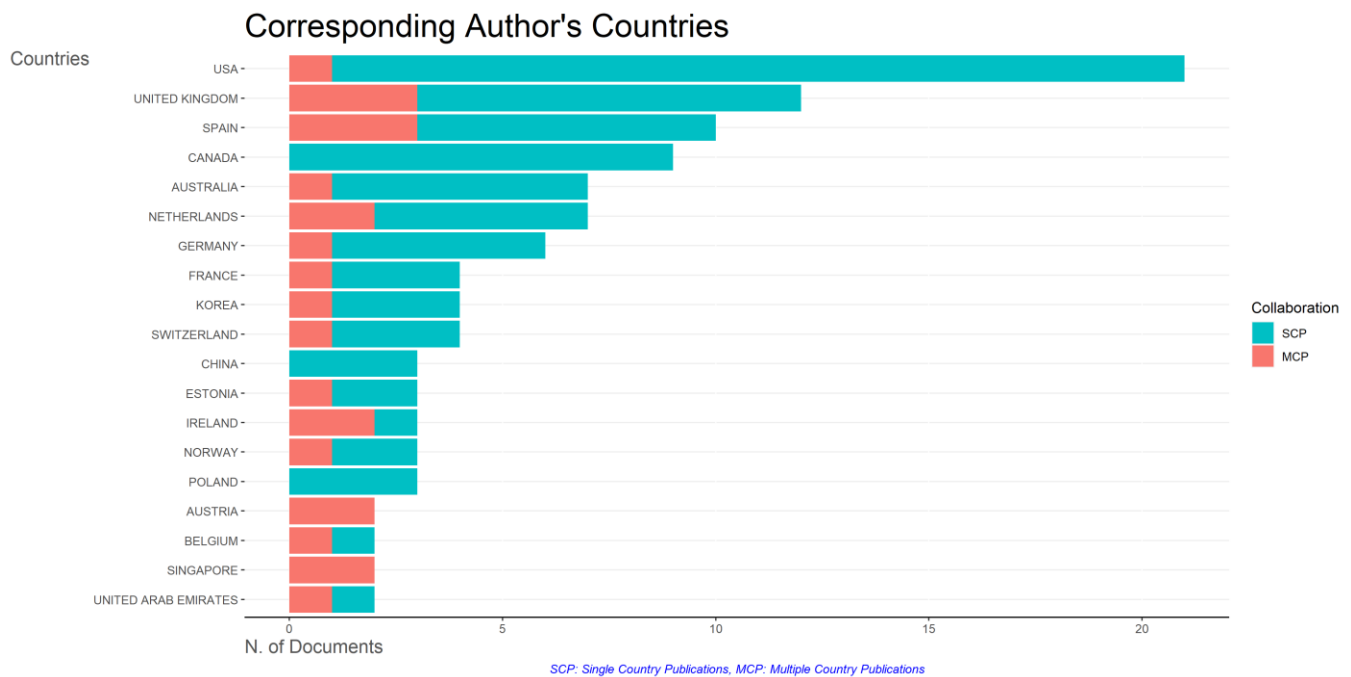

Figure 7 presents a graph showing the distribution of publications on algorithmic management and social impact by country, categorized by the number of corresponding authors: single corresponding author (SCP) and multiple corresponding authors (MCP). The graph indicates that a majority of the studies have a single corresponding author. Moreover, the United States has the highest ratio of single corresponding authors (SCP/MCP=20), followed by Australia (SCP/MCP=6). Denmark, Egypt, Italy, and India, which are not shown in the graph, each have one single-authored study but no multi-authored studies, resulting in an SCP/MCP ratio of zero.

Table 5. Sources and Number of Publications on Algorithmic Management and Social Impact

Sources	Number of Articles
ACM INTERNATIONAL CONFERENCE PROCEEDING SERIES	5
CONFERENCE ON HUMAN FACTORS IN COMPUTING SYSTEMS - PROCEEDINGS	5
AI AND SOCIETY	4

BIG DATA AND SOCIETY	4
INTERNET POLICY REVIEW	4
NEW TECHNOLOGY, WORK AND EMPLOYMENT	4
PROCEEDINGS OF THE ACM ON HUMAN-COMPUTER INTERACTION	3
42ND INTERNATIONAL CONFERENCE ON INFORMATION SYSTEMS, ICIS 2021 TREOS: "BUILDING SUSTAINABILITY AND RESILIENCE WITH IS: A CALL FOR ACTION"	2
ACME	2
ANTIPODE	2

Table.5 above demonstrates that there are various academic sources and conferences on "Algorithmic Management" and "Social Impact". This table shows the top 10 sources where academic studies in this field are most frequently published. When we look at Table 5, it indicates that the subject is spread across multiple disciplines and that there are different research perspectives. When we look at the academic study topics accepted by the sources in general, it can be said that algorithmic management and social impact are examined from both technical and social science perspectives.

Figure 8. Cyclic Thematic Relationship Diagram

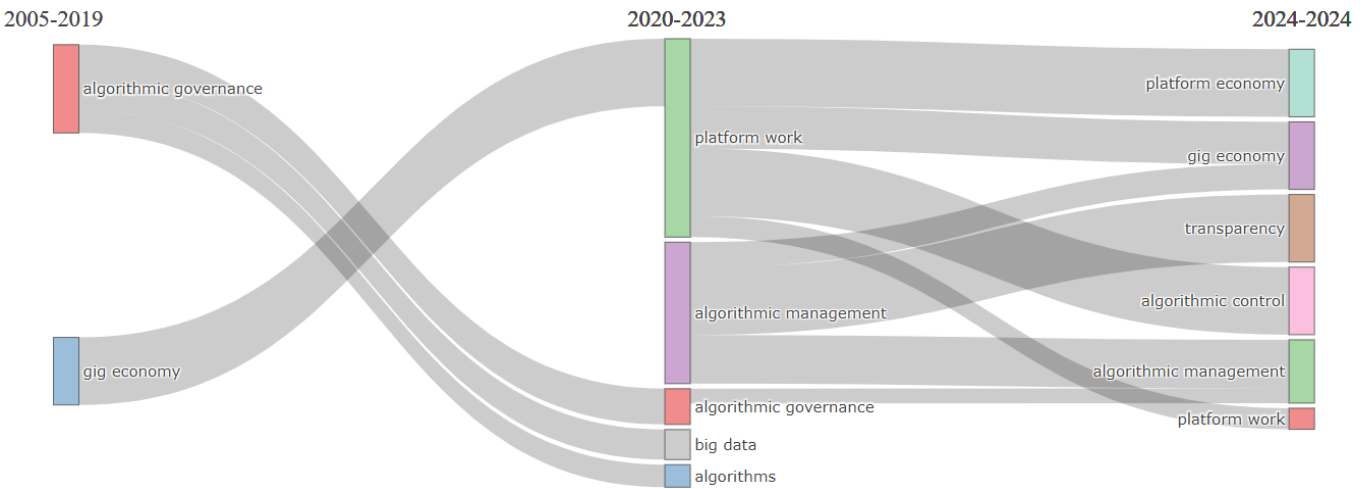
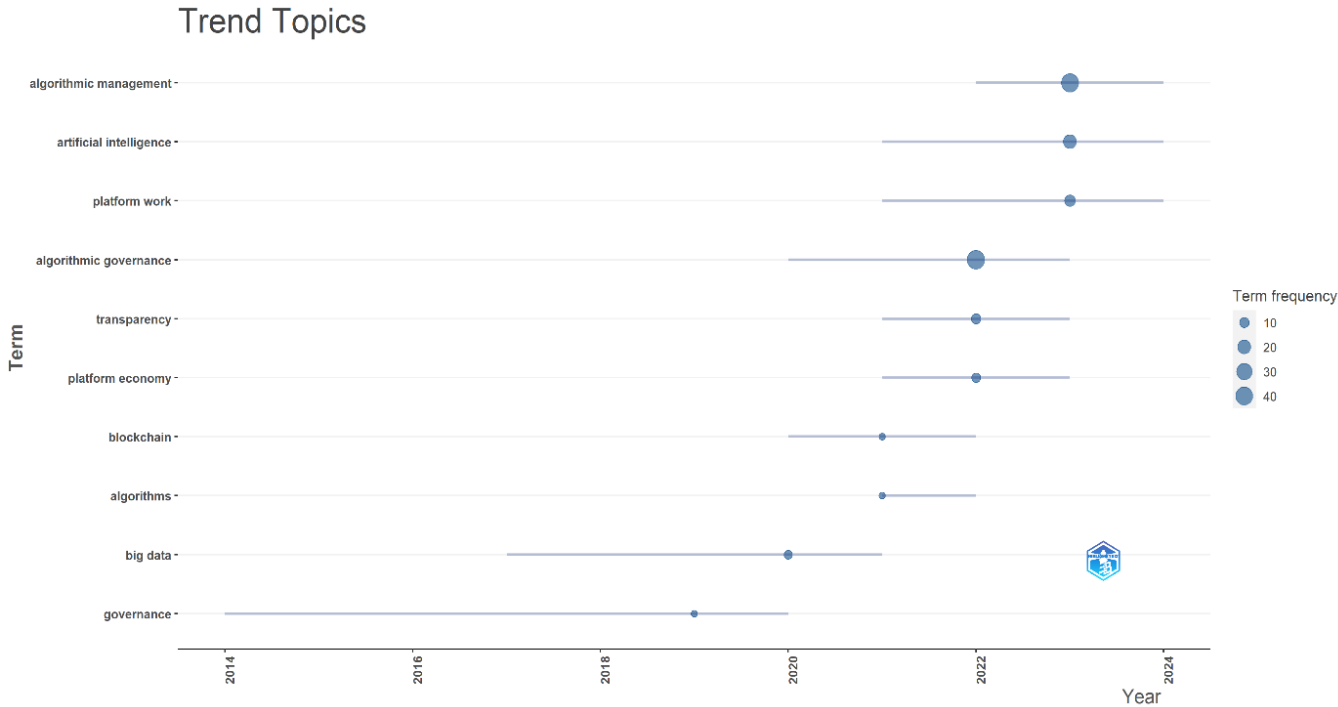

Figure.8 presents a thematic evolution diagram showing the relationships between author keywords across different study periods. According to this diagram, while the term "algorithmic governance" became prominent in the 2005-2019 period, terms such as "gig economy" and "platform work" gained significance alongside this concept in the 2020-2023 period. This indicates a shift in research focus, with algorithmic governance being considered alongside the platform economy and gig economy. In 2024, terms like "algorithmic management" and "transparency" emerged, suggesting a new focus on management and transparency. When the Weighted Coverage Index and Stability Index values are interpreted, it is observed that the 100% weighted coverage index associated with the term "gig economy" in the transition from the 2005-2019 period to the 2020-2023 period indicates very strong support for this concept. The connection between the terms "algorithmic governance" and "algorithmic management" in the 2020-2023 period suggests that these concepts have developed complementary and interactive relationships. When examining the relationships between keywords, a 100% coverage index was found between the terms "platform work" and "platform economy," indicating a strong correlation between the two concepts. This suggests that platform economy is a crucial

factor in understanding the impacts and transformation of the workforce. Additionally, the connection between "transparency" and "algorithmic management" in 2024 suggests that transparency will become increasingly important in algorithmic management in the future. Overall, it can be concluded that concepts such as algorithmic management, transparency, gig economy, and platform work have gained significance in 2024. This indicates that research in the field of algorithmic management and its social impacts has expanded and is moving towards new topics.

Figure 9. Temporal distribution of the most mentioned concepts (Trend Topics)

The 'trend topics' analysis in Figure 9 examines the frequency and popularity of specific keywords over the years. According to the analysis of the frequency and distribution of author keywords over the years, the keyword "algorithmic governance" has the highest frequency with 44 occurrences and exhibits a significant trend between 2020 and 2023. This can be considered as an indicator of the growing interest in algorithmic management. "Algorithmic Management," on the other hand, ranks second with 42 occurrences and has gained popularity between 2022 and 2024. This indicates the integration of algorithmic management and algorithmic processes into business management. Additionally, both "Governance" and "Algorithms" appear 7 times each, with a focus on 2014 and 2021, suggesting that interest in these topics began in the early years. Looking at new trends, "big data" has gained popularity since 2017 with 8 occurrences, which can be interpreted as the importance of data-driven management and analysis. "Blockchain" has been on the rise since 2020, particularly as an important issue regarding the security and transparency of algorithmic processes.

The topics of 'transparency' and 'platform economy' have emerged as significant themes. The increase in these topics between 2021 and 2023 can be interpreted as a growing interest in the transparency of digital platforms and algorithmic systems. Beyond these two topics, 'artificial intelligence' is another notable trend. With a frequency of 20, it has shown a growing interest between 2021 and 2024, highlighting the role of artificial intelligence in algorithmic management and management processes.

Data collected on trending topics demonstrates how each keyword trends over a specific year (quarter, median, third quarter). This research shows that while "algorithmic governance" saw an increase in 2020, it garnered even more research and interest in 2022 and 2023. The growing interest in algorithmic management and governance, coupled with the rise of data security, transparency, and artificial intelligence, offers a comprehensive perspective on digital transformation and its impacts on management. This can be a guiding resource for identifying areas of focus in future research.

Figure 10. Thematic Map of KeyWords Plus

Figure 10 presents a thematic map that clusters publications on algorithmic management and social impact based on similar keywords from the KeyWords Plus index. Thematic map analysis, also known as knowledge mapping or co-word analysis, is a method used to visualize and examine the thematic structure of a research field (Waltman & van Eck, 2013). Accordingly, these keywords (KeyWords Plus) have been grouped into 8 clusters. These clusters have been found to be distributed across niche, core, and declining or popularizing themes.

Niche themes: These are topics that have a high degree of development but cater to a more specific research group. These themes are often researched in depth but may not have widespread dissemination.

Information and Communication Technologies, Panopticon, Social Control: Information and communication technologies and social control mechanisms form a specific research area focused on how algorithms monitor and manage society and individuals. The term 'Panopticon' refers to surveillance mechanisms and is used to examine how algorithms are employed in surveillance and control processes. Although these themes remain niche, they offer a rich area for in-depth investigations, especially at the intersection of social sciences and technology.

Given the focus on niche themes, it is evident that surveillance and social control have become increasingly prominent topics, particularly within digitalizing societies. These issues raise significant ethical and social concerns regarding the monitoring and control of individuals in the digital realm. Consequently, there is a clear need for more in-depth research in these areas, and these themes offer ample opportunities for further exploration.

Core themes are those that are highly important but are at a relatively lower stage of development. These themes represent topics that are widely accepted in the research field but are less developed.

Employment: Employment is a central theme for studies examining how algorithms shape labor dynamics and working conditions. There is a vast literature on how algorithms are used in the business world and their impact on the workforce, but development in this area may be more limited.

When considering fundamental themes, it can be said that studies on employment provide a very important foundation for researching the integration of algorithms into the workforce.

Core Themes: Core themes are those that exhibit high levels of development and importance. These themes represent the most influential topics within a research area and can have a significant impact on other themes.

Algorithm, Human, Article: These themes are the focus of research on human-algorithm interaction. Studies on the social impacts and applications of algorithms play a broad and influential role.

Algorithmics, Artificial Intelligence, Decision Making: Algorithmic management, artificial intelligence, and decision-making processes are the most critical components of algorithmic systems. These themes have been the focus of a wide range of research and have driven transformations in both the social and business worlds. Their high development and centrality indicate that these themes are defining features of the literature.

Considering the core themes, it's evident that algorithms have become an integral component of social structures, and researches are increasingly focused on this area.

Declining or emerging themes: Themes in this area have low development and importance levels, and they may either be experiencing declining interest in research or are just beginning to develop.

Interactive Computer Systems, Privacy by Design: Integrating interactive computer systems and privacy into system design could be part of studies on systems that are particularly sensitive to user privacy. These themes may be widely unexplored or previously popular but declining themes in the context of algorithmic management.

Complexity: Complexity is a theme that examines how algorithms cope with dynamic processes. Low development and low importance levels indicate that this area is currently less researched. However, interest in this area may increase in the future.

It seems that themes such as 'Interactive Computer Systems', 'Privacy by Design', and 'Complexity' were once highly popular with the onset of technological advancements but now represent areas of interest that have declined or developed at a slower pace. While studies on privacy and system design continue to explore user privacy and interaction issues, the development of these topics may have been limited. Privacy and system design may have been popular themes with the widespread adoption of digital technologies. However, it is conceivable that these topics are still important for research and can regain momentum with innovative approaches.

Other (Central) Themes:

Blockchain, Co-Designs, Human Engineering: These themes are of a medium level in terms of both development and centralization. These topics are particularly important for studies on the interaction of blockchain technology with social structures and algorithms. Designs that encourage human engineering and user participation are also examined within this framework.

Collective Action, Ecosystems, Governance: These themes address social movements, ecosystems, and governance processes. They are of moderate importance and level of development. These areas can be central to understanding how social processes interact with algorithms.

These themes are at an intermediate level in terms of both development and centrality. It can be said that there is an increasing number of studies on understanding the effects of blockchain technology on social and economic structures and producing human-centered design and engineering solutions. However, it has been observed that these themes have not yet had as broad an impact as core themes.

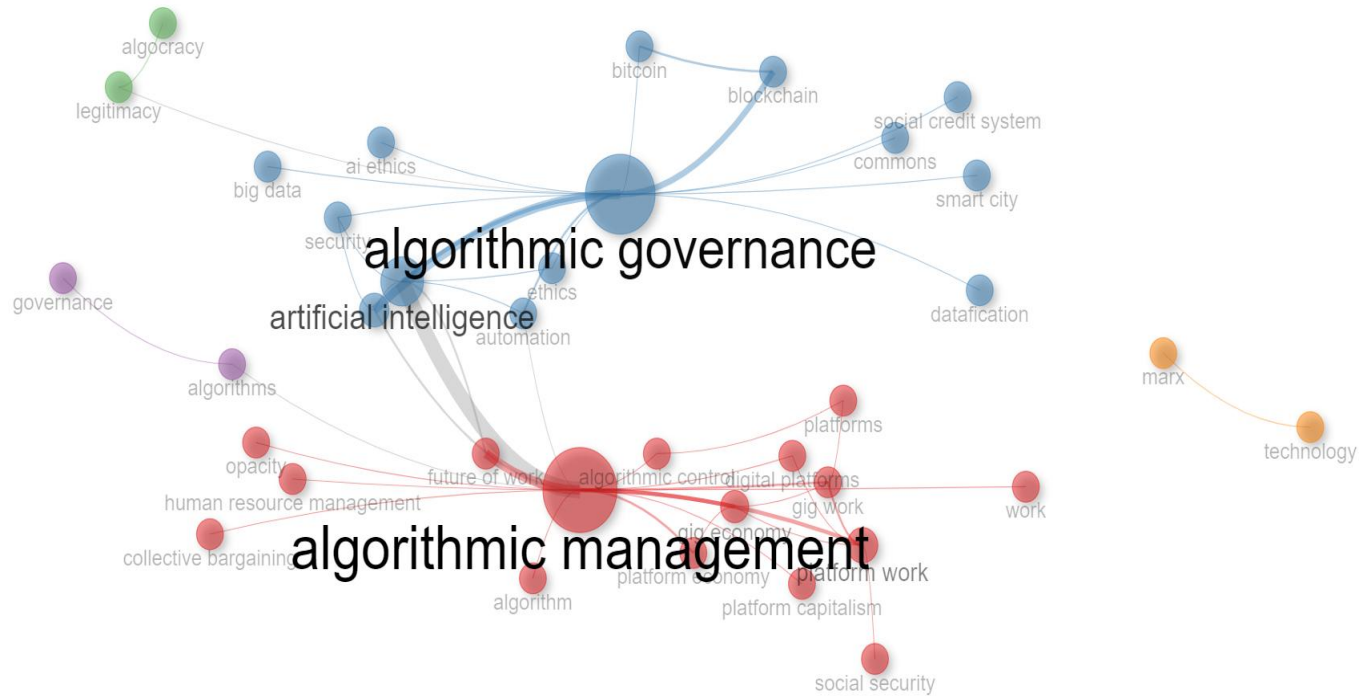
Figure 11. (Co-occurrence Network)

Figure 11 presents a network analysis of the co-occurrence of keywords identified by authors in publications on algorithmic management and governance. The term "Algorithmic Management" exhibits high centrality with betweenness (376.0044), closeness (0.016667), and PageRank (0.17103) values. This indicates that algorithmic management is strongly connected to other terms and occupies a central position in the network. This suggests that algorithmic management is significantly related to other research topics and is a central theme in the literature. The terms "Platform Work," "Gig Economy," and "Gig Work" are shown to be closely linked to algorithmic management. In particular, concepts such as platform work (betweenness: 33.208333) and gig economy (betweenness: 1.018219) highlight the impact of algorithmic management on the workforce and the platform economy. The relatively lower closeness and PageRank values of these terms suggest that they are more specific subfields and not as broad in scope as algorithmic management. Artificial intelligence, with betweenness (213.806149) and closeness (0.01739) values, holds a very strong position. These terms indicate that algorithms play a critical role in decision-making processes and management practices. Additionally, terms such as "Transparency", "Blockchain", and "Big Data" are related to algorithmic governance, suggesting an exploration of how transparency, data management, and blockchain technologies are used in governance. The high centrality values of these terms indicate their importance. Moreover, the impact of algorithmic management on the business world and the platform economy is evident. Its strong connections to terms like "platform work" and "gig economy" reveal how it has transformed the world of work. This network of connections demonstrates the widespread influence of terms like "algorithmic management" and "algorithmic governance", which occupy a central position in the field of algorithmic governance. These terms are at the center of the network, connected to many other concepts. Their strong relationships with terms like platform economy, artificial intelligence, blockchain, and transparency highlight both the technological and social dimensions of these themes.

7. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

This study presents a bibliometric analysis of sociological research on algorithmic management, identifying key trends, influential studies, and evolving research themes. The findings indicate a substantial increase in scholarly interest in algorithmic management, particularly after 2020, as digital labor markets expand and artificial intelligence

becomes more embedded in organizational decision-making processes (Kellogg et al., 2020; Vallas & Schor, 2020). The bibliometric analysis has demonstrated that the dominant themes in the literature revolve around algorithmic governance, digital labor, surveillance, and platform work, reflecting broader concerns about the societal impacts of algorithmic control mechanisms (Kellogg et al., 2020; Mateescu & Nguyen, 2019).

The results highlight the increasing focus on power asymmetries, transparency, and bias in algorithmic management systems, emphasizing the need for interdisciplinary approaches to studying these phenomena. The citation analysis underscores the foundational role of key studies in shaping the discourse, particularly in relation to algorithmic decision-making's implications for worker autonomy and governance structures (Ajunwa, 2022; Kadolkar et al., 2024). Moreover, the analysis of academic collaborations reveals a growing international network of researchers, with major contributions emerging from North America and Europe, signaling the global relevance of this research area (Kadolkar et al., 2024).

By integrating sociological theories, this study contextualizes bibliometric findings within a broader theoretical framework. Foucault's panopticism (1977) helps to explain how algorithmic management intensifies surveillance and self-discipline in digital labor markets (Levy & Barocas, 2021). Giddens' structuration theory (1984) provides insight into the recursive nature of algorithmic governance, demonstrating how social actors both shape and are shaped by algorithmic systems (Schildt, 2020). Additionally, Weber's (1922) theory of rationalization elucidates how algorithmic management embodies bureaucratic efficiency while simultaneously reinforcing rigid control mechanisms that may erode worker autonomy (Griesbach et al., 2019).

Despite its contributions, this study has certain limitations. The reliance on Scopus as the primary data source, while comprehensive, may exclude significant studies published in non-English journals or interdisciplinary sources not indexed in this database. Furthermore, bibliometric analysis, by nature, provides quantitative insights but lacks the depth of qualitative methodologies needed to fully understand the complexities of algorithmic management (Zuboff, 2019). Future research should complement bibliometric techniques with qualitative approaches such as ethnographic studies and in-depth interviews to capture the human dimension of algorithmic governance (Wood et al., 2019).

Future studies should address the ethical and regulatory implications of algorithmic decision-making, with particular attention to issues of transparency, fairness, and accountability (Levy & Barocas, 2021; Pasquale, 2020). Comparative research across different industries and global contexts could provide deeper insights into how algorithmic management is implemented and contested in varying organizational settings. Additionally, as legislative frameworks around algorithmic governance continue to evolve, further research is required to examine how policy interventions shape the development and application of algorithmic management practices (Kadolkar et al., 2024; Pasquale, 2020).

This study underscores the importance of continued sociological inquiry into algorithmic management, as digital technologies increasingly mediate workplace dynamics and governance structures. Understanding the implications of these transformations is crucial for developing regulatory frameworks that balance efficiency with fairness, ensuring that algorithmic decision-making serves both economic and social objectives.

Research and Publication Ethics Statement

All processes of this article have been carried out in accordance with the research and publication ethics principles of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences.

Authors' Contribution Rates

The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest Statement

The authors declare that they have no conflict of interest with any individual or institution.

KAYNAKÇA

- Agarwal, R.& Dhar, V. (2014). Big data, data science, and analytics: The opportunity and challenge for IS research. *Information Systems Research*, 25: 443–448.
- Ajunwa, I., & Greene, D. (2019). Platforms at work: Automated hiring platforms and other new intermediaries in the organization of work. *İç. Work and Labor in the Digital Age*: 61–91. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited.

- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-Tool for Comprehensive Bibliometric Analysis of Scientific Literature. *Journal of Informetrics*, 11 (4), 959-975.
- Brin, D. (1998). *The Transparent Society*. New York, NY: Perseus Press.
- Buck, B. & Morrow, J. (2018). AI, performance management and engagement: keeping your best their best. *Strategic HR Review*, 17 (5), 261-262. <https://doi.org/10.1108/SHR-10-2018-145>
- Cowgill, B. Bias and Productivity in Humans and Machines (July 30, 2019). Columbia Business School Research Paper Forthcoming, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3584916>
- Davenport, TH ve Harris, JG. (2007). *Competing On Analytics: The New Science Of Winning General Management*, Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Edelman, B., Luca, M., and Svirskey, D. (2017). Racial discrimination in the sharing economy: Evidence from a field experiment. *American Economic Journal: Applied Economics*, 9(2): 1–22.
- Eubanks, V. (2018). *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. New York: St. Martin's Press.
- Fayyad, UM, Wierse, A. and Grinstein, GG (2002). *Information visualization in data mining and knowledge discovery*. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann.
- Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114: 254–280.
- Gerber, C., & Krzywdzinski, M. (2019). Brave new digital work? New forms of performance control in crowdwork. *Work And Labor In The Digital Age*. 121–143. Bingley, UK: Emerald Publishing
- Griesbach, K., Reich, A., Elliott-Negri, L., & Milkman, R. (2019). Algorithmic control in platform food delivery work. *Socius*, 5, 1–15.
- Hannah-Moffat, K. (2018). Algorithmic risk governance: Big data analytics, race and information activism in criminal justice debates. *Theoretical Criminology*, 23: 453–470.
- James D., Ultan S., Ronan C., Anthony M.I, Algorithmic management and app-work in the gig economy: A research agenda for employment relations and HRM, *Human Resource Management*, 30(1), 114–132. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12258>
- Jarrah, M. H., & Sutherland, W. (2019). Algorithmic management and algorithmic competencies: Understanding and appropriating algorithms in gig work. In *Information in Contemporary Society: 14th International Conference, iConference 2019, Washington, DC, USA, March 31–April 3, 2019, Proceedings 14* (pp. 578-589). Springer International Publishing.
- Kadolkar, I., Kepes, S., & Subramony, M. (2024). *Algorithmic management in the gig economy: A systematic review and research integration*. *Journal of Organizational Behavior*. <https://doi.org/10.1002/job.2831>
- Karagöz, B., Şeref, I. (2019). Yunus emre ile ilgili araştırmaların bibliyometrik analizi. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 13(27),123-141. <https://doi.org/10.29329/mjer.2019.185.6>
- Katherine C. K., Melissa A., Angèle C. (2018). Algorithms at Work: The New Contested Terrain of Control, *Academy of Management Annals*, 14(1), 366–410. <https://doi.org/10.5465/annals.2018.0174>
- Kellogg, K. C., Valentine, M. A., & Christin, A. (2020). Algorithms at work: The new contested terrain of control. *Academy of Management Annals*, 14(1), 366–410.
- Leicht-Deobald, U., Busch, T., Schank, C., Weibel, A., Schafheitle, S., Wildhaber, I., ve Kasper, G. (2019). The challenges of algorithm-based HR decision-making for personal integrity. *Journal of Business Ethics*, 160(2): 1–16.
- Levy, K. E., & Barocas, S. (2021). Designing against discrimination in online markets. *Berkeley Technology Law Journal*, 36, 333–372.
- McAfee, A., & Brynjolfsson, E. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York, NY: WW Norton ve Company.
- Mateescu, A., & Nguyen, A. (2019). Algorithmic management in the workplace. *Data & Society Institute*, 1–27.
- N. Donthu, S. Kumar, D. Mukherjee, N. Pandey, ve W. M. Lim, (2021). "How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines," *Journal Of Business Research*, vol. 133, pp. 285-296.
- O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. New York: Broadway Books.
- Orlikowski, W. J., & Scott, S. V. (2014). What happens when evaluation goes online? Exploring apparatuses of valuation in the travel sector. *Organization Science*, 25(3): 868–891.
- Pasquale, F. (2020). *New Laws of Robotics: Defending Human Expertise in the Age of AI*. Harvard University Press.
- Schildt, H. (2020). Big data and organizational design—The brave new world of algorithmic management and digital platforms. *Academy of Management Perspectives*, 34(1), 93–107.
- Schweyer, A. (2018). Predictive analytics and artificial intelligence in people management: 1–18. Incentive Research Foundation.
- Seaver, N. (2017). Algorithms as culture: Some tactics for the ethnography of algorithmic systems. *Big Data & Society*, 4(2): 1–12. <http://dx.doi.org/10.1177/2053951717738104>.
- Sue Newell, Marco Marabelli, (2015). Strategic opportunities (and challenges) of algorithmic decision-making: A call for action on the long-term societal effects of 'datification', *The Journal of Strategic Information Systems*, Volume 24, Issue 1, 3-14, <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2015.02.001>.
- Vallas, S., & Schor, J. B. (2020). What do platforms do? Understanding the gig economy. *Annual Review of Sociology*, 46, 273–294.
- Veen, A., Barratt, T., ve Goods, C. (2019). Platform-Capital's 'Appetite' for Control: A labour process analysis of food-delivery work in Australia. *Work, Employment and Society*. Available <https://doi.org/10.1177/0950017019836911>.
- Waltman, L., & van Eck, N. J. (2013). A Smart Local Moving Algorithm for Large-Scale Modularity-Based Community Detection. *European Physical Journal*, 86.
- Weber, M. (1968). Bureaucracy. In G. RothC. Wittich (Eds.), *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Berkely, CA: University of California Press.
- Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., & Hjorth, I. (2019). Good gig, bad gig: Autonomy and algorithmic control in the global gig economy. *Work, Employment and Society*, 33(1), 56–75.
- Yeung, K. (2017). 'Hypnudge': Big Data as a mode of regulation by design. *Information, Communication & Society*, 20(1): 118–136.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs.

Kemal Bekir'in Hikâyelerinde Yoksulluk

Mehmet Onur Hasdedeoğlu^{1, 2}

ÖZET

Yoksulluk, medeniyet tarihinin en eski meselelerinden biridir. İnsanlık tarihinde kırıma noktalarını teşkil eden bütün hadiselerin temelinde ekonomik problemler söz konusudur. Savaşlar, isyanlar, devrimler, ihtilaller toplumların ekonomisini doğrudan etkilemiş; yoksulluğu tetikleyen veya derinleştiren büyük hadiselerdir. Yoksulluk meselesi, toplumun bir yansıması olarak edebiyatta da daima kendine yer bulmuş, yazarlar tarafından farklı yönleriyle ele alınmıştır. Dünya klasikleri içerisinde yer alan pek çok büyük eserin, aynı zamanda toplumların yoksulluğunu irdeleyerek gözler önüne seren eserler olması dikkat çekicidir. Türk edebiyatında da Tanzimat döneminden başlayarak, günümüze kadar Türk toplumunun çektiği ekonomik sıkıntıları merkeze alan pek çok eser kaleme alınmıştır. Cumhuriyet'in ilanından itibaren yaşanan bütün toplumsal ve ekonomik meseleler, roman ve hikâyelerde çeşitli yönleriyle işlenegelmiştir. Kemal Bekir, ilk hikâyesinin yayımlandığı 1947 yılından itibaren pek çok hikâyesinde Türk toplumunun alt kesimlerinden insanların yoksul hayatlarından kesitleri merkeze alarak ortaya koyar. Kemal Bekir'in hikâye dünyası üzerine bugüne kadar hiçbir akademik çalışmanın yapılmamış olması, bu çalışmanın ortaya çıkmasında etken olmuştur. Bu çalışmada Kemal Bekir'in hikâye külliyatında yoksulluk meselesini işlediği hikâyeler tespit edilerek irdelenmiştir. Kemal Bekir'in hikâyelerini kaleme aldığı yıllarda Türk ekonomisinin değişen durumlarının kısaca ortaya konduğu "Giriş" bölümünün ardından, yazarın yoksulluk meselesini merkeze aldığı hikâyeleri iki alt başlık hâlinde tasnif edilerek analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kemal Bekir, hikâye, ekonomi, toplum, yoksulluk.

Poverty in The Stories of Kemal Bekir

ABSTRACT

Poverty is one of the oldest issues in the history of civilization. At the core of all significant events that have marked turning points in human history, economic problems play a fundamental role. Wars, rebellions, revolutions, and upheavals have directly impacted the economies of societies, serving as major events that either triggered or deepened poverty. As a reflection of society, the issue of poverty has always found a place in literature, being addressed by authors from various perspectives. It is noteworthy that many great works within world literature classics are also those that scrutinize and reveal the poverty of societies. In Turkish literature as well, beginning with the Tanzimat period and continuing to the present day, numerous works have focused on the economic hardships faced by Turkish society. Since the proclamation of the Republic, all social and economic issues have been explored in various ways in novels and short stories. Since the publication of his first

¹ İletişim Yazarı: o.hasdedeoğlu@kastamonu.edu.tr

² Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-4920-2741.

story in 1947, Kemal Bekir has centered many of his short stories on the lives of impoverished individuals from the lower strata of Turkish society. The fact that no academic study has been conducted on Kemal Bekir's storytelling world up to now has been a contributing factor to the emergence of this research. In this study, the stories in Kemal Bekir's collection that address the issue of poverty have been identified and examined. Following an "Introduction" section that briefly presents the changing state of the Turkish economy during the years when Kemal Bekir wrote his stories, the stories that focus on poverty are categorized under two subheadings and analyzed accordingly.

Keywords: *Kemal Bekir, short story, economy, society, poverty.*

1. GİRİŞ

İnsan sosyal bir varlıktır ve yaşamını asgari düzeyde sürdürebilmek için çeşitli ihtiyaçlarını gidermek zorundadır. Çağdaş toplumsal düzende yaşayan insanın barınma, beslenme, giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için en çok ihtiyaç duyduğu şey paradır. Bu sebeple özelde bireyin, genelde ise toplumun refah seviyesi onun ekonomik imkânlarıyla doğru orantılıdır. Asgari ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde ekonomik gelirden mahrum insanlar ise yoksul sayılır. TDK Türkçe Sözlük'te yoksulluk kelimesi, "*Yoksul olma durumu, yoksuzluk, sefillik, sefalet, fakirlik*" şeklinde tanımlanır (TDK 2005: 2188). Bu doğrultuda yoksulluk, hem ekonomik hem sosyal anlamda, toplumların en büyük problemlerinden birini teşkil eder.

Yoksulluk olgusu çok boyutlu bir meseledir ve dolayısıyla yoksulluğun bu farklı boyutlarının tanımlanabilmesi için araştırmacılar çeşitli kategoriler altında farklı yoksulluk tanımları yapmaya ihtiyaç duymuşlardır. Mutlak yoksulluk-görelî yoksulluk, objektif yoksulluk-sübjektif yoksulluk, gelir yoksulluğu-insani yoksulluk, kırsal yoksulluk-kentsel yoksulluk bu tanımların en başta gelenlerindenidir.³ Marshall, mutlak yoksulluk kavramının "bireyin geçimini sağlayabilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan yoksun kaldığı bir duruma işaret" ettiğini belirtirken; görelî yoksulluk kavramının "maddi kaynaklar düzeyindeki farklılıklarla -yani maddi kaynakların topluma dağılımındaki eşitsizliklerle- ilgili bir sorun" olduğunu ifade eder (Marshall 2003: 825).

Toplumun bir yansıması olarak edebiyatta da yoksulluk meselesinin yazarlar tarafından sıklıkla eserlerinde işlediği görülür. Gerek dünya edebiyatı, gerekse Türk edebiyatı, yoksul insanların çektiği sıkıntıları bütün gerçekçiliğiyle yansıtan eserlerle doludur. Dünyada ekonominin en önemli kırılma noktalarından birini teşkil eden Sanayi Devrimi'nin toplumsal sınıflarda yarattığı derin etki ve buna bağlı olarak sınıflar arasında ekonomik bakımdan açılan derin uçurumlar, 19. ve 20. yüzyıl romanlarında çeşitli cephelerden konu edilir.

³ Bu kategorilerin kavramsal tanımları için bkz. Aktan, Coşkun Can, İstiklal Yaşar Vural (2002). "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri". *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*. Ed. Coşkun Can Aktan. Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.; Coşkun, M. Nejat (2005). "Türkiye'de Yoksulluk: Bölgesel Farklılıklar ve Yoksulluğun Profili". *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi*. Ed. Haluk Erhat. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, s. 181-198.

Yoksulluk meselesi Tanzimat'tan itibaren Türk roman ve hikâyelerinde de en çok işlenen konulardan biri olarak ön plana çıkar. Türk yazarlarının yoksulluk meselesini bu kadar ön planda tutmaları, tarihsel arka planda yaşanan ekonomik krizlerin toplumsal boyutlarını da açık biçimde gözler önüne serer. Zira coğrafi keşifler sonrasında Batı'da toprağa dayalı ekonomi anlayışı, yerini kapital ekonomiye bırakır. Kapital ekonominin dünya ekonomisi üzerinde hâkimiyet elde etmesi ise Sanayi Devrimi sonrasında gerçekleşir. Osmanlı, Batı'da yaşanan ve tüm dünya ekonomisini şekillendirmeye başlayan bu gelişmelere ayak uyduramamış, toprağa dayalı ekonomi anlayışının sürdürülmesi sonucunda 19. yüzyıldan itibaren devletin çöküş süreci hızlanmıştır. 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi, Osmanlı ekonomisinin Batı karşısındaki geri kalmışlığının da tescili hükmündedir (Balkanlı 2002: 7). Bu anlaşma sonucunda Osmanlı toprakları bir hammadde pazarı haline gelmiştir. Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'nden bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı ile Osmanlı, Batı'nın üstünlüğünü fiilen kabul etmiş olur. Bu ferman sonrasında her ne kadar Batılılaşma hareketleri hız kazanmış olsa da Osmanlı, Batılı devletler tarafından sömürülüşünü engellemekten aciz kalır. I. Dünya Savaşı sonucunda yenilen Osmanlı'nın toprakları İtilaf Devletleri tarafından dört bir yandan işgal edilmeye başlanmış, Mustafa Kemal önderliğinde yaşanan ve zaferle sonuçlanan Milli Mücadele sonrasında, 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Lozan Antlaşması sonrasında, daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde, İzmir'de düzenlenen I. İktisat Kongresi, Atatürk'ün iktisadi bakımdan kendi ayakları üzerinde durabilecek bir ülke inşa etmek arzusunda olduğunun en açık kanıtıdır. Ancak dünyada yaşanan ekonomik buhranlar, savaşlar, bu girişimleri zaman zaman sekteye uğratmıştır. Nitekim 1929 yılında patlak veren dünya ekonomik krizi, henüz emekleme aşamasında olan Türkiye ekonomisini de derinden etkilemiştir (Balkanlı 2002: 147). 1939-45 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı ise, savaşa girmemiş olsa bile Türkiye ekonomisini derinden sarsmış, Türk toplumunun geniş kesimlerini hem savaş yıllarında hem de savaştan sonraki süreçte derin bir yoksulluğa sürüklemiştir.

Gerek yurt dışında gerekse yurt içinde yaşanan ekonomik krizler dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar yoksulluk, Türk toplumunun en temel problemlerinden biri olarak güncelliğini korumaya devam eden bir meseledir. Dolayısıyla toplumun bir yansıması olarak edebiyatta da bu süre zarfında en çok işlenen konulardan biri yine yoksulluktur.

2. KEMAL BEKİR'İN HİKÂYELERİNDE YOKSULLUK

1924'te Denizli'de dünyaya gelen ve 13 Ocak 2014'te İzmir'de hayata gözlerini yuman Kemal Bekir, hikâyelerinde yoksulluk konusuna sıklıkla yer vermiş yazarlarımızdandır.⁴ Bekir'in hikâye külliyatı incelendiğinde, 1947-1970 yılları arasında yayımlanan hikâyelerinde yoğunlukla yoksulluk meselesi üzerinde durduğu görülür. Türkiye'nin bahsi geçen yıllardaki sosyal ve ekonomik koşulları göz önünde bulundurulduğunda, yazarın bu

⁴ Kemal Bekir'in hayatı sanatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Zehra Ergeç (2020). "Kemal Bekir Özmanav". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-bekir-ozmanav> , Ayşe Çamkara Erginer (2023). "Kemal Bekir'in Yabancılar Romanına Metin Merkezli Bir Bakış". *Journal of History School*, 66, s. 2435-2436.

yıllarda kaleme aldığı hikâyelerinde yoksul insanların hayatlarını merkeze almasının sebepleri daha iyi anlaşılır.

Edebiyat-toplum ilişkisi bağlamında, yazarın bu yıllarda yoksulluk konusu üzerine özellikle eğilmesinin, bahsi geçen zaman aralığında Türkiye'nin ekonomik koşullarının ve toplumun refahının etkili olduğu açıktır. 1939-1945 yılları arasında yaşanan II. Dünya Savaşı'nın dünya genelinde yol açtığı ekonomik problemler, savaşa dâhil olmadığı halde Türkiye'nin bu savaşın ekonomik yansımalarını derinden hissetmesine sebep olur. "Savaş sırasında, üretimin düşmesi, işgücü kıtlığı, ithalattaki daralma, enflasyon, savunma harcamalarının artması gibi sebeplerle milli gelir oranında önemli azalışlar meydana gelmiştir." (Alyemiş 2018: 48). Savaşın sona ermesinin ardından ekonomik kalkınma planlarına ağırlık veren Türkiye'de toplumsal yaşayışı yeniden şekillendirecek pek çok gelişmeler yaşanır. Savaş yıllarında tek parti rejimine toplum kamuoyunda artan muhalefet, 1946'da Demokrat Parti'nin kurulması ile sonuçlanır. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidara gelişi, Türk siyaseti açısından önemli dönüm noktalarındandır. Demokrat Parti'nin iktidarda kaldığı on yıllık süre boyunca sürdürdüğü ekonomi politikaları da Türk toplumunun refahı üzerinde doğrudan rol oynar.

Demokrat Parti, iktidara geldiği zaman CHP'ye nazaran daha liberal bir ekonomi anlayışı benimsemiş, böylelikle halkın, büyük toprak sahiplerinin ve sanayi-ticaret burjuvasının desteğini almayı planlamıştır. Bu destekten güç almak suretiyle DP, Türkiye'yi kalkındırmayı ve çağdaş bir ülke haline getirmeyi amaç edinmiştir (Alyemiş 2018: 57). Bu dönemde izlenen sanayileşme politikaları, köyden kente göçün büyük oranda artmasına sebep olur. Göç meselesi ise bilhassa büyük şehirlerin kentleşmesi hususunda başka başka pek çok meseleyi tetikleyecektir. Kırsal yoksulluk köyden kente göçe, göç kentsel yoksulluğa, kentsel yoksulluk ise çarpık kentleşme ve daha pek çok toplumsal probleme sebebiyet verir (Kartal ve Demirhan 2014: 147). Kırsal kesimlerden kentlere doğru gerçekleşmeye başlayan göçler, İstanbul ve Ankara olmak üzere, sanayileşen kentlerin yapılarında da çarpık kentleşme, gecekondulaşma ve altyapı sorunları gibi yeni sorunlar ortaya çıkmasına sebep olur (Açıkgöz ve Yusufoglu 2012: 82). Bilhassa kentli nüfus içinde maaşlı çalışanların payının bu dönemler boyunca gerilemesi, toplumun yoksulluğunun artmasına da sebebiyet verir (Boratav 2015: 110).

27 Mayıs 1960 darbesiyle Demokrat Parti iktidarı sona ererken ordunun siyasete müdahalesiyle Türk ekonomisinde yine çeşitli dalgalanmalar yaşanır. Bu süreçte toplumun alt kesimlerinde yoksulluğun boyutları artmaya devam eder. Bütün bu tarihi gelişmelerin Kemal Bekir'in hikâyelerinde çeşitli biçimlerde yansımaları bulunduğunu görmek mümkündür.

Bekir, hikâyelerinde kahramanların iç dünyasından ziyade, bireyin dış gerçeklikleri üzerinde durduğundan dolayı, yoksulluk meselesinin kahramanlar üzerinde yarattığı psikolojik etkiyi ayrıca irdelemek ve ortaya koymak güçtür. Bu doğrultuda, bireyin dış dünya ile kurduğu ilişkilerin yazarın yoksulluk konusunu işlediği hikâyelerine yansımaları biçimlerini "Yoksulluk

ve Aile” ile “Yoksulluk ve Sosyal İlişkiler” olmak üzere iki alt başlık altında tasnif ederek incelemek mümkündür.

2.1. Yoksulluk ve Aile

Türkiye'nin içinden geçtiği ekonomik darboğaz süreçleri, toplumun çekirdeğini teşkil eden aile kurumunu doğrudan etkiler. Memur bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen, çocukluğunu ve eğitim hayatını Anadolu'nun muhtelif kasabalarında geçiren Kemal Bekir, yoksul ailelerin gündelik hayatını veya muhtelif sıkıntılarını anlattığı hikâyelerinde çocukluğundan itibaren edindiği gözlem ve izlenimlerinden faydalanmıştır. Derin bir gözlem yeteneğine sahip olan yazar, kaleme aldığı bu hikâyelerinde insan davranışlarının nedenselliğini yarattığı kahramanları merkeze alarak gerçekçi biçimde yansıtır (Ergeç 2020).

1947'de yayımlanan “Hoşaf” hikâyesinin başkişisi Ahmet, iplik fabrikasında işçidir. Sabahları erkenden kalkar, gün boyu ateş, gürültü, odun, kömür tozları içinde çalışır, akşam yorgun argın trene binip evine döner. Bütün beden gücünü ekmek parasını kazanabilmek için gün boyu ateşin başında harcayan Ahmet'in, evi ile işi arasında gidip gelmek dışında hiçbir sosyal faaliyeti yoktur. Kahveye bile gidemeyen Ahmet, hayatını istediği gibi yaşayamadığının farkındadır, ancak bu durumu değiştirmesinin imkânı yoktur. Ahmet'in dört çocuğundan en büyüğü askerdir ve ona para göndermek gerektiği düşüncesi Ahmet'in her an aklındadır. İkinci çocuğu Recep'i okutmak ister, ancak çocuk sürekli okuldan kaçmakta ve bu sebeple müdür, Ahmet'i sık sık okula çağırılmaktadır. Üçüncü çocuk on yaşlarındadır. En küçükleri ise kızdır; bu sebeple Ahmet onu okutmayı düşünmez, zira ona göre kadın kısmı evde oturmalıdır.

Ahmet, trenden inmiş, çocuklarının durumunu düşünerek evine doğru yürürken okuldan kaçan çocuğunun hâlini anımsayarak öfkelenmeye başlar: *“Yahu bu oğlan anlamıyor muydu? Sonra hayatta bizim gibi sürünür. İşte ağabeyi önünde, ona bakıp birazcık düşünmüyor muydu? Yok yok, bu oğlan adam olmayacaktı. Sonra kendi kendine düşüncesinde ekledi. Gebersin kerata...”* (Kemal Bekir 2006: 229-230)

Dertli babanın tek düşüncesi, ölmeden önce çocuklarının kendi ayakları üzerinde durabildiklerini görmektir. Onların da kendisi gibi işçi olarak süründüklerini görmeye gönlü elvermemektedir. Zira Ahmet, çalışmaktan yıpranmış bedeniyle en fazla on beş yıl daha yaşayacağını düşünmektedir. Hatta bu hâliyle kendisini yaşayan bir ölü gibi görür. Nitekim üç kuruş ekmek parası kazanmak için ateş başında ömür tüketmek, buna karşılık ailesinin en temel ihtiyaçlarını bile karşılamaktan aciz olmak, yaşamak demek değildir. Ahmet, bu düşünceler içinde boğulduğu zamanlarda ölümü özler, elinde imkân olsa, beş insan besleyen canına kıymaktan çekinmeyeceğini düşünür.

Bu düşünceler içinde evine gelen Ahmet'i, karısı Hayriye karşılar. Kocasının suratını asık gören Hayriye, onu keyiflendirmek ister: *“Hani geçen günden kalma şeker vardı ya, ondan da biraz hoşaf yaptım. Çocuklar yesinler bakalım, çoktandır ağızlarına tatlı koymadılar. Biraz da kayısıyla erik vardı, onunla yaptım.”* (Kemal Bekir 2006: 231)

Ahmet karısına hiçbir şey söylemeden odaya geçer, bir sigara yakar ve etrafına bakınırken pencerenin yukarıdaki camının kırılmış olduğunu görür. Karısına seslenerek camı kimin kırdığını sorar, karısı cevap vermeyince Ahmet, camı Recep'in kırdığını anlar ve öfkesi tekrar kabarmaya başlar. Dertli baba, yemek vaktine kadar içten içe evini, ailesini, çocuklarını, geçmişini düşünür ve nihayetinde, ailece açlığın eşiğinde olmalarına rağmen bir yuvası olduğu için kendisini mutlu sayar ve öfkesi yavaş yavaş diner. Çocukların birer birer eve dönmeleriyle birlikte, bütün aile sofranın başına geçer. Tencereyle ortaya konan kuru fasulye bitince, onun yerini hoşaf tenceresi alır. Recep'in büyük bir iştahla hoşafı kaşıklaması Ahmet'in içindeki öfkenin yeniden kabarmasına sebep olur. Babanın öfkesini hisseden herkes, yavaşça tencereden çekilir ancak hoşafı var gücüyle kaşıklamaya devam eden Recep, bu gerginliğin farkında değildir. Öfkesini daha fazla zapt edemeyen Ahmet, nihayet, hoşaf tenceresini Recep'in kafasına geçirir.

Ahmet, gün boyu içinde kaynayan düşüncelerin, müdürün karşısında küçük düşmesinin ve bilhassa kırılan camın acısını bu şekilde çıkartır. “Hoşaf” hikâyesi, tek başına ailesinin geçimini sağlamaya çalışan yoksul bir işçinin gündelik sıkıntılarını ortaya koyması açısından çarpıcı bir eserdir.

“Piyango” (1949) hikâyesi, hayalperest ve haylaz bir çocuk olan İsmail'in, kurduğu piyango bileti hayaliyle ailesini nasıl işlettiğini konu alır. Yoksul ve günlük kazanıp günlük yaşayan bir ailenin çocuğu olan İsmail, sık sık okuldan kaçır, vaktini kâh kahvehanelerde bilardo salonlarında, kâh sokaklarda avare gezip hayal kurarak geçirir. Hayalleri de genellikle sokakta içi para dolu bir cüzdan ya da taşın altına gizlenmiş bir çıkın bulmakla alakalıdır. Bulduğu bu parayla yapacaklarını hayal eden İsmail, bazen de paraya kıyıp bir piyango bileti aldığıının ve büyük ikramiyenin bu bilete çıktığının hayalini kurar.

Okuldan kaçtığı günlerden birinde bütün gününü sokaklarda avare gezip, yine bu türden hayaller kurarak geçiren İsmail, akşam eve gelir; yemekten sonra köşedeki mindere uzanıp hayallerini kaldığı yerden devam ettirir:

“Gözlerini tavana dikti, dalıp gitti. Hep aynı şeyleri düşündüğünden neyi düşündüğünü bilemiyordu. Hayatını öylesine bir piyango biletime bağlamıştı ki... Bir masalı andıran tatlı rastlantıyı, belki yüzüncü defa düşünüyordu. İşte, bileti bir enayi arkadaşına satıyordu yine. Kiremitlerden sızmış yağmur sularının tavadaki izlerini bir şeye benzetiyor, ancak o zaman düşleri değişiyordu. [...] İşte tam bu sırada yardımına masalı yetişiyor; biletime elli bin lira çıkıveriyor. Ama ah, yazık, kendine değil. Çünkü bileti satmış...” (Kemal Bekir 2006: 27)

Köşe başındaki dükkânında nalıncılık yaparak günde ancak üç buçuk kuruş kazanan babasının ise tek hayali, dükkânını biraz daha genişletip büyütmeekten ibarettir. İsmail'in uzunca bir süredir boş boş tavana baktığını fark eden baba, sigarasını yakmak üzere gaz lambasını vermesi için oğluna seslenir fakat İsmail hayallerine o kadar gömülmüştür ki, evde olup biten hiçbir şeyin farkında değildir. Bir yandan babası bir yandan annesi seslenir, defalarca kez seslenildikten sonra İsmail, dalgın hâlde lambayı babasına uzatır. Oğlunun hâlini beğenmeyen, başına bir şey geldiğini düşünen anne endişelenir, ne düşündüğünü söylemesi için ikisi birden azarlayınca İsmail, “Ben para biriktirip bir bilet aldım. Piyango

bileti. Bugün çekilecekti... Dün işte bir arkadaşa sattımdı...” (Kemal Bekir 2006: 29) deyip, bilete elli bin liralık ikramiye çıktığını söyleyince, anne de baba da yürek çarpıntısıyla işin detayını öğrenmek ister. İsmail, o dakikadan sonra, gün boyu kurduğu hayalini, sanki gerçekten yaşanmış bir olay gibi bütün detaylarıyla anlatmaya başlar. Anneyle baba, bileti İsmail'in sattığı çocuktan nasıl geri alacaklarının planını yapmaya çalışırken İsmail, sanki gerçekten yaşanmış gibi söylediği ipe sapa gelmez hayallerle onları akıllarını kaçırmaya noktasına getirir. İsmail bir süre sonra, anlattıklarının yalan olduğunu itiraf edip gülmeye başladığında, aile buna da inanmak istemez. “Piyango” hikâyesi, ortada olmayan bir paranın derdine düşerek karalar bağlayan yoksul bir ailenin durumunu eğlenceli biçimde aktaran ironik bir eserdir.

“Altın” (1952) hikâyesi de yoksul bir ailenin ortada olmayan paranın derdine düşüp, gömü bularak zengin olma hayalini konu edinen ironik bir hikâyedir. Hikâyenin başkışısı Hamit Vurgun, Sait Efendi ile sohbeti esnasında ev sahibinin çok zengin bir adam olduğunu ve bütün parasını, mücevheratını bir yerlere gömerek sakladığını öğrendiği günün akşamında, gömünün, kiracısı olduğu kerpiç evin duvarlarında saklı olduğuna kanaat getirerek, yemekten sonra oğlu Mustafa'dan keseri getirmesini ister. Başta kocasının delirdiğini düşünen kadın da, adamın kendinden emin biçimde duvarları yumruklayıp çıkan sesi dinlediğini gördükçe gömü hikâyesine inanmaya başlar. O sırada Mustafa, keseri bulup babasına getirir. Hamit Vurgun, gömü olduğuna kanaat getirdiği duvara var gücüyle ilk darbeyi indirirken, evdeki herkes heyecanlıdır. Keser darbesiyle duvarda kocaman bir gedik açılır fakat içerisi boştur. Yoksul aile, hayal kırıklığı içinde duvardaki gediğe bakarken kapı çalar; gelen Sait Efendilerdir. Hamit Vurgun, önce kamufle edilmesi mümkün olmayan deliğe sonra yerde ders çalışan küçük oğlu Halil'e bakar; Sait Efendiler odaya girecekleri esnada Halil'i omuzlarından tutarak sarsmaya, “Ne yaptın burayı ulan?” diyerek tartaklamaya başlar.

Gömü hikâyesini anlattığı günün akşamında Sait Efendi'nin Hamit Vurgun'u ziyarete gelmesi ise hikâyedeki ironiyi daha da artırır. Zira Hamit Vurgun'un o akşam duvarların içinde gömü arayacağını tahmin eden Sait Efendi, belli ki gömü bulunduğu takdirde payını almayı planlamaktadır.

Aynı yıl yayımlanan “Bayrama Yakın” (1952) hikâyesi, bir ailenin yoksulluğunu gündelik bir hadise üzerinden ele alması bakımından oldukça çarpıcıdır. Baba eve geldiğinde anne, on yaşlarındaki oğlunu, akrabalarından Mehmet Amca'ya el öpmeye gitmeye ikna etmeye çalışmaktadır. Zira bayram yaklaşmıştır ve kıt kanaat geçinen ailenin çocuklarına bayramlık elbise alacak paraları yoktur. Mehmet Amca ise giyim mağazası işleten zengin bir akrabadır. Kadın oğlunu göndermekte kararlıdır, çünkü Mehmet Amca, geçen bayramda ziyaretine gidip elini öpen oğlana bir takım bayramlık elbise hediye etmiştir. Anne, uzun uzun dil döktükten sonra, nihayet çocuğu el öpmeye gitmeye ikna eder. Bir süre sonra çocuk süklüm püklüm eve döner, cebinden çıkardığı gümüş bir lirayı annesinin ayağının dibine atar. Hayal kırıklığı yaşayan anne bir yandan akrabasına söylenirken bir yandan da oğlunu teselli etmeye çalışır.

“Bayrama Yakın” hikâyesi yoksul ailelerin çaresizliğini ve hayal kırıklıklarını ele alması bakımından oldukça çarpıcıdır.

Yazarın 1952’de yayımlanan bir diğer hikâyesi “Mehmet Ağabey” ise zenginlerin yoksullara karşı ne kadar acımasız ve zorba olabildiğini göstermesi bakımından etkileyici bir eserdir. Kahraman bakış açısıyla anlatılan hikâyede anlatıcı kahramanın babası yorgun argın eve geldikten sonra, anlatıcıyı uzaktan akrabaları Mehmet’e beş lira borç para alması için gönderir. Anlatıcı, Mehmet Ağabey’i şu sözlerle tanıtır:

“Bu adam uzaktan akrabamızdı. Ama bize karşı elden de beterdi. Bütün girdimizle çıktımızla ilgilenir, her zaman bir şeye muhtaç olup kucağına düşelim, kulu kölesi olalım isterdi. Ağabeyim de ben de onun dükkânında çalıştık. İkimiz de gelişip serpildikçe, daha başka işler tutarız da eskisi gibi yanına pek sokulmayız diye, orta yerinden çatır çatır çatlıyordu. Üç beş kuruş parasına güvenir, herkese yukardan bakar, yüksek dağları ben yarattım, derdi.”
(Kemal Bekir 2006: 183)

Mehmet, yoksul kişiler kendisine muhtaç olduğunda, istediklerini verene kadar eziyet etmekten zevk alan bir zorbadır. Nitekim anlatıcının babası borç istemek için dükkâna gittiğinde, kasadaki bütün parayı şekerciye yolladığını, elinde nakit olmadığını söylemiştir ama baba, çekmecede para olduğunu göz ucuyla görmüştür. Mehmet, anlatıcıya da elinden geldiğince eziyet etmeye başlar. Söylediği sözlerle onu aşağılar, küçük düşürür ancak anlatıcı, ters bir şey söylerse beş lirayı alamayacağı endişesiyle, yapılan bütün zorbalıklara boyun eğer. Mehmet, gün boyu anlatıcıyı bir yandan aşağılayıp, öte yandan bütün ayak işlerini ona gördürdükten sonra “Al, şu da senin para.” deyip avucuna bir yığın bozuk para doldurur. Mehmet, bozukluklarla borç vermek suretiyle, kendisine muhtaç durumda olanları yine aşağılamıştır. Anlatıcı, Mehmet’in niyetinin farkında olmasına rağmen babasını zor duruma düşürmemek için yutkunarak bu harekete de boyun eğer. Ancak anlatıcı, öfkesini eve gelip, cebindeki bozuklukları babasının önüne fırlatmak suretiyle dışa vurur. Beş lira borç alabilmek için çocuğunun gün boyu maruz kaldığı eziyeti tahmin eden ve buna kendisinin sebep olduğunu bilen baba, boynu bükük, önündeki bozukluklara bakabilir.

“İki Kardeş” (1959) hikâyesi biri okumuş, parlak bir geleceğe emin adımlarla yürüyen, diğeri ise okumamış, fabrikalarda, pazarlarda bütün gün vakit geçirmesine karşılık günde beş lira bile kazanamayan iki kardeşin diyalogunu konu alır. Küçük kardeş Hüsnü, seneye üniversiteden mezun olduktan sonra en az yüz yetmiş lira maaşla bir devlet dairesinde memurluğa geçebilecektir. Ancak onun gözü daha yükseklerde: Bir aile şirketi kurup ağabeyine de burada iyi bir gelecek temin edebilme hayalini kurmaktadır. Ağabey Hasan ise kardeşinin bu hayallerine burun kıvrarak günlük kazanabildiği üç beş kuruşu evli bir kadınla çarçur etmektedir. Buna karşılık Hüsnü’nün tahsilini kısındığı, onu çekemediği her lafın arasında “sen okumuş adamsın, biz cahiliz.” demesinden bellidir. Hüsnü’nün bütün umut vadeden sözlerini alaya alan Hasan, nihayetinde biraz dolaşp sonra eve dönmeyi teklif eden kardeşini reddeder. Hüsnü, ağabeyinin evli sevgilisiyle buluşacağını anlar; söylediği hiçbir şeyin ağabeyi tarafından ciddiye alınmadığını görerek, parktan yalnız ayrılır.

Türkiye’de yoksulluğun en temel sebeplerinden biri hiç şüphesiz ki işsizlik problemidir. Özellikle Kemal Bekir’in hikâyelerini kaleme aldığı dönemde bu meselenin boyutları çok daha farklıdır. Zira 1960’lı ve 1970’li yıllarda henüz işsizlik sigortası kavramının mevcut olmayışı, yoksulluğun hem bireysel hem ailevi hem de toplumsal düzlemde etkisini artırmaktadır. Bu doğrultuda işsizlik meselesi düşük gelir, yoksulluk, çalıştığı hâlde asgarî gelirden bile düşük ücretler alan insanların varlığı vb. pek çok problemi de beraberinde getirir (Yaşa 1980: 674). “İşsiz” (1970) hikâyesi, işsizlik probleminin toplumun temelini teşkil eden aile kurumunda yarattığı tahribatı göstermesi bakımından çarpıcıdır. Hikâyenin başkişisi Murat, aylardan beridir iş aramakta fakat bir türlü bulamamaktadır. Murat’ın beş altı yaşlarında bir oğlu vardır, karısı ise bir çocuğa daha hamile olduğunu yeni öğrenmiştir. Murat, eve gelir gelmez, kapının önünde oynayan oğlu Mehmet’in eline bir mendil vererek yerden izmarit toplaması için çarşıya gönderir; zira cebinde sigara alacak parası yoktur. Bunu bir oyun sayan çocuk, gözleri neşe ile gülererek çıplak ayak sokağa koşar. Bir süre oğlunun ardından düşünceli gözlerle bakan Murat, odaya girdiğinde karısı bir tas suyu iştahla içmektedir. Başta ne olduğunu anlamayan Murat, karısının önünde açık duran kinin kutusunu görünce irkilir:

“‘Kız, n’apıyorsun?’

Kadın soluk yüzünü, donuk bakışlarını adama çevirdi. Dudaklarının kıyısı ıslaktı. Karnını yumrukladı sanki:

“‘Bi tane daha.’ Dedi. ‘Bu biri bile çok geliyor. Kendi karnımızı doyuramazken...’

Murat emekleyerek karısının yanına sokuldu:

‘Kız, kaç tane yuttun?’ diye kutuyu aldı. ‘Zehirleyecen kendini kız, benzin kül gibi.’

Kadının gözleri parladı:

‘Dediydim sana.’ dedi. ‘Tutamadın kendini. Koskoca herifsin. Bunu da mı ben düşünüyüm? Biri çok geliyor zati. Besle bakalım bunu da. Kendimiz açlıktan ölüyoruz...’” (Kemal Bekir 2006: 225)

Bütün gün beş on kuruşun peşinde koşup eve gelen Murat’ın yorgunluğu, karısının hamile olduğunu öğrendikten sonra daha da artar, karısının söylediklerine hak verir, kendisini daha da çaresiz hisseder. Hâlâ söylenmeye devam eden karısını teskine çalışır: “Belki de daha eyi. Allah verir de kısmetini yollamaz mı hiç? Dur bakalım, yedi sekiz ay var onun gelmesine. O zamana kadar bir iş tutarız elbet.” (Kemal Bekir 2006: 225)

Bir süre sonra Mehmet, cepleri sigara izmaritleriyle dolu olarak, babasının verdiği görevi hakkıyla yapmanın gururuyla eve gelir. Bu kadar çok izmariti nereden bulduğunu soran babasına “camlı kahveden” cevabını veren Mehmet, orada öğretmenini de gördüğünü söyler. Kadın, çocuğu rezil ettiğini söyleyerek Murat’a söylenmeye devam ederken, Mehmet karnının acıktığını söyleyince karı koca pek çok anlamı ihtiva edecek biçimde bakışmaya başlarlar. Zira evde yiyecek hiçbir şey yoktur.

Kemal Bekir, toplumun alt tabakasından çeşitli ailelerin yoksulluğunu merkeze aldığı hikâyeleri ile toplumun alt kesimindeki yoksul insanların gündelik hayatlarını ve onların gündelik dertlerini gözler önüne serer. Hikâyelerini net bir sonuca bağlamadan bitirmesi, hikâyede ortaya koyduğu meseleye dair herhangi bir çözüm önerisinde bulunmayışı, okuru mesele üzerine düşünmeye sevk eder.

2.2. Yoksulluk ve Sosyal İlişkiler

Maddiyat, aile ilişkileri gibi sosyal ilişkileri de doğrudan etkileyen ve şekillendiren bir meseledir. Komşuluk ilişkileri, iş arkadaşlıkları, esnaf-müşteri ilişkileri hep paranın gücü doğrultusunda şekillenir. Kemal Bekir'in pek çok hikâyesi yoksulluğun sosyal ilişkiler üzerinde nasıl büyük bir etkisi olduğunu ortaya koyan örneklerle doludur.

Bunlardan ilki 1947'de yayımlanan “Kibrit Kutusu” adlı hikâyedir. Kahraman anlatıcı ağzından anlatılan hikâyede üç arkadaş, soğuk bir kış gecesi, sinemadan çıkmış; evlerine doğru yürümektedirler. Üçü de ailelerinden uzak, büyük bir şehirde küçük birer memurdurlar ve ev arkadaşındırlar. Soğuktan korunmak için birbirlerine sokulmuş yürürlerken, karşıda arada sırada uğradıkları tatlıcının açık olduğunu görünce, arkadaşlardan biri anlatıcıya “Sen ısmarlayacaktın bugün.” der. Cebinde çok az parası olan anlatıcı, arkadaşlarına birer tatlı ısmarladığı takdirde ayın sonunu nasıl getireceğinin hesabını yaptıktan sonra “Vallahi bugün züğürdüm.” der. Arkadaşları ısrar edince onlara da bir şey diyemez. Tatlıcıya yaklaştıkları esnada yerde boş bir kibrit kutusu gören anlatıcı, kutuya bir tekme vurur, arkadaşları da bu oyuna katılınca bir de bakar ki tatlıcıyı çoktan geçmişler. Bu kurnazlığına içten içe gülen anlatıcı, bir süre sonra, arkadaşlarına yaptığı kurnazlığı açıklar. Anlatıcının içi huzursuz olmuştur, zira yoksulluk yüzünden böyle basit bir numara yaparak para harcamaktan kurtulmak zorunda kalması bir yandan da gücüne gitmektedir.

Ahmet Makal, 1946-1963 yılları arasında Türkiye'deki çalışma ilişkileri üzerine yaptığı geniş kapsamlı çalışmada, memur aylıklarının 1938-1947 ve 1947-1960 dönemlerinde fiyat artışları karşısında satın alma gücünü koruyamadığını ortaya koyar (2002: 473). Bu doğrultuda, “Kibrit Kutusu” hikâyesi, yoksulluğun gündelik arkadaşlık ilişkileri üzerinde bile ne kadar etkili olduğunu ortaya koyan gerçekçi bir hikâyedir.

“Fatma Hanım'ın Erik Ağacı” (1948) hikâyesi, cimri ev sahibi ile yoksul kiracısı arasındaki ilişkiyi merkeze alır. Fatma Hanım'ın, her katı ikişer odalı evinin arkasında oldukça büyük bir bahçesi vardır. Bu bahçenin bitişiğinde yine kendisine ait büyük bir bahçenin en dibindeki tek odalı küçük evinde ise iki çocuklu yoksul ve dul bir kadın olan Zehra Hanım kiracıdır. Fatma Hanım'ın bahçesinde ağaç yoktur ama kiraya verdiği evin bahçesinde kocaman bir çitlembik ağacı, birkaç verimsiz nar ağacı ile bir de erik ağacı vardır. Fatma Hanım, evini Zehra Hanım'a kiraya verirken, ağaçlar ne verirse kendinin olacağını daha en başta açık açık söylemiştir. Mevsimi gelip, erikler olgunlaştığında Zehra Hanım'ın çocukları bu eriklerden koparıp yediklerinde anneleri Fatma Hanım'ın çenesinden korunmak için, “Ellemeyin yavrularım, ne yapacaksınız elin malını?” diyerek onları zapt etmeye çalışır.

Komşular bir pazar günü topluca pikniğe gitmek için plan yaparlar, tanıdıklardan biri Zehra Hanımı da pikniğe davet eder; ancak Zehra Hanım yiyecek bir şey hazırlayacak parası olmadığı için kararsız kalır. Arkadaşının yoğun ısrarları sonucu, çocukları evde bırakıp pikniğe gitmeye karar verir. Fatma Hanım, pikniğe giderken kiracısının çocuklarını evde bırakacağını öğrenince, gün boyu çocukların erikleri yiyip bitireceğinden endişelenerek huzursuzlanır. Akşam bir yandan piknik için hazırlık yapar, bir yandan da bu duruma bir çare düşünür. Nihayet aklına bir fikir gelir, bir çatala iki tane köfte batırıp, kiracısını ziyaret eder. Çocuklardan nefret etmesine rağmen onlara yalandan sevgi gösterdikten sonra konuşmaya başlar:

“Allah korusun... Ayol, duydun mu? Sahi nereden duyacaksın? Öyle ya! Ben teyzeminkilere gittimdi. Kahramanlara. Onlarda duydum. Bir kadın geldi, yandı, yakıldı... Bir oğlu varmış, na, şuncağız kadar, on yaşlarında. Ben de gördüm, şeker gibi bir çocuk... Bir herif ırzına mı geçmek istemiş, ne etmiş! Söylemesi ayıp. Allah bizimkileri korusun. Aman Zehra ’num, aman dünya değişti artık. Çocukları filân yalnız bırakmaya gelmiyor... Ya, işte, o kadın yanıp yakılıyordu. Şunları gördüm de aklıma geldi.” (Kemal Bekir 2006: 39)

Zehra Hanım, bu sözleri duyunca kadının ziyaretinin esas sebebini anlar ama bir şey diyemez. Fatma Hanım’ı uğurladıktan sonra bir yandan kendi kendine söylenirken, çaresiz, çocukları da pikniğe götürmeye karar verir. “Fatma Hanım’ın Erik Ağacı” hikâyesi yoksulların zengin mal sahipleri tarafından nasıl ezildiğini, buna karşılık ezilen tarafın kendisini ezene karşı sesini çıkartmaktan nasıl aciz bir durumda olduğunu sıradan bir olay üzerinden gözler önüne serer.

Yine aynı yıl yayımlanan “Berberin Düşündükleri” (1948) hikâyesi yıllar boyu yerinde sayan yoksul bir mahalle berberinin, emekli olduktan sonra ticarete atılıp yükselen bir müşterisinin hayatına gıpta edişini konu alır. Muhittin Bey, berber dükkânının tam karşısına iki katlı yeni bir ev yaptırmaktadır. Berber, dükkânın kapısında ağzı açık, bir yandan Muhittin Bey’in inşaatın etrafında koşturup durmasını seyretmekte, bir yandan yıllar önce Muhittin Bey’in tıraş olmak için dükkâna geldiği bir gün, ticaret planlarını kendisine anlatışını hayal etmektedir. Berber, dükkâna gelen bir müşterinin kendisine seslenmesiyle kendine gelir, neden bu kadar dalgın olduğunu soran müşteriye “Adam olmayacağız. Kaç senedir şu dükkândayım, bir köşeye beş on kuruş koyamadım.” (Kemal Bekir 2006: 80) diye hayıflanır.

“Vergi” (1950) adlı hikâye de vergi borcu dolayısıyla zor durumda kalan bir berberin çaresizliğini konu edinir. Berber Rıza Efendi’nin dükkânına üç senelik vergi borcunu ödemediğini ve bir hafta içinde elli altı lirayı yatırması gerektiğini bildiren bir evrak gelmiştir. Berber, gelen kâğıdı müşterilerine göstererek hayıflanmaktadır: *“Yok. Ne geçen sene, ne evvelki sene istemediler. Gelseler isteselerdi!”* (Kemal Bekir 2006: 243)

Rıza Efendi, müşterilerden birinin tavsiyesi üzerine soluğu derhal maliye şubesinde alır. Vergi dairesindeki memura, yoksul bir esnaf olduğundan, başını Kur’an’dan kaldırmadığından bahsederek yardım etmesini ister. Memur, yapılacak bir şey olmadığını, belirtilen meblağın yatırılması gerektiğini söyleyerek Rıza Efendi’yi başından savar. Boynu bükük bir şekilde dükkâna geri dönen Rıza Efendi, hem kalfaların hem de yeni gelen

müşterilerin aldırılmamasına rağmen söylenmeye devam eder: “Ne yapayım ben şimdi?.. Nereden bulayım altmış lira... Geçen gün aldım kasaptan yirmi lira, ödeyinceye kadar burnumdan geldi. Fukaralık. Utanıyorum vallahi. Çarşıda şu yamalı pantolonla gezmekten utanıyorum vallahi, oğlum.” (Kemal Bekir 2006: 249)

Toplumsal sınıflar genellikle kendilerine uygun bir sosyal çevre yaratarak toplu hâlde bir yaşama kültürü geliştirirler. İlk kez Oscar Lewis tarafından literatüre kazandırılan “yoksulluk kültürü” terimi, büyük kent merkezlerindeki en yoksul köylülerle en yoksul işçilerin hayat tarzlarını ifade eder. Zira belli bir sosyal çevrede yaşama, o çevreyi oluşturan bireylerde ortak bir dünya görüşü ve yaşantı biçimleri meydana getirir (Türkdoğan 1977: 17-18). “Bakkal Topal Mustafa” (1952) hikâyesi de yoksul bir mahallenin çocukları ile mahalle bakkalı arasındaki ilişkileri merkeze alarak, gündelik hayattan çeşitli insan manzaraları aktaran bir eser olması bakımından dikkat çeker. Hikâye, bir kenar mahallede, insanların gündelik yaşayışını, sosyal ilişkilerini, geçimlerini nasıl sağladıklarını hikâyenin arka planında gerçekçi bir biçimde ortaya koyması bakımından çarpıcı veriler sunmaktadır. Fuat, Hulûsi, Hüsnü, Hüseyin ve İsmail yaşları sekiz ile on beş arasında değişen beş arkadaşdır. Yazar, bu beş arkadaşın yoksulluğunu ve gündelik hayatını şu cümlelerle tasvir eder:

“İnsanlar vardır, beyaz elbiseli, beyaz pabuçlu, beyaz fötr şapkalı. İnsanlar vardır renk renk elbiseli... Bisikletlere binerler, gece piyasalar yaparlar, plajlara giderler. Onlar bu temiz elbiselerin içinde elbette terlemek istemezler. Fakat bizim çocuklarımız gibi öyle insanlar vardır ki, sabahleyin evlerinden yalınayak fırlarlar, bir daha evlerine ne zaman döndükleri belli değildir. Onlar yangınlıklarda otların arasında boğuşurlar, sokak satıcılarının küfelerinden öteberi aşırırlar. Birbirleriyle şaka yapıyormuş gibi yerlere düşerek gelip geçen kızların eteklerinin altından bakarlar ve ekseriya bunu yapmak büyük bir maharet sayıldığından daha çok fiyakaya yer verirler, gördüklerinin hafızalarında izi bile kalmaz. Fakat onlar yalanlarla kendilerini överler. Toprakları taştan yağdan, kömürden kirlenmiş buruk kokulu semtlere, istasyon taraflarına giderler, orada deniz vardır, bir yerde meyan kökleri yığılıdır.” (Kemal Bekir 2006: 251)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, bu çocuklar son derece yoksuldurlar ve günün koşulları onlara hangi imkânları sunarsa onlarla yetinerek hayatlarını sürdürürler. Yoksul semtteki ailelerin kızları da anneleriyle birlikte tütüne gider. Küçük yaşta çalışmaya başladıkları için erkekler tarafından namussuzlukla, fahişelikle yaftalanmışlardır. Oysa kimse bu kızları namussuzlukla yaftalarken, çalışmanın bu zavallı kızlar için yoksulluğun zorunlu neticesi olduğunu; çalışmazlarsa aç kalacaklarını hesap etmez.

Fuat, Topal Mustafa’nın dükkânının üstünde tek odalı evde kirada yaşayan, gündüzleri uyuyup akşam trene binip, bekçilik yaptığı uzak semte doğru yola koyulan dayısıyla birlikte yaşar. Bir gün sabahtan akşama kadar boş boş gezinmekten canı sıkılan Fuat, eve girdikten sonra, merdivenin yanında, bakkal dükkânına açılan ve hep arkasından çivilenmiş, kapalı duran kapıyı zorlar. Kapının üst tarafı çivilerden kurtulup aralanınca Fuat, büyük bir hazine bulmuşçasına sevinir. Hırsızlıkta maharetli arkadaşı Hulûsi’yi eve çağırıp, bu sırrı paylaşınca, diğer iki arkadaşına da haber vererek dükkândan bir şeyler aşırımaaya karar verirler.

Nitekim dükkândaki şekerlerle çikolatalarla ceplerini doldurduktan sonra başka neler alabileceklerini araştırırken, Topal Mustafa'nın soğan çuvalının içine gizlediği tomar tomar paraları keşfedince, Topal Mustafa'nın fark etmeyeceği miktarda parayı da çalarlar. O günden sonra haftada birkaç kez, dükkân kapandıktan sonra bu şekilde hırsızlık yapmayı alışkanlık hâline getirirler, çaldıkları paralarla da günlerini gün etmeye başlarlar:

“O gün çocuklar gezdiler, bol bol yediler, tatlıcılara girdiler, her biri iki üç, hatta beş tane aşure yedi, üstüne baklava bile yiyen oldu. En iyi sigaralardan aldılar, bol bol içtiler. Fuat'la Hulûsi birkaç bardak şarap içti. Ötekiler pek cesaret edemediler.” (Kemal Bekir 2006: 259)

Çok saf bir insan olan Topal Mustafa, dükkânda zaman zaman bazı şeylerin eksildiğini fark etse de birisinin hırsızlık için dükkâna girmiş olabileceğini düşünmez. Zira o, yaşaması için ihtiyaç duyduğu paranın fazlasıyla fakirlere yardım eder, parayı elden çıkarır. Bu doğrultuda, yaptığı birikimlerle kendine daha iyi hayat koşulları sağlamak gibi bir derdi yoktur. Ancak Topal Mustafa, bir süre sonra bir hırsızın varlığından şüphe duymaya başlar; bir akşam dükkânı kapattıktan sonra tezgâhın altına saklanıp bekler. Hırsız dış kapıdan beklerken içerideki çivili kapıdan girildiğini, hem de girenlerin çok sevdiği beş arkadaş olduğunu gören Topal Mustafa büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Ertesi gün tuttuğu arabaya dükkândaki bütün eşyayı yükleyip mahalleyi terk eder.

“Ortak Bilet” (1970) adlı hikâyeye ise yoksul ve ihtiyar iki arkadaşın, aldıkları ortak piyango bileti dolayısıyla karşılıklı yaşadıkları huzursuzluğu ve birbirlerine duydukları güvensizliği konu edinir. Evinin önüne kurduğu tezgâhta eskicilik yapan Recep, akşamüzeri toparlanırken, vaktini aylıklık ve tembellikle geçiren arkadaşı Arif çıkarılır. Birbirlerini pek çekemedikleri, içteli diyaloglarından anlaşılan iki arkadaş, havadan sudan sohbete başlarlar, çocuklarının durumlarını konuştuktan sonra Arif'in çıkarttığı tabakadan sigara alıp yakarlar. Recep, sigarasından bir iki nefes çektikten sonra, *“Eee, hadi bakalım. Yarın çekiliyor. Bir vurursa gayri bizim bilete...”* (Kemal Bekir 2006: 52) deyince Arif, *“Kaçtı bizim biletin numarası hele? Yanındaysa bakayım bi...”* der. Recep, arkadaşının kendisine duyduğu güvensizliğe bozulur, öfkeli hareketlerle ceketinin cebinden çıkardığı cüzdandan bileti çekip Arif'e uzatır. Arif, cebinden çıkardığı eski bir deftere kalemiyle bilet numarasını kaydetmeye başlar. Arkadaşının bu güvensizliğine çok bozulan Recep, yemin vererek bileti Arif'e vermek ister. Piyango bileti, içinden Recep'in teklifine sevinen ama istemezmiş gibi görünen Arif'in elinde kalır. Arkadaşının kırgın davranışları karşısında bir süre ne yapacağını bilemeden bekleyen Arif, nihayetinde ayaklarını sürüye sürüye gider. Arkadaşının yürüyüşündeki tavır kendisine çok kasıtlı görünen Recep, bileti kapırdığına pişman, Arif'in arkasından bakakalır.

Kemal Bekir'in hikâyelerini kaleme aldığı dönemin ekonomik ve toplumsal arka planı, yazarı gündelik hayatlardan sıradan kesitler sunmak suretiyle yoksulların sosyal ilişkilerinin çeşitli cephelerden yansıma ihtiyacı duymasına sebebiyet verir. Yoksul esnafın hayatta kalma mücadelesi, dul kiracının, ev sahibini ürkütmemek için her türlü olumsuzluğa boyun eğmesi, piyangodan çıkacak paranın hayaliyle insanların birbirine darılması, bu gündelik hayatın Kemal Bekir'in kaleminden satırlara yansıyan cephelerini teşkil eder.

3. SONUÇ

İnsanlık tarihinin en kadim meselelerinden biri olan yoksulluk, yüzyıllar boyunca edebiyatta da en çok ele alınan meselelerden biri olmuştur. Tanzimat'tan günümüze Türk edebiyatında da yoksulluk, en çok işlenen meselelerden biri olarak ön plana çıkar. Cumhuriyet'in ilanından itibaren toplumda yaşanan bütün gelişmeleri edebî eserlerden takip etmek mümkündür. Kemal Bekir de Türkiye'de yaşanan siyasal, toplumsal, ekonomik bütün meseleleri yakından takip etmiş, gözlemlerini hikâyelerine gerçekçi bir biçimde yansıtmayı başarmış bir yazardır.

Kemal Bekir'in hikâye külliyatında, yoksul insanların hayatlarını merkeze aldığı toplam sekiz adet hikâye tespit edilmiştir. Yukarıda konularına göre iki alt başlık halinde incelenen hikâyeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuçlar maddeler halinde şöyle ifade edilebilir:

- a. İlk hikâyesi 1947 yılında yayımlanan ve hikâye yazarlığını 2000'li yıllara kadar sürdüren Kemal Bekir'in hikâye türündeki bütün eserleri 2006 yılında *Bütün Öyküler* başlığı altında toplanarak yayımlanmıştır. Bu kitapta, yazarın toplam elli beş hikâyesi yer alır.
- b. Hikâyelerin sonunda yayımlandığı veya kaleme alındığı yılların belirtilmesi, Kemal Bekir'in hikâyelerini kronolojik olarak sıralamayı da kolaylaştırır. Kronolojik bir sıra ile takip ederek okunduğunda, bu hikâyelerin arka planını, yazıldığı yılların toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulların oluşturduğu açık biçimde görülür. Bilhassa yoksulluk meselesini merkeze alan hikâyelerin, yazarın hikâye külliyatı içerisinde geniş bir yer tutması dikkat çekicidir. Zira yazarın elli beş hikâyesinin on üçünde işlenen yoksulluk konusu, yazarın hikâye külliyatının % 24'ünü oluşturur. Bu oran, yazarın yoksul insanların hayatı ve problemleri üzerinde önemle durduğunun açık bir göstergesidir.
- c. Kemal Bekir'in hikâyelerinin yayımlanma yılları göz önünde bulundurulduğunda, bilhassa 1947-1952 yılları arasında yoğunluk olduğu görülür. Yazarın yoksulluk konusu üzerinde özellikle durduğu hikâyelerinin de yine bu yıllara tekabül ettiği dikkat çeker. Bu durumu daha görünür kılmak için, hikâyelerin yayımlandığı yıllara göre dökümü bir tablo halinde verildiğinde, bu dağılım daha net biçimde anlaşılır:

Tablo 1. Kemal Bekir'in Hikâyelerinin Yayım Yıllarına Göre Dağılımı

Yayım Yılı	Yayımlanan Hikâye Adedi	Yoksulluk Konulu Hikâye Adedi
1947	5	2
1948	9	2
1949	5	1
1950	4	1

1952	8	4
1954	2	-
1955	1	-
1957	2	-
1959	4	1
1960	2	-
1962	1	-
1970	3	2
1971	1	-
1977	1	-
1979	2	-
1981	1	-
1984	1	-
1997	1	-
2003	2	-
TOPLAM	55	13

ç. Çalışmada incelenen hikâyelerde mekân genellikle şehirlerdir. Bu doğrultuda Kemal Bekir, şehirdeki yoksulluğu gözlemlemiş ve gözlemlerini hikâyelerine yansıtmış bir yazardır. Şehirlerdeki bu yoksulluğun nedeninin 1950'li yıllardan itibaren hız kazanan köyden kente göçler olduğu da hikâyelerin yayım tarihi ile kahramanların gündelik yaşantısının izleri kıyaslandığında ortaya çıkar.

d. Yoksulluğun, bireyden başlayarak toplumun çekirdeğini teşkil eden aile kurumunun ve buradan da toplumun sosyal ilişkilerini etkileyen mühim bir mesele olduğu Kemal Bekir'in yoksulluk konulu hikâyelerinde gözlenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, Reşat, Ö. Şükrü Yusufoglu (2012). “Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 76-117.
- Aktan, Coşkun Can, İstiklal Yaşar Vural (2002). “Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri”. *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*. Ed. Coşkun Can Aktan. Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Alyemiş, Huriye (2018). *1923-1960 Yılları Arasında Türk Romanında Yoksulluk*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Balkanlı, Ali Osman (2002). *Türkiye’de Ekonomik Gelişme ve Kriz*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Boratav, Korkut (2015). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Coşkun, M. Nejat (2005). “Türkiye’de Yoksulluk: Bölgesel Farklılıklar ve Yoksulluğun Profili”. *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi*. Ed. Haluk Erhat. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, s. 181-198.
- Çamkara Erginer, Ayşe (2023). “Kemal Bekir’in *Yabancılar* Romanına Metin Merkezli Bir Bakış”. *Journal of History School*, 66, s. 2434-2456.
- Ergeç, Zehra (2020). “Kemal Bekir Özmanav”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemal-bekir-ozmanav> (Erişim Tarihi: 20.09.2024)
- Kartal, Nazım, Yılmaz Demirhan. (2014). “Türkiye’de Kentsel Yoksulluğun Kırsal Nedenleri ve Çözüm Önerileri Üzerine”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), s. 135-154.
- Kemal Bekir (2006). *Bütün Öyküler*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Makal, Ahmet (2002). *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Marshall, Gordon (2003). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (1977). *Yoksulluk Kültürü*. İstanbul: Dede Korkut Yayınları.
- Yaşa, Memduh (Ed.). (1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları.

Meslek Etiğinde Anlam Sorunu ve Matematik

Kemal Çinçin¹

ÖZET

Belirli meslek gruplarına yönelik meslek etiği alanında yapılan istatistiksel çalışmalar, günden güne yaygınlaşmaktadır. Hiç kuşku yok ki bu çalışmalar bizlere mevcut etik sorunların durumu hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bununla birlikte, her alanda meslek etiğinin daha etkin kılınabilmesi, sorunların felsefe açısından ele alınıp çözümüne yönelik argümanların ortaya konmasıyla olanaklı görülmektedir. Bu noktada ise söz konusu sorunların insanın değerini arttıracak bir eksene çekilebilmesi için, kıyaslama alışkanlığından ziyade ortak anlam üretmenin en kolay yollarından birisi olarak matematikten yararlanmak oldukça önemlidir. Çalışmanın amacı, meslek etiği tartışmalarını matematik yardımı ile ele almanın önemini ortaya koymaktır. Bu nedenle, felsefe tarihinde gözlemlenen uzun tartışmalara yer verilmeden, doğrudan meslek etiğine yönelik bir eksende çalışmanın ilerlemesi planlanmıştır. Böylelikle, bu alanda ortaya çıkacak etik sorunların çözümlerine yönelik etkin yöntem ve çalışmaların ortaya konması mümkün görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meslek etiği, Felsefe, Matematik, Anlam.

The Problem of Meaning in Professional Ethics and Mathematics

ABSTRACT

Statistical studies in the field of professional ethics for certain professional groups are becoming more widespread day by day. There is no doubt that these studies provide us with important data about the current state of ethical problems. However, it seems possible to make professional ethics more effective in every field by considering the problems from a philosophical perspective and presenting arguments for their solution. At this point, it is very important to use mathematics as one of the easiest ways to produce common meaning rather than the habit of comparison, in order to focus the problems in question on an axis that will increase the value of people. The aim of the study is to reveal the importance of addressing professional ethics discussions with the help of mathematics. For this reason, it is planned to progress the study on an axis directly related to professional ethics, without including the long discussions observed in the history of philosophy. Thus, it seems possible to put forward effective methods and studies to solve ethical problems that may arise in this field.

Keywords: Professional ethics, Philosophy, Mathematics, Meaning.

1. GİRİŞ

Genel anlamda etik, toplum içerisindeki kişi yaşantılarının evrensel olduğu iddia edilen bir takım normatif kural, ilke ve amaçlar doğrultusunda ortaya çıkmasının yollarını sunan

¹İletişim Yazarı: kemalcincin@sdu.edu.tr, Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi / Isparta. ORCID: 0000-0003-3188-362X

(Makale Gönderim Tarihi: 11.10.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1565529](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1565529)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

felsefe alanıdır. Bu anlamda evrensel bir kural, ilke ya da amaç doğal olarak iyi olanı kendisine rehber edinir. Ancak iyi kavramı, içine doğulan kültürden bağımsız ele almanın zorluğuna bağlı olarak, süreç ya da sonuçlar açısından farklı değerlendirilebilmektedir. Böylece iyi sorunu, bir tür ‘değer’ sorununa dönüşmektedir. Kuçuradi’nin belirttiği gibi, değer atfetmek bir yandan değerlendirmede bulunan öznenin bilgisine, kültürüne ve anlayışına bağlı iken aynı zamanda “değerlendirmek, değerlendirilenin kendi alanı içinde özel durumunu görmek ve göstermektir” (Kuçuradi, 2003:15). Değer atfetme değerlendirene göre, değer biçme ise toplumsal değer yargılarına göre ortaya çıkmaktadır (Kuçuradi, 2003: 30). Kişi yaşantı ve tutumu epistemolojik sorunların varlığında etik değer yargılarının bileşenleri olarak görünse de, kişi doğru olan yargıyı kendisine rehber edinirken sadece toplumsal olan olgulardan hareketle değil, mantık ve matematik gibi görece daha tutarlı kabul edilen bilimlerden de beslenmelidir. Her türlü ihtiyacını karşılama amacıyla insan, eyleme geçme ve uygun eylemi seçme ilkelerini belirlerken kendisini türlü kombinasyonların² içerisinde bulur. Bu eylem kombinasyonları, karar verme ve sonuçlarını tahmin etme aşamalarında belirli zihinsel süreçleri gerekli kılmaktadır. Böylelikle etik alanındaki çalışmalar kavramsal belirlenimler, toplumsal etkileşimler ve özgürlük hissinin varlığında somut ile soyut arasında bir sorgulamaya yöneliktir.

“Doğru” kavramı, etik alanında yapılan tartışmalarda kendisine sıkça yer verilen kavramlardan bir tanesidir. Bunun nedenlerinden bir tanesi ise doğru önermeler sayesinde etik davranışların ve ilkelerin belirlenmesine yönelik amaçlardır. Görünen o ki şimdiye kadar etik alanında yapılan felsefe tartışmaları evrensel bir “iyi” ve evrensel bir “doğru” konusunda uzlaşmayı henüz sağlayamamıştır. Bu nedenle güncel bazı tartışmalar, uygulamalı etik alanında kendisine yer bulmaya başlamıştır. Bu alanda kürtaj, ötenazi, ölüm cezası, çevre kirliliği, hayvan hakları, vb. konularda yapılan tartışmaları örnek olarak verilebiliriz. Etik alanındaki klasik tartışmalar ise, yıllar önce yaşamış Aristoteles, Kant, James gibi önemli filozofların düşünceleri etrafında şekillenmiştir. Güncel uygulamalı etik alanındaki tartışmalı sorunlara, söz konusu klasik etik tartışmaların yeterince değinmediği ya da bu sorunlara bir çözüm bulmadığı düşünüldüğü için günümüzde farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir. Uygulamalı etik tartışmaları bilim ve teknoloji alanında pek çok değişimin varlığında teknik bilgi de içermektedir. Bu teknik bilgiler tıp bilgisi, çevre mühendisliği bilgisi, iklim bilgisi, zooloji bilgisi, biyoloji ve kimya bilgisi, fizik ve matematik bilgisi, ziraat bilgisi, hayvancılık bilgisi, hukuk bilgisi, sosyoloji ve psikoloji bilgisi gibi alana özgü bilgilerdir. Böylece, ölüm döşegindeki bir hastanın ve bu hastaya yardımcı olan sağlık ekibinin ya da ailesinin deneyimleri de ötenazi tartışmalarında önemli hale gelmektedir. Benzer şekilde hayvan etiği tartışmalarında da hayvansal üretim süreçlerini iyi bilen ve hayvan sağlığı üzerine bilgi sahibi veterinerler, ziraatçılar, vb. alanlarda çalışan kişilerin bilgisi gerekli görülmektedir.

² İlişkiler, bağlantılar ve karar verme süreçlerinde

Tüm bu süreçlerin yanında insanı ve toplumları doğrudan ilgilendiren meslek etiği tartışmaları da ayrıca gündeme gelmektedir. Çünkü her ne kadar meslek gruplarının, ticari kuruluşların ve resmi kurumların ortaya çıkış amaçları ve işleyişleri benzerlik gösterse de, olgular karşısında farklı mesleklere özgü pek çok farklı değerlendirme biçimlerinin varlığı da açıktır. Üretim, pazarlama, kuruluş ve hukuk süreçlerindeki farklılıkların, kurumsal olan kuruluşların üyelerinin bir takım mesleki etik ilkeler çerçevesinde eylemde bulunmasını gerekli kıldığı görünmektedir. Meslek etiği tartışmaları gittikçe daha da önemli bir hale gelmektedir zira meslek etiği içerisinde davranan kişi ve kurumlar toplumsal olarak da iyiye ve doğruya ulaşmanın yollarını bize gösterecektir. Bir başka ifadeyle, meslek etiği tartışmaları bu anlamda toplum etiği tartışmalarına dönüşmektedir.

Meslek etiğinde sık kullanılan bir kavram etik kod (ilke) olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesleğe özgü belirlenen bu etik kod, mesleğe özgü davranış kurallarının belirleyicisi olur. Buna göre kişiler arası ilişkiler düzenlenir ve mesleğin meşru hale gelmesinin önü açılmaya çalışılır. Mesleki saygınlık da bu etik kodlara dayandırılır. Türlü sözler, meslek yeminleri, vb. bu kodlarla ilişkilendirilebilir ancak bu başka bir çalışmanın konusu olabilecek kadar karmaşık bir soruna da işaret etmektedir. Meslek gruplarına özgü ana sorunlar genellikle hukuk dışı eylemleri ilgilendirmekle beraber, vicdan sorunu olarak ele alınan bazı problemleri durumların varlığıyla da ilgilidir. Çünkü yasal sözleşmelerde ele alınmayan ve pratikte karşılaşılan pek çok sorun ortaya çıkmaktadır. Bu sorunlar ise etik tartışmalarla ancak aşılabilecek sorunlardır. Örnek olarak;

- Hukuka aykırılık
- Anlaşmaya uymama
- Bireysel çıkarı ön plana alan fırsatçılıklar
- Türlü tacizler
- Yalan söyleme
- Psikolojik baskılar ve yıldırımlar
- Bilgi sızdırma ve dedikodular
- Bilgi saklama, paylaşmama
- Şirkete ait araçların izinsiz veya kötü kullanımı
- Onaylanmayan para transferleri ya da hediyeler
- İş yavaşlatma, çaba göstermeme, kendini geliştirmeme
- Dürüst olmama, tarafsız olmama
- Meslek standartlarına uymama
- İlişki kurulan kişileri yanlış yönlendirme
- Saygısızlık, önyargılı davranış ve tutumlar geliştirme
- Hoşgörülü olmama
- Kavramsal bilgisizlik (emek, adalet, güç, etik, özgürlük, hukuk, toplum, vb.)
- Sorumlulukların yerine getirilmemesi
- Görmezden gelmek
- İyi ya da doğru olanı bilerek uygulamamak
- Amaçların gizlenmesi
- İlkesiz kıyaslamalar veya ayrımcılık

- Görevi kötüye kullanma
- Zarar vermek
- İletişim yollarını kapatmak
- Kendini izole etmek

verilebilir. *Meslek Etiği* kitabında Kutlu, meslek etiğine uygun olmayan davranışların olası sonuçlarını şu şekilde özetlemektedir:

Tablo 1. Etik Değerlere Uymayan Davranışların Sonuçları

BİREYSEL	KURUMSAL	TOPLUMSAL
İşini kaybetme	Saygınlığını yitirme	Yozlaşmanın kurumsallaşması
Saygınlığını kaybetme	Müşterisini kaybetme	Etik değerlerin önemini yitirmesi
Toplumdan soyutlanma	İmajının zedelenmesi	Anemik davranışların yaygınlaşması
Güvenilirliğini yitirme	İş birliğinin zayıflaması	Toplumsal bağların zayıflaması
Kişisel benliğin zarar görmesi	Grup çalışmalarının etkinliğinin yitirilmesi	Saygı ve güven ortamının kaybolması
Mesleki ve örgütsel bağlılığın zayıflaması	Kurum içi iletişimin zarar görmesi	Uluslararası toplumdan dışarıda kalma
Öz saygının yitirilmesi	Örgütsel bağlılığın zayıflaması	
Çalışma arkadaşlarıyla ilişkilerin bozulması	Hukuki yaptırıma maruz kalma	
Kişisel imajın bozulması	Finansman sıkıntısı	

Kaynak: Kutlu, H. A. (2020). *Meslek Etiği*. Ankara: Nobel Yayıncılık. s. 36.

2. MESLEK ETİĞİ TARTIŞMALARINDA ÖNE ÇIKAN GENEL ETİK ANLAYIŞLAR

Genel olarak meslek etiği tartışmaları, teoloji merkezli anlayışlar bir kenara konulursa ödev etiği (deontolojik etik), pragmatizm çerçevesinde faydacı etik ve meta etik başlıklarıyla ele alınabilir. Ayrıca etik tartışmaları ilk olarak yoğun bir biçimde ele alan Aristoteles'in erdemler öğretisi de meslek etiği söz konusu olduğunda dikkate değerdir. Elbette etik tartışmalarda kendisine yer bulan kişisel etik, sosyal yaşam etiği gibi farklı yaklaşımlar da meslek etiği tartışmalarında ayrıca ele alınabilir ancak çalışmanın geneli düşünüldüğünde bunlar, tartışmalı olarak kalmaya daha yakın görünmektedir. Diğer yandan Nietzsche'nin 'güç istenci'ne ya da Machiavelli'nin başarıya giden her yolun mubah olduğu yönündeki inancına, güçlü türlerin hayatta kalmasının doğal bir süreç olduğuna ve bunun meslekler ya da kurumlar açısından da doğal karşılanması gerektiğine yönelik evrimci meslek etiği tartışmaları da sonuçsuz kalacak gibidir. Çünkü bu türden anlayışlar, insanın değeri sorununu daha çok "güç" ve "uyum" sorununa indirgemektedir. Halbuki etik, güç ve uyum dışında tamamen bilgi ve mantık odaklı bir değer sorununa işaret etmektedir.

Meslek etiği tartışmalarında anlaşılabilir ve uygulanabilir gözükten anlayışlardan bir tanesi, ödev etiğidir. Ödev etiği, eylemde bulunmayı sağlayan ilkenin evrensel bir etik ilkesine dönüşme olasılığından hareket eder. Eylemde bulunmanın ilkelerini ve bu ilkeleri belirleyen nedenleri salt deneysel hareketlerin sonuçlarına ya da yasalarına indirgemeye karşı olan Kant'a göre, deneysel olan her şey, ahlaklılık ilkesine ilintili olarak yalnız işe yaramamakla kalmaz, ayrıca ahlakın temizliğine de büyük zarar verir; çünkü ahlaka kayıtsız-şartsız iyi bir istemenin asıl, paha biçilmez değerini, eylemin ilkesinin deneyin sağlayabileceği rastlantısal nedenlerin her türlü etkilemesinden böyle uzak olması oluşturur (Kant, 2009: 43).

Bireyin başkası ile somut ilişkilerini aşk, dil, mazoşizm, ilgisizlik, arzu, nefret, sadizm kavramlarıyla ikici bir tavır içerisinde ele alan Sartre'a göre, "İnsanın varlığı edimlerinin ardışıklığı içinde emilip dağılıyorsa, ahlakın hedefi de insanı daha üstün bir ontolojik yüceliğe yükseltmek olmayacaktır. Bu bağlamda, Kantçı ahlak, eylemin üstün değeri olarak yapmayı olmaya ikame eden ilk büyük etik sistemdir" (Sartre, 2021: 521). Eylemin ilk koşulu olarak özgürlüğü salıveren Sartre'a bir ekleme yapmak gerekebilir şöyle ki aslında, eylemin ilk koşulu özgürlük hissidir. Bu özgürlük hissi ise türlü eylem kombinasyonlarının³ gerçekleşebileceğine olan inanç ile ilişkili durmaktadır.

Pragmatik yöntemi James, "pragmatik yöntem herhangi bir tikel sonuç değil, sadece bir yönelim tutumu demektir. İlk şeylerden, ilkelerden, "kategoriler"den, sözde zorunluluklardan uzaklaşma ve son şeylere, meyvelere, neticelere, olgulara yönelme durumudur." diyerek ifade etmektedir (2019: 29). Burada söz konusu fayda sonuçlara odaklanmayı gerektirirken çıkarıcı, kişisel ya da salt kurumsal olanı değil mümkün olan en çok sayıdaki insanın faydasına olan eylemi seçmeyi ilke edinmeyi amaçlar. Buna göre, herhangi bir eylemin sonuçlarını görmeden ya da tahmin etmeden yapılan etik değerlendirmeler eksiktir. Kural ve eylem yararcılığı olarak farklı biçimlerde tartışılan yararcılık anlayışı elbette fırsatçılık olarak nitelendirilemeyecek önemli bir etik sistemdir. Kurumların varoluş süreçlerinde, kurumlararası rekabeti deneyimledikleri her durumda, genel olarak yararcılık anlayışına göre etik davranışlarda bulunma eğilimi söz konusudur. Bu anlayışa göre, eylemlerin sonuçları ön plandadır ve mümkün olan en çok sayıda insanın yarar sağlaması esastır. Burada hedeflenen "en çok sayıda insan" olgusu, içerdiği türlü belirsizliklerden dolayı tartışmalıdır. Ödev etiği evrensel olma potansiyeli taşıyan ilkelerin belirlenmesine dayanırken, yararcılık herkes adına en iyi ve faydalı olanı temele almakta, genel ve kural özelinde ise iki farklı açıdan ele alınmaktadır. Bu fark, temelde hedeflenen büyük yararın içeriği ile şekillenir " - yani soru, en büyük yararı hangi eylem sağlar değil, hangi kural sağlar sorusudur" (Frankena, 2007:80).

Aristoteles, "Acaba erdem hedefi mi belirler yoksa hedefle ilgili araçları mı?" diye sorar ve erdemi, bir başlangıç ve ilke olarak kabul ettiği hedefi belirleyen asıl özellik olarak ele alır (2015: 47). Mutluluğu her türlü eylemin son amacı olarak değerlendiren anlayışın yanında

³ Etik olan eylem aynı zamanda bir tür mantık eylemi olduğundan, matematiksel olana gönderme yapmada ve matematikten faydalanmakta bir sakınca görünmemektedir.

Aristoteles için mutluluk, eksiksiz bir şekilde erdeme uygun yaşam etkinliğidir. Erdeme uygun olma ise tarz olarak orta olmayı başarabilmeyi gerektirir. Bu da eksiklik ile aşırılık arasındaki bir tutumdur. Aristoteles erdemleri, düşünce erdemleri ve karakter erdemleri olarak ikiye ayırır. Düşünce erdemleri, doğrudan eğitim öğretim aracılığı ile edinilirken, karakter erdemleri ise daha çok davranış tekrarlarının deneyiminde edinilir. Bu anlamda doğru yargılama, bilgili olmak (bilgelik) birer düşünce erdemleri iken nezaket, hoşgörü, saygı ve cesaret, karakter erdemlerine örnek olarak verilebilir. Düşünce erdemleri söz konusu olduğunda kişi olabildiğince kendisini geliştirmeli iken, karakter erdemlerinde ise kişi, aşırılıktan ve eksiklikten kaçınmalı, orta olmayı başarmalı yani ölçülü olabilmelidir. Karakter erdemleri salt eğitim ve öğretim ile toplum ya da başka bir birey tarafından doğrudan kazanılamaz erdemler olarak değerlendirilir. Örneğin cesaret, teorik olarak değil daha çok örnek olma biçiminde pratik yollarla öğretilir. Elbette bu noktada, doğrudan ve dolaylı olanla teorik ve pratik olan arasındaki ayrım kimi durumlarda sorunlu gözükabilir. Bununla birlikte adalet, teorik yeterli bilgiye sahip olmadan davranış değişikliğine indirgenerek sahip olunabilecek bir erdem gibi durmamaktadır. Bu durum emek, hak, adalet, meta, değer, etik gibi kavramları bilmeden ve tartışmadan adil olmanın mümkün olup olmadığına yönelik bir tartışmayı gerekli kılar.

Meta-etik alanında yapılan tartışmalar da kavramsal analizleri gerekli kıldığı için meslek etiği tartışmalarında önemlidir. Cevizci'nin ifadesiyle “ Gerçekten de metaetik, esas olarak ahlak alanında geçen kavramların analiziyle, ahlak yargılarının bilişsel statüsüyle, bu yargıların kendileriyle ilgili olduğu nesnel ahlaki olguların olup olmadığıyla meşgul olur” (Cevizci, 2016: 39-40). Meslek etiği tartışmalarında uygulamaya yönelik alanlarda bu türden tartışmalar oldukça değerli görülmektedir. Çünkü meslek grubu üyelerinin kavramsal analiz yapmalarına böylece olanak sağlanmış olur. Bu analizler karşılıklı olarak tartışıldığında ise etik davranışların kurum içerisinde hayata geçirilmesi daha kolay olabilir.

Tartışılması gereken eylemi ya da eyleme yönelik etik ilkeleri belirlerken, bazı kavramlar özellikle önem kazanmaktadır. İyi, kötü, erdem, mutluluk, adalet, emek, hukuk, rekabet, özgürlük, değer gibi temel kavramların yanında söz konusu kavramların bazıları şunlardır: vicdan, güç, duygudaşlık, çözüm odaklılık, yardımseverlik, sevgi, saygı, görev, gelişim, kültür, bağlılık, toplum, tutarlılık, geçerlilik, mantık, sonuç, rekabet, bilgi, amaç, inanç, sorumluluk, kıyaslama, beklenti, yararlılık, karar verme, tümevarım, vb.

Bu kavramlardan bazıları üzerinden kavramsal tartışmaların önemi aktarılabilir.

3. MESLEK ETİĞİNDE MANTIK VE MATEMATİK

Belirli bir konuda doğru yargıda bulunabilmenin koşullarından bir tanesi, temeli Aristoteles'e dayanan mantık ilkelerine uygun düşecek akıl yürütmelerdir. Bu mantık ilkelerini hatırlayacak olursak;

- Özdeşlik ilkesi (A, A 'dır)
- Çelişmezlik ilkesi (bir şey aynı anda hem A , hem de A olmayan değildir)
- Üçüncü halin olanaksızlığı ilkesi (A ile A olmayan arasında üçüncü bir hal yoktur) ve ek olarak Leibniz'in ortaya attığı

- Yeter-sebebe ilkesi (bir önermenin doğru olabilmesi ya da bir şeyin var olabilmesi için yeterli sebebi olmalıdır) (Çüçen, 2015: 26).

Bu mantık ilkeleri değişik alanlarda ön plana çıkmaktadır. Örneğin matematikte kullanılan çelişki yöntemi ile ispat yöntemi, üçüncü halin olanaksızlığı ilkesine dayanmaktadır. Nedensellik anlayışını ortaya çıkaran ilke yeter-sebebe ilkesidir. Buna göre var olan ve meydana gelen her olay, varlık, değişimin yeter bir sebebi olmalıdır. Elbette doğal etkileşimlerin varlığı ortadadır ve her hangi bir kavram, olay, olgu vb. saf biçimde tekil olarak düşünülemez bir başka ifadeyle “deneyimimizin temel özünde açmlandığı haliyle şeylerin bir aradalığı belirli bir karşılıklı içkinlik öğretisini gerektirir. Şu ya da bu bakımdan dünyanın edimselliklerinin müsterekliği, her bir olayın, diğer her olayın doğasındaki bir faktör olduğu anlamına gelir” (Whitehead, 2018:64). Ancak nedensellik ilişkisi, ardışıklık ilişkisi olarak ele alındığında ise bir takım sorunlar ortaya çıkmaktadır. Klasik örneği hatırlayacak olursak; her şimşek çakmasından sonra gök gürültüsünün duyulmasına bağlı olarak çok uzunca bir süre insanlar, şimşek çakmasını gök gürültüsünün nedeni olarak görmüşlerdir. Ancak bilim ilerledikçe anlaşılmıştır ki bunun nedeni ışığın sestten daha hızlı yayılımıdır. Bu durum bize açıkça göstermektedir ki herhangi bir durumda karşılaşılan sorunların nedenleri sadece ardışıklık ilişkisine bakılarak anlaşılamaz çünkü “hiçbir olay bir başka olayın bütünüyle ve münferiden sebebi olamaz” (whitehead, 2018:64). Aynı anda gerçekleşen ve yönelim gösterilemeyen dolayısıyla da algılanamayan ve birer düşünce nesnesine dönüşemeyen türlü olaylar, değişimler söz konusudur. Bu çerçeveden bakılınca meslek etiğinde ortaya çıkan sorunların ve tartışmaların bir kısmı yeterli veriden yoksundur.

Mantık konusunda tutarlılık ve geçerlilik iki farklı kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir tartışmada bu fark önemli hale gelmektedir. Böylelikle, tutarlı gözüken pek çok önermeler topluluğunun geçerli olmayabileceği⁴ açığa çıkmaktadır. Örnek verecek olursak;

p: Osman Bey, şirketteki arkadaşlarıyla iyi geçinen bir çalışandır

q: Osman Bey, şirkete vaktinde gelen bir çalışandır

r: Osman Bey, şirket için iyi bir çalışandır

bu önermelerden p ve q önermeleri varken r çıkarımının geçerli olup olmadığına ve p, q ve r önermelerinin birlikte tutarlı bir önermeler kümesi oluşturup oluşturmadığına bakalım; bunun için öncelikle p, q ve r önermeleri ile birlikte $\{p, q, p \wedge q \Rightarrow r\}$ önermeler kümesinin şekil-2 de verilen doğruluk tablosunu ve $p \wedge q \therefore r$ (yani p ve q önermeleri varken r çıkarımı) geçerliliğini araştıralım.

Tablo 2. Sembolik mantık doğruluk tablosu

⁴ Özellikle önermeler mantığında. Nicelemeler mantığında bu durum evrensel bir dile işaret etmeyi amaçlar ve gerekli kılar görünse de söz konusu meslek etiğinde önermeler mantığı kurumsal ve sınırlı bir topluluğu kendisine küme olarak seçtiğinden yeterli görünmektedir.

p	q	$p \wedge q$	r	$p \wedge q \Rightarrow r$	r'
D	D	D	D	D	Y
D	D	D	Y	Y	D
D	Y	Y	D	D	Y
D	Y	Y	Y	D	D
Y	D	Y	D	D	Y
Y	D	Y	Y	D	D
Y	Y	Y	D	D	Y
Y	Y	Y	Y	D	D

Yukarıda verilen doğruluk tablosuna bakılacak olursa $\{p, q, p \wedge q \Rightarrow r\}$ önermelerinin tümünün doğru (D) olduğu bir satır mevcut olduğu için bu önermeler kümesi tutarlıdır. Bununla birlikte $p \wedge q \therefore r$ çıkarımını geçersiz kılıcı küme $\{p \wedge q, r'\}$ tutarlı olduğu için $p \wedge q \therefore r$ çıkarımı geçersizdir. Yani Osman Bey'in şirkette arkadaşlarıyla iyi geçiniyor olması, işe vaktinde geliyor olması ve iyi bir çalışan olması birlikte tutarlı cümleler topluluğu olmasına karşın; Osman Bey'in arkadaşlarıyla iyi geçinmesi ve işe vaktinde gelmesi onun iyi bir çalışan olduğu çıkarımı için yeterli değildir. Bu durumda günlük yaşantılarda kurulan türlü önermeler, inançtan bağımsız bir biçimde sembolik mantıkla ele alındığında yeniden sorgulanabilmektedir.⁵

Mantık söz konusu olduğunda mantıksal akıl yürütmeler de kişi yaşamlarının sürdürülebilir olmasında önemli görünmektedir. Bunun en önemli koşulu ise her bir bireyin kullandığı akıl yürütmelerin eksik ya da kusurlu yanlarını bilmesidir. Mantıksal akıl yürütme türleri denilince;

- 1- Tümdengelimli akıl yürütme
- 2- Tümevarımlı akıl yürütme
- 3- Analoji yolu ile akıl yürütme

akla gelmektedir. Dik kenar uzunlukları verilen dikdörtgen biçimindeki bir bahçenin alan hesaplaması tümdengelimli akıl yürütmeye örnektir. Aynı bahçeyi, mümkün olan en büyük ve eşit büyüklükteki karesel bölgelere ayırarak her karesel bölgenin köşelerine birer fidan dikmeyi hesaplamak amacıyla kağıt üzerinde modellemek ise analoji yoluyla akıl yürütmeye örnek olabilir. Sınıfa giren ilk 10 öğrencinin siyah saçlı olduğunu görüp o sınıftaki öğrencilerin geneli hakkında siyah saçlı olduğunu söylemek tümevarımlı akıl yürütmedir. Bu noktada, eğer sınıftaki öğrencilerin tamamı gözlemlenmemişse eksik tümevarımlı, tamamı gözlemlenmişse tam tümevarımlı akıl yürütme yapılmış olunur.

Meslek deneyimlerinde çalışanların birbirini kıyaslamasıyla ortaya çıkan etik problemlerin bir nedeni de eksik tümevarımlı akıl yürütmeler sonucunda oluşturulan ön yargılardır.

⁵ Bkz. Özlem, D. (2014). *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi. ss. 262-270.

Eksik tümevarımlı akıl yürütmeler ön yargıya dönüşürse ve bu ön yargılar davranış, tutum, performans olarak olumsuz bir biçimde dışa aktarılırsa, şirket yaşantısının sorunlu olması kaçınılmazdır.

Sorunların sayısal olarak ne denli fazla ve karmaşık bir ilişki ağına sahip olduğunu anlamanın en etkili yollarından biri matematiksel yaklaşım gibi görünmektedir. Örneğin bir kurumda çalışan kişiler A, B, C ve D olarak adlandırılınsın. Burada kurulabilecek etik ilişkileri ortaya çıkaracak grup sayısı;

A ile A, B ile B, C ile C, D ile D olmak üzere kişinin kendisiyle kurduğu ilişki (4tane)

A ile B, A ile C, A ile D, B ile C, B ile D, C ile D olmak üzere bire bir ikili ilişki (6 tane)

A ile {B,C} biçiminde olmak üzere bire iki üçlü ilişki (12 tane)

{A,B,C} biçiminde olmak üzere üçlü ilişki (4 tane)

A ile {B,C,D} biçiminde olmak üzere bire üç dörtlü ilişki (4 tane)

A,B ve {C,D} biçiminde olmak üzere (6 tane) ilişki

{A,B} ile {C,D} biçiminde olmak üzere ikiye iki dörtlü ilişki (3 tane) ve

{A,B,C,D} biçiminde olmak üzere dörtlü ilişki (1 tane)

şeklinde toplam 40 farklı gruplaşma biçimi olarak ele alınabilir⁶. Bu noktada kombinasyon hesaplamaları devreye girmektedir. Kişi sayısı 5 olursa bu türden bir gruplaşma sayısı;

$$\begin{aligned} & \binom{5}{1} + \binom{5}{2} + \binom{5}{1} \binom{4}{2} + \binom{5}{3} + \binom{5}{1} \binom{4}{3} + \binom{5}{2} \binom{3}{2} : 2! + \binom{5}{4} + \binom{5}{1} \binom{4}{1} \binom{3}{2} : 2! + \binom{5}{1} \binom{4}{4} \\ & + \binom{5}{2} \binom{3}{3} + \binom{5}{1} \binom{4}{2} \binom{2}{2} : 2! + \binom{5}{1} \binom{4}{1} \binom{3}{3} : 2! + \binom{5}{1} \binom{4}{1} \binom{3}{1} \binom{2}{2} : 3! \\ & + \binom{5}{5} = 176 \end{aligned}$$

olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hesaplamada söz konusu 5 kişi arasından 4 kişilik bir grupta oluşan etik ilişkilerde 1-3, 2-2, 1-1-2 ve 4 kişilik gruplandırmaların sayısı hesaplanmıştır. 30 kişinin çalıştığı bir kurumda söz konusu olası etik ilişkilerin yaşanacağı gruplaşma sayısının oldukça fazla çıkacağı (1 milyardan fazla) kolayca görülebilir. Çünkü bu sayı, yalnızca gruplardaki toplam kişi sayısının 30 olduğu durumların sayısını veren Bell sayısından fazladır⁷. Böylece söz konusu olası ilişki türlerinin sayısı kabaca belirlenmiş olmaktadır. Dikkat çekici olan nokta, hesaplanmaya çalışılan ilişki sayısının çokluğudur.

Kişinin kendisiyle ve diğer kişi ya da gruplarla ilişkisinde değer sorunu her zaman ön planda gibidir. Bu değer konusu Kuçuradi'nin ifadeleriyle daha da anlaşılır kılınabilir;

kişi ile kişi ilişkisinde, yaptığı değerlendirmeye birlikte kişinin yaşantısını oluşturan gerçeklik koşulları dışındaki belirleyici, kişinin değerlilik inançlarıdır. Bunlar bir kişinin a) değerlilik

⁶ Bu sayı, 4 farklı varlığın tamamının {A,B} ile {C,D} / A,B ve {C,D} / {A,B,C,D} / A,B,C,D biçiminde gruplara ayrılma sayısını veren Bell sayısı olan $B_4 = 15$ sayısından fazladır.

⁷ ChatGPT bu sayıyı yaklaşık $B_{30} = 1.194 \times 10^{15}$ olarak hesaplamaktadır.

tasarımları: kendi değer yargıları, kişi imgesinin özellikleri ve b) etik değerlerin bir grubu olan kişi değerlerine verdiği değerdir (Kuçuradi, 2006: 45).

Matematik sayesinde meslek etiği tartışmalarında anlaşılabilir ve uygulanabilir olma sorunu azaltılabilir görünmektedir. Toplumsal olan etik sorunların büyüklüğü ve etkisi karşısında matematiksel dile dayandırılması mümkün olan ilkeler, gelecekte sosyal sorumluluk kavramının meslek üyeleri tarafından daha çok benimsenmesine katkıda bulunacaktır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Meslek etiği bağlamında yapılan tartışmalar, öncelikle kanuna uygun bir biçimde organize olmuş ve faaliyet gösteren meslek gruplarını ilgilendirmektedir. Bu anlamda yasalardaki açıklıklar üzerinden faaliyet gösteren bir mesleki anlayış da kabul edilebilir değildir. Yapılması gereken, fark edilen yasal açıklıkları lehte kullanmaya çalışmak yerine, ilgili kuruluşların bilgilendirilmesidir. Meslek etiği, mesleki kültür dinamikleriyle de anlaşılmaya çalışılmıştır kültür ile genel arasındaki ilişkiyi Hegel, şu şekilde ele almaktadır:

Kültürlü insan, davranışlarına genelin damgasını vurmayı bilen, tikel yanından vazgeçmiş, genel ilkelere göre eyleyen kişidir. Kültür, düşünmenin aldığı biçimdir. Daha yakın bir bakış şunu ortaya koyar: kültür sayesinde insan kendini dizginlemeyi öğrenir, eğilimi ve isteklerine göre davranmak yerine onları tutar. Nesne karşısında özgürleşir, kuramsal davranmaya çalışır. Buna bağlı olarak her bir yönü olduğu gibi kavrama, durumları birbirinden ayırma, ayrılan yanları yalıtma, bu yanların her birine genelin biçimini vermek üzere soyutlama alışkanlığı doğar (Hegel, 2011: 70).

Bu soyutlama işi bir tür bilgi durumuna işaret etmektedir. Öyle ki soyutlama, bilgi eksiklikleriyle birlikte ilkesiz ve yöntemsiz bir kıyaslama ürününe dönüşmektedir. Whitehead'in söylemeye;

Tanıma, zihne kıyaslama olarak yansır. Bir olayın tanınan nesneleri, diğer olayın tanınan nesneleriyle kıyaslanırlar. Kıyaslama, şimdiki zamanda yer alan iki olay ya da biri hafıza-farkındalığı diğeryse duyu-farkındalığı tarafından varsayılan iki olay arasında olabilir. Fakat kıyaslanan şeyler olaylar değildir; çünkü her olay temelde biricik ve kıyaslanamazdır. Kıyaslanabilir olan şey, nesneler ile olaylarda yerleşik olan nesneler arasındaki ilişkilerdir. Nesneler arasındaki bir ilişki olarak görülen olay kendi geçişini yitirmiştir ve bu açıdan artık bir nesnedir. Bu nesne bir olay değil yalnızca düşünsel bir soyutlamadır. Aynı nesne birçok olayda yerleşik olabilir (Whitehead, 2017: 142).

Görülüyor ki meslek etiği söz konusu olduğunda doğrudan kişi yaşantısını etkileyen sorunlar ön plana çıkmaktadır. Bu sorunlar süreklilik halinde deneyimlendiği için yalnızca mesleğe özgü olmakla kalmayıp, toplumsal bir sorun haline de dönüşebilmektedir. Pratik olana yönelik somut veriler ve dönütler arasında meydana gelen oldukça sorunlu soyutlamalar, kavramsal tartışmaların azlığı ile ilişkilendirilmelidir. Bu ise felsefi bir sorgulama anlayışını gerekli kılmaktadır. Kullanılan, tartışılan kavramların bilgisi yanında, kabul edilen ve savunulan belirli bir etik anlayışın da kişi hayatı boyunca değişmeden kalacağı söylenemez. Türlü etik sistemlerin, türlü meslek gruplarında uygulanabilirliği vardır ve kişi yaşantılarının kısalığı ile yönelimselliklerindeki sınırlar, bütüncül bir anlama sahip olmayı zorlaştırmaktadır. O halde, meslek etiği tartışmalarında mantık ve matematik

daha çok gündeme gelmelidir. Böylelikle, eylem kombinasyonlarının farkındalığında daha tutarlı önermelerin ve geçerli çıkarımların ortaya konması beklenebilir. Hatta etik olana yönelik eylem değerlendirmelerinin ve kavramsal tartışmaların, yalnızca çelişmezlik ilkesine göre değil aynı zamanda, bulanık mantık ile birlikte ele alınması yaygınlık kazanabilecektir. Böylelikle meslek etiğinde değer ve değerlendirmeler türlü önemlilik düzeyleri, fayda nitelikleri ve yargıda bulunma süreçleri birlikte ele alınabilecektir. Deneyimlenen ancak açıklamakta zorluk çekilen pek çok belirsizlik durumunda ise bulanık mantık ilkeleri işletilebilir görünmektedir. Meslek etiğini ilgilendiren sorunları ve çözüm yollarını anlama, matematik sayesinde daha olanaklı görünmektedir. Gelecekte yapılacak akademik çalışmaların ise, matematikten aldığı yardım ölçüsünde daha etkin olması mümkün görünmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2015). *Eudemos'a Etik*. (Çev. Saffet Babür). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2016). *Uygulamalı Etik*. İstanbul: Say Yayınları.
- Çüçen, A. K. (2015). *Klasik Mantık*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Frankena, W. (2007). *Etik*. (Çev. Azmi Aydın). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*. (Çev. Önay Sözer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- James, W. (2019). *Pragmatizm*. (Çev. Ferit Burak Aydar) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kant, I. (2009). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. (Çev. İonna Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İ. (2006) *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu
- Kuçuradi, İ. (2003). *İnsan ve Değerleri*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kutlu, H. A. (2020). *Meslek Etiği*. Ankara: Nobel Yayıncılık
- Özlem, D. (2014). *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Sartre, J. P. (2021). *Varlık ve Hiçlik: Fenomenolojik Ontoloji İncelemesi*. (Çev. Turhan Ilgaz ve Gaye Çankaya Eksen). İstanbul: İthaki Yayınları
- Whitehead, A. N. (2017). *Doğa Kavramı*. (Çev. Sercan Çalıcı ve Songül Köse). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Whitehead, A. N. (2018). *Doğa ve Yaşam*. (Çev. Sercan Çalıcı), İstanbul: Öteki Yayınevi.
- <https://chatgpt.com>

Çumra İrva ve İska İdaresi Yerleşkesinin Tarihsel Mirası

Mehmet Mutlu^{1, 2}

ÖZET

Anadolu'nun coğrafi açıdan tarıma elverişli ve verimli bölgelerinden birisi olan İç Anadolu kesiminde yer alan Konya ili, aynı zamanda ülkemizin en kurak bölgesi olduğu için tarihin her döneminde sulama sorununa çözüm aramıştır. Bu sorunun çözümü için yapılan çalışmaların kapsamlılarından birisi de 20. yüzyılın başlarında hayata geçirilen Konya Ovası Sulaması Projesi'dir. Beyşehir gölünden alınan suyun kanallarla Çumra'ya taşınması çalışmalarını içeren proje, Osmanlı'nın son dönemindeki en önemli yatırımlarından birisidir. Dönemine göre iddialı ve büyük projenin idari yönetim binası da aynı ilçede oluşturulmuştur. Proje, bir Alman şirket tarafından hayata geçirilirken, yerleşke içerisine yine aynı firma tarafından inşa edilen idari bina ve lojmanlar adeta Almanların geleneksel konut anlayışının temsilcisi olarak inşa edilmişlerdir. Gerek tasarım ve gerekse estetik anlayış olarak dikkat çekici yapılar olan ve idari bina, lojmanlar ve atölye binasından meydana gelen yapılar, cephe özellikleriyle de birbiriyle uyum içindedirler. Yerleşkede yer alan idari bina çatı katı ile birlikte üç katlı olarak inşa edilmişken, başmühendis lojmanı çatı katı dahil 2 katlı olarak yapılmıştır. Mühendis lojmanları ise tek katlı olup, tüm lojmanlarda bodrum kat bulunmaktadır. Aynı zamanda ilçenin en eski yapıları olan bu binalar günümüzde de halen kullanılmaktadır. Bununla beraber bugüne kadar herhangi bir bilimsel çalışmada konu edilmemiştir. Çalışma, bu özel yapıların ilk kez literatüre kazandırılacak olması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çumra, Alman evleri, Su idaresi.

The Historical Legacy of the Irrigation Administration Settlement in Çumra

ABSTRACT

Konya province, located in Central Anatolia, one of the most fertile and geographically favorable regions of Turkey, has historically faced challenges related to irrigation due to its arid climate. One of the most comprehensive initiatives to address this issue was the Konya Plain Irrigation Project, implemented in the early 20th century. This project, which involved transporting

¹ İletişim Yazarı: mehmetmutlu@karabuk.edu.tr

² Doç. Dr., ORCID: 0000-0002-7351-0138

Teşekkür: Alan ve arşiv çalışmalarında desteklerini gördüğüm DSİ 4. Bölge Müdürü Sayın Mehmet ALP'e, 4. Bölge Müdür Yardımcısı Sayın Hasan DEVECİ'ye, Konya Ovası Sulaması (KOS) İşletme ve Bakım Şube Müdürü Sayın Ali ARIARSLAN beye ve DSİ Çumra yerleşkesi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

water from Lake Beyşehir to Çumra via canals, was among the most significant investments of the late Ottoman period. The administrative headquarters of this ambitious and large-scale project was also established in the same district. While the project was carried out by a German company, the administrative building and lodgings constructed within the project campus reflected the traditional German architectural approach to residential structures. These buildings, which include an administrative building, lodgings, and a workshop, are notable for their design and aesthetic coherence, exhibiting a harmonious facade composition. The administrative building was designed as a three-story structure with an attic, while the chief engineer's lodging was built as a two-story structure with an attic. The engineers' lodgings are single-story buildings, all of which include a basement. As the oldest surviving buildings in the district, they remain in use today. However, they have not yet been the subject of any scholarly research. This study aims to introduce these unique structures into the academic literature for the first time.

Keywords: Çumra, German houses, Water administration.

1. GİRİŞ

İlk çağlardan itibaren insanlar, su kaynaklarına yakın bölgelerde yerleşim kurarak, suyu hem içme hem de tarımsal faaliyetler için kullanmışlardır. Sulak alanların çevresinde tarım yapma arzusu, suya erişimin daha kolay olduğu göl ve nehir kenarlarında ilk tarımsal faaliyetlerin başlamasına neden olmuştur. Zamanla, suyun çeşitli kanallar aracılığıyla yerleşim birimlerine taşınması, tarımsal üretimde sürdürülebilirliği artırmıştır (Muşmal, 2015, s.12). Osmanlı Devleti'nde geniş ve verimli topraklar bulunmasına karşın, tarımsal faaliyetler bu alanların sınırlı bir kısmında gerçekleştiriliyordu. Buna rağmen, devletin ekonomisi büyük ölçüde geçimlik üretime dayalı tarımsal faaliyetlere bağlıydı (Güran, 1998, s. 67). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde nüfusun yaklaşık %80'inin tarımla uğraşıyor olması, tarımsal alanlarda sulama sorununun çözümünü hayati bir mesele haline getirmekteydi (Muşmal, 2022, s. 10).

Karasal iklimin hüküm sürdüğü Konya Ovası'nda yıllık ortalama yağış miktarının yetersiz olması, tarımsal verimliliği sınırlamakta ve zaman zaman kuraklıkların yaşanmasına neden olmaktaydı (Altan, 1940, s. 131). Bu durumun sonucu olarak da Konya Ovası, su kaynaklarına duyduğu ihtiyaç nedeniyle tarih boyunca sulama projelerinin odağında olmuştur. Bölgenin tarımsal üretimini maksimize etmek amacıyla sulu tarım çalışmalarına ilk olarak 1819 yılında başlanmış, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde proje çeşitli aşamalarda ele alınmış ve kanal açma gibi somut adımlar atılmıştır (Yılmaz, 2010, s. 5). Bu süreç, tarihsel olarak insanlığın su kaynaklarını yönetme ve tarımsal verimi artırma çabasının bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

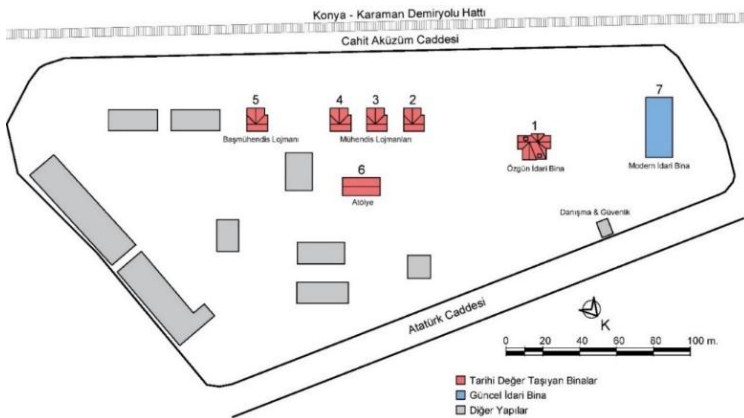
Avlonyalı Ferit Paşa, Konya valiliği görevini yürüttüğü dönemde bölgenin imarı adına çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir (Tahsin Paşa, 1931, s. 66). 1898 yılında Konya valiliğine atanan Ferit Paşa, görevine başladıktan sonraki ilk yaz mevsiminde yaşanan kuraklık ve çiftçilerin karşılaştığı zorluklara tanık olmuş, bu durumun olumsuz etkilerini gidermek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Kırmızı, 2014, s. 104). Konya valiliği sonrasında II. Abdülhamid zamanında Sadrazamlığa atanan Ferit Paşa, İstanbul'da da konu ile ilgisini sürdürmüş ve Konya Ovası Sulaması Projesi'nin ihalesini gerçekleştirmiştir

(Bildirici, 1994, s. 108-109; Turan, 1942, s. 54). Konya ovasını sulama projelerinin en kapsamlısı olan ve 1907 yılında ihale edilen bu proje (Yarıcı, 2010, s. 260), 1913 yılında tamamlanmıştır (Atam, 2020, s. 459). Proje, Türkiye'nin ilk modern ve o devirde dünyanın en önde gelen sulama projelerinden biridir (Yılmaz, 2010, s. 5). Proje kapsamında Beyşehir gölünden alınan su; üç ana isale hattı, buna bağlı kanallar ve taksim merkezleri (regülatörler) ile 217 kilometre uzaklıktaki Konya Ovası'na ulaştırılmıştır (Bildirici, 1994, s. 108; Yılmaz, 2010, s. 6).

Konya Ovası Sulaması inşaatı tüm fizibilite çalışmaları tamamlandıktan sonra ihaleye çıkarılmış ve % 4 tenzilatla Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi'ne 19 Milyon 500 bin Frank, yani 850 bin Osmanlı altını keşif bedeli ile verilmiştir (Yılmaz, 2010, s. 5-6). Sözleşme 10 Kasım 1907 tarihinde İstanbul'da imzalanmıştır. Projenin yapımını üstlenen "Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi" esasen Türkiye'de demir yolları inşa etmek amacı ile Alman ve İstanbul'daki iş adamları ortaklığında 1889 yılında kurulmuş bir şirkettir. Şirket hem yazışmalarda ve hem de projelerde Fransızca dil kullanmıştır (Mutlu, 2024, s. 571) (Şekil 10). Şirketin Fransızca olan ismi de "Societe du Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie"dir (Bildirici, 1994, s. 112).

Sulama kanalları ve sanat yapıları da dahil olmak üzere bütün projeler müteahhit firma tarafından hazırlanmış ve Osmanlı Hükümeti'nce onanmıştır. Projelerde kullanılan dil Fransızcadır. Müteahhit firma iş sonunda bütün projelerin aydınlar ve ozalitlerini, çalışma konumuz olan İrva ve İska idaresi yönetim binasının arşivine bırakmıştır (Bildirici, 1994, s. 126). Osmanlının bir kurumu olan Konya Ovası İrva ve İska İdaresi, çalışma sahası ve yapılarıyla beraber Cumhuriyet döneminde kurulan Devlet Su İşleri (DSİ) Çumra Şube Müdürlüğü'ne devredilmiştir (URL 1).

Şekil 1. Yerleşkede bulunan tarihi binaların alandaki konumları³

³ Çalışma içerisinde kaynak gösterilmeyen tüm çizim ve fotoğraflar yazara ait olup, tamamı yapının 2024 yılındaki durumunu belgelemektedir.

DSİ Çumra İşletme Şefliği yerleşkesi içinde projenin idari merkezi olarak kullanılan bu merkez binasının dışında, bir adet başmühendis lojmanı, üç adet mühendis lojmanı ve bir adet de atölye binası olmak üzere altı farklı yapı yer almaktadır (Şekil 1). 3 adet mühendis lojmanı, aynı plan tipinde inşa edilmiştir. Günümüzde tescil edilerek koruma altına alınmış bulunan yapıların bazı kaynaklarda 1901 yılında inşa edildiği bilgisi bulunsa da (Karpuz, 2009, s. 1595; Durdu, 2011a, s. 376), çalışmamız esnasında bu tarihi veren herhangi bir bilgi ya da belgeye rastlanmamıştır. Bununla beraber, inşaatın yer tesliminin 1 Temmuz 1908 tarihinde, kesin kabulünün de 1913 yılı aralık ayında yapıldığı göz önüne alındığında (Mutlu, 2014, s. 456) en azından yerleşkedeki çalışmaların merkezi olan idari binanın bu tarihten daha önce, 20. yüzyılın başlarında yapılmış olduğu kesindir.

Şekil 2. İrva ve İska Projesinin idare ve lojmanlarının eski fotoğrafları

İdare binası

Kaynak: URL 2

İdare binası ve lojmanlar

Kaynak: DSİ Çumra Şube Müdürlüğü Arşivi

Yapıların bulunduğu alan, güncel tapu kayıtlarına göre, Baraj mahallesi, 241 ada ve 1 nolu parsel üzerinde yer almaktadır. Yerleşke, günümüzde 47.770 m²'lik bir alan üzerindedir. Çumra'nın 1926 yılında ilçe statüsüne kavuştuğu düşünüldüğünde (Durdu, 2011b, s. 363) bu yapıların hemen hemen çeyrek yüzyıl öncesinde inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşkenin ilk fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla alanda önce idare ve atölye binaları, daha sonra ise lojmanlar inşa edilmiştir (Şekil 2).

Tüm sulama projesinin maliyeti 19.500.000 frank olarak hesaplanmışken, bu bütçeden ne kadarlık kısmının İrva ve İska İdaresi yerleşkesinde bulunan yapılara ayrıldığı net olarak belli değildir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı 12 Şevval 1325 (18 Kasım 1907) tarihli ve İ.TNF. 17/35 sayılı belgenin 15. sayfasında proje bütçesinin harcamasının öngörüldüğü iş kalemleri sıralanmıştır (Muşmal, 2022, s. 67). Burada ilgili yapıların maliyeti ile ilgili doğrudan bilgi bulunmazken, "Memur ve müstahdemlerin ikametine mahsus binalar" işine ait ayrılan 150.000 franklık bütçe dikkati çekmektedir.

2. YERLEŞKE ALANINDAKİ TARİHİ YAPILAR

2.1. İdari Bina

Konya Ovası İrva ve İska Projesi idari binası, günümüze ulaşak eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla merkez çalışmaları kapsamında inşa edilen yapıların ilk ve en erken

inşa edilen binasıdır (URL 2). İdari bina, yerleşke içindeki tarihi yapılar arasında kuzeybatı tarafa konumlandırılmıştır (Şekil 1). Kullanılan çatı arasıyla beraber üç katlı olarak inşa edilen binada bodrum katta bulunmaktadır. Yapının kademelerle hareketlendirilen cepheleri, kullanılan çatı arasını kapatan örtü ile birlikte yapıyı dinamik bir görüntüye dönüştürmüştür. Kat yükseklikleri her katta değişkenlik göstermektedir. Bodrum katta 2,20 m olan yükseklik, zemin katta 3,30 m, 1. katta ise 3,50 m olarak alınmıştır. Bu değişkenliğe bağlı olarak üç kollu çeyrek döner merdivenle çözülen düşey sirkülasyonda merdiven ölçülerinde her katta değişiklikler söz konusudur. Çatı katı kullanım amaçlı planlandığı için eğim %120 gibi oldukça fazla tutulmuş ve bu şekilde alt katlarda kullanılan tüm hacimlerin çatı katında da aynı şekilde kullanılabilir olmasına olanak sağlanmıştır (Şekil 3).

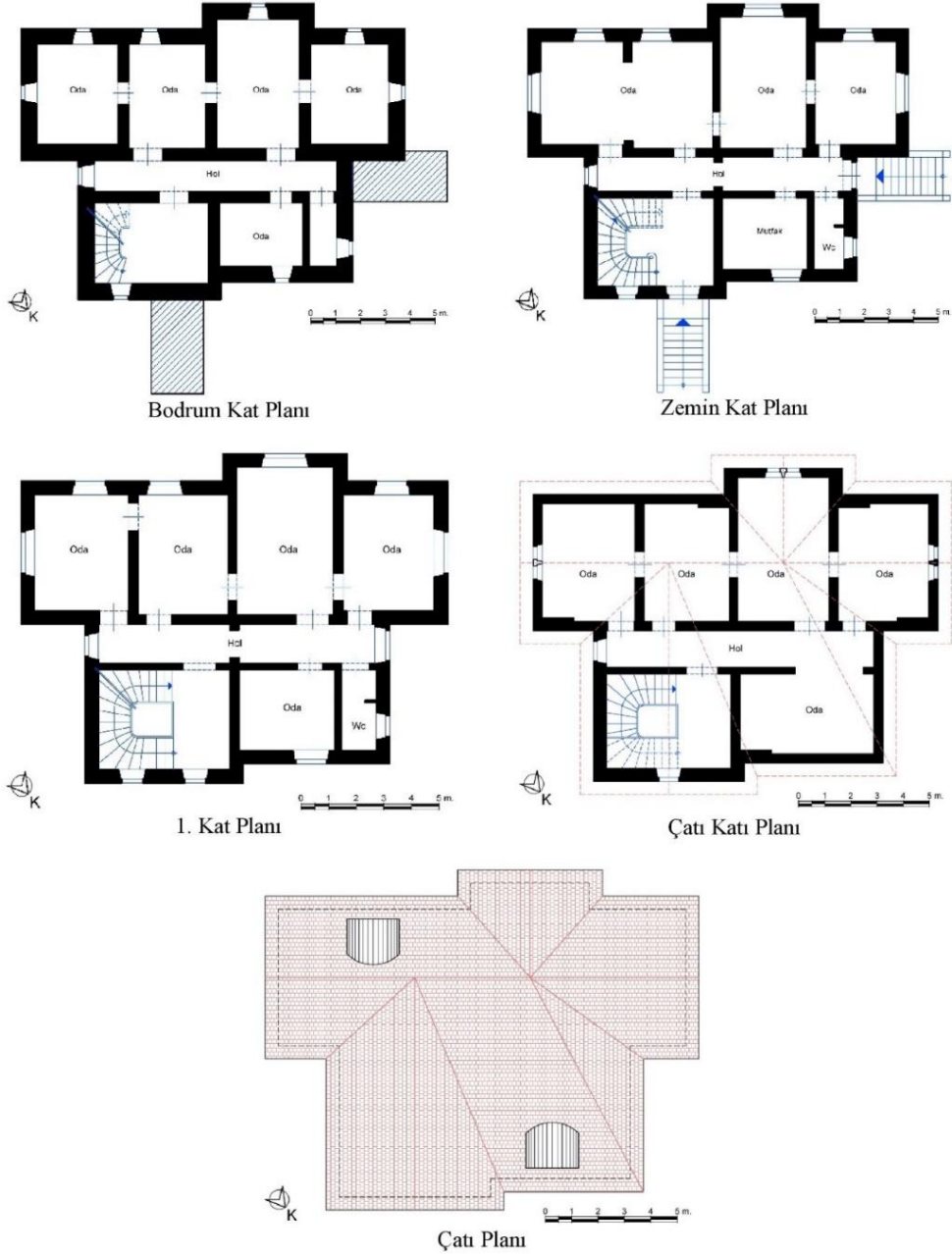
İdari binanın zemin katına hem kuzeydoğu, hem de kuzeybatı cephesinden giriş sağlanmaktadır. Her iki merdiven de +2,00 m kotundaki zemin kat döşemesine ulaşmakta olup, kuzeybatıdaki merdivenle doğrudan koridora ulaşılırken, kuzeydoğudaki merdiven ise merdiven evine açılarak buradan bir kapı ile aynı koridora bağlanmaktadır (Şekil 3). Yığma sistem kurallarına göre inşa edilen yapıda bodrum katta dış duvarlar 60-80 cm arasında değişen kalınlıklarda, iç duvarlar ise yaklaşık 50 cm kalınlığında inşa edilmiştir. Zemin katta dış duvar kalınlıkları 60-70 cm'ye iç duvarlar ise 40 cm'ye düşürülmüştür. 1. katta ise dış duvarlar genellikle zemin kat ile aynı tutulurken iç duvar kalınlıkları 20-40 cm arasında değişen ölçülerde inşa edilmiştir. Çatı katı planında da 1. kat ile benzer kalınlıklarda duvarlar kullanılmıştır. Yapının doğu köşesine yerleştirilen üç kollu çeyrek döner merdiven, binadaki düşey sirkülasyonu sağlamaktadır.

İki farklı şekilde ulaşılabilen, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundaki holün kuzeydoğu ucunda binaya girişin sağlandığı kapılarından birisi yer alırken, güneybatı ucuna bir mazgal pencere yapılmak suretiyle holün aydınlatma sorunu çözülmüştür. Yaklaşık 13,35 m uzunluğa sahip hol, ortaya yakın bir kısımda dışlar yapılarak iki bölümlü hale getirilmiştir (Şekil 3).

Zemin kat holünün güneybatı tarafında dört adet bağımsız oda bulunmaktadır. Odaların her biri koridora açıldığı gibi, aynı zamanda iç duvarlara açılan kapılarla birbirleriyle de irtibatlı hale getirilmiştir. Bu odalardan güneydoğu tarafta bulunan iki tanesi, aradaki taşıyıcı duvar büyük oranda boşaltılarak tek mekâna dönüştürülmüştür. Hem bitişiğindeki oda da güneybatı tarafa yaklaşık 50 cm taşırılmak suretiyle genişletilmiştir. Köşedeki odalar her iki yöne, aradaki odalar ise güneybatı yönlerine açılan birer adet mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır (Şekil 3).

Holün kuzeydoğu tarafında, merdiven evi dahil üç mekân yer almaktadır. Merdiven evi, buraya açılan kapının güneydoğu tarafına açılmış bir mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır (Şekil 5). Merdivenin bitişiğinde bulunan ortadaki oda günümüzde mutfak olarak kullanılmaktadır. Kuzeybatı taraftaki, yaklaşık 120 cm genişliğindeki mekân ise içten iki bölüme ayrılarak tuvalet ve lavabo olarak düzenlenmiştir. Bu bölüm kuzeybatı yönüne açılmış bir mazgal pencere ile, mutfak ise kuzeydoğu yönüne açılmış bulunan bir adet mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3. İdare binasının planları

Yapıdaki bu mekân düzenlemesi, bodrum ve çatı katı da dahil olmak üzere her katta çok küçük değişikliklerle tekrar edilmektedir. 20 adet rıhtla ulaşılan 1. katın merdiven evinde,

alt kata giriş kapısının izdüşümüne üst katta pencere yapılmak suretiyle pencere sayısı ikiye çıkartılmıştır. Aynı şekilde alt katta doğrudan koridora ulaşılan kuzeybatı tarafındaki kapının olduğu bölüm de bu katta pencere olarak düzenlenerek koridorun her iki taraftan da ışık alması sağlanmıştır (Şekil 3).

Duvar kalınlığının değişmesine bağlı olarak farklılık gösteren küçük ölçü değişikliklerinin haricinde bu kattaki göze çarpan önemli farklardan birisi, güneybatı taraftaki dört adet odanın birbirleriyle irtibatlandırılmalarının alt kata göre farklılık göstermesidir. Alt katta aradaki duvarın büyük bir açıklık olarak boşaltılmasıyla tek mekân haline getirilmeye çalışılan iki oda, bu katta tamamen ayrılmış ve birbirlerine bir kapı ile bağlanmıştır. Holün kuzeydoğu tarafında bulunan mekânlarda da zemin kattaki düzenleme aynen korunmuştur. Tüm mekânların ışıklandırılmasında da zemin katta kullanılan pencereler aynen tekrar ettirilmiştir (Şekil 3).

İdare binasının çatı katında da alt kattaki düzenleme büyük oranda benzerdir. Bu katta hol yine güneydoğu tarafta bulunan mazgal pencere ile aydınlatılmışken, alt katta, holün kuzeybatı ucunda kullanılan pencere çatı katında kullanılmamıştır. Yine bu kata çıkan merdiven evinin ışıklandırılmasında, altta kullanılan iki adet pencere yerine, bu iki pencerenin ortasına gelen tek pencere tercih edilmiştir (Şekil 3).

Çatı katında holün güneybatı tarafına dizilen mekânlarda da konum ve büyüklük olarak çok büyük farklar gözlanmazken çatı sisteminden kaynaklı zorunluluklar sebebiyle bu mekânların aydınlatmalarında teknik ve ustalık gerektiren çözümlemelere gidilmiştir. Bu katta çatının eğimli yüzeylerinin izdüşümünde bulunan mekânların dış duvarları yaklaşık 1 m yükseltmek suretiyle çatı arasında çatı eğimi dolayısıyla sınırlanan yüksekliğin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Alt katta her iki yönden pencereler açılmak suretiyle aydınlatılan köşe mekânlar, bu katta çatı eğimi sebebiyle tek cepheden ışık almak durumunda kalmıştır. Bu sebeple güneydoğu ve kuzeybatı yöndeki odalar, duvar izdüşümünde alın duvarları olarak düzenlenerek hem çatı kırma-beşik çatı kombinasyonuna dönüşmüş ve hem de çatı alanında kullanılabilecek alan artırılmıştır. Bu duvarlar üzerine daha dar çiftli pencereler yerleştirilmek suretiyle cephe görünümlerinde estetik düzenlemeye gidilmiştir. Aynı çözüm, bu yöndeki dışa taşırılan büyük odada da uygulanmıştır. Çatı eğiminden dolayı ışık alabileceği tek yön olan güneybatı yönü kullanım dışı kalmış olan güneydoğu yönündeki ikinci odanın ışık sorunu ise, çatı üzerine, izdüşüme yapılan bir kuş evi aydınlatması ile çözülmüştür (Şekil 3-4).

Holün kuzeydoğu tarafında, merdiven evinin dışındaki iki mekân bu katta birleştirilerek geniş bir odaya dönüştürülmüştür. Merdiven evinin, kuzeydoğu cephesinde kalkanduvâr kullanılmak suretiyle çatı arası yüksekliği sorunu çözülmüş ve bu kısım tek pencere ile aydınlatılma yoluna gidilmiştir. Kuzey köşede bulunan, birleştirilerek genişletilen odanın ışık sorunu çatı eğimi sebebiyle cephede çözümlenemediği için burada da kuş evi sistemi kullanılmak suretiyle ışık sorunu çatıdan çözülmüştür (Şekil 3).

Zemin kattan 12 rıhtla ulaşılan bodrum katta üst katlara benzer şekilde, bir hol ile birbirine bağlanan altı adet birimden meydana gelmektedir. Güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundaki

hol, güneybatı tarafına açılmış bir mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır. Holün güneybatı yönüne sıralanmış dört birim içten birbirleriyle kapılarla irtibatlandırılmışken, sadece ortadaki iki mekânın holden bağımsız girişi bulunmaktadır. Birbirlerine yakın genişliklerdeki bu odalardan kuzeybatıdaki bağımsız girişli oda yaklaşık 50 cm dışarıya doğru genişletilmiştir. Bu kanatta köşelerdeki odalar her iki cepheye açılan pencerelerle aydınlatılırken, aradaki odalar ise güneybatı yöne açılmış birer pencereyle aydınlatılmaktadır. Kullanılan pencerelerin tamamı mazgal pencere şeklindedir (Şekil 3). Holün kuzeydoğu tarafında, merdiven haricinde iki adet bağımsız bölüm bulunmaktadır. Kuzeybatı tarafta bulunan küçük mekân yaklaşık 110 cm genişliğinde olup, yığma yapı inşa ilkeleri gereğince üst katlarda ıslak hacim olarak kullanılan birimlerin taşıyıcı fonksiyonlarını üstlenmek üzere ölçülendirilmiştir. Bu mekân kuzeybatı tarafına açılmış bulunan mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır. Bu birim ile merdiven arasında bulunan oda da diğer odalarla benzer ölçülerdedir. Bu oda da kuzeydoğu tarafında bulunan mazgal pencere ile aydınlatılmaktadır (Şekil 3).

Şekil 4. İdare binasının cephe görünüşleri

Kuzeyden Görünüş

Kuzeydoğu (Giriş) Cephesi

Güneyden Görünüş

Güneydoğu Cephesi

İdari binanın genelinde cepheyi etkileyen pencere düzenlemesi ve çatının yapı üzerindeki etkisi tüm cephelerde hissedilmektedir. Yapının kat izdüşümleri cepheyi çevreleyecek biçimde profilli silmelerle tüm cepheyi çevreleyecek biçimde vurgulanmıştır. Yapının subasman seviyesini sınırlayan silmenin alt kısmı farklı ölçülerdeki altıgen kabayonu

taşlarla, köşe kısımlar ise bosajlı (suyolu açılmış) prizmatik kesme taşların bir miktar dışarı taşırılarak vurgulanması ile örülmüştür. Köşe taşlarında, pencere denizlik, söve ve kemerlerinde andezit, diğer kısımlarda ise kireçtaşı kullanılmak suretiyle bu seviyede bir kontrast meydana getirilmiştir (Şekil 3-4). Bodrum kat pencereleri hem genişlik ve hem de yükseklik olarak üst kat pencerelerinden daha küçük tutulmuştur.

Bodrum kat pencerelerinin denizlik kısmı, yekpare andezit taşından yapılmıştır. Her iki taraftaki söveler ise iki parçadan meydana gelmektedir. Söveler, alt kısımdaki parça sade görünümde iken, üst bölümde söve ile kemer geçişini sağlayan kısımda basık kemere üzengi noktası oluşturacak biçim ve ölçüde şekillendirilmiştir. 3 parçadan meydana gelen basık kemer, ortada alt ve üste taşırılarak vurgulanmış kilit taşının her iki tarafındaki bir çift kemer taşı ile oluşturulmuştur (Şekil 5).

Şekil 5. İdare Binası merdiven ve cepheden detaylar

Merdiven

Bodrum kat penceresinden detay

Zemin kat penceresinden detay

Binanın subasman üzeri, her kat ve cephede benzer teknikte yapılmıştır. Pencere üstleri, katları sınırlayan profillerle birleşerek sonlanmaktadır. Hafif basık kemer formuyla yapılan üst kısım, dışa taşırılmış ve ölçü olarak vurgulanmış kilit ve üzengi taşlarının arasına yerleştirilen profilli birer kemer taşıyla geçilmiştir. Söveler yekpare görünümde iken, parapetin kısmı ise alt kısmı profillendirilmiştir. Pencerenin parapet altında kalan kısmı da yine pencere ile aynı renk olarak alt kısımdaki kat silmesi ile birleşmektedir.

Yapının özgün tasarımında girişlerin üzerinde saçak bulunmamaktadır. Ancak günümüzde ana giriş kapısı olarak kullanılan kuzeydoğu girişinin üzerinde muhtes saçak yer almaktadır. Yapıldığı süreç içerisinde uzun yıllar Konya Ovası İrva ve İska İdaresinin idari binası olarak hizmet vermiş bulunan bina, günümüzde Devlet Su İşleri 4. Bölge Konya Ovası Sulaması (KOS) Şube Müdürlüğü tarafından kamuya ve personele açık misafirhane olarak kullanılmaktadır.

2.2. Başmühendis Lojmanı

Yerleşkedeki tarihi yapı grubundan güneydoğu tarafta bulunan yapı başmühendis lojmanı olarak projelendirilmiştir (Şekil 1). Alandaki tarihi yapı gruplarından, mühendis lojmanlarıyla birlikte en geç inşa edilen yapılarıdır. Yerleşkenin erken tarihli fotoğrafında (URL 2) idari bina ve atölye binası görünmekteyken ne başmühendis ne de

mühendis lojmanları görünmemektedir. Bu durum, Atölye binasının özgün projesinin üzerinde bulunan 1912 tarihi ile birlikte değerlendirildiğinde (Şekil 10), lojmanların 1912 yılından sonraki dönemde inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Yapı, bodrum, zemin ve çatı katı olmak üzere üç kattan meydana gelmektedir. Konutun esas kullanım katı olan zemin kata kuzeybatı ve güneybatı cephelerinde bulunan iki ayrı merdivenden ulaşılabilir. Bununla beraber konutun esas girişi, güneybatı cephede bulunan giriştir (Şekil 6).

Altı adet rıhttan meydana gelen merdiven aracılığıyla ulaşılan güneybatı girişi, tek kollu ve iki tarafı çeyrek döner olarak düşünülmüş merdivenin bulunduğu merdiven evine açılmaktadır. Burada bulunan üç adet kapıdan güneydoğu ve kuzeydoğudaki kapılar iki ayrı odaya açılmaktadır. Güneydoğudaki oda, yaklaşık olarak 3,65 x 2,40 m ölçülerindedir. Odanın güneydoğu ve güneybatı duvarlarına açılmış olan iki adet pencere bulunmaktadır. Kuzeydoğudaki oda ise yaklaşık 4,00 x 4,00 m ölçülerinde, kare planlı bir mekândır. Bu odayı aydınlatan iki adet mazgal pencere, güneydoğu duvarında yer almaktadır. Yapının kuzeydoğu cephesi tamamen sağır bırakılmıştır.

Zemin katın kuzey köşesinde bulunan odası daha müstakil bir işlev üstlenecek özellikte işlevlendirilmiştir. Bu oda bir taraftan bitişiğindeki oda ile arasında bulunan bir kapı ile irtibatlı hale getirilmişken, öte yandan dışarıdan da bağımsız bir şekilde ulaşılabilir özellikte planlanmıştır. Merdiven evinde bulunan üçüncü kapı, merdivenin altından yaklaşık 1,00 x 1,50 m ölçülerindeki bir hole açılmaktadır. Aynı zamanda yapının kuzeybatı tarafında bulunan merdiven ile bağımsız olarak da ulaşılabilen bu holün kuzeydoğu tarafında, yaklaşık 3,20 x 4,00 m ölçülerindeki odaya geçilebilmektedir. Odanın kuzeybatı duvarında iki adet mazgal pencere yer almaktadır. Holün güneybatı tarafında ise wc bulunmaktadır. WC'nin kuzeybatı duvarına açılmış bir pencere ile havalandırılması sağlanmıştır (Şekil 6). Konutun bu bölümünü oluşturan ve bir hol ile bağımsız olarak dışarıya bağlantısı bulunan oda ve ıslak hacim, bu bölümün konut içinde ofis olarak da kullanılmaya uygun tasarlandığını göstermektedir.

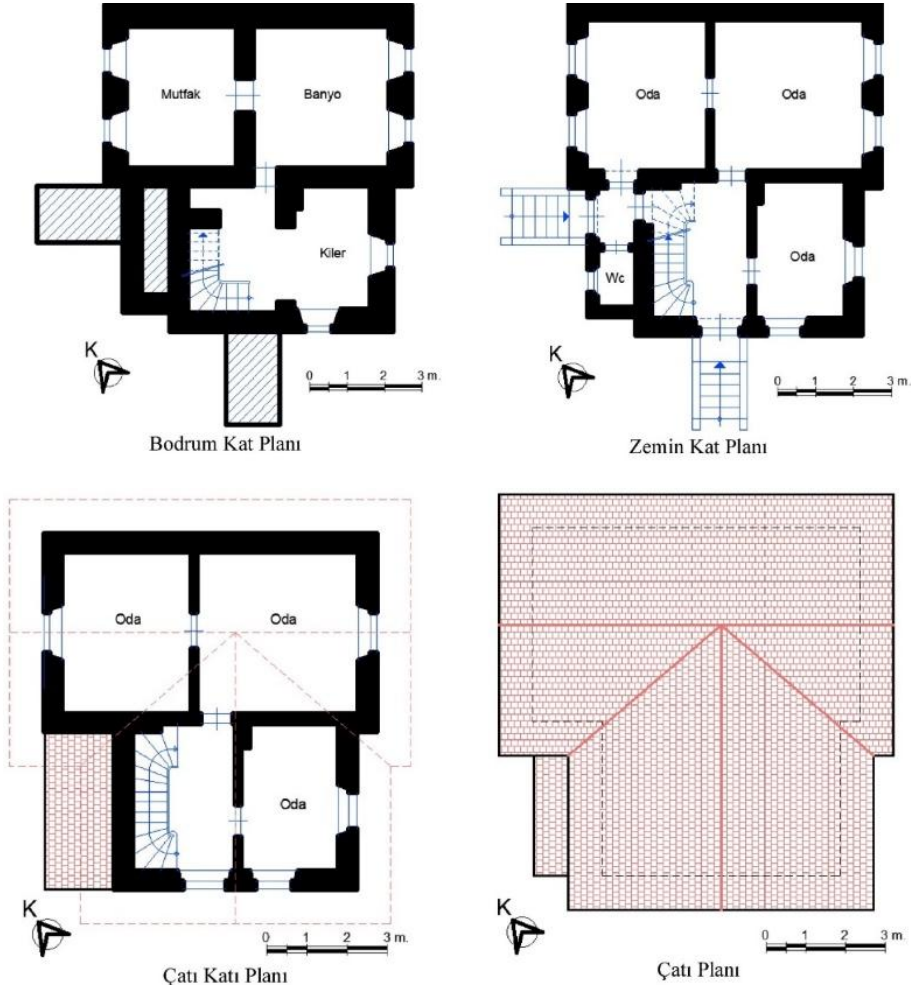
Zemin kat merdiveni ile yapının üst katını meydana getiren çatı katına ulaşılmaktadır. Üst katta, çatı arasının rahat bir şekilde kullanılabilmesi için eğim yönündeki dış duvarlar yaklaşık 1,0 m yükseltilmiştir. Çatı, kırma-beşik çatı kombinasyonu ile tasarlanarak, çatı arasındaki mekânların çatı eğiminden mümkün olduğunca az etkilenmesi sağlanmıştır (Şekil 6).

Çatı katında, güneydoğuda bulunan oda alt kattaki oda ile hem ölçü ve hem de pencereler bakımından aynıdır. Alt kattaki hol ve ıslak hacim, tek kat olarak planlanmış olduğu için bu katta bu mekânların üzeri, çatı olarak yapılmıştır⁴. Bu sebeple alt katta bağımsız girişi

⁴ Yapının özgün halinde böyle iken, bu kısım sonraki düzenlemelerde üst katta da ıslak hacim olarak düzenlenmiştir. Bu düzenlemenin sonradan yapıldığı, zemin ve çatı katını ayıran silmenin burada devam etmemiş olması, buraya açılan pencerelerin niteliğinin yapının diğer pencereleri ile uyumsuzluğu ve çatı düzenlemesinde görülen zorlama çözümlemiden de açıkça anlaşılmaktadır (Şekil 7). Çalışmamızda, yapının özgün niteliği dikkate alınmış, yapının özgününde bulunmayan bu kısımlar değerlendirilmeye alınmamıştır.

de bulunan kuzeydeki odaya ulaşım sorunu, doğu köşedeki oda ile aralarına açılan bir kapı ile çözülmüştür. Kuzeybatı ve güneydoğu yönden oda cephelerini oluşturan kalkan duvarların yüksekliği dolayısıyla her iki odanın da dışarıya bakan cephelerine açılan birer pencere ile odalardaki ışık sorunu çözülmüştür.

Şekil 6. Başmühendis lojmanı planları

Zemin katta bulunan merdiven yardımıyla yapının bodrum katına ulaşılmaktadır. Yığma yapı inşa kuralları gereği bodrum katta iç duvarlarda kalınlık 50 cm olarak alınmıştır. Bodrum katta ıslak hacimlerin izdüşümünde bulunan kısım dolgu olarak geçilmiştir. Güney köşede bulunan oda, bodrum katta günümüzde kiler olarak değerlendirilmiştir. Kuzeydoğu yönde bulunan iki odanın ise günümüzde bir tanesi mutfak olarak kullanılmaktayken diğer oda ise yıkanma yeri (banyo) olarak değerlendirilmektedir (Şekil 6).

Başmühendis lojmanının cephe özellikleri, alandaki diğer tarihi yapılarla örtüşecek niteliktedir. İdari binada olduğu gibi başmühendis lojmanında da subasman kotuna kadar olan bölüm altıgen kabayonu taşlarla, köşe kısımlar ise bosajlı (suyolu açılmış) prizmatik kesme taşların bir miktar dışarı taşırılarak vurgulanması ile örülmüştür. Köşe taşları ve pencere denizlik, söve ve kemerleri bordo renge boyanmıştır. Pencereelerde kullanılan teknik ve biçim de idari bina pencereleriyle aynı şekildedir. Bodrum ve zemin katı ayıran hatta herhangi bir kat silmesi kullanılmamışken, zemin kat ile çatı katını ayıran kat hizası basit profilli bir silme ile vurgulanmıştır (Şekil 7).

Yapının her iki girişinde de özgün saçak bulunmamaktadır. Ancak günümüzde güneybatı girişi niteliksiz bir camedân ile kapatılmış, kuzeybatı girişi ise üzeri saçaklı ve yine niteliksiz ahşap bölme ile rüzgârlık olarak düzenlenmiştir. Geniş saçaklı çatının üzeri marsilya tipi kiremit ile kaplıdır. Yapı günümüzde Devlet Su İşleri 4. Bölge Konya Ovası Sulaması (KOS) Şube Müdürlüğü tarafından yapıldığı dönemdeki tahsis durumunda olduğu gibi başmühendis lojmanı olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Şekil 7. Başmühendis lojmanı cephe görünüşleri

Batıdan görünüş

Doğudan görünüş

Güneybatı cephesi

Kuzeydoğu cephesi

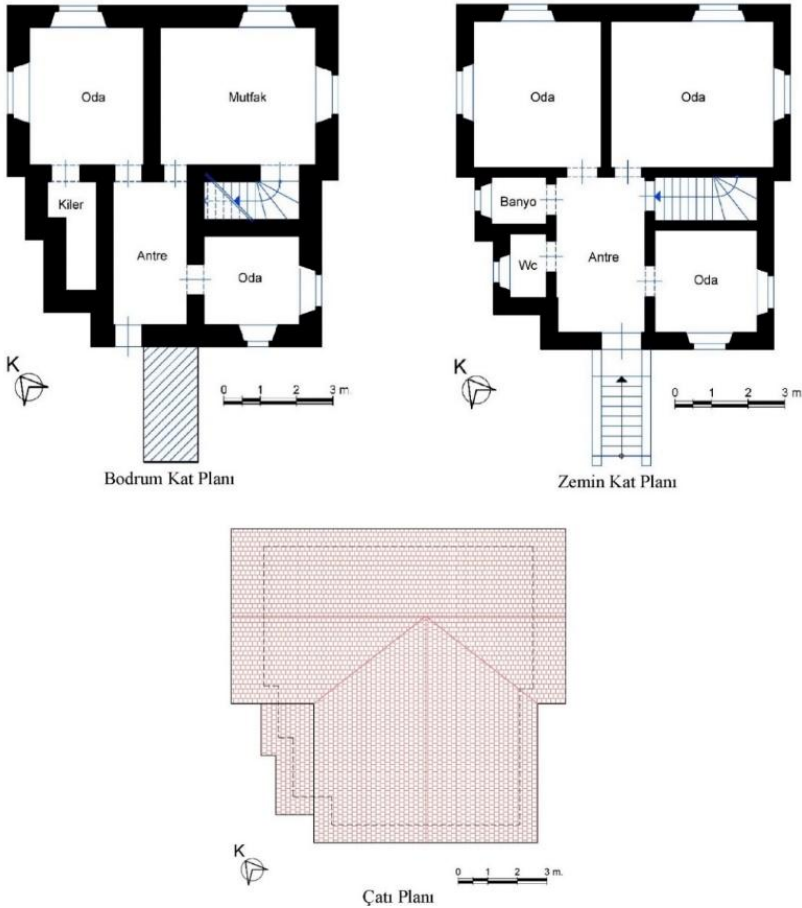
2.3. Mühendis Lojmanları

Yerleşkede idari bina ile başmühendis lojmanının arasına inşa edilmiş üç adet mühendis lojmanı bulunmaktadır (Şekil 1). Mühendis lojmanları, başmühendis lojmanı ile birlikte 1912 yılından sonraki dönemde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Her üçüde aynı plan tipine sahip mühendis lojmanları, diğer yapılar gibi günümüzde hizmet vermeye devam etmektedir. Mühendis lojmanlarının da esas kullanım alanları zemin ve bodrum katlarıdır. Bu yapılarda çatı araları kullanım alanı olarak değerlendirilmemiştir.

Yapılara giriş, güneybatı cepheden sağlanmaktadır. Bu cephede bulunan dokuz rıhtlı bir merdivenle zemin kata ulaşılırken, yine aynı cephede bulunan alçak bir kapı ile yapının bodrum katına bağımsız giriş yapılabilmektedir. Ayrıca, bodrum katta, doğu köşede bulunan ve mutfak olarak kullanılan mekânda bulunan bir iç merdiven ile zemin kat ile bodrum katın birbiriyle bağlantısı sağlanmıştır (Şekil 8).

Şekil 8. Mühendis lojmanları planları

Güneybatıda bulunan merdivenle ulaşılan kapı, antreye açılmaktadır. Antrenin güneydoğu tarafında 2,80 x 2,80 m ölçülerinde, kare planlı bir oda yer almaktadır. Odanın güneybatı ve güneydoğu duvarlarından dışarıya açılan pencereler, mazgal pencere olarak düzenlenmiştir. Bu odanın hemen bitişiğinde bulunan bir merdiven, zemin kat ile bodrum katın irtibatını sağlamaktadır. Antrenin kuzeybatı tarafında ise ıslak hacimler yer almaktadır. Bu bölümde giriş kapısı tarafına wc konumlandırılmışken, hemen yanında ise banyo yer almaktadır (Şekil 8). Yapının kuzeydoğu tarafında, kapıları doğrudan antreye açılan iki adet oda yer almaktadır. Bu odalardan güneydoğu tarafta bulunanı yaklaşık 4,00 x 4,50 m ölçülerindedir. Odayı, güneydoğu ve kuzeydoğu duvarlarına açılmış bulunan iki adet mazgal pencere aydınlatmaktadır. Kuzey köşedeki oda ise bu odaya göre daha küçük olup, yaklaşık 3,50 x 4,0 m ölçülerindedir. Bu oda da kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarına açılmış iki adet mazgal pencere yardımıyla aydınlatılmıştır (Şekil 8).

Binanın bodrum katına güneydoğu taraftaki iki odanın arasında bulunan merdivenin yanı sıra, güneybatı cephede bulunan bağımsız kapı ile doğrudan da ulaşılabilir. Antreye açılan üç kapı, üç ayrı bağımsız bölüme ulaşmayı sağlamaktadır. Bodrum katta bulunan duvarların tamamı 50 cm kalınlığa sahiptir. Güney köşedeki oda, üst katta olduğu gibi güneydoğu ve güneybatı duvarlarına açılmış bulunan mazgal pencerelerle aydınlatılmaktadır. Antrenin kuzeydoğu tarafında yanyana bulunan iki kapıdan da iki ayrı odaya ulaşılmaktadır. Bunlardan kuzey köşede yer alan odanın içinden üst katta bulunan ıslak hacimlerin izdüşümünde bulunan mekân bağlantılı hale getirilmiş ve bu küçük mekân kiler, depo vs. olarak kullanılacak biçimde değerlendirilmiştir. Bu odanın aydınlatması, üst kattaki izdüşümünde bulunan odada olduğu gibi kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarına açılmış mazgal pencerelerle sağlanmıştır. Bodrum katın doğu köşesinde bulunan oda, mutfak olarak kullanılmaktadır. Hem bu katta ve hem de üst katta yapının en geniş odası olarak dikkati çeken bu mekân, üst katın izdüşümüne yerleştirilmiş, kuzeydoğu ve güneydoğu duvarlarına yerleştirilmiş mazgal pencerelerle aydınlatılmaktadır. Bu mekânın güneybatı tarafında bulunan bir kapı ile ulaşılan merdivenle bu katın zemin katla bağlantısı sağlanmıştır (Şekil 8-9).

Mühendis lojmanları, cephe düzenlemesi olarak yerleşkede bulunan diğer binalarla tam bir uyum içindedir. Bu yapılar gerek idari bina ve gerekse başmühendis lojmanı ile benzer özellikler göstermesinin yanı sıra bazı önemli farklar da bulundurmaktadır. Mühendis lojmanlarının subasman seviyesine kadar olan bölümü, idari bina ve başmühendis lojmanı ile aynı tarzda, altıgen kesme taşlarla; köşe kısımlar ise bosajlı (suyolu açılmış) prizmatik kesme taşların bir miktar dışarı taşırılarak vurgulanması ile örülmüştür. Köşe taşları ve pencere denizlik, söve ve kemerleri bordo renge boyanmıştır (Şekil 10).

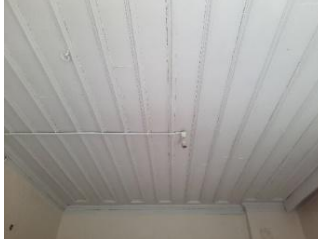
Mühendis lojmanlarının bodrum kat pencereleri, idari bina ve başmühendis lojmanının bodrum kat pencereleriyle aynı teknikte yapılmıştır. Ancak üst kat pencerelerinde tamamen farklı bir teknik kullanılmıştır. Üst katta (zemin katta) pencereler yine basık kemerli olarak yapılmışken, bu üç grup yapıda kemer, taş malzeme yerine tuğladan yapılmıştır. Bodrum ve zemin katı ayıran kat silmesi mevcutken, tek katlı yapıda üst kotta kat silmesi bulunmaması sebebiyle üst kottaki kat silmesi uyumunu ortaya koyabilmek için

pencerelerin üst kısımlarına yakın bir bölümlerinden tüm cepheyi çevreleyecek şekilde iki sıra tuğladan örülen bir silme, tüm yapıyı dolanarak yapıya hareketlilik kazandırmaktadır.

Şekil 9. Mühendis lojmanlarının iç mekânından görünüm

Zemin katta yer alan odadan görünüş

Zemin kat odasında tavan kaplaması

Mutfaktan 1. kata çıkış merdiveni

Şekil 10. Mühendis lojmanları cephe görünüşleri

Güneyden görünüş

Güneydoğu cephe

Kuzeyden görünüş

Doğudan görünüş

Yapıların çatılarında üçgen alınlıkla sonlanan cephelerde saçak mesafesi uzun tutularak bu bölümde yapılan uygulama ile cephelere hareketlilik kazandırılmıştır. Mühendis lojmanlarının cephelerinin en dikkat çeken yanı, o dönemde Osmanlı mimarisinde pek

rastlanmayan çıkıntılı saçakları ve alın süslemeleridir. Bu amaçla her iki tarafta saçak seviyesinde çiftli eliböğünde şeklindeki ahşap konsol elemanları tarafından desteklenen çıkmanın üst ve her iki yanda bulunan alt köşeleri ızgara şeklinde kapatılmıştır. Orta kısım ise eliptik bir ahşap parça ile sınırlandırılarak estetik bir görünüm elde edilmiştir. Bu uygulamanın yapıldığı her cephede bu düzenlemenin orta kısmında, çatı arasını aydınlatmak amacıyla elips formlu pencereler kullanılmıştır.

Mühendis lojmanları günümüzde Devlet Su İşleri 4. Bölge Konya Ovası Sulaması (KOS) Şube Müdürlüğü tarafından personel lojmanı olarak kullanılmaktadır.

2.4. Atölye Binası

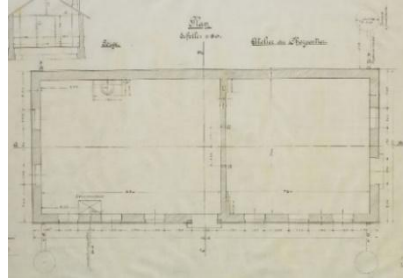
Yerleşkede, kuzeydoğu tarafta bulunan tek katlı ve uzunca yapı, atölye binası olarak inşa edilmiştir (Şekil 1). Yapının niteliği ve inşa amacı hakkında farklı söylemler bulunsa da günümüzde işletmenin arşivinde bulunan özgün projesine göre (Şekil 10) bu yapının atölye binası olarak projelendirilmiş olduğu kesindir. Yerleşkenin eski fotoğraflarında da görüldüğü üzere, alanda ilk inşa edilen iki yapıdan (ilki idari binadır) birisi bu atölye binasıdır (Şekil 2).

Yapı, dıştan dışa yaklaşık olarak 18,15 x 7,65 m ölçülerindedir. Yapının duvarları 45 cm kalınlığındadır. Yapı günümüzde tek yapı durumundadır. Ancak özgün planında birbiriyle irtibatı bulunmayan iki ayrı bağımsız bölüme sahip bir yapı olarak düzenlendiği görülmektedir. Özgün projesine göre kuzeybatı kanatta yer alan mekâna güneybatı duvarında bulunan; güneydoğu kanatta yer alan mekâna da güneydoğu cephede bulunan bir kapı ile girilmektedir (Şekil 10).

Şekil 10. 1912 tarihli orijinal projeden kapak sayfası, plan ve cephe görünüşü

Orijinal projenin kapağı

Orijinal projenin kat planı

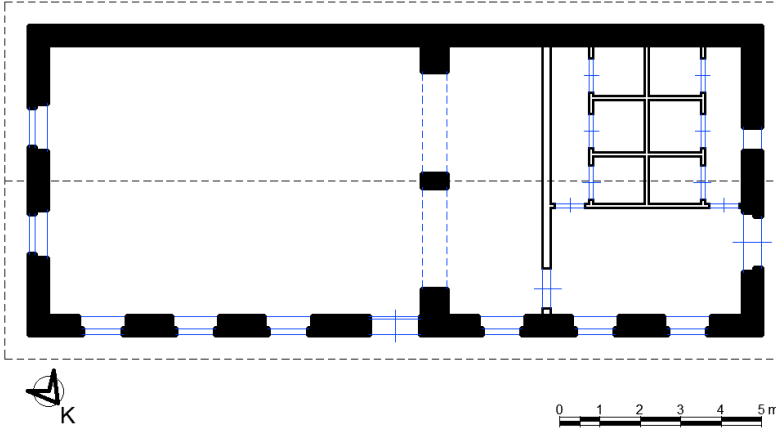
Orijinal projenin cephe görünüşü

Kaynak: DSİ Çumra Şube Müdürlüğü Arşivi

Günümüzdeki durumunda, aradaki duvarın kaldırılmasıyla tek birime dönüştürülmüştür (Şekil 11). Yapının örtü sisteminde de zaman içinde önemli değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Orijinal projesine göre yapıda tavan döşemesi bulunmayıp doğrudan beşik çatı ile örtülmüş durumdayken, mevcut durumunda ise tavanın betonarme döşemeyle geçildiği ve üzerine de sarkan saçaklı beşik çatı yapıldığı görülmektedir. İç bölümde yapılan düzenlemeler ve kapı ve pencerelerde orijinal projeye göre yapılmış olan köklü değişiklikler, yapının muhtemelen asıl işlevini tamamladıktan sonra, ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden düzenlemeden geçirildiğini göstermektedir.

Yapının her iki bağımsız bölümü de içteki duvarın kaldırılmasıyla birleştirildikten sonra bina, iki girişe sahip bir yapı haline gelmiştir. Bu girişlerden ilki güneybatı cephesindedir. Bu cephede orta kısımda bulunan kapının her iki tarafına simetrik vaziyette üçer adet pencere yerleştirilmiştir. Yapının kuzeydoğu cephesi tamamen sağır bırakılmışken, kuzeybatı cephesinde alt bölümde iki adet standart pencerenin yanısıra, üst bölümde beşik çatının kalkan duvarına açılmış daha küçük ölçekli bir pencere daha bulunmaktadır (11-13).

Şekil 11. Atölye binasının mevcut planı

Kuzeydoğu ve kuzeybatı cephelerinde bulunan pencereler parapet, söve ve kemer olarak değerlendirildiğinde, orijinalinde daha büyük ölçüdeyken, mevcutta pencere boşluklarının alt bölümleri belli bir yüksekliğe kadar örülmek suretiyle üst bölümde iki kanatlı küçük ölçüde bir pencere olarak yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır (Şekil 12).

Yapının güneydoğu cephesinin üst bölümünde de kuzeybatı cephesindekiyle benzer biçimde bir tepe penceresi bulunmaktadır. Alt kısımda ise kuzeydoğu tarafta, kapı yüksekliğinde, içi duvar örülerek kapatılmış lento ve söve ile sınırlandırılmış kısım, buranın da bir zamanlar kapı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu kapının, atölyeye malzeme giriş çıkışına elverişli ölçüde düşünüldüğü anlaşılmaktadır (Şekil 13).

Şekil 12. Atölye binası iç mekân ve cepheden görünüm

Saçak

Pencerelerden detay

Atölye iç mekânı görünümü

Günümüzde yapıya girişler bu cepheden sağlanmaktadır. Bu kısımda yapılmış olan muhdes camekânlı bölme ile rüzgârlık oluşturulmuş ve buradaki kapı ile binaya giriş sağlanmıştır. Özgün planında bu kısım, 130 cm genişliğinde bir kapı olarak tasarlandığı görülürken, yapının kapı ve pencerelerinde görülen lento ve söve vurgularının bu kısımda bulunmaması, kapının özgün niteliğinin değiştirilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir (Şekil 10-13).

Şekil 13. Atölye binası cephe görünimleri

Kuzeydoğu cephe

Kuzeybatı cephe

Kuzeyden görünüş

Güneyden görünüş

Atölye binasının kuzeybatı mekânı, orinal projesinde 9,30 m uzunluğa sahipken günümüzde betonarme bir kirişle ayrılmış olan kısmın uzunluğu 9,50 m'dir. Buradan da yapının her iki bölümünü ayıran duvarın kaldırılarak, betonarme tavan inşa edildiği dönem, bu bölümün kiriş olarak geçildiği anlaşılmaktadır. Kiriş, ortada kısmında betonarme bir kolonla desteklenmiştir. Yeni düzenlemede bina, güneydoğu tarafından yaklaşık 4,80 m uzaklıkta bir duvar ile bölünerek bu kısma wc ve duşlardan müteşekkil ıslak hacimler oluşturulmuştur.

Çatısı marsilya tipi kiremitle kaplanmış olan yapı, günümüzde spor salonu olarak değerlendirilmektedir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde gerçekleştirilen en büyük ve en önemli projelerden biri olan Konya Ovası İrva ve İska Projesi, dönemin teknolojik ve ekonomik olanakları çerçevesinde kapsamlı bir altyapı yatırımı olarak değerlendirilmektedir. Bu proje, özellikle tarımsal verimliliği artırmak amacıyla sulama sistemlerinin inşa edilmesini hedeflemiştir. Bununla birlikte, projenin etkin bir şekilde yürütülebilmesi için yalnızca sulama sistemleriyle sınırlı kalmamış, idari ve teknik personelin koordinasyonunu sağlayacak idare binaları, lojmanlar ve atölyeler gibi destekleyici yapılar da projeye entegre edilerek inşa edilmiştir. Bu yapılar, yalnızca projenin başarılı bir şekilde yürütülmesine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki tarımsal ve ekonomik faaliyetlerin sürekliliğini temin eden idari merkezler olarak da fonksiyon görmüştür.

Günümüzde hala kullanımda olan bu yapılar, tarihsel ve kültürel miras açısından önemli birer belge niteliğindedir. Konya Ovası İrva ve İska Projesi, yalnızca sulama altyapısının modernizasyonuna katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine de önemli katkılar sağlamış ve Osmanlı tarım politikalarının somut bir örneği olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal altyapıyı modernize etme amacıyla hayata geçirdiği bu projeye ait yapıların tamamı Almanlar tarafından inşa edilmiştir. Çalışmamıza konu olan yerleşkedeki yapılar, neo-klasik ve "heimatstil" olarak bilinen Alman yerel mimari tarzının bir kombinasyonu ile inşa edilmiştir. Dolayısıyla, bu yapılar ilçenin en eski yapılarından biri olmanın yanı sıra, 19. yüzyıl geleneksel Alman konut mimarisinin bölgedeki temsilcileridir (Bozkurt, 2012, s. 365).

Konya özelinde değerlendirilen bu yapılar, Anadolu'nun farklı bölgelerinde de benzer örneklerle temsil edilmektedir. Bağdat ve Hicaz Demiryolu projeleri kapsamında Osmanlı-Alman iş birliği sonucu, Alman mühendis ve işçileri için inşa edilen lojmanlar, Konya'daki yapılarla benzerlik göstermektedir. Bauhaus öncesi mimari anlayışın etkisiyle kırma çatılar, tuğla-taş kombinasyonlu cepheler ve ahşap detaylar bu yapıların ortak mimari unsurları arasında yer almaktadır. 1892-1920 yılları arasında inşa edilen Ankara Garı lojmanları (Sunay, 2020, s. 741-763), Eskişehir İstasyonu lojmanları (tuğla cepheli ve

yüksek tavanlı), Uşak (Gürsoy, 2016), Adana ve Mersin (Akpolat, 2004, s. 77-93) lojman yapıları, bu mimari ekolün Anadolu'daki önemli temsilcileridir.

Konya Ovası İrva ve İska İdaresi yerleşkesinde yer alan Mühendis Lojmanları, Konya il merkezinde aynı dönemde Almanlar tarafından inşa edilen Konya İstasyon yerleşkesi lojmanları (No: 37 ve No: 40) ile benzer mimari unsurlar taşımaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen bu yapılar, birebir aynı planlama anlayışını takip etmese de cephe düzenlemeleri açısından çarpıcı benzerlikler göstermektedir. Özellikle ahşap payandalarla taşınan saçakların tepe noktasında kemerle sonlandığı detaylar, Konya Envanteri'nde (2010, s. 561) ve diğer akademik kaynaklarda belirtilmiştir (Erdoğan, 2005, s. 132-137).

Bu yapılar, inşa edildikleri tarihten günümüze kadar kesintisiz hizmet vermeye devam etmektedir. Ancak, günümüzdeki değişen konfor standartlarına uyum sağlamakta güçlük çekmektedirler. Yapılarda zamanla kapı ve pencere doğrultusunda niteliksiz müdahaleler gerçekleşmiş, özellikle ıslak hacimlerde belirgin değişiklikler meydana gelmiştir. Buna ek olarak, binaların girişlerine eklenen rüzgârlıklar ve saçaklar, orijinal mimari dokuyu bozarak yapıların estetik bütünlüğünü olumsuz etkilemektedir. Bununla birlikte, yapıların 100 yıldan uzun süre boyunca korunarak günümüze ulaşabilmesi, büyük ölçüde resmi kurumlar tarafından kullanılmasına bağlanabilir. Ancak, bu yapıların ihtiyaç duyduğu restorasyon çalışmaları için finansal kaynak bulma konusundaki sorunlar, sürecin en büyük engellerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akpolat, M. S. (2004). Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığından Bir Kesit: Adana-Mersin Demiryolu İstasyon Binaları, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), ss. 77-93.
- Altan, M. (1940). *Konya'nın İktisadi Bünyesine Bir Bakış*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul.
- Atam, Ş. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bildirici, M., (1994). *Tarihi Su Yapıları*, DSİ Yayınları, Ankara.
- Bozkurt T., (2012). İstasyon Lojmanları. *Konya Ansiklopedisi*, (C. 4). Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya, ss. 365-366.
- Durdu, M., (2011a). Çumra-Su İdaresi Binası, *Konya Ansiklopedisi*, (C. 2). Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya, ss. 376.
- Durdu, M., (2011b). Çumra, *Konya Ansiklopedisi*, (C. 2), Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya, ss. 363-365.
- Erdoğan, H. A., (2005). *Konya Tren İstasyonu ve Yakın Çevresinin Gelişimi* (Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- Gürsoy, E. (2016). *Uşak Garı ve İstasyon Binaları*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Karpuz, H., (2009). *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Konya 42*, (C. 2), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kırmızı, A. (2014). *Avlonyalı Ferit Paşa Bir Ömür Devlet*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Konya İl Merkezi Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri, (2010). Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya.
- Muşmal, H. (2015). Konya Ovası Sulama Projesi Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Projeye İlgili İlk Çalışmalar. *International Journal of Social Science*, 33, ss. 11-28. DOI: 10.9761/JASSS2705
- Muşmal, M. (2022). *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Konya Ovası Sulama Projesi* (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Mutlu, M., (2014). *Konya'da Su Mimarisi* (Doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/>
- Mutlu, M., (2024). Konya Tarihi Sulama Sistemi ve Sulama Yapılarından Örnekler. *Karadeniz 16. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 16-18 Ağustos 2024, Academy Global Publishing House, ss. 568-585.
- Sunay, S. (2022). Birinci Ulusal Mimarlık Akımı Demiryolu Lojman Binaları İçin Bir Tipoloji Denemesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62(1), ss. 741-763. DOI: 10.33171/dtcfjournal.2022.62.1.30
- Tahsin Paşa (1931). *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul.
- Turan, K. (1942). Konya Sulamasının Kahramanı Kuru Kafa. *Konya Halkevi Dergisi*, II. Teşrin, ss.52-54.
- URL 1: goKonya (05.10.2024) DSİ Çumra Şube Müdürlüğü Misafirhane ve Lojmanları <https://www.gokonya.com/tr/dsi-cumra-sube-mudurlugu-misafirhane-ve-lojmanlari>
- URL 2: Eski Türkiye Fotoğrafları Arşivi (16.08.2024) <https://www.eskiturkiye.net/tag/%C3%A7umra/>
- Üstün, B. (2016). Eskişehir Devlet Demir Yolları Yerleşkesi Lojman Konutları Plan Tipolojileri Üzerine Bir Çalışma. *Tasarım + Kuram*, 7(11), ss. 40-66. DOI: 10.23835/tasarimkuram.240890
- Yarçı, G. (2010). Beyşehir Gölü'nden Su Getirilerek Konya Ovası'nı Sulama Projesi ve Finansmanı. *Su Medeniyeti Sempozyumu*, Konya, ss.254-299.
- Yılmaz, Ö.F., (2010). *Osmanlı'nın Konya Ovası Sulama Projesi*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

Askerî Tarikatların Kudüs Krallığı'ndaki Hac Rotalarında Savunma Faaliyetleri (1137-1187)

Abdurrahman Onur Çalışır^{1,2}

ÖZET

Birinci Haçlı Seferi'nin sonucunda kurulan Kudüs Krallığı, ilk yıllarından itibaren çevresindeki devletlerle mücadelelere girmiştir. Mücadelelerin neticesinde krallıkta bulunan hac yollarında ciddi bir güvenlik sorunu baş göstermiştir. Krallık hem bölgesel rakiplerini bastırmak hem de insan ile gelir kaynağı olarak gördüğü yolları korumak için yayılma politikası takip etmiştir. Ayrıca yollardaki güvenlik sorunu krallık içerisinde askerî tarikatların kurulmasına neden olmuştur. 1130'lardan itibaren krallık ile askerî tarikatlar iş birliği içerisinde hem krallığın bölgesel rakiplerini pasivize etme hem de hacıları koruma faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Literatürümüzde askerî tarikatlar üzerine yapılan akademik çalışmalarda tarikatların kuruluş amaçları doğrultusunda yürüttükleri faaliyetler göz ardı edilmiştir. Bu boşluğu doldurmak amacıyla makalede Tapınak ile Hospitalier tarikatlarının krallıktaki hac rotalarındaki savunma faaliyetleri birincil kaynaklara dayanılarak incelenmiştir. Ayrıca tarikatların savunma faaliyetlerinin boyutları ile başarısı değerlendirilmiştir. Çalışmanın kronolojik alt sınırı, ilk kez bir askerî tarikata kale verilen 1137 senesidir. Kronolojik üst sınır ise krallığın topraklarının çoğuyla birlikte hac noktalarının çoğunu kaybettiği 1187 yılıdır. Araştırma sonucunda, askerî tarikatların kuruluş amaçları doğrultusunda başarılı oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Kudüs Krallığı, Hac, Tapınak Şövalyeleri, Hospitalier Şövalyeleri.

Defensive Activities of the Military Orders on the Pilgrimage Routes in the Kingdom of Jerusalem (1137-1187)

ABSTRACT

The Kingdom of Jerusalem, which was established as a result of the First Crusade, has been engaged in struggles with the states around it since its first years. As a result of the struggles, a serious security problem arose on the pilgrimage routes in the kingdom. The kingdom pursued a policy of expansion both to suppress the regional rivals and to protect the routes that it saw as a source of people and income. In addition, the security problem on the roads led to the establishment of the military orders within the kingdom. From the 1130s onwards, the kingdom and the military orders cooperated in both the pacification of the kingdom's regional rivals and the protection of pilgrims. In our literature, academic studies on military orders have ignored the activities carried out by the orders in line with their founding purposes. To fill the gap, this article examines the defence activities of the Templar and Hospitaller orders on pilgrimage routes in the kingdom until 1187, based on primary sources. Also, the extent and success of the orders' defence activities is evaluated. The chronological lower limit of the study is 1137, when a castle was first given to a military order. The upper limit is 1187, when the kingdom lost most of its lands and most of its pilgrimage locations. As a result of the research, it is concluded that military orders were successful in line with their founding objectives.

Keywords: Crusades, the Kingdom of Jerusalem, Pilgrimage, Templar knights, Hospitaller knights.

¹ İletişim Yazarı: onrcalisir@gmail.com

² Dr., ORCID: 0000-0001-5255-2462

1. GİRİŞ

Birinci Haçlı Seferi ve arkasından düzenlenen daha küçük çaplı seferler sonucunda sırasıyla Urfa'da, Antakya'da, Kudüs'te ve Trablus'ta Haçlı devletleri kuruldu (Runciman, 2008; Richard, 2022; Demirkent, 1997; Demirkent, 1990; Demirkent, 1994; Küçüksipahioğlu, 2006; Altan, 2022; Gölgesiz Karaca, 2022). Bunların arasından en prestijli olan ve 1100'den itibaren krallık olarak Filistin'de varlığını sürdüren Kudüs Krallığı, var olduğu müddetçe Mısır ve Suriye'deki siyasî yapılarla mücadele etti. Krallık topraklarındaki hac rotalarının da etkilendiği bu mücadele esnasında en güçlü desteği ise kendi sınırları içerisinde kurulan askerî tarikatlardan aldı. Literatürümüzde askerî tarikatların kuruluşları ve Haçlı devletlerinde oynadıkları siyasî ile askerî rollerin çeşitli boyutlarına ilişkin çalışmalar yapılmıştır (Altan, 2002; Çeken, 2020; Genç ve Baş, 2024; Dünder, 2022). Fakat bu çalışmalarda daima askerî tarikatların seferlerdeki ve savaş meydanlarındaki rollerine odaklanılmış, tarikatların kuruluş amaçları doğrultusunda yürüttükleri faaliyetlerin seyri ve gelişimi göz ardı edilmiştir. Bu makalenin amacı, Tapınak ve Hospitalier şövalyelik tarikatlarının, 12. yüzyılda Kudüs Krallığı'ndaki hac yollarının güvenliğinin sağlanması ve hacı kabilelerinin savunulması hususlarında üstlendikleri rolü dönemin kaynakları ışığında genel hatlarıyla inceleyerek literatürümüzdeki boşluğu bir nebze olsun doldurmaktır. Askerî tarikatlar hac yollarında ne gibi güvenlik faaliyetleri yürütmüşlerdir ve rotaların güvenliği konusunda başarılı olmuşlar mıdır sorularına cevap aranacaktır. İlk bölümde, 12. yüzyılda Hristiyan Katoliklerin Filistin'deki popüler hac rotalarına ve yüzyılın başı itibarıyla Kudüs'teki Haçlıların durumuna kısaca değinilecektir. İkinci bölümde ise askerî tarikatların resmen kurulmalarının ardından Kudüs Krallığı'ndaki hac rotalarının savunmasında rol oynamaya başlamaları ve ne tür güvenlik faaliyetlerinde bulundukları incelenecektir. Ayrıca bölüm içerisinde tarikatların hac rotalarının güvenliği konusunda başarılı sağlayıp sağlayamadıkları tartışılacaktır. Makalenin kronolojik alt sınırı olarak Kudüs Krallığı'nın ilk kez bir kaleyi askerî tarikatın kontrolüne verdiği 1137 senesi, üst sınırı olarak ise krallığın Kudüs'le birlikte topraklarının neredeyse tamamını (dolayısıyla hac noktalarının çoğunu) Eyyûbîlere kaybettiği 1187 yılı belirlenmiştir.

Filistin'deki temel hac rotalarını Kudüs merkezde olmak üzere doğu, batı, güney ve kuzey olarak dörde ayırabiliriz (Şekil 1).

Şekil 1. 1150 civarında Kudüs Krallığı'ndaki başlıca hac rotaları (Kaynak: Google Earth)

Doğudaki rota Erihâ istikametindeydi ve Hz. İsa'nın vaftiz edildiğine inanılan Ürdün Nehri'nde son buluyordu. Batıda, Aziz Georgius'un defnedildiği kiliseye ev sahipliği yaptığı düşünülen Lod şehri hacıların uğrak noktasıydı. Batı hac yolu Yafa ile Kudüs arasında uzanıyordu. Güney rotasında Hz. İsa'nın doğduğu yer olduğu söylenen Beytülâhm şehri ve eşleriyle birlikte Hz. İbrâhim, Hz. İshak, Hz. Ya'küb'un mezarlarının bulunduğu inanan el-Halîl yerleşimi önemli ziyaretgâhlardı. Mesafe olarak en uzun rota olan kuzey rotasında ise önce Hz. Ya'küb'la ilgili mekanların bulunduğu kabul edilen Nablus şehri ve Hz. İsa'nın çocukluğunun geçtiği düşünülen Nâsıra yerleşimi vardı. Nâsıra'nın doğusunda kalan Taberiye ile çevresinde ve batısında kalan Akkâ, Hayfa, Kaysâriye gibi sahil

kentlerinde yine hacıların ziyaret ettikleri önemli mekanlar vardı (Ehrlich, 2006, s. 227). Haçlılar 1099'da Kudüs'ü ele geçirdiklerinde bu yerleşim yerlerinin neredeyse hiçbiri hâkimiyetleri altında değildi. Ancak "Kutsal Kabrin Koruyucusu" unvanıyla Kudüs'te hüküm süren ilk Haçlı hükümdarı Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, 1 sene içerisinde toprakları doğuda Erihâ'ya, batıda Yafa'ya, kuzeyde Taberiye'ye, güneyde el-Halil'e kadar genişletebildi (John, 2018, ss. 195, 202). Kendisi 1100 Temmuz'unda Kudüs'te hasta yatarken, Haçlılar Venediklilerin yardımıyla Fâtımîlere ait Hayfa'yı kuşatıyorlardı. Godefroi kentin alındığını göremeden 18 Temmuz 1100'de hayatını kaybetti (Albert of Aachen, 2007, ss. 514-520). Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Dımaşk Melikliği (1104'ten sonra Atabeylik) ve sahil kentlerinin hâkimi Mısır merkezli Fâtımî Devleti, Kudüs Haçlılarının en önemli jeopolitik rakipleriydi.

2. KUDÜS KRALLIĞI'NDAKİ YOLLARIN DURUMU

Urfa Kontu I. Baudouin de Boulogne ölen ağabeyinin topraklarının idaresini devralmak için 1100 yılının Sonbahar'ında Urfa'dan Kudüs'e aceleyle yolculuk yaparken, Ordu Rahibi Fulcherus Carnotensis de onun yanındaydı. Birkaç yüz silahlı adamdan oluşan kabile, Antakya'dan sonra sahil yolunu izleyerek Yafa'ya kadar inmiş ve oradan doğuya dönüp Kudüs'e gelmişti (*Fulcheri Carnotensis*, 1913, ss. 352-370). İşte bu yolculuk sırasında Rahip Fulcherus, Fâtımîlerin elindeki sahil kentlerinde yaşayan Müslümanların Remle ile Kudüs yolundaki dağlardaki mağaralarda gizlenerek yoldan geçen hacılara saldırdıklarını bizzat görmüştü (*Fulcheri Carnotensis*, 1913, ss. 373-374). Ondan iki sene sonra aynı yoldan geçen Anglosakson hacı Saewulf batı hac yolundaki bu vaziyeti şöyle anlatacağı:

"Yafa'dan iki günlük yolculuk mesafesindeki Kudüs şehrine doğru, çok çetin ve çok tehlikeli dağlık bir yol üzerinden tırmanışa geçtik çünkü her zaman Hristiyanlara tuzaklar kurup gizlenen Sarazenler, dağların mağaralarında ve kayalıkların oyuklarında saklanırlar. Gece gündüz teyakkuz hâlinde kalarak her daim saldıraabilecekleri kişileri yahut kafilesi olmayanları ya da yorgunluk yüzünden kafilenin gerisinde kalanları dikkatlice tespit ederler. Bir anda her yerde görülüp birden yok olurlar. Bu yolculuğu yapan herkes bunu ve vahşi hayvanlar tarafından tamamen lime lime edilmiş sayısız insan cesedinin yolda ve yolun yakınında nasıl yattığını görebilir. Hristiyanların cesetlerinin orada gömülmemiş hâlde yatmasına şaşırabilirsiniz. Ancak buna hiç de hayret edilmesin. Çünkü orada toprak azdır ve kayalık zemin kolayca kazma imkânı sunmaz. Ayrıca orada toprak olsaydı da kim kafilesini terk edip orada yalnız başına yol arkadaşı için mezar kazacak kadar aptaldır ki? Eğer birisi bunu yaparsa yol arkadaşından ziyade kendisi için bir mezar hazırlar. O yolda şüphesiz sadece fakirler ve güçsüzler değil aksine zenginler ve güçlüler de tehlike içerisinde. Çoğu Sarazenler tarafından öldürülür. Daha fazla sayıdaki insan ise sıcaklık ve susuzluktan, pek çoğu içecek kıtlığı yüzünden, birçoğu da aşırı derecede içmekten ölür. Öte yandan biz tüm kafilemizle birlikte hasretini çektiğimiz yere (=Kudüs) zarar görmeden ulaştık." (Çalışır, 2021, s. 55).

Kafilelere saldırılar düzenleyen bu kişiler sıradan eşkıyalar değildi. Sahil kentlerindeki Fâtımîler özellikle ilkbahar ile sonbahar mevsimleri arasında düzenledikleri bu türden akınları, yeni kurulmuş olan Kudüs Krallığı'nın gücünü sarsmak ve insan kaynağını sekteye uğratmak amacıyla düzenliyorlardı. 12. yüzyılda Şeyzer'i yöneten Münkizogulları hânedanına mensup emir ve edip Üsâme ibn Münkiz, hatıralarını kaleme aldığı *Kitâbü'l-I'tibâr* isimli eserinde, gençliğinde Askalân'dan krallık topraklarına düzenlenen akınlara katılmış Bedi es-Süleyhî adlı bir "emir"den bahsetmektedir (*An Arab Syrian Gentleman*, 1929, s. 158). Ayrıca Saewulf tehlikenin herkes için geçerli olduğunu söylerken abartmıyordu: Ağabeyinin mirasından bir krallık yaratan Kudüs Kralı I. Baudouin de Boulogne, 1103 Temmuz'unda Kaysâriye civarında avlanırken, Askalânlı ve Akkâlî Fâtımîlerin ana yollara düzenlediği akınlardan birisini haber almış ve onları engellemek isterken çarpışma sırasında bir mızrağın uyluğu ile böbreğini delmesi sonucunda ağır yaralanarak kan kaybından bilincini kaybedip atından düşmüştü (Albert of Aachen, 2007, ss. 662-664). Avrupa'dan yeni kurulan devlete soylu ve şövalye akışını sağlamak için yolların güvenliği önemliydi.

Kudüs Krallığı'nın Fâtımî sorununa bulduğu çözüm, sahil kentlerini bir an evvel ele geçirmeye çalışmak oldu. Yafa limanına demirleyen Ceneviz donanmasının desteğiyle 1101 yılında Arsuf ve Kaysâriye ele geçirildi. 3 yıl sonra ise yine Cenevizlilerin yardımıyla Akkâ alındı. Sahil tarafındaki bu mücadelenin yanında Filistin kırsalında da mücadele sürdü: 1101-1105 arasında Remle civarında Fâtımî Devleti ile Kudüs Krallığı arasında 3 meydan savaşı cereyan etti ki en nihayetinde bu boğuşmadan galip ayrılan krallık oldu (Gölgesiz Karaca, 2022, ss. 85-96, 105-109). Fakat Fâtımî akınları devam etti: 1106 Ekim'inde ve 1107 Nisan'ında sahil kentlerinden gelen Fâtımîler Yafa ile Remle arasını yağmalayarak hacılara saldırdılar (Albert of Aachen, 2007, ss. 726, 748). Üstelik Fâtımîler Kudüs Krallığı'na karşı Dımaşk Atabeyliği'yle de ittifak kurmuşlardı. 1107 İlkbahar'ı sonunda Ürdün Nehri'ni geçen Dımaşklı Türklerle birleşen Askalânlı Fatımiler, Kudüs'ün güneyindeki önemli hac noktalarından birisi olan el-Halil civarını yağmaladılar (Albert of Aachen, 2007, ss. 748-750). Askalânlılar kasım ayında ise Yafa'dan Kudüs'e giden Haçlı

askerlerine saldırdılar (*Fulcheri Carnotensis*, 1913, ss. 514-518). 1107 civarında hac için Filistin'e gelen Kievli Başkeşiş Daniel, bu dönemdeki Fâtımî akınlarının yarattığı korkuya bizzat şahit olmuştu:

“[Lod'da] çok sayıda pınar var. Yolcular su kenarında dinlenirler fakat büyük bir korku içerisindedirler. Çünkü burası ıssız bir yerdir ve yakınında Sarazenlerin çıkıp bu yollarda yolcuları öldürdüğü Askalân şehri bulunur.” (Wilkinson, Hill ve Ryan, 1988, s. 126).

Ancak Kudüs Krallığı sahil şehirlerini ele geçirmekte kararlıydı. 1110 İlkbahar'ında Cenevizlilerin denizden yardımıyla Beyrut, Aralık ayında ise Norveçlilerin filo desteğiyle Sayda krallık tarafından ele geçirildi (Gölgesiz Karaca, ss. 118-119, 121-123). Fâtımîlerin elinde sahilde yalnızca Sûr ve Askalân şehirleri kalmıştı ama akınlar devam ediyordu: Doğu hac rotasındaki Ürdün Nehri'ne giden 700 kadar Hristiyan hacı, Kudüs'e geri dönerken 29 Mart 1119'da Sûrlu ve Askalânlı Fâtımî askerlerinin saldırısına uğradı. 300'ü ölürken, 60'ı esir düştü (Albert of Aachen, 2007, s. 880).

Kudüs Krallığı aynı sıralarda kuzey ile doğuda Dimaşk Atabeyliği ve eşkiyalarla da mücadele ediyordu. Eşkiyalar Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne giden hacılara saldırırken, atabeylik Taberiye çevresine akınlar düzenleyerek tehlike yaratıyordu. Kievli Başkeşiş Daniel, Kudüs-Erihâ arasındaki dağ mağaralarında gizlenip Hristiyan hacılara saldıran eşkiyalardan ve Celîle bölgesindeki Müslüman saldırılarından bahsetmektedir (Wilkinson, Hill ve Ryan, 1988, ss. 136, 156). Krallık ilk yıllarında tehlikenin farkına vararak sahil kentlerinden Dimaşk'a giden yollarda kaleler inşa etmeye başlamıştı: Celîle Prinkepsi Hugues de Fauquembergues, 1105 yılında Dimaşk ekonomisi için hayati öneme sahip olan Sûr-Banyas-Dimaşk ticaret yolunun üzerine Toron Kalesi'ni inşa etti ve buradan gelip geçen kervanlara saldırılar yapmaya başladı. Ama Prinkeps Hugues Taberiye Gölü'nün doğusuna Alâl Kalesi'ni inşa etmeye başlayınca, Dimaşk'ta iktidarını henüz sağlamlaştırmış olan Atabey Tuğtekin duruma müdahale etti. Ordusuyla birlikte saldırarak prinkepsi ve Frenkleri öldürüp inşaatı süren Alâl Kalesi'ni yıktı (*Willelmi Tyrensis I*, 1986, ss. 502-3; İbnü'l-Kalânîsî, 2023, s. 83). Dimaşk Atabeyliği sonraki yıllarda Celîle'ye düzenli olarak akınlar yapmayı sürdürdü (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, ss. 84-85; Albert of Aachen, 2007, s. 742). 1108 yılında Taberiye'ye düzenlenen saldırıda Celîle Prinkepsi Gervais de Bazoches esir alındı. Kudüs Kralı I. Baudouin fidye olarak Akkâ, Hayfa ve Taberiye şehirlerini vermeyi kabul etmeyince de Dimaşk'ta öldürüldü (Albert of Aachen, 2007, ss. 768-770; İbnü'l-Kalânîsî, 2023, s. 97). Öte yandan yukarıda anlattığım üzere aynı sıralarda krallığın batı ile güneyinde Fâtımîlerle mücadele devam ediyordu. Bu nedenle Kudüs Kralı I. Baudouin 1108 senesi sonunda Dimaşk Atabeyliği'yle ateşkes yaptı (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, s. 101). 1111 yılında yenilenen bu ateşkes, 1113 yılında Dimaşk Atabeyi Tuğtekin, Musul Emiri Mevdud'la birlikte Celîle'yi yağmalayıp Kral I. Baudouin'yı savaşta mağlup ettikleri zaman kısa süreliğine bozuldu (Albert of Aachen, 2007, ss. 836-842; İbnü'l-Kalânîsî, 2023, ss. 113, 125-127). Ancak ertesi sene tekrar yenilendi (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, s. 132-133). Bu anlaşmadan sonra, 1137'de Dimaşk Valisi Emir Bazvac, Kral Foulques'un krallık topraklarında olmamasını fırsat bilerek Ürdün Nehri'ni geçti ve Nablus'a kadar yağmalaması (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 666-667) dışında Dimaşk Atabeyliği uzunca bir süre Kudüs Krallığı topraklarında ciddi bir harekatta bulunmadı. Hatta Halep ile Musul Atabeyi İmâdüddin Zengî'nin Dimaşk Atabeyliği üzerindeki baskıları artırması, 1140'lardan itibaren Dimaşk Atabeyliği'nin krallığa karşı daha barışçıl bir siyaset izlemeye itti (Alptekin, 1985, s. 123 vd.; Gölgesiz Karaca, 2022, ss. 200-201). Kuzeyde sular biraz olsun durulmuşken doğuda, Ürdün Nehri'nin ötesindeki mağaraları mesken tutan eşkiyalar, nehri geçerek Erihâ civarında hacılara saldırmayı sürdürüyorlardı. Kral Foulques 1139'da Ürdün Nehri'ni geçip eşkiyaların mağara kalesini kuşattıysa da soruna kalıcı bir çözüm getiremedi (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 681-684).

Ayrıca belirtmek gerekir ki Kudüs Krallığı'nın Filistin'de Fâtımîlerin elindeki sahil şehirlerini ele geçirmeye ağırlık vermesi, Dimaşk Atabeyliği ile Fâtımî Devleti'nin yakınlaşmasına da yol açmıştı. Dimaşk birlikleri, Üçüncü Remle Savaşı'na (1105) Fâtımî ordusunda katılmışlardı (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, s. 82). Değindiğim üzere, 1107'de Askalânlı Fâtımîler ve Dimaşklı Türkler el-Halîl civarını yağmaladılar. Kudüs Krallığı 1108'de Sayda'yı ve 1111'de Sûr'u kuşattığı zaman Dimaşk Atabeyliği kuşatılanlara askerî yardım gönderdi (Albert of Aachen, 2007, ss. 760-764, 826-834; İbnü'l-Kalânîsî, 2023, ss. 82, 117-121). Nihayetinde her iki kuşatma da başarısızlıkla neticelendi. 1118'de Kudüs Kralı I. Baudouin de Boulogne varis bırakmadan ölünce Fâtımîler krallığa saldırmak için Mısır'dan Askalân'a ordu gönderdiler ve Dimaşk Atabeyi Tuğtekin Ürdün Nehri'ni geçip Celîle'yi yağmaladıktan sonra anlaştıkları üzere Askalân'da onlarla birleşti. Yeni Kudüs Kralı II. Baudouin de Bourg onları engellemek amacıyla ordu toplayıp Aşdod'a geldi ancak Fâtımî ordusu savaşmak istemeyince taraflar dağıldılar (*Willelmi Tyrensis I*, 1986, ss. 552-553).

Filistin'de yaklaşık 20 yıl süren bu mücadelelerden sonra Kudüs Krallığı topraklarını genişletmişti ama yine de hac yollarının güvenliği tam olarak sağlayamamıştı. 1100'de beri krallıkta bulunan Rahip Fulcherus Carnotensis'e göre, 1125 yılında, yani krallık Askalân hariç sahildeki tüm şehirleri ele geçirmişken dahi krallığın batısındaki hac

yollarında Askalânlı Fâtımîler, kuzeydeki yollarda ise Dimaşk Atabeyliği'ne mensup Türkler tehlike yaratıyorlardı (*Fulcheri Carnotensis*, 1913, s. 763). Bir de Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne giden hac yolunda hacılara saldıran eşkıyalar vardı. Krallığa hatırı sayılır bir maddî gelir ve insan kaynağı sağlayan hacıların korunması lazımdı.

3. ASKERÎ TARİKATLARIN HAC ROTALARINDAKİ FAALİYETLERİ

3.1. Askerî Tarikatların Kuruluşu

Champagne Kontluğu'ndan bir şövalye olan Hugues de Payns, 1104 ve 1114 yıllarında senyörü Champagne Kontu I. Hugues'yle birlikte iki kez Kudüs Krallığı'na gelmişti (Cerrini, 2016, ss. 99-100). Şövalye Hugues yollardaki güvenlik sorununa bizzat şahit olmuştu. Dinî duygularıyla hareket eden Hugues, ikinci gelişinde krallıkta kalıp hizmet etmeye karar verdi. Godefroy de Saint-Omer'in da aralarında bulunduğu diğer şövalye arkadaşlarıyla birlikte hacıların ve hac yollarının güvenliğini sağlayacak bir tarikat kurmayı planladı. Hugues diğer şövalye arkadaşıyla birlikte fikrini Kudüs Kralı II. Baudouin de Bourg'a açtığı zaman kral memnuniyetle karşılayarak destek olacağını söyledi. Hatta taca ait Harem-i Şerif bölgesinde bulunan ve Hz. Süleyman'ın inşa ettiği tapınak olduğuna inanılan Mescid-i Aksâ'yı onlara verdi (*Willelmi Tyrensis I*, 1986, ss 553-554). Ancak bir sorun vardı: Din adamlarının silah taşınması dinî hukuk gereği yasaktı ve tarikatın resmen kurulması için bu yasağın aşılması gerekiyordu. Nitekim bu yasağa, krallığın üst düzey din adamlarının ve soylularının katıldığı Nablus Konsili'nde 23 Ocak 1120'de alınan bir kararla istisna getirildi: "XX. Capitulum. Si clericus causa defenssionis arma detulerit, culpa non teneatur." yani "Madde 20. Eğer ruhbandan bir kişi korunma amacıyla silah taşırsa günah işlemiş sayılmayacaktır." (Kedar, 1999, s. 334). Bunun ardından Hugues de Payns ile arkadaşlarının Kudüs Patriği Gormond de Picquigny'ye yemin etmesiyle Tapınak Tarikatı, Kudüs Krallığı'nda resmen kuruldu ve Hugues de Payns tarikatın üstadı olarak belirlendi. Hugues sonraki yıllarını tarikatının genişlemesi ve Papalık tarafından da tanınması için çabalamakla geçirdi. Çabaları meyvesini vermekte gecikmedi: Kendisinin de katıldığı Troyes Konsili'nde (1129) Tapınak Tarikatı Papalık tarafından resmen tanındı ve tarikatın ilk tüzüğü oluşturuldu (Barber, 2006, ss. 26, 32-42; Çeken, 2019, ss. 672-673).

Nablus Konsili'yle getirilen istisna elbette sadece Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'nın kurulması için alınmamıştı. Yolların güvensiz olduğu gerçeğinden kaynaklanmıştı. Kudüs Patriği Gormond de Picquigny'nin 1120 civarında yazdığı bir mektuba göre, krallıkta kimse silahlı şövalyeler ve piyadeler olmadan seyahat edemiyordu (*Historia Compostellana*, 1988, s. 272). Dolayısıyla gerçekten güvenlik gerekçesiyle din adamlarına esneklik tanınmıştı. Lakin istisnadan faydalanan başka bir tarikat daha oldu: Birinci Haçlı Seferi'nden önce Amalfili tüccarlar ait Kudüs'teki bakımevinde (Lat. *hospitale*) yardıma muhtaç hacılara hizmet vermek amacıyla kurulan ve 1113'te Papalık tarafından tanınan Hospitalier Tarikatı, Nablus Konsili'nden sonra Tapınakçılar örneğinden hareketle askerî bir hüviyete bürünmeye başladı (Riley-Smith, 2012, ss. 16-22, 29-29). Şövalyelik ile keşişliği birleştiren yeni tür bir kurumu yaratan ve bu sebeple az sayıda din adamı tarafından eleştirilen (Forey, 1992, s. 10 vd.) iki askerî tarikat, sonraki on yıl boyunca ciddi miktarda bağış alıp büyümeye başladı. Kudüs Krallığı da askerî kimliklerini kendisinin ihtiyaçlarından alan iki tarikatı destekledi. Zira Avrupa'dan hac yapmaya gelen şövalyeler, belirli bir süre krallıkta kaldıktan sonra memleketlerine dönmek üzere Filistin'den ayrılıyorlardı. Nitekim Emir Üsâme ibn Münkız, hac maksadıyla Avrupa'dan gelip bir süre Kudüs Kralı Foulques d'Anjou'nun (hük. 1131-1143) hizmetinde bulunduktan sonra memleketine dönmek üzere olan ve kendisine "kardeşim" şeklinde hitap eden böyle bir şövalyeden bahsetmektedir (*An Arab Syrian Gentleman*, 1929, s. 161). Ancak şimdi bu tarikatların kurulmasıyla, krallığın feodal lortluklarından gelen az sayıdaki şövalyelerin yanında, sürekli olarak krallıkta bulunan yeni bir şövalyeler grubu olacaktı.

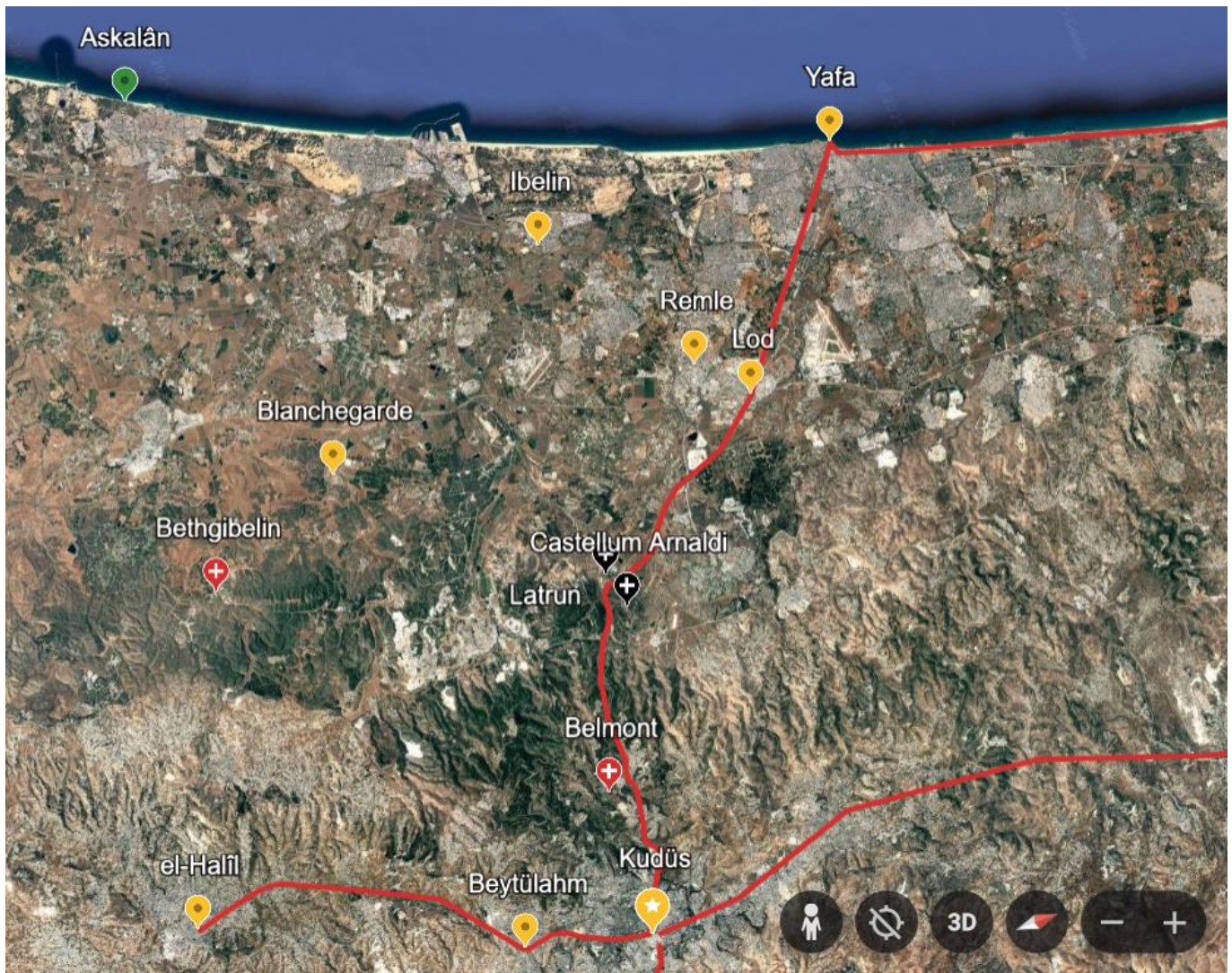
3.2. Askerî Tarikatların Batı ve Güney Hac Rotalarındaki Faaliyetleri

1140 civarına geldiğimiz zaman her iki tarikat da topladıkları bağışlar sayesinde Kudüs Krallığı'na askerî destek verebilecek güce ulaşmıştı. Krallığın o dönemde batı hac yollarında yaşadığı en önemli tehlike Askalân'daki Fâtımîlerin akınlarıydı. Dönemin Kudüs Kralı Foulques d'Anjou Askalân'ı kaleler silsilesiyle kuşatarak bastırma yoluna gitti. Askalân'dan gelebilecek akınları önlemek için Askalân-El-Halîl arasındaki yola, Askalân'ın önünde uzanan ovaya hâkim bir mevkiye 1137 yılında Bethgibelin (gün. Bet Guvrin) Kalesi'ni inşa ettirdi ve burayı Hospitalier Şövalyeleri Tarikatı'na verdi (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 659-661). Bethgibelin Kalesi ayrıca Askalân-el-Halîl arasında yer alması sebebiyle güney hac yolunu da koruyacaktı. Kral Askalân'ı kontrol altında tutmak için ayrıca 1141'de Ibelin Kalesi'ni (gün. Yavne), 1142'de Blanchegarde Kalesi'ni (gün. Tell es-Safi) inşa ettirdi (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 706-709). Daha kuzeyde, Yafa'dan Kudüs'e gelen hacıları korumak için Ayalon Vadisi'ne 1132-1133 yıllarında inşa edilmiş olan Arnaldus Kalesi (Lat. *Castrum Arnaldi*) ise 1150 civarında Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'na verildi (Barber, 2006, s. 145; *Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 639-640). Bundan kısa süre sonra, Arnaldus Kalesi'nin iki buçuk kilometre güneydoğusuna Latrun Kalesi inşa edilerek yine Tapınakçıların kontrolüne verildi

(Boas, 2006, s. 255). Kudüs ile Latrun arasında bulunan Belmont Kalesi ise 1140 civarında Hospitalier Tarikatı'na verilmişti ki kalenin yakınlarında ayrıca hacıların beslenmeleri ile tedavileri için ayrılmış tarikata ait yerleşim yerleri vardı (Riley-Smith, 2012, s. 22). Böylece iki askerî tarikat, sahil şehirlerinden Kudüs'e giden, batı hac yolunu kullanan Hristiyan hacılara güvenlik, koruma ve bakım hizmeti sağlamaya başladılar.

İnşa edilen kalelerle Askalân kuzeyden ve doğudan çevrenlenmişti ama son bir hamle yapılarak çember tamamlandı: Kudüs Kralı III. Baudouin, harabe hâldeki Gazze'ye 1149-1150 Kış'ında kale inşa ettirerek burayı Tapınakçılara verdi. Askalânlılar kalenin inşası sürerken tehlikeyi fark ederek Gazze'deki Haçlılara saldırmış ama başarılı olamamışlardı. Tapınakçılar kale inşası tamamlandıktan sonra sık sık Gazze'den Askalân çevresine akınlar düzenlediler ve Askalânlıları pasivize ettiler (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 775-777). Nitekim çok geçmeden Fâtımîlerin Filistin sahilindeki son şehri Askalân, Kudüs Krallığı tarafından kuşatıldı ve 19 Ağustos 1153'te teslim alındı (Gölgesiz Karaca, 2022, ss. 221-225). Krallığın batı ve güney yollarındaki tehlike, askerî tarikatlarla iş birliği içerisinde ortadan kaldırılmış oldu (Şekil 2). Sıra doğu ve kuzeydeydi.

Şekil 2. Güney ile batı hac rotası ve Askalân çevresindeki kaleler (Kaynak: Google Earth)

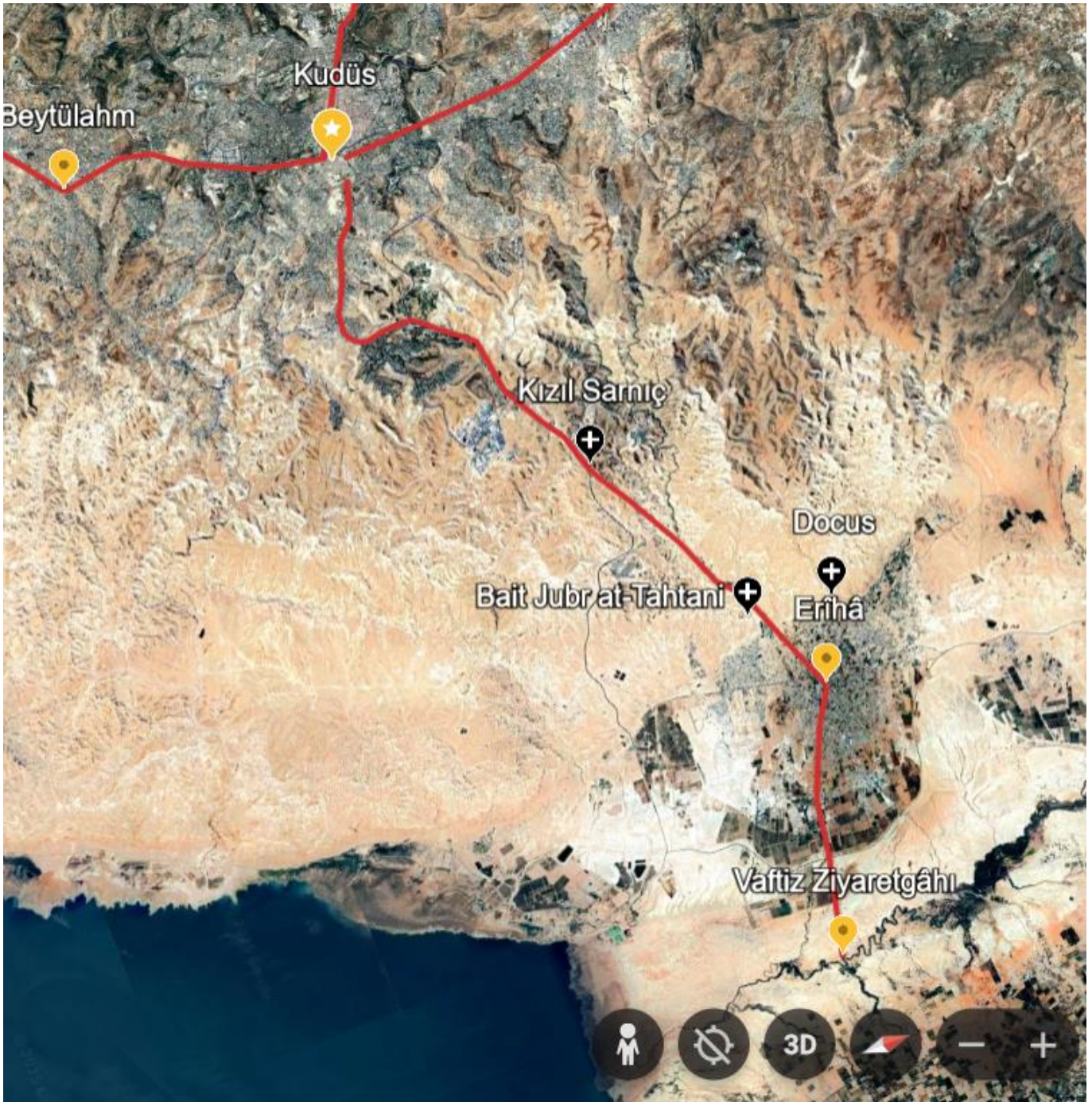

3.3. Askerî Tarikatların Doğu Hac Rotasındaki Faaliyetleri

Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne giden doğu hac yolundaki tehlike sadece Ürdün Nehri'nin ötesindeki dağlarda yaşayan eşkiyalardan kaynaklanmıyordu. Musul ve Halep Atabeyi İmâdüddin Zengî, 1140 Nisan'ında Dimaşk'ın güneyindeki Havran bölgesine gelerek, kendisine karşı Dimaşk Atabeyliği'yle ittifak kuran Kudüs Krallığı'nı cezalandırmak amacıyla krallığın Ürdün Nehri civarındaki topraklarına saldırmıştı (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, ss. 225-226). Saldırı sırasında Hz. İsa'nın Ürdün Nehri'nde vaftiz edildiği yerin yakınlarında bulunan bir kilise de hedef alındı ve kilisedeki din adamları öldürüldü ki Alman Keşiş Theoderich 30 yıl sonra hac amacıyla bölgeye geldiğinde bu hadise

hâlâ zihinlerde yaşıyordu (*Peregrinationes Tres*, 1994, s. 177). Nitekim 1143'te, Kudüs Kraliçesi Mélisende, Kudüs-Erihâ yolu üzerinde bulunan Betanya'ya (gün. El-Ayzeriyye / العيزرية) keşişler için manastır inşa ederken, manastırı bu türden saldırılarda zarar görmesin diye bir kuleyle tahkim ettirdi (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, s. 709). Bu ıssız hac rotası üzerinde bulunan manastırların ve kiliselerin tamamı müstahkem hâldeydi (Pringle, 2016, s. 150). Askerî tarikatlar, özellikle de Tapınak Şövalyeleri Tarikatı doğu hac yolunun güvenliği konusunda önemli roller üstlendiler. 1170'lerin başında hac için Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne giden Alman Keşiş Theoderich'ten öğrendiğimize göre, Tapınakçıların bu hac rotasında iki kalesi vardı: Kudüs'ten yaklaşık 15 kilometre uzaklıktaki Kızıl Sarnıç Kalesi ve Erihâ yakınlarındaki Querentinus Dağı'nda bulunan Docus Kalesi (*Peregrinationes Tres*, 1994, ss. 175-176; Boas, 2006, s. 241) Bu iki kale arasında, Kızıl Sarnıç'ın 6,5 kilometre doğusunda bulunan Bait Jubr at-Tahtani adlı gözetleme kulesi de muhtemelen Tapınakçılara aitti (Pringle, 2016, s. 165). Anlaşılan doğu yolundaki müstahkem mevkiiler birkaç on yıl önce Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'nın sorumluluğuna verilmişti (Şekil 3).

Şekil 3. Doğu hac rotası ve rota üzerindeki Tapınakçı kaleleri (Kaynak: Google Earth)

Öte yandan Tapınakçıların yanında Hospitalier şövalyeleri de Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne gidip gelen hacı kabilelerine seyahat boyunca refakat ediyorlardı. Keşiş Theoderich şövalyelerin refakatini şöyle anlatıyor:

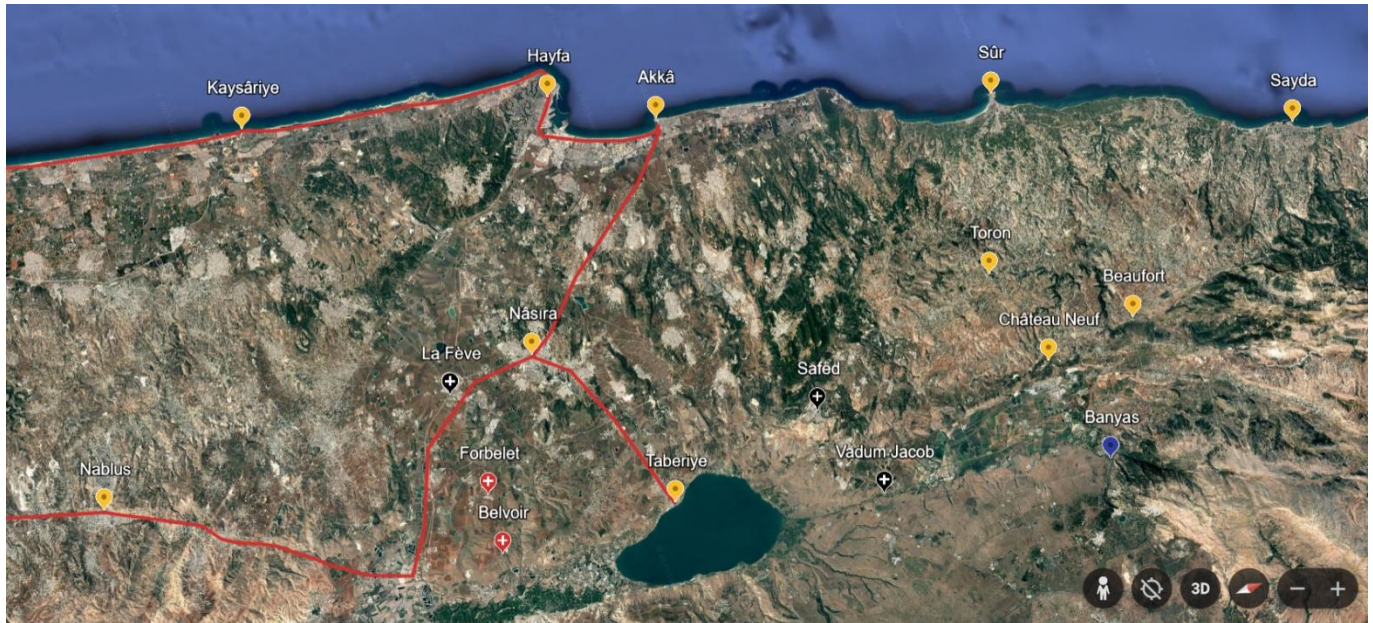
“[Erihâ'nın batısındaki Querentinus Dağı'nın] eteğinden bir pınar fışkırmakta. Bu pınar, İbrahim Bahçesi'ni ve çevredeki ovanın tamamını suluyor. Hem Querentinus Dağı'na dua etmek için gitmek hem de Ürdün Nehri'nin sularında arınmak isteyen hacılar, söylendiği üzere, burada, pınardan çıkan küçük bir çayın suladığı ovada geceleme adet edinmişlerdir. Çünkü paganların saldırısına karşı bahçe sayesinde üç yandan korunurlar. Hospitalier ve Tapınakçı muhafızlar sayesinde de dördüncü taraftan korunurlar.” (*Peregrinationes Tres*, 1994, ss. 176-177).

Zaten Tapınak Şövalyeleri Tarikatı Tüzüğü'nün 1165 civarında kaleme alınan ve tarikatın hiyerarşik yapısına dair kısma göre, tarikatın Kudüs ocağının komutanı, Ürdün Nehri'ne giden Hristiyan hacıları korumak üzere emri altında 10 şövalye bulundurmalı, yanına yuvarlak bir çadır ile sancağını almalıydı (Upton-Ward, 2024, Kural 121, s. 90). Böylece askerî tarikatların, özellikle de Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'nın 1150'lerden sonra hem garnizon hem de güvenlik eskortu olarak üstlendikleri roller sayesinde Kudüs ile Ürdün Nehri arasındaki hac yolunun güvenliği sağlandı. Erihâ civarında saldırı tehlikesi yüzünden hâlâ tarım yapılmıyordu (*Peregrinationes Tres*, 1994, s. 178). Ama 1185'te Kudüs'ten Ürdün Nehri'ne gidip gelen Bizanslı Hacı Ioannes Phokas'ın hacnemesinden anlaşıldığına göre hacılar herhangi bir saldırıya uğramadan güvenle Ürdün Nehri'ne gidip dönebiliyorlardı (*The Pilgrimage of Joannes Phocas*, 1889, ss. 22-30).

3.4. Askerî Tarikatların Kuzey Hac Rotasındaki Faaliyetleri

Kuzeydeki hac yerleri (Şekil 4), yani Dimaşk'a çok daha yakın olan Celile bölgesi ise değindiğim üzere Halep merkezli Zengilere karşı Dimaşk Atabeyliği'yle gerçekleşen yakınlaşmadan dolayı 1140 civarından itibaren sakindi. Daha önce Taberiye Gölü yahut diğer adıyla Celile Gölü'nün kuzeyinden gelen saldırılara, krallığa bağlı Celile Prinkepsliği ile Toron Lortluğu muhatap olmuştu. Lortluğun kuzeydeki en son kalesi Château Neuf (Hunin) idi. Kudüs Kralı Foulques d'Anjou 1139 yılında Beaufort'yu ele geçirerek sınırı daha da kuzeye taşıdı (Kennedy, 1994, s. 43). Ardından ise Zengilere karşı yardım etmenin bedeli olarak Dimaşk Atabeyliği'nden anlaşmayla Banyas'ı aldı (Gölgesiz Karaca, 2022, s. 201). Fakat ittifak, Halep Atabeyi Nüreddin Mahmud Zengî'nin Dimaşk'ı 1154 yılında hâkimiyeti altına almasına engel olamadı (İbnü'l-Kalânîsî, 2023, ss. 278-279). Nüreddin Zengî daha Dimaşk'ı ele geçirmeden önce 1153'te Banyas'a saldırmıştı (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 796-797). Nitekim Dimaşk'ı ele geçirmesinin yarattığı politik değişiklik kısa süre içerisinde kendisini gösterdi. Atabey Nüreddin 1157 yılında Banyas'a tekrar saldırarak krallık ordusunu mağlup edip önde gelen soyluları esir aldı. Ancak Trablus ile Antakya Haçlılarının yardımı geldiğini öğrenince topraklarına döndü (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 826-832). 7 yıl sonra Banyas önlerine tekrar geldiğinde bu sefer şehri fethetti (*Willelmi Tyrensis II*, 1986, ss. 876-878). 1167'de ise Château Neuf (Hunin) Kalesi'ni alıp yıktı (Pringle, 1997, s. 79).

Şekil 4. Kuzey hac rotası ve Haçlılara ait rota üzerindeki kaleler (Kaynak: Google Earth)

Atabey Nûreddin Zengî'nin Dımaşk çevresini hâkimiyeti altına alması, Taberiye ve Nâsıra gibi popüler hac noktalarının ve tabi kuzeydeki krallık topraklarının artık daha fazla tehlike altında olduğu anlamına geliyordu. Askerî tarikatlar yeni statüko doğrultusunda bir kez daha krallığın yardımına koştu.

Tapınak Şövalyeleri Tarikatı Nisan 1168'de Taberiye Gölü'nün kuzeyinde yer alan Safed Kalesi'ni satın alırken, Hospitalier Şövalyeleri Tarikatı gölün güneyinde bulunan Belvoir Kalesi'ni satın aldı (Röhrich, 1893-1904, Belge Numaraları: 447-448, ss. 116-117). Hospitalierler Belvoir'in batısına Forbelet Kalesi'ni (Boas, 2006, s. 242), Tapınakçılar da La Fève Kalesi'ni inşa ederek Nâsıra çevresindeki savunmayı güçlendirdiler. Böylece Atabey Nûreddin Zengî'nin yarattığı saldırı tehdidine rağmen Hristiyan hacılar askeri tarikatların koruması altında seyahat edebildiler (*Peregrinationes Tres*, 1994, s. 189). Haçlılar, Mısır'ı ve Suriye'yi tek bir sancak altında birleştiren Eyyûbî Sultanı Selâhaddin'in Dımaşk ile Banyas'tan Celile bölgesine yapması olası saldırılara karşı ise 1178 yılında önlem almaya başladılar. Toron Lordu II. Onfroy Banyas'ın önünde uzanan ovaya hâkim mevkideki Château Neuf (Hunin) Kalesi'ni yeniden inşa etmeyi başardı (Pringle, 1997, s. 79). Aynı sene Tapınakçılar Taberiye Gölü'nün kuzeyinde Ürdün Nehri'nin batı kıyısına, nehrin sığ bir geçidinin kontrolünü tutan mevkiye Vadum Iacob Kalesi'ni inşa etmeye başladı. Ancak Sultan Selâhaddin Eyyûbî kısa süre içerisinde bu kalenin kendisi için yarattığı tehlikenin farkına vardı ve inşaat tamamlanmadan Ağustos 1179'da bölgeye gelerek kaleyi kuşattı. Yarı inşaat hâlindeki kaleyi ele geçirdikten sonra yıkıp topraklarına geri döndü (Boas, 2006, s. 258).

Önemli hac mekanlarının bulunduğu Celile bölgesi 1150'lerin ortasından itibaren kuzeydoğudan saldırı tehdidi altındaydı fakat 1185'te bölgeye gelen Bizanslı Hacı Ioannes Phokas herhangi bir sorunla karşılaşmadan hac yapabiliyordu (*The Pilgrimage of Joannes Phocas*, 1889, ss. 12-15). Dolayısıyla Kudüs Krallığı ile askeri tarikatların doğu, batı ve güney hac rotalarındaki başarıyı kuzeyde de yakaladıklarını söyleyebiliriz. Öte yandan belirtmek gerekir ki hadiseler iki tarafın da Celile'nin stratejik önemini iyi anladığını gösteriyor zira 1187 yılında Kudüs Krallığı'nın başkenti dahil neredeyse topraklarının tamamını yitirmesine sebep olacak hadiseler aynı bölgede cereyan edecekti (Gölgesiz Karaca, 2022, s. 295 vd.). Krallık ve dolayısıyla askeri tarikatlarının çoğunu 1187'de Eyyûbîlere yitirmesiyle tarikatların hac rotalarındaki güvenlik faaliyetleri de işlevsiz kalmıştır.

1137-1187 yılları arasında askeri tarikatların Kudüs Krallığı'nda hac yollarındaki üstlendikleri rollere dair birincil kaynaklarda yer alan verilerin Latin kaynaklarından geldiği dikkat çekmektedir. Ne yazık ki dönemin İslâm kaynaklarında konumuzla ilgili bilgiler verilmemektedir. Bu tarikatlarla ilişkin İslâm kaynaklarındaki bilgiler daima askeri olaylarla ilgilidir. Ne tarikatların kuruluş amaçlarından ne de hacılara sundukları hizmetlerden bahsedilmemektedir (Hillenbrand, 2012, ss. 360-361). Ancak bir istisna olarak Antakya Süryânî Ortodoks Kilisesi Patriği I. Mikhail (ö. 1199) tarafından kaleme alınan dünya tarihi kroniğinden bahsetmek gerekir. Patrik Mikhail kroniğinde Tapınakçılara ayrı bir bölüm ayırmıştır. Burada, tarikatın kuruluş vazifesini “yollardaki hacıların eşkıyalardan korunması” olarak doğru şekilde vermekte ancak Kudüs'te acizler için bakım evleri kurduklarını söyleyerek onları Hospitalierle karıştırmaktadır (*The Syriac Chronicle of Michael Rabo (the Great)*, 2014, s. 630). Kroniğinin farklı yerlerinde tarikatların hacılarıyla ilgili faaliyetleri hakkında başka bilgi vermese de askeri tarikatların kuruluş misyonu ve bu misyon doğrultusundaki faaliyetlerine dair isabetli verileri sunması onu 12. yüzyılda Doğu Akdeniz'de Latince dışında tarih eseri kaleme alınmış kişiler içerisinde ayrı bir konuma yükseltmektedir.

4. SONUÇ

Tapınak Şövalyeleri Tarikatı ve Hospitalier Şövalyeleri Tarikatı varlık nedenlerini hacıların Kudüs Krallığı'nda yaşadığı güvenlik ve bakım ihtiyaçlarından almıştır. Askerî tarikatlar, krallık için maddî gelir ile insan kaynağı açısından kritik öneme sahip hac kabilelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla krallıkla iş birliği içerisinde savunma faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu doğrultuda ilk olarak batı rotasındaki hac kabilelerine saldıran Askalânî Fâtımîlere karşı 1140 civarından itibaren çeşitli kalelerde garnizonlar bulundurmuşlar ve buralardan karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Kudüs Krallığı onların bu desteğiyle 1157'de Askalân'ı alarak batı ve güney hac yollarındaki tehlikeye son vermiştir. Daha sonra ise doğu hac rotası üzerinde Tapınakçılar çeşitli müstahkem mevkilerin kontrolünü üstlenmiştir. Ayrıca her iki tarikat da bu hac yolunda Ürdün Nehri'ne giden hacı kabilelerine refakat ederek onları eşkıya saldırılarına karşı korumuşlardır. 1150'lerden itibaren krallığın kuzey topraklarının saldırı tehlikesiyle karşı karşıya kalması üzerine askeri tarikatlar, kuzey hac rotası üzerinde kaleler inşa ederek hem krallık topraklarını hem de hacıları korumuşlardır. Dönemin kaynaklarına bakıldığı zaman askeri tarikatların hac rotalarının güvenliği sağlamada başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca kalelerde garnizon bulundurmak ve hac kabilelerine refakat etmek gibi iki esas savunma faaliyeti yürüttükleri açıkça görülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Tek yazarlı bir çalışma olup, makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Albert of Aachen. (2007). *Historia Ierosolimitana*. Ed. ve İng. çev. Susan B. Edgington. Oxford: Clarendon Press.
- Altan, E. (2002). Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu. *Belleten*, 66(245), 87-93.
- Altan, E. (2022). *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alptekin, C. (1985). *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usāmah Ibn-Munqidh (*Kitāb al-I'tibār*). (1929). İng. cev. Philip K. Hitti. New York: Columbia University Press.
- Barber, M. (2006). *Yeni Şövalyelik: Tapınak Tarikatının Tarihi*. Tr. çev. Berna Ülner. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Boas, A. J. (2006). *Archaeology of the Military Orders: A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120-1291)*. Londra ve New York: Routledge.
- Cerrini, S. (2016). Le fondateur de l'ordre du Temple à ses frères: Hugues de Payns et le "Sermo Christi militibus". *Dei Gesta per Francos: Etudes sur les croisades dédiées à Jean Richard*. Ed. Michel Balard, Benjamin Z. Kedar ve Jonathan Riley-Smith. 99-110. Londra ve New York: Routledge.
- Çalışır, A. O. (2021). Saewulf'un Hac Seyahatnamesi, 1102-1103: Kudüs Krallığı'nın İlk Yıllarına Dair Bir Anlatı (Analiz, Çeviri ve Yeni Edisyon). *Mesos: Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi*, 3, 1-74. DOI: 10.5281/zenodo.5775755
- Çeken, M. (2019). Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), ss. 670-687.
- Çeken, M. (2020). *İsa'nın Yoksul Askerleri Tapınak Şövalyeleri: Kuruluşu, Yükselişi, Düşüşü ve Kurumsal Yapısı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Demirkent I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demirkent, I. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. Cilt: II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Dündar, D. G. (2022). Orta Çağ'ın Hristiyan Hacıları ve Onların Koruyucuları. *History Studies*, 14(3), 547-564. DOI: 10.937/hist.2021.1093
- Ehrlich, M. (2006). The Route of the First Crusade and the Frankish Roads to Jerusalem During the 12th Century. *Revue Biblique*, 113(2), 263-283.
- Forey, A. (1992). *The Military Orders: From the Twelfth to the Early Fourteenth Centuries*. Basingstoke: Macmillan.
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095-1127). (1913). Ed. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Genç, S. ve Baş, M. Ş. (2024). Kudüs Haçlı Krallığında Askerî Tarikatların Kuruluşu ve Yükselişi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 473-496. DOI: 10.48120/oad.1475067
- Gölgesiz Karaca, S. (2022). *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasi Tarihi 1099-1187*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hillenbrand, C. (2012). *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Historia Compostellana. (1988). Ed. Emma Falque Rey. Turnhout: Brepols.
- İbnü'l-Kalânîsi (2023). *Zeylû Târîhi Dimaşk Tercümesi*. Tr. çev. Hasan Aydın. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık.
- John, S. (2018). *Godfrey of Bouillon: Duke of Lower Lotharingia, Ruler of Latin Jerusalem, c.1060-1100*. Abingdon: Routledge.
- Kedar, B. Z. (1999). On the Origins of the Earliest Laws of Frankish Jerusalem: The Canons of the Council of Nablus, 1120. *Speculum*, 74(2), ss. 310-335.
- Kennedy, H. (1994). *Crusader Castles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Küçüksipahioğlu, B. (2006). *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Peregrinationes Tres: Saewulf, Iohannes Wirziburgensis, Theodericus. (1994). Ed. R. B. C. Huygens. Turnhout: Brepols.
- Pringle, D. (1997). *Secular Buildings in the Crusader Kingdom of Jerusalem: An Archaeological Gazetteer*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pringle, D. (2016). Templar Castles on the Road to the Jordan. *The Military Orders: Fighting for the Faith and Care for the Sick*. Ed. Malcolm Barber. 148-166. Londra ve New York: Routledge
- Richard, J. (2022). *Haçlı Seferleri Tarihi*. Tr. çev. Özge Özdemir. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Riley-Smith, J. (2012). *The Knights Hospitaller in the Levant, c.1070-1309*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Röhrich, R. (1893-1904). *Regesta Regni Hierosolymitani, 1097-1291*. 1 Cilt ve Ek Cilt. Innsbruck: Libraria Academica Wagnerian, Innsbruck.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*. Tr. çev. Fikret Işıltan. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- The Pilgrimage of Joannes Phocas in the Holy Land (in the Year 1185 A.D.)*. (1889). İng. çev. Aubrey Stewart. Londra: Palestine Pilgrims' Text Society.
- The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great)*. (2014). İng. çev. Matti Moosa. New Jersey: Beth Antioch Press.
- Upton-Ward, J. M. (2024). *Tapınak Şövalyelerinin El Kitabı*. Tr. çev. Muhittin Çeken. İstanbul: Kronik Kitap.
- Wilkinson, J., Hill, J. ve Ryan, W. F. (1988). *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, Londra: The Hakluty Society.
- Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*. (1986). Ed. R. B. C. Huygens. 2 Cilt, Turnhout: Brepols.

Moğolların Epik, Gizli ve Resmî Tarihleri

Şükrü Özdemir ^{1,2}

ÖZET

Moğollarda tarih yazımı kaynağını şifahi destan geleneğinden alır. Destan şairlerinin saz eşliğinde söyledikleri manzum destanlar, zamanla evrilerek destansı tarihleri oluşturmuştur. *Cengiz Han*'ın hayat ve faaliyetini anlatan ilk eserler de yazılı kaynaklar değil manzum ve yarı manzum destanlardır. Zamanla yazıya dökülen bu şifahi aktarımlardan bir tanesi hariç diğerleri bugün elimizde bulunmamaktadır. *Cengiz Han* ve soyunu övmekten çok bozkır yaşamını ve göçebe kahramanları yüceltmek kastıyla kaleme alınmış müellifi meçhul bu eser, *Moğolların Gizli Tarihi* adını taşır. Bunun karşısında sözlü ve yazılı aktarımların süzülmesi neticesi üretilmiş resmî tarihler yer alır. Bu tarihlerden biri *İran*'da *Sultan Gazan* devrinde yazımına başlanıp *Sultan Olcaytu*'ya takdim edilen *Câmiü't-Tevârih* ve diğeri *Çin*'de *Kubilay Kağan*'a sunulan *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'dur. *Mingler* devrinde bir heyet tarafından yazılan *Yuan shi* de aynı geleneğe bağlıdır. Bu makale, *Moğollarda* tarih yazım geleneğinin nasıl vücuda geldiği hakkında kısa bir girişten sonra *Moğol* tarihinin erken kaynaklarını tanıtır. Resmî ve gayiresmî gelenek arasındaki farkı ortaya koymak adına *Gizli Tarih*'te üslup ve içeriğe ilişkin bir takım saptamalarda bulunur. *Gizli Tarih*'in *Moğol* tarihi araştırmalarında niçin sıkı bir tenkitle kullanılması gerektiğine eserin farklı bölümlerinden örnekler sunarak dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: *Gizli Tarih, Yuan shi, Câmiü't-Tevârih, Cengiz Han*

Epic, Secret and Official Histories of the Mongols

ABSTRACT

Mongolian historiography is rooted in the tradition of the oral epic. The verse epics, recited by epic poets with instrumental accompaniment evolved over time into epic histories. The first works describing the life and activities of *Genghis Khan* were not written sources, but poetic and semi-poetic epics. All but one of these oral narrations, which were transcribed over time, are no longer extant today. This work, whose author is unknown, was written with the intention of glorifying steppe life and nomadic heroes rather than to praise Genghis Khan and his descendants, and is called *The Secret History of the Mongols*. On the other hand, there are official histories produced as a result of the filtering of oral and written transmissions. One of these histories is *Jami al-Tawarikh*, which was written in Iran during the reign of *Sultan Ghazan* and presented to *Sultan Öljeytü*, and the other is *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*, which was presented to *Kublai Khan* in China. *The Yuan shi*, written by a committee during the *Ming* period, also adheres to the same tradition. This article introduces the early sources of Mongol history after an introduction on how the Mongol

¹ İletişim Yazarı: sozdemir7@gmail.com

² Dr., İzmir, ORCID: 0000-0001-5175-3086.

tradition of historiography came into being. It makes some observations on the style and content of the *Secret History* in order to distinguish between the official and unofficial tradition. It draws attention to why the *Secret History* should be used critically in Mongolian historical studies by providing examples from different parts of the work.

Keywords: *Secret History, Yuan shi, Jami al-Tawarikh, Genghis Khan*

1. GİRİŞ

Moğol tarihinin erken dönem kaynakları *Farsça ve Arapçadan Çince, Moğolca, Korece ve Tangutçaya* hatta *Ermenice, Gürcüce, Süryanice ve Grekçeye* varana kadar birçok muhtelif dilde kaleme alınmıştır. Dünden bugüne söz konusu kaynaklar üzerinde yürütülen çalışmalar, zengin bir neşir ve çeviri kütüphanesine sahip olmamızı sağlamış; kaynakların verdiği bilgilerin işlenmesi ve değerlendirilmesini vazife edinmiş birçok bilim insanının yoğun mesaisi, önümüzde ilerleyebileceğimiz ve ilerletebileceğimiz bir yol açmıştır. Öte yandan *Moğol* tarihinin kaynaklarının tenkidi zekâlarını işletmek isteyen araştırmacılara hâlen büyük bir imkân ve fırsat sunduğunda şüphe bulunmamaktadır. Zira haklarında kaleme alınan yüzlerce monografi ve makaleye rağmen söz konusu kaynaklar, tarihin tenkidi usullerini tatbik için hâlâ yeterince bakir ve verimlidir.

Moğol tarihinin kaynakları arasında seçkin bir yere sahip olan *Moğolların Gizli Tarihi*, birçok hususiyetiyle sahanın diğer kaynaklarından ayrışır. Öncelikle telifi için genel kabul görmüş 1240 tarihi esas tutulduğunda *Gizli Tarih*'in *İran Moğollarının* resmî kroniği olan *Câmiü't-Tevârih*'ten altmış yedi ve *Mingler* devrinde bir heyet tarafından hazırlanmış olan *Yuan shi*'den yüz otuz yıl önce kaleme alınmış olması önemli bir detaydır. Göçebelerin epik anlatılarının güçlü izlerini taşıması ve destansı tarih geleneğine bağlı olması *Gizli Tarih*'in bir diğer özelliğidir. Ayrıca eserin resmî anlatıların doğrulamadığı bir takım detayları içerdiğine dikkat etmek gerekir.

Cengiz Han'ın, atalarının ve halefi olan üçüncü oğlu *Ögedey*'in gayriresmî bir tarihi olan *Moğolların Gizli Tarihi*, *Avrupa* dillerine birçok defalar farklı kişiler tarafından tercüme edilmiş, önemine binaen anlaşılması yolunda çevirilerine birçok şerh ve notlar düşülmüştür. İçerik detayları, telif tarihi ve yazarının kim olduğu problemi, verdiği bilgilerin sıhhat derecesi gibi hususlar bazen müstakil makalelere konu olmuş, bazen de çeşitli monografilerin kaynaklar bilgisi bölümlerinde tartışılmıştır. Bununla birlikte eser, bağlı bulunduğu geleneği izah eden, resmî tarihlerden ayrışan taraflarına bütüncül bakmaya imkân veren müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır.

Bu makale, *Gizli Tarih*'in içerik ve üslup detayları üzerinde saptamalarda bulunan bir okuma girişimidir. Eserin *Moğol* tarihinin diğer kaynaklarından ayrışan yönlerinin sebeplerini tahlil için makale, önce *Moğollarda* epik tarih geleneğine odaklanır; sonrasında *İran* ve *Çin Moğollarının* resmî hanedan tarihlerinin telif süreçlerini izah eder. Ardından *Gizli Tarih*'in muhtelif yerlerinden seçilen örnekler üzerinden gayriresmî epik tarihin resmî anlatılarla farkını ortaya koymaya çalışır. Kaynakların verdiği bilgilerin çapraz ve mukayeseli olarak okunup kritik edilmesi metodunu benimseyen çalışma, yer yer konu

üzerinde çalışan bilim insanları ve araştırmacıların yorum ve görüşlerinden istifade eder, onlardan iktibaslarda bulunur. Gayriresmî tarihin resmî tarihlerin boşluklarını doldurmada niçin itimatla kullanılamayacağını detaylarıyla açıklar. Makale, konuyla ilgili bütüncül bir değerlendirme sunmak amacını gütmekte ve daha kapsamlı çalışmalara kapı aralamak umudunu taşımaktadır.

2. MOĞOLLARIN EPİK TARİHLERİ

Cengiz Han'ın hayatını, askerî ve siyasi faaliyetini tespit eden, daha doğru tabirle terennüm eden ilk kişilerin müverrihler değil saz şairleri olduğunu; onların destanlarını tarihçilere has usul ve üslupla değil şairlere yakışır görüş, hissediş ve duyuşla vücuda getirdiklerini emniyetle iddia edebiliriz. Burada destan kelimesinin tarih anlamında kullanılışı kasıtlıdır. Zira tarihlerinin erken devrinde yazıyı tanımadıklarında şüphe bulunmayan *Moğol* göçebelerinin (Cüveynî, 1911, I / s. 17; Şeceretü'l Etrâk, v. 36a) tıpkı step *Türkleri* gibi destanla tarihi birbirinden kesin hatlarla ayırmadıklarını biliyoruz. (Barthold, 2020, s. 43) *Cengiz Han*'a ve onun içinden çıktığı ortama ait ilk tanıklıkların, bozkır göçebeleri arasındaki ananeye uygun bir üslupla ve uzun epik manzumelerle aktarıldığı yolundaki iddia, ispatını müverrih *Reşîdeddîn*'in şu satırlarında buluyor:

“O zamanda Bayaut kavminden âkil ve sahib-nazar bir ihtiyar vardı, şöyle dedi:

‘Kıyat Yürkin kavminden Seçe Beki denen kişi... Baş olmak sevdasında... Ne var ki kağanlık onun işi değil! Maksadına ulaşmak için hile ve ikiyüzlülükle insanların aklını bulandıran Camuka Seçen var bir de... Tabii ona da yâr olmayacak talih. Cengiz Han’ın biraderi, Coçi Bere yani Coçi Kasar’a gelince... Aynı hevesi saklamakta içinde. Güvenmekte gücüne kuvvetine, ok atmasına, hünerlerine... Fakat ne çare? Baht onun da gülmeyecek yüzüne... Merkit kavminden azametle, kibirle salınarak yürüyüp giden Alak Udur... Ona da nasip olmaz kağanlık... Temuçin ki Cengiz Han’dır... Mütenasıptir endamı, şekl ü şemaili... Kabiliyeti var han olmaya. Nitekim öyle de olacak sonunda.’

Bu sözleri Moğollarda âdet olduğu üzere ‘ayalgu’³ yani nağmeyle, seci ile ve sanatlı bir söyleyişle söyledi.” (Rüşen & Müsevî, 1373, I / s. 376; Kerimî, 1338, I / s. 533; Thackstone, 1998, I / s. 181)

Cengiz Han'ın eski *Moğol* hanları neslinden geldiği yolundaki anane şayet doğru ise onun atalarının tahtını elde etmek yolunda verdiği mücadeleler, bu uğurda giriştiği dahilî savaşlar ve nihayet fetihleri; step hayatını ve bozkırın kadim hükümdarlarını konu edinen epik destanlara son halka olarak eklenmiş olmalıdır. Son halka diyoruz, zira bu aşama söz konusu destansı tarihlerin yazıya geçirildiği aşamadır. Muhtelif destan şairlerince nesiller boyu şifahen aktarılan manzum tarihler, yazıya geçirilirken ortaya birbirinden oldukça farklı metinlerin çıkmış olması kaçınılmaz. İfade tarzı itibarıyla yarı manzum, kronoloji bakımından atlamalı, savruk ve karışık olan bu tarihlerin muhtevaları açısından

³ “*Ayalgu: Sada-yı güyendeye ve âheng-i fîrûdâste ve sadâ-yı bûlbûle ve hoş avazla ırlamaga derler. Amma bazı ehlinden istima olundu ki mutlak bir hoş sadaya derler ki kalp andan haz ala ve meyl eyleye...*” (Atalay, 1970, s. 31-32)

farklılaşmaları aktarıcılarının hafıza gücü yahut zayıflığından; yazıya geçirenlerinin kültürel ve ilmî seviyesinden, mensup bulundukları muhitin vaziyeti ve siyasi temayüllerinden kaynaklanmaktaydı.⁴ Medeniyet hocaları olan *Uygur* muallimlerinden yazıyı öğrenen⁵ *Moğol* elitlerinin elinde *Uygur* yazısıyla yazılmış böyle gayri muntazam pek çok defterin bulunduğunu bize kabul ettirebilecek birtakım makul sebeplere sahibiz. Bozkır geleneklerine, *Cengiz Han*'ın *yasa ve yosununa*, *biliklerine* ve atalarının tarihine son derece kıymet veren *Çağatay Han*'ın, elinde böyle bir defter bulunduran bir çobanı vezaret payesine kadar çıkardığını *Câmiü't-Tevârih*'ten öğreniyoruz:

“Çağatay'ın iki veziri vardı. Birinin adı Vezir ve diğerinin adı Habeş Amîd idi. Vezîr durumu şöyleydi: O, aslen Hitaylı olup Çağatay'ın maiyetinde bulunan Hitaylı bir tabibin hizmetkârıydı. Tabibin vefatından sonra Çağatay'ın ümerasından Koşaun Noyan'ın çobanı oldu. Koşaun Noyan; Celâyir kavminden yaşlı, tecrübeli, güngörmüş, eski hâdiselere vâkıf bir kimseydi. Günlerden bir gün Çağatay ona Cengiz Han'la ilgili, onun hangi sene hangi ülkeleri fethettiğine dair, bazı sorular sordu. Koşaun Noyan bu soruların cevabını bilmediğinden eve geldi, maiyetindekilerden bunları sorup soruşturdu. Her biri ne biliyorsa anlattı. Koşaun Noyan'ın çobanı olan Hitaylı, evin dışından konuşulanları işitmişti. Hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu hepsinin anlayabileceği bir şekilde açıkladı. Onlar da onun söylediklerinin doğruluğunu tasdik ettiler. Koşaun Noyan, çobanı içeri çağırdı ve ona bunları nereden öğrendiğini sordu. Çoban, bir defter çıkardı. Koşaun'un öğrenmek istediği geçmişteki olayların ve tarihlerin tamamı gün gün bu defterde yazılıydı. Sevinen Koşaun defteri alıp çobanla birlikte Çağatay'ın huzuruna çıktı. Çağatay ilim ve hikmete âşıktı. Bu sözü beğendi, çobanı Koşaun'dan istedi, onu kendi maiyetine aldı. Kısa süre içinde Çağatay'ın hizmetinde sivrildi, muteber ve meşhur oldu. Kağan, onun zekâsını anladı ve takdir etti, Çağatay'a olan yakınlığını görüp ona Vezir adını verdi.” (Rûşen & Müsevî, 1373, I/s. 773-774; Kerimî, 1338, I / s. 548-549; Thackstone, 1998, II / s. 379)

⁴ *Câmiü't-Tevârih*'te resmî görüşler dışında kalan epik tarihler hakkında şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “Cengiz Han ve uruğunun cihangirliklerini, kaleler fethedişlerini, hükümdarlıklarını zamanın ileri gelenlerinden bazı kimseler geçmiş günlerde gerçekte olandan, Moğol şehzâde ve emirlerinin bildiklerinden bir miktar farklı şekilde anlatmışlardır...” (Rûşen & Müsevî, 1373, I / s. 34; Kerimî, 1338, I / s. 18.)

⁵ *Uygur* elitlerinin *Moğol İmparatorluğu*'ndaki nüfuzunu, *Uygur* yazısının hem *Cengiz Han*'ın fermanlarının hem yasalarının yazılmasında kullanıldığını muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Şöyle ki;

a) *Nayman* hanının tamgacı olup 1204'de *Cengiz*'in *Naymanları* mağlup etmesiyle *Moğolların* hizmetine giren *Tata Tonga* bir *Uygur Türkü* idi. *Cengiz Han*'ın ilk fermanları *Tata Tonga* tarafından *Uygurca* olarak yazılmış ve *Nayman* imparatorluk mührü ile mühürlenmiştir. Aynı zamanda *Moğol* şehzadelerine hocalık yapan *Tata Tonga*'nın *Moğol* yazısının oluşumunda önemli rolü olduğu düşünülmektedir. (De Mailla, 1779, IX / s. 39; Rémusat, 1829, II / s. 61-63; D'Ohsson, 1852, I / s. 88-89)

b) 1206 yılında *Cengiz*'in emriyle *Moğol* kanunlarını derleyen *Şigi Kutuku* bunları *Uygur* yazısıyla yazılmış *Köke Debter* adlı bir mecmuada toplamıştı. (Gizli Tarih, epizot 203)

c) *Cengiz*'in 1223 yılında *Taoist* keşiş *Çang çun*'la yaptığı görüşme esnasında *Çingkay* adlı bir *Uygur*'un *Cengiz*'in sözlerini *Uygur* yazısıyla kaydettiğini *Çang çun*'un seyahatnamesinden öğreniyoruz. (Walley, 1931, s. 33-38; Róna-Tas, 1965, s. 121.)

3. MOĞOLLARIN RESMÎ HANEDAN TARİHLERİ

Göçebe *Moğol* konfederasyonunun bir cihan devleti hâline gelmesiyle birlikte gündeme gelen hanedan için bir resmî tarih yazdırma teşebbüsü, söz konusu epik tarihlerin bir ayıklama ve tenkit ameliyesine tabi tutulmasını; yazılı ve sözlü kaynaklara, mühim hadiselerle tanıklık etmiş kişilere müracaatla tek bir defterin yazılmasını beraberinde getirmiş olmalı. ‘*Olmalı*’ diyoruz zira bu düşüncemizi kati olarak dayandırabileceğimiz bir kayıt yok. Bununla birlikte büyük kağanın hazinesinde muhafaza edildiğini düşündüğümüz muhtemel bir nüshanın hanedanın *Toluy* kolunun resmî görüşünü yansıtmayı dolayısıyla aynı koldan gelen prenslerin yönetimindeki *Tebriz*’e getirilmiş olması mümkün. Çünkü müverrih *Reşideddîn*’in ilhanın hazinesinde korunduğunu haber verdiği *Moğol* diliyle yazılmış hanedan tarihi, bizim kanaatimizce ünik bir eser değil aslından istinsah edilmiş ikincil bir nüshadır.⁶ *Altan Debter* «*Altın Defter*» adındaki bu tarihin niçin bu ismi aldığına gelince buradaki altan sıfatı herhalde İngilizce ‘*royal*’ sıfatıyla karşılanmalıdır.⁷ Yani *Altan Debter*, dolaşımında bulunan alternatif defterlerin aksine hanedanın resmî tasvibine mazhar olmuş, sahih ve mevsuk olduğu kabul edilmiş defter yani *resmî hanedan tarihi* demek. Günümüze ulaşmayan söz konusu eserdeki içeriğe *Câmiü’l-Tevârîh* aracılığıyla sahibiz.

Ecdadının ve ulusunun tarihine karşı büyük bir alaka gösteren *Gazan Han*, veziri *Reşideddîn*’e *Türk ve Moğolların* tarihini kaleme alma görevini verdiği zaman emrinde *Moğol, Kıpçak, Uygur* boylarından birçok mütercimi görevlendirmişti. İlhanın hazinesinde korunan birçok buyruldu, evrak ve belge erişimine açılan âlim vezire kendi tabiriyle hem yârdan hem de ağıyardan saklanan resmî hanedan tarihini kullanması için müsaade de verilmişti. *Reşideddîn* eserinin *Sebeb-i Te’lîf* başlıklı giriş kısmında eseri yazmakla görevlendirilmesini anlatırken bu hususta şunları yazar:

“Bütün cihan padişahlarının gıpta ettikleri İran ülkesi şehensahlık taç ve tahtının, İslam padişahı Sultân Mahmûd Gazan Han halledallâhü mülkehu’nun mübarek vücuduyla şereflediği bu vakte gelince himmetinin yüceliği dolayısıyla mübarek hatırı, onu tertib ve tedvin ettirmeye meyleyledi. Bu kitabın müellifi olan Reşîdi Tabîbi Hemedânî lakabıyla anılan, İlhanîler devletinin bendesi Allahın yardımına sığınmış Fazlullâh bin Ebi’l Hayr aslalahâlâhü şânehû ve vakâhu ammâ şânehû’ya emir ve işaret buyurdu ki Moğolların ve Moğollar’a benzeyen sair Türklerin tarihini mamur hazinelerde bulunan, kısmen de emir ve hazretin emir ve mukarreplerine tevdi edilmiş olan ve şimdiye kadar hiçbir ferd

⁶ Müverrih *Reşideddîn*, *Altan Debter* adlı hanedan tarihinden eserinin iki yerinde bahseder:

I) Eserinin *Sebeb-i Telif-i Kitâb* kısmında ismini zikretmeden: “*Amma ahd be ahd târîh-i sahih-i îşân be ‘ibâret ve hatt-i Moğolî nâmüdevven ve nâmüretteb fasl fasl mübetter der hazâyin nigâh dâste bûdend.*” (Rüşen & Müsevî, 1373, s. 34)

II) *Tayciyut* boyunu anlatırken ismen: “*Der ba’zî nüshahâ-yı tevârîh-i Moğolân çünân âverde end ki kavm-i Tayciyut ez piser-i dovrom-i Dutum Menen, Naçin nâm vücûd âmede end ve munseib şode ve defter-i Altan Debter ki der hizâne-i hanân hemvâre be dest-i ümerâ-yı bozorg mahfûz bûde mutâla’a reft. Ve rüşen ve mu’ayyen nibişte est ki Tayciyut ez Çaraka Linkum piser-i Kaydu Han pedid âmede end...*” (Rüşen & Müsevî, 1373, s. 186)

⁷ P. Pelliot, söz konusu eserin altın mürekkeple yazılmış olmasını bir ihtimal olarak kabul etmekle birlikte, başlıktaki *altan* sıfatı için kıymetli, değerli (Fr. précieux) karşılığını teklif etmektedir. (P. Pelliot, 1930, s. 41)

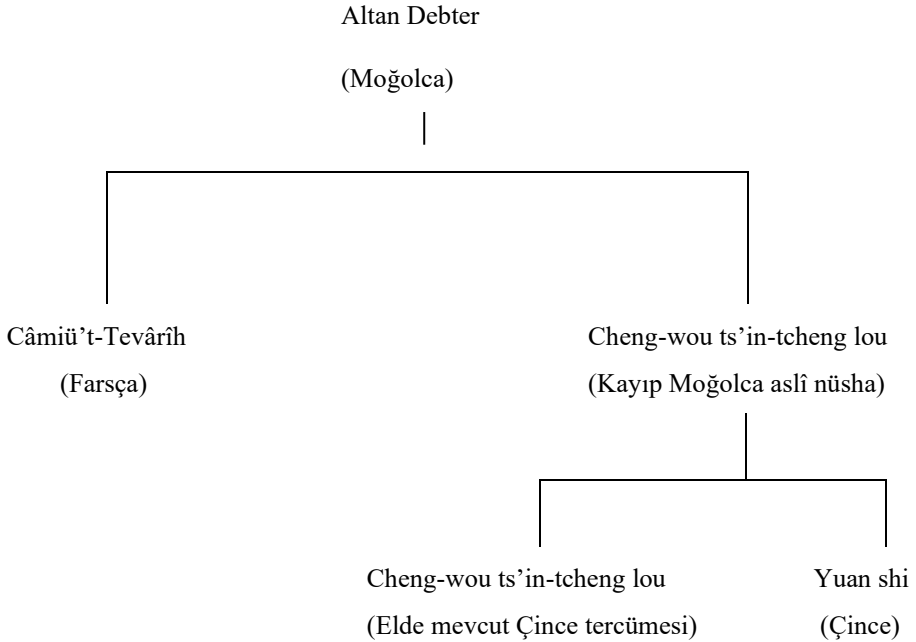
tarafından toplanamayan ve terki edilmek telif eylemek saadeti kimseye nasip olmayan, böyle olduğu halde her müverrihin, doğrusunu bilmeden bir kısmını avamdan duyarak istediği tarzda nakledip durduğu ve doğruluğuna kimsenin inanmadığı o fasıl fasıl rivayet ve hikayeleri tashih etsin, fazlaları çıkarsın, dikkat ve ehemmiyetle çalışıp şüphesiz bir hale getirdikten sonra temiz bir ibare ile tedvin ve tertib etsin. Şimdiye kadar gizlilik örtüleriyle örtünmüş ve gizlenmiş olan haber ve eserlerdeki kimsenin dokunmadığı nefis gelinlere benzeyen fikirler, görünüş tahtında şöhetle tecelli etsin. Mücmel veya mufassal olarak o kitapta zikredilmeyen ne varsa insan taifelerinin bütün sınıfları hazret-i A'lânın kulluğuna mülâzım bulunduklarından Hatay, Hint, Oğuz, Kıpçak ve diğer belli olan kavimlerin âlim ve hakimlerinden; hassaten rub'-i meskûnda çeşit çeşit hünerlerde ve Türk kavimlerinin neseplerini ve onların ahvaline ait tarihleri, bilhassa Moğollara ait olanı bilmek hususunda naziri olmayan ulu emir, İran ve Turan sipehdarı, cihan memleketlerinin müdebbiri Polad Çenksân dâme muazzaman'dan sorup anlasın ve onlara ait tarihlerden iktibas edilsin, bu suretle evvelinden sonuna kadar bütün havas ve avam tarafından bilinsin ve anlaşılın, Moğol devletinin zuhurunda meydana gelen büyük vak'a ve hâdiselerin ne suretle olduğu; günlerin geçmesi, ay ve yılların uzamasıyla mahv ve munderis olmasın ve nisyan perdesiyle örtülü kalmasın..." (Gölpınarlı, tarihsiz, s. 28-29)

İran'da bunlar olurken Çin de benzer gelişmelere tanıklık ediyordu. Kubilay Han'ın saltanatının dördüncü yılında (1263) Cengiz Han'a dair vesikaların her yerde aranması ve bulunanların Tarihçiler Bürosu'na teslim edilmesi istendi. Toplanan vesikalardan istifadeyle muâsır bir müverrih tarafından kaleme alınıp Kubilay Kağan'a takdim olunan bir eserin varlığından haberdarız. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XIII) 1285'ten önceki bir tarihte yazımı tamamlanan bu Moğolca eserin, baş kısmı eksik bir Çince çevirisi günümüze ulaşmıştır: *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*.⁸ Yalın üslubu Çince hanedan tarihlerinin tarz ve üslubunu anımsatan eserin Altan Debter'in Kubilay Kağan'ın sarayında mahfuz diğer nüshasını ana kaynak olarak kullanmış olması gerekiyor. Zira *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun eksik baş kısmında olmasını beklediğimiz Cengiz Han'ın ecdadının tarihi Yüen hanedanının sukutunu takip eden iki yılda yazılmış *Yuan shi*⁹'te korunmuştur. *Yuan shi*

⁸ *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*, 'Bilge ve Muharip İmparatorun Seferlerine Ait Rapor' [İng. *Record of the Personal Campaigns of the Wise and Martial (Emperor)*] anlamına gelmektedir. (Rachewiltz, 2004, I / s. 35)

⁹ *Ming shi* anallerinde 1369 yılına (Moğolların Çin'den kovulmasından sonraki yıl) ait kayıtlardan mezkûr senede imparator Hung wu'nun emriyle Moğollar dönemine ait kayıtların temin edildiği, Sung Lien ile Wang Wei'nin idaresinde Yüen hanedanı tarihini (*Yuan shi*) yazımına başlandığı öğrenilmektedir. 1369 yılının ikinci ayında başlanan eser, on altı âlimin müşterek mesaipleri neticesi aynı yılın sekizinci ayında tamamlanmıştır. Bununla birlikte Çin'deki son Moğol hanına ait bilgiler temin edilemediğinden ilgili kayıtları toplamak üzere *Ou yang Yu*, *Pekin*'e gönderilmiş; son kısmın eklenmesiyle eser 1370 yılının altıncı ayında nihai şeklini almıştır. Yüen hanedanı tarihini yazımında ağırlıklı olarak Çince ve kısmen Moğolca kaleme alınmış resmi vesikaların kullanıldığı düşünülüyor. Dört bölüm ve 210 alt bölümden oluşan eserin ilk kısmında yer alan kırk yedi alt bölümün ilki Cengiz Han öncesi Moğol tarihine ve Cengiz Han'ın tarihine ayrılmıştır. İkinci alt bölüm Ögedey ve Güyük'ü, üçüncü alt bölüm Mengü'yu, sonraki on dört alt bölüm Kubilay'ı anlatır. Geri kalan bölümler çöküşüne kadar Çin Moğollarının tarihini kapsamaktadır. İkinci kısımda muhtelif konulara ait raporlar vardır. Üçüncü kısım nesebnameler ve diğer bazı çizelgeleri içerir. Son kısım ise dönemin meşhur kişilerinin biyografileridir. *Yuan shi*'nin Cengiz Han, Ögedey, Güyük ve Mengü dönemlerini kapsayan birinci kısmının ilk üç bölümünün tercümesi ilk defa N. Y. Biçurin (*Peder Yakın*) tarafından 1829 yılında neşredilmiştir: *Istoriya Pervikh Chetirekh Khanov iz Doma Chingisova*. Bu çeviri, metnin özel isimlerin keyfi olarak tahrif edildiği XVIII. yüzyıla ait neşrine dayandığı için hayli elverişsiz bulunuyor. Krause'nin Almanca çevirisine gelince *Yuan shi*'nin birinci kısmı için yegâne mazbut çeviri olmak hususiyetini uzun süre muhafaza etmiştir. F.

yazarları *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun elimizdeki nüshada eksik baş kısmına da sahip olduklarından *Cengiz Han*'ın *Kaydu*'ya kadarki nesepnamesini özetleyerek *Yuan shi*'nin baş kısmına dercetmişler. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XIV-XV) Buradan *Cengiz Han* ve ecdadının tarihinin anlatıldığı bölüm açısından *Câmiü't-Tevârih*'in, *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun aslî nüshasının ve *bu nüshadan istifade eden Yuan shi*'nin aynı kaynağı yani *Altan Debter*'i kullanmış oldukları sonucuna ulaşıyoruz. Metinlerin farazî soy ağacı şu şekilde gösterilebilir¹⁰:

E. Krause, *Cingis Han: Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen*, Heidelberg, 1922. C. P. Atwood, yakın zamanda bu kısmı yeniden tercümeyle girişti ve *Cengiz, Ögedey, Güyük ve Kubilay* kısımlarını yayımladı: *The History of the Yuan*, Chapter 1, *Mongolian Studies* vol. 39, 2017-2018, s. 2-81; *The History of the Yuan*, Chapter 2, *Mongolian Studies* vol. 40, 2019-2020, s. 2-78. H. F. Schurman ikinci kısmın Yüen hanedanı ekonomisiyle alakalı 93 ve 94. bölümlerini çevirmiştir: *Economic Structure of the Yüan Dynasty*, Cambridge, 1956; P. Ratchnevsky, *Moğol ceza hukuku ve kanunlarına ait bölümün şerhli bir tercümesini yapmış ve ilk cildi 1937 yılında Un Code des Yuan* adıyla Paris'te yayımlamıştır. Tercümenin kalan üç cildi 1972-1985 yılları arasında F. Aubin'in yardımıyla basılabilmektedir. Hanedan ailesinin jenealojisine ve *Moğol* şehzadeleriyle memurlarına tahsis edilmiş iktalardan bahseden üçüncü kısmın 107. ve 108. kısımları *Louis Hambis* tarafından *Fransızca*ya tercüme edilmiştir: *Les Généalogies Impériales dans l'Histoire Officielle de la Dynastie Mongole*, Leiden, 1945; *Les Fiefs Attributés aux Membres de la Famille Impériale et aux Ministres de la Cour Mongole d'après l'Histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongole*, Leiden, 1954. İkinci kısmın coğrafya ile alakalı 58-63. bölümleriyle dördüncü kısımda *Moğollar* devrindeki meşhur kişilerin biyografilerine ayrılmış 114-208. bölümler hâlen tercüme edilmemiş bulunuyor. (Bretschneider, 1888, I / s. 180-191; Meserve, 1990, s. 117; Boyle, 1350, s. 1-2; Birge & Liau, 2023: II / s. 922-923.)

¹⁰ Yukarıdaki şema, Pelliot'nun *Cheng-wou ts'in-tcheng lou* çevirisinin mukaddimesinden alınmıştır. (Pelliot & Hambis, 1951, s. XV)

Hanedanın resmî tasvip gören tarihi, *Altan Debter*, İran'da *Arap-Fars* tarih yazım geleneğine ve Çin'de Çin kroniklerinin üslup ve tarzına bürünerek tekrar düzenlenmiş, böylece kaynakları aynı, kaleme alındıkları diller farklı paralel metinler ortaya çıkmıştır. Metinlerdeki müşterek üslup hususiyeti; epik anlatımın, yer yer güçlü bir lirizme kaçan savruk göçebe tarihlerinin izlerinin bunlardan bütünüyle kaybolmuş olmasıdır. Resmî tasvip ve himaye görmüş söz konusu tarihler kronolojik bir sırayı takip eden; yalın ve kuru bir üslubu benimseyen eserlerdir.

4. MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ

Moğol göçebelerine has destanî tarih geleneğini devam ettirdiği için *epik*, resmî görüşler dışında kaldığından başlığında olduğu gibi *gizli* diye vasıflandırabileceğimiz başka bir tarih daha vardır ki yukarıda üzerinde durulan resmî hanedan tarihlerinden hem muhteva hem üslup cihetiyle büsbütün ayrılır. (Boyle, 1350, s. 4) *Mongqol-un ni'ucha tobcha'an* (*Moğolların Gizli Tarihi*)¹¹ adlı bu epik tarihin aslî şekli XIII. Yüzyılda Orta Moğol diyalektiyle ve kuvvetle muhtemel *Uygur* yazısıyla yazılmıştı. Günümüze ulaşan versiyonu 1860'larda Rus sinologu rahip *Palladius* tarafından *Pekin Saray Kütüphanesi*'nde keşfedildi. *Moğol* diliyle fakat Çin işaretleriyle yazılmış olan metin kelime kelime ilerleyen Çince bir satır arası tercümeyi de içeriyordu.¹² (İnan, 1968, s. 510; Temir, 1942, s. 349; Kara, 2023, s. 976) *Gizli Tarih*, aslî versiyonunda bölümlere ayrılmamış ve noktalama işaretleri olmayan takriben 200 varaktan oluşan bir eserdir. Bilahare Çinli müstensihler eseri on iki kısım ve 282 paragraf halinde bölümlere ayırmışlardır. (Moses, 1988, s. 170) Eserin muhtevası şu sırayı takip ediyor:

- 1) *Moğolların* eski tarihi. *Temuçin*'in çocukluğu.
- 2) *Temuçin*'in gençliği. *Kereyit* hanı *Ong Han* ile dostluk.
- 3) *Merkitler*le mücadele. *Camuka* ile dostluk. *Temuçin*'in *Cengiz* unvanını alması.
- 4) *Cengiz*'in *Camuka* ile bozuşması.
- 5) *Tayciyutların* imhası. *Naymanların* yenilmesi. *Camuha*, *Ong Han* ve *Sengüm*'ün *Cengiz*'e karşı birleşmeleri. (1202)
- 6) *Cengiz*'in rakiplerini yenmesi. *Kereyitlerin* imhası. (1203)
- 7) *Nayman* ve *Merkitlerin* yenilmesi. (1204)
- 8) *Merkitlerin* bakiyeleri ile mücadele. *Güçlük Han*'ın teslimi ve ölümü. Büyük kurultayda *Cengiz*'e han unvanının verilmesi. Devlet ve idare teşkilatı (1205-1206).

¹¹ Eserin Çince adı *Yuan-chao-pi-shi*'dir. *Yuan*, Çin'de hüküm süren *Moğol* hükümdar ailesinin Çince unvanıdır. *chao* hanedan, *bi* gizli ve *shi* tarih anlamındadır.

¹² Eserin nüshaları, neşirleri ve üzerinde yapılmış çalışmalar hakkında bkz. T. Gülensoy, *Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (1986), c. 24-25, s. 273-282.

- 9) İdari teşkilat ve taksimat. *Kubilay, Boorçu, Muhali, Nayaga* ve başkalarının vazifelere tayini. (1206)
- 10) Saray ve ordu teşkilatı. *Kubilay*'ın *Karluklara* karşı seferi. (1206)
- 11) *Çin* seferi. (1211-1214) *Sultan Celaleddin*'e karşı sefer. (1219)
- 12) *Tangutların* imhası. (1226). *Cengiz*'in ölümü. (1227) *Ögedey*'in han seçilmesi (1228) ve icraatı. (Temir, 1942, s. 349-350)

Her ikisi de birer heyet çalışmasının mahsulü olan, yazımında birçok ikincil yazar ve çevirmenin mesaisinden faydalanılan, tertip ve redaksiyon heyetinin kimlerden oluştuğu da aşağı yukarı malum bulunan *Câmiü't-Tevârih*¹³ ve *Yuan shi*'nin aksine *Gizli Tarih*'in yazarı bugüne kadar meçhul kalmıştır. Yazarının kim olduğuna ilişkin yürütülen çeşitli iddiaları ayakları yere basmayan tahminler olarak tanımlamak öyle zannediyoruz ki yanlış olmaz. Okuryazarlığı bir kıstas olarak kabul eden bazı araştırmacılar devrin olaylarına tanıklık etmiş isimler arasında okuma yazma bildikleri kaynaklarca doğrulanan kişilere odaklanmışlardır. Üzerinde durulan isimler bilhassa *Tata Tonga*, *Çinkay* ve *Şigi Kutuku*'dur. (Atwood, 2007/II, s. 27)¹⁴ Hâlbuki söz konusu kişilerin imparatorluğun resmî görevlileri olmaları böyle bir tarih kaleme almalarına engel teşkil eder. Zira bozkır kahramanlığını yüceltmekte *Cengiz* ve haleflerini methetmekten daha cömert davranan *Gizli Tarih* yazarının amacı eserin adından da anlaşılacağı gibi hanedanın *mahrem tarihini* vücuda getirmek olmuştur. Burada bir adım daha öteye giderek onun *Cengiz* ve soyuyla ilgili övgülerinin yergi ile karışık örtük hicivler olduğunu eklememiz gerekiyor. Yazar, ileride örnekleneceği üzere *Cengiz* ve *Ögedey*'in karakter tahlillerinde oldukça korkusuz bir tavır takınmış gözükür. Resmî bir görevlinin bu tür söylemlerde bulunması pek muhtemel değildir. İkinci olarak *Cengiz Han*'ın dâhili mücadelelerini detaylarıyla tasvir eden yazarın iş Batı seferine geldiğinde bunu birkaç cümleyle geçiştirmesi hatta *Cengiz*'in *Moğolistan* dışındaki fetihleri ve haricî münasebetlerine dair yanlış bilgiler vermesi; onun bu olayların içinde değil, dışında olduğunu ispat eder. Bir görgü tanığı olarak devrin olaylarının içinde olduğunu kabul edecek olursak bu takdirde de onu olayların detaylarından habersiz ve detaylara ulaşmak ihtimali bulunmayan sıradan biri olarak görmek lazım gelir.

Gizli Tarih'in yazarı problemi kadar yazılış tarihi de dünden bugüne tartışılan ve hâlâ tam olarak çözülemeyen bir mesele olagelmıştır. Her ne kadar 282. epizotta bulunan ketebe kaydında (*İng. colophon*) eserin “*Sıçan yılının yedinci ayında Kerulen Nehri üzerindeki Köde'e Adası'nda, Dolo'anboldah ve Şilginçek mevkileri arasında saray kurulmuşken yazılıp tamamlandı...*” (Temir, 2019, s. XV; Gülensoy, 1986, s. 273) belirtilmişse de söz

¹³ *Câmiü't-Tevârih*'in telif süreci hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şükrü Özdemir, ‘*Câmiü't-Tevârih*'te Türklerin Kökenine Dâir Verilen Bilgilerin İncelenmesi’, yayımlanmamış doktora tezi, (2023), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Ar. Ens., İzmir.

¹⁴ Atwood, bu kişinin *Şigi Kutuku* değil, *Şigi Kutuku*'nun bir taraftarı olması gerektiğini öne sürmüştür. (Atwood, 2007 / II, s. 28)

konusu tarihlendirmenin hangi yıla tekabül ettiği hususunda bir görüş birliğine varılamamış, kolofonda geçen sıçan yılı için on iki hayvanlı takvim döngüsüne uygun farklı teklifler sunulmuştur. Bunlar arasında 1240 senesinin genel bir kabule mazhar olduğu söylenebilir. *Gizli Tarih*'in *Ögedey*'in saltanatı zamanını kısaca tasvir edip onun ölümünden bahsetmemesi¹⁵ *Palladius*, *Li Wen-t'ien*, *Naka Michio*, *T'u Chi*, *Pelliot*, *Haenisch* ve *Kozin*'in başını çektiği birçok ilim adamına *Gizli Tarih*'in 1240 yılında yazılmış olması gerektiğini düşündürmüştür. (Rachewiltz, 1965, s. 186) Görüşün geçerliliği 1941 yılında *Mösyö Grousset* tarafından sorgulanmış ve adı geçen *Fransız* âlimi bir sonraki sıçan yılı olan 1252 senesinin *Gizli Tarih*'in gerçek telif tarihi olup olmayacağı noktasındaki şüphesini bilim âleminin dikkatlerine arz etmiştir. *Grousset*'yi bu şüpheyeye sevk eden şey; *Gizli Tarih*'te halefiyet probleminin tartışıldığı aile meclisinde *Cengiz*'in *Ögedey*'in evlatlarının hanlık için gerekli kabiliyeti taşımamaları halinde yönetimin diğer çocuklarından birinin soyuna intikal edeceğini söylemesi (epizot 255)¹⁶ ve epizot 281'de *Ögedey*'in kendine yönelttiği tenkitlerdir. (Grousset, 1941, s. 22) P. *Pelliot*, aynı yıl *Mélanges Asiatiques*'te neşredilen makalesinde *Grousset*'nin kanıtlarını hakikate mutabık 'réelle' fakat hüküm vermek için yetersiz 'pas décisive' bulup reddetmiştir. Zira *Pelliot*'ya göre 1240 tarihinde *Moğol* aristokrasisi epizot 281'deki sözleri *Ögedey*'in ağzından söyletecek kadar yönetime hâkimdir. Ayrıca 1251'de *Köde'e Aral*'da bir büyük kurultay toplanmış olsa buna bizzat *Mengü*'nun da katılması gerekmektedir. Hâlbuki *Yuan shi*'de 1251 kurultayına dair herhangi bir kayda rastlanmaz. *Pelliot* makalesinde iki ihtimal üzerinde durmuştur: Ya bu kolofon tamamıyla hayal mahsulüdür 'imaginaire' ya da eğer böyle değilse 1240 yerine 1252'yi kabul ettirecek daha güçlü bir sebep bulunmamaktadır. (Pelliot, 1941: 2) Kolofondaki sıçan yılının hangi yıla tekabül ettiğini tespit etmenin bu makalenin sınırlılıklarını aştığını ve esasen makalenin böyle bir amacının da bulunmadığını göz önünde bulundurarak diğer görüşler üzerinde uzun uzadıya durmak istemiyoruz.¹⁷ Bununla birlikte ilk olarak 1901 yılında *Ting Ch'ien* tarafından teklif edilen 1228 senesinin bilahare *Igor de Rachewiltz* tarafından da savunulduğunu (Rachewiltz, 1965, s. 185 vd.); *W. Hung*'un kabul ettiği 1264 ve *Atwood* 'un savunduğu 1254 tarihlendirmelerinin alternatif görüşler olarak literatüre geçmiş bulunduğunu kaydetmeden geçmeyelim. (Rachewiltz, 1965, s. 188; Atwood, 2007/I, s. 1-44)

Gizli Tarih'in üslubu hakkında kalem oynatmaya teşebbüs ettiğimizde ister istemez eserin türü ve yazılış amacı hakkında yürütülen çeşitli hipotezlere göz atmak mecburiyetinde kalırız. *Grousset*, *Gizli Tarih*'i 'Bir destan, hiç değilse bir epik tarih' diye tanımlar. (Grousset, 1950, s. XIII) *Barthold* da buna yakın bir görüştedir. 'Kahramanlık destanı' ifadesini kullanır. (Barthold, 2020, s. 44) *Homeros* destanlarına nispetle daha *prosaïque* 'avamî' bulduğu eserin tarihi değeri hakkında *Vladimirtsov*; nisbeten olumlu bir yaklaşımı

¹⁵ Zira *Ögedey* 1241 yılı Aralık ayında vefat etmişti. (Pelliot, 1941, s. 2; Grousset, 1941, s. 22)

¹⁶ Yönetimin *Toluy* koluna intikali ancak 1251 yılında *Mengü*'nun tahta oturmasıyla mümkün olmuştu. (Pelliot, 1941, s. 22)

¹⁷ Eserin yazıya geçirildiği yıl için en makul tarihlendirmenin *Pelliot* ve *Gumilev* gibi bilgilerin kabul ettiği 1240 yılı olduğunu düşünüyoruz.

benimsemiştir, *Gizli Tarih*'i 'destanî vakayiname' olarak kabul eder. (Vladimirtsov, 1944, s. 22) *Okada*'ya göre *Gizli Tarih*, "İlginç olaylar icat etmekten ve edebî etkileyicilik uğruna ele aldığı malzemeyi eğip bükmekten çekinmeyen müellifi meçhul bir romandır." (Okada, 1969, s. 61) *Moses* ise eserde gerçekten kurgunun bir arada bulunduğunu fakat iç içe geçmiş olduğunu düşünür. Ona göre problem; eserde neyin destan, neyin efsane ve neyin tarih olduğunu kestirebilmektedir. (Moses, 1988, s. 172-173) Bizce yukarıdaki tanım ve değerlendirmelerin her biri bir açıdan doğrudur. Eserin *Cengiz Han*'ın ataları hakkındaki jenaoloji kısmı (epizot 1-58) taşıdığı *mitik* unsurlar dolayısıyla efsanevidir. İlk atanın bir kurt oluşu yahut *Alango*'a efsanesindeki mucizevî doğum bunu örnekler. *Mitik* unsurların büyük ölçüde kaybolduğu ikinci kısımda destan ve tarih iç içedir. (epizot 59-127) *Temuçin*'in hayatının ilk devresinin anlatıldığı bu kısımda yazarın gerçek olayları serbest hayal gücünü kullanarak olduğundan bir miktar farklı aktardığını hatta çarpıttığını iddia edebiliriz. 128. epizotla başlayıp 149. epizotla son bulan üçüncü kısım *Camuka* ile rekabetini; 150. epizotla 201. epizot arası *Ong Han*'la münasebetini anlatır. 202. epizottan sonrası han seçilişinden sonraki devreye aittir. (Okada, 1969, s. 61) Bu bölümlerde de hadiseleri ters yüz etmeler, tahrifler, mübalağalar söz konusudur.

Birinci bölümün *Moğollar* arasında yaygın müşterek mitik söylenceleri yansıttığı açıktır. Yani yazar, bizce 'destan şairi' demek daha doğrudur, bu kısmı ya başka bir kaynaktan alıp kendi üslubuyla yeniden oluşturmuştur ya da yazılı bir kaynaktan değil şifahî aktarımlardan eserine derc etmiştir. Dolayısıyla bu kısma destan demek yanlış olmaz. Sonraki bölümler dikkate alındığında eser içerdiği tarihî gerçeklik bakımından vakayiname, kurgusal eklemeleri bakımından roman, kurgu ile gerçeğin iç içe geçmiş olması bakımından tarihî roman, kasıtlı tahrifleri ve belki de sözde ifşaları göz önünde bulundurulduğunda hicviye olarak görülebilir. Eserin tür bilgisi bakımından tanımlanması *Mesnevi*'deki fil hikâyesine benzer, farklı tanımlamalara uygundur. Şu kadarı var ki yazılış amacı açısından esere bütüncül bir bakış *Gumilev*'e hak vermektedir; yani eser, siyasî bir hicviyedir. Şöyle açıklar *Gumilev*:

"Eser gayr-ı resmî şu dört partinin¹⁸ birbiriyle mücadeleye giriştiği 1240 yılında yazılmıştır: Savaş taraftarı yaşlı Moğollar, barışsever Moğollar, bürokrasi yani Çin yanlıları ve savaş taraftarı Nesturiler." (Gumilev, 2019, s. 260)

Müellifin birinci gruba mensup bulunduğunu ve eserini *Cengiz*'in şahsiyetini idealize eden resmî geleneklere karşı bir protesto olarak yazdığını düşünen *Gumilev* sözlerine şu değerlendirmeye devam etmektedir:

"...Şu hâlde diyebiliriz ki bu siyasî hicviye gazilerin bizzat hanın izniyle kültürlü elit tabaka tarafından sıkılıp bir kenara atıldığı zaman yazılmıştır. Ayrıca bu hicviye kalbi yaralı subaylar arasında propaganda yapmak amacıyla okunmuştur ve amacı toprağın ruhunun kendileri olduğunu, dolayısıyla imparatorluğun mevcudiyetini kendilerine borçlu sayıldığını göstermektir. Elbette Moğol yönetimi bu tür görüşleri yansıtan

¹⁸ Dört farklı zihniyetin demek istiyor.

propagandaların açıktan açığa yapılmasına müsaade etmeyeceği için de adı ‘Gizli Tarih’ idi.” (Gumilev, 2019, s. 262)

Cengiz Han hakkında müstakil bir eser kaleme alan *Ratchnevsky*, eserinin önsözünde *Gizli Tarih* müellifinden oldukça olumlu cümlelerle bahsetmiştir. Saray tarihçilerinin *Cengiz Han*’ın itibarına gölge düşürür endişesiyle sakladıkları birçok olaydan *Gizli Tarih* yazarının eleştirel tutumu (!) sayesinde haberdar olduğumuzun önemle altını çizen *Ratchnevsky*’ye göre bu tenkidî tavrı güya *cihan fâtihi*’nin karakter tasvirinde de aynıyle vâridtir. (*Ratchnevsky*, 1991, s. XIV-XV) Ne var ki *Gizli Tarih* üzerinde yapılacak dikkatli bir okumanın bizi *Ratchnevsky*’ninkilerle aynı olmak şöyle dursun taban tabana zıt kanaatlere ulaştıracağı muhakkaktır. *Ratchnevsky*’nin, *Gizli Tarih* yazarının tenkidî tavrına borçlu olduğumuzu zannettiği olayları *Gizli Tarih* yazarının ustalıklı kurgusuna borçlu olmamız ikinci ve herhalde es geçilmemesi gereken daha güçlü bir ihtimal olarak karşımızda duruyor. Tabii bahse konu olayların yazarın muhayyilesinde üretilmiş olması halinde aralarına sıkıştırılmış diyalogların da hayalî olduğunu söylemek gereksiz olacaktır. Öncelikle *Gizli Tarih* yazarının *Cengiz* ve haleflerine karşı takındığı tavrın çoğu kez objektif olmadığını belirtelim. İsmi meçhul müellifimiz *Cengiz* ve haleflerine karşı menfi tutumunu eserin başından sonuna kadar sürdürüyor. Öyle ki bu yolda hayalî olaylar icat etmekten, gerçekte olmuş hâdiseleri ters yüz etmekten ve yeri geldiğinde birbiriyle ilişkisi bulunmayan olayları inandırıcılık uğruna birbirine raptedivermekten çekinmiyor. Sevmediği kişileri başkalarına zemmettirip rezil etmek istediklerine kendi ağızlarından ifşa ve itiraflar düzdürüyor. *Temuçin*’in çocukluk ve ilk gençlik döneminden bahseden epizotlardan itibaren bu söylediğimize mebzul miktarda örnek buluyoruz. Bunlardan ilki *Yesügey*’in oğlunun köpeklerden korktuğundan bahsettiği pasajdır. Rivayete nazaran dokuz yaşına basmış olan oğluna kız istemek için eşinin akrabaları olan *Olkunutlara* gitmek üzere yola çıkan *Yesügey*, teklifi üzerine *Dai Seçen*’in kızı *Börte*’yi *Temuçin*’le nişanlıyor. (Temir, 2019, s. 19-21; Kaya, 2019, s. 49-51) Ananeye uyarak oğlunu nişanlısının yanında bırakan baba, ayrılırken dünürüne şu tavsiyede bulunuyor: “*Oğlumu damat olarak (burada) bırakıyorum. Fakat (o) köpeklerden korkar. Dünür! Oğlumun köpeklerce korkutulmasına müsaade etme.*” [(epizot 66) çevirisi için bkz. Onon, 2001, s. 61; Rachewiltz, 2004/I, s. 15] Bu satırlarda bizzat babası *Yesügey*’e söylenen uydurma bir cümleyle genç *Temuçin*’in korkaklığına dikkat çekiliyor. Savaşçı bir toplum için utanç kaynağı sayılabilecek korkaklık hasletinin cihan fatihine izafe edilmesi *Gizli Tarih*’i *İngilizceye* çeviren *Prof. Onon*’a garip gelmiş olacak ki köpek kelimesinin burada *Yesügey*’in düşmanları için kullanılmış olacağı ihtimali üzerinde durmuştur. (Onon, 2001, s. 61)

Bundan sonra dikkatimizi çeken ikinci önemli hadise *Temuçin*’in kıskançlıkla üvey kardeşi *Bekter*’i öldürmesi meselesidir. Kocası *Yesügey*’in ölümü ve kavminin onu yalnız bırakması sonrası *Öelün* zorlu günler geçirir, evlatlarını yabani meyve ve sebzelerle besler. Onlar da bir yaşa geldiklerinde olta ile balık tutmaya, tuttukları balıklarla annelerine bakmaya başlarlar. (epizot 74-75) Bir gün *Belgütey* ve *Bekter* oltalarına takılan bir balığı kardeşleri *Temuçin* ile *Hasar*’ın (Kasar) elinden alırlar. *Temuçin* ile *Hasar*, eve gelip

annelerine kardeşlerinden şikâyet ettiklerinde *Öelün*, onlara birlik ve beraberlik tavsiyesinde bulunur. Annelerinin nasihatlerine kulak asmayan iki kardeş, hayvan gütmekte olan *Bekter*'i bulur, yalvarmalarına aldırmadan onu oklayarak öldürürler. (epizot 76-77) Olayı yorumlayan bazı araştırmacılar, bunun basit bir balık tutma kavgasından fazlası olduğunu iddia etmişlerdir. Söz konusu iddia sahiplerine göre *Temuçin*, *Moğollarda* yaygın üvey anneyle evlenme âdeti (levirat) dolayısıyla evlilik çağına yaklaşmış büyük üvey abisini ortadan kaldırmak istemiştir. (Weatherford, 2021, s. 69; Ratchnevsky, 1992, s. 24; May, 2022, s. 53) Öte yandan *Gumilev*; bu rivayetin *Gizli Tarih* yazarının, okuyucularının zihinlerinde oluşturmak istediği *Temuçin* imajıyla ilişkili olduğunu öne sürüyor. *Gumilev*'e göre propagandist yazar, *Temuçin*'in basit bir vaka dolayısıyla kardeşini katledebilecek bir karakterde olduğuna vurguda bulunmak istemiştir. (*Gumilev*, 1987, s. 232)

Belgütey'in ölen öz kardeşinin intikamını almaya yeltenmemesi, sonraki hayatında da hiçbir şey olmamışçasına *Cengiz Han*'a sadakatle hizmet etmesi düşündürücüdür. Düşündürücü olan bir şey daha vardır ki o da *Câmiü't-Tevârih*, *Cheng wou tsing cheng lou* ve *Yuan shi* gibi erken dönem kaynaklarında *Bekter* diye bir kardeşten hiç bahsedilmemesidir. Bunu, utanç verici bir olayın resmî hanedan tarihlerinde kasıtlı olarak es geçilmiş olmasına bağlayabiliriz. Gerçekte hiç yaşanmamış olması muhtemel bu cinayet sahnesini *Gizli Tarih* yazarının engin muhayyilesine borçlu olduğumuzu düşünmek başka bir alternatiftir.

Gizli Tarih'te *Belgütey* ve *Bekter*'in *Temuçin*'in üvey kardeşleri olduğuna dair bir sarahat yoktur. Sadece iki yerde ismi zikredilmeden *Belgütey*'in annesi diye bahsedilen kişi *Öelün* müdür başka bir hanım mı? Bu kişinin *Yesügey*'in diğer eşi olduğunu anlamak ancak metnin dikkatle okunup yorumlanmasıyla mümkün oluyor. *Câmiü't-Tevârih*'te *Bekter*'den bahis yok ise de *Belgütey*, *Yesügey*'in başka bir hanımdan doğma oğlu diye kaydedilmiş, *Öelün*'den dünyaya gelmediği için diğer kardeşleri kadar itibar görmediğine değinilmiştir. (Rûşen & Müsevi, 1373, I / s. 282; Kerimî 1367, I / s. 209; Thackston 1998, I / s. 138)

Epizot 78'de *Bekter*'i öldürdüklerini çocuklarının yüz ifadesinden anlayan *Öelün*'ün onlara 'Katiller!' şeklindeki hitabını ve acı acı sitemlerini okuyoruz. Acılı ananın sitem dolu feryadında *Temuçin* ve suç ortağı köpek, aslan, yılan, deve ve kurt gibi vahşi hayvanlara benzetiliyor. (Temir, 2019, s. 28; Kaya, 2019, s. 56-57) Öyle anlaşıyor ki daha sonraki birçok epizotta yaptığı gibi burada da meçhul müellif, *Öelün Ana*'ya gerçekte hiç söylemediği hayalî sözleri söyletmektedir. Monologdaki amaç gerçekte hiç yaşanmamış bir olayı dramatik hale getirerek inandırıcılığını sağlamak olmalıdır. Bir sonraki epizot *Tayciyutların Öelün*'ün menziline verdikleri baskını ve *Temuçin*'in esir edilmesini anlatır. *Gizli Tarih*'e gereğinden fazla itimat eden bazı araştırmacılar bu baskının delikanlılık çağına ulaşmış *Temuçin*'i potansiyel bir tehlike addeden ve onu bertaraf etmek isteyen düşmanlarınca yapıldığına inanmış gözüküyorlar. (Fox, 1939, s. 48; Vladimircov, 1950, s. 21; Grousset, 2011, s. 209; Lamb, 2019, s. 23) Bu araştırmacıların sorulması gereken bir soruyu es geçtiklerine işaret etmemiz gerek. *Temuçin*'i tehdit ve tehlike olarak gören *Tayciyutlar* niçin diğer erkek kardeşlere ilişmiyorlar? Niçin *Hasar* ve kardeşlerine, "Büyük

kardeşiniz Temuçin'i gönderin, başkasının lüzumu yok." diye bağıyorlar? *Tayciyut* baskınının *Bekter*'in hemen öldürülmesini anlatan epizotun peşine yerleştirilmesi aslında kasıtlıdır. Her ne kadar iki olay arasında bağlantı doğrudan yazar tarafından kurulmamış ise de burada okuyucunun, cinayet suçu işlemiş birinin cürmünün cezası olarak tahta bukağıya vurulduğunu düşünmesini sağlayan bir kurgu söz konusu. Yakın zamanda konuyu tekrar ele alan *May* ve *Weatherford* gibi bilim insanları bu ayrıntıyı fark etmişlerdir. (May, 2021, s. 61-62; Weatherford, 2021, s. 71) Şu kadarı var ki *Bekter* cinayeti hiç yaşanmamışsa *Temuçin*'in *Tayciyutlara* esir düşmesini bununla ilişkilendirmek de doğru olmaz. *Reşideddîn*'in bildirdiğine göre babasının vefatında henüz on üç yaşında olan genç *Temuçin*, hayatının bundan sonraki on beş yılını güçlükler ve problemlerle mücadele ederek geçirir. (Rüşen & Müsevi 1373, I / s. 325; Kerîmî 1367: I / s. 240; Thackston, 1998, I / s. 159) Bu süreçte *Merkitlerin* eline düşer. Kısa süreli bir esaretten sonra onların elinden kurtulur. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 93; Kerîmî, 1367, I / s. 71; Thackston, 1998, I / s. 52) Aynı dönemde farklı zamanlarda *Tayciyutlar* tarafından da birkaç kez esir alınır. Bunlardan birinin sebebi *Câmîü't-Tevârih*'te açıkça kaydedilmektedir. *Camuka Seçen*'in akrabalarından *Tayçar*¹⁹ adlı biri *Celayirlerden Coçi Termele*'nin hayvanlarını çalmak kastıyla *Ölegey Bulak* denen mevkie gelir. *Coçi Termele* de onu oklayarak öldürür. *Celayirler* o tarihte *Temuçin*'in hizmetinde bulunduklarından hadise *Camuka* ile *Temuçin*'in arasını açar, *Camuka*'nın *Tayciyutlara* iltihakına sebep olur. *İkiras*, *Korulas*, *Uruut* ve *Noyakin* boylarının da katılımıyla *Temuçin* aleyhine büyük bir ittifak meydana gelir. Düşmanlarının üstesinden gelemeyen *Temuçin*, *Tayciyutlar* eline esir düşer, bu esaretten ancak *Sorkan Şira*'nın yardımıyla kurtulur. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 327-328; Kerîmî, 1367, I / s. 242; Thackston, 1998, I / s. 159-160) O devirde göçebeler arasında siyasî sebeplerle yahut fidye almak kastıyla düzenlenen baskınların süreklilik arz eden durumlar olduğunu biliyoruz. Nitekim *Reşideddîn*, *Temuçin*'in *Merkit* esaretinden fidye ödeyerek kurtulduğunu aktarır. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 94; Kerîmî, 1367, I / s. 71; Thackston, 1998, I / s. 52) *Tayciyut* esaretlerinden yukarıda aktardığımız en bilindik olanının temelinde de siyasî sebepler yatmaktadır. *Tabakât-ı Nâsiri* müellifinin bu esareti H. 584 yılına (m. 1188-1189) yerleştirmesi muhakkak ki doğru değildir. (Sun, 1957, s. 69) Fakat esir alınmasının öncesinde *Temuçin*'i bertaraf edebilmek için birçok boyun aleyhinde birleşmesi, hadisenin takribî tarihlendirmesinde onun belirli bir güce eriştiği dönemi düşünmemizi gerekli kılar. *Gizli Tarih* yazarının bu olayı olduğundan farklı bir şekilde cihan fatihinin hayatının erken bir devrine yerleştirmesi *Temuçin*'e birbiri ardınca izafe ettiği *korkak* ve *câni* sıfatlarına bir yenisini eklemek düşüncesinden kaynaklanıyor: 'mücrim'.

Gizli Tarih'te olumsuz *Cengiz* imajına katkı sunan tüm epizotları detaylı bir şekilde değerlendirmek bahsin gereksiz uzamasına sebep olacağından birkaç tanesine daha işaret etmekle yetinelim:

¹⁹ Bazı nüshalara göre Negüçer.

Epizot 98 ve devamında anlatılan *Merkit* baskının tasvirinde *Temuçin* bencil ve korkak biri olarak tanıtılır. Kaçarken yedeğinde bir at olduğu halde eşi *Börte*'yi yanına almaz. (epizot 99) Baskından sonraki üç gün boyunca canının derdine düşmüş görünür, kaçırılan eşini aklına bile getirmez. Hatta *Merkitlerin* gittiğinden emin olmak için keşfe gönderdiği *Belgütey*, *Boorçi* ve *Celme*'yle birlikte gitmek cesaretini gösteremez. *Burhan Haldun*'a çıkıp canını kurtardığını düşündüğü dağa adaklar adar, her sabah gelip onu yücelteceğine dair söz verir. (epizot 103) (Temir, 2019, s. 38-41; Kaya, 2019, s. 64-67; Fox, 1939, s. 55; Vladimircov, 1950, s. 27)

Epizot 104, eşini kurtarmak için çare arayan *Temuçin*'in *Kereyit* hanı *Togoril Ong Han* nezdine gidişini anlatır. *Ong Han*, *Temuçin*'e *Camuka*'ya da haber iletmesini, birlikte ortak bir askeri harekât yapılmasını teklif eder. *Camuka*, *Merkitlerin* ezilmesi planına katılır; *Botohan-bo'orcid*'te birleşmek üzere sözleşirler. (epizot 105-106) Sözleşilen yerde toplanan müttefik kuvvetler ileri hareketle *Tohto'a Beki*'nin yurdunu basıp yağmalarlar. *Tohto'a*, *Dayir Usun*'la birlikte güç bela firar etmeye muvaffak olur. (epizot 108-109) Kaçan *Merkitler* arasında bulunan *Börte*, kendisini bulmak ümidiyle "*Börte! Börte!*" diye seslenen kocasını sesinden tanıyıp gelir. *Börte* ve *Temuçin* birbirlerine sarılıp kucaklaşırlar. (epizot 110) (Temir, 2019, s. 43-49; Kaya, 2019, s. 68-75) Hadisenin tahliline geçmeden önce *İranlı* müverrih *Reşideddîn*'in *Cengiz Han*'ın hayatında 1194 senesi öncesi olayların tarihlendirilemeyeceğini kaydettiğini belirtmemiz gerekiyor. *Gizli Tarih*'te ve *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'da da durum farklı değildir. Birincisinde 1200, ikincisinde 1201 senesi öncesine ait olaylar tarih zikredilmeden aktarılır. Dolayısıyla *Börte*'nin hangi yıl kaçırıldığı belli değildir. Öte yandan olayın takribî tarihlendirmesini yapmakta yardım alabileceğimiz birtakım başka veriler vardır. Örneğin *Gizli Tarih* epizot 254'te *Çağatay*, ağabeyi *Coçi* hakkında babasına "*Bizi bu Merkit artığına mı bırakacaksınız?*" cümlesiyle sitem eder. (Kaya, 2019, s. 203) Bu cümlede *Coçi*'nin *Cengiz*'in öz oğlu olmadığına, *Merkit* esareti sırasında gayrimeşru bir ilişkiden doğmuş olduğuna ima vardır. *Börte*, *Coçi*'yi 254. epizotun ima ettiği gibi *Merkit* esareti sırasında yahut sonrasında doğurmuşsa ve esir alındığında hamile değilse şu halde kaçırılışı ile *Coçi*'nin doğumu arasında bir seneye yakın bir süre geçmiş olmalıdır. *Cengiz Han*'ın üçüncü oğlu *Ögedey*'in 1241 yılında 55 yaşında öldüğünü biliyoruz. Bu bilgi doğru kabul edildiğinde ağabeyi *Coçi*'nin doğumu için 1184'den, *Merkit* baskını için de 1183'ten daha geç bir tarih mantıklı olmayacaktır. (Pelliot, 1951, s. 266) Öte yandan *Câmiü't-Tevârih*'ten *Coçi*'nin vefatında 30 küsur yaşında olduğunu öğrenmekteyiz. (Rûşen & Müsevi 1373, II / s. 733) *Coçi*'nin öldüğünde kırk yaşında olduğunu kabul etsek bile vefat senesi olan 1227'den kırk çıkardığımızda 1187 senesine ulaşırız. Belli ki *Ögedey*'in vefatında 55 yaşında olduğu bilgisi biraz şüphelidir ve *Börte*'nin kaçırılışı 1190 senesi civarında olmalıdır.

Reşideddîn'in rivayetine itimat caizse *Börte* esir edildiğinde zaten gebedir. *Merkit* şefi tarafından hediye olarak *Kereyit* hanına gönderilen *Börte*, *Ong Han* tarafından saygıyla karşılanmış, kendisine gelini gibi muamele eden hükümdar tarafından eşine geri yollanmıştır. (Rûşen & Müsevi, 1373, II / s. 708-709; Kerîmî, 1367, I / s. 504-505; Thackston, 1998, II / s. 347-348) Bu tarihte *Merkit* şefi olan *Tohto'a*'nın *Ong Han*'ın

damadı olduğunu ve *Merkitlerle Kereyitlerin* arasında uzun süredir barış ve dostluğun hâkim olduğunu kaydetmeden geçmeyelim.

Kereyit hanı *Ong Han*'ın geçmişine dair *Câmiü't-Tevârih* ve *Gizli Tarih*'in büyük ölçüde örtüşen aktarımları *Börte*'nin kurtuluşuna dair yukarıda özetlenen hikâyenin kurgu mu gerçek mi olduğunu anlamamızı sağlayan bazı ipuçlarını gözler önüne seriyor. *Reşîdeddîn*, '*Cengiz Han*'la *Ong Han* Arasında Dostluğun Başlaması' başlıklı bölümde *Kereyit* hükümdarıyla alakalı olarak şu bilgileri verir:

"*Ong Han*'ın *Yesügey Bahadır*'la dost ve anda olmalarının sebebi budur ki *Ong Han*, pederi *Buyruk Han*'ın vefatından sonra *Kurçakuz*'la hükümdarlık mücadelesine giriştikleri için birkaç biraderini ve yeğenini öldürdü. Biraderlerinin isimleri *Tay Timur* ve *Tayşi*, yeğeninin adı *Boka Timur*'du. Bu sebepten amcası *Gür Han*, onunla harpler yaptı. *Ong Han* mağlup oldu, bir müddet ne yapacağını bilemedi. Derken *Yesügey Bahadır*'a sığındı. *Yesügey Bahadır* ona yardım etti. *Gür Han* üzerine sefere çıktı, hücum edip onu *Kaşın* tarafına sürdü. Hükümdarlığı ondan alıp *Ong Han*'a verdi. Bu minnet borcu sebebiyle anda 'kan kardeş' oldular. Bundan sonra küçük kardeşi *Erke Kara*, *Ong Han*'ın kardeşlerini öldürdüğünü ve hükümdarlığı eline aldığını görüp mağlup vaziyette kaçtı, *Nayman* ülkesine *İnanç Han* nezdine gitti. *İnanç Han*, *Erke Kara*'ya iyi davrandı. Bir süre sonra ordu göndererek ona yardımda bulundu. *Kereyit* ordusu *Ong Han*'dan yüz çevirdi. Bu esnada *Yesügey Bahadır* vefat etmişti. *Ong Han* birkaç memleketten geçip *Türkistan* padişahı *Karahitay Gür Han*'a sığındı. Bu memlekette *Uygur* ve *Tangkut* şehirlerinde karışıklık vardı. *Ong Han* perişan bir durumda kaldı. O kadar kötü bir duruma düştü ki beş keçisinin sütüyle yetinmek zorunda kaldı. İki üç devesiyle geçimini sağlıyordu. Bir müddet böyle sefil bir durumda kaldıktan sonra *Cengiz Han*'ın zuhurunu, güç ve kuvvet kazandığını işitip pederi *Yesügey Bahadır*la dostluğu sebebiyle 592 senesi (m. 1195/1196) aylarına tesadüf eden ejderha yılı (huy yıl) ilkbaharında *Cengiz Han*'ın yurduna yakın *Güsegü Navur* denen mevkiye geldi. Burası *Yesügey Bahadır*la birlikte oldukları yerd. *Tagay* ve *Süvegey* adındaki iki nökerini *Kerülen Nehrinin* yukarı kısmına *Cengiz Han* nezdine yolladı, geldiğini haber verdi." (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 362-363; Kerîmî, 1367, I / s. 266-267; Thackston, 1998, I / s. 175-176)

Yukarıdaki pasajdan anladığımız kadarıyla *Ong Han*, hayatında iki kez sürgün hayatı yaşamıştır. Birincisinde onu bu sürgüne amcası *Gür Han* mecbur bırakmış ve sürgünden *Yesügey* ile *Tohto*'a'nın yardımıyla dönüp tahtına kavuşmuştur. Küçük kardeşi *Erke Kara*'nın *Nayman* hanının yardımıyla onu yurdundan etmesiyle başlayan ikinci sürgün hayatının sona erişine gelince bu da *Temuçin*'in yardım elini uzatmasıyla mümkün olmuştur. Aslında *Gizli Tarih*'te 150, 151 ve 152 nolu epizotlarda *Reşîdeddîn*'in aktardıkları aşağı yukarı benzer cümlelerle anlatılır. (Temir, 2019, s. 79-81) 177 nolu epizotta konuya tekrar dönüş yapılır ve bu kez aynı olaylar *Temuçin*'in ağzından aktarılır. (Temir, 2019, s. 101-102) *Temuçin* burada *Ong Han*'a eski günlerden bahsetmekte, tahtına ilkinde babasının ikincisinde kendisinin yardımıyla kavuştuğunu hatırlatmaktadır. *Ong Han*'ın 1195 senesine kadar ikinci sürgününde olduğu ve *Börte*'nin kaçırılışının takriben 1190 senesine tesadüf ettiği göz önünde tutulursa *Börte*'nin kurtuluşunu tasvir eden

romantik hikâyenin büsbütün uydurma ve kurgu olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu tarihte *Ong Han*'ın bir sefer düzenleyecek gücü yoktur ve *Merkit* şefi olan damadı *Tohto'a* ile arası iyidir. *Börte*'nin kurtarılışı da bir askeri harekâtla değil, diplomasi ve ikili ilişkilerle mümkün olmuştur. *Börte*'nin kaçırıldığı tarihte *Orta Asya* steplerinde serseriyane dolaşan *Ong Han*, *Temuçin*'e askeri bir harekât için yardım etmek şöyle dursun bundan ancak beş altı sene sonra yurduna *Temuçin*'in yardımıyla dönebilmiştir. (Rüşen & Müsevi, 1373, I / s. 362-363)

Ong Han hikâyesinin yardım edeni değil yardım edileni ise *Gizli Tarih* burada da hakikati ters yüz etmiş oluyor. *Yurduna döndükten* sonra 1197 senesi sonbaharında *Ong Han*'ın *Temuçin*'le birlikte *Merkitler* üzerine ortak bir harekât düzenlediğini hem *Câmiü't-Tevârih* hem de *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'dan öğreniyoruz. Yine aynı kaynaklara göre *Ong Han*, bir yıl sonra *Merkitler* üzerine ayrıca bir sefer düzenliyor. (Rüşen & Müsevi 1373: I/364; Pelliot, 1951: 264-265) Bu seferler sürgünden dönmüş olan *Ong Han*'ın eski gücüne kavuşmak için yaptığı yağma akınlarıdır ve *Börte* hadisesi ile uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Buradan hareketle *Börte*'nin kurtarılışının, *Gizli Tarih* yazarının ilgisiz olayları birbirine eklemleyerek oluşturduğu dramatik yahut romantik sahneleri örneklemekten öteye geçmeyen başka bir kurmaca olduğunu söyleyebiliriz.

Epizot 131, *Onon Nehri* kenarında verilen toyda adı bir hırsızlık vakası sebebiyle *Cürkinlerden Atlet Buri* (*Buri Bökö*) ile *Belgütey* arasında çıkan kavgayı anlatır. *Buri*, boğuşma sırasında *Belgütey*'i yaralar. *Temuçin*, yarasının ehemmiyetsiz olduğunu söyleyen *Belgütey*'in sözlerine kulak asmaz ve iki taraf birbirine girer. Kavgada *Temuçin*'in adamları, *Cürkinleri* alt ederler. Bilahare *Cürkinlerin* isteği üzerine barış yapılır. Öyle anlaşılıyor ki *Temuçin*, *Kabul Han*'ın diğer evlatlarının nüfuzundan çekinir ve *Buri*'ye olay mahallinde bir şey yapamaz. Fakat *Tatar* seferi sonrası *Cürkinler* tedib edilince sinsi intikam planını *Buri*'yle *Belgütey*'i güreştirerek tatbik eder. Esasen ulusunun başpehlivanı olan *Buri*'nin *Belgütey*'e yenilmesi mümkün değildir. Fakat *Temuçin*'in hışmından çekinen *Buri*, *Belgütey*'e hamle yapmaz. *Belgütey* rakibini havaya kaldırır ve yere düştüğünde beli kırılan *Buri* trajik bir şekilde ölür. (epizot 140) Babası *Yesügey*'in amcasının oğlu olması dışında gerçek bir kahraman olan *Buri*'yi intikam hislerine kurban eden *Temuçin* bu olayda da kindar ve en yakın akrabalarına daha acımayan gaddar biri kimliğiyle görünür. (Temir, 2019, s. 62-63, 68-69; Kaya, 2019, s. 87-88, 92; Gumilev, 1987, s. 234; Ratchnevsky, 1991, s. 55-56; Sun, 1957, s. 95)

Epizot 155'te *Tatarlardan* esir alınan *Yesügen Hatun*, kendisini eş olarak kendine alan *Temuçin*'den âdeta tiksinti duyar. Ondan kurtulmak için ablasının kendisinden daha güzel olduğu ve hana zevce olmaya daha layık olduğu bahanesini uydurur. *Yesügen*'in yerini terk ettiği ablası *Yesui*'nin tavrı da çok farklı değildir. (epizot 156) İç geçirişinden hoşnutsuzluğunu sezinleyen *Temuçin* eşinin eski kocasını buldurup infaz ettirir. (Gumilev, 1987, s. 234)

Gizli Tarih'te *Toluy* müstesna *Cengiz*'in tüm oğulları da olumsuz özelliklerle tanıtılır. 254 nolu epizotta *Coçi*'nin gayrimeşru olduğu ima edilir. (Kaya, 2019, s. 203) Epizot 243'te

Çağatay'ın dik kafalılığı ve dar görüşlülüğüne vurgu yapılır. (Onon, 2001, s. 225) Epizot 281'de başarılarını sıralayan *Ögedey*, kabahatlerini de itiraf eder. Daha doğrusu *Gizli Tarih* yazarı onun hakkında söylemek istediklerini uydurma bir nutukla ona söylettirir. Buna göre *Ögedey*; içki ibtilası ve kadın düşkünlüğü gibi zaafları olan, sâdık bir kumandanını haksız yere öldüren, av hayvanlarının kardeşlerinin mıntıkasına gitmesini engellemek için memleketine çitler ve hendekler yaptırmaya tenezzül eden biridir. (Temir, 2019, s. 205; Kaya, 2019, s. 225)

Gizli Tarih; hiç yaşanmamış olaylar icat etmek, hiç söylenmemiş diyalogları bu olaylar içerisinde yer alan kişilere söyletmek ve gerçekte olmuş olayları serbest hayal gücü tekniğiyle genişletmek gibi özellikleri bir kenara bırakıldığında bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalarla da lebaleb doludur. Çarpıtmalar dışındaki bu kasıtsız bilgi hataları *Cengiz*'in haricî münasebetleri ve fetihleri kısmına gelindiğinde daha fazla göze görünür hale gelir. Konuyu örneklemek adına bahse konu bölümlerden rastgele seçtiğimiz birkaç epizotun ne derece belirgin yanlışlar içerdiğine bakalım. Epizot 238, *Uygur iduqutunun*²⁰ elçileri *Atkirah* ve *Darbai*'ın *Cengiz* nezdine gelmelerini anlatır. *Gizli Tarih* rivayetine göre elçiler *Cengiz*'e hükümdarlarından şu mesajı getirmişlerdir:

“Sanki bulutlar dağılmış,

Annemiz güneş tekrar gözükmüş gibi,

Sanki buzlar çözölmüş,

Nehrin suyu tekrar bulunmuş gibi,

Cinggis-hahan'ın adı ve şöhreti bize sevinç getirdi. Çinggis-hahan bana emrederler mi?

Altın kuşağından bir altın iplik

Al elbisesinden bir artık parça bana da lütfederler mi? Senin beşinci oğlun olarak bütün gücümü sana hasretmek isterim!”

Cengiz Han bu sözlerden memnun olarak : *“Ben kızımı ona vermek ve kendisini beşinci oğlum yapmak isterim. Iduqut, altın ve gümüş ile büyük ve küçük incilerle, diba ve damasko kumaşlarıyla ve ipekli kumaşlarla buraya gelsin!”* diye cevap yollar. *Iduqut*, mesajı alınca *Cengiz*'in huzuruna gider, *Cengiz* onu himayesine alarak kızı *Al Altun*'la evlendirir. (Temir, 2019, s. 159-160)

Gizli Tarih'in bu rivayetinde birçok problem vardır. Birincisi *Yüan Sheng wu ch'in cheng lou* ve *Câmîü't-Tevârîh*'te ilk elçi yollayanın *Cengiz* olduğu, *Iduqut*'un sefaret heyetinin buna karşılık olmak üzere gönderildiği kaydedilir. Karşılıklı ilk heyetlerin teatisi 1209 yılında olmuştur. Adı geçen *Darbai*, *Uygur* elçisi değil *Iduqut* nezdine gönderilen *Moğol* elçisidir ve *Uygur* sefaret heyetiyle birlikte geri dönmüştür. *Iduqut*, yine bu sene içinde *Cengiz*'e *Merkitlerin* ahvalini haber vermek üzere yeni bir heyet göndermiş, *Ch'an Nehri*

²⁰ Bu kişi *Cengiz*'e gönül rızasıyla boyun eğen *Uygur* hükümdarı *Barçuk Art Tegin*'dir. (Rachewiltz, 2004/II, II / s. 846)

kıyısında *Cengiz*'in eski düşmanları olan *Merkitleri* mağlup ettikten sonra *Cengiz*'in ikinci elçi heyetini kabul etmiştir. *Cengiz*'e tabiiyet arz etmek üzere *Kerulen*'e gitmesi ise bundan tam iki sene sonra yani 1211'dedir. Görüldüğü üzere şahısları ve olayları birbirine karıştıran *Gizli Tarih* yazarı, farklı zamanlarda meydana gelmiş ve üç seneye yayılmış olaylar zincirini tek bir hadise gibi anlatmaktadır.²¹

Epizot 265'te *Cengiz*'in köpek yılı (1226) sonbaharında *Tangutlar* üzerine sefere çıktığı ve aynı yılın kış mevsiminde tertip edilen bir süre avında atından düşüp yaralandığı aktarılır. Bundan sonra *Aşagambu* ile muharebesinden ve savaş ganimetlerinin taksimi esnasında *Bo'orçu* ile *Mukali*'ye iltifatlarla bulunup ganimetlerden istedikleri kadar alabileceklerini söylediğinden bahsedilir (Epizot 266):

“Aranızda paylaşın,
Güzel erkek çocukları,
Kuş avı esnasında,
Peşinizde dolaşsın,
Güzel kız çocukları,
Yanınızda büyüüyüp kadınlarınızın
Elbisesini yamasın.” (Temir, 2019, s. 187-188)

İşin gerçeği ise *Kuzey Çin*'in fethini tamamlamakla görevlendirilen *Mukali*'nin 1223 yılında muvaffakiyetsizlikle sonuçlanan *Ching-chao* ve *Feng-hsiang* kuşatmalarının ardından *Şansi*'ye çekilmiş ve burada hastalanarak vefat etmiş olduğudur. Yani *Cengiz*'in 1226'daki *Tangut* seferiyle *Mukali*'nin vefatı arasında üç yıl vardır, dolayısıyla aralarında böyle bir diyalogun geçmesi de söz konusu değildir.²² (Rachewiltz, 1977, s. 54; Kwanten, 1978, s. 35; Atwood, 2004, s. 393; Koçak, 2021, s. 29)

Epizot 260, *Ürgenç*'i fetheden *Coçi*, *Çağatay* ve *Ögedey*'in babalarının yanına dönüşlerini anlatır. Güya *Cengiz* şehirden alınan esirleri kendi aralarında taksim edip kendi payını ayırmayan şehzadelerine kızmış ve onları üç gün huzuruna almamış. Nihayet *Bo'orçu*, *Mukali* ve *Şigi Kutuku*'nun araya girmesiyle onları kabul edip epey azarlamış. Rivayetin bu kısmının bütünüyle fiktif olduğu açık olmakla birlikte²³ esasen devamı çok daha ilgi çekicidir. *Honghai*, *Honghatar* ve *Şormahan Horçi* adlı cengâverler *Cengiz*'den tecrübesiz olan oğullarını azarlamamasını istemişler ve kendilerini *Bağdat* üzerine gönderirse ona

²¹ Rivayetin varyantları ve *Gizli Tarih* rivayetinin bulanıklığı hakkında bkz. (B. Ögel, 2002, s. 2 vd.)

²² Rivayet, *Gizli Tarih*'i İngilizce'ye tercüme edip notlayarak neşreden *Prof. Onon*'u da şaşırtmış olduğundan *Cengiz*'in bu konuşmayı *Bo'orçu* ve *Mukali* ile değil onların evlatlarına hitaben yapmış olması söyleyerek gereksiz bir teville başvurmuştur. (Onon, 2001, s. 261)

²³ *Ürgenç*'in fethinden sonra *Kazak* bozkırlarına dönen *Coçi* babasını asla bir daha görmemiştir. *Mukali*, *Bo'orçu* ve *Şigi Kutuku* ise bu tarihte *Çin*'deki askeri kuvvetlere komuta etmektedirler. (May, 1996, s. 9-10)

altın, gümüş, ipek, servet ve esir getirebileceklerini vadetmişler. Yumuşayan *Cengiz; Honghai* ile *Honghatai*'ı kendi yanında alıkoymuşsa da *Şormahan*'ı (bilindik telaffuzu ile *Çormagan*) *Bağdat*'ı fethetmek üzerine halifenin üzerine göndermiş.²⁴ (Temir, 2019, s. 183-184) Epizot 270, *Ögedey*'in tahta çıkışından sonra tamamlanamayan fetih için *Çormagan*'a takviye kuvvetler gönderdiğini aktarır. (Temir, 2019: 191) Epizot 274'te tekrar *Çormagan*'ın zikri vardır. Buna rivayete nazaran *Çormagan*, *Bağdat* halkını yenmiştir. Muvaffakiyeti sebebiyle onu *Bağdat*'a vali atayan *Ögedey* her sene nezdine hediyeler ve yük hayvanları göndermesini emrediyor. (Temir, 2019: 195) Kaynaklarca teyit edildiği üzere *Moğolların Bağdat* üzerine ilk akınları 1238 yılında olmuş ve bu akın *Halife Mansur* kuvvetleri tarafından püskürtülmüştür. (Rachewiltz, 2004/II, s. 956-957) *Çormagan* ise *Bağdat*'ı fethetmekle değil *Sultan Celaleddin*'i yakalamakla görevlendirilmiştir. Olaylar ve şahısları birbirine karıştıran *Gizli Tarih* yazarı, büyük bir yanılmanın içindedir. 1229-1230'da *İran*'a gönderilen *Çormagan*'ın 1211'de *Bağdat* halifesi üzerine gönderildiğini zannediyor. Hatta onun *Ögedey* devrinde *Bağdat*'ı fethettiğine inanmış gözüküyor.²⁵

Moğolların Gizli Tarihi üzerinde yapılacak eleştirel bir okuma, hiç şüphesiz eserdeki kasıtlı tahrif ve çarpıtmalar kadar bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalar için de yukarıda üzerinde durulanlardan fazlasını ortaya koyabilir. Bununla birlikte eserin ne kadar ihtiyatla kullanılması gerektiğini anlamamız için bu kadarı dahi yeterli olmakta, *Gizli Tarih*'e gereğinden fazla güvenip onu resmî tarih anlatılarının alternatifi gören anlayışın doğru olmadığı hususunda bize bir fikir vermektedir.

Gizli Tarih, *Câmiü't-Tevârih*, *Yuan shi* ve *Cheng-wou ts'in-tcheng lou*'nun ayrı ayrı iç kritiğe tabi tutulmaları ve verdikleri bilgilerin birbiriyle sâlim bir metotla mukayesesi için eserlerin daha fazla işlenmesine ihtiyaç duymaktayız. Dünden bugüne birçok bilim insanının sahaya sunduğu katkı sayesinde bu amaca yönelik takdire değer bir ilerleme kaydedilmiştir. Öte yandan terkibî eserler için bir hayli yolumuz olduğunu itiraf etmek zorundayız. *Gizli Tarih*'in daha güvenilir resmî kaynaklarca doğrulanmayan rivayetlerine önem atfetmekte aceleci davranan araştırmacılara destansı tarih geleneğinin bütünüyle bir tarih olmadığını göstermek için yazılmış olan bu makale, konu üzerinde yeterli dikkati sağlayabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

5. SONUÇ

Moğolların Gizli Tarihi, *İran* ve *Çin*'de yazılmış resmî hanedan tarihlerinin aksine *Moğolların* destanî tarih geleneğini devam ettiren *epik* bir anlatıdır. Bu anlatının nesnel bir tarih metni gibi değerlendirilmesi bariz sorunlar doğurur. Moğol tarihi araştırmalarında *Gizli Tarih*'ten faydalanmak isteyen her araştırmacı onun göçebe kahramanlığını yüceltmek için vücuda getirilmiş bir *kahramanlık destanı* olduğunu aklından çıkarmamalı;

²⁴ *Çormagan*'ın batıya gelişini erken bir tarihe almak isteyen *May*'in rivayetin söz konusu kısmını kurtarmak için giriştiği teviller kanaatimizce zorlamadır. (May, 1996, s. 11-15)

²⁵ *Ögedey* 1241'de vefat etmiş; *Bağdat*, *Hulagu* tarafından 1258'de alınmıştır.

eserde şahsî garaz ve husumetlere dayalı çarpıtmaların, ters yüz etmelerin ve tahriflerin bulunduğunu unutmamalıdır. Esasen eserde tarihî olaylara yapılan ekleme, eksiltme ve müdahaleler, bazıları bütünüyle kurgudan ibaret olan sahneler ve hayalî diyaloglar yazarın metni bir tarih değil *tarihî roman* formunda tasarladığını gösterir. Siyasî ve ideolojik bir propaganda için kullanılmış olması da dikkatli bir okuyucunun gözünden kaçmaz. Esere bütüncül bir bakış bize yazarının günün olayları içinde yer almış sıradan biri olduğunu, dönemin birincil figürlerinden biri olmadığını gösterir. *Zira Cengiz*'in dâhilî mücadelelerine geniş yer ayıran müellif, iş onun hariçteki fetihlerine geldiğinde bunları yüzeysel, eksik ve hatalı anlatır. Bilgi eksikliğinden kaynaklanan söz konusu hatalar kasıtlı tahrifleriyle birlikte düşünüldüğünde *Gizli Tarih*'in çok yoğun bir dikkat ve sıkı bir tenkitle okunması gerektiği anlaşılır. Tarihî değerinin ve güvenilirliğinin neredeyse sıfıra yakın olduğunu düşünmek doğru olmasa da resmî anlatıların kontrolü bakımından ona gereğinden fazla güvenmek ya da resmî tarihlerin boşluklarını *Gizli Tarih* rivayetlerinden istifade ile doldurmaya çalışmak sağlıklı olmayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Anonim. Tevârih-i Cengiznâme Şeceretü'l Etrâk. Harvard Üni. Farsça Yazmalar no: 6.
- Atalay, B. (1970). Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü. haz. Ayyıldız Mat. Ankara.
- Atwood, C. (2004). Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. Indiana Uni. Bloomington.
- Atwood, C. (2007/I). The Date of the 'Secret History of the Mongols' Reconsidered. *Journal of Song-Yuan Studies*, no: 37, s. 1-48.
- Atwood, C. (2007/II). Informants and Sources for the Secret History of the Mongols. *Mongolian Studies*, vol. 29, s. 27-39.
- Atwood, C. (2020). The History of the Yuan, Chapter 1, *Mongolian Studies* vol. 39, 2017-2018, s. 2-81.
- Atwood, C. (2022). The History of the Yuan, Chapter 2, *Mongolian Studies* vol. 40, 2019-2020, s. 2-78.
- Barthold, V. V. (2020). Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan. çev. S. S. Morali, TTK Basımevi, Ankara.
- Birge, B. & Liu, X. (2023). Chinese Sources. *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Cambridge: University Press, c. II, s. 920-971.
- Boyle J. A. (1350). The Significance of the Jāmi' al-Tawārīkh as a Source on Mongol History. Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkikî derbâre-i Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî. Dânişgâh-ı Tahrân. Tahrân.

- Bretschneider, E. (1888). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources I-II*. Trübner & Co. London.
- Cüveynî, A. A. M. (1911). *Târih-i Cihângüşâ I-III*. Brill. Leiden.
- D'Ohsson, C. (1852). *Histoire des Mongols I-IV*, Les Frères van Cleef Amsterdam.
- De Mailla, J. A. M. de. (1779) *Histoire Générale de la Chine*, Traduites du Tong-Kien-Kang-Mou. D. Pierres & Clousier, Paris.
- Fox, R. (1939). *Cengiz Han*. çev. Göknel R. Seyhan Basımevi, Adana.
- Gölpınarlı, B. tarihsiz. *Camiü't Tevârih* (basılmamış tercüme). MEB, Türk Tarih Kurumu Küt., A II/7509.
- Grousset, R. (1950). *Cengiz Han*. çev. H. A. Ediz. *Vladimircov'un eserinin mukaddimesi*. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu*. çev. İncalcık H., TTK Basımevi, Ankara.
- Gumilev, L. N. (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom*. tr. R. E. F. Smith, Cambridge: University Press.
- Gumilëv, L. N. (2019). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. çev. A. Batur. Selenge Yayınları. İstanbul.
- Gülensoy, G. (1989). *Moğolların Gizli Tarihi Üzerindeki Çalışmalar*. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXIV-XXV, s. 273-282.
- İnan, A. (1968). *Moğolların Gizli Tarihi. Makaleler ve İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara.
- Kara, G. (2023) *Mongolian Sources. The Cambridge History of the Mongol Empire*, Cambridge: University Press, c. II, s. 972-1006.
- Kaya, M. L. (2019). *Moğolların Gizli Tarihçesi*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Koçak, Fadime Öksüz. (2021). *Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yıllar Arası)*. Karamanoğlu Mehmet Bey Üni. Sosyal Bil. Enst. yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- Kwanten, L. (1978). *The Career of Muqali: A Reassessment*. *Bulletin of Sung and Yüan Studies*, no: 14, 1978, s. 31-38.
- Lamb, H. A. (2019). *Moğol Kurdu Cengiz Han*. çev. Bozkurt A. G., İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- May, T & Hope M. (2022). *The Mongol World*. Routledge. London and Newyork.
- May, T. (1996). *Chormaqan Noyan: The First Mongol Military Governor in the Middle East*. Indiana Uni. yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*, çev. Uysal Ü. E., Kronik Kitap, İstanbul.
- Meserve, R. I. (1990). *The Yüan shih and Middle Mongolian*, *Mongolian Studies*. vol. 13, s.117.
- Onon, U. (2001). *The Secret History of the Mongols*. Routledge Curzon. London and New York.
- Ögel, B. (2002). *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Pelliot P. & Hambis L. (1951). *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*. E. J. Brill, Leiden.
- Pelliot P. (1930). *Notes sur la Turkestan de M. W. Barthold*, *T'oung Pao*, vol. 27, no: 1, ss. 12-56.
- Pelliot, P. (1941). *De Lacunes dans la Texte Mongol Actuel de l'Histoire Secrète des Mongols*. *Mélanges Asiatiques*, fasc. 1, s. 1-18.
- Rachewiltz, I de. (1965). *Some Remarks on the Dating of the Secret History of the Mongols*. *Monumenta Serica*, vol. 24, s. 185-206.

- Rachewiltz, I. de. (2004/I). The Secret History of the Mongols I-II. Brill. Leiden-Boston.
- Rachewiltz, I. de. (2004/II). On the Sheng-wu ch'in-cheng lu. *East Asian History*. 35-44.
- Rashiduddin, F. (1998). Jami u't Tawarikh Compendium of Chronicles. tr. Thackston W. M., Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü.
- Ratchnevsky, P. (1991). Genghis Khan His Life and Legacy. Eng. Tr. Haining, T. N., Basil Blackwell, Cambridge.
- Rémusat, A. (1829). Nouveaux Mélanges Asiatiques I-II. Schubart et Heideloff, Paris.
- Reşideddîn F. (1373). Câmiü't Tevârih I-III. neşr. M. Rüşen & Mustafa Müsevî. Neşr-i Elburz, Tahrân.
- Reşideddîn, F. (1338). Câmiü't Tevârih I-III. neşr. B. Kerimî. İntişârât-ı İkbâl, Tahrân.
- Róna-Tas, A. (1965). Some Notes on Terminology of Mongolian Writing. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 18, Fasc. ½, ss. 119-147.
- Sun, W. K. (1959). The Secret History of the Mongol Dynasty (Yuan-Chao-Pi-Shi). Muslim University, Aligarkh.
- Temir, A. (1945). Moğolların Gizli Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, c. VII, s. 349-351, Maarif Matbaası, İstanbul.
- Temir, A. (2019). Moğolların Gizli Tarihi. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Vladimirtsov, B. Y. (1944). Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi. çev. A. İnân. TTK Basımevi, Ankara.
- Walley, A. (1931). The Travels of an Alchemist. The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz khan etc. G. Routledge & Sons Ltd. London.
- Weatherford J. (2021). Cengiz Han. çev. Karakale S., Kronik Kitap, İstanbul.

Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi ve CO₂ Emisyonu Belirleyicileri: Petrol İhraç Eden MENAP Ülkelerinden Kanıtlar¹

Bahadır Uysal², İlkut Elif Kandil Göker^{3,4}

ÖZET

Bu çalışma, dünyanın en önemli fosil yakıt üreticileri arasında sayılan petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin geçerliliğini sınamayı ve bu ülkelerde CO₂ emisyonunun belirleyicilerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ülkelerin finansal gelişme düzeyi, yenilenebilir enerji tüketimi ve toplam ticaretin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi 1999-2021 dönemi için panel veri analizi ile tahminlenmiştir. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası Veritabanı'ndan temin edilmiştir. Elde edilen verilere göre petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın CO₂ emisyonu üzerinde negatif, artan kredi hacmi ve uluslararası ticaret üzerinde ise pozitif etkisi olduğu ve ÇKE hipotezinin bu ülkelerde geçerli olmadığı tespit edilmiştir. Özellikle yenilenebilir enerji tüketimi ile CO₂ emisyonu arasındaki negatif ilişki, fosil yakıt ihracatı yapan ülkelerin de yenilenebilir enerji tüketimi ile CO₂ emisyonunun azaltımına katkı sağladığını ve bu ülkelerin bölgesel enerji politikalarında bir dönüşüme yönelik somut adımlar attığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: CO₂ Emisyonu, Finansal Gelişme, Uluslararası Ticaret, Yenilenebilir Enerji

Environmental Kuznets Curve Hypothesis and Determinants of CO₂ Emission: Evidence from Oil-Exporting MENAP Countries

ABSTRACT

This study investigates the validity of the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis and the determinants of CO₂ emissions in oil-exporting MENAP countries, among the world's key fossil fuel producers. Using panel data for the period 1999–2021, the effects of financial development, renewable energy consumption, and total trade on CO₂ emissions are analyzed, with data obtained from the World Bank Database. The findings show that renewable energy consumption significantly reduces CO₂ emissions, while expanding credit volume and international trade increase them. The EKC hypothesis is not valid in these countries. Notably, the negative link between renewable energy use and CO₂ emissions indicates that fossil fuel-exporting countries contribute to emission reductions by adopting renewables and have taken concrete steps toward a transformation in regional energy policies.

Keywords: CO₂ Emissions, Financial Development, International Trade, Renewable Energy

¹ Bu çalışmanın ampirik bulguları 27-29 Eylül 2024 tarihlerinde düzenlenen 11. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, ORCID: 0000-0002-6670-644X

³ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, UBF, ORCID: 0000-0002-5290-3514

⁴ İletişim Yazarı: egoker@ankara.edu.tr

1. GİRİŞ

Dünya çapında artan nüfus, küreselleşme ve sanayileşme hızı, tüm ülkeleri ekonomik faaliyetleri genişletmeye yöneltmiştir. Ekonomik büyüme bir ülke için kesinlikle bir tehdit oluşturmazken, plansız ve sürdürülemez büyüme, doğal kaynaklar ve enerji üzerinde bir baskı oluşturarak çevresel kalitenin bozulmasına yol açmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ve çevrenin korunması ihtiyacı, politika yapıcılar ve araştırmacıları çevresel bozulmayı azaltmanın yollarına odaklanmaya teşvik etmiştir. Çevresel bozulma, dünyayı sürekli tehdit eden ve küresel ısınmaya yol açan bir olgu olup yüzyılın başından bu yana küresel karbon dioksit (CO₂) emisyonları hızla artmaktadır (Batool, vd., 2022). Ekonomik büyüme ile enerji ekonomisi arasındaki korelasyon her zaman enerji verimliliği ve enerji talebi ile ilişkilendirilmektedir. Bu ilişkiyi değerlendiren çalışmalar yenilenemeyen enerjinin çevresel zararı artırdığını, özellikle iklim değişikliği ve küresel ısınmaya neden olduğunu göstermektedir (Leitão ve Lorente, 2020). Pek çok ülkenin uygulamakta olduğu ekonomik büyüme modeli hanehalkının ve işletmelerin doğrudan veya dolaylı olarak karbon emisyonunu artırmak suretiyle fazladan sera gazı salınımı yaratmalarına sebep olmaktadır. Bu durum iklim değişimleri, kuraklık başta olmak üzere pek çok çevresel sorunu beraberinde getirmektedir. Yaşanan çevresel sorunlar ise ilgili ülkeyle sınırlı kalmayıp, tüm dünyayı etkileme potansiyeline sahip olduğu için tüm ülkeleri birbirlerine karşı sorumlu kılmaktadır. Ancak özellikle petrol bazında dünya rezervinin %60'ı ve dünyadaki doğal gaz yataklarının %45'ine sahip olan (Dünya Bankası, 2022) MENAP ülkelerinin ekonomik kalkınma süreçlerinde fosil yakıtlara olan bağımlılığının fazla olması küresel iklim değişikliğine sebep olmaktadır. Hatta son 20 yılda CO₂ emisyonu Orta Doğu ülkelerinde olağanüstü seviyelere ulaşmıştır (Al-Mulali, 2012). Bu durum MENAP ülkelerini sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden uzaklaştırmaktadır. Bu nedenle ekolojik dengeyi yeniden tesis etmek için bu ülkelerin halihazırda uyguladıkları büyüme modelinde değişim gerekmektedir. Albaker vd. (2023) son yıllarda MENA ülkelerinin hem çevresel nedenlerle, hem de enerji karışımlarını çeşitlendirmek ve öngörülemeyen petrol ve gaz yataklarına bağımlılıklarını azaltmak için daha yeşil ve düşük karbonlu ekonomilere geçişin kritik bir ihtiyaç olduğunu kavramaya başladığını belirtmektedir. Bu ihtiyaçtan yola çıkarak ekonomik büyümenin sağlanmasında etkili olan makro faktörlerden özellikle hangilerinin karbon emisyonunda artışa neden olduğu, doğayı nasıl etkilediği ve alternatiflerinin neler olabileceği yönündeki araştırmalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu soruna yönelik öne sürülen ilk hipotezlerden birisi Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi olarak bilinmektedir. Temeli ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi inceleyen Kuznets (1955)'in çalışmasına dayanan, sonrasında Grossman ve Krueger (1991)'in ekonomik gelişme ve çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemesi ile akademik çalışmalar açısından ilgi uyandıran ÇKE hipotezine göre bir ülkede ekonomik kalkınma ile çevre kirliliği arasında ters U şeklinde bir ilişki söz konusudur. Literatür incelendiğinde, ilk olarak Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezi ile ortaya konulan kişi başına düşen milli gelir ile çevre kirliliği arasındaki ilişkinin MENA/MENAP ülkeleri için test edildiği görülmektedir (Mehrra, 2007; Aroui, 2012; İnglesi-Lotz ve Doğan, 2018; Harrathi ve Almohaimeed, 2022; Dkhili, 2023). Gelirdeki artış ile birlikte CO₂ emisyonunun da başlangıçta artacağını, ancak belirli bir eşik gelir seviyesine ulaşıldıktan

sonra çevre dostu teknolojilere yatırım yapılması ile emisyonların azalmaya başlayacağını, başka bir ifade ile değişkenler arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ileri süren ÇKE hipotezinin MENA ülkeleri için geçerli olup olmadığını sınavan çalışmalardan birinde Arouri vd. (2012) uzun vadede gelirin incelenen ülkelerin çoğunda ÇKE hipotezini doğrulasa da, dönüm noktalarının bazı durumlarda çok düşük, bazı durumlarda ise çok yüksek olduğunu, dolayısıyla bulgularının ÇKE hipotezini destekleyen zayıf kanıtlar olduğunu ifade etmiştir. Harrathi ve Almohaimeed (2022) ise MENA ülkeleri içinde petrol ihracatçısı olmayanlar için ÇKE hipotezinin doğrulandığını belirtmiştir. Çalışmaların çoğunun temelinde yatan fikir, ters U şeklindeki ÇKE eğrisinin sol tarafında görünen ülkeler için bile, uygun politikalarla yüksek kalkınma seviyelerine ulaşmadan önce sağ tarafa “geçebilecekleri” yönünde olmuştur (İnglesi-Lotz ve Doğan, 2018). Mehrara (2007), yakıt fiyat politikası reformlarının, çevreye zarar vermeden sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması için hayati önem taşıdığını vurgulamıştır. Finansal gelişmenin çevresel kirlenme üzerindeki etkisi konusunda iki farklı görüş hakim olmuştur. Finansal gelişmenin sermaye erişimini kolaylaştırmasından ötürü yenilenebilir yatırım harcamalarında artışa yol açacağını savunlar ile (Anton ve Nucu, 2020; Saygın ve İskenderoğlu, 2022; Sun vd, 2023) finansal gelişme ile enerji yoğun sanayi yatırımlarına ağırlık verileceğinden finansal gelişmenin çevresel kirlenmeyi pozitif yönde etkileyeceğini öne süren çalışmalar (Zhang, 2011; Al-Mulali ve Sab, 2012; Shahbaz ve Lean, 2012) mevcuttur.

MENA ülkelerinde CO₂ emisyonunun belirleyicilerini tespit etmek üzere ele alınan çalışmaların bulgularına göre yenilenebilir enerji ve fosil yakıtın (Nathaniel vd., 2020), gayrisafı yurtiçi hasılanın (Mehrara, 2007; Magazzino ve Cerulli, 2019), doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının (Shahbaz vd., 2019), finansal gelişmenin (Charfeddine ve Kahia, 2019), kentleşmenin (Al-Mulali vd., 2013; Abdallh ve Abugamos, 2017), ticari açıklığın (Farhani vd., 2013) istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Günümüzün küresel ısınma, çevresel kirlilik gibi sorunlar ile başa çıkabilmek için finansal gelişme süreçlerinin ve ticaretin çevreye olan etkilerini anlamak ve bu etkileşimler üzerinden sürdürülebilir kalkınma stratejileri geliştirmek önem arz etmektedir. Özellikle geliri büyük ölçüde geleneksel enerji kaynağı ihracatına bağlı ülkelerdeki duruma yönelik bir değerlendirmenin literatürde yer almadığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle bu çalışma özellikle sadece yakıt ihracatçısı olan MENAP ülkelerini ele alarak fosil yakıt bağımlılığının en yüksek olduğu örneklem grubu için ÇKE hipotezinin geçerliliğini sınamayı amaçlamış hem de literatürde MENAP ülkeleri örneklemine rastlanmayan uluslararası ticaret, yenilenebilir enerji ve finansal gelişme faktörlerinin CO₂ emisyonu üzerindeki eşzamanlı etkisini tespit etmek üzere ele alınmıştır. Çalışmanın bulgularının ülkelere yenilenebilir enerji kaynaklarına güvenmenin, dış ticaret hacmini artırmanın ve gelişmiş finans sektörünün çevresel kirlenme üzerindeki etkisini göstermeyi, politika yapıcılara karbon emisyonunun artışında en fazla etkili olan faktörü işaret ederek, bunun çevresel sürdürülebilirlik odaklı yönetilmesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde karbon emisyonu üzerinde etkisinin sınanması amaçlanan finansal gelişme, yenilenebilir enerji ve ticaret kavramları ile CO₂ emisyonu arasındaki

ilişkileri inceleyen çalışmaların ayrı ayrı ele alınarak litretür incelemesine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde araştırma metodolojisi uygulanarak ampirik bulgular sunulmuş, dördüncü ve son bölümde sonuç ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR

Çalışmada CO₂ emisyonu üzerinde etkili olması beklenen üç temel faktöre ilişkin kapsamlı bir literatür incelemesi yapılmış ve bulguları itibariyle farklılık arz eden çalışmaların değerlendirmeleri bu başlık altında özetlenmiştir.

2.1. Finansal Gelişmenin CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi

Finansal gelişmenin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisine yönelik literatürde bir fikir birliği söz konusu değildir. Bir kesim finansal gelişmenin CO₂ emisyonunu azalttığını öne sürerken (Dasgupta vd., 2001; Tamazian vd., 2009; İslam vd., 2013, Şeyranlıoğlu, 2023), diğer kesim finansal gelişmenin CO₂ emisyonunu artırdığı (Sadorsky, 2010; Y.-J. Zhang, 2011; Shahbaz vd., 2015; Doğan ve Türkekul, 2016; Şahin, 2018) öne sürmektedir. Al-Zubairi vd. (2024), finansal gelişme ile CO₂ emisyonu arasındaki negatif ilişkiyi gelişmiş bir finans sisteminin işletmelerin üretim teknolojilerini ve ekipmanını daha sık güncellemesini sağlayarak üretim maliyetlerini düşürmesi ile; hükümetlerin genellikle çevresel bozulmayla mücadele etmek için çevre dostu girişimleri ve endüstriyel dönüşümleri desteklemeleri ve böylece finans kuruluşlarının gerekli finansmanı sağlayarak enerji altyapısını güçlendirmesi ile ve halka açık şirketlerin, sıkı mali düzenleme ve inceleme altında, olumlu bir kamu imajını korumak için çevrenin korunması gibi sosyal sorumlulukları benimsemek zorunda kaldıklarından genellikle çevre dostu teknolojilerin benimsenmesi ve karbon ayak izinin en aza indirilmesine yardımcı olması ile açıklamaktadır. Finansal gelişme ve CO₂ emisyonu arasındaki pozitif ilişkiyi ise iyi işleyen bir finansal sistem için üretim ölçeğinin büyütülmesi, ek üretim hatlarının kurulması, daha fazla ekipman edinilmesi ve daha fazla çalışanın işe alınması gerekliliğini doğurması ve bunların hepsinin karbon emisyonlarında önemli bir artışa neden olması ile; finans sektörünün genişlemesi tüketici kredi hizmetlerinin artması ve bunun da tüketicileri ev, araba ve çeşitli elektrikli aletler gibi daha fazla mal satın almaya teşvik etmesi yani toplumsal tüketimi ve dolayısıyla karbon emisyonlarını önemli ölçüde artırması ile açıklamaktadır. Bununla birlikte Zioło vd. (2020), yeşil veya sürdürülebilir finansmanın, CO₂ emisyon projelerine vergi koyarak ve verimli teknoloji ile araştırma ve geliştirme sağlayarak geleneksel finansmanın yerini aldığını savunmaktadır.

Tamazian, Chousa ve Vadlamannati (2009) BRIC ülkelerinde 1992-2004 dönemi için iktisadi ve finansal gelişmenin çevresel bozulmaya neden olup olmadığını araştırmışlardır. Daha yüksek iktisadi ve finansal kalkınma derecesinin çevresel bozulmayı azalttığını; finansal serbestleşme ve açıklığın CO₂ azaltımı için temel faktörler olduğunu tespit etmişlerdir. Daha yüksek düzeyde Ar-Ge ile ilgili doğrudan yabancı yatırım çekmek için finansal açıklık ve serbestleşmeye yönelik politikaların benimsenmesinin söz konusu ülkelerdeki çevresel bozulmayı azaltabileceğini öne sürmüşlerdir.

Öztürk ve Acaravcı (2013), Türkiye için 1960-2007 döneminde enerji, büyüme, dışa açıklık ve finansal gelişmenin karbon emisyonları üzerindeki uzun dönemli nedensellik ilişkisini incelemiştir. Elde ettikleri bulgulara göre dış ticaretin GSYİH'ye oranındaki artışın kişi başına karbon emisyonlarında artışa neden olduğunu ve finansal gelişme değişkeninin uzun vadede kişi başına karbon emisyonları üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını tespit etmişlerdir. Bu sonuçların aynı zamanda Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin Türkiye ekonomisinde geçerliliğini desteklediğini; CO₂ emisyonu seviyesinin başlangıçta gelirle birlikte arttığını, istikrar noktasına ulaştığını ve daha sonra Türkiye'de azaldığı anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.

Al-Zubairi vd. (2024), 2000-2020 dönemi Arap ülkelerinde finansal gelişimin, yenilenebilir enerjinin, siyasi istikrarın, ekonomik büyümenin, fosil yakıt tüketiminin ve kentleşmenin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Elde edilen bulgular finansal gelişim ve yenilenebilir enerjinin CO₂ emisyonlarıyla negatif bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymakta, sağlam finansal sistemlerin sürdürülebilirliği teşvik etmedeki rolünü ve daha temiz enerji kaynaklarına geçişin aciliyetini vurgulamaktadır. Çalışmada Arap ülkeleri için birkaç politika önerisi sunulmaktadır; bunlar arasında finansal kurumların güçlendirilmesi, yenilenebilir enerjiye destek verilmesi, ekonomik ve çevresel hedeflerin dengelenmesi, siyasi istikrarın artırılması, sürdürülebilir kentsel gelişimin teşvik edilmesi, fosil yakıtlara olan bağımlılığın azaltılması ve uluslararası iş birliğine katılım yer almaktadır.

Xu vd. (2022), temel finansallaşma sorunu ve yenilenebilir enerji üretimindeki uygulama sorunlarından kaynaklı olarak Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH) 13 ve 7'yi başarmada henüz belirgin bir etki yaratamadığını iddia ettiği G7 ülkeleri örnekleminde 1986-2019 dönemi için finansal gelişimin, yenilenebilir enerji üretiminin ve insan sermayesinin CO₂ emisyonları üzerindeki doğrusal olmayan ve asimetric etkilerini incelemiştir. Elde edilen kısa ve uzun dönemli etkilerin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini tespit etmişlerdir. Finansal gelişme ve yenilenebilir enerji üretiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkileri ülkeler arasında ve farklı gecikme spesifikasyonlarında tutarlı olmadığından, bu durumun iki politika aracının politika çerçevesinde standart bir uyum gerektirdiğinin göstergesi olduğunu ifade etmişlerdir.

Literatürde yer alan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde finansal gelişme ile CO₂ emisyonu arasında negatif yönlü ilişki olduğunu ileri süren çalışmalarda finansal gelişme arttıkça CO₂ emisyonunun azalması finansal gelişmenin bireylerin refah düzeyini artırarak daha çevre bilincine dayalı enerji tüketimine yönelmelerine, finansal gelişmenin Ar&Ge harcamalarını artırarak çevre dostu teknolojilere yapılan yatırımları artırmasına bağladıkları görülmektedir. Finansal gelişme ile CO₂ emisyonu arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu ileri süren çalışmalarda finansal gelişme arttıkça CO₂ emisyonunun da artması çevresel düzenlemeye yönelik politikaların yetersiz olmasından ötürü kontrolsüz sanayileşme ve artan enerji tüketimine, finansal gelişme ile artan kredi hacminin daha fazla çevresel kirlenmeye sebep olacak otomobil satın alımı, inşaat projelerinin artışına neden olmasına bağlanmaktadır.

2.2. Yenilenebilir Enerjinin CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi

Yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların büyük çoğunluğu değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişki tespit etmiş olsa da (Danish vd., 2017; Bhattacharya vd., 2017; Balsalobre-Lorente vd., 2021; Halder ve Sethi, 2022) yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını tespit eden ampirik bulgular da (Lin ve Moubarak, 2014; Al-Mulali vd., 2015; Pata, 2018) literatürde yer almaktadır. Ancak bununla birlikte ağırlıklı görüş çevre kalitesini artırabilecek önemli faktörlerden birinin, yenilenebilir enerji tüketimine yönelmek olduğu yönündedir.

Bilgili vd. (2016), 1977-2010 döneminde 17 OECD ülkesine ait verileri kullanarak yenilenebilir enerji tüketiminin çevresel kalite üzerindeki potansiyel etkisi ile birlikte gözden geçirilmiş ÇKE hipotezinin geçerliliğini sınamayı amaçlamıştır. Bulguları, panel için ÇKE hipotezini desteklemekte olduğunu ve kişi başına düşen GSYİH ile kişi başına düşen GSYİH'nın karesinin sırasıyla CO₂ emisyonları üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olduğunu, ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonları üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir.

Bulut (2017), Türkiye’de yenilenebilir ve fosil yakıt tüketiminin CO₂ emisyonları üzerindeki etkilerini test etmiş ve emisyonların her iki enerji türüyle de pozitif ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Benzer bir bulguyu Twumasi (2017) de ABD örneğinde elde etmiştir. CO₂ emisyonları ile yenilenebilir enerji arasındaki bağlantıyı inceledikleri çalışmada yenilenebilir enerji üretimindeki artışın emisyonları mutlaka azaltmadığını göstermiştir. 25 Avrupa Akdeniz ekonomisine ait verileri kullanarak, kişi başına düşen GSYİH ile yenilenebilir ve fosil yakıt tüketiminin CO₂ emisyonlarına etkisini araştırmış ve ekonomik büyüme ile fosil yakıtın CO₂ emisyonları üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu; bununla birlikte yenilenebilir enerjinin CO₂ emisyonlarını negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Sahra Altı Afrika için ise her iki enerji türünün de CO₂ emisyonlarını artırdığını göstermiştir.

İnglesi-Lotz ve Doğan (2018) 1980-2011 dönemi için Sahra Altı Afrika ülkelerinde en büyük on elektrik üreticisi için CO₂ emisyonları ile yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji, gelir ve ticari açıklık ilişkisini incelemiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu, yenilenemeyen enerji tüketimindeki artışların kirliliği yoğunlaştırırken, yenilenebilir enerji için bunun tersinin geçerli olduğu, nedensel ilişkilerin yönü ile ilgili olarak, emisyonlar, gelir, ticaret ve yenilenemeyen enerjilerden yenilenebilir enerjilere doğru; yenilenemeyen enerjiden emisyonlara doğru, emisyonlar ve yenilenemeyen enerjilerden ticarete doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Khan, Ali, Umar, Kırıkkaleli ve Jiao (2020), G7 ülkelerinin 1986-2019 dönemi verilerini kullanarak CO₂ emisyonu belirleyicilerini araştırmışlardır. CO₂ emisyonları ile ticaret, gelir, çevresel yenilik ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında istikrarlı bir uzun dönem ilişkisi olduğunu; uzun vadede, ithalatın ve gelirin tüketime dayalı karbon emisyonlarını artırırken, ihracat, çevresel yenilik ve yenilenebilir enerji tüketiminin tüketime dayalı CO₂ emisyonlarının azaltılmasında yardımcı olduğunu tespit etmişlerdir. Elde ettikleri bulguların politika yapıcıları sürdürülebilir çevreye ulaşmak için yenilenebilir enerji ve çevresel

yeniliklerin yaygınlaştırılması gibi çevre dostu stratejiler benimsemeye yönlendirebileceğini vurgulamışlardır. Le vd. (2020), 1996-2012 döneminde 102 ülkenin verilerini kullanarak yenilenebilir ve fosil yakıt tüketiminin büyüme ve CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini araştırmıştır. Elde ettikleri bulguların büyüme teorisini doğruladığı, her iki enerji türünün tüketiminin artması ile ekonominin büyümenin de arttığını, yenilenebilir enerji tüketiminin CO₂ emisyonunu azalttığını tespit etmişlerdir.

Pata vd. (2023), 1995-2018 dönemi için 6 ASEAN ülkesinde yenilenebilir enerji, turizm, doğrudan yabancı yatırım ve gelirin çevresel bozulma üzerindeki etkilerini (ÇKE) hipotezi altında incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre turizmin ve doğrudan yabancı yatırımın CO₂ emisyonlarını artırdığı, reel gelirin ve ticari açıklığın çevresel bozulmayı azalttığı, yenilenebilir enerjinin karbon emisyonlarını sadece kısa vadede azalttığı ve uzun vadede çevresel kalite üzerinde hiçbir etkisi olmadığını tespit etmişlerdir. Yenilenebilir enerji ile çevresel bozulma arasında nedensel bir ilişki olmadığını, bunun da ASEAN ülkelerinde yenilenebilir enerjinin etkin bir şekilde kullanılmamasından kaynaklanıyor olabileceğini ifade etmişlerdir.

Yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonu ile olan negatif ilişkisi genel olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım maliyetinin her geçen gün azalması ile geleneksel enerji kaynaklarının yerine almaya başlaması ve verimlilik artışına, geleneksel enerjiye bağımlı endüstrilerin zaman içinde küçülmeye başlamasına, birçok ülkenin Paris Anlaşması, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gibi kolektif hareketlerde doğrultusunda karbon emisyonlarını azaltma taahhüdünde bulunmasına bağlanmaktadır.

2.3. Ticaretin CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi

Yapılan literatür incelemesinde ülkelerin ticaretinin büyük ölçüde uluslararası ticaret hacmi ile ölçüldüğü kimi çalışmalarda ticari açıklık, kimi çalışmalarda ise uluslararası ticaret olarak isimlendirildiği görülmüştür. Ticaretin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisine bakan çalışmaların bulgularının da bir fikir birliği içinde olmadığı tespit edilmiştir. Jayanthakumaran vd. (2012) kısa vadede uluslararası ticaretin CO₂ emisyonlarını azalttığını öne sürmesine rağmen ticari açıklığın daha yüksek CO₂ emisyonlarına neden olduğuna dair (Weber vd., 2008; Nakano vd., 2009; Chebbi vd., 2011, Yan ve Yang, 2010, Sharma, 2011, Shahbaz ve Leita, 2013) ya da ticaret ve CO₂ emisyonu arasında anlamlı bir ilişki olmadığına dair (Jalil ve Mahmud, 2009) literatürde pek çok bulgu vardır.

Mahmood vd. (2019) Tunus'ta 1971-2014 döneminde ticari açıklığın CO₂ emisyonları üzerindeki asimetrik etkilerini ve ÇKE hipotezini araştırmıştır. Ticaretin açıklığının CO₂ emisyonları üzerindeki asimetrik etkilerinin olduğunu, ticaret açıklığının artmasının CO₂ emisyonları üzerinde olumlu ve ticaret açıklığının azalmasının CO₂ emisyonları üzerinde etkilerinin önemsiz bulunmuştur. Kirlilik Cenneti Hipotezi'nin Tunus'ta doğru olduğu ve artan dış ticaretle ilişkilendirilen olumsuz çevresel etkilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Leitão vd. (2020) Avrupa Birliği'ne üye 28 ülke örnekleminde 1994-2015 dönemi verilerini kullanarak ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji, uluslararası ticaret ve karbondioksit

emisyolları arasındaki bağı araştırmışlardır. Yazarlar, ekonomik büyümenin kirlilik yoğunluğu ile doğrudan ilişkili olduğunu, yenilenebilir enerji ve uluslararası ticaretin sürdürülebilir kalkınmayı hızlandırmaya katkıda bulunduğunu da göstermiştir.

Pan vd. (2023), Pakistan'da 1985-2021 döneminde kentleşme, enerji tüketimi, ekonomik büyüme, ticaret ve teknolojinin karbon emisyonları üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamıştır. Uyguladıkları ARDL analizi sonuçlarının, CO₂ emisyonlarının enerji tüketimi ve teknoloji tarafından artırıldığını, ekonomik büyüme ve ticaret tarafından ise azaltıldığını gösterdiğini ifade etmişlerdir. CO₂ emisyonlarını en aza indirmek için hükümetin uluslararası ticaret aracılığıyla düşük karbonlu teknolojilerin benimsenmesini teşvik etmesi (düşük karbonlu ürünlerin değişimi veya ithalatı) ve kentleşme ile enerji talebine yönelik politikalar uygulaması gerektiğini belirtmişlerdir.

Literatürde ticaretin karbon emisyonu ile olan negatif ilişkisi genel olarak artan ticaretin daha temiz ve verimli teknolojilerin gelişmekte olan ülkelere transferini hızlandırmasına, küresel rekabetin firmaları enerji maliyetlerini düşürmek için daha çevreci ve düşük karbonlu üretim süreçlerine yatırım yapmaya zorlamasına, ticaretle birlikte uluslararası çevresel düzenlemelerin yayılmasına bağlanmaktadır. Değişkenler arasında pozitif ilişki olduğunu ileri süren çalışmalar ise bu ilişkiyi karbon yoğun üretim tesislerinin çevre standartlarının daha gevşek olduğu ülkelere kaydırılmasına, ticaretin büyümesiyle birlikte lojistik ve taşımacılık faaliyetlerinin de genişlemesine, ticaretin artmasıyla birlikte, bazı ülkelerin daha fazla ekonomik büyüme sağlamak için çevresel düzenlemeleri gevşetmesine bağlamaktadır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Veri Seti ve Modeli

Çalışmanın veri seti, yurtdışına yakıt ihracatı yapan 8 MENAP ülkesinin 1999-2021 dönemine ilişkin verilerinden oluşmaktadır. Dünya Bankası veri tabanından temin edilen verilerde, veri eksikliği olan altı ülke (Afganistan, Bahreyn, Katar, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Umman) veri setinden çıkartılmıştır. Analize dahil edilen ülkeler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Analize Dahil Edilen Ülkeler

1 Cezayir	5 Sudan
2 Irak	6 Yemen Cumhuriyeti
3 İran İslam Cumhuriyeti	7 Birleşik Arap Emirlikleri
4 Libya	8 Pakistan

Çalışmada, bağımlı değişken olarak literatürde sıkça kullanılan kişi başına düşen CO₂ emisyonu kullanılmıştır. Bağımsız değişkenler ise finansal gelişme düzeyi, bankalar tarafından özel sektöre verilen yurtiçi kredinin GSYİH içerisindeki payı; yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenebilir enerji tüketiminin toplam nihai enerji tüketimi içerisindeki payı ve

toplam ticaret ise ticaret hacminin GSYİH içerisindeki payı ile ölçülmüştür. Değişkenlere ilişkin özet bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Analize Dahil Edilen Değişkenler

Kod	Değişken	Formül
co2	CO ₂ Emisyonu	Kişi başına düşen metrik ton
gdpb	Ekonomik Büyüme	$(GSYİH_t - GSYİH_{t-1}) / GSYİH_{t-1}$
gdpb2	Ekonomik Büyüme	$((GSYİH_t - GSYİH_{t-1}) / GSYİH_{t-1})^2$
dcps	Finansal Gelişme Düzeyi	Bankalar tarafından özel sektöre verilen yurtiçi krediler / GSYİH
rec	Yenilenebilir Enerji Tüketimi	Yenilenebilir enerji tüketimi / Toplam enerji tüketimi
tr	Toplam Ticaret	Toplam dış ticaret / GSYİH

Çalışmada sınanan modeller Denklem 1 ve 2’de sunulmuştur:

Model 1: $co2_{it} = \beta_0 + \beta_1 gdpb_{it} + \beta_2 dcps_{it} + \beta_3 rec_{it} + \beta_4 tr_{it} + \varepsilon_{it}$ (1)

Model 2: $co2_{it} = \beta_0 + \beta_1 gdpb_{it} + \beta_2 dcps_{it} + \beta_3 rec_{it} + \beta_4 tr_{it} + \beta_5 gdpb2_{it} + \varepsilon_{it}$ (2)

Veri seti ülkelerin (i) belirli bir zaman (t) aralığındaki gözlemlerini içermektedir. Veri setindeki eksiklikler nedeniyle altı ülke veri setinden çıkarılmış, analize dahil edilen ülkelerde ise kısmi veri eksiklikleri kabul edilerek 8 yatay kesit ve 23 dönemden (1999-2021 çeyrek dönemlik) oluşan dengesiz bir veri seti panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. MENAP ülkelerinde ekonomik büyüme (gdpb), finansal gelişme düzeyi (dcps), yenilenebilir enerji tüketimi (rec) ve toplam ticaretin (tr), CO₂ emisyonu (co2) üzerindeki etkisini ölçülmesi amacıyla Model 1 tahminlenmiştir. Model 2’de ise, ekonomik büyüme değişkeninin karesini hesaplanarak eklenen gdpb2 değişkeni ile Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin sınanmıştır.

Çalışmaya konu edilen değişkenler ile ilgili olarak cevap aranan sorular aşağıdaki gibidir:

1-MENAP ülkelerinin ekonomik büyümesi, CO₂ emisyonunun pozitif yönde etkilemekte midir?

2- MENAP ülkelerinde ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonu arasında doğrusal olmayan bir ilişki var mıdır?

3- MENAP ülkelerinin finansal gelişme düzeyi, CO₂ emisyonu ile pozitif ilişkili midir?

4- MENAP ülkelerinin yenilenebilir enerji tüketimi, CO₂ emisyonu ile negatif ilişkili midir?

5- MENAP ülkelerinin toplam ticareti, CO₂ emisyonu ile pozitif ilişkili midir?

3.2. Metodoloji

Bu çalışma, ülkelerin finansal gelişme düzeyi, yenilenebilir enerji tüketimi ve toplam ticaretin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda yukarıda detayları sunulan veri seti panel veri analizi yöntemi ile incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılık testi sonrasında birim kök sınaması yapılmış, durağan serilerden modeller oluşturularak tahminlenmiştir. Panel veri analizinde kullanılan sabit ve rassal etkiler yöntemlerinden hangisinin daha etkin olduğu Hausman Testi ile incelenmiştir. Değişen varyans ve otokorelasyon sınamaları yapılmış, sorunların giderilmesi için dirençli tahmin edici kullanılmıştır.

Etkin model sonuçlarının modelinin varsayımları açısından da sınanması gerekmektedir. Bu anlamda değişen varyans Wald Test, otokorelasyon Geliştirilmiş Bhargava vd. DW ve Baltagi-Wu LBI ve son olarak yatay kesit bağımlılık Pesaran (2004) testleri ile incelenmiştir. Söz konusu sorunların varlığında veri setinin bir dirençli tahmin edici ile tekrar tahminlenmesi gerekmektedir. Veri setinde dönem sayısı (23 dönem) yatay kesit sayısından (7 ülke) fazla olduğu durumlarda ($t > n$) Beck-Katz (1995)'in Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PSCE) dirençli tahmincisi kullanılmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2013).

3.3. Bulgular

Analize geçilmeden önce bir takım öncül testlerin yapılması gerekmektedir. Bu kapsamda tanımlayıcı istatistiklere ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Kod	Gözlem	Ortalama	Stand. Hata	Min	Maks.
co2	176	5,869262	7,162926	0,206955	28,13866
dcps	166	21,61140	20,20782	1,266035	87,91936
rec	184	15,07391	24,94761	0,100000	80,80000
tr	178	64,87370	39,06765	4,127549	172,8034
gdpb	181	3,568402	16,15874	-58,3182	153,4926

Tablo 3 incelendiğinde, co2 emisyonunun 0,20-28,14 arasında değiştiği, ortalamasının 5,87 olduğu görülmektedir. Yenilenebilir enerjinin toplam enerji tüketimi içerisindeki payı %80,8'e kadar çıktığı, en düşük ise %1,27 düzeyinde olduğu anlaşılmıştır. Ticaretin GSYH içerisindeki payı ise en geniş salınımına sahiptir. Özellikle petrol ihraççısı olan ülkelerde bu değişkenin yüksek olması şaşırtıcı değildir. Gayrisafi yurt içi hasıladaki büyümeyi ifade eden gdpb değişkeninin en düşük değerinin negatif olması örneklemdeki ülkelere negatif büyüme yaşayan ülkelerin olduğuna işaret etmektedir.

Modele dahil edilen değişkenler arasındaki korelasyon matrisi Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Matrisi

	co2	dcps	rec	tr	gdpb
co2	1				
dcps	0.7312*	1			
rec	-0.4270*	-0.3045*	1		
tr	0.7234*	0.5580*	-0.5690*	1	
gdpb	0,0470	-0,0778	-0,0238	0,1342	1

Not: * %5 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Korelasyon matrisinde değişkenler arasındaki ilişkinin 0,80'den yüksek olması değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olabileceğini göstermektedir. Tablo 4'te görüldüğü gibi bağımsız değişkenler arasında modeli olumsuz şekilde etkileyecek bir korelasyon düzeyi bulunmamaktadır. Karbon salınımı ile finansal gelişme düzeyi arasında pozitif, istatistiksel olarak anlamlı, yenilebilir enerji ile negatif ve istatistiksel olarak anlamlı, ticaret ve ekonomik büyüme ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Panel veri analizine geçmeden önce serilerin durağanlığının sınanması gerekmektedir. Durağanlık sınavasında kullanılacak testlere karar verilmesi için öncelikle yatay kesit bağımlılık testi yapılmıştır. Pesaran CD Test sonuçlarına göre co2 ve rec değişkenlerinde yatay kesit bağımlılık olmadığı ve birinci nesil birim kök testlerinin uygulanabileceği anlaşılmıştır. Öte taraftan yatay kesit bağımlılık içeren dcps, tr ve gdpb değişkenleri için ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması gerektiği kararlaştırılmıştır.

Tablo 6. Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Kod	CD Test	Olasılık	Corr	Abs(Corr)	Karar
co2	0,77	0,441	0,031	0,513	Birinci Nesil
dcps	3,69	0,000	0,167	0,533	İkinci Nesil
rec	0,59	0,555	-0,023	0,421	Birinci Nesil
tr	4,53	0,000	0,178	0,414	İkinci Nesil
gdpb	5,49	0,000	0,218	0,272	İkinci Nesil

Çalışmada birinci nesil birim kök testi olarak Maddala ve Wu (1999) ile ikinci nesil birim kök testi olarak CIPS Testi kullanılmıştır. Aşağıda sunulan test sonuçlarına göre olasılık değeri 0,10'dan büyük olan değişkenler birim kök içerdiği için birinci farkları alınarak analiz tekrarlanmıştır. Birinci farkı alınan değişkenlerin önüne “d” harfi eklenmiştir.

Tablo 7. Birim Kök Testi Sonuçları

	Düzeyde				Birinci Farkta			
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
co2	23,379	0,104	9,426	0,900	89.951	0,000	69.928	0,000
dcps	-0,747	0,228	0,989	0,840	-7.274	0,000	-5.985	0,000
rec	19,817	0,229	14,189	0,590	135.807	0,000	110.004	0,000
tr	-1,265	0,103	-0,965	0,170	-10.459	0,000	-9.58	0,000
gdpb	-6,503	0,000	-5,738	0,000				

Birim kök test sonuçlarına göre gdpb değişkeni dışındaki tüm değişkenlerin birinci farkı alındığında durağanlaştığı görülmüştür.

Tablo 8. Kao (1999) Eşbütünleşme Test Sonuçları

Kao Test	İstatistik	Olasılık
Modified Dickey–Fuller t	-13.282	0.000
Dickey–Fuller t	-9.292	0.000
Augmented Dickey–Fuller t	-4.3932	0.000
Unadjusted modified Dickey–Fuller t	-13.1807	0.000
Unadjusted Dickey–Fuller t	-9.2856	0.000

Bu durumda değişkenler arasında bir eşbütünleşme olup olmadığına bakılmıştır. Bu amaçla özellikle küçük panellerde kullanılan Kao (1999) eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Tablo 8’de özetlenen sonuçlara göre birinci farkı alınan değişkenler ile bağımlı değişken arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda değişkenler panel veri analizi ile tahminlenmesi uygun bulunmuştur.

Tablo 9. Hausman Test Sonuçları

	İstatistik	Olasılık	
Model 1	59,20	0,0000***	Sabit Etkiler
Model 2	117,17	0,0001***	Sabit Etkiler

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Panel veri analizinde kullanılan sabit etkiler modeli ile rassal etkiler modellerinin her ikisi de tahminlenmiş olup, bu modellerden hangisinin daha etkin olduğu Hausman Testi (1978) ile incelenmiştir. Tablo 9’da sunulan test sonuçlarına göre olasılık değeri 0,10’dan küçük olduğundan sabit etkiler modelinin etkin olduğu sonucuna varılmıştır. Sabit etkiler ve rassal etkiler model sonuçları eklerde sunulmuştur.

Model varsayımlarının geçerliliğinin incelendiği test sonuçları Tablo 10’da sunulmuştur. Etkin olduğu tespit edilen sabit etkiler modelinin, değişen varyans sorunu içerip içermediği Wald Test ile incelenmiştir. Test sonuçlarına göre modelde değişen varyans sorunu olduğu tespit edilmiştir. Modellerdeki otokorelasyon sorununun incelendiği Geliştirilmiş Bhargava vd. DW ve Baltagi-Wu LBI testlerine göre modellerde otokorelasyon sorunu olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 10. Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Test	Model 1		Model 2		Karar
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	
Wald Test	11544.65	0.0000***	11424.33	0.0000***	Değişen varyans var
Geliştirilmiş Bhargava vd. DW	1.5725396	-	1.5816252	-	Otokorelasyon var
Baltagi-Wu LBI	1.6443969	-	1.6457097	-	Otokorelasyon var

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Modellerin bu sorunlardan kurtarılması, modelin dirençli tahminciler ile tahminlenmesi ile mümkün olmaktadır. Veri setinde 23 döneme karşılık 8 yatay kesit olduğundan ($t > n$) Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PSCE) dirençli tahmincinin daha etkin sonuçlar vereceği değerlendirilmiştir (Yerdelen Tatoğlu, 2013). PCSE Dirençli tahmincisinin ile elde edilen nihai sonuçlar Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11. Nihai Model Sonuçları (PCSE Tahmincisi)

	Model 1		Model 2	
Değişkenler	Bağımlı Değişken dco2		Bağımlı Değişken dco2	
ddcps	-0.00742	(0.00688)	-0.00737	(0.00680)
drec	-0.0111	(0.0176)	-0.0117	(0.0174)
dtr	0.0182***	(0.00500)	0.0186***	(0.00497)
gdpb	0.0233***	(0.00296)	0.0221***	(0.00314)
gdpb2			6.32e-05	(6.15e-05)
Sabit	-0.0852*	(0.0469)	-0.0912*	(0.0476)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Dirençli standart hatalar parantez içinde gösterilmektedir.

Nihai model sonuçlarına göre her iki modelde de bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etki yönlerinin başka bir ifade ile β katsayısı işaretlerinin değişmediği görülmektedir. Ticaret değişkeninin karbon salınımını pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. Ticaretteki bir birimlik artış, karbon salınımını Model 1’de 0,0182, Model 2’de ise 0,0186 birim artırmaktadır. Bu sonuç “*H₅: MENAP ülkelerinin toplam ticaret, CO₂ emisyonu ile pozitif ilişkilidir.*” hipotezinin kabul edildiğini göstermektedir.

Ekonomik büyüme ile karbon salınımı arasındaki doğrusal ilişkinin sınındığı Model 1’de iki değişken arasındaki ilişkinin ise pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Ekonomik büyümedeki bir birimlik artışın, karbon salınımını 0,0233 birim artırdığı tespit edilmiştir. Bu sonuç “*H₁: MENAP ülkelerinin ekonomik büyümesi, CO₂ emisyonu ile pozitif ilişkilidir.*” hipotezinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Öte taraftan Çevresel Kuznets Eğrisi eğrisinin “*H₂: MENAP ülkelerinde ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonu arasında doğrusal olmayan bir ilişki vardır.*” hipotezi ile sınındığı Model 2’de ekonomik büyümenin karesi ile modele dahil edilen bağımsızın değişkenin karbon salınımını üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir. Ancak Model 2’de ekonomik büyüme ile karbon salınımı arasındaki pozitif ve anlamlı ilişkinin devam ettiği görülmektedir. Başka bir ifade ile Çevresel Kuznets Eğrisi eğrisi hipotezinin, ele alınan dönem ve örneklem itibarıyla petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde geçerli olmadığı, iki değişken arasındaki doğrusal ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum ise petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde ekonomik büyümedeki artışın belirli bir noktaya kadar çevresel kirlenmeye sebep olacağı ancak bu eşik değeri noktadan sonra ekonomik büyümenin çevresel kirliliği azaltacağı hipotezinin geçerli

olmadığını; aksine ekonomik büyümedeki artışın doğrusal olarak CO₂ emisyonunu artırarak çevresel kirlenmeye sebep olacağını göstermektedir.

Her iki modelde de finansal gelişme düzeyinin karbon salınımı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi söz konusu değildir. Benzer şekilde yenilenebilir enerji ile karbon salınımı arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu anlamda “*H₃: MENAP ülkelerinin finansal gelişme düzeyi, CO₂ emisyonu ile pozitif ilişkilidir.*” Hipotezi ile “*H₄: MENAP ülkelerinin yenilenebilir enerji tüketimi, CO₂ emisyonu ile negatif ilişkilidir.*” hipotezine ilişkin anlamlı bir kanıt bulunamamıştır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Son 20 yılda CO₂ emisyonunun Orta Doğu ülkelerinde olağanüstü seviyelere ulaşmış olması MENAP ülkelerini sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden uzaklaştırdığı düşünülmüştür. Ancak bununla birlikte Dünya Bankası verilerine göre bu ülkelerde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmaya başlandığı da görülmektedir. Bu noktadan hareketle yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın bu ülkelerde beklenen şekilde CO₂ emisyonlarını azaltıp azaltmadığı, uluslararası ticaret ve finansal gelişmenin de bu ülkelerdeki CO₂ emisyonları üzerindeki bu çalışmanın araştırma sorusu olmuştur.

7 petrol ihracatçısı MENAP ülkesinin 23 yıllık verisi kullanılarak yapılan panel veri analizi sonucunda ele edilen bulgulara göre uluslararası ticaret büyüklüğü ile karbon salınımı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulguların Weber vd. (2008), Nakano vd. (2009), Chebbi vd. (2011), Yan ve Yang (2010), Sharma (2011), Shahbaz vd. (2013)’un bulguları ile uyumlu olduğu, uluslararası ticaret hacmindeki artışın ülkelerin karbon salınımını artırdığı anlaşılmaktadır. Bulgular, petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinin uluslararası ticareti artırırken ortaya çıkan faaliyet ve üretim ile karbon salınımını artırdığı anlamına gelmektedir. Yine ekonomik olarak olumlu bir gösterge olan ticaret ve üretim artışı karbon salınımını da artırmaktadır. Bu ülkelerde ticarete konu mal hizmet çeşitliliğinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarından daha çok yararlanılmasının teşvik edilmesi ticaretin CO₂ emisyonu üzerindeki olumsuz etkisinin azalmasına imkan sağlayacağı düşünülmektedir.

Nihai olarak bu çalışma neticesinde elde edilen bulgular, petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olmadığını ve milli gelirdeki artış ile çevre kirliliği arasında doğrusal bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın karbon emisyonunu azalttığına yönelik ampirik bulgu yenilenebilir enerji tüketiminin teşvik edilmesinin, MENAP bölgesinde 28. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Taraflar Konferansı (COP28) hedeflerine ulaşmak için etkili bir araç olabileceğini göstermektedir. Bu kapsamda özellikle fosil yakıtlardan elde edilen gelirlerin yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönlendirilmesi ve geliştirilmesinde kullanılması, sanayileşmede yenilenebilir enerji kullanımının teşvik edilmesi ve firmalardan başlayarak ülkelerin konulacak CO₂ emisyonu hedeflerine uymaları hususunda etkili

politikalar geliştirilmesinin gerektiği değerlendirilmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda petrol ihracatçısı MENAP ülkelerinde karbon emisyonunu etkilemesi muhtemel başka faktörlerin de incelenmesi politika yapıcılara yol gösterici olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Abdallh, A. A., & Abugamos, H. (2017). A semi-parametric panel data analysis on the urbanisation-carbon emissions nexus for the MENA countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 78, 1350-1356. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.05.006>
- Albaker, A., Abbasi, K. R., Haddad, A. M., Radulescu, M., Manescu, C., & Bondac, G. T. (2023). Analyzing the impact of renewable energy and green innovation on carbon emissions in the MENA region. *Energies*, 16(16), 6053. <https://doi.org/10.3390/en16166053>
- Al-Mulali, U., & Sab, C. N. B. C. (2012). Financial development and carbon emissions: Evidence from 23 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 19(2), 419–429. <https://doi.org/10.1007/s11356-011-0577-0>
- Al-Mulali, U., Fereidouni, H. G., Lee, J. Y., & Sab, C. N. B. C. (2013). Exploring the relationship between urbanization, energy consumption, and CO2 emission in MENA countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 23, 107-112. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.02.041>
- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy policy*, 76, 123-131. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.11.019>
- Al-Zubairi, A., AL-Akheli, A., & ELfarra, B. (2024). The impact of financial development, renewable energy and political stability on carbon emissions: sustainable development prospective for arab economies. *Environment, Development and Sustainability*, 1-23. <https://doi.org/10.1007/s10668-024-04703-5>
- Anton, S. G., & Nucu, A. E. A. (2020). The effect of financial development on renewable energy consumption: A panel data approach. *Renewable Energy*, 147, 330–338. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.09.005>
- Arouri, M. E. H., Youssef, A. B., M'henni, H., & Rault, C. (2012). Energy consumption, economic growth and CO2 emissions in Middle East and North African countries. *Energy policy*, 45, 342-349. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.02.042>
- Baltagi, B. H. (2001). *Econometric Analysis of Panel Data*. Springer Texts in Business and Economics.
- Balsalobre-Lorente, D., Leitão, N. C., & Bekun, F. V. (2021). Fresh validation of the low carbon development hypothesis under the ÇKE Scheme in Portugal, Italy, Greece and Spain. *Energies*, 14(1), 250. <https://doi.org/10.3390/en14010250>
- Batool, Z., Raza, S. M. F., Ali, S., & Abidin, S. Z. U. (2022). ICT, renewable energy, financial development, and CO2 emissions in developing countries of East and South Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 17653–17666. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18664-7>
- Bhattacharya, M., Churchill, S. A., & Paramati, S. R. (2017). The dynamic impact of renewable energy and institutions on economic output and CO2 emissions across regions. *Renewable Energy*, 111, 157-167. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2017.03.102>

- Bilgili, F., Koçak, E., & Bulut, Ü. (2016). The dynamic impact of renewable energy consumption on CO₂ emissions: a revisited Environmental Kuznets Curve approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 54, 838-845. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.10.080>
- Bulut, U. (2017). The impacts of non-renewable and renewable energy on CO₂ emissions in Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 15416-15426. <https://doi.org/10.1007/s11356-017-9175-2>
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO₂ emissions and economic growth in the MENA region: a panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable energy*, 139, 198-213. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.01.010>
- Chebbi, H. E., Olarreaga, M., & Zitouna, H. (2011). Trade openness and CO₂ emissions in Tunisia. *Middle East Development Journal*, 3(01), 29-53. <https://doi.org/10.1142/S1793812011000314>
- Zhang, B., Wang, B., & Wang, Z. (2017). Role of renewable energy and non-renewable energy consumption on ÇKE: evidence from Pakistan. *Journal of cleaner production*, 156, 855-864. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.203>
- Dasgupta, S., Laplante, B., & Mamingi, N. (2001). Pollution and capital markets in developing countries. *Journal of Environmental Economics and management*, 42(3), 310-335. <https://doi.org/10.1006/jeeem.2000.1161>
- Dkhili, H. (2022). Investigating the theory of environmental Kuznets curve (EKC) in MENA countries. *Journal of the Knowledge Economy*. <https://doi.org/10.1007/s13132-022-00976-1>
- Dogan, E., & Turkekul, B. (2016). CO₂ emissions, real output, energy consumption, trade, urbanization and financial development: testing the ÇKE hypothesis for the USA. *Environmental Science and Pollution Research*, 23, 1203-1213. <https://doi.org/10.1007/s11356-015-5323-8>
- Farhani, S., Shahbaz, M., & Arouri, M. E. H. (2013). Panel analysis of CO₂ emissions, GDP, energy consumption, trade openness and urbanization for MENA countries. MPRA Paper, 49258. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/49258/>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement (NBER Working Paper No. 3914). *National Bureau of Economic Research*. <https://doi.org/10.3386/w3914>
- Haldar, A., & Sethi, N. (2022). Environmental effects of Information and Communication Technology-Exploring the roles of renewable energy, innovation, trade and financial development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 153, 111754. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111754>
- Harrathi, N., & Almohaimeed, A. (2022). Determinants of carbon dioxide emissions: new empirical evidence from MENA countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(1), 469-482. <https://doi.org/10.32479/ijeep.12608>
- Inglesi-Lotz, R., & Dogan, E. (2018). The role of renewable versus non-renewable energy to the level of CO₂ emissions a panel analysis of sub-Saharan Africa's Big 10 electricity generators. *Renewable energy*, 123, 36-43. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.02.041>
- Islam, F., Shahbaz, M., Ahmed, A. U., & Alam, M. M. (2013). Financial development and energy consumption nexus in Malaysia: a multivariate time series analysis. *Economic modelling*, 30, 435-441. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.033>
- Jalil, A., & Mahmud, S. F. (2009). Environment Kuznets curve for CO₂ emissions: a cointegration analysis for China. *Energy policy*, 37(12), 5167-5172. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.07.044>
- Jayanthakumaran, K., Verma, R., & Liu, Y. (2012). CO₂ emissions, energy consumption, trade and income: a comparative analysis of China and India. *Energy Policy*, 42, 450-460. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.12.010>
- Kao, Chihwa, 1999. "Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data," *Journal of Econometrics*, Elsevier, vol. 90(1), pages 1-44, May.
- Khan, Z., Ali, S., Umar, M., Kirikkaleli, D., & Jiao, Z. (2020). Consumption-based carbon emissions and international trade in G7 countries: the role of environmental innovation and renewable energy. *Science of the Total Environment*, 730, 138945. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138945>
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Le, T. H., Chang, Y., & Park, D. (2020). Renewable and nonrenewable energy consumption, economic growth, and emissions: International evidence. *The Energy Journal*, 41(2), 73-92. <https://doi.org/10.5547/01956574.41.2.thle>

- Leitão, N. C., & Lorente, D. B. (2020). The linkage between economic growth, renewable energy, tourism, CO2 emissions, and international trade: The evidence for the European Union. *Energies*, 13(18), 4838. <https://doi.org/10.3390/en13184838>
- Lin, B., & Moubarak, M. (2014). Renewable energy consumption–economic growth nexus for China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 40, 111-117. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.07.128>
- Mahmood, H., Maalel, N., & Zarrad, O. (2019). Trade openness and CO2 emissions: Evidence from Tunisia. *Sustainability*, 11(12), 3295. <https://doi.org/10.3390/su11123295>
- Mehrara, M. (2007). Energy consumption and economic growth: the case of oil exporting countries. *Energy policy*, 35(5), 2939-2945. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2006.10.018>
- Nakano, S., Okamura, A., Sakurai, N., Suzuki, M., Tojo, Y., & Yamano, N. (2009). The measurement of CO2 embodiments in international trade: Evidence from the harmonised input-output and bilateral trade database. OECD Science, Technology and Industry Working Papers, 2009/03. <https://doi.org/10.1787/227026518048>
- Nathaniel, S., Anyanwu, O., & Shah, M. (2020). Renewable energy, urbanization, and ecological footprint in the Middle East and North Africa region. *Environmental science and pollution research*, 27(13), 14601-14613. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08017-7>
- Pan, X., Ashraf, A., Raza, S. M. F., Nasriddinov, F., & Ahmad, M. (2023). Exploring the asymmetric effects of urbanization and trade on CO2 emissions: fresh evidence from Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(38), 89770-89783. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-28719-y>
- Pata, U. K. (2018). Renewable energy consumption, urbanization, financial development, income and CO2 emissions in Turkey: testing ÇKE hypothesis with structural breaks. *Journal of cleaner production*, 187, 770-779. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.236>
- Pata, U. K., Dam, M. M., & Kaya, F. (2023). How effective are renewable energy, tourism, trade openness, and foreign direct investment on CO2 emissions? An ÇKE analysis for ASEAN countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(6), 14821-14837. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23160-z>
- Saygin, O., & Iskenderoglu, O. (2022). Does the level of financial development affect renewable energy? Evidence from developed countries with system generalized method of moments (System-GMM) and CS-ARDL. *Sustainable Development*, 30(6), 1326–1342. <https://doi.org/10.1002/sd.2331>
- Shahbaz, M., & Lean, H. H. (2012). The relationship between financial development, energy consumption and CO2 emissions in Pakistan. *Energy Economics*, 34(3), 456–464. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.07.014>
- Shahbaz, M., Hye, Q. M. A., Tiwari, A. K., & Leitão, N. C. (2013). Economic growth, energy consumption, financial development, international trade and CO2 emissions in Indonesia. *Renewable and sustainable energy reviews*, 25, 109-121. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.04.009>
- Shahbaz, M., Mallick, H., Mahalik, M. K., & Loganathan, N. (2015). Does globalization impede environmental quality in India? *Ecological Indicators*, 52, 379-393. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2014.12.025>
- Shahbaz, M., Balsalobre-Lorente, D., & Sinha, A. (2019). Foreign direct Investment–CO2 emissions nexus in Middle East and North African countries: Importance of biomass energy consumption. *Journal of cleaner production*, 217, 603-614. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.282>
- Sharma, S. S. (2011). Determinants of carbon dioxide emissions: Empirical evidence from 69 countries. *Applied energy*, 88(1), 376-382. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.07.022>
- Sun, Z., Zhang, X., & Gao, Y. (2023). The impact of financial development on renewable energy consumption: A multidimensional analysis based on global panel data. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 3124. <https://doi.org/10.3390/ijerph20043124>
- Şahin, D. (2018). D-8 Ülkelerinde Finansal Gelişme Ve Ticari Açıklığın Çevresel Kalite Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi. *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 48-67.
- Şeyranlıoğlu, O. (2024). Türkiye’de Finansal Gelişmenin Karbon (CO2) Emisyonlarına Etkisi: Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi Çerçevesinde Sektörel Bir Bakış. *Sosyoekonomi*, 32(61), 427-454. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.03.20>
- Tamazian, A., Chousa, J. P., & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: Evidence from BRIC countries. *Energy Policy*, 37(1), 246–253. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025>
- Tatoğlu Yerdelen, F. (2013). Panel Veri Ekonometrisi. İstanbul: Beta Yayınevi

- Twumasi, Y. (2017). Relationship between CO₂ emissions and renewable energy production in the United States of America. Archives of Current Research International, 7(1), 1-12. <https://doi.org/10.9734/ACRI/2017/30483>
- Ozturk, I., & Acaravci, A. (2013). The long-run and causal analysis of energy, growth, openness and financial development on carbon emissions in Turkey. Energy economics, 36, 262-267.
- Weber, C. L., Peters, G. P., Guan, D., & Hubacek, K. (2008). The contribution of Chinese exports to climate change. Energy Policy, 36(9), 3572–3577. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.06.009>
- World Bank, World Development Indicators, (2022). Middle East ve North Africa Climate Roadmap. <https://www.worldbank.org/en/region/mena/publication/middle-east-north-africa-climate-roadmap>
- Yan, Yunfeng and Laike Yang, 2010, “China’s foreign trade and climate change: A case study of CO₂emissions,” Energy Policy, Vol. 38, No. 1, pp. 350–56. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.025>
- Zhang, Y. J. (2011). The impact of financial development on carbon emissions: An empirical analysis in China. Energy Policy, 39(4), 2197–2203. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.02.026>
- Zioło, M., Kluza, K., Kozuba, J., Kelemen, M., Niedzielski, P., & Zinczak, P. (2020). Patterns of interdependence between financial development, fiscal instruments, and environmental degradation in developed and converging EU countries. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(12), 4425. <https://doi.org/10.3390/ijerph17124425>

EK:

Değişkenler	Model 1		Model 2	
	Bağımlı Değişken dco2		Bağımlı Değişken dco2	
	Sabit Etkiler	Rassal Etkiler	Sabit Etkiler	Rassal Etkiler
ddcps	-0.00424 (0.00644)	-0.00825 (0.00654)	-0.00445 (0.00643)	-0.00829 (0.00654)
drec	0.00423 (0.0441)	-0.0125 (0.0428)	0.00389 (0.0440)	-0.0143 (0.0428)
dtr	0.0205*** (0.00330)	0.0168*** (0.00327)	0.0208*** (0.00330)	0.0171*** (0.00328)
gdpb	0.0219*** (0.00329)	0.0223*** (0.00337)	0.0204*** (0.00349)	0.0211*** (0.00353)
gdpb2			7.42e-05 (5.88e-05)	6.12e-05 (5.64e-05)
Sabit	-0.0851** (0.0391)	-0.0863** (0.0404)	-0.0920** (0.0394)	-0.0925** (0.0408)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Dirençli standart hatalar parantez içinde gösterilmektedir

Yerel Kaynakların Ekonomik Değere Dönüşümü: Turan (Bayındır) Kuru Çiçekçilik Örneği

Elif Yücebaş^{1, 2}

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Turan'daki (Bayındır) kuru çiçekçiliğin köyde ne zaman başladığını ve geliştiğini, sürdürülebilir bir geçim kaynağına dönüşmesindeki dinamikleri incelemek ve kırsal kalkınma açısından bir örnek oluşturmaktır. Alan araştırması bulgularına dayanan çalışmada, 2024 Ocak-Şubat döneminde kuru çiçek üreticileri ile yerel düzeydeki ilgili kamu kurum ve kuruluş temsilcileri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş ve sahada gözlemlerde bulunulmuştur. Araştırma bulgularına göre; Turan köyünde kuru çiçekçilik faaliyetinin başlamasının nedenleri köyde tarımsal üretime uygun arazilerin azlığı, köyde sulama olanaklarının olmamasıdır. Bunların yanı sıra Çin'de üretilen ve talep gören plastik çiçeklerin sağlık sebebiyle satışının yasaklanması ile doğal ürünlere olan talebin artması köyün yerel kaynaklarının kullanımını ön plana çıkarmıştır. Emek-yoğun bir üretim sürecine sahip olan faaliyet yoğunluklu olarak kadınlar tarafından yürütülmektedir. Köy halkı tarımsal ürün üreticisinden ziyade tarım işçisi olma özelliğini taşımaktadır. Kuru çiçekçiliğin yıl boyunca yapılabiliyor olması bu faaliyetin sürdürülebilir bir geçim kaynağı olmasında önemli bir dinamiktir. Üreticilerin sermaye yetersizliğinin üretim aşamalarına teknolojinin dahil edilmesini zorlaştırdığı; fiyat dalgalanmaları ve üreticiler arasındaki rekabetin, kazanç istikrarını olumsuz etkilediği görülmektedir. Yerel düzeyde idari birimlerin düzenlediği festivaller, kuru çiçek üreticilerinin tanıtım ve satış faaliyetlerini desteklemektedir. Kooperatifleşme girişimleri, iş birliği kültürünün eksikliği nedeniyle sınırlı kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, Yerel Yönetimler, Bayındır.

Transformation of Local Resources into Economic Value: The Case of Dry Floriculture in Turan (Bayındır)

ABSTRACT

This study investigates the inception and development of dry floriculture in Turan (Bayındır). Furthermore, this paper assesses its transformation into a sustainable livelihood and illustrates it as an example of rural development. From January–February 2024, semi-structured interviews were conducted with dried flower producers and personnel of relevant local public institutions and organizations. Also, this study was supplemented by field observations, based on field study findings. The research findings suggest that the restricted availability of agricultural land and water resources in Turan village resulted in the development of dry floriculture. The prohibition on the sale of manufactured flowers from China, driven by health concerns and a rising desire for

¹ İletişim Yazarı: elif.yucebas@deu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-2544-1318

(Makale Gönderim Tarihi: 05.01.2025 / Yayın Tarihi: 30.09.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1613983](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1613983)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

natural items, underscores the village's reliance on local resources. Women predominantly engage in the labor-intensive production process. The residents are agricultural laborers rather than producers of farm commodities. Dry floriculture's year-round feasibility contributes significantly to its sustainability. Price fluctuations and producer competition significantly impact profit stability, and producers' lack of cash hinders their ability to integrate technology into production stages. Local administrative units organize festivals to aid in the promotion and sale of dried flowers. A lack of collaborative culture restricts cooperative initiatives.

Keywords: *Rural Development, Local Governments, Bayındır*

1. GİRİŞ

Kalkınma kavramı, ekonomik büyüme ile birlikte aynı zamanda çevresel, toplumsal ve mekânsal boyutlarda gelişim ve değişimi de içermektedir. Bu bağlamda, günümüzde kalkınma anlayışı, yalnızca kişi başına düşen milli gelirin artışını değil, aynı zamanda toplumsal gelişmeyi ve ilerlemeyi de kapsayan daha geniş bir perspektife doğru evrilmiştir. 1970'lerin kalkınma stratejisi, büyüme eşliğinde gelirin yeniden bölüşümü ve temel ihtiyaçların sağlanmasını temel alırken, 1980'li yıllarda bu strateji yerini yapısal uyum stratejisine bırakmıştır (Thorbecke, 2009, s. 148). Bu dönemde bütünleştirilmiş kırsal ve tarımsal kalkınma süreci tamamlayıcı bir politika olarak ön plana çıkmıştır (Thorbecke, 2009, s. 138-141). Adelman'a göre kalkınma, yalnızca ekonomik büyüme değil; kendi kendine sürdürülebilir bir büyümeyi, üretim yapılarında yapısal dönüşümü, teknolojik ilerlemeyi, sosyal, siyasi ve kurumsal modernleşmeyi ve toplum genelinde yaşam koşullarının iyileşmesini sağlar (Adelman, 2000).

Yaşanan çevresel felaketler, bölgeler arasındaki dengesizlikler, gelir dağılımındaki adaletsizlikler ve yoksulluğun artışı kalkınmayı yalnızca refah artışına indirgemenin dışında başka faktörlerin de devreye sokularak bir topyekûn gelişme sağlanmasını gerekli kılmıştır. Kalkınma, az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumlarda bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve üretim artışının sağlanması konularında merkezi yönetimlerin planlama ve yönetimi kapsamındadır. Süreç içinde merkezi planlamanın yanı sıra yerel ve bölgesel düzeyde taleplerin, ihtiyaçların tespit edilmesi ve yerelin/bölgenin koşullarına uygun bir kalkınma anlayışına ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle yerel/bölgesel düzeydeki farklılıkları özdeşleştirmekten ziyade farklılıkları temel alıp yerele özgü bir kalkınma anlayışının varlığı daha önemli bir hale gelmiştir. Bu bağlamda, kırsal kalkınma politikaları genellikle merkezi yönetimlerin öncülüğünde biçimlenirken, yerel düzeyde yürütülen ve bölgenin özelliklerine uyum sağlayan politika girişimleri olarak ortaya çıkmaktadır. Süreçte yerelin/bölgenin ekonomisine, iklimine, sosyal beşerisine, kültürüne özgü çözümler ya da yaklaşımlar kalkınma kavramına işlemiş ve alanını genişletmiştir.

Bu araştırma, İzmir ili Bayındır ilçesi Turan köyünde önemli bir geçim kaynağı olan kuru çiçekçiliğin köyde ne zaman başladığını belirlemeyi, bu faaliyetin sürdürülebilir bir geçim kaynağına dönüşümünü incelemeyi ve kırsal kalkınma açısından bir örnek oluşturarak tartışmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda, kuru çiçekçiliğin sürdürülebilirliği ile ilgili verileri

yerel düzeydeki kurum ve kuruluşlar için oluşturmayı hedeflemiştir. İlgili literatür tarandığında Bayındır ve çevresi ile ilgili tarımsal üretim (Şahin ve Miran, 2008), süs bitkileri üretimi ve yetiştiriciliği, peyzaj özellikleri gibi mevcut çalışmaların olduğu görülmektedir (Çakar vd., 2019a)(Çakar vd., 2023b). Ancak spesifik olarak kuru çiçekçilik ve bunun yerel halk üzerindeki etkilerine odaklanan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma, Bayındır Turan Köyü'nde kuru çiçekçilik faaliyetinin kırsal kalkınmadaki rolünü inceleyerek literatüreki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Araştırma soruları şu şekilde biçimlenmiştir:

Kuru çiçekçilik faaliyeti Turan köyünde ne zaman başlamış; bu süreçte nasıl bir yaygınlaşma ve gelişim göstermiştir?

Kuru çiçekçilik, Turan köyündeki tarımsal emeğin dönüşümünü ve yerel ekonomik yapıyı nasıl şekillendirmiştir?

Kuru çiçekçilik üretiminde karşılaşılan zorluklar nelerdir?

Kuru çiçekçiliğin sürdürülebilir bir geçim kaynağı olması konusunda yerel halkın ve ilgili kurum ve kuruluşların rolü nedir?

Çalışmanın birinci bölümünde kırsal kalkınma, uluslararası yaklaşımların etkisiyle Türkiye'de kırsal kalkınma süreci ve kuru çiçekçilik faaliyetinin küresel ve yerel düzeydeki konumuna yer verilmiştir. İkinci bölümde, araştırma tasarımı, örneklem ve veri toplama yöntemleri ile araştırma sahasının coğrafi, ekonomik ve sosyal özellikleri ele alınmıştır. Üçüncü ve sonuç bölümünde ise Turan köyünde yürütülen kuru çiçekçiliğin başlangıcı, gelişimi, sürdürülebilir bir geçim kaynağı olma sürecinde karşılaştığı zorluklar ve yerel düzeydeki idari yapılar ile kurduğu ilişkiler değerlendirilmiştir.

1.1. Kırsal Kalkınma

Kalkınma politikaları, başlangıçta merkezi yönetimin kontrolü ve yönlendirmesi altında yürütülmekteyken, zaman içinde yerel ve bölgesel yönetimlerin aktif katılımını içeren bir sürece dönüşmüştür. Bu dönüşüm, kırsal kalkınma, yerel kalkınma gibi kavramlar aracılığıyla açıklanmaktadır. Bu kapsamda kırsal kalkınma; “küçük toplulukların içinde bulundukları ekonomik, sosyal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla giriştikleri çabaların, devletin bu konudaki çabalarıyla birleştirilmesi, bu toplulukların ulusun bütünüyle kaynaştırılması, ulusal kalkınma çabalarına tam ölçüde katkıda bulunmalarının sağlanması sürecidir” (Geray, 1968, s. 156).

1970li yıllarda kalkınma kavramı, ekonomik ve sosyal kalkınma için büyümenin gerekli ve yeterli koşul olduğu inancı yerini giderek büyümenin gerekli olsa bile yeterli olmayabileceği görüşüne bırakmaya başlamıştır (Thorbecke, 2009, s. 140). 1980'lerde yaygın olan yapısal uyum stratejilerinin tamamlayıcı unsurları dışa dönüklük, piyasalara güven/serbest piyasa yanlısı politikalar ve devletin rolünün asgariye indirilmesini içermiştir (Thorbecke, 2009, s. 149). Aynı dönemde, kırsal kalkınma, dış teknolojilere ve ulusal düzeydeki politikalara dayalı, yukarıdan aşağıya bir planlama anlayışı ile şekillenmiştir.

Ancak zamanla, merkezi yönetimlerin tek başına belirlediği politikalar yerine, yerel düzeyde taleplerin ve ihtiyaçların daha etkin bir şekilde tespit edilmesi ve bu doğrultuda kırsal kesimde yaşayanlara kendi önceliklerini belirleme ve değişimi yönlendirme yetkisi tanıyan katılımcı bir süreç benimsenmiştir. Böylece tabandan yukarıya doğru işleyen, yerelin koşullarına uyumlu bir kalkınma anlayışı olarak görülmeye başlanmıştır. (Ellis ve Biggs, 2001, s. 443).

Küreselleşmenin artmasıyla birlikte, yerel rekabetçilik endişeleri ortaya çıkmış ve bu durum, küresel ekonomide yerel girişimciliği desteklemek için dışsal ve içsel süreçlerin etkili bir şekilde entegre edilebileceği konusunda soruları gündeme getirmiştir. Dolayısıyla, yerel kalkınma kavramı çeşitli açılardan incelenmiştir. Yerel kalkınma, bir bölgenin ekonomik kapasitesini geliştirerek ekonomik geleceğini ve herkes için yaşam kalitesini iyileştirmektir. Swinburg vd.'nin (2006, s. 1) ifadesine göre, kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının işbirliği yaparak ekonomik büyüme ve istihdam yaratılması için daha iyi koşullar oluşturdukları bir süreç söz konusudur. 1980 sonrasında, merkezi yönetimin belirlediği kalkınma politikalarından ziyade, yerel potansiyeli ve rekabet avantajlarını değerlendiren bir anlayış olan yerel kalkınma modeli öne çıkmıştır (Rodriguez-Pose, 2001, s. 9). Bu süreç içinde, bölgesel kalkınmanın teşvik edilmesiyle birlikte, yerel düzeyde karar alma ve yönlendirme büyük önem kazanmıştır.

2000'li yıllardan itibaren hızlı küreselleşen bir dünya ekonomisi temelinde kalkınmanın amaçları ve tanımı daha da genişlemiş; insani gelişmede iyileşme giderek ulaşmak için mücadele verilmesi gereken nihai hedef olmuştur (Thorbecke, 2009, s. 168-169). Bu çerçevede, Hemsing (2003, s.69) yerel kalkınmayı, yerel yönetimler, toplum ve sivil gruplar ile kamu kurumları arasında ortaklıkların kurulduğu bir süreç olarak tanımlamıştır. Yerel yönetimler, özellikle gelişmekte olan bölgelerde bölgesel kalkınmayı iyileştirmek için bölgenin potansiyellerini araştırarak ve geliştirerek toplumun refahını artırmaya çalışmaktadır. Wiyono vd.'nin (2022, s. 91) belirttiği gibi, bir bölgenin gelecekte ekonomisini ve yaşam kalitesini iyileştirmek için ekonomisini geliştirme yeteneği yerel ekonomik kalkınma olarak adlandırılmaktadır. Bu süreç, doğası gereği iş sektörü, toplum çıkarları ve yerel yönetimler arasında bir ortaklık gerektirmektedir (Swinburn vd., 2006, s. 1). Yerel yönetimler, elverişli bir iş ortamı ve altyapı koşullarının yaratılmasında önemli bir kolaylaştırıcı rol oynamaktadır (Helmsing, 2003, s. 70). Bu bağlamda yerel yönetimler, iş geliştirme ve başarı için elverişli bir ortam yaratmada önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Uluslararası Yaklaşımların Etkisiyle Türkiye’de Kırsal Kalkınma

Ulusal düzeyde yürütülen yerel ve bölgesel kalkınma politikaları Birleşmiş Milletler (BM), OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ve AB (Avrupa Birliği) gibi uluslararası kuruluşların yaklaşım ve politikaları çerçevesinde şekillenmektedir. OECD’nin “The Culture Fix: Creative People, Places and Industries” raporunda, kültürel ve yaratıcı bölgelerin oluşturulması, politika yapımcıların kültürel ve yaratıcı sektörleri yerel düzeyde teşvik edebilmelerinin bir yolu olduğu belirtilmiştir. Bu bölgeler genellikle kültürel ve

yaratıcı işletmelerin, çalışanların ve sanatçıların bir şehirdeki belirli bir cadde veya alan etrafında kümelenmesi yoluyla organik olarak ortaya çıkmakta, istihdam yaratma ve gelir yaratma yoluyla yerel kalkınmanın önemli bir itici gücü olmaktadır. Ekonomik etkilerinin ötesinde, sağlık ve refahın desteklenmesinden sosyal içerme ve yerel sosyal sermayenin teşvik edilmesine kadar önemli sosyal etkileri de vardır (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), 2022a).

Türkiye’de kırsal bölgelerindeki ekonomik ve sosyal kalkınma çabaları, uluslararası faktörlerin etkisi altında biçimlenmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye’nin kırsal kalkınma alanındaki taahhütleri, BM’nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, AB Ortak Tarım Politikası ve Paris İklim Anlaşması gibi uluslararası bağlamda yer almaktadır. AB’nin kırsal kalkınma amaçlarının temelinde toplum temelli yerel kalkınma yaklaşımı yatar. Türkiye’nin de 2015 yılında kabul ettiği Avrupa Kırsal Manifestosu’na göre, kırsal kalkınma; çeşitlenmiş kırsal ekonomilerin ve yüksek kaliteli çevre ile kültürel mirasın etkin bir şekilde yönetimiyle desteklenen, canlı, kapsayıcı ve sürdürülebilir kırsal toplulukları (Kalkınma Bakanlığı, 2018) teşvik etmeyi amaçlar. Ulusal Kalkınma Stratejisi (2021-2023) belgesinde, kırsal kalkınmanın temel amacı; sürdürülebilir kırsal kalkınma anlayışı çerçevesinde, kent ve kır arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması, kırsal dokunun korunması ve yöreye özgü çözümlerin geliştirilmesi, kırsal nüfusu yerinde kalkındırma ve refah düzeyinin artırılması olarak ifade edilmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021a, s. 5). Bunun yanı sıra yerele özgü geleneksel el sanatları ve zanaatkarlık gerektiren katma değerli ürünlerin desteklenmesi ve yerel ürünlerde katma değer artışının sağlanması kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi amacıyla ön plana çıkan kırsal kalkınma stratejilerindendir. Kırsal kalkınma stratejilerinde öne çıkan bir diğer hedef, yöreye özgü el sanatları ve zanaat ürünlerini teşvik etmek ve aynı zamanda tarım dışı yerel ürünlerin katma değerini artırmaya (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021a, s. 44) odaklanmaktır. Bu yaklaşımın temel amacı, toplum kalkınmasını merkeze alarak yerel toplulukların potansiyelini harekete geçirmek, girişimciliklerini teşvik etmek, üretkenliklerini artırmak ve yaşam kalitelerini iyileştirmektir.

Türkiye’de bu yaklaşıma paralel 12. Kalkınma Planında “kırsal ekonominin büyümesi için desteklenecek tarım dışı sektörler çeşitlendirilecek, girişimcilik ve kırsal yenilikçilik teşvik edilecek; yerel yönetimlerin girişimciliğin geliştirilmesine yönelik kapasiteleri artırılabilecektir. Yerel yönetimlerin üretim ve pazarlamaya yönelik kuracağı yapılara destek sağlanacaktır” şeklinde belirtilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023, s. 232). Aynı planda kırsal kalkınmanın amacının; kırsal kesimde üretken işgücü oluşturularak ekonominin canlandırılması, sürdürülebilir doğal kaynak yönetiminin sağlanması ve yaşam kalitesinin artırılması suretiyle nüfusun kırsalda tutundurulması temel amaç olarak ifade edilmiştir. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023, s. 219). Bu yaklaşıma paralel olarak Tarım ve Orman Bakanlığı “Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırımların Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (2023/51)” yayınlamıştır. Tebliğin amacı, doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak kırsal gelir düzeyini artırmak,

tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayi entegrasyonunu sağlamak, gıda güvenliği ve tarımsal pazarlama altyapısını güçlendirmek, alternatif gelir kaynakları oluşturmak ve yeni teknolojilerin kırsal alanda kullanımını yaygınlaştırmaya yönelik yatırımları desteklemektir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023b, Tebliğ No: 2023/51).

Kırsal ekonomiler temiz çevre, turizm ve bir bölgenin kültürel mirası gibi önemli kamusal ve yarı kamusal mallar da dahil olmak üzere, kentsel bağlamda üretilmeyen temel mal ve hizmetleri sağlar. Kırsal alanlar çevresel açıdan daha sürdürülebilir bir büyüme modeline geçişte kritik bir role sahiptir (OECD, 2014b, s. 17). Yerel ekonomilerin güçlendirilmesi, yerel kaynakların değerlendirilmesi, katma değer yaratılması ve sürdürülebilir bir geçim kaynağı oluşturulması için çeşitli sektörlerin geliştirilmesi ayrı bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Türkiye’de son on yıldır yükselişe geçen kuru çiçekçilik sektörü kırsal kalkınmaya katkı sağlaması, yerel ve küresel düzeyde sağladığı ekonomik katkı sağlaması ve sürdürülebilir bir geçim kaynağı olmasıyla dikkat çekmektedir.

1.3. Kuru Çiçekçilik: Küresel ve Yerel Perspektifler

Süs bitkileri üretiminde ticarete konu olanlar arasında kesme çiçekler yer almaktadır. Kesme ve kuru çiçek yetiştiriciliği, üretim kapasitesi ve üretim değer açısından süs bitkileri sektörünün en geniş paya sahip olan alt dalıdır (Türkmenoğlu ve Fakir, 2016, s. 148). Kesme çiçek, buket, sepet, çelenk ve aranjmanlarda kullanılan çiçek, gonca, dal ve yaprakların taze, kurutulmuş, boyanmış ya da ağartılmış olarak kullanıma sunulması aşamalarının tümünü kapsamaktadır (Doldur, 2008, s. 43). Kesme çiçekler içinde yer alan kuru çiçek, dağlardan, ovalardan, göllerden doğal olarak toplanan ya da yetiştirilen; havayla, presle, sıcak hava fırında vb. çeşitli işlemlerden geçirilerek (Mir, 2023, s. 31) (Vidhya vd., 2021, s. 2136) renklendirilen ve günlük yaşamda dekoratif amaçlı kullanılan bir süs eşyasıdır. Kuru çiçeğin avantajları şu şekildedir (Patel vd., 2018, s. 65):

- a. Hammaddenin ucuz olması ve yıl boyunca mevcut olması
- b. Raf ömrünün uzun olması
- c. Renklendirme yapılabilmesi
- d. Çok az bakım gerektirdiği için uzun ömürlü olması
- e. Uygun şekilde muhafaza edildiklerinde, paketlendikleri ve işlendikleri takdirde uzun süre satış imkânı sunması
- f. Pahalı ekipmana ihtiyaç duymaması
- g. Sıcak ve soğuğa dayanıklı olması
- h. Çevre dostu olması

Yabani ve kullanılmayan çiçeklerin yaratıcı ve estetik amaçlarla kullanımı, bir katma değer yaratmaktadır. Böylelikle, yerel kaynakların kullanımını teşvik etmesi ve sürdürülebilirliğine katkı sağlaması nedeniyle kesme çiçek sektöründe hem yurtdışında hem yurt içinde önemli bir rol oynamaktadır.

2024 yılı verilerine göre dünya kesme çiçek ihracatında birinci sırada Hollanda yer alırken Türkiye 17. sırada yer almaktadır ((International Trade Center, 2025). Türkiye’de kesme

çiçek üretiminde en önemli iller İzmir ve Antalya'dır (Türkiye Süs Bitkileri İhracatçı Birliği, 2023, s. 3). 2022 verilerine göre kesme çiçek ihracatı içinde kurutulmuş, boyanmış çiçekler 925.482 adet ve 549.344 dolar değerindedir (Türkiye Geneli Süs Bitkileri ve Mamulleri İhracatı, 2022). Günümüzde Antalya'nın Akseki (Milliyet, 2023), Mersin'in Silifke ve İzmir'in Bayındır ilçesi Turan köyü kuru çiçek üretimin yapıldığı yerler arasında öne çıkmaktadır.

Bayındır ilçesi, Küçük Menderes havzasında bulunan bir yerleşim yeri olup, tarihsel olarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin merkezi konumundadır. Günümüzde Bayındır çiçekçilik faaliyetlerinin merkezi olarak anılmaktadır. İlçeye bağlı olan Turan köyü hem konumu hem de sosyo-ekonomik ve kültürel yapısıyla merkez ilçe ile çevre köyler arasında etkileşim halindedir. Köy, uzun bir süre boyunca tarımsal işlere katkı sağlayan, mevsimlik işlerde yevmiye usulü çalışan köylülerin yaşadığı bir kırsal alan olarak önem kazanmıştır. 1990'lı yıllarda başlayan kuru çiçekçilik faaliyeti 2015 sonrası köyde yaygınlaşmış, köy halkı artık bu faaliyetin sahibi ve emekçisi haline gelmiştir. Bu bağlamda kırsal kalkınma açısından dikkate değer bir örnek sunmaktadır.

2. METODOLOJİ

2.1. Araştırma Tasarımı

Bu çalışma, kuru çiçekçiliğin köyde nasıl başladığını ve kuru çiçekliğin sürdürülebilir bir geçim kaynağına dönüşümündeki dinamikleri incelemeyi amaçlamaktadır. İzmir'in Bayındır ilçesine bağlı Turan köyünde kuru çiçekçiliğin temel geçim kaynağı olarak ön plana çıkması nedeniyle örneklem saha olarak seçilmiştir.

2.2. Örneklem ve Veri Toplama Yöntemleri

Veri toplama süreci, köyde kuru çiçeklik faaliyetini icra edenler ve yevmiyeci olarak çalışanlar, Turan köyü muhtarı, Bayındır Belediyesi Basın ve Halkla İlişkiler Birimi, Bayındır İlçe Tarım Müdürlüğü personeli, Bayındır Esnaf ve Sanatkarlar Odası genel sekreteri ile yarı yapılandırılmış görüşmelerle gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan katılımcılar, 2024 Ocak - Şubat döneminde amaçlı örneklem yöntemine göre belirlenmiştir. Görüşme sorularının hazırlanması, görüşme yapılacak kişilerin belirlenmesi süreci; görüşme, gözlem, alan notlarının alınması ve ses kayıtlarının yapılması yoluyla sağlanmıştır. Görüşme soruları, kuru çiçekliğin köyde nasıl başladığı, faaliyetin köyde nasıl temel bir geçim kaynağı haline geldiği ve bu faaliyet hakkında yerel düzeydeki ilgili kurum ve kuruluşların değerlendirmelerini almak üzere hazırlanmıştır. Çalışmada ikincil veriler olarak, kamu kurum ve kuruluşlarının raporlarından, kuru çiçekçilik ile ilgili çıkmış gazete haberlerinden, ilçe ve köy ile ilgili TÜİK verilerinden yararlanılmıştır. Görüşme, gözlem ve ikincil veriler betimsel analiz ile çözümlenmiş; bulgular farklı alt başlıklar altında yorumlanmıştır.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Kod	Cinsiyet	Yaş	Mesleği
K1	E	65	Turan Köyü Muhtarı
K2	E	45	Kuru çiçek üreticisi
K3	K	38	Kuru çiçek üreticisi
K4	K	50	Yevmiyeci
K5	K	45	Yevmiyeci
K6	K	44	Bayındır Esnaf ve Sanatkârlar Odası Genel Sekreteri
K7	E	40	Bayındır İlçe Tarım Müdürlüğü Personeli
K8	E	50	Bayındır Belediyesi Halkla İlişkiler Birimi Personeli
K9	K	57	Kuru çiçek üreticisi
K10	E	65	Kuru çiçek üreticisi
K11	K	32	Kuru çiçek üreticisi
K12	E	65	Kuru çiçek üreticisi
K13	E	57	Kuru çiçek üreticisi
K14	K	64	Kuru çiçek üreticisi
K15	K	50	Yevmiyeci

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.3. Araştırma Sahası

Bayındır, İzmir demiryolunun İzmir-Ödemiş hattı üzerinde ve Ödemiş'in batısında yer alan bir yerleşimdir (Güneş, 2016, s. 94). Buna ek olarak, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan ve Küçük Menderes havzasında konumlanmış bir ilçedir. Küçük Menderes havzasının verimli tarım toprakları, uygun iklim şartları ve suyun varlığı, geçmişten günümüze kadar birçok yerleşmenin burada kurulmasına neden olmuştur (Özçelik ve Polat, 2016, s. 59). Toprak, su ve mera bütünlüğüyle tarım ve hayvancılık açısından Menderes havzasının en gözde toprakları olmuştur (Armağan, 2012, s. 16). Tarihsel süreçte İzmir'in hinterlandı olarak kabul edilen Küçük Menderes havzasında yer alan Bayındır, zirai üretim potansiyeli ile İzmir limanına tarımsal üretimde hammadde sağlayan kazalar arasındadır (Ceylan, 2022, s. 450).

Bayındır merkez yerleşim alanının güney sınırını oluşturan demiryolunun güneyinde tarım alanları yer almakta; İzmir asfaltı ve demiryolu arasındaki imar planına sınır alanlarda ise büyük çoğunlukta çiçek üretim seraları ve zeytin ağaçları bulunmaktadır (Bayındır Belediyesi, 2019, ss. 4-7). Bayındır, İzmir ilçeleri arasında doğal kaynaklar ve tarıma dayalı ekonominin çeşitlendiği ve tarımsal işgücünün yoğun olduğu (İzmir Kalkınma Ajansı [İZKA], 2015, s. 185) ilçelerden biridir.

Günümüzde Bayındır “Çiçeğin Kenti” olarak adlandırılmakta ve çiçekçilik bölgenin ekonomisine sağladığı katkı açısından ön plana çıkmaktadır. İzmir ilçeleri arasında süs bitkisi üretiminde birinci sırada yer almakta ve bu alan en çok istihdam sağlayan kaynak konumundadır (İzmir Büyükşehir Belediyesi [İBB], 2016, ss. 63-64). 2023 yılı itibarıyla Bayındır 118.488.630 adet süs bitkisi üretimiyle Türkiye üretiminin %5.48’ini karşılamaktadır. Süs bitkilerinin ekildiği alanlara bakıldığında ise Türkiye’nin toplam süs bitkileri ekilen alanlarında %11.18’ine sahip olduğu görülmektedir. İl düzeyinde hazırlanan planlarda Bayındır’ın süs bitkisi üretimi ve pazarlaması potansiyel gelişim alanlarından sayılmıştır (İBB, 2016, s. 265) (İZKA, 2015, s. 47). Ayrıca tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi amacıyla Bayındır Tarıma Dayalı İhtisas (Sera) Organize Sanayi Bölgesinin kurulması için Bayındır’ın Turan ve Demircilik köyünde bulunan toplam 9 parsel için kamulaştırma kararı alınmıştır (Cumhurbaşkanı Kararı, 02 Şubat 2024 Tarih ve 8150 Sayılı Karar: 2024).

Tablo 2. Süs Bitkileri Ekilen Alan ve Üretim Miktarı (2023)

	Toplam Süs Bitkileri Ekilen Alan (m ²)	Toplam Süs Bitkileri Üretim Miktarı (Adet Sayısı)
Türkiye	58.146.014	2.163.748.549
Bayındır	6.500.000	118.488.630
	(%11.18)	(%5.48)

Kaynak: TÜİK (2024) verilerinden yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.3.1. Turan Köyü

Küçük Menderes havzasında köylerin kuruluş yeri olarak ovalardan daha fazla yamaçların tercih edilmiş olduğu ve toplu yerleşme özelliğine sahip olduğu görülür (Özçelik ve Polat, 2016, s. 67). Başka bir ifadeyle, tarihte coğrafi bir cazibeye sahip olan Bayındır, gölcükler, göçebeleri kendine çekmiş ve aşiret zenginliği sağlamıştır. Küçük Menderes havzası ve yakın çevresi yoğun bir Yörük-Türkmen iskân sahasıdır (Özçelik ve Polat, 2016, s. 87). Yörük-Türkmenlerin yerleşim yeri olma özelliğini taşıyan, adını, köyün kurucusu Kızıl Ali’den alan Kızılağaç köyü günümüzde Turan adıyla varlığını sürdürmeye devam etmektedir (Armağan, 2012, s. 20). Turan, Bayındır ilçesine bağlı bir mahalle olup, nüfusu 419’dur (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] Adrese Dayalı Nüfus Sistemi, 2023).

2012 tarihinde yürürlüğe giren 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediyelerinin sınırı il mülki sınır olmuş, ilçe belediyelerinin sorumluluk sahası genişlemiş; köylerin tüzel kişiliği kaldırılarak mahalle statüsü kazanmıştır. Bu süreçte İzmir'in Bayındır ilçesine bağlı 36 köy mahalleye dönüşmüştür. Günümüzde Bayındır, merkez dâhil 59 mahalleden oluşan bir idari yapıya kavuşmuştur. Araştırma sahası olan Turan köyü bu süreçte mahalleye dönüşen köyler arasında yer almaktadır. Çalışmada Turan Mahallesi yerine Turan köyü ifadesi kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde yapılan görüşmeler neticesinde, Turan köyündeki kuru çiçekçilik faaliyetinin kırsal kalkınmaya etkileri ve bu faaliyetin sürdürülebilirliği 4 ana tema çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Bu temalar aşağıdaki kavram haritasında belirtilmiş ve detaylandırılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. Turan Köyünde Kuru Çiçekçiliğin Kavram Haritası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kavram haritasında belirtilen her tema ve alt tema kuru çiçekçilik faaliyetinin Turan köyündeki başlangıcı, gelişimi, sürdürülebilir bir geçim kaynağı olma süreci ile karşılaştığı zorluklar ve yerel düzeyde idari yapı ile olan ilişkisini ifade etmektedir.

3.1. Kuru Çiçek Üretiminin Köyde Başlangıcı ve Gelişimi

Turan köyünde, kuru çiçekçilik faaliyeti 1990'lı yıllarda başlamış, ancak bir süre ara verilmiş ve 2015 yılında tekrar canlanmıştır. Dağlardan, ovalardan, göllerden doğal olarak toplanan kuru çiçeğin köyde eskiden beri günlük yaşamda süs eşyası amacıyla evlerde kullanıldığı görülmektedir.

“Hatırlıyorum 20 yıl önce benim annemin çeyizinde bu çiçeklerin kurusundan vardı ama vazolarda. Eskiden beri ninelerimizin dahi evlerinde testilerin içinde vazo yokken bunlar süs olarak vardı.” (K3)

“Lagurus (pamuk otu), kuş otu, kuşdili, kuşyemi kuş otu diye geçiyor altın otu, başak, buğday başağını topluyoruz.” (K5)

Köylüler tarafından doğal haliyle olan kuru çiçeklerin işlemiden geçirilip renklendirilmesi, satılması yakın geçmişte gerçekleştirilmiştir. Bu işin köyde nasıl ortaya çıktığı ve gelişimini nasıl sürdürdüğüne dair örnek şöyle açıklanabilir:

“Çırptı'da bir fabrikatör vardı E.B, bir gün köyde yaşlı birine gösteriyor. İşçiler bunları toplarlar mı diye. O da getirmiş buraya göstermiş bunu toplayabilir miyiz diye. Bazıları gitmiş toplamış. Bu sefer her gün akşamüstü toplananları alıp gidiyorlar. İzmir'de bu işi yapan Beyaz Lale o girdi buraya. Ona toplamaya başladı millet. Ondan sonra ufak tefek boyama işlerine girmeye başladı bizim köy. O zaman da boyama işine başlandı yani. Fakat 3-5 sene yapıldı sonra Çin malları devreye girince bu iş bitti.” (K1)

“Babamın vesilesiyle 20 sene önceye dayanan yaptığımız bir iş. Temizletiyoruz yevmiyeci tutuyoruz. Temizlenip hazır hale geliyor. Asitlerimiz var onları asitlere basıyoruz. Bir gün iki gün duruyor, güneşe seriliyor. Kuruduktan sonra boya haline geliyor ondan sonra paketleme, jelatin bu gibi şeyler oluyor.” (K3)

Turan köyü, çevresindeki dağlardan yaklaşık 20 çeşit çiçeği toplamakta, ardından bu çiçekleri kurutup işleyerek boyamaktadır. Kuru çiçekçilik faaliyeti, geçmişte Çin'den gelen yapma veya plastik çiçeklerin piyasaya sürülmesi nedeniyle zorlu bir dönem geçirmiştir. 2013 tarihinde yürürlüğe giren “Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik” gereği asbest ve asbestli ürün üretimi ve bunların her türlü ticareti yasaklanmıştır (Kurt ve Yıldırım, 2016: 91). Yapay çiçeklerin asbest içermesi nedeniyle ithalatının yasaklanmasıyla birlikte, asbestin sağlık açısından zararlı olduğu bilgisi kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu durum, tüketicilerin güvenli ve doğal ürünlere yönelmesine neden olmuş, böylece kuru çiçeklere olan talep artmıştır. Üreticilerin bu süreçle ilişkin ifadeleri şöyledir:

“Çin bunun plastiğini yaptı. Her şeyin plastiğini yapıyor zaten. Onlar devreye girince bu faaliyet temelli para yapmaz oldu”. (K1)

Kuru çiçeğin ithalatının yasaklanması sonrasında Turan köyünde son 5-6 yıldan beri üretici sayısında bir artış gözlemlenmektedir. Köyde uzun bir süredir faaliyet gösterenlerin yanı sıra, yeni üreticilerin de sektöre dâhil olduğu görülmektedir. Bu durum köy ekonomisi ve

tarımsal üretim dinamikleri açısından önemli bir değişimi yansıtmaktadır. Kuru çiçek üretiminin yaygınlaşmasına dair örnek vermek gerekirse:

“7, 8 sene bir ara verildi, duruldu. Ondan sonra herkes yapmaya başladı. Bayağı bir kalabalık yani burada yapanlar çok var. Rekabet var çok”. (K3)

“10 seneden fazla dağlardan, ovalardan toplar, köyde bu işi yapanlara ya da çiçekçilere verirdik. 2 seneden beri kendim üretip, boyuyor ve satıyorum”. (K15)

“Son 3 seneden beri bu işi yapıyorum. Emek yoğun bir ürün. Çünkü yürüyerek arabaların gitmediği yerlere gidiliyor, dağlardan toplanıyor. Ekip, biçme işleri için yevmiyeci tutuluyor”. (K14)

“Şu an köyün tamamı yapıyor. Tamamı derken toplamasını tamamı yapıyor, boyamasını 15-17 kişi yapıyor. Bu 15 17 kişi diğerlerinden alıyor otu, kendisi işliyor tekrardan”. (K2)

Kuru çiçeklik faaliyeti özellikle kadınlar tarafından yürütülmektedir. Bu faaliyet, sadece estetik bir sürecin ötesinde ekonomik bir değer yaratma potansiyeline sahiptir. Kadınlar, doğal çiçekleri toplama, kurutma, işleme ve boyama süreçlerini ustalıklı gerçekleştirerek yerel ekonomiye katkı sağlamaktadır. Bu süreçte, üreticiler şöyle belirtmiştir:

“Bu işte kadınlar daha çok çalışıyorlar. Gelir kaynağımız bunlardan”. (K14)

“Burası Türkmen Alevi köyü. Türkmen Alevilerin eşleri dağda odunculuk yapmışlar katır yüklemişler sırtlarında malzeme taşımışlar. Kadınlar yürütüyor bu işleri. Dolayısıyla her kadın bu işi yapamaz. Misal veriyorum karşıda Ergenli köyünün kadını gidip Ödemiş ovasından patates tarlasının bulgur otunu toplamaz. Hem ekonomik durumu iyi hem de onu yapacak fiziki gücü yok. Bizimkiler buradan şimdi şu dağ hafif kalır gittikleri yer. Birşey değil bu. Buradan bir başlıyor 4 saat boyunca yürüdüğünü düşünün. Bunun gibi 4 tane dağ aştığını düşünün. Bunu normal bir sporcu yapamaz. Bu yüzden yürüyor bu iş”. (K2)

Turan köyünün kuruluş yeri, biçim ve konumu kuru çiçekçiliğin yapılmasına olanak sağlamıştır. Kuru çiçekçiliğe olan talebin artması köy halkının bu işi üstlenmesini sağlamıştır. Kuru çiçekçilik üretim ve yatırımlarının artmasının nedenleri;

- a. Sulama olanaklarının olmaması ve tarımsal üretime uygun arazilerin azlığı
- b. Üretiminde yerel kaynakların kullanılması
- c. Çin’de üretilen ve talep gören plastik çiçeklerin sağlık sebebiyle satışının yasaklanması ve talebin doğal olan çiçeğe kaymasıdır.

3.2. Tarımsal Emeğin Dönüşümü

Bayındır'ın bulunduğu coğrafi konumu ve sahip olduğu iklim koşulları tarihte ilçenin zeytin ve zeytinyağının kaynağı olarak ön plana çıkmasını sağlamıştır. (Armağan, 2012: 114-115) Turan köyü kırsal nüfusun karakteristik özelliği olan tarımsal ürün üreticisinden ziyade, tarım işçisi olma özelliğini taşımaktadır. Köy halkı zeytin, pamuk, tütün gibi mevsimlik işlerde yevmiye usulü çalışmakta bu yönüyle de “işçi köyü” tanımlaması yapılmaktadır. Köyün yevmiye usulü ile mevsimlik çalışması kuru çiçekçiliğin ise yıl boyunca yapılabiliyor olması ekonomik olarak kırılması noktası olmuştur.

“Bizim ovada tarlalarımız yok Cumhuriyet döneminde dağlarda yaşamış bizimkiler cumhuriyetten sonra inmişler düze. Dolayısıyla bizim tarlamız yok. Bu tarlalar hep başkasının tarlası. Şu an bulunduğumuz tarla başkasının yani. Dolayısıyla köyümüzün içinde yani evimizin dibinde 15 yıl önce aldık biz bu tarlayı. Yani köyümüzde bile arsalar başkasının. Dolayısıyla biz ameleyiz. Irgat.” (K2)

“Bizim burası zaten işçi köyü, yevmiyeci yani. Pamuk, zeytin toplama, yevmiye işi. Kendi arazisi yoktu. Var ama az. Hayvancılık da yok bizde. Zeytini var ama az oranda, yemeklik kadar.” (K1)

“Sularımız da yok. Yevmiyeye gidiyoruz 60 liraya 70 liraya. Gitmedin mi yok. Devamlı gelirimiz yok kızım. Bu köy bu otu toplamadıktan geri.” (K4)

“Kuru çiçekçilik işini 5-6 seneden beri yapıyorum. Öncesinde sera vardı. Mevsimlik çiçek işi yapıyordum. Şu an kuru çiçekleri ihracatçıya ve büyük çiçekçilere veriyoruz.” (K12)

“Evimi bu işle yaptım. Daha öncesinde zeytin ve pamuk işi yapıyordum.” (K13)

“5-6 yıldan beri bu işi yapıyorum. Öncesinde pamuk, tütün işine gidiyorduk. Şimdi kendi evimin bahçesinde ya da tarla tutup icara verip kurutmalık çiçek yetiştiriyoruz. Lagurus, başak, kuş otu. Söke'den sazlık otu geliyor. Hem yurt içi hem de yurt dışına satıyoruz.” (K9)

“Bu işle kalkınıyor köylü şu anda.” (K3)

Özellikle köyde ekonomik değişmeyi hızlandıran etmenler mevcuttur. Ulaşım ve iletişim kanallarının kullanılabilirliği ve yaygınlaşması; köyde kuru çiçekçilik ile ilgili teknik bilgilerin ve becerilerin öğretilmesi ya da aktarılması olarak sıralanabilir. Son yıllarda kuru çiçek satışı yalnızca yerel düzeyde sınırlı kalmamış; sosyal medya aracılığı ile ulusal ve uluslararası alanda da satışı gerçekleştirilen süs eşyaları arasında yer almıştır.

“İzmir, Ankara bu gibi yerlere toptan satıyoruz. Dışarıda ihracat olursa gönderiyoruz” (K1)

“Dubai ve Suudi Arabistan'a satıyoruz.” (K11)

“Çiçekçilere satıyoruz. Çiçek sepetinin en çok malını veriyorum. İzmir, İstanbul, Ankara'ya satışımız var. İnternette instagram sayfamız var. Reklam geçiyoruz oradan. Web

sitemiz yok. Kimse web sitesine girmiyor artık. Herkes sosyal medya üzerinden satış yapıyor.” (K2)

“Sosyal medyadan facebook o şekilde, instagram.” (K3)

“Bir yaz boyunca satabileceğimiz çiçeği 1 haftada sattık. Değişken. Şu anda bu mal yurtdışına gidiyor. Her gün yurt içine koli çıkıyor (5-6 koli). Yurtdışına da birikinti oluyor. Aracılar aracılığı ile gönderiyoruz.” (K2)

Kuru çiçekçilik, otların toplanması, temizlenmesi, beyazlatılması, boyanması ve paketlenmesi gibi birçok aşamayı içeren emek yoğun bir faaliyettir. Üreticiler, bu çok aşamalı üretim sürecini zahmetli bulsalar da elde ettikleri kazançların tatmin edici olduğunu görmektedirler. Ayrıca, satışların artmasıyla birlikte üreticiler, tüm emeklerini bu işe yönlendirmekte ve köyde önceden zeytin veya tütün tarlalarında yevmiyeci olarak çalışan köylülerin şimdi ise bu işte yevmiyeci olarak çalıştıkları gözlemlenmektedir. Üreticilerin bu üretim sürecine ilişkin değerlendirmeleri şöyledir:

“Bu işin maliyeti çiçeğin kendisi ve işçilik. Satın aldığımız zaman şu çiçeği kendi tarlama diktim keteni. 2 dönüm yerden 15 bin demet aldım kendim biçtim kendim sürdüm. Bana çok uyguna geldi. Diğer otu vatandaş dağdan topladı ondan satın aldım. Günlük yevmiye işine göre 300 – 1000 lira arası değişiyor günlük. 4-5 kişi çalışıyor şu an. Boyaya yaptırırken ben hep kendim yapıyordum boyayı artık gına geldi bana. Kimyasal yutuyorum. Bir arkadaştan rica ettim ona 1000 lira veriyorum.” (K2)

“Kârı süper, kârlı bir iş. Öyle olmasa zaten başka şeyde yapmayız yani bu kadar. Kârlı olduğu için kaç kişiyle devam ediyoruz. Parası çok güzel ama buradaki zahmet de o toplayıp getirenlerden daha çok derdi çok.” (K3)

“O senenin çiçeğini mayıs ayı gelinceye kadar bitirmeye çalışıyoruz bayat çiçek bulundurmuyoruz. Sistem o şekilde. Evdeki 1 tane vazodaki çiçeğin bakımı gibi burada olmuyor. Sinek karınca fare yılan geliyor. Bir sürü şey ile uğraşıyoruz.” (K10)

Görüşmeler çerçevesinde kuru çiçekçilik faaliyetinin Turan köyünde yaygınlaşmasının sosyo-ekonomik yansımaları şu şekilde sıralanabilir:

- Girişimcilik yeteneğinin gelişmesi,
- Değerlendirilmeyen yerel kaynakların kullanılması ve yeni bir ürün olarak sunulması,
- Her ne kadar ilkel yöntemlerle üretim sağlansa da uzun vadede teknolojinin kullanımına yönelik farkındalığın artması ve dünyada kullanılan teknolojilerin bilinmesi,
- Kullanılmayan iş gücünün değerlendirilmesi
- Tarım dışı kesimlerde köylüye iş olanaklarının sağlanması,
- Kır kesiminde iş olanağının yaratılması,
- Gelir artışı,
- Bölgesel gelişmeye katkı sağlaması,

- i. Bölgesel ve yerel kaynakların harekete geçirilmesi
- j. Yeni ürün ortaya koyma
- k. Üretim biçimleri deneyimleme

3.3. Üretim Sürecinde Karşılaşılan Zorluklar

Köyde kuru çiçekçiliğin sürdürülebilirliğini etkileyen bir diğer unsur ise üretim aşamalarına teknolojinin dâhil edilmesi ve işgücünün kullanımı ile ilgilidir. Üreticilerin sermaye yetersizliği üretim aşamalarına teknolojinin dâhil edilmesini zorlaştırmaktadır.

“Bu işin kompedanı Çin. Fabrikalar var. Hollanda da var. Doğal, boyalı hepsi var. Fırınlama, boyaların tutmasına, batırma sistemleri. Biz elimizle batırıyoruz. Makine yerden alır çiçeği fırınlar batırıp çıkarır. Belli sıcaklıkta su. Sürekli 95 derecede tutar kazan sonra fırınlamaya girer çıkar çıktıktan sonra poşetleme bile olur, bağlama işi de olur. Biz çiçekleri şu an elle orakla topluyoruz. Sonra Çin’den gördük sırt motoru ile pirinç biçiyorlar. Videolardan gördük. Sonra sırt motoru ile biçmeye başladık. Küçük küçük çapa makinesinin biraz büyüğü buğday tarlasına bir giriyor hem biçiyor hem de bağlayıp arkasına atıyor. Biz o işi insan gücüyle yapıyoruz. 5 kişi 5 dönüm tarlayı 5 günde biçiyoruz. 25 TL yevmiye veriyoruz. O makine olsa bizde 1 saat.” (K2)

“Bu çiçeğin aynısını Çin satıyor. Çin’e ambargo olayı var ya vergilerini yükselttiler. Çin bizden ucuz bile çıkarsa biz şu an 25-30 cente çıkarıyoruz. 30 sente bile çıkarsa Türkiye’ye demeti 2,5 dolara geliyor. Çin’i tercih etmiyorlar. Yapay çiçek için mecburen onu tercih ediyorlar. Türkiye’de açık olan yer yapay çiçek üreten fabrikalar olmalı. Biz yapamayız. Bizim etimiz ne budumuz ne.” (K1)

Kuru çiçekçilikte yevmiye usulü çalışma ve geçimlik ekonominin benimsenmesi, uzun vadeli ekonomik istikrara olan güvensizliği artırmaktadır. Yevmiye usulü çalışma, köylüler arasında işçi ve iş sahibi ayırımına neden olmakta, gelir dengesizliğini ve adaletsiz gelir dağılımını beraberinde getirmektedir. Bunun yanı sıra, köyde rekabet ortamının olumsuz etkileri ve emeğin karşılığını alamama endişesi de önemli bir faktördür. Her üretici, kendi bağlantıları üzerinden diğer üreticilerin vermiş olduğu fiyatlar üzerinden anlaşma yapmaktadır. Bu durum, üreticilerin ürünlerini satabilmek için birbirlerinin satış fiyatlarını düşürmelerine neden olmaktadır.

“Bu işte çiçek para etmiyor. İşçilik para ediyor. İşçiliği çok. Yaş çiçek gibi damla sulamayı hazırlayayım, düğmeye basayım sulansın, 2 ayda bir otunu yoldurayım, makasçı getireyim biçtireyim. Böyle bir iş değil bu. Yani her bir gördüğünüz demet 12 sefer elden geçiyor. Çiçeği bedava bile alsanız çiçeği belli bir rakamın altına satamıyorsunuz. Bugün işçilik maliyetleri de en yüksek maliyetler. Dolayısıyla işçi olan birinin yapması lazım. O yüzden Bayındır bu işi bizden devralamıyor. Devralsa bizim köyü çalıştırmak zorunda, kurtarmaz bu seferde. (K9)

“Her yerde millet birbirini çekemiyor. Bizim bir iki müşterimiz onun var, onun var. Ee ben diyor malımı satıyorum diyor. Ama öyle değil. Satıyoruz ama ucuz satıyoruz. 3 yıldan beri aynı fiyata satıyoruz. Her şey zamlandı bunun fiyatı 3 yıldır yerinde duruyor. (K1)

“Bu iş böyle gider. Ne zamana kadar dolar bu şekilde yüksek olursa gider dolara borçluyuz. Doların yüksek olması pahalılık olarak yansıyor işimize. Biz 1 dolara 1 demet çiçek satıyorduk. Satışlarımızda fena değildi. Sonra yapan çoğaldı. 1 dolara 4 demet satıyoruz. Yurtdışı bunu alıyor yani. Adamın 1 doları 4 demet çiçek yapıyor. Türkiye’den alıyor. Küçük Çin gibi olduk. Doların yüksek olması iş gücü düşük. Teyze günde 300 liraya çalışıyor yani günde 10 dolara. Dolar 15 yapalım bu sefer 20 dolara çalışacak teyze biz bu çiçeği satamayız. Katma değeri düştü ama sürüm arttı.” (K2)

Görüşmeler çerçevesinde Turan köyünde kuru çiçek üretimini etkileyen unsurlar şu şekilde sıralanabilir:

- Üretimde teknolojinin eksikliği ve makineleşmenin yetersizliği
- Yevmiye usulü çalışma sebebiyle işgücünde sürekliliğin sağlanamaması
- Gelir eşitsizliği ve işçi-işveren arasındaki ayrımın belirginleşmesi
- Emek yoğun bir faaliyet olması sebebiyle işçilik maliyetinin yüksek olması
- Üreticiler arasında fiyat rekabetinin olması
- Döviz kuru dalgalanmalarının işçilik ve üretim maliyetlerini artırması

3.4. Yerel Yönetim ve Kurumsal Destekler

Kuru çiçekçiliğin yerel paydaşlar tarafından desteklenmesi sektör açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda kuru çiçekçilik faaliyetinin sürdürülebilirliği açısından belediyelerin düzenlediği festivaller önemli bir rol oynamaktadır. 2022 yılında Bayındır Belediyesi tarafından başlatılan “Bayındır Turan Mahallesi Nergis ve Kuru Çiçek Festivali”, her yıl Şubat ayının ilk haftasında düzenlenmektedir. Bu festival kapsamında, üretilen çiçeklerin ve tarımsal ürünlerin tanıtımı yapılmaktadır. Festivalde, kuru çiçek üreticileri stand açarak ürünlerini tanıtır ve satışını gerçekleştirmektedirler. Ayrıca, İzmir Büyükşehir Belediyesi, Bayındır Belediyesi, İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, kaymakam, belediye meclis üyeleri, siyasi parti temsilcileri ve muhtarlar katılmaktadırlar (Bayındır Belediyesi, 2024). Bu festivalin yanı sıra, Bayındır Belediyesi, kuru çiçek üreticilerini desteklemek için bir başka adım olarak, ilgili organizasyonlarında ve belediyeyi ziyaret edenlere hediye etmek üzere kuru çiçek tanzimlerini üreticilerden satın almaktadır.

Turan’da kuru çiçek sektörünün devamlılığı için bir diğer adım kooperatifleşme girişimidir. 2004 yılında 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nun çıkarılmasıyla İzmir Büyükşehir Belediyesi’nin yetki alanı kent alanı ile sınırlı olmaktan çıkarak 21 ilçe ve 166 köyü kapsar hale gelmiştir. Bu süreçte dönemin belediye başkanlığı yerelden kalkınmayı hedefleyen bir yapıya evrilmiştir. Köylerdeki küçük üreticilerin üretimlerini devam ettirebilmeleri için kooperatifleşerek birbirlerine destek olmalarının yolu açılmış; büyükşehir belediyesi bu süreci destekleyebilmek için ihtiyacı olan ürünleri kırsal kooperatiflerden alma yoluna başvurmuştur (Tekeli, 2018, s. 50). Bayındır, İzmir’in ilçeleri içinde tarım arazisi fazla olan ilçelerdendir. Bu yönüyle İzmir Büyükşehir Belediyesi’nin tarımsal destekleme çalışmaları kapsamında fidan, çiçek vb. gibi düzenli alımlar yapmaktadır (Uysal, 2018, ss. 64-65). Bu bağlamda, 12. Kalkınma Planında belirtilen

politika ve tedbirler doğrultusunda kırsal alanlardaki yaşam kalitesinin artırılması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, yerele özgü özellikler dikkate alınarak kırsal alanlarda yaşam kalitesinin artırılması için kamu hizmet sunumu iyileştirilmesi ve kırsalda faaliyet gösteren üretici örgütlerinin güçlendirilmesi, kooperatifçilik konusunda mevzuatta yapılacak iyileştirmeler öngörülmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Kooperatifler, ekonomik sorunların çözümünde işletme olarak faaliyet gösterirken aynı zamanda insanlar arasında yardımlaşma ve dayanışma kültürünü teşvik eden dernek veya birlik niteliğindeki özgün sosyo-ekonomik kuruluşlardır (Çıkın, 2016). Bu bağlamda, kuru çiçekçilik sektörü birlikte iş yapma ve karşılıklı yardımlaşmaya dayalı işbirliğine uygun bir üretim sürecini barındırmaktadır. Görüşmelerde üreticiler, uzun vadede kooperatifçiliğin kuru çiçekçiliğin sürdürülebilirliğine ve kazançlarına olumlu etkisi olabileceğini düşünmektedirler. Ancak, kısa vadeli kazanç sağlama dürtüsü, değişken fiyatlarla rekabet etmenin daha cazip görünmesine yol açmaktadır. Üreticiler arasında rekabetin varlığı, kooperatifçiliğin önündeki bir engel olarak görülmektedir. İşin niteliği itibarıyla kooperatifçiliğe uygun olmadığına dair bir görüş, üreticiler arasında yaygın bir kanaat olarak belirmiştir. Bu görüşün temelinde, üretim sürecinde birçok işlemden geçilmesi ve bu işlemlerin standart olmaması yatmaktadır. Üretim sürecinde kullanılan malzeme kalitesi, ot türü, üreticinin deneyimi ve yaratıcılığı gibi faktörlere bağlı olarak ürünlerin farklılık göstermesi, üreticilerin kooperatifler aracılığıyla sağlanacak sabit fiyat modeline sıcak bakmamalarına neden olmaktadır.

“10 lira veriyor mesela diğeri ben 9 liraya veriyim diyor. Bunun piyasası çok değişken bir piyasa. 1 demet çiçeği 8 liraya da satabilirsiniz 28 liraya da. Kooperatif bunu engeller. Biz bunu istemiyoruz aslında. Kooperatif 100 gr çiçeğe 25 lira, alışı 15 lira, işleyeceksin boyayacaksın satışı 25 lira diyecek bize sabit bir rakam verecek. Alıcı da bunu bilecek dolayısıyla biz bütün malımızı kooperatife yapacağız. Bütün mal oradan gidecek aslında uzun vadeye bakarsak biz karlı çıkacağız. Ama biz kısa vadede 1 ayda 2 ayda bu bize zarar olacaktı. Bir müşteri buluyor beni. Mesela 20000 demet alan müşteri ile 100 demet alan müşteriye aynı fiyat veremezsin çok değişken. Benden 5 demet çiçek istiyor birisi. 10 liralık çiçeğe ben 25 lira diyorum.” (K2)

“Kooperatif olsa mesela ben bundan 2 aylık çalıştığımı kar yaptım bundan ama kooperatif olsaydı neyse oydu yani. Biraz da gizlilik gerektiren bir şey. Mesela ben bir renk karışımı kullanıyorum renk elde ediyorum kimseye de söylemiyorum. Bir beyazlatma şekli bulmuşum onu kimseye söylemiyorum. Standardı yok yani işin. Kooperatifçilik için çok uygun bir iş değil bence. Ben de istiyorum kooperatif uzun vadede kazancı da olur ama kooperatifçilik için çok çok uygun bir iş değil. Dalgalı çünkü fiyatı.” (K1)

“Birliğe yanaşmadılar. Kooperatif kurulsa daha iyi olur. Ama bir kişi ile olmuyor. Kızım da dünden razıyız.” (K9)

“Yarısı istiyor bizim köyün yarısı istemiyor. Çünkü ben çok satacağım sen az satacaksın. Kooperatif olursa hepsi aynı fiyattan gidecek. İstemiyorlar yani kimisi yüksek satıyor.” (K10)

Görüşmeler çerçevesinde kuru çiçekçiliğin köyde sürdürülebilirliğini etkileyen unsurlar şu şekilde sıralanabilir:

- a. Yerel paydaşların sektörün desteklenmesine yönelik tutumları
- b. Geçim ve çalışma koşullarını iyileştirmeye katkı sağlayacak bir örgütlenme ihtiyacı
- c. Sermaye yetersizliği
- d. Sektörün gelişim potansiyeli
- e. Üreticiler arasındaki rekabet

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Bayındır Turan köyünde önemli bir geçim kaynağı olan kuru çiçekçilik ve bu faaliyetin köyün ekonomik ve toplumsal yapıya olan etkileri araştırılmıştır. Turan köyü ve çevresinde doğal halde bulunan kuru çiçeklerin köylüler tarafından işlenerek renklendirilip satılması kırsal kalkınma açısından önemli bir adımdır. Bu faaliyet, mevsimlik tarım işlerinde çalışan köylülerin hem gelir kaynaklarını çeşitlendirmelerine hem de doğadan elde edilen materyallerin ekonomiye kazandırılmasını sağlamıştır. Bu durum, köydeki doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde değerlendirilmesine imkân verirken aynı zamanda kültürel ve yaratıcı bir ekonominin oluşmasına da katkı sağlamıştır. Bu süreç hem köyün ekonomisini canlanmasına hem de yöresel ürünlerin tanıtımına olumlu etkilerde bulunmuştur.

Turan köyünün sahip olduğu doğal ve beşerî dokusu kuru çiçek üretimine ve satışına olanak sağlamış; otun toplanması, temizlenmesi, boyanması ve işlenmesi aşamaları ile kendine has bir iş bölümü yaratmıştır. Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki değişim kırsal alanın yerel, ulusal ve uluslararası etkileşimini kolaylaştırmıştır. Bu durum, kuru çiçeğin yurt içi ve yurt dışı piyasada alıcısı olan bir ürüne dönüşmesini sağlamıştır.

Kuru çiçekçilik ile yeni iş olanağının yaratılması ve yeni bir üretim biçimini deneyimleme fırsatı doğmuştur. Faaliyetin üretim aşamalarında hem yevmiyeci hem de işin sahibi olarak çoğunlukla köydeki kadınların yer aldığı görülmektedir. Bu durum köy ekonomisinin güçlenmesini sağlarken, kadınların köydeki toplumsal ve ekonomik rollerini artırmalarına olanak tanımaktadır. Bununla birlikte yerel düzeyde idari birimlerin kuru çiçekçiliği desteklemek amacıyla düzenlediği festivaller ve dönemsel olarak üreticilerden satın aldıkları kuru çiçekler, faaliyetin sürdürülebilirliğine katkı sağlayarak köylülerin gelir ve istihdam olanaklarını artırmaktadır.

Kuru çiçekçilik, Turan köyü sakinlerinin yaşam kalitelerinin artırılmasını ve kırsalda tutunmasını sağlayan önemli bir ekonomik faaliyet olarak ön plana çıkarken, faaliyetin sürdürülebilirliğini etkileyen birtakım zorluklar da bulunmaktadır. Kuru çiçek üretiminin sürdürülebilirliği açısından önem arz eden bir diğer unsur kooperatifleşmedir. Ancak üreticilerin kooperatif kurulmasına ilişkin endişe taşıdıkları görülmektedir. Üreticiler arasında kooperatifleşme sürecine sıcak bakanlar olduğu gibi sektöre uygun olmadığı konusunda kanaati olanlar da vardır. Yerel paydaşların desteği ile belirsizliklerin azaltılması, üreticilere esneklik sağlanması ve kooperatifleşmenin avantajlarına vurgu

yapılması üreticilerin modele olan güvensizliğini azaltabilir. Yerel örgütlenmenin olmaması, ileri teknolojinin kullanımı ve yayılımı için sermaye yetersizliği, yevmiye usulü çalışmadan kaynaklı geçimlik ekonominin benimsenmesi, üreticilerin uzun süreli istikrarlı bir ekonomiye şüpheyile bakmalarına neden olmaktadır. Yevmiye usulü çalışma ve sıcak para girişi ile günü kurtarma, sektörde yaygın bir anlayış olarak ön plana çıkmaktadır. Köylünün bir kısmının işçi diğer bir kısmının işin sahibi olarak yer alması söz konusudur. Diğer taraftan köyde oluşan rekabet ortamının uzun vadede köylüyü olumsuz etkilemesi ve emeğinin karşılığını alamaması olarak yansımaktadır. Bu süreç köyde gelir dağılımında adaletsizlik yaratırken köyün toplumsal katmanlarında farklılaşmaya yol açabilir. Ancak, bu zorluklara rağmen, sektördeki gelişim potansiyeli ve kırsal kalkınma hedefleri doğrultusunda hem merkezi hem yerel yönetimler tarafından sağlanacak desteklerle önemli fırsatlar da bulunmaktadır. Bu şekilde, kuru çiçekçilik köyün ekonomisinde sürdürülebilir bir geçim kaynağı olarak yer bulabilir.

Bu bulgular mikro ölçekte bir köy örneği üzerinden kuru çiçekçiliğin kırsal kalkınma bağlamında sürdürülebilir bir geçim kaynağı olma potansiyelini ortaya koyarken, aynı zamanda ileride yapılacak çalışmalar için de zemin oluşturmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, kuru çiçekçiliğin farklı bölgelerdeki uygulamaları, üretim süreçleri, istihdam yapısı, kırsal kalkınma politikalarıyla uyumu, yerel yönetim ve kurumsal destek yapıları açısından makro ölçekte karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Adelman, I. (2000). Fifty years of economic development: what have we learned? 2 Kasım 2024 tarihinde https://documents1.worldbank.org/curated/en/625131468761704307/820140748_200404140033354/additional/28737.pdf adresinden edinilmiştir.
- Armağan, M. (2012). Tarihin gizemli kenti Bayındır. Bayındır Belediyesi. Bayındır Belediyesi. (2024, 03 Şubat). 4 Şubat 2024 tarihinde <https://www.bayindir.bel.tr/guncel/haberler/bayindir-her-mevsim-cicek-gibi> adresinden edinilmiştir.
- Bayındır Belediyesi (2019, Mayıs). Bayındır'ın coğrafi özellikleri. Bayındır Belediyesi Gazetesi.
- Cansız, F. (2016). Tarihi Bayındır evlerinde giriş aralığı ve kapılar. İzmir Araştırmaları Dergisi(4), 25-46.
- Ceylan, O. (2022). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Batı Anadolu'da ziraat ve toplum: Küçük Menderes Havzası'nda kenevir üretimi (1913-1950). Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 39(2), 448-463. <https://doi.org/10.32600/huefd.1011345>
- Cumhurbaşkanı Kararları, 8150 (Şubat 2, 2024).

- Çakar, H., Güneş, A., Saraçoğlu, Ö. A., Boyacı, M., Yıldız, Ö. ve Akat, H. (2019a). İzmir ili Bayındır ilçesi süs bitkileri üreticilerinin üretime yönelik algı ve memnuniyet düzeyleri ve süs bitkileri üretiminin geliştirilmesi. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 56(1), 53-62. <https://doi.org/10.20289/zfdergi.433124>
- Çakar, H., Köse, M. ve Saraçoğlu, Ö. A. (2023b). İzmir ili Bayındır ilçesi peyzaj özelliklerinin ekoturizm olanakları açısından değerlendirilmesi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 10(1), 76-87. <https://doi.org/10.30910/turkjans.1206842>
- Çıkm, A. (2016). Bir başkadır kooperatifçilik. S.S. Tarih Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği.
- Doldur, H. (2008). Kesme çiçek üretimi ve ticareti. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü*(16), 26-45.
- Ellis, F. ve Biggs, S. (2001). Evolving themes in rural development 1950s-2000s. *Development Policy Review*, 19(4), 437-448.
- Geray, C. (1968). Toplum kalkınmasının ekonomik ve sosyal yönleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 19, 155-166.
- Güneş, G. (2016). Cumhuriyetin ilk yıllarında Bayındır. *İzmir Araştırmaları Dergisi*(4), 93-109.
- Helmsing, B. (2003). Local economic development: new generations of actors, policies and instruments for Africa. *Public Administration and Development*, 23, 67-76.
- International Trade Center (2025). Trade Map, <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
- İzmir Kalkınma Ajansı. (2015). İzmir bölge planı 2014-2023.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi, (2016). Küçük Menderes Havzası sürdürülebilir kalkınma ve yaşam stratejisi. 3 Kasım 2024 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/322265052_Kucuk_Menderes_Havzasi_Surdurulebilir_Kalkinma_ve_Yasam_Stratejisi adresinden edinilmiştir. İzmir.
- Kalkınma Bakanlığı. (2018). On birinci kalkınma planı kırsal kalkınma özel ihtisas komisyonu raporu (2019-2023). Kalkınma Bakanlığı, Ankara.
- Kurt, M. A. ve Yıldırım, Ü. (2016). Türkiye'de asbest yasağı ve bazı ithal ürünlerde asbest minerallerinin araştırılması. *Niğde Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 5(2), 90-96.
- Milliyet. (2023, 23 Ağustos). 11 Şubat 2024 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/antalya/aksekide-kuru-cicek-sektoru-yeniden-altin-cagini-yasamaya-basladi-13004125> adresinden edinilmiştir.
- Mir, S. R. (2023). Dry flowers. Report and Opinion, 15(1), 28-46. 30 Nisan 2024 tarihinde www.sciencepub.net: <http://www.sciencepub.net/report>. adresinden edinilmiştir.
- OECD. (2014b). Innovation and modernising the rural economy. OECD Publishing.
- OECD. (2022a). Local economic and employment development (LEED) The culture fix creative people, places and industries. Paris: OECD Publishing. doi:<https://doi.org/10.1787/991bb520-en>.
- Özçelik, G. ve Polat, S. (2016). Coğrafi bakımından küçük menderes havzası köy adları. *İzmir Araştırmaları Dergisi*(4), 57-91.
- Patel, K. M., Chaudhary, M. ve Chaudhary, M. (2018). Floriculture increasing women empowerment and livelihood development. 30 Nisan 2024 tarihinde <https://www.gjoe.org/papers/861.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Rodriguez-Pose, A. (2001). The role of the ilo in implementing local economic development strategies in a globalized world. Working Papers, London.
- Süs Bitkileri ve Mamulleri İhracatçı Birliği. (2023). Türkiye süs bitkileri ve mamulleri sektör raporu 2023. 3 Eylül 2024 tarihinde <http://www.susbitkileri.org.tr/images/d/library/98e54002-0285-47c4-ad9f-09d2fddb7f65.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Swinburn, G., Goga, S. ve Murphy, F. (2006). Local economic development: a primer developing and implementing local economic development strategies and action plans. World Bank . 12 Şubat 2024 tarihinde <https://documents1.worldbank.org/curated/en/763491468313739403/pdf/337690REVISED0ENGLISH0led1primer.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Şahin, A. ve Miran, B. (2008). Tarım işletmelerinde üretim dallarına göre işgücü kullanımının çok boyutlu analizi: Bayındır ilçesi örneği. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 45(1), 37-47.

- Tarım ve Orman Bakanlığı (2021a). Ulusal kırsal kalkınma stratejisi (2021-2023). Ankara.
- Tarım ve Orman Bakanlığı, (2023b). Kırsal kalkınma destekleri kapsamında tarıma dayalı yatırımların desteklenmesi hakkındaki tebliğ (Tebliğ No: 2023/51).
- Tekeli, İ. (2018). İzmir belediyeciliğinde 2004-2018 döneminin öyküsü. İzmir : İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi.
- Thorbecke, E. (2009). Kalkınma doktrininin evrimi, 1950-2005. F. Şenses (Eds.), Neoliberal küreselleşme ve kalkınma seçme yazılar içinde (ss. 123-175). İletişim Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). 12. Kalkınma planı (2024-2028).
- Türkiye Geneli Süs Bitkileri ve Mamulleri İhracatı. (2022). 10 Şubat 2024 tarihinde <http://www.susbitkileri.org.tr/BilgiMerkezi> adresinden edinilmiştir.
- Türkmenoğlu, G. ve Fakir, H. (2016). Isparta yöresinde doğal yayılış gösteren bazı bitki türlerinin kesme ve kuru çiçekçilikte kullanım olanakları. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 20(1), 148-154. <https://doi.org/10.19113/sdufbed.31845>
- Uysal, Y. (2018). Yerel kalkınmaya verilen önem (tarım). İzmir modeli çalışmaları yerel kalkınma, çevre ve altyapı içinde (ss. 24-96). İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Vidhya C., Senthilkumar, S. ve Manivannan, S. (2021). Recent trends in production of dry flowers and foliages. The Pharma Innovation Journal, 10(11), 2135-2139.
- Wiyono, L. C., Mahanani, R. S. ve Kurniawan, B. P. (2022). Local economic deveelopment strategies to accelerate sustainable economic growth. Advences in Social Science, Education and Humanities Research , 90-95.

Kulplu Emzikli Seramik Kapların Tarihsel Gelişimi ve Etimolojisi

Begüm Buğdaycı^{1, 2}

ÖZET

İnsanın gündelik yaşantısına yaklaşık 8000 yıl önce dahil olan seramik kaplar, ihtiyaçlar doğrultusunda sürekli bir gelişim ve değişim göstermiştir. Tarihsel süreçte yaşanan bu gelişimler ise kap biçimlerinin zenginleşmesine neden olmuştur. Bunlardan biri de sıvıların konulduğu kulplu ve emzikli kaplardır. Günümüzde ibrik olarak adlandırdığımız bu kapalı formlu kaplar, çeşitli dönemlerde farklı kültürlerin beğenileriyle şekillenmiştir. Makalede, ilk ibrik biçimlerinin nasıl bir gelişim sürecinden geçerek günümüze geldiği gösterilmek istenmiştir. Çalışmanın sınırlarını ise ilk ibrik-leğen takımı olarak kabul edilen ve Antik Mısır'ın Dördüncü Hanedanlık Dönemi'ne (M.Ö. 2613-2494) tarihlendirilen bir örnek belirlemiştir. Kabul gören bu ilk örnekten itibaren kulplu emzikli kapların 5000 yıla yakın tarihsel yolculuğu kronolojik bir çizelgede incelenmiştir. Ayrıca konu kapsamında, ibriklerin form ve işlevlerine değinilerek isimlendirme konusundaki terminolojik problemlere de değinilmiştir. Bunun yanı sıra ibrik kelimesinin kökenine bakılmış ve Karahanlı Türkçesi'ndeki "ıwrik" veya "evirik"ten geldiği tespit edilmiştir. Farklı dönemlerde üretilen ibriklerin benzer özelliklerine de değinilen bu çalışmada, Osmanlı Dönemi'nin ünlü seramik üretim merkezleri olan İznik, Kütahya ve Çanakkale'de birbirinden bağımsız, her merkezin kendine özgü tasarım ilkelerini uyguladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İbrik, Evirik, Iwrik, Erken İslam Dönemi İbrikleri, Osmanlı Dönemi İbrikleri, Zoomorfik ibrikler.

Historical Development and Etymology of Spouted Ceramic

Vessels with Handle

ABSTRACT

Ceramic vessels, which were included in the daily life of people about 8000 years ago, have demonstrated a continuous development and change in line with the needs. Throughout the historical process, these developments have led to the enrichment of vessel forms. One of these is the handled and spouted vessels in which liquids were placed. These closed-form vessels, which we call ewer today, have been shaped by the tastes of different cultures in various periods. In this article, it aims to show how the first ewer forms have come to the present day through a developmental process. The boundaries of the study are defined by an example which is accepted

¹ İletişim Yazarı: bbugdayci@aku.edu.tr

² Arş. Gör. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0002-0784-0913

as the first ewer and basin set and dated to the Fourth Dynasty of Ancient Egypt (2613-2494 BC). Starting from this first accepted example, the historical journey of spouted vessels with handles for nearly 5000 years has been examined in a chronological chart. In addition, within the scope of the subject, the forms and functions of the ewers were mentioned and the terminological problems regarding the nomenclature were also addressed. Furthermore, the origin of the word “ewer” (ibrik) was examined, and it was determined that it comes from “*ıwrik*” or “*evirik*” in Karakhanid Turkish. In this study, which also mentions the similar characteristics of ewers produced in different periods, it is seen that each center applies its own design principles independently of each other in İznik, Kütahya and Çanakkale, which are the famous ceramic production centers of the Ottoman Period.

Keywords: Ewer, Evirik, Iwrik, Early Islamic Period Ewers, Ottoman Period Ewers, Zoomorphic Ewers.

1. GİRİŞ

Tarih boyunca pek çok uygarlık içine sıvı koyabileceği kaplara ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyacı karşılamak için de çeşitli biçimde kaplar üretmiştir. Çalışmada, bu sıvı kaplarından kulplu emzikli olanlar incelenmiş ve söz konusu kapların yaklaşık 5000 yıllık değişimi ortaya konulmak istenmiştir. Seramik alanında yapılan çalışmalarda kaplar genel olarak açık ve kapalı olmak üzere iki ana form grubunda incelenmektedir. Çalışma konusunu oluşturan ibrikler de kapalı form grubunda yer almaktadır. Araştırma boyunca karşılaşılan en büyük problem ibriğin terminolojisinde yaşanmıştır. Ulusal ve uluslararası yayınlarda testi, sürahi ve ibrik için ortak bir dil kullanılmadığı ve form tanımlamalarında da birlik sağlanamadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle, çalışmada öncelikle ibriğin tanımı yapılmış ve çeşitli yayınlarda ibrik olarak adlandırılan çoğu seramiğin testi veya sürahi formlarına ait olduğu fark edilmiştir. Nitekim çalışmada bu grup eserlere yer verilmemiştir. Ayrıca, kulplu emzikli kapların ilk örneklerinden günümüze nasıl bir seyir izlediğinin yanı sıra ibrik etimolojisi de araştırılarak bu kaplara ne zaman ibrik denmeye başladığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

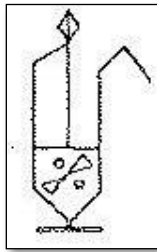
2. İBRİK KELİMESİNİN TANIMI

İbrik kelimesinin Arapça parlamak anlamındaki “*berk*” kökünden geldiği düşünülmektedir. Fakat genel görüş, ibriğin Farsça “*su döken*” anlamındaki “*âbriz*”’in Arapça’ya dönüşmüş şeklinden türediği yönündedir (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, s.372). Mehmet Zeki Pakalın, Kâmûs-î Osmânî’de ibriğin “*abriz*” ifadesiyle açıklandığını belirtmektedir (1946, s.14). Kur’ân’da da adı geçen ibrik kelimesi, “*ebârik*” ifadesiyle cennetteki Maîn Pınarı’ndan şarap doldurulan kaplardan birine işaret etmektedir (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, s.372). Vakıa Suresi’nde (56/18) “*Biekvâbin ve ebârîka ve ke’sin min maîn*” şeklinde geçen bu ayetin Türkçe anlamı, Elmalılı Hamdi Yazır tarafından “*Kaynağından doldurulmuş, testiler, ibrikler ve kadehlerle*” ifadesiyle yorumlanmıştır.³ İbrik, 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi’nde “*ıwrik*” (Muratoğlu, 2024, s.68) ve “*evirik*”

³ www.kuranikerim.com. Erişim Tarihi: 19.11.2018.

kelimesi ile belirtilmiştir (Akkoyunlu, 2010, s.178-179). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde “*su koymaya yarayan kulplu, emzikli kap*” ile açıklanmaktadır.⁴ Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü'nde “*emzikli su kabı*” (Pakalın, 1946, s.14), Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca–Türkçe Ansiklopedik Lügat'ında ise “*toprak veya madenden yapılmış kulplu ve emzikli su kabı*” ifadeleri ile tanımlanmıştır (2012, s.465). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü'nde ibrik, “*el yıkamada kullanılan geniş karınlı, ince boyunlu, saplı ve ince uzun ağızlıklı metal kap*” (Sözen ve Tanyeli, 2007, s.110), Kubbealtı Lûgatı'nda ise “*kulplu, emzikli, karınlı ve ince boyunlu su kabı*” olarak tanımlanmış; çay ibriği ve abdest ibriği gibi özel kullanım alanları belirtilmiştir.⁵ Ayrıca, Ana Britannica Ansiklopedisi'nde “*el-yüz yıkamada ve abdest almada kullanılan şişkin karınlı, ince boyunlu kap*” şeklinde ifade edilmiştir. Aynı zamanda, “*bir sap kısmı ile bu sapın karşısında uzunca bir emziğin bulunduğu ve genellikle de kapağı olan kap*” ifadeleriyle de tanımlanmıştır (Büyüm ve Gwinn, 1994, s.242). İbrik, Ansiklopedik Sözlük'te “*içine su ya da sulu şeyler koymaya yarayan kulplu ve emzikli kap*” (Gövsu ve Özön, 1993, s.936), Büyük Ansiklopedi'de “*içine sıvıların konulduğu kulplu, testiye benzer kap*” şeklinde açıklanmıştır (1990, s.2350). Tüm bunların yanı sıra ibrik, “*su ya da başka sıvı koymaya yarayan kulplu ve emzikli kap*” olarak da ifade edilmiştir (Altier, 2019, s.151). Celal Esad Arseven ibriği, “*uzunca bir emzik ve sap kısmı olan, karınlı, ince boyunlu bir su kabı*” şeklinde tarif etmektedir (1965, s.767). Sufilerin de yolculuk adabı olarak yanlarında sıklıkla ibrik⁶ taşıdığı bilinmektedir (Çebecioğlu, 1997, s.10). Arseven, Türk süsleme sanatlarında kullanılan motifleri açıklarken ibrikten “*temizliği sembolleştiren motif*” şeklinde bahsetmektedir (1984, s.208), (Şekil 1). Burada temizliği simgeleyen ibrik, el yıkama ve abdest alma eylemlerine işaret etmektedir. Aynı zamanda günümüzde İran'da ve İran etkisinin görüldüğü Orta Asya Türk bölgelerinde ibrik, abdestan/abesdan kelimeleri ile telaffuz edilmektedir (Önder, 2018, s.111).

Şekil 1: İbrik motifi

Kaynak: Arseven, Celal Esad (1984). Türk Sanatı. İstanbul: Cem Yayınevi, s. 208

⁴ www.tdk.gov.tr Erişim Tarihi: 19.11.2018.

⁵ www.lugatim.com/s/ibrik Erişim tarihi: 27.12.2018.

⁶ Sufilerin ibriğe revke, mathara ve raviye de dediği bilinmektedir. (Yarış, 2017, s.2).

Uluslararası ve ulusal yayınlarda sürahi, testi ve ibrik tanımları için ortak bir terminoloji geliştirilmediği görülmektedir. Örneğin; uluslararası yayınlarda Oliver Watson ve Geza Fehervari, kulplu ve emzikli ya da akıtacaklı her kaba; Ernst Grube, akıtacaklı ve emzikli her kaba; John Carswell ise emzikli tüm kaplara ibrik demiştir. Ulusal yayınlarda da ibrik için farklı terminolojiler kullanılmıştır. Gülgün Yılmaz ve Nurşen Özkul Fındık tüm emzikli kapları ‘*ibrik*’ olarak adlandırırken, Muharrem Çeken ve Sevinç Gök ‘*emzikli testi*’ terimini tercih etmişlerdir (Ölçer, 2024, s.475), Ayşe Tuba Ökse de ibrik için “*emzikli testi*” isimlendirilmesini kullanarak bu kapların “*ibrik, irbik, tıkr*” gibi isimlerle ifade edildiğini söylemektedir (2012, s.99). Güler Yılmaz ise temelde bir testi türü olan ibrikler için emzikli testi yerine ibrik demenin daha doğru olacağını savunmaktadır (2011, s.48). Görüldüğü üzere, sanat tarihi alanında konuyla ilgili yapılan çalışmalarda ibrik için ortak bir terminoloji bulunmamaktadır. Bu durum da form incelemelerinde birtakım karışıklıklara sebep olmaktadır. Bizce de bu tür kaplara ibrik denmesi gerekmektedir.

3. İBRİK FORMUNUN TANIMLANMASINDA KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Form ayrımında ana etken, kabın boyutu ve oranları olmuştur. Bu doğrultuda yapılan form tipolojilerinde alt gruplandırmaya gövde ve ağız biçimleriyle birlikte kulp ve emzik gibi diğer eklentiler dahil edilmektedir (Ölçer, 2024, s.473). Servis kabı olarak daha çok sofralarda sürahi, su taşımak için ise testi kullanılmıştır. Sürahilerde ağız kısmı ile organik ufak bir ağız çıkıntısı bulunmakla birlikte bazı örneklerde gaga ağızlar emzik gibi kaba sonradan eklenmektedir. Testilerde ise yonca ağızlı uygulamaların haricinde sürahilerde görülen ağız kenarı çıkıntısı veya emzik kısmı yoktur. Aralarındaki küçük farklılıklara ve değişen işlevlerine rağmen, bu kaplar temelde sıvı konulan kaplar olduğu için tanımlamalarında özel bir ayrıma gidilmemiştir. Ancak ibrik, ne sürahi ne de testi ile benzer form özelliği göstermektedir. Sözlük tanımlarında görüldüğü gibi ibriklerde uzunca bir emzik kısmı bulunmaktadır. Bu da suyun etrafa sıçramadan daha rahat bir şekilde dökülebilmesini sağlamaktadır. Hasan Uçar ve Aygül Uçar, emziklerin dönemin koşulları doğrultusunda içindeki sıvının daha idareli kullanılması ya da kolay servis edilebilmesine yönelik işlevi olduğunu belirtmektedir (2018, s.24). Sevcin Ölçer, sürahinin daha geniş veya gaga ağızlı olması nedeniyle sofralarda servis amaçlı kullanıldığını, testinin ise taşımaya uygun olduğunu ve geniş hacimli özelliğiyle de sofrada veya serviste kullanılmadığını söylemektedir. Testi ve ibrik arasındaki işlevsel fark, “*su ve benzeri sıvının dışa çıkıntılı formu olan bir ağızdan boşaltılması*”dır. Testilerde sıvı ağızdan akıtılırken ibriklerde emzikten akıtılmaktadır (2024, s.477). Gündelik yaşamda pek çok amaçla kullanılan ibriklerin en yaygın kullanım amacı ise tuvalet ihtiyacında olduğu gibi temizlik ve abdest almadır (Kürkman, 2005, s.327). Bu konuyla ilgili en dikkat çeken örneklerden biri El Cezeri’nin, *El Câmi, Beyne’l-ilm ve’l-Ameli’n-Nâfi fî Sinaâti’l-Hiyel* (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar) başlıklı kitabındaki ibrikli bir abdest alma makinesi tasarımıdır (Fotoğraf 1). İbriğin diğer yaygın kullanım alanı da sofradır. İbrikler sofralarda su ve diğer içeceklerin servisinde kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut’un *Divan-ü Lügati’t Türk* adlı eserindeki dörtlüklerden

anlaşıldığı üzere ibriğin şarap veya başka içeceklerin servisinde kullanılması da günlük yaşamdaki önemini göstermektedir (Akkoyunlu, 2010, s.178).

Fotoğraf 1: El Cezeri, Abdest alma makinesi

Kaynak: (www.sanatinvolculugu.com)

4. KULPLU EMZİKLİ SERAMİK KAP KULLANIMININ TARİHSEL SÜRECİ

Günümüzde ibrik olarak adlandırılan ve genel olarak içerisine sıvı konulan kulplu emzikli kapların ilk ne zaman ve kimler tarafından kullanıldığı, hangi form özelliği gösterdiği bugüne kadar net bir şekilde tespit edilememiştir. Ancak genel görüş, ibrik kullanımının M.Ö. 3000 yılına kadar uzandığı yönündedir. Antik Yakın Doğu uygarlıklarının kullandığı bu ilk ibrik örneklerinin genellikle seramik ve tunç malzemeden yapıldığı, bunun haricinde altın ve gümüş ibriklerin de üretildiği bilinmektedir. Nebi Bozkurt ve Selda Ertuğrul'un tespitine göre, ibrik-leğen takımının mevcut en eski örneği bugün Torino Mısır Müzesi'nde bulunmaktadır. Söz konusu eser silindirik bir kovanın ağzına oturtulmuş, yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu, kulpsuz ve emziksiz kap şeklindedir (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, s.373). Ancak kulpsuz ve emziksiz bu eseri form açısından baktığımızda ibrik olarak değerlendirmek ve dolayısıyla da ilk ibrik örneği olarak göstermek mümkün görünmemektedir (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2: İbrik-leğen takımı şeklinde nitelendirilen kap, Museo Egizio, (Fotoğraf: Nicola Dell'Aquila ve Federico Taverni)

Torino Müzesi'ndeki başka bir eser ise antik Yakın Doğu uygarlıklarına atfedilen ibrik-leğen takımına örnek gösterilebilecek niteliktedir (Fotoğraf 3). Mısır-Gebelein'de bulunan ve Dördüncü Hanedanlık Dönemi'ne (M.Ö. 2613-2494) tarihlendirilen bu eser, fotoğraf üzerinden anlaşıldığı kadarıyla kulpsuzdur ancak gövdesi üzerinde bir emzik kısmı bulunmaktadır. Günümüz ibrik formlarından çok uzak bir görünümde olsa da söz konusu eser ibrik- leğen takımının ilk örneği olarak gösterilebilmektedir.

Fotoğraf 3: Bir diğer ibrik- leğen takımı örneği, Museo Egizio, (Fotoğraf: Nicola Dell'Aquila ve Federico Taverni)

Antik Yakın Doğu uygarlıklarındaki bu iki örnek haricinde, Anadolu'daki eserlere bakıldığında farklı ibrik tiplerinin olduğu görülmektedir. Günümüzde Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde ibrik şeklinde adlandırılan çeşitli kulplu emzikli kaplar mevcuttur. Bunlardan bazıları çalışmada yaptığımız ibrik tanımına uymakla birlikte

genellikle “akıtacaklı kap” veya “çaydanlık” şeklinde adlandırılmışlardır (Tablo 1), (Fotoğraf 4). Bunlar hem servis hem de libasyon kaplarıdır. Örneklere bakıldığında yüksek bir ayak veya halka kaide üzerinde yükseldikleri ve gövdelerinde bir emzik ile kulp olduğu görülmektedir. Kapların tek veya çift kulplu düzenlemeleri de mevcuttur. Ayrıca kulp eklentilerinin gövde haricinde sepet kulplu olarak ağızdan bağlandığı dikkati çekmektedir. Emziklerde ise hayvan başı biçimli örnekler de vardır. Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ndeki bu kaplar ibrik prototiplerini meydana getirmektedirler. Günümüzde Kütahya Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen Ağızören mezar buluntuları da Orta Tunç Çağı’na ait kulplu emzikli kapların diğer temsillerini oluşturmaktadır. Halka kaide üzerinde yükselen küresel gövdeli bu kaplar çift kulplu ve çift emziklidir. Ağız kenarları ise dışa çekik tiptedir (Tablo 2).

Tablo 1: Kayseri- Kültepe kapları

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1950/1835

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1950/1835

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1950/1835

Kayseri Müzesi
M.Ö. 1950/1835

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1950/1835

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1830/1700

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1830/1700

Kayseri Müzesi
M.Ö. 1830/1700

Ankara Anadolu Medeniyetleri
Müzesi
M.Ö. 1830/1700

Kaynak: *Anadolu'nun Önsözü Kültepe Kanış- Karumu Asurlular İstanbul'da.* (2011). Kulakoğlu, Fikri ve Kangal, Selmin. (Eds.). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:78, s. 182, 183, 186

Fotoğraf 4: Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi- Kültepe buluntusu, ETC-II
(Fotoğraf: Begüm Buğdaycı, 2019)

Tablo 2: Orta Tunç Çağı'na ait kaplar, Kütahya Arkeoloji Müzesi

Kaynak: Ünan, Nazan (2018). “Ağızören Orta Tunç Çağı Mezarlığı Buluntuları”, *Kütahya Müzesi 2017 Yıllığı-V*, (Ed. S. Ünan). Ankara:Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, s. 251-252

Anadolu dışına baktığımızda benzer dönemlerde, Minos Uygarlığı'nda tıpkı Tunç Çağı Kültepe buluntularındaki gibi kulplu ve emzikli kapların kullanıldığı görülmektedir (Tablo 3). Düz dipli ya da yüksek konik ayaklı, uzun veya kısa emzikli, tek kulplu bu kaplar ibrik kullanımının erken örneklerini oluşturmaktadır.

Tablo 3: Minos/Vasiliki tipi kapları

Kaynak: (wikipedia.org)

Yunanistan-Atina Agorası kazı buluntularında Miken Dönemi'ne tarihlendirilen sepet kulplu seramikler ibrik olarak adlandırılmakta ve “kısa boyunlu, dışa çekik ağızlı, bikonik gövdeli (çift konik), omuzun en geniş kısmından diagonal emzikli” kaplar olarak tarif edilmektedir (Anderson Immerwahr, 1971, s.203), (Fotoğraf 5). Halka kaideli bu kapların gövde üzerlerinde kısa emzikleri, ağız kısımlarında ise sepet şeklinde kulpları vardır. Bu grup kapların da ibrik prototiplerini yansıttığını söyleyebiliriz.

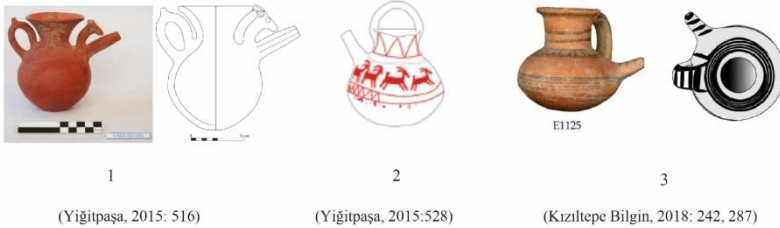
Fotoğraf 5: Sepet kulplu Miken Dönem kapları, Atina Agorası, IIIA2 Evresi (M.Ö. 1400-1300)

Kaynak: Anderson Immerwahr, Sara (1971). The Neolithic and Bronze Ages. *The Athenian Agora*, 13. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, p. 350

Tunç Çağı sonrasında kuplu emzikli kaplar Demir Çağı'nda da yapılmaya devam edilmiştir. Van Kalesi Höyüğü'nde ele geçen dağ keçisi protomlu kap, ibriğin erken varyantlarını göstermesi bakımından önemlidir (Tablo 4/1). Ayrıca bu dönem kaplarında Miken Dönem seramiklerinde de görülen sepet kulplu, emzikli üretimler dikkati çeker (Tablo 4/2). Bunun yanı sıra Afyonkarahisar'da ele geçmiş ve emzik kısmı kulba yakın bir bölgeye yerleştirilmiş başka bir örnek daha bulunmaktadır. Demir Çağı'nın kulplu emzikli kapları da ibrik prototiplerine dahil edebileceğimiz örnekler arasındadır (Tablo 4/3).

Tablo 4: Demir Çağı'na ait kuplu emzikli seramik kaplar

Kaynak: Yiğitpaşa, Davut (2015). Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (Mö 7.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği. *Journal of International Social Research*, 8(37), s. 516; Kızıltepe Bilgin, Pınar (2018). *Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları Işığında İçbatı Anadolu'da Demir Çağı Seramiği* (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli), s. 242, 287

Demir Çağı sonrasında Klasik Dönem (Tablo 5/1-3) ve Hellenistik Dönem (Tablo 5/4) seramiklerinde farklı tipte kulplu emzikli kaplar dikkati çekmektedir (Tablo 5). “*Guttus*” olarak adlandırılan bu kaplar da çeşitli boyutlarda yapılmışlardır. Genellikle halka kaide üzerinde yükselen kapların kulp ve emzik kısımları kendi aralarında tasarım açısından farklılık göstermektedir. Atina Agorası’nda Hellenistik Dönem’e tarihlendirilen guttuslar “*yarı küresel gövdeli, halka kaideli, bodur ve silindirik boyunlu, dışa çekik geniş ağız kenarlı*” olarak tanımlanmışlardır (Rotroff, 1982, s.93). Askoslarla aynı işlevi gören guttuslar; yağ, şarap ve su ile doldurularak Patera kaplarıyla beraber sunularda kullanılmışlardır (Akkurnaz, 2016, s.75). Kapların gövde kısmında hem yuvarlak formda bir kulp hem de boru biçiminde bir emzik mevcuttur. Ayrıca, bu örnekler arasında sepet kulplu üretimler de yer almaktadır. Farklı tipteki kulplu emzikli guttusların da ibriklerin erken örneklerini temsil ettiğini düşünmekteyiz (Tablo 5/4).

Tablo 5: Guttus tipleri

İtalya/Apulia
(M.Ö. yaklaşık 420-370)
(wikipedia.org)

1

(M.Ö. yaklaşık 350-300)
(gallerieditalia.com)

2

Penn Müzesi, Amerika
(www.penn.museum)

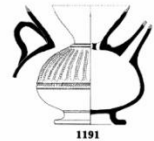
3

1191

(Rotroff, 1997: 82, 203)

4

1191

Kaynak: (wikipedia.org), (gallerieditalia.com), (penn.museum), Rotroff, Susan Irene (1997). Hellenistic Pottery Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. Part 2: Illustrations. *The Athenian Agora*, 29. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, p. 82, 203

Hellenistik Dönem’e ait bir başka kulplu emzikli kap formu ise “*Epichysis*” olarak adlandırılan kaplardır. İçine genellikle yağ konulan bu kaplarda uzunca bir kulp ve emzik kısmı bulunmaktadır. Nitekim epichysisler, ibriğin erken varyantlarından biri olarak değerlendirilebilmektedir (Tablo 6).

Tablo 6: Hellenistik Dönem’e ait kulplu emzikli seramik kaplar

Metropolitan Sanat Müzesi, ABD
(M.Ö. 325-300)

1

Saint-Raymond Müzesi, Fransa
(M.Ö. 340-320)

2

Kaynak: (metmuseum.org), (wikipedia.org)

Yine aynı döneme ait kulplu emzikli bir kap ibriğin erken varyantlarını göstermesi açısından dikkate değerdir. Söz konusu eserin gövdesinde yatay bir kulplu ile bir emzik ve emziğin karşısında da dikey bir kulplu bulunmaktadır (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7: Hellenistik Dönem’e ait kulplu emzikli seramik kap

Metropolitan Müzesi

Kaynak: (metmuseum.org)

Roma Dönemi’nde de benzer formda emzikli cam ve seramik malzemeli kaplar yapılmıştır (Tablo 7). Söz konusu kapları da silindirik boyunlu, kulplu ve emzikli olmaları nedeniyle ibriğin erken örneklerinden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Tablo 7: Roma Dönemi'ne ait kuplu emzikli kaplar

(lankaart.org)

1

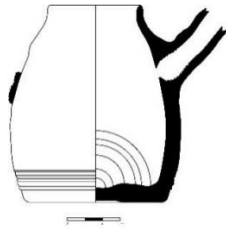
Londra Müzesi

2

Kaynak: (lankaart.org), (londonmuseum.org.uk)

Bizans Dönemi'nde de ibrik kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde litürjik bir malzeme olarak karşımıza çıkan ibrik, dini törenlerde ökaristi ayini öncesi rahibin ellerini yıkarken başvurduğu bir kap olmuştur. Ayrıca ibriğin trulla ile birlikte saray seramonilerinde kullanıldığı bilinmektedir. Meryem Acara, Bizans Dönemi litürjik malzemelerini ele aldığı çalışmasında ibriği “su veya şarabın konduğu, ince boyunlu, küresel gövdeli, halka kaideli, kulplu veya kulpsuz kap” şeklinde tarif etmektedir (1998, s.194). Ancak bu tanım, çalışmada esas aldığımız ibrik terminolojisine kulpsuz ve emziksiz olması nedeniyle uymamaktadır. Bu dönem ibriklerine ilişkin bir fresko ile İznik Sualtı Bazilikası Kazısı'na ait bir buluntu (Çınar, 2022, s.105) dönem örneklerine az da olsa ışık tutmaktadır (Tablo 8). Buradaki örneğin ağız kısmı kırık, kulp kısmı noksandır. Genel anlamda iyi kondisyonlu ibrik düz dipli, yumurta gövdeli ve gövdeden 45 derecelik bir açıyla uzanan emzikli form özelliği göstermektedir (Tablo 8).

Tablo 8: Bizans Dönemi'ne ait seramik ibrik

Kat.No: 88, BZL21_SRMK219

Kaynak: Çınar, Muhammed (2022). *İznik Gölü Bazilikal Kilise 2019 Ve 2021 Yılı Atrium Kazıları: Bizans Dönemi Seramikleri* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa), s. 105

Ayrıca Suriye-Maalula’da, Doğu Katolik Mar Sarkis Manastırı’ndaki “*Son Akşam Yemeği*” freskunda da masada kadehler, çatal-bıçaklar, üç adet tabak ve ibrik olarak nitelendirebileceğimiz kulplu emzikli bir kap görülmektedir (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8: Ser Markis Manastırı’ndaki Son Akşam Yemeği Freski ve ibrik detayı

Kaynak: (www.aly-abbara.com)

Erken örneklerini 8.-9. yüzyılda Emevi ve Abbasi Dönemleri’nde, genellikle madeni eserlerde gördüğümüz İslami Dönem ibrikleri ise Sasaniler’e indirgenmektedir (Erginsoy, 1978, s.77). Ülker Erginsoy’un, Erken İslam maden sanatı içerisinde değerlendirdiği ibrik, sürahi ya da testi gibi kapların tanımlamalarında terminolojik bir ayrım yapılmamıştır. Söz konusu örneklerin çoğu sürahi veya testi olarak nitelendirdiğimiz kaplara ait olduğu için bu örnekler değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak, Emevi ya da Abbasi Dönemi’ne ait olduğu düşünülen Sotheby’s ve Christies Müzayedesindeki üç adet madeni eser, Erken İslam Dönem ibrikleri hakkında fikir vermektedir. Bu ibrikler şişkin armudi ve küresel gövdelidir. Bunlar; aşağı doğru genişleyen yüksek kaideli ve üç ayaklı, silindirik ince boyunlu, makara şeklinde bir ağız kısmı ile sonlanan, gövde üzerinde de tek veya çift emziği bulunan tek kulplu örneklerdir. Kulplu örneklerinde de yaprak şeklinde bir çıkıntı ile küçük testi veya vazolar görülür (Tablo 9).

Tablo 9: Emevi ve Abbasi Dönemlerine ait madeni ibrikler

Kaynak: (sothebys.com), (christies.com)

Pişmiş topraktan yapılmış Emevi ve Abbasi Dönemi'ne tarihlendirilen ibriklere bakıldığında ise farklı uygulamalar karşımıza çıkar. Az sayıdaki bu örnekler Erken İslam Dönemi'nde yapılmış seramik ibrikler hakkında fikir vermektedir. Bonham's Müzayedesinde Emevi Dönemi ibriği çokgen kaide üzerinde yükselmekte ve yine çokgen formda bir gövdeye bağlanmaktadır. Boğumlu silindirik boyun kısmı kupa biçimli ağıza bağlanmakta, gövdeden eklemelenen tek kulp ise ağız kenarıyla birleşmektedir. Ağız kenarı ile kulbun birleştiği bölümde bir tutamak görülmektedir. Tek emzik kısmı da gövdeden dışarı doğru yaklaşık 90 derecelik bir açıyla çıkmaktadır (Tablo 10/1). Louvre Müzesi'ndeki Abbasi Dönemi'ne ait ibrik, madeni üretimlerde olduğu gibi üç ayak üzerinde yükselmektedir. Silindirik küresel gövdeli bu ibrik, kalın silindirik boyuna bağlanmakta ve dışa çekik ağız kenarıyla sonlanmaktadır. Eserin kulp kısmı kırıktır ancak emziğin karşı aksında izi bulunmaktadır. Ayrıca kulp ile karşılıklı olarak yerleştirilmiş boru biçimli emziğin yaklaşık 80 derecelik bir açı ile dışarı doğru açıldığı görülmektedir (Tablo 10/2). Abbasi Dönemi'ne ait üçüncü örnek de çift kulpludur ve kulbun biri kırıktır. Gövde üzerindeki tek kulbun karşısında yaklaşık 45 derecelik bir açıyla dışarı uzanan kısa, boru biçimli bir emzik bulunmaktadır (Tablo 10/3). Diğer iki örnekten birinin emzik kısmı zoomorfik biçimdedir (Tablo 10/4). Son örnekte ise ibrik boru biçimli emzikli, kısa silindirik boyunlu ve şerit kulpludur (Tablo 10/5).

Tablo 10: Emevi ve Abbasi Dönemi seramik ibrikleri

Kaynak: (bonhams.com), (louvre.fr/en), (alamy.com), (barakatgallery.com)

Emevi ve Abbasilerin yanı sıra, bugün günümüze ulaşabilmeyi başarmış Samanilere ait 10. yüzyıl örneği de İslam Dönem ibriklerinde form çeşitliliğini göstermesi bakımından önemlidir (Fotoğraf 9). Söz konusu eser şişkin küresel gövdeli, alçak halka kaideli, kısa konik boyunlu, düz ağızlı, tek yatay kulplu ve tek emziklidir.

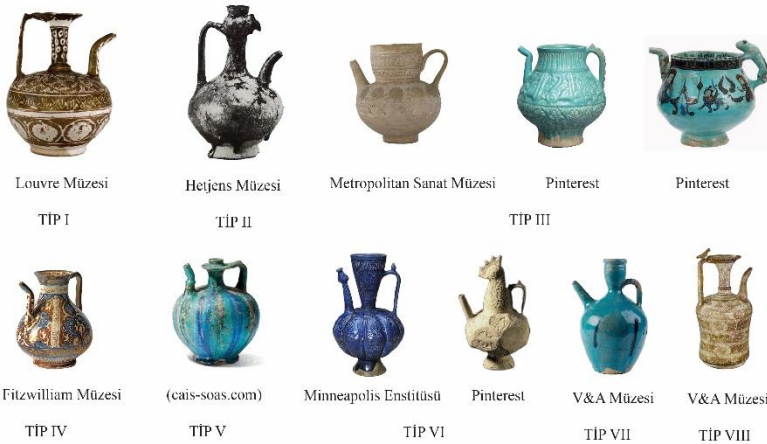
Fotoğraf 9: Samanilere ait seramik ibrik

Kaynak: (collections.lacma.org)

Selçuklu Dönemi ibriklerinde ise toplam 8 farklı tip tespit edilebilmiştir (Tablo 11). Bu dönem örneklerine bakıldığında ibrikler; düz dip, halka kaide veya yüksek kaide üzerinde yükselmektedirler. Ayrıca armudi, yumurta, silindirik, şişkin küresel ve kademeli küresel gibi çeşitli gövde tipleri görülmektedir. Bunun yanı sıra zoomorfik biçimler de bu dönem ibriklerinde dikkati çekmektedir. Bir örneğin kulbu üzerinde küçük kuş figürü seçilmektedir.

Tablo 11: Büyük Selçuklu Dönemi ibrik tipleri

Kaynak: (louvre.fr/en), Islamische Keramik, Hetjens Museum (1973). Düsseldorf, s.128., (metmuseum.org), (pinterest.com), (meisterdrucke.com.tr), (cais-soas.com), (collections.artsimia.org), (vam.ac.uk)

Anadolu Selçuklu Dönemi'nde günümüze ulaşabilmiş tek bir ibrik olduğu söylenmektedir (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, s.374). Eskişehir-Seyyid Battal Gazi Türbesi'nde ele geçen ve İstanbul-Türk İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen bu ibrik (Bozkurt ve Ertuğrul, 2000, s.374) her ne kadar tek örnek olarak bilinse de araştırmalar toplam 7 farklı tipte Anadolu Selçuklu Dönemi ibriği olduğunu göstermektedir (Tablo 12). Farklı ebatlarda üretilen düz dipli veya halka kaideli Anadolu Selçuklu Dönemi ibriklerinde yumurta, konik, küresel gibi çeşitli gövde formları tespit edilmiştir.

Tablo 12: Anadolu Selçuklu Dönemi ibrikleri

Kaynak: (kutuphane.kayseri.bel.tr), Ölçer, Sevcen (2022). *Harran Kazıları İslami Dönem Seramikleri* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir), s. 428, 432, 456., Çaycı, Ahmet ve Şimşir, Zekeriya (2017). Gevale Kalesi 2015 Yılı Kazı Çalışmaları. *Uluslararası XX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildirileri*, I, s. 45

Beylikler Dönemi seramik sanatına ilişkin bilgiler, dönemin çini sanatına oranla daha azdır. Dolayısıyla çalışmada dönemin ibriklerine dair genel bir değerlendirmeye ulaşılamamıştır. Ancak, Manisa'da bulunan ve Saruhanoğlu Beyliği'ne mâl edilen Gülgün Hatun Hamamı'ndaki seramikler bu dönem ibrik formlarına ışık tutmaktadır. Sevinç Gök Gürhan, bu seramikleri "küresel gövdeli, tek kulplu, emzikli, sırlı ve sırsız testiler" grubunda incelemiştir. Bu ibrikler, küresel gövdeli, düz kaideli ve tek kulpludur. Kulp kısmının karşısında yer alan emzikler 45 derecelik açı ile gövdeye bağlanmaktadır (2011, s.64). Manisa Gülgün Hatun Hamamı buluntularının yanı sıra Selçuk Ayasuluk Kalesi Doğu Kapısı Kurtarma Kazıları'nda ele geçen 14. yüzyıla ait iki örnek de dönemin ibrik formlarını yansıtmaları açısından önemlidir (Türe, 2014, s.174-175). Manisa ve Selçuk'taki ibrik örneklerine bakıldığında şimdilik Beylikler Dönemi'ne

ait ibriklerde 3 farklı tipin olduğu söylenebilmektedir. Bunlar küresel, yumurta ve armudi gövdeli, tek kulplu ve emzikli kaplardır (Tablo 13).

Tablo 13: Beylikler Dönemi ibrikleri

Kaynak: Gök Gürhan, Sevinç (2011). *Bir Seramik Definesinin Öyküsü, Saruhanlı Beyliği'nin Mirası: Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri*. Manisa: Manisa Büyükşehir Belediyesi, s. 65., Türe, Sevcin (2014). *Ayasuluk Kalesi Doğu Kapısı Çevresindeki 2000-2002 Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Seramikler* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edime), s. 169, 175

5. OSMANLI DÖNEMİ İBRİKLERİ

Osmanlı sarayında padişahın elini yüzünü yıkamak ve abdest almak için görevlendirdiği “*ibriktâr*” adlı kişiler vardır. Padişaha ait leğen, ibrik ve havlulardan sorumlu bu ibriktârların “*ikinci*” adlı yardımcıları da bulunmaktadır (Uluçay, 1992, s.134). Ayrıca, padişahın en yakın görevlilerinden biri olan ibriktâr, Selçuklu saraylarında “*taştîdâr*” ya da “*abdâr*” isimleri ile anılmıştır. Osmanlı’da padişahın yalnızca ibrik işleriyle ilgilenen ve padişah bir yere gittiğinde onun ibrikle leğenlerini de taşıyan ibriktârlara ise “*ibriktâr gulâmı*” denmiştir (Pakalın, 1946, s.14). Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde ibriktâr, “*sarayın leğen, ibrik vb eşyalarından sorumlu görevli*” şeklinde tanımlanmıştır.⁷ Bunun yanı sıra Osmanlı’da önemli devlet adamlarının konaklarında ibriktârlar aynı görevle çalışmıştır (Büyük Ansiklopedi, 1990, s.2351). Mehmet Zeki Pakalın da konaklarda ibriktârların bulunduğu bahsetmektedir (1946, s.14). Osmanlı Dönemi’nde yapılmış çeşitli kıyafet albümlerinde ise bu ibriktâr tasvirlerine yer verilmiştir (Fotoğraf 10).

⁷ www.tdk.gov.tr Erişim tarihi: 07.06.2019.

Fotoğraf 10: Vanmour, Recueil de Cent Estampes, 1714

Kaynak: (www.meisterdrucke.com.tr)

Osmanlı'nın en önemli çini ve seramik üretim merkezlerinden İznik, Kütahya ve Çanakkale'de farklı tipte ibrikler üretilmiştir. Günümüze gelebilmiş örnekler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında İznik ibriklerinin Kütahya ibriklerine nispeten daha az form çeşitliliği sunduğu dikkati çekmektedir. Osmanlı Dönemi ibriklerinde form çeşitliliği yoğun olarak Kütahya üretimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çanakkale üretimi ibriklerde ise farklı biçim denemeleri yapılmıştır. 16. yüzyıl İznik atölyelerinde çeşitli formlarda ibrikler mevcuttur. İznik ibriklerinde gövde biçimlerine göre şişkin küresel, küresel, kare, dikdörtgen, armudi ve matara gövdeli olmak üzere toplam 7 ayrı tip tespit edilmiştir (Tablo 14). Bazı örneklerde emzik ile boyun arasında plaka bulunmaktadır. İbriklerin tümü tek kulplu ve tek emziklidir. Pedestal ayaklı örneklerin haricinde dört kısa silindirik ya da iki dikdörtgen kesitli ayak üzerinde yükselen örnekler de mevcuttur.

Tablo 14: İznik üretimi ibrikler

Kaynak: Atasoy, Nurhan., Raby, Julian (1989). *Iznik: The Pottery Of Ottoman Turkey*. London: Alexandria Press, s. 97, 109, 277, Fig.733., Carswell, John (2012). *Iznik Pottery*. London: The British Museum Press, s. 101., (1stdibs.com), (ceramopolis.com)

18.-20. yüzyıl Kütahya üretimi ibriklerde genel hatlarıyla konik, armudi, küresel, yumurta ve çan gövdeli olmak üzere 5 farklı tip bulunmaktadır (Tablo 15). İlk bakışta benzer olarak algılanan bu ibrikler, kendi aralarında ayak/kaide, boyun, ağız, kulplu ve emzikli tiplerindeki farklılıklarla birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bazı örneklerde tıpkı İznik örneklerinde olduğu gibi emzik ile boyun arasında bir plaka bulunmaktadır. Bu plakalar çoğunlukla ajurludur. Emzikler genellikle 65, 75, 80 ve 85 derece açılarla gövdeden dışarı uzanırlar. Kulplu kısımlarında ise çift kıvrımlı, S kıvrımlı ve dikey tipte tasarımlar görülmektedir. Ağız tiplerinde kupa biçimli, konik, dışa çekik kenarlı ve düz basit tipler dikkati çeker. İbrikler genellikle halka kaide üzerinde yükselmekle birlikte pedestal ayaklı ve düz dipli örnekler de vardır. Kütahya üretimlerinde çift kulplu veya çift emzikli ibriklere rastlanılmamıştır.

Tablo 15: Kütahya üretimi ibrikler

Kaynak: Bilgi, Hülya (2006). *Kütahya Çini ve Seramikleri*. İstanbul: Pera Müzesi, s. 45, 27, 55, 75, 79, 84, 141., Gök, Sevinç (2015). *Kütahya Çini ve Seramikleri 2*. İstanbul: Pera Müzesi, s.73., Kürkman, Garo (2005). *Toprak Ateş Sır - Tarihsel Gelişimi Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*. İstanbul: Pera Müzesi, s.256., Bilgi, Hülya ve Vermeersch Zambak, İdil (2018). *KÜTAHYA, Sadberk Hanım Müzesi Kütahya Çini ve Seramik Koleksiyonu*. İstanbul: Pera Müzesi, s.77., (vam.ac.uk), (britishmuseum.org), (pinterest.com), (alifart.com)

Osmanlı Dönemi'nin bir diğer önemli seramik üretim merkezlerinden olan Çanakkale'de de farklı tarzda ibrikler yapılmıştır. Genellikle geç dönem üretimlerinde karşımıza çıkan ibrikler her ne kadar birbiriyle benzer olsalar da emzik ve gövde üzerlerindeki eklentileriyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar (Okumuş, 2000, s.44). Düz dipli, yüksek pedestal ayaklı veya halka kaideli bu ibrikler küresel, armudi, yumurta ve simit ya da halka gövdeli olmak üzere 4 farklı tipte yapılmışlardır. 19. yüzyılın sonlarına ait halka gövdeli ibriklerin süs amaçlı yapıldığı bilinmektedir. Ağızlarda konik ve makaralı biçimlerin haricinde zoomorfik uygulamalar görülmektedir. Kulplarda burgulu, S kıvrımlı ve dikey biçimler mevcuttur. Emzik tipleri ve açıları da kendi aralarında farklılık göstermekle birlikte S kıvrımlı, boru ve hayvan başı biçiminde veya oluklu ağızlı tipte tasarlanmışlardır. Ayrıca Çanakkale üretimlerinde ibrik-leğen takımları ile mangal üzerine oturtulmuş örnekler de bulunmaktadır (Tablo 16-17). Bunlar muhtemelen suyun kaynatılması veya sıcak kalması için mangalla beraber kullanılmışlardır. Çanakkale ibriklerinde tıpkı İznik ve Kütahya'da olduğu gibi çift kulplu veya çift emzikli örneklerle rastlanılmamıştır (Öney, 1971), (Çanakkale Seramikleri Kolokyumu Bildirileri, 2008).

Tablo 16: Çanakkale ibrikleri

Kaynak: Öney, Gönül (1971). *Türk Devri Çanakkale Seramikleri*. Ankara: Çanakkale Seramik Fabrikaları Yayınları, s. 122, 128., (alifart.com), (arthill.com.tr)

Tablo 17: Çanakkale üretimi ibrik-leğen takımı ile mangallı ibrik

Kaynak: Küçükbiçmen, Esin (2007). *Çanakkale Seramiklerinde Hayvan Figürleri ve Günümüz Yorumları*, (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir), s. 31., (alifart.com)

Günümüzde de pek çok bölgede seramik üretimi devam etmektedir. Bilecik'in Kınık Köyü de bu üretimi devam ettiren bölgelerden birisidir. Kınık ibriklerine bakıldığında biçimsel anlamda birbirini tekrar eden, tekdüze üretimler olduğu dikkati çekmektedir. Bu grup üretimler genellikle halka kaideli, küresel gövdeli, tek kulplu ve tek emziklidirler (Tablo 18).

Tablo 18: Kınık ibrikleri

Kaynak: Bakla, Erdinç (2018). *Kınık Seramikleri-Halk Seramiklerinin Son Efsanesi*. İstanbul: Güray Müze Kültür Yayınları, s. 125

Yerel seramik üretimini devam ettiren diğer önemli merkezlerden biri de Aydın-Karacasu'dur. Burada üretilen testilere “*bardak*”, ibriklere ise “*oturaklı bardak*” denmektedir (Altınkılıç, 2018, s.3499), (Fotoğraf 11). İncelenen bir ibrik örneğinde emzik, 90 derecelik dik bir açı ile boyun kısmına yapışık vaziyettedir.

Fotoğraf 11: Karacasu ibriği (Oturaklı Bardak)

Kaynak: Altınkılıç, Arzu Emel, (2018). Karacasu Çömlekçiliği. *JSHSR*, 5(29), s. 3499

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bugün dilimize ibrik olarak yerleşen kelimenin fonetik açıdan da *evirik* veya *ıwrik* ile uyumlu olduğu fark edilmiştir. Çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda ibrik ile ilgili çeşitli tanımlar ile karşılaşılmiştir. “*İbrik Kelimesinin Tanımı*” adlı bölümde farklı açıklamalarını verdiğimiz ibrik, bize göre de “*bir kulp kısmı ile bu kulbun karşısında uzunca bir emziği olan, kulplu ve gövdeli kap*” olarak tanımlanmıştır. Tarihsel süreç içerisinde kulplu emzikli kaplar farklı işlevler doğrultusunda kullanılmıştır. Örneğin Tunç Çağı’nda ve Hellenistik Dönemde genellikle libasyon kapları olarak kullanılmış, içlerine yağ ve sıvı ürünler konmuştur. Sonraki dönemlerde ise temizlik ve servis amaçlı bu kapların kullanımına devam edilmiştir. Antik Mısır’da rastladığımız ilk emzikli kap örneğinden itibaren kulplu emzikli kapların farklı tiplere evrildiği görülmektedir. Bu farklılıklar en çok kulp ve emzik eklentileri üzerinden ilerlemiştir. İbrik protiplerine bakıldığında boyunsuz veya kısa silindirik boyunlu ibriklerin zamanla değişime uğradığı

ve boyun kısımlarının giderek uzadığı görülmektedir. Özellikle İslam Dönemi seramiklerinden itibaren uzun silindirik boyunlu ibriklerin tercih edildiği saptanmıştır. İbriklerin her ne kadar boyun kısımları uzasa da ilerleyen dönemlerde boyunsuz ve kısa boyunlu üretimlerin yapımına devam edilmiştir. Örneğin Tunç Çağı'nın boyunsuz ve kulplu emzikli kaplarına Büyük Selçuklu Dönemi üretimlerinde de rastlanılmaktadır (Tablo 19).

Tablo 19: Tunç Çağı ve Büyük Selçuklu Dönemi'ne ait boyunsuz ibrikler

Kaynak: *Anadolu'nun önsöz kültepe kanış- karımı asurlular İstanbul'da.* (2011). Kulakoğlu, Fikri ve Kangal, Selmin. (Eds.). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:78, s. 182., (pinterest)

İbrik tanımlamaları arasında görülen “*uzunca bir emzik ve sap kısmı olan, karınlı, ince boyunlu bir su kabı*” ifadesinin benzer ve en erken tarihli uygulamaları da Hellenistik Dönem “*Epichysis*”lerinde karşımıza çıkmaktadır (Tablo 20).

Tablo 20: Epichysisler

Metropolitan Sanat Müzesi, ABD
(M.Ö. 325-300)

1

Saint-Raymond Müzesi, Fransa
(M.Ö. 340-320)

2

Kaynak: (metmuseum.org), (wikipedia.org)

Hellenistik ve Roma Dönemi ibriklerinde kulpların gövde üzerine, emziğin karşısına ve emziğin yan kısımlarına yerleştirdiği görülmektedir. Bu tür uygulamalar ibriklerin tarihsel süreçte farklı denemelerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, Abbasi Dönemi'ne tarihlendirilen bir ibrikte, tıpkı Hellenistik Dönem örneğinde olduğu gibi emziğin karşısında yer alan kulba, yanda bir kulp daha eklenmiştir (Tablo 21).

Tablo 21: Hellenistik ve Abbasi Dönemi kapları

Hellenistik Dönem
(Metropolitan Müzesi)

Abbasi Dönemi
(alamy.com)

Kaynak: (metmuseum.org), (alamy.com)

Madeni üretilere nazaran daha az sayıda tespit edilebilen Emevi ve Abbasi Dönemi seramik ibriklerin kulp kısımlarında küçük vazo ve yapraklar vardır. Çalışma kapsamında bu tür uygulamanın tek bir seramik örneği saptanabilmiştir. Emevi Dönemi'ne ait olduğu düşünülen ve çokgen kaideli, çokgen gövdeli bu ibriğin kulbu üzerinde topuz benzeri bir öge yer almaktadır. Ayrıca, bu dönem madeni ibrik formlarının seramiklere de uygulandığı dikkati çekmektedir. Örneğin, üç ayak üzerinde yükselen ve Abbasi Dönemi'ne ait seramik ibriğin bir benzeri de madeni ibrikte karşımıza çıkmaktadır (Tablo 22). Üç ayaklı ibriklere bu dönem sonrasındaki örneklerde rastlanılmamıştır.

Tablo 22: Abbasi Dönemi'ne ait üç ayaklı ibrikler

Kaynak: (louvre.fr/en), (sothebys.com)

Erken örneklerin tek, çift veya sepet kulplu tipte yapıldığı görülmektedir. Emzik kısımları da tek veya çift olmakla beraber bazılarında zoomorfik etkiler izlenmektedir. Çalışma kapsamında incelenen ibriklerde sepet kulplu üretimler; Tunç Çağı, Miken Dönemi ve Demir Çağı'nda karşımıza çıkmaktadır. Bu tip ibrik örnekleri Erken İslam Dönemi ve sonrasında tespit edilememiştir. 8.-9. yüzyıl Emevi ve Abbasi Dönemi madeni ibriklerinde görülen çift emzik uygulamasının erken örnekleri ise Tunç Çağı'na ait kulplu emzikli seramik kaplarda karşımıza çıkmaktadır. Kulplar üzerindeki bezeme öğelerinin erken örnekleri ise Emevi ve Abbasi Dönemleri'nde görülmektedir. Bu tür uygulamalar daha sonrasında yalnızca Büyük Selçuklu Dönemi ibriklerinde karşımıza çıkmaktadır.⁸ Çift emzikli ibrik uygulamaları da Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi örneklerinde saptanamamıştır. Tespit edilebilen kaplarda bu tip uygulamalar Tunç Çağı seramiklerinde ve Erken İslam Dönem madeni ibriklerinde görülmektedir. Anadolu Selçuklu Dönemi ibriklerine bakıldığında, Büyük Selçuklu Dönemiyle büyük benzerliklerin olmadığı dikkati çeker. Eldeki mevcut arkeolojik veriler ile değerlendirildiğinde, Anadolu Selçuklu Dönemi ibriklerinin Büyük Selçuklu'daki üretimlerden bağımsız, özgün ibrik tipleri geliştirdiği söylenebilir. Ancak ilerleyen yıllarda buluntuların çoğalmasıyla birlikte bu durumun değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu dönem örneklerinde yalnızca bir tipin benzer biçimde olduğu görülmektedir. Halka kaide üzerinde yükselen her iki ibrik de kısa silindirik boyunludur ve ağız kenarları dışa çekik tiptedir. Keskin iç bükey kavisli emzik kısımları gövdeden birleştirilmiştir ve karşı akslarında dikey şeritli tek kulpları vardır (Tablo 23).

Tablo 23: Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait seramik ibrikler

(Pinterest)

Büyük Selçuklu Dönemi

Selçuklu Uygarlığı Müzesi

Anadolu Selçuklu Dönemi

Kaynak: (pinterest.com), (kutuphane.kayseri.bel.tr)

⁸ Büyük Selçuklu Dönemi ibriğindeki kuşlu kulp tasarımı, Beylikler Dönemi testilerinde de görülmektedir. Çalışmada ibrikler ele alındığı için testilere yer verilememiştir. Beylikler Dönemi örnekleri için bkz: (Gök Gürhan, 2011, s.157-160).

İbriklerdeki zoomorfik biçimler de Tunç Çağı'ndan itibaren Erken İslam, Büyük Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri'nde karşımıza çıkmaktadır. Ancak zoomorfik biçimler Osmanlı Dönemi'nde yalnızca Çanakkale üretimlerinde görülmektedir. Bazı yayınlarda, Çanakkale seramiklerinde görülen bu biçimlerin 8.-9. yüzyıl Erken İslam üretimleri ile Büyük Selçuklu Dönemi'ndeki benzerliklerine dikkat çekilmiştir (Küçükbiçmen, 2007, s.36), (Coşar ve Yücel Coşar, 2021, s.209). Bu durumun ticari ilişkiler sonucunda geliştiği öne sürülmektedir (Tablo 24).

Tablo 24: Büyük Selçuklu Dönemi ve Çanakkale üretimi zoomorfik ibrikler

Büyük Selçuklu Dönemi
(pinterest)

Çanakkale Üretimi
İstanbul Arkeoloji Müzeleri
(Fotoğraf: Begüm Buğdaycı, 2017)

Kaynak: (pinterest.com)

Manisa Gülgün Hatun Hamam'ındaki ve Selçuk Ayasuluk Tepesi'ndeki Beylikler Dönemi ibriklerinde görülen makara biçimli ağızlar da Emevi ve Abbasi Dönemi madeni ibriklerini anımsatmaktadır (Tablo 25).

Tablo 25: Anadolu Selçuklu Dönemi ibriği ve etkileşim evreleri

Emevi ve Abbasi Dönemi

Selçuk Ayasuluk Tepesi Doğu Kapısı
(Türe, 2014, 169)

Anadolu Selçuklu Dönemi

Kaynak: (sothebys.com), (christies.com), Türe, Sevcin (2014). *Ayasuluk Kalesi Doğu Kapısı Çevresindeki 2000-2002 Kurtarma Kazılarında Ele Geçen Seramikler* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne), s. 169

Azize Melek Önder, Büyük Selçuklu Dönemi ibriklerinin Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'ni etkilediğini düşünmektedir. Ayrıca, Klasik Osmanlı Dönemi ibriklerinin de bu dönem etkisiyle yeni modeller yaratmış olabileceğini öne sürmektedir (Önder, 2018, s.111). Ancak söz konusu bu etki az sayıda ibrik tipinde gözlemlenmiştir. Çalışma kapsamında dikkatimizi çeken bir başka unsur da Büyük Selçuklu Dönemi ibriklerine ait bir biçimin Beylikler Dönemi'nde kullanılmış olmasıdır (Tablo 26).

Tablo 26: Büyük Selçuklu Dönemi ibrik tiplerinin Beylikler ve Osmanlı Dönemi üzerindeki etkisi

Büyük Selçuklu Dönemi
(Islamische Keramik, 1973, s.128)

Osmanlı Dönemi (İznik üretimi)
(britishmuseum.org)

Büyük Selçuklu Dönemi
(V&A Müzesi)

Beylikler Dönemi
(Gök Gürhan, 2011, s.65)

Kaynak: Islamische Keramik, Hetjens Museum (1973). Düsseldorf, s. 128., (britishmuseum.org), (vam.ac.uk), Gök Gürhan, Sevinç (2011). *Bir Seramik Definesinin Öyküsü, Saruhanoğlu Beyliği'nin Mirası: Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri*. Manisa: Manisa Büyükşehir Belediyesi, s. 65

Osmanlı Dönemi'nde İznik, Kütahya ve Çanakkale gibi kentlerin kendi estetik ve biçim anlayışıyla şekillendirdiği ibrik tipleri ile karşılaşmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde her üretim merkezinin özgün biçimler ortaya koyduğu ve birbirleriyle pek benzemeyen bir biçim repertuarı oluşturduğu görülmektedir. 16. yüzyıl ile beraber İznik üretimlerine bakıldığında, ibriklerde yeni biçim olarak matara, dikdörtgen veya kare gibi farklı gövde tiplerinin ortaya çıktığı görülür. Nitekim bu tip ibriklerin İznik'e özgü denemeler olduğu söylenebilir. Osmanlı Dönemi ibriklerinde form açısından en zengin kent Kütahya'dır. Kütahya üretimlerinde ibrik formunun sürekli geliştirildiği göze çarpmaktadır. Çanakkale'de diğer üretim merkezlerinde görülmeyen zoomorfik biçimli ibriklere sıklıkla yer verilmiştir. Günümüzde hâlâ çeşitli amaçlarla gündelik hayatta yer bulan kulplu emzikli seramik kaplarda ise yeni biçimlerin geliştirilmediği gözlenmiştir. Sonuç olarak; kulplu emzikli kaplar insanın gündelik yaşantısına hangi amaçlarla kullanıldığı fark etmeksizin, pratik olması nedeniyle yaklaşık 3000 yıl önce giriş yapmıştır. Farklı zamanlarda çeşitli kültürlerin elinde biçim değiştirse de temelde sıvıların rahatlıkla ve etrafa saçılmadan dökülebilmesini sağlayan kulplu emzikli kaplar bugün de kullanılmaya

devam etmektedir. Ancak günümüz tasarımlarında çift emzikli veya çift kulplu ibriklere yer verilmemesi dikkat çekicidir.

Teşekkür:

Öneri ve eleştirileri ile çalışmama katkıda bulunan kıymetli hocam Doç. Dr. Sevinç Gök İpekçioğlu'na ve koleksiyonlarındaki fotoğrafları benimle paylaşan Torino Mısır Müzesi'ne çok teşekkür ederim.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acara, M. (1998). Bizans ortodoks kilisesinde litürji ve litürjik eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 183-201.
- Akkoyunlu, Z. (2010). Divânı Lugâti 't-Türk'te evirik (ibrik). *Motif Akademi Halk Bilim Dergisi*, 3(6), 176-179.
- Akkunmaz, F. B. (2016). *Eski Yunan ve Roma kapları ve işlevleri* (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Alter, S. (2019). Osmanlı sanatı'nda ibrik tasvirleri ve ikonografisi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17(26), 149-202. DOI: 10.17518/canakkalearastirmalari.585358
- Altinkılıç, A. E. (2018). Karacasu çömlekçiliği. *JSHSR*, 5(29), 3492-3505. DOI: <https://doi.org/10.26450/jshsr.744>
- Anadolu'nun önsözü kültepe kanış- karumu asurlular İstanbul'da. (2011). Kulakoğlu, F., & Kangal, S. (Eds.). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No:78.
- Anderson Immerwahr, S. (1971). The Neolithic and bronze ages. *The Athenian Agora*, 13. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Anonim. (1990). İbrik. *Milliyet Büyük Ansiklopedi*, 16, 2350.
- Arseven, C. E. (1965). İbrik. *Sanat Ansiklopedisi*, II, 767.
- Arseven, C. E. (1984). *Türk sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Atasoy, N., Raby, J. (1989). *Iznik: the pottery of Ottoman Turkey*. London: Alexandria Press.
- Bakla, E. (2018). *Kınık seramikleri-halk seramiklerinin son efsanesi*. İstanbul: Güray Müze Kültür Yayınları.
- Bilgi, H. (2006). *Kütahya çini ve seramikleri*. İstanbul: Pera Müzesi.
- Bilgi, H., Vermeersch Zambak, İ. (2018). *KÜTAHYA, Sadberk Hanım Müzesi Kütahya Çini ve Seramik Koleksiyonu*. İstanbul: Pera Müzesi.
- Bozkurt, N., Ertuğrul, S. (2000). İbrik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21, 372-376.
- Büyüm, N., Gwinn, R. P. (1994). İbrik. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, 16, 242.
- Carswell, J. (2012). *Iznik pottery*. London: The British Museum Press.
- Coşar, M., & Yücel Coşar, M. (2021). Çanakkale seramiklerinde hayvan figürleri. *Mecmua*, 6(11), 206-220.
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*, Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları.

- Çanakkale kolokyumu bildirileri (2008). K. Dörtlük., R. Boyraz (Eds.). Antalya: Akmed.
- Çaycı, A., & Şimsir, Z. (2017). Gevale kalesi 2015 yılı kazı çalışmaları. *Uluslararası XX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildirileri*, I, 37-48.
- Çınar, M. (2022). *İznik gölü bazilikal kilise 2019 ve 2021 yılı atrium kazıları: bizans dönemi seramikleri* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca – Türkçe ansiklopedik lügat*. İstanbul: Aydın Kitabevi.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam maden sanatının gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gök Gürhan, S. (2011). *Bir seramik definesinin öyküsü, saruhanoglu beyliği'nin mirası: Manisa gülgün hatun hamamı seramikleri*. Manisa: Manisa Büyükşehir Belediyesi.
- Gök, S. (2015). *Kütahya Çini ve Seramikleri 2*. İstanbul: Pera Müzesi.
- Gövsay, İ. A., & Özön, M. N. (1993). İbrik. *Ansiklopedik Sözlük*, III, 936-937.
- Islamische Keramik, Hetjens Museum. (1973). Düsseldorf.
- Kızıltepe Bilgin, P. (2018). *Afyonkarahisar yüzey araştırmaları ışığında içbatı anadolu'da demir çağı seramiği* (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Küçükbiçmen, E. (2007). *Çanakkale seramiklerinde hayvan figürleri ve günümüz yorumları* (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Kürkman, G. (2005). *Toprak, ateş, sır, tarihsel gelişimi, atölyeleri ve ustalarıyla Kütahya çini ve seramikleri*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Muratoğlu, S. (2024). Dîvânı Lugâtî't-Türk'e göre XI. yüzyılda türk coğrafyasında kullanılan mutfak araç-gereçleri. *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, 1(3), 60-79. DOI: <https://doi.org/10.29329/akalid.2024.1058.3>
- Okumuş, H. (2000). *Çanakkale seramiklerinde form ve dekor ilişkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Ökse, A. T. (2012). *Önasya arkeolojisinde çanak çömlek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ölçer, S. (2022). *Harran kazıları islami dönem seramikleri* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Ölçer, S. (2024). Testi: anadolu selçuklu ve beylikler dönemi örneklerine kavramsal ve tipolojik bir yaklaşım. *Art-Sanat*, 22, 467-506. DOI: <https://doi.org/10.26650/artsanat.2024.22.1434761>
- Önder, A. M. (2018). Türkiye müzelerinde örneği bulunmayan klasik osmanlı dönemine tarihlendirilen kapalı formulu seramikler. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(5), 107-125. DOI: 10.16989/TIDSAD.1525
- Öney, G. (1971). *Türk devri Çanakkale seramikleri*. Ankara: Çanakkale Seramik Fabrikaları Yayınları.
- Uçar, H., & Uçar, A. (2018). Tire kutu han kazısı beylikler ve Osmanlı dönemi seramikleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27(1), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.29135/std.339743>
- Uluçay, Ç. (1992). *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünan, N. (2018). "Ağızören orta tunç çağı mezarlığı buluntuları", *Kütahya Müzesi 2017 Yıllığı-V*, (Ed. S. Ünan). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık: 229-254.
- Pakalın, M. Z. (1946). *Osmanlı tarih ve deyimleri sözlüğü –I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Retroff, S. I. (1997). Hellenistic pottery athenian and imported wheelmade table ware and related material. part 2: illustrations. *The Athenian Agora*, 29. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Sözen, M., & Tanyeli, U. (2007). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Türe, S. (2014). *Ayasuluk kalesi doğu kapısı çevresindeki 2000-2002 kurtarma kazılarında ele geçen seramikler* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Yarış, S. (2017). Elazığ etnoğrafya ve arkeoloji müzesi'nde depoda bulunan bir grup madeni ibrik. *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi (02-05 Kasım 2016)*, 794-814.
- Yılmaz, G. (2011). *Hasankeyf kazılarında 2007-2009 yıllarında bulunan aydınlatma ve depolama işlevli sırlı seramik kaplar* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Yığıtpaşa, D. (2015). Arkeolojik veriler ışığında doğu anadolu geç demir çağı (mö 7.-4. y.y.) çanak çömleği. *Journal of International Social Research*, 8(37), 512-538. DOI: 10.17719/jisr.20153710620

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.kuranikerim.com/melmalili/vakia.htm> Erişim tarihi: 19.11.2018.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bf2e8d776b351.88933875
Erişim Tarihi: 19.11.2018.

<http://www.lugatim.com/s/ibrik> Erişim tarihi: 27.12.2018.

https://en.wikipedia.org/wiki/Vasiliki_ware Erişim tarihi: 04.01.2025.

[https://sk.wikipedia.org/wiki/Guttus#/media/S%C3%BAbor:Apulia_guttus_lucano_a_figure_rosse_da_ruvo_con_due_giovani_\(A\)_satiro_e_menade_\(B\),_420-370_ac._ca._01.JPG](https://sk.wikipedia.org/wiki/Guttus#/media/S%C3%BAbor:Apulia_guttus_lucano_a_figure_rosse_da_ruvo_con_due_giovani_(A)_satiro_e_menade_(B),_420-370_ac._ca._01.JPG), Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://gallerieditalia.com/en/online-museums/artworks/guttus-1528/> Erişim tarihi: 16.12.2024.

https://www.penn.museum/collections/object_images.php?irn=194687 Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/255285> Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://sk.m.wikipedia.org/wiki/S%C3%BAbor:MSR-26324-MV.jpg> Erişim tarihi: 16.12.2024.

<http://www.lankaart.org/article-35852631.html> erişim tarihi: 14.10.2021.

<https://www.londonmuseum.org.uk/blog/baby-bottles-from-roman-london/> Erişim tarihi: 16.11.2024.

<https://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/255330/> Erişim tarihi: 16.11.2024.

[https://www.aly-](https://www.aly-abbara.com/voyages_personnels/syrie/Syrie_4/Maaloula/pages/Maaloula_couvent_Mar_Sarkis_cene.html)

[abbara.com/voyages_personnels/syrie/Syrie_4/Maaloula/pages/Maaloula_couvent Mar Sarkis cene.html](https://www.aly-abbara.com/voyages_personnels/syrie/Syrie_4/Maaloula/pages/Maaloula_couvent_Mar_Sarkis_cene.html)
Erişim tarihi: 24.03. 2022.

<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2012/arts-of-the-islamic-world/lot.497.html> Erişim tarihi: 13.12. 2024.

<https://www.christies.com/zh/lot/lot-3052299> Erişim tarihi: 13.12.2024.

<https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2010/arts-of-the-islamic-world-l10223/lot.129.html>,
Erişim tarihi: 12.12.2024.

<https://www.bonhams.com/auction/27406/lot/20/an-umayyad-monochrome-moulded-pottery-ewer-syria-or-mesopotamia-8th-9th-century/> Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010326570> Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://collections.lacma.org/node/187813/> Erişim tarihi: 23.12.2024.

<https://www.meisterdrucke.com.tr/fine-art-baski/Jean-Baptiste-Vanmour/224546/Ibrikar-Agassi%2C-Charles-de-Ferriol-ara%C4%B1ndan-%27Levant%27%C4%B1n-Farkl%C4%B1-Uluslar%C4%B1n%C4%B1-Temsil-Eden-Y%C3%BCz-Bask%C4%B1-Koleksiyonu%27ndan-plaka-6%2C-Gerard-Scotin-%281671-1716%29%2C-1707-08-%28renkli-ve-renkli%29.html> Erişim tarihi: 17.12.2024.

<https://www.sanatinyolculugu.com/el-cezeri-otomatasi/> Erişim tarihi: 16.12.2024.

<https://kutuphane.kayseri.bel.tr/Content/ebook/selcuklu-uygarligi-m%C3%BCzesi-2/selcuklu-uygarligi-m%C3%BCzesi-2.html#p=4> Erişim tarihi: 21.05.2023.

<https://www.alifart.com/canakkale-seramik-mangal-ve-brg-274232/> Erişim tarihi: 18.12.2024.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c3d09ca96b480.73631688/
Erişim tarihi: 07.06.2019.

<https://tr.pinterest.com/pin/444660163209170640/> Erişim tarihi: 20.09.2025.

Topic Modeling Analysis of Central Bank Inflation Reports with BERTopic¹

Şule Öztürk Birim^{2,3}, Merve Gündüz Cüre⁴

ABSTRACT

Between 2006 and 2024, inflation in Türkiye exhibited complex dynamics influenced by domestic and external factors. The Central Bank of the Republic of Türkiye (CBRT) implemented inflation targeting to achieve price stability, but challenges persisted due to monetary and fiscal policies, asset prices (real estate and gold), and changing consumption patterns. The CBRT's inflation reports played a critical role in shaping policies and managing economic expectations. This study analyzes CBRT inflation reports from 2006 to 2024 using BERTopic topic modeling and natural language processing (NLP) methods. BERTopic identifies key topics and their evolution, while NLP tools examine linguistic patterns and policy orientations. The analysis evaluates how CBRT's communication strategy responded to economic conditions and influenced inflation expectations. Findings will highlight the impact of CBRT's communication on economic stability and contribute to understanding the effectiveness of inflation-targeting strategies. This research also demonstrates the value of BERTopic and NLP in analyzing inflation reports.

Keywords: BERTopic, Topic Modeling, Natural Language Processing, Text analysis, Inflation Reporting.

Merkez Bankası Enflasyon Raporlarının BERTopic Konu Modellemesi İle İncelenmesi

ÖZET

2006 ve 2024 yılları arasında Türkiye’de enflasyon, iç ve dış faktörlerin etkisiyle karmaşık dinamikler sergilemiştir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), fiyat istikrarını sağlamak amacıyla enflasyon hedeflemesi uygulamış, ancak parasal ve mali politikalar, varlık fiyatları (gayrimenkul ve altın) ve tüketim kalıplarındaki değişimler nedeniyle zorluklarla karşılaşmıştır. TCMB’nin enflasyon raporları, politikaların şekillendirilmesinde ve ekonomik beklentilerin yönetilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu çalışma, 2006 - 2024 yılları arasında TCMB’nin enflasyon raporlarını BERTopic konu modellemesi ve doğal dil işleme (NLP) yöntemleriyle analiz

¹ This study was presented as a paper titled “A Journey Through The Years: Analysis of The Central Bank of The Republic of Turkey's Inflation Reports Using Bertopic Topic Modeling” at the III. Sardes Money Congress.

² Contact: sule.ozturk@cbu.edu.tr

³ Assoc. Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Salihli Faculty of Economics And Administrative Sciences, ORCID: [0000-0001-7544-8588](https://orcid.org/0000-0001-7544-8588)

⁴ Res. Asst., Manisa Celal Bayar University, Salihli Faculty of Economics And Administrative Sciences, ORCID: [0000-0002-7792-8056](https://orcid.org/0000-0002-7792-8056)

etmektedir. BERTopic ile raporlarda öne çıkan konular ve bunların zaman içindeki değişimi tespit edilmiştir. NLP araçları, dil kalıplarını ve politika yönelimlerini inceleyerek TCMB'nin iletişim stratejisinin ekonomik koşullara nasıl tepki verdiğini değerlendirilmiştir. Bulgular, TCMB'nin iletişiminin ekonomik istikrara etkisini vurgulayarak ve enflasyon hedeflemesi stratejilerinin etkinliğine katkı sağlamıştır. Bu çalışma, BERTopic ve NLP yöntemlerinin enflasyon raporlarının analizinde kullanılabilirliğini de göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: BERTopic, Konu Modellemesi, Doğal Dil İşleme, Metin analizi, Enflasyon Raporlaması.

1. INTRODUCTION

Inflation in Turkey has remained on the agenda as an ongoing macroeconomic problem for years and has experienced many fluctuations due to a wide range of internal and external factors. After the adoption of Inflation Targeting (IT) as a monetary regime between 2001 and 2006, examining inflation dynamics has become even more important. Inflation targeting, which is an important milestone for the Turkish economy, aims to both reduce inflation and achieve price stability (Karahan, 2017). However, despite the positive changes created by IT, the Central Bank has encountered difficulties in achieving inflation targets due to the complexity of the response mechanism of budget policies (Bulut, 2019).

Turkey has struggled with high and persistent inflation for long periods from 2006 to the present. Although high inflation is a major macroeconomic problem, the source of the problem has varied in different periods. For example, the depreciation of the Turkish lira, the increase in public sector prices and the 2008 economic crisis caused major changes in the Turkish economy for the years between 2006 - 2009 (Saatçioğlu and Korap, 2008; Taşseven, 2008). During this period, efforts to combat inflation were hampered by non-trade inflation above 10%, global commodity price shocks, and capital inflows that caused the real exchange rate to appreciate, causing labor-intensive sectors to weaken (Culha et al., 2008). Despite the measures taken to reduce inflation, the situation where the rate cannot be reduced below a certain level, namely inflation inertia, continued between 2010 and 2014 for similar reasons, including the limited credibility of the CBRT in reaching inflation targets (Zeren & Korap, 2010; Horvath & Matějů, 2011). The existing two-way relationship between inflation and uncertainty continued, and global monetary policy shocks and relative price changes contributed to the continuation of inflation inertia (Saatçioğlu & Korap, 2009; Sekine, 2009).

In the period covering 2015 - 2019, while global effects such as relative price shocks continued to play an important role in high inflation, monetary challenges, exchange rate pass-through and import-related pressures increased inflation further (Bulut, 2016; Tugcu et al., 2019; Kapusuzoğlu et al., 2018). The struggle to increase the reliability of CBRT and the difficulty in reaching inflation forecasts caused by this highlighted the limitations of inflation targeting (Yurdakurban & Öneş, 2017). In the period of 2020-2024, inflation pressures are seen to increase due to the disruptions in global commodity and energy prices caused by the Russia-Ukraine war, the COVID-19 pandemic and the depreciation of the

Turkish lira (Deniz et al., 2020; Malakhail et al., 2023). Throughout all these years, the Phillips curve dichotomy in Turkey has emphasized the impact of relative price changes on inflation (Çatık et al., 2011; Kırca and Canbay, 2021). In summary, inflation in Turkey between 2006 and 2024 has been shaped by global shocks, exchange rate volatility and monetary challenges, as well as the ongoing credibility efforts of the CBRT (Saatçioğlu & Korap, 2008; Apergis et al., 2021).

Inflation Reports, published regularly by central banks in countries where inflation targeting regimes are implemented, play an important role in informing the public about inflation targets and forecasts. These reports are used as a basic tool in explaining monetary policy decisions and strategies, in aligning public expectations with these decisions and strategies, and in directing economic behavior towards price stability (Bulíř et al., 2008; Gavin, 2003). Although the content of the reports varies according to the basic needs and conditions of each country, the use of reports as a communication tool is of vital importance since they include central banks' assessments of national and global economies, past inflation targeting performances and the reasons underlying these performances, the justifications for monetary policy decisions taken, future inflation forecasts, and the assumptions supporting these forecasts (Kaya and Orak, 2008).

In Turkey, after the adoption of the inflation targeting regime, the CBRT's main communication tools become the inflation reports published four times a year. In addition to revealing inflation trends by comprehensively analyzing macroeconomic and financial developments, the inflation report includes CBRT's inflation forecasts, risk factors assessed for the future course of monetary policy, what the policy response might be if these risks occur, and forecasts for interest rates and medium-term inflation (Eroğlu, 2007; Kaya and Orak, 2008). The inflation forecasts included in the Inflation Reports are the most important element that distinguishes the report from the Monetary Policy Reports. When inflation forecasts change due to the changing economic conditions, current inflation forecasts and revisions that they face are emphasized in each report (Ceylan, 2013; Aksoy, 2019).

In summary, inflation reports are critical for understanding inflation dynamics and managing them effectively. These reports provide comprehensive data on both headline and core inflation and reveal the factors that determine inflation trends. They also enable policy makers and analysts to closely monitor inflation and identify emerging pressures (Apergis et al., 2021; Bayir & Orak, 2023; Kırca & Özer, 2020). Inflation reports, which allow the CBRT to evaluate monetary policies by comparing actual data with forecasts (Bulut, 2016; Bulut, 2019; Karaman & Yıldırım-Karaman, 2017), are also used as a tool to fix public inflation expectations and promote transparency and predictability in monetary policy (Güler, 2021; Armantier et al., 2015). It also provides insight into risks such as exchange rate fluctuations, commodity price shocks and supply-side constraints highlighted and provides insight into the challenges the economy may face (Tugcu et al., 2019; Kapusuzoğlu et al., 2018; Deniz et al., 2020). The regular publication of reports also

helps increase elements such as transparency, accountability and credibility of monetary policies (Karaman & Yıldırım-Karaman, 2017; Gürkaynak et al., 2006).

Applying text analytics to inflation reports provides important insights into the understanding of the period it covers and the estimation processes used in central bank communication. Pandey et al. (2021) emphasize that the use of text mining techniques in monetary policy statements can reveal the information taken into account by the central bank and the methods used in inflation estimation. Thus, the factors that determine inflation estimates and central banks' decision-making processes can be understood more deeply. Monitoring central bank communications using Natural Language Processing (NLP) techniques and using computational linguistics tools to analyze their messages contributes greatly to the growing literature in this area (Fortes & Guenedal, 2021). The application of NLP methods provides valuable insights into how financial markets and economic conditions shape central bank decision-making processes, allowing researchers to gain a deeper understanding. Applying text analytics to inflation reports can provide insights into central bank communications, improve forecast accuracy, and provide extracting the emotions embedded in monetary policy statements.

The aim of this study is to analyze the inflation reports published by CBRT between 2006 and 2024 using topic modeling techniques. This analysis aims to identify the patterns, trends and changes in the communication language, focus and policy orientation of CBRT in the specified period and to provide insight into how inflation-related communication and strategies have evolved with the changes in economic conditions and policies. The application of topic modeling techniques to a comprehensive dataset of CBRT inflation reports covering approximately twenty years prepared within the scope of the study is one of the elements supporting the originality of the study. While previous studies focused on economic indicators and policy outcomes, this study offers an innovative approach that examines the language and communication strategies of CBRT. Therefore, the contributions of the study are as follows:

- a. First, this study identifies the main themes in the CBRT's inflation reports, such as inflation trends, monetary policy responses, and global economic shocks. These themes provide a comprehensive understanding of the CBRT's changing focus over the 2006-2024 period.
- b. Second, the study applies topic modeling to track how the emphasis on different topics changes over time. This provides an effective analysis of how the CBRT's communication adapts to major economic events such as financial crises, currency depreciation, and global inflationary pressures.
- c. Third, the insights gained from the analysis help policy makers, researchers and economists evaluate the effectiveness of the CBRT's communication strategies, while understanding the focus areas of the CBRT's inflation reports provides a better understanding of how these communications are aligned with policy objectives and economic conditions.

- d. Finally, this study demonstrates the applicability of BERTopic and other NLP techniques to Turkish economic texts. This methodological approach can be adapted to analyze other central bank reports or economic datasets in different languages and may fill a critical gap in non-English topic modeling research.

The organization of the study is as follows. In the second section, the relevant literature will be discussed. The third section will explain the methodology of the study. The fourth section will present the analysis results and findings. Finally, the last section will provide a discussion of the results.

2. LITERATURE REVIEW

In recent years, Natural Language Processing (NLP) and topic modeling techniques have proven to be essential tools for analyzing large text datasets, enabling researchers to uncover hidden trends and patterns across various domains. These techniques offer significant advantages in terms of flexibility, efficiency, and interpretability, making them suitable for applications in fields ranging from aviation safety to financial markets and central bank communications.

In the field of aviation safety, Kuhn (2018) applied Structural Topic Modeling (STM) to over a million reports from the Aviation Safety Reporting System (ASRS). This approach identified known issues, such as fuel pump and landing gear problems, and revealed previously unnoticed trends, like the prominence of specific approach paths. This study highlighted the potential of topic modeling for identifying latent patterns in large, text-heavy datasets.

Similarly, in space system analysis, Layman et al. (2016) used Latent Dirichlet Allocation (LDA) on 16,669 NASA problem reports. Their analysis uncovered trends in hardware, flight software, and ground station issues, underscoring the challenges of parameter selection and topic labeling. Despite these challenges, the study demonstrated the value of topic modeling for deriving actionable insights from unstructured data.

In the healthcare sector, Sarioğlu et al. (2013) utilized topic modeling to classify Electronic Health Records (EHRs). By extracting themes from free-text CT imaging reports, the study achieved a more compact and efficient representation of data compared to traditional methods. This approach enabled faster automated processing and highlighted the efficacy of topic-based classification systems.

Topic modeling has also shown considerable utility in the analysis of Corporate Social Responsibility (CSR) reports. Goloshchapova et al. (2019) applied LDA to CSR reports from European firms, identifying key themes such as employee safety, carbon emissions, and efficient power. Their study revealed sector-specific biases and demonstrated how topic modeling can extract meaningful insights from large collections of text documents.

In the context of financial markets, Chen et al. (2023) compared LDA, Top2Vec, and BERTopic to analyze the impact of news on stock prices. Their findings showed that

BERTopic outperformed other models in terms of coherence, interpretability, and computational efficiency. This study validated the feasibility of automated news impact analysis frameworks, emphasizing the role of NLP in financial research.

Focusing on construction industry reports, Jagannathan et al. (2022) employed both LDA and Non-negative Matrix Factorization (NMF) to analyze annual reports of Indian construction firms. The study identified strategic themes like revenue-focused growth and lean-focused productivity improvements, showcasing the effectiveness of NLP for sectoral analysis and policymaking.

In the domain of inflation communication, several studies have highlighted the role of topic modeling and NLP in understanding central bank narratives. Müller et al. (2022) introduced the Inflation Perception Indicator (IPI) using RollingLDA to measure media coverage of inflation in Germany. Their research revealed significant shifts in inflation perception influenced by geopolitical events and supply chain disruptions. Expanding on this, Schmidt et al. (2023) found that media narratives on inflation closely correlate with inflation expectations during periods of high media coverage, such as the financial crisis and energy price shocks. A comparative analysis of Federal Open Market Committee (FOMC) transcripts by Ruman (2023) further demonstrated the utility of LDA and keyword-in-context (KWIC) techniques. The study revealed differences in inflation communication strategies under Chairs Volcker and Powell, providing valuable insights into the Fed's monetary policy focus during high-inflation periods.

In the context of public perception of inflation, Evstigneeva and Karpov (2023) applied NLP techniques to Russian news and opinion polls, identifying key topics like inflation, economic crisis, and ruble devaluation. Their findings revealed differences in how higher and lower-income households perceive inflation, with central bank communication showing minimal impact on these perceptions. Using economic narratives to forecast inflation, Hong et al. (2024) analyzed over 880,000 Wall Street Journal articles. Their study found that narrative-based forecasts outperformed traditional benchmarks, especially during recessions, underscoring the predictive power of news topics related to inflation expectations and specific goods. On the topic of social media analysis, Born et al. (2023) developed a high-frequency inflation index derived from German tweets, demonstrating its predictive accuracy for inflation expectations. This index responded dynamically to monetary policy changes, highlighting the value of real-time sentiment analysis on platforms like Twitter. Additionally, Singh et al. (2024) and Kumar et al. (2024) analyzed the impact of the Reserve Bank of India's (RBI) monetary policy communications on Indian financial markets using BERTopic and sentiment analysis. Their results underscored the importance of topic-specific communication strategies, particularly in emerging markets where sentiment variations can influence equity markets.

Lastly, in the context of energy prices, Kastrati et al. (2023) combined transformer-based sentiment analysis and topic modeling to examine public engagement on Twitter. Their analysis of tweets during the energy price hikes of 2021-2022 revealed evolving public

sentiment and widespread frustration, reflecting real-time reactions to economic challenges.

These studies collectively highlight the versatility of NLP and topic modeling techniques in uncovering trends, patterns, and sentiments across diverse domains, offering valuable insights for decision-making, policy analysis, and economic research.

In addition to these, there are studies that specifically apply BERTopic to Turkish texts, further demonstrating the method's adaptability to different languages and contexts. For instance, Koruyan (2022) employed BERTopic to analyze Turkish customer complaints in the consumer electronics sector, effectively identifying key topics and their temporal changes, demonstrating BERTopic's applicability to Turkish text data. Also, in the study by Cömert and Yücel (2023), the BERTopic method was applied to customer product reviews, enabling the extraction of meaningful themes and the analysis of customer sentiment. Likewise, Ergül et al. (2023) examined Turkish Twitter users' attitudes toward refugees and migrants by applying LDA topic modeling to a curated set of tweets, identifying 14 distinct and interpretable themes that reflect public discourse on migration-related issues. Moreover, Kadaifci et al. (2024) applied topic modeling techniques, including BERTopic, to Turkish user reviews of mobile games in order to compare user sentiments before and after the COVID-19 pandemic. Their findings revealed significant shifts in discussion themes across the two periods, illustrating how BERTopic can effectively capture nuanced topic variations in Turkish-language corpora and be adapted to other platforms with multilingual content. Additionally, Karadaş et al. (2025) proposed a framework for rapid detection of disaster impacts using social media data, applying BERT-based classification and topic modeling techniques including BERTopic and LDA. Their analysis of tweets following the February 6, 2023 earthquake revealed key disaster-related topics and highlighted differences between traditional and modern topic modeling approaches in crisis communication analysis. Research in the literature demonstrate the effectiveness of BERTopic in processing Turkish-language texts, highlighting its linguistic flexibility and expanding its applicability across diverse language contexts.

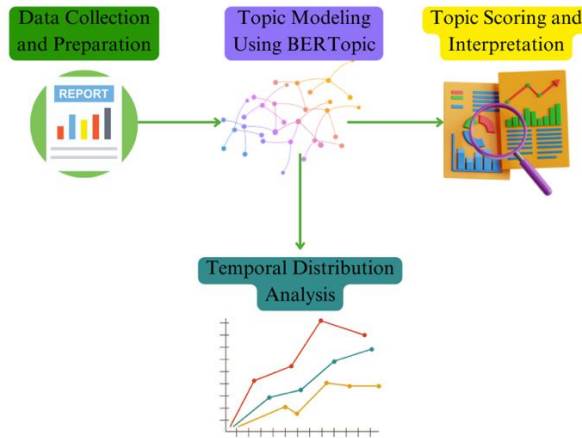
Beyond Turkish-language applications, there are also successful studies that show the effective use of BERTopic in other languages, showcasing its multilingual potential and cross-linguistic adaptability. For example, López et al. (2024) applied BERTopic to analyze over 330,000 Spanish-language online comments, revealing dominant social and political topics and high levels of toxicity in public discourse. Murayama et al. (2025) utilized BERTopic to analyze tweets in 14 languages, revealing global trends in generative AI perceptions—such as widespread positivity toward image-based tools and notable cross-linguistic differences in chatbot usage. Hellwig et al. (2024) applied BERTopic to German-language tweets from political parties and the public during the 2021 federal election, identifying key themes like climate and financial policy, with some topics showing year-long consistency and others peaking around specific events. Building on the demonstrated versatility and cross-linguistic effectiveness of BERTopic in analyzing diverse textual data, this study employs BERTopic to systematically explore the thematic

evolution of the Central Bank of the Republic of Turkey's inflation reports from 2006 to 2024, incorporating consistency checks, topic relevance scoring, and temporal visualizations to uncover meaningful patterns over time.

3. METHODOLOGY

This section outlines the steps taken to analyze the inflation reports published by the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) from 2006 to 2024. The analysis was conducted using BERTopic, a transformer-based topic modeling approach, and involved consistency assessments, topic scoring, and time-series visualizations. The methodological framework of this study can be seen in Figure 1.

Figure 1. Methodological Framework

Source: Framework created by the authors to support the study's methodology.

3.1. Data Collection and Preparation

The dataset used in this study consists of inflation reports published by the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) spanning the period from 2006 to 2024. Since each year includes four reporting periods, this results in a total of 2003 entries for analysis. The analysis is divided into four main periods:

2006-2009: Global Financial Crisis Period

2010-2014: Stability Period

2015-2019: Economic Fluctuations and Rising Inflation

2020-2024: Pandemic and Aftermath

The analysis specifically focused on paragraphs from the "General Assessment" sections of each inflation report. This section was chosen because it provides provides a

comprehensive summary of the period in which the report was written and includes the general outline of the report, the inflation dynamics of the period and the economic conjuncture, was selected to apply text analytics. The General Assessment section has a rich content that provides information about the communication strategies and policy preferences of the Central Bank.

The textual data underwent several preprocessing steps to prepare it for topic modeling. Text Cleaning includes removal of stopwords, punctuation marks, and special characters and making the text lowercase to eliminate noise and ensure the text contained only meaningful words. Each paragraph is matched with its corresponding reporting period (year and quarter) to facilitate time-based analysis of topic trends.

Unlike traditional topic modeling techniques such as Latent Dirichlet Allocation (LDA), which rely on bag-of-words (BoW) representations and require extensive preprocessing such as lemmatization and stemming to reduce vocabulary redundancy, BERTopic utilizes sentence embeddings in combination with dimensionality reduction via UMAP and clustering through HDBSCAN. This embedding-based approach captures semantic similarity between words and documents directly, making preprocessing steps like lemmatization not only unnecessary but has potential to make topics hard to understand (Angelov, 2020). Further studies emphasize that embedding-based models like Top2Vec do not require lemmatization, or stemming, as clustering mechanisms like HDBSCAN naturally mitigate these issues (Egger and Yu 2022; Ma et al., 2021).

BERTopic also uses dimensionality reduction with UMAP and clustering with HDBSCAN. Therefore, applying lemmatization prior to BERTopic can distort sentence-level embeddings, reduce semantic richness, and hinder the model's ability to generate coherent and meaningful topics. Additionally, as Sayallar (2025) points out, there are currently no lemmatization methods for Turkish that successfully preserve word meaning. Because of these, applying lemmatization before semantic modeling could distort or remove important contextual differences between words, and lemmatization is not applied in this study.

3.2. Topic Modeling Using BERTopic

BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers), introduced by Devlin et al. (2019), is a deep learning model designed for a variety of natural language processing (NLP) tasks, such as classification, summarization, question answering, and sentiment analysis. BERT's key feature is its ability to produce deep bidirectional representations by jointly conditioning on the left and right context of a given word, making it highly effective for capturing semantic meaning in text data. Due to its versatility and ease of fine-tuning, BERT has become a foundational tool in modern NLP applications.

BERTopic, developed by Grootendorst (2022), builds on the principles of BERT to create a robust topic modeling framework. It integrates clustering methods and class-based Term Frequency-Inverse Document Frequency (c-TF-IDF) to generate coherent topic

representations. The process begins with constructing document embeddings using a pre-trained language model, which captures semantically meaningful representations. These embeddings are then dimensionally reduced using Uniform Manifold Approximation and Projection (UMAP) to preserve local and global data structures (McInnes et al., 2020). Subsequently, the reduced embeddings are clustered using Hierarchical Density-Based Spatial Clustering of Applications (HDBSCAN), which effectively identifies clusters while allowing noise points to remain unassigned (McInnes et al., 2017). Finally, c-TF-IDF is applied to create topic representations, highlighting terms that best define each topic (Grootendorst, 2022).

BERTopic demonstrates significant performance in both static and dynamic topic modeling. Dynamic topic modeling (DTM) allows for the analysis of how topics evolve over time by applying c-TF-IDF at each time step (Gao & Sazara, 2023; Grootendorst, 2022). This capability makes BERTopic particularly suitable for analyzing sequential data, such as central bank reports or news articles, where understanding topic evolution is critical.

One of BERTopic's advantages is its support for a broad range of embedding models, including multilingual embeddings making it applicable to multiple languages, including Turkish. This flexibility is crucial for studies focusing on non-English text data. However, BERTopic does have some limitations, such as potential challenges with embedding methods leading to excessive topic fragmentation and the lack of standardized evaluation metrics (Egger & Yu, 2022).

In this study, BERTopic is applied to the Central Bank of the Republic of Turkey's (CBRT) inflation reports published between 2006 and 2024. The goal is to uncover key themes and trends within these reports, providing insights into the CBRT's communication strategies and their evolution over time. The methodology involves creating document embeddings, reducing dimensions, clustering documents, and generating topic representations using c-TF-IDF. This approach offers a detailed and dynamic analysis of the CBRT's inflation-related communications, contributing to the understanding of central bank transparency and policy focus.

BERTopic was selected for this study due to its capability to leverage transformer-based embeddings, which provide rich, contextualized representations of text data. This makes BERTopic particularly effective for extracting meaningful and coherent topics from large corpora. The topic extraction process began by applying BERTopic to identify themes within the paragraphs of the Central Bank of the Republic of Turkey's (CBRT) inflation reports. For each identified topic, word clouds were generated to visualize the most prominent words associated with each theme, offering a clear and intuitive way to interpret the results for different periods.

To ensure the quality of the extracted topics, two primary consistency measures were employed to determine the optimal number of topics: CV (Coherence Value), which evaluates the semantic coherence of the topics, and NPMI (Normalized Pointwise Mutual

Information), which measures the internal consistency of words within each topic. Based on the NPMI values, 20 topics with the highest consistency scores were selected for further analysis. This approach ensured that the selected topics were both interpretable and representative of the underlying themes in the CBRT's communications.

For the Turkish word embedding method, the *bert-base-turkish-cased-mean-nli-stsb-tr* model was employed (Çelik, 2021). This model is based on BERT and is specifically designed to capture meaningful contexts and relationships within Turkish text data. Due to its robust architecture, this BERT-based model provides high performance in natural language processing (NLP) tasks involving Turkish texts. Its ability to generate semantically rich embeddings makes it an ideal choice for accurately representing Turkish text and ensuring the effectiveness of BERTopic in identifying coherent topics.

In topic extraction process we applied BERTopic to identify themes present in the paragraphs. Then we generated word clouds for each period to visualize the most prominent words associated with each topic.

We applied two primary consistency measures to determine the optimal number of topics. First one is CV (Coherence Value) measuring the coherence of the topics extracted. *The second one is* NPMI (Normalized Pointwise Mutual Information), assessing the internal consistency of words within each topic.

3.3. Topic Scoring and Interpretation

To enhance the interpretability of the extracted topics, word scores were calculated for each of the identified topics. These scores highlighted the most influential terms within each topic, helping to determine the key words that best represent the underlying themes. This scoring process ensured that the topics were grounded in the most relevant terms, making the analysis more transparent and reliable.

Following the identification of key terms, detailed descriptions were crafted for each topic, summarizing the essence of each theme based on the most influential words. The descriptions provided clear insights into the specific themes covered in the CBRT inflation reports, enabling a deeper understanding of the central bank's focus areas and communication strategies over time. This structured approach facilitated a comprehensive interpretation of the topic modeling results.

3.4. Temporal Distribution Analysis

In this step, the trends and distributions of the identified topics over time were analyzed to understand their evolution within the CBRT inflation reports. The distribution of the topics was visualized to track changes in their prominence throughout the entire 2006-2024 period. This visualization helps to identify how the importance and frequency of these topics fluctuated over time.

A focused analysis of the year 2024 was performed to capture the latest trends in the CBRT's inflation reports. A graph was generated to illustrate the frequency and

prominence of topics during this year, providing a clearer view of recent developments and shifts in thematic focus. These steps ensured a systematic examination of topic distribution across different time frames, facilitating the identification of long-term and recent trends.

4. FINDINGS

In this section, a description of the dataset is given, and preprocessing step is described. Afterward, topic modeling implementation is explained and the discovered topics are defined. Lastly, topic trends over time and recent trends for 2024 is explained.

4.1. Dataset

The dataset used in this study was created from the inflation reports published by the Central Bank four times a year between 2006 and 2024. In order for the analysis to be comprehensive and consistent, the text data was organized in a way that each paragraph in General Assessment section of inflation reports would be an entry. This arrangement aimed to obtain more layered results on the main theme and subject of each paragraph. The paragraphs were labeled using the year and period of the report they belonged to, respectively. Thus, time-based analyses on how themes and trends changed over time were made possible. After applying pre-processing steps, the dataset was made robust and suitable for topic modeling. An example of the dataset is shown in Table 1.

Table 1. Sample Dataset

Period	Turkish	English Translation
2012-03	TCMB, para politikası stratejisini oluştururken maliye politikasına ilişkin gelişmeleri yakından takip etmektedir. Rapor'da baz senaryoda oluşturulan enflasyon tahminleri OVP'de belirlenen çerçeveyi esas almaktadır. Dolayısıyla bütçe dengesinde yılın ikinci yarısında ek bir bozulma olmayacağı ve yönetilen / yönlendirilen fiyatlarda öngörülme-yen bir artış gerçekleşmeyeceği varsayılmaktadır. Maliye politikasının söz konusu çerçeveden belirgin olarak sapması ve bu durumun orta vadeli enflasyon görünümünü olumsuz etkilemesi halinde para politikası duruşunun da güncellenmesi söz konusu olabilecektir.	<i>The CBRT closely monitors developments in fiscal policy while formulating its monetary policy strategy. The inflation forecasts created in the report are based on the framework established in the MTP. Therefore, it is assumed that there will be no additional deterioration in the budget balance in the second half of the year and that there will be no unforeseen increases in administered/regulated prices. Should fiscal policy deviate significantly from this framework and adversely affect the medium-term inflation outlook, the monetary policy stance may also be updated.</i>
2012-04	Küresel ekonomideki zayıf seyrin sürmesi enflasyon risklerini azaltırken finansal istikrar ve büyüme kaygılarını gündemde tutmaktadır. Euro Bölgesi'ne dair belirsizlikler, ABD ve Çin ekonomilerine ilişkin kaygılar ve jeopolitik	<i>The continuation of weak performance in the global economy reduces inflation risks while keeping concerns about financial stability and growth on the agenda. Uncertainties regarding the Eurozone,</i>

riskler önemini korumaktadır. Yakın dönemde alınan tedbirlere rağmen, küresel ekonomiye dair süregelen kırılganlıklar ve dengesizlikler risk iştahındaki oynaklığı görece olarak yüksek seviyelerde tutmaya devam etmektedir. Bu görünüm, gelişmiş ülkelerin piyasaya sürdüğü olağanüstü bol ve düşük maliyetli likidite ile birlikte değerlendirildiğinde, kısa vadeli sermaye akımlarındaki oynaklığın yüksek seyretmesine neden olmakta ve esnek bir politika çerçevesine sahip olmanın önemini teyit etmektedir.

concerns about the US and Chinese economies, and geopolitical risks remain significant. Despite recent measures, ongoing vulnerabilities and imbalances in the global economy continue to keep volatility in risk appetite at relatively high levels. When this outlook is considered alongside the extraordinarily abundant and low-cost liquidity provided by developed countries, it leads to high volatility in short-term capital flows and underscores the importance of having a flexible policy framework

Source: Prepared by authors.

4.2. Topic Extraction

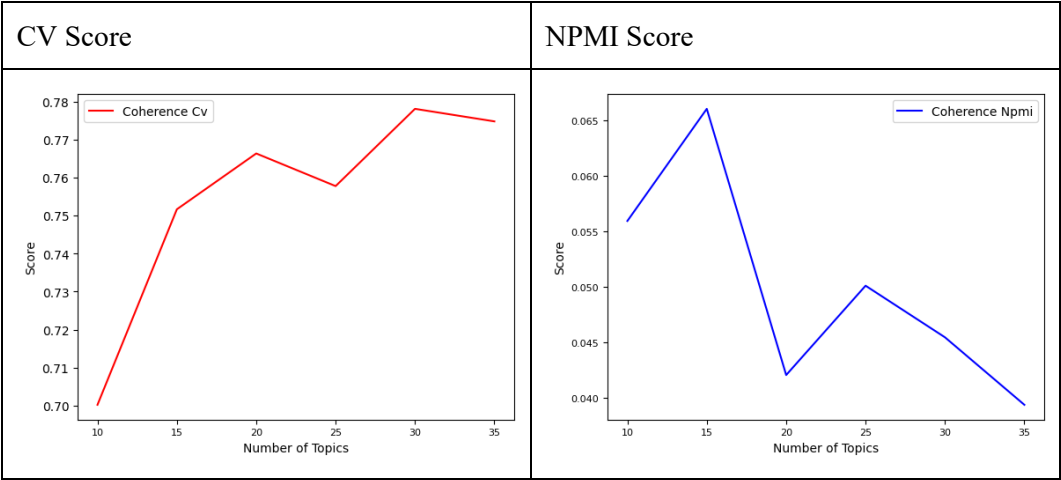
All BERTopic analyses were performed using Python libraries, including BERTopic version 0.17.0, sentence-transformers, UMAP, HDBSCAN, and sklearn. The algorithms were executed on a MacBook Pro equipped with an M1 Pro chip and 16 GB of memory. The bert-base-turkish-cased-mean-nli-stsb-tr model was utilized for generating document embeddings in the analysis of the inflation dataset. Wordcloud library of Python version 1.9.4 were utilized for creating wordclouds in the study.

In the initial step of the topic analysis, the number of neighbors in UMAP is set as 15, and minimum cluster size in HDBSCAN is set as 10 to prevent granularity in the topics. In the initial analysis using BERTopic, the algorithm identified a total of 39 topics. Given the dataset comprises 2003 entries, having 39 topics can be excessive and may lead to difficulty in interpretation. Therefore, the number of topics needs to be reduced to achieve a more manageable and meaningful set of themes.

While BERTopic offers several advantages for topic modeling, one potential drawback is its tendency to generate an outlier topic that may include a number of documents. To mitigate this issue, we employed a c-TFIDF outlier reduction strategy. This approach calculates the class-based TF-IDF (c-TFIDF) representation for each topic and then assigns outlier documents to the topic with the most similar c-TFIDF vector, (BERTopic Documentation, 2025).

To determine the optimal number of topics, consistency measures were employed. The most commonly used consistency measures in the literature are the Coherence Value (CV) and the Normalized Pointwise Mutual Information (NPMI) (Röder et al., 2015; Bouma, 2009). In this study, consistency scores were calculated for topic numbers ranging between 10 and 35. This approach ensures that the selected number of topics maintains semantic coherence and internal consistency, providing a clearer and more interpretable set of findings.

Figure 2. Consistency Measures

As shown in Figure 2, the CV measure indicated that the most coherent results were obtained with 30 topics, while the NPMI measure suggested that the optimal number of topics was 15. To avoid redundancy and ensure consistency, 15 topics—the number yielding the highest NPMI coherence score—were selected for this study.

For these 15 topics, the BERT model identified specific themes and the representative words associated with each topic. The detailed breakdown of these topics can be found in Table 2. In Table 2, the first column displays the topic numbers, the second column shows the number of observations assigned to each topic, and the third column lists the representative words that best describe each topic. This approach ensures a clear and structured representation of the themes derived from the dataset.

Table 2 displays the dominant themes that emerged from the BERTopic analysis, with the ten most representative keywords listed for each topic. These topics were generated from a corpus focused on monetary, fiscal, and macroeconomic developments and likely correspond to Central Bank discourse or economic reports. Topic 0 is centered around the effects of food and commodity prices on inflation, frequently referencing terms like “gıda (food)”, “fiyatlarındaki (in prices)”, and “enflasyon (inflation)”. Topic 1 reflects concerns about global financial risks, with emphasis on “risk”, “emerging markets”, and “developed economies” while Topic 2 highlights the importance of domestic demand and internal economic dynamics, using terms such as “talep (demand)”, “iktisadi (economic)”, and “büyüme (growth)”. Topic 3 and Topic 6 both concern fiscal and monetary policies, including references to the Central Bank (TCMB), interest rates, and policy strategies where Topic 4 groups words related to inflation projections and mid-point targets, suggesting its association with forward-looking macroeconomic forecasts.

Table 2. Topics and Representations

Topic	Count	Representations
0	371	[food (gıda), inflation (enflasyonu), prices (fiyatlarındaki), core (temel), inflation (enflasyonun), price (fiyat), inflation rates (fiyatlarının), energy (enerji), evident (belirgin), basic (temel)]
1	256	[global (küresel), risk (risk), emerging (gelişmekte), financial (finansal), advanced (gelişmiş), continuing (devam), money (para), country (ülke), directional (yönlü), towards (yönelik)]
2	231	[domestic (yurt), economic (iktisadi), demand (talep), ongoing (devam), internal (içi), domestic demand (yurt içi), demand's (talebin), continues (etmektedir), net (net), growth (büyümeye)]
3	185	[fiscal policy (maliye), medium-term (orta vadeli), middle (orta), policy (politika), essential (esas), term (vadeli), tax (vergi), monetary policy (para politikası), money (para), directed (yönetilen)]
4	157	[end (sonunda), midpoint (orta noktası), inflation (enflasyonun), point (noktası), forecast (tahmin), range (aralığında), monetary (para), estimated (edilmektedir), expected (tahmin edilmektedir)]
5	147	[credit (kredi), commercial (ticari), loans (kredilerin), financial (finansal), growth (büyüme), ongoing (devam), macroprudential (makroihtiyati), consumer (tüketici), credits (krediler), with effect (etkisiyle)]
6	132	[CBRT (tcmb), interest rate (faiz), policy (politika), money (para), repo (repo), maturity (vadeli), monetary (parasal), month (ayında), policy (politikası), monetary policy (para politikası)]
7	127	[global (küresel), developed (gelişmiş), emerging (gelişmekte), risk (risk), directional (yönlü), money (para), ongoing (devam), downward (aşağı), economic (iktisadi), downward trend (aşağı yönlü)]
8	109	[Turkish (türk), Turkish lira (türk lirası), lira (lirası), required (zorunlu), TL (tl), CBRT (tcmb), foreign exchange (döviz), required reserve (zorunlu karşılık), reserve (karşılık), billion (milyar)]
9	79	[USA (abd), oil (petrol), prices (fiyatları), import (ithalat), dollar (doları), USD (abd doları), assumption (varsayımı), oil prices (petrol fiyatları), to the dollar (dolarına), USD-based (abd dolarına)]
10	68	[structural (yapısal), fiscal (mali), stability (istikrarı), fiscal discipline (mali disiplinin), discipline (disiplinin), permanent (kalıcı), importance (önem), contributes (katkıda), macroeconomic (makroekonomik), carries (taşımaktadır)]
11	51	[end (sonu), point (puan), upward (yukarı), directional (yönlü), estimate (tahmini), upward trend (yukarı yönlü), point upward (puan yukarı), prediction (tahminini), year-end estimate (sonu tahmini), estimate of (tahminine)]
12	33	[should be emphasized (vurgulanmalıdır), monetary policy (para politikası), money (para), expressed (ifade edilen), should not be perceived (algılanmamalıdır), news (haberini), policy (politikası), expressed (ifade), hence emphasized (vurgulanmalıdır dolayısıyla), monetary news (haberini para)]
13	30	[CBRT (tcmb), policy (politika), interest rate (faiz), other (diğer), on the other hand (yandan), global (küresel), Turkey (türkiye), Republic of Turkey (türkiye cumhuriyeti), term (vadeli), simplification (sadeleşme)]
14	26	[current (cari), current account (cari işlemler), transactions (işlemler), gold (altın), foreign (dış), energy (enerji), foreign trade (dış ticaret), strong (güçlü), exports (ihracat), imports (ithalatı)]

Topic 5 focuses on credit dynamics, indicating the monitoring of loan growth, especially commercial and consumer credits, and Topic 7 revisits global risks but places stronger emphasis on downward trends in growth and investment across developed and emerging economies. Furthermore, Topic 8 deals with exchange rate management, especially concerning the Turkish Lira, required reserves, and foreign exchange interventions. Topic 9 is a specialized theme on oil price shocks and USD exchange rate assumptions, often affecting Turkey's import bills and inflation pass-through, and Topic 10 brings attention to structural fiscal measures and long-term discipline, likely advocating for macroeconomic stability frameworks. Topic 11 shows a narrow focus on upward revisions to inflation forecasts or the end-year consumer inflation targets. Topic 12 and Topic 13 are discourse-centered topics that involve the way monetary policy messages are conveyed, including policy clarity, public interpretation, and TCMB communication. Finally, Topic 14 focuses on the external balance, especially Turkey's current account deficit, exports, and gold trade. Together, these 15 topics provide a comprehensive reflection of the economic issues emphasized in the text corpus. Figure 3 supports this with visual word score distributions for each topic.

Figure 3. Topic Word Scores

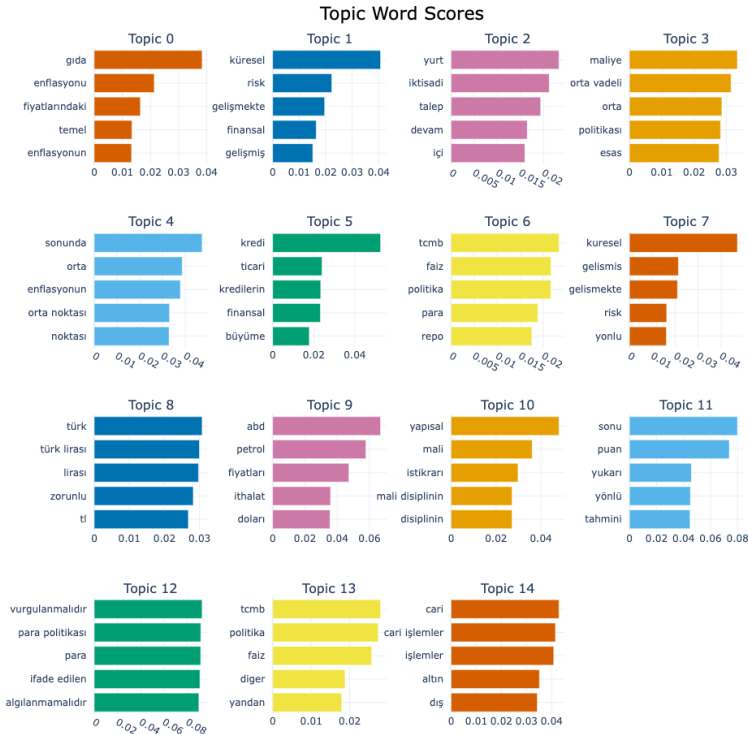

Table 3 shows the topics and their definitions that emerged by evaluating the topic word scores and representative documents. Definitions emphasize a wide range of themes such as monetary policy, inflation, economic growth and financial risks. Thus, a broad perspective was provided on which topics the Central Bank focuses on in its inflation reports through the topic modeling analysis.

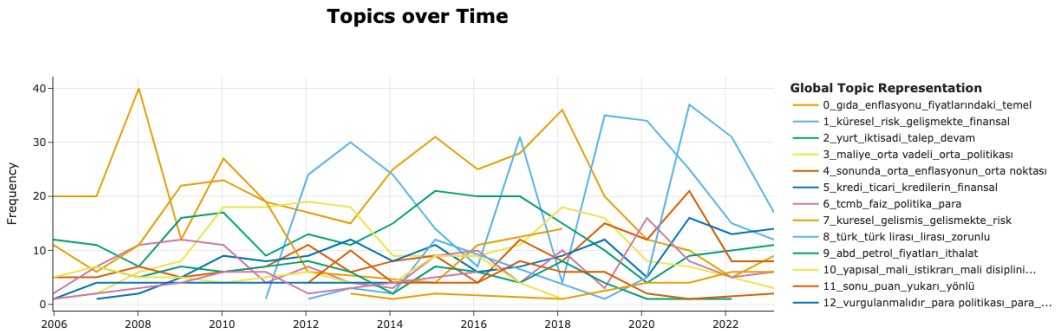
Table 3. Topics and Their Definitions

Topic	Title
Topic 0	Core food inflation and energy price trends.
Topic 1	Global financial risks and trends in developing countries.
Topic 2	Domestic economic demand and growth trends.
Topic 3	Impact of tax and policy on economic outlook and monetary stance.
Topic 4	Predicting inflation trends and monetary policy implications.
Topic 5	Commercial and consumer credit growth with macroeconomic impact.
Topic 6	Examining monetary policy impact on economy and financial markets.
Topic 7	Developed economies, downward risks, and economic policies.
Topic 8	Turkish lira, TCMB, and mandatory reserves in financial reports.
Topic 9	Global oil price trends and import assumptions based on US dollar.
Topic 10	Importance of financial discipline for macroeconomic stability and structural reforms.
Topic 11	Reports showing upward forecast adjustments based on various economic factors.
Topic 12	Exploring monetary policy implications and communication strategies in financial news.
Topic 13	Turkish monetary policy and global economic influences.
Topic 14	Trade balance, energy, and foreign trade dynamics.

Figure 4 illustrates how the frequency of selected topics in the Central Bank of Turkey’s inflation reports evolved between 2006 and 2024. The time-based shifts highlight how the emphasis of the reports changed in response to domestic and global developments. While each topic has distinct content, several of them tend to peak together during critical periods, indicating shared economic contexts and possible thematic convergence. For example, in the period of 2008–2009, Topic 0 (Core food inflation and energy price trends), Topic 1 (Global financial risks and trends in developing countries), Topic 7 (Developed economies, downward risks, and economic policies), and Topic 9 (Global oil price trends and import assumptions based on US dollar) peaked simultaneously. This overlap reflects the combined effects of the global financial crisis, surging commodity prices, and sharp exchange rate fluctuations. These topics can be interpreted under the broader heading of “Global Shock Response”. In addition, in the period of 2010–2012, Topic 2 (Domestic economic demand and growth trends), Topic 5 (Commercial and consumer credit growth with macroeconomic impact), and Topic 3 (Impact of tax and policy on economic outlook and monetary stance) saw significant increases in this period. The simultaneous rise of these topics signals a coordinated policy focus on stimulating the economy through credit channels and supportive fiscal planning. These can be considered collectively as “Domestic

Growth Strategy”. Furthermore, clear convergence appears in 2018–2019, where Topic 0 (Core food inflation and energy price trends), Topic 3 (Impact of tax and policy on economic outlook and monetary stance), Topic 6 (Examining monetary policy impact on economy and financial markets), and Topic 8 (Turkish lira, TCMB, and mandatory reserves in financial reports) all peaked. These topics reflect the Central Bank’s multi-dimensional response to currency depreciation, inflationary pressure, and financial instability, and are best grouped as a “Currency and Inflation Crisis Response”. In 2020, Topic 1 (Global financial risks and trends in developing countries), Topic 5 (Commercial and consumer credit growth with macroeconomic impact), and Topic 6 (Examining monetary policy impact on economy and financial markets) rose together, corresponding to the COVID-19 pandemic’s economic impact. This points to a clear “Pandemic Monetary-Financial Response”, involving global risk monitoring, increased credit support, and monetary easing. During the period of 2021-2023 which is more recent period, Topic 11 (Reports showing upward forecast adjustments based on various economic factors), Topic 10 (Importance of financial discipline for macroeconomic stability and structural reforms), and Topic 6 (Examining monetary policy impact on economy and financial markets) became more prominent. These trends reflect ongoing adjustments in inflation expectations, structural reform efforts, and tighter monetary stances, and can be seen as a phase of “High-Inflation Policy Shift”. Finally, some topics like Topic 4 (Predicting inflation trends and monetary policy implications) and Topic 12 (Exploring monetary policy implications and communication strategies in financial news) appear more consistently across time, though with lower frequency. These serve as supporting structures, reflecting the Bank’s ongoing focus on institutional credibility and forward guidance, but are analytically distinct and less event-driven.

Figure 4. Topics Over Time

The words frequently used in inflation reports in the 2006 - 2009 period are shown in the word cloud in Figure 5. It is possible to obtain information about the main themes thanks to the word cloud, and the words monetary policy, medium term and high inflation stand

out in this word cloud. These words show that the central bank gave importance to monetary policy and combating inflation in the specified period. Words such as high, fast and continuing show that inflation and inflation-related risks are included in the report. However, the word domestic shows that the domestic economic situation is included in the report, while the word global is thought to be a potential emphasis on the 2008 Global Financial Crisis and the impact of the crisis on the Turkish economy. The presence of both the words upward and downward is an effect of the uncertainty and fragility in inflation in the report.

Figure 5. Word Cloud for Global Financial Crisis Period (2006-2009)

When the word cloud of the Stability period showed in Figure 6 covering the years 2010 to 2014 is examined, it is seen that the words monetary policy, medium term and domestic are frequently used in this period. Thus, it is concluded that the focus on the central bank's monetary policy strategies and medium-term economic forecasts continued in this period. The presence of the words downward and upward emphasizes that the inflation trends and possible fluctuations in economic indicators that continued in the previous period are included in the report. In addition, the frequent use of the words inflation, demand and developments expresses the inflation dynamics, domestic demand and financial changes in this period.

Figure 6. Word Cloud for Stability Period (2010-2014)

The word cloud covering the period 2015-2019 is shown in Figure 7. During this period, the words monetary policy, medium term, domestic and estimated were frequently used and gained significant space in the word cloud. This shows that medium term monetary policy strategies, domestic economic situation and inflation forecasting were the focus of the central bank during this period. The existence of the word exchange rate can be associated with changes in exchange rate dynamics due to factors such as currency depreciation during this period. The words upward and downward continue to show the central bank's concerns about inflation trends.

Figure 7. Word Cloud for Economic Fluctuations and Rising Inflation Period (2015-2019)

The word cloud that emerged for the years 2020 - 2024, covering the pandemic and the post-pandemic period, is shown in Figure 8. The words monetary policy, domestic and global continued to exist in this period, indicating that the emphasis on monetary policy decisions, domestic economic conditions and global effects continued. In this period, the presence of the word Turkish lira in the cloud can be matched with challenges stemming from exchange rate volatility and currency depreciation.

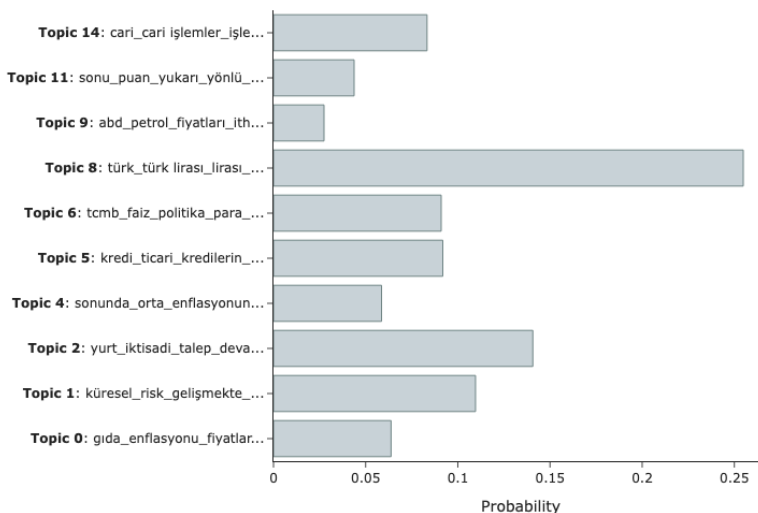
Figure 8. Word Cloud for Pandemic and Aftermath Period (2020-2024)

Although it is also present in other periods, the word global in this period can be associated with international economic factors originating from the pandemic, supply chain problems and geopolitical tension. Required reserves, uncertainty and risk are also directly related to the economic uncertainty and risk management issues faced by policy makers in this period. The presence of the words upward and downward in this Pandemic and Aftermath Period also emphasizes the fluctuations in inflation trends and prices.

Figure 9 shows the probability distributions of the main topics featured in the Central Bank of Turkey's 2024 inflation reports. The three most prominent topics reveal the key themes emphasized in this year's publications. The topic with the highest probability is Topic 8, highlighting issues related to the Turkish lira, required reserves, and foreign exchange policy. This indicates that the Central Bank placed strong emphasis on exchange rate management, currency stability, and liquidity tools. The prominence of this topic suggests that fluctuations in the Turkish lira and measures to maintain financial stability were central concerns in 2024. The second most likely topic is Topic 2, which centers on domestic demand, economic activity, and growth dynamics. This points to a continued emphasis on internal economic drivers such as household consumption, production trends, and investment. The reports likely assess the effects of demand-side developments on inflation and macroeconomic stability. The third prominent topic is Topic 1, which refers to global risk factors, particularly related to emerging markets and financial uncertainties. Its presence underscores the Bank's attention to external vulnerabilities and how global developments shape domestic monetary conditions. In summary, the 2024 reports primarily focused on exchange rate policy, domestic economic momentum, and global financial risks, revealing a policy agenda shaped by both internal challenges and external uncertainties.

Figure 9. Topic Distributions for 2024

5. DISCUSSION

In the subject modeling of the inflation reports published by CBRT using BERTopic, 15 main topics that successfully reflected the economic environment in this period were revealed. As a result of the analysis, the most prominent themes in different periods were determined and CBRT's communication focus and implemented policies were emphasized. During the Global Financial Crisis Period of 2006–2009, topics such as food and energy-based inflation, global financial risks, and exchange rate fragility were found to be the determining themes of the reports. The Central Bank's focus during this period was global economic uncertainty and the fight against inflation due to external shocks. The Stability Period, covering the period between 2010 and 2014, reflected the relative calm and recovery efforts after the crisis. The dominance of topics such as domestic demand, economic growth, and credit expansion in the reports emphasizes a period in which internal economic conditions and growth strategies were prioritized. In the period 2015–2019, the topics about exchange rate management, monetary policy tools, and financial discipline were frequently mentioned. It shows that during this period, CBRT focused on policies to contain the depreciation of the Turkish lira, reduce financial volatility, and anchor inflation expectations through macroprudential and monetary interventions. In the 2020–2024 period, which covers the pandemic and its aftermath, global economic risks, domestic demand, and Turkish lira reserves emerged as key themes. It reflects the Central Bank's efforts to manage monetary and financial stability amid the COVID-19 pandemic, as well as geopolitical tensions, supply chain disruptions, and structural inflation pressures faced by Turkey.

6. CONCLUSION

In this study, the inflation reports published by CBRT between 2006 and 2024 were analyzed using BERTopic, a transformer-based topic modeling technique. The “General Assessment” sections of the published reports were examined and the study determined the themes and trends of the periods reflecting the basic communication strategies of CBRT in the eighteen-year divided into four periods. The analysis revealed that the focus was on themes such as monetary policy and inflation forecasts, exchange rate dynamics, credit policies, and global economic risks combating the challenges faced by the Turkish economy.

This paper contributes to the literature on central bank communication and inflation targeting by presenting a systematic and data-driven approach to analyze Turkish inflation reports. The study's unique aspects include its use of BERTopic as topic modeling in a non-English corpus and its use in demonstrating BERTopic's effectiveness in Turkish economic texts. Unlike traditional qualitative analyses, this study provides a generalizable and automated method for uncovering communication patterns in central bank reports. The article also emphasizes the importance of effective communication in achieving inflation targets and maintaining monetary stability in emerging economies.

This study has several limitations. First, only the “General Assessment” sections of inflation reports are used in the analysis, potentially limiting valuable insights from other sections. Second, while BERTopic can effectively identify key topics, relying on embedded models can lead to topic fragmentation or redundancy, which can affect consistency. In addition, The lack of standardized assessment criteria for consistency in topic modeling is another limitation, making it difficult to objectively validate the results.

Future research can extend this work in several ways. First, sentiment analysis can be conducted to gain complementary insights into central bank communication. Integrating sentiment analysis with topic modeling can reveal the emotional tone and nuances of central bank communication. Second, other sections of the reports can be included in the dataset to analyze the analysis of inflation reports more comprehensively. In addition, a comparative analysis with reports from other central banks can be conducted to highlight differences and similarities in communication approaches across economies. Applying dynamic topic modeling can help track the evolution of topics over shorter time periods and capture more detailed policy changes, and finally, the impact of CBRT communication on market behavior and public opinion can be investigated. This can provide valuable feedback on the effectiveness of strategies in influencing economic outcomes. These future research suggestions can be addressed to provide a better understanding of central bank communication, especially in the context of emerging markets and non-English textual data.

Research and Publication Ethics Statement

The entire process of the article has been conducted in compliance with the research and publication ethics principles of Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences.

Authors' Contribution

The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest Statement

The author has no conflict of interest with any person or institution.

REFERENCES

- Angelov, D. (2020). Top2Vec: Distributed Representations of Topics. <http://arxiv.org/abs/2008.09470>
- Aksoy, E. A. (2019). *Enflasyon hedeflemesi rejimi: Türkiye örneği* (Master's thesis, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Akalan, N. A., & Nargeleçekenler, M. (2008). Taylor rule in practice: Evidence from Turkey. *International Advances in Economic Research*, 14(2), 156-166. <https://doi.org/10.1007/s11294-008-9148-9>
- Apergis, N., Bulut, Ü., Üçler, G., & Özşahin, Ş. (2021). The causal linkage between inflation and inflation uncertainty under structural breaks: Evidence from Turkey. *Manchester School*, 89(3), 259-275. <https://doi.org/10.1111/manc.12361>
- Armantier, O., Bruin, W., Topa, G., Klaauw, W., & Zafar, B. (2015). Inflation expectations and behavior: Do survey respondents act on their beliefs? *International Economic Review*, 56(2), 505-536. <https://doi.org/10.1111/iere.12113>

- Bayir, M., & ORAK, Ç. (2023). Küreselleşme ve enflasyon. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41(1), 1-20. <https://doi.org/10.17065/huniibf.1096073>
- BERTopic Documentation. (2025). Outlier reduction - BERTopic. https://maartengr.github.io/BERTopic/getting_started/outlier_reduction/outlier_reduction.html#topic-distributions
- Born, B., Dalal, H., Lamersdorf, N., & Steffen, S. (2023). Monetary policy in the age of social media: A Twitter-based inflation analysis. *Available at SSRN*.
- Bouma, G. (2009). Normalized (pointwise) mutual information in collocation extraction. *Proceedings of GSCL*, 30, 31-40.
- Bulır, A., Smidkova, K., Kotlán, V., & Navrátil, D. (2008). Inflation targeting and communication: It pays off to read inflation reports.
- Bulut, Ü. (2016). May monetary transmission lags have a role in missing inflation targets in Turkey? Cointegration tests with structural breaks and structural VAR analysis. *International Journal of Economics and Finance*, 8(4), 93. <https://doi.org/10.5539/ijef.v8n4p93>
- Bulut, Ü. (2019). The monetary policy reaction function in Turkey: Evidence from Fourier-based time series methods. *Istanbul Journal of Economics / İstanbul İktisat Dergisi*, 159-173. <https://doi.org/10.26650/istjecon2019-0024>
- Ceylan, İ. M. (2013). *Fiyat İstikrarını Sağlamaya Yönelik Enflasyon Hedeflemesi Politikaları: Türkiye Örneği* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Chen, W., Rabhi, F., Liao, W., & Al-Qudah, I. (2023). Leveraging state-of-the-art topic modeling for news impact analysis on financial markets: A comparative study. *Electronics*, 12(12), 2605. <https://doi.org/10.3390/electronics12122605>
- Cömert, Ö., & Yücel, N. (2023). Müşteri duyarlılığını keşfetmek için yapay zekâ destekli analiz ile çevrimiçi ürün incelemelerinden anlamlı bilgiler elde etme. *Fırat Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 35(2), 679-690.
- Culha, O., Culha, A., & Gönenç, R. (2008). The challenges of monetary policy in Turkey. <https://doi.org/10.1787/235327828370>
- Çatık, A., Martin, C., & Önder, A. (2011). Relative price variability and the Phillips curve: Evidence from Turkey. *Journal of Economic Studies*, 38(5), 546-561. <https://doi.org/10.1108/01443581111161814>
- Çelik, E. C. (2021). bert-base-turkish-cased-mean-nli-stsb-tr. Hugging Face. Retrieved from <https://huggingface.co/emreca/bert-base-turkish-cased-mean-nli-stsb-tr>
- Deniz, P., Stengos, T., & Yazgan, E. (2020). Threshold regression model for Taylor rule: The case of Turkey. *Review of Economic Analysis*, 12(2), 167-202. <https://doi.org/10.15353/rea.v12i2.1696>
- Devlin, J., Chang, M.-W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pretraining of deep bidirectional transformers for language understanding. *arXiv preprint arXiv:1908.10084*.
- Egger, R., & Yu, J. (2022). A topic modeling comparison between LDA, NMF, Top2Vec, and BERTopic to demystify Twitter posts. *Frontiers in Sociology*, 7, 886498.
- Ergül, H. İ., Terzioğlu, A., Tercan, M., Yamikoğlu, B., & Arın, İ. Mülteciler ve Göçmenler Hakkındaki Tweet'ler Üzerine LDA Konu Modellemesi LDA Topic Modeling on Twitter Data Concerning Immigrants and Refugees.
- Eroğlu, İ. (2007). Açık enflasyon hedeflemesi stratejisi ve Türkiye deneyimi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(2), 1-28.
- Evstigneeva, A., & Karpov, D. (2023). The impact of negative news on public perception of inflation (No. wps111). *Bank of Russia*.
- Fortes, R., & Le Guenedal, T. (2020). Tracking ECB's communication: Perspectives and implications for financial markets. *Available at SSRN*.
- Gavin, W. T. (2003). Inflation targeting: Why it works and how to make it work better. *FRB of St. Louis Working Paper No.*
- Gao, X., & Sazara, C. (2023). Discovering Mental Health Research Topics with Topic Modeling. *arXiv preprint arXiv:2308.13569*.

- Goloshchapova, I., Poon, S. H., Pritchard, M., & Reed, P. (2019). Corporate social responsibility reports: Topic analysis and big data approach. *European Journal of Finance*, 25(17), 1637-1654. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2019.1572637>
- Grootendorst, M. (2022). BERTopic: Neural topic modeling with a class-based TF-IDF procedure. arXiv preprint arXiv:2203.05794.
- Güler, A. (2021). Does monetary policy credibility help in anchoring inflation expectations? Evidence from six inflation targeting emerging economies. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 10(1), 93-111. <https://doi.org/10.2478/jcbtp-2021-0005>
- Gürkaynak, R. S., Levin, A. T., Marder, A. N., & Swanson, E. T. (2006). Inflation targeting and the anchoring of inflation expectations in the western hemisphere. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (400), 1.
- Hellwig, N. C., Fehle, J., Bink, M., Schmidt, T., & Wolff, C. (2024). Exploring Twitter discourse with BERTopic: topic modeling of tweets related to the major German parties during the 2021 German federal election. *International Journal of Speech Technology*, 27(4), 901-921.
- Hong, Y., Jiang, F., Meng, L., & Xue, B. (2024). Forecasting inflation using economic narratives. *Journal of Business & Economic Statistics*, (just-accepted), 1-27.
- Horvath, R., & Matějů, J. (2011). How are inflation targets set? *International Finance*, 14(2), 265-300. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2362.2011.01283.x>
- Jagannathan, M., Roy, D., & Delhi, V. S. K. (2022). Application of NLP-based topic modeling to analyse unstructured text data in annual reports of construction contracting companies. *CSI Transactions on ICT*, 10(2), 97-106.
- Kadaifci, C., Bozdağ, C. E., & Işıklı, E. (2024). COVID-19 Pandemisinin Türkiye Mobil Oyun Pazarına Etkisi: Bir Metin Madenciliği Uygulaması. *Journal of Turkish Operations Management*, 8(1), 1-19.
- Kapusuzoğlu, A., Liang, X., & Ceylan, N. (2018). Macroeconomic impacts of global food price shocks on the economy of Turkey. *Agricultural Economics (Zemědělská Ekonomika)*, 64(11), 517-525. <https://doi.org/10.17221/261/2017-agricecon>
- Karadaş, D. C., Aydın, T., & Özzer, G. 6 Şubat 2023 Depremi Üzerine X (Twitter) Verilerinin Konu Analizi: LDA ve BERTopic Yaklaşımlarının Karşılaştırması. *Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi*, 18(1), 57-63.
- Karahan, Ö. (2017). Exchange rate pass-through in Turkey before and after the adoption of inflation targeting regime. *Financial Assets and Investing*, 8(2), 37-48. <https://doi.org/10.5817/fai2017-2-3>
- Karaman, K. K., & Yıldırım-Karaman, S. (2017). The monetary policy change in Turkey in 2009 and its implications for inflation and growth.
- Kastrati, Z., Imran, A. S., Daudpota, S. M., Memon, M. A., & Kastrati, M. (2023). Soaring energy prices: Understanding public engagement on Twitter using sentiment analysis and topic modeling with transformers. *IEEE Access*, 11, 26541-26553. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3257283>
- Kaya, A. H., & Orak, M. (2008). Enflasyon hedeflemesi. *Ekonomik Tartışmalar Konferansı*, 10.
- Kirca, M., & Canbay, Ş. (2021). Determinants of housing inflation in Turkey: A conditional frequency domain causality. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 15(2), 478-499. <https://doi.org/10.1108/ijhma-02-2021-0013>
- Kirca, M., & Özer, M. (2020). The impact of tourism demand on regional inflation in Turkey. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic Sasa*, 70(3), 241-254. <https://doi.org/10.2298/ijgi2003241k>
- Koruyan, K. (2022). BERTopic konu modelleme tekniği kullanılarak müşteri şikayetlerinin sınıflandırılması. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 66-79.
- Kuhn, K. D. (2018). Using structural topic modeling to identify latent topics and trends in aviation incident reports. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 87, 105-122. <https://doi.org/10.1016/j.trc.2017.12.018>
- Kumar, A., Karamchandani, A., & Singh, S. (2024). Topic modeling of neuropsychiatric diseases related to gut microbiota and gut brain axis using artificial intelligence based BERTopic model on PubMed abstracts. *Neuroscience Informatics*, 4(4), 100175.

- Layman, L., Nikora, A. P., Meek, J., & Menzies, T. (2016). Topic modeling of NASA space system problem reports: Research in practice. *MSR '16: Proceedings of the 13th International Conference on Mining Software Repositories*, 303-314. <https://doi.org/10.1145/2901739.2901760>
- López, A. B., Pastor-Galindo, J., & Ruipérez-Valiente, J. A. (2024). How toxic is the Spanish information environment?: Exploring the sentimentalism and hate speech in online news and public reactions. In IX Jornadas Nacionales de Investigación En Ciberseguridad (pp. 585-592). Antonia M. Reina Quintero.
- Ma, P., Zeng-Treitler, Q., & Nelson, S. J. (2021). Use of two Topic Modeling Methods to investigate Covid Vaccine Hesitancy. *International Conferences ICT, Society, and Human Beings, Web Based Communities and Social Media and e-Health*, 384(14), 1367-1371. <https://doi.org/10.1056/nejmms2101220>
- Malakhail, F., Debnath, D., & Westhoff, P. (2023). Causes of food inflation in North America: COVID-19 and the Russia-Ukraine war.
- McInnes, L., Healy, J., & Astels, S. (2017). HDBSCAN: Hierarchical density based clustering. *Journal of Open Source Software*, 2(11), 205.
- McInnes, L., Healy, J., & Melville, J. (2020). UMAP: Uniform manifold approximation and projection for dimension reduction.
- Murayama, T., Miyazaki, K., Matsubara, Y., & Sakurai, Y. (2025, June). Linguistic Landscape of Generative AI Perception: A Global Twitter Analysis Across 14 Languages. In *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* (Vol. 19, pp. 1262-1294).
- Müller, H., Schmidt, T., Rieger, J., Hufnagel, L. M., & Hornig, N. (2022). A German inflation narrative: How the media frame price dynamics. *DoCMA Working Paper No. 9*. <https://doi.org/10.17877/DE290R-22632>
- Pandey, A., Shettigar, J., & Bose, A. (2021). Evaluation of the inflation forecasting process of the Reserve Bank of India: A text analysis approach. *Sage Open*, 11(3), 21582440211033826
- Reimers, N. (2019). Sentence-BERT: Sentence embeddings using Siamese BERT-Networks. *arXiv preprint arXiv:1908.10084*.
- Röder, M., Both, A., & Hinneburg, A. (2015, February). Exploring the space of topic coherence measures. *Proceedings of the Eighth ACM International Conference on Web Search and Data Mining*, 399-408.
- Ruman, A. M. (2023). A comparative textual study of FOMC transcripts through inflation peaks. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 87, 101822. <https://doi.org/10.1016/j.intfi.2023.101822>
- Saatçioğlu, C., & Korap, L. (2008). Modeling base money demand and inflation for the Turkish economy. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(9), 207-216. <https://doi.org/10.31671/dogus.2019.213>
- Saatçioğlu, C., & Korap, L. (2009). New time series evidence for the causality relationship between inflation and inflation uncertainty in the Turkish economy. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(10), 235-248. <https://doi.org/10.31671/dogus.2019.188>
- Sarioğlu, E., Yadav, K., & Choi, H. A. (2013). Topic modeling based classification of clinical reports. *Proceedings of the Conference of the Association for Computational Linguistics Meeting*, 67-73.
- Sayallar, C. (2025). Context Aware Lemmatization and Morphological Tagging Method in Turkish. <http://arxiv.org/abs/2501.02361>
- Schmidt, T., Müller, H., Rieger, J., & Jentsch, C. (2023). Inflation perception and the formation of inflation expectations. *Ruhr Economic Papers No. 1025*. <https://doi.org/10.4419/96973191>
- Sekine, T. (2009). Another look at global disinflation. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1458290>
- Singh, N., Paul, S. B., & Kumar, R. (2024). Words that move markets: Quantifying the impact of RBI's monetary policy communications on Indian financial markets. *Available at SSRN*.
- Taşseven, Ö. (2008). Modeling seasonality: An extension of the HEGY approach in the presence of two structural breaks. *Panoeconomicus*, 55(4), 465-484. <https://doi.org/10.2298/pan0804465t>
- Tugcu, C., Uzun, A., & Özkök, İ. (2019). İthalatın enflasyon üzerindeki etkisi: Türkiye ekonomisi için bir ARDL analizi. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. <https://doi.org/10.25294/auibfd.595213>

- Yurdakurban, E., & Öneş, U. (2017). Central bank transparency and inflation targeting: A policy performance analysis for Turkey. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(2), 467-467. <https://doi.org/10.24289/ijsser.282585>
- Zeren, F., & Korap, L. (2010). A cost-based empirical model of the aggregate price determination for the Turkish economy: A multivariate cointegration approach. *Panoeconomicus*, 57(2), 173-188. <https://doi.org/10.2298/pan1002173z>

Fiyatların Gölgesinde Doğal Kaynaklar: Türkiye’de Enflasyonun Doğal Kaynak Politikalarına Yansımaları¹

Mahir Tosunoğlu^{2,3}, Alper Akpınar⁴, Nuri Aytuğ Erdemir⁵, Tunahan Aslan⁶

ÖZET

Küresel ekonomik koşullar sürekli değişirken, enflasyon oranları ile doğal kaynak kullanımı arasındaki hassas dengeyi anlamak, politika yapımcılar ve sanayi temsilcileri için giderek daha önemli hale gelmiştir. Bu çalışma, Türkiye’de 1991-2021 döneminde enflasyon oranları ve doğal kaynak kullanımı politikaları arasındaki karmaşık ilişkiyi incelemeyi hedeflemektedir. Araştırma, doğrudan yabancı yatırımlar, bankacılık sektörünün gelişimi ve iş gücü göstergeleri gibi faktörleri de göz önünde bulundurarak 4 farklı doğal kaynak modeli kapsamında, Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) sınır testi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bulgular bu modellerin uzun dönem ilişkilerine işaret etmiştir. Enflasyonun kömür, mineral, petrol ve doğal gaz gibi stratejik kaynaklara yönelik politikalar üzerindeki etkileri incelendiğinde, enflasyonun farklı kaynak politikaları üzerindeki etkilerinin heterojen olduğunu göstermektedir. Genel olarak, enflasyon oranı kömür, mineral ve petrol politikalarını arttırırken, işgücü ve bankacılık sektörünün gelişimi gibi diğer faktörlerin bu politikalar üzerindeki etkileri değişkenlik göstermektedir. Çalışma, enflasyonun doğal kaynak yönetiminde kritik bir unsur olduğunu vurgulayarak politika yapımcılara sürdürülebilir stratejiler için öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğal Kaynak Ekonomisi, Enflasyon, Zaman Serisi Analizi

Natural Resources in the Shadow of Prices: Reflections of Inflation on Natural Resource Policies in Türkiye

ABSTRACT

As global economic conditions continue to fluctuate, understanding the delicate balance between inflation rates and natural resource utilization has become increasingly important for policymakers and industry stakeholders. This study aims to examine the complex relationship between inflation rates and natural resource management policies in Turkey over the period 1991–2021. The analysis incorporates factors such as foreign direct investment, banking sector development, and labor market indicators within four different natural resource models, applying the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing approach. The findings indicate the presence of long-run relationships across these models. When assessing the effects of inflation on policies related to strategic resources such as coal, minerals, oil, and natural gas, the results reveal that inflation exerts heterogeneous impacts across resource-specific policies. Overall, while inflation tends to strengthen policies regarding coal, mineral, and oil, the influence of other factors such as labor and banking sector development varies across models. By highlighting inflation as a critical determinant in natural resource governance, this study provides valuable insights and policy recommendations for designing sustainable strategies.

Keywords: Natural Resource Economics, Inflation, Time Series Analysis

¹ Bu çalışma III. Sardes para kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

² İletişim Yazarı: mtosunoglu00@gmail.com

³ Bilim Uzmanı, Ege Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-9941-0151.

⁴ Bilim Uzmanı, Ege Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3130-9898.

⁵ Bilim Uzmanı, Ege Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3614-9726.

⁶ Bilim Uzmanı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8958-699X.

1. GİRİŞ

Enflasyon, mal ve hizmetlerin genel fiyat seviyesinin zaman içinde sürekli olarak artışıyla tanımlanan karmaşık bir ekonomik olgudur. Bu olgu, bireyler, işletmeler ve hükümetler üzerinde geniş kapsamlı etkilere sahip olup, ekonomik istikrarı tehdit edebilir, paranın alım gücünü azaltabilir ve kaynakların tahsisini etkileyebilir (Fernandes, vd., 2022). Yüzyıllardır ekonomistlerin ve politika yapımcıların dikkatini çeken enflasyon, büyüyen ekonomilerin doğal bir yan ürünü olarak ortaya çıkabileceği gibi, ekonomik düzeni bozarak refah üzerinde olumsuz sonuçlar da doğurabilir (Uddin ve Rahman, 2023). Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, enflasyonun kaynak kullanım politikalarına etkisini incelemektir. Araştırmamız, enflasyon oranındaki dalgalanmaların kaynakların tahsisi ve yönetimi üzerindeki etkilerini analiz ederek bu iki ekonomik değişken arasındaki etkileşimi daha derinlemesine anlamayı hedeflemektedir.

Enflasyon genellikle, tüketici fiyat endeksi (TÜFE) aracılığıyla ölçülmekte olup, belirli bir dönemdeki mal ve hizmet fiyatlarındaki yüzdelik artışı ifade eder. Enflasyon oranı, yalnızca fiyatları etkilemekle kalmaz, aynı zamanda faiz oranları, ücretler, tasarruflar ve yatırımlar gibi pek çok makroekonomik değişken üzerinde de etkili olur (Chang ve Zhang, 2022). Kaynak kullanımı politikaları ise, doğal kaynakların etkin ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesini sağlayan stratejilerden oluşur. Özellikle kömür, doğal gaz, petrol ve mineraller gibi kaynakların ekonomiler için stratejik önem taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda, bu politikaların enflasyon karşısında nasıl şekillendiği kritik bir araştırma sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Enflasyon ile kaynak kullanımı arasındaki aktarım mekanizması, enflasyonun ekonomik istikrar üzerindeki etkileri aracılığıyla kaynak tahsis süreçlerini doğrudan şekillendirmektedir. Enflasyon, kaynak sektörlerinde üretim maliyetlerini artırarak yatırım kararlarını zorlaştırmakta, uzun vadeli sözleşmelerin reel değerini düşürmekte ve belirsizlik ortamı yaratarak kaynakların verimli kullanımını engellemektedir. Enflasyonun kaynak kullanım stratejilerinde yatırımın cazibesini azaltan, maliyetleri yükselten ve kaynaklardan elde edilen getirileri zayıflatan bir unsur olarak işlev gördüğünü belirtmektedir (Yu vd., 2024). Bu bağlamda enflasyon, sadece fiyat düzeylerinde değil, aynı zamanda kaynak yönetimi politikalarında da bozucu bir unsur olarak öne çıkmakta; kaynakların etkin kullanımını sınırlayan yapısal bir engel haline gelmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, enflasyon oranı ile kaynak kullanım politikaları arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamaktır. Enflasyon, ekonomik istikrarın sağlanması açısından merkezi bir role sahip olup, yatırım kararlarından hane halkı tüketim harcamalarına kadar geniş bir yelpazede etki yaratır (Afonso ve Sequeira, 2023). Araştırmamız, özellikle hükümetler tarafından geliştirilen kaynak kullanımı politikalarının enflasyon karşısındaki duyarlılığını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Enflasyon oranındaki dalgalanmaların bu politikalar üzerindeki etkisini incelemek, para politikaları ile kaynak tahsisi kararları arasındaki etkileşimi anlamak açısından kritik bir adım olacaktır. Sonuç olarak, bu araştırmanın bulguları hem politika yapımcılar hem de ekonomi çevreleri için, enflasyonun etkilerini yönetmede yeni stratejik yaklaşımlar geliştirilmesine katkıda bulunabilir ve uzun vadeli ekonomik istikrarın sağlanmasında yol gösterici olabilir.

Bu çalışma, Türkiye bağlamında enflasyon oranı ile kaynak kullanımı politikaları arasındaki ilişkiyi inceleyerek, mevcut literatüre önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Literatürdeki çalışmalar genellikle OPEC gibi enerji ihracatçısı ülkeler üzerinde yoğunlaşmışken, Türkiye'nin enerji ithalatçısı olması ve yenilenebilir enerji politikalarına yaptığı yatırımlar, bu araştırmayı farklı bir noktaya taşımaktadır. Türkiye'de enflasyonun enerji ithalatı ve doğal kaynakların kullanımı üzerindeki etkileri, OPEC ülkelerinin aksine farklı ekonomik dinamikler çerçevesinde şekillenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin madenler ve yenilenebilir enerji kaynaklarına odaklanan enerji politikaları, bu çalışmaya yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Dolayısıyla, bu araştırma, enflasyonun kaynak kullanımı üzerindeki etkilerini Türkiye özelinde ele alarak, enerji ithalatı, yenilenebilir enerji politikaları ve yapısal reformların rolünü analiz eden özgün bir çalışma olarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma, Türkiye bağlamında enflasyon oranı ile kaynak kullanımı politikaları arasındaki ilişkiyi inceleyerek, mevcut literatüre önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Literatürdeki çalışmalar genellikle OPEC gibi enerji ihracatçısı ülkeler üzerinde yoğunlaşmışken, Türkiye'nin enerji ithalatçısı olması ve yenilenebilir enerji politikalarına yaptığı yatırımlar, bu araştırmayı farklı bir noktaya taşımaktadır. Türkiye'de enflasyonun enerji ithalatı ve doğal kaynakların kullanımı üzerindeki etkileri, OPEC ülkelerinin aksine farklı ekonomik dinamikler çerçevesinde şekillenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin madenler ve yenilenebilir enerji kaynaklarına odaklanan enerji politikaları, bu çalışmaya yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Dolayısıyla, bu araştırma, enflasyonun kaynak kullanımı üzerindeki etkilerini Türkiye özelinde ele alarak, enerji ithalatı, yenilenebilir enerji politikaları ve yapısal reformların rolünü analiz eden özgün bir çalışma olarak literatüre katkı sağlamaktadır. Bu çalışma, Türkiye'de doğal kaynak politikası ile

enflasyon arasındaki ilişki 1991-2021 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ve hata düzeltme mekanizması ile incelenmektedir.

Bu çalışma beş bölüme ayrılmıştır. İkinci bölümde ilgili literatürün incelemesine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde değişkenler için kullanılan veriler ve model ayrıntılı olarak açıklanmıştır ve tahmin sürecinde kullanılan metodoloji ana hatlarıyla belirtilmiştir. Dördüncü bölümde analiz bulguları sunulurken ve ilgili tartışmalar yürütülmüştür. Son olarak, beşinci bölümde çalışmanın genel sonuçları ve politika önerileri verilmiştir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Küresel ekonomik iklim sürekli geliştikçe, enflasyon oranları ile kaynak kullanımı arasındaki nüanslı ilişkiyi anlamak, politika yapıcılar ve endüstri paydaşları için zorunlu hale geldi (Yu vd., 2024). Doğal kaynak kullanımları ile çeşitli ekonomik faktörler arasındaki ilişkiye dair ilgili ampirik literatür aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1: Ampirik Literatür Özeti

Yazarlar	Ülke/Bölge	Dönem	Yöntem	Değişkenler	Bulgular
Jiang vd. (2024)	ABD	1970-2022	DYNARDL	NTR, HLT, REC, EG, EVN	Bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonunu azalttığını, bununla birlikte doğal kaynaklar ve sağlık harcamalarının arttırdığını göstermektedir. Buna bağlı olarak enflasyon hedeflemesi sisteminin daha dikkatli uygulanması gerekliliği vurgulanmaktadır.
Li vd. (2024)	ABD	1970-2022	DYNARDL	NRT, INF, CO2, GDP	Çalışmada, doğal kaynak kullanımlarının çevresel etkileri enflasyon azaltma yasası bağlamında incelenmektedir. Bu bağlamda ekonomik kalkınma, çevresel kuznets eğrisi ile de test edilmektedir. Sonuçlar çevresel kuznets eğrisinin varlığını doğrulayarak, çevresel bozulmanın başlangıçta doğal kaynak kullanımıyla arttığını ancak enflasyonist baskılar kirlilik seviyelerini azalttıkça azaldığını göstermektedir.
Ma vd. (2024)	ABD	1990-2020	NARDL	NTR, CO2, REC, INF	Bulgular, doğal kaynaklar ile karbon emisyonlarının pozitif, enflasyon ve yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon emisyonu arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğunu göstermektedir.
Yu vd. (2024)	13 OPEC ülkesi	2000-2019	FMOLS, DOLS	CRP, MRP, NRP, ORP, INF, BSD, FDI, LF	Enflasyon oranı doğal kaynak politikalarını (kömür, mineral, doğal gaz, petrol politikası) negatif etkilemektedir.

Tablo 1: Ampirik Literatür Özeti (Devamı)

Yazarlar	Ülke/Bölge	Dönem	Yöntem	Değişkenler	Bulgular
Adabor (2023)	Gana	2011Q1-2020Q4	ARDL	NRP, MS, CRPR, CR, FD, LLR, LF, INF, EXR	Finansal gelişme ise gaz kaynak rantının Gana’da pozitif ilişkisi olduğu bulunmuştur.
Abaidoo ve Agyapong (2022)	Afrika’daki gelişmekte olan ülkeler	1996-2019	Panel veri analizi	PS, INF, INFV, FDIG, GDP, FDI, EMTV, COR, GOVE, RQ, DI	Ham petrol, altın, pamuk, alüminyum ve doğal gaz fiyatındaki dalgalanmaların siyasi istikrar üzerindeki etkisini olumsuz yönde etkilenirken, enflasyon üzerinde önemli derece bir etkiye bulunmadıklarını tespit etmiştir.
Duong (2022)	54 gelişmekte olan ülke grubu	2002-2010	Panel veri analizi	INF, GDP, MS, CAD, GD	Enflasyon hedeflemesi politikasını uygulayan ülkelerin kriz döneminde enflasyon oranını düşürdüğünü tespit etmiştir.
Han vd. (2022)	10 ülke grubu	1990-2020		GDP, INF, FD, NRR, EXP	İhracat çeşitliliği, ekonomik büyüme ve enflasyon doğal kaynak bolluğu içindeki ülkelerde finansal kalkınmayı artırdığını tespit etmiştir.
Huawei (2022)	Çin	1981-2020	VAR	GDP, INF, EXR, INFV, OP, COP	Döviz kuru hariç tüm faktörlerin, petrol ve kömür fiyatları üzerinde doğrudan etkileri olduğu belirlenmiştir. Bu sebeple enflasyonun kontrol altına alınması, doğal kaynak emtialarının fiyatlarının normalleşmesinde önemli rol oynamaktadır.

Tablo 1: Ampirik Literatür Özeti (Devamı)

Dogan vd. (2021)	18 gelişmekte olan ülke grubu	1985-2018	Panel veri analizi	GDP, NTR, AB	Ekonomide oluşan belirsizliğin doğal kaynak rantları üzerinde sırasıyla 15. ve 25. kantilde pozitif etkide bulunurken, 75., 85. ve 95. kantilde ise negatif bir etkide bulunmuştur.
Fan vd., (2012)	Çin	1997-2005	OLS	GDP, POP, NR, LF	Çin’de kaynak bolluğunun ekonomik büyüme ve kalkınma arasında anlamlı ilişki tespit etmemiştir.
Değişken kısaltmaları: GDP: Gayri safi yurtiçi hasıla, NTR: Doğal kaynak rantları, AB: Ekonomik belirsizlik endeksi, ARDL: Gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi, POP: Nüfus, NR: Doğal kaynak miktarı, LF: İş gücü, CRP: Kömür politikası, MRP: Mineral politikası, NRP: Doğalgaz politikası, ORP: Petrol politikası, INF: Enflasyon, BSD: Bankacılık sektörü gelişimi, FDI: Doğrudan yabancı yatırımlar, FDIG: Doğrudan yabancı yatırım büyümesi, TVP-VAR: Zamanla değişen parametre vektör otoregresyonu, MS: Para arzı, CAD: Cari açık, GD: Kamu borcu, FD: Finansal gelişme, NRR: Doğal kaynak kiralari, EXP: İhracat, INFV: Enflasyon oynaklığı, PS: Siyasi istikrar, EMTV: Ham petrol-altın-pamuk-alüminyum-doğal gaz fiyatındaki dalgalanmalar, COR: Yolsuzluğun kontrolü, GOVE: Hükümetin etkinliği, RQ: Düzenleyici kalite, DI: Demokrasi endeksi, EXR: Döviz kuru, CRPR: Özel sektöre parasal sektör kredisi, CR: Net yurt içi kredi, LLR: Likit yükümlülük oranı, INFV: Yatırımlar, OP: Petrol fiyatları, COP: Kömür fiyatları, CO2: Karbon emisyonu, REC: Yenilenebilir enerji tüketimi, HLT: Sağlık harcamaları, EG: Ekonomik Büyüme, EVN: Çevresel sürdürülebilirlik					

Ampirik literatürde, çeşitli ekonomik faktörler ile kaynak rantları arasındaki bağlantıları inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Doğan vd. (2021), gelişmekte olan ülkeler grubunda jeopolitik risk ve ekonomik belirsizliğin kaynak rantları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Ampirik analizleri, jeopolitik riskin tüm kantillerde kaynak rantlarını olumsuz etkilediğini, ekonomik belirsizliğin etkisinin ise farklı kantillerde değiştiğini göstermiştir. Belirsizliğin artmasıyla birlikte, yüksek kantillerde kaynak rantları azalırken, düşük kantillerde artmaktadır; bu da ekonomik belirsizliğin kaynak rantları üzerindeki dinamik etkisini ortaya koymaktadır. Literatürde ayrıca yüksek enflasyonun ekonomik belirsizliği artırdığı (Duong, 2022) da görülmektedir. Bu nedenle, enflasyon oranının kaynak rantlarını azaltması beklenebilir.

Adabor vd. (2022), Gana’da petrol kaynak rantları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. 2011-2020 dönemini kapsayan ampirik analizleri, uzun vadede kaynak rantlarının ekonomik büyümeyi artırdığını, ancak kısa vadede ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca, petrol kaynak rantlarından ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik gözlemlenmiştir.

Canh vd. (2020), FDI girişleri, sermaye yatırımı, ekonomik büyüme, devlet harcamaları ve çeşitli demografik faktörleri kontrol ederek ekonomik karmaşıklık ile kaynak rantları arasındaki ilişkiyi inceleyen bir ampirik analiz gerçekleştirmiştir. Çalışmanın bulguları, ekonomik karmaşıklığın yüksek kaynak rantları elde etmek ve kaynak laneti fenomenini hafifletmek için potansiyel bir çözüm olduğunu göstermektedir. Ayrıca, ekonomik karmaşıklığın doğal gaz ve mineral rantları üzerindeki etkisinin azaldığını, kömür rantları üzerindeki etkisinin ise arttığını gözlemlenmiştir.

Zhan vd. (2021), döviz kuru oynaklığı ile kaynak rantları arasındaki ampirik bağlantıları incelemiş ve serbest dalgalı döviz kuru politikasını benimseyen ekonomilerin kaynak laneti fenomenine daha yatkın olduğunu bulmuşlardır. Bu, yüksek döviz kuru oynaklığının ilgili ekonomilerde kaynak rantlarını azalttığını ima etmektedir.

Anderl ve Caporale (2023), enflasyon oranı ile döviz kuru oynaklığı arasında güçlü bir korelasyon bulmuştur. Bu nedenle, döviz kurunun enflasyon oranının kaynak rantlarına olan etkisini iletebileceği varsayılabilir.

Jiang vd. (2024), Amerika’da yaptıkları çalışmada yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonunu azalttığını, bununla birlikte doğal kaynaklar ve sağlık harcamalarının artırdığını söylemektedirler. Buna bağlı olarak enflasyon hedeflemesi sisteminin daha dikkatli uygulanması gerekliliği vurgulanmaktadır. Yine Amerikada Li vd. (2024), doğal kaynak kullanımlarının çevresel etkileri enflasyon azaltma yasası bağlamında incelenmektedirler. Bu bağlamda ekonomik kalkınma, çevresel kuznets eğrisi ile de test edilmektedir. Sonuçlar çevresel kuznets eğrisinin varlığını doğrularak, çevresel bozulmanın başlangıçta doğal kaynak kullanımıyla arttığını ancak enflasyonist baskılar kirlilik seviyelerini azalttıkça azaldığını bulmuşlardır. Amerika üzerine yapılan bir başka çalışma olan Ma vd. (2024), doğal kaynaklar ile karbon emisyonlarının pozitif, enflasyon ve yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon emisyonu arasındaki ilişkinin negatif yönlü bir ilişki olduğunu göstermişlerdir.

Fan vd. (2012) Çin’de yaptıkları çalışmada kaynak bolluğu, ekonomik büyüme ve kalkınma arasında anlamlı bir ilişki tespit etmemiştir. Yine Çin örnekleminde olan bir başka çalışmada Huawei vd. (2022), döviz kuru hariç tüm faktörlerin, petrol ve kömür fiyatları üzerinde doğrudan etkileri olduğu belirlemişlerdir. Bu sebeple enflasyonun kontrol altına alınması, doğal kaynak emtialarının fiyatlarının normalleşmesinde önemli rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Noumba vd. (2022), 49 Afrika ülkesi üzerinde gerçekleştirdikleri ampirik analizde, küreselleşmenin Afrika bölgelerinde insani kalkınmayı teşvik ettiğini, ancak kaynak rantlarının insani kalkınmaya katkı sağlayamadığını ve bu nedenle kaynak laneti olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca, küreselleşmenin insani kalkınma üzerindeki etkisinin, doğal kaynak rantlarının belirli bir eşik seviyesinde (GSYİH'nin %9,15'i) negatif hale geldiğini göstermişlerdir.

Benzer şekilde, Abaidoo ve Agyapong (2022), enflasyon belirsizliği, emtia fiyat oynaklığı ve politik istikrar arasındaki ilişkiyi inceleyen bir ampirik analiz yapmıştır. Analiz, petrol, bakır ve kömür gibi emtia fiyatlarındaki dalgalanmaların politik istikrar üzerinde olumsuz bir etki yarattığını ve fiyat oynaklığının ekonomik istikrarı olumsuz etkilediğini göstermiştir. Farklı ekonomik faktörler ile kaynak rantları arasındaki dinamik bağlantıları ele alan geniş bir literatür olmasına rağmen, enflasyon oranının kaynak rantlarını nasıl etkilediği konusunda literatürde önemli bir boşluk bulunmaktadır. Ancak öncü çalışma olarak, Yu ve ark. (2024) OPEC ülkeleri üzerinde enflasyonun doğal kaynak üzerindeki etkisini inceleyerek bu boşluğu doldurmaya katkı sağlamışlardır. Enerji ihracatçısı konumunda olan bu ülke grubunda enflasyonun doğal kaynak politikaları üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Mevcut literatür, enflasyonun kaynak rantları üzerindeki etkisini açıkça ele almamıştır ve bu önemli konu nispeten keşfedilmemiştir. Bu nedenle, mevcut çalışma enflasyon oranı ile kaynak kullanım politikası arasındaki ampirik bağlantıları inceleyerek bu boşluğu doldurmaktadır. Daha önceki bazı çalışmaların (yukarıdaki tartışmada belirtildiği gibi) ampirik önerilerine dayanarak, enflasyon oranı ile kaynak politikası arasında olumsuz bir ilişki beklenebilir.

Bu çalışma, mevcut literatürden farklı olarak enerji ithalat bağımlılığı olan, Türkiye örneklemini üzerinde enflasyonun doğal kaynak politikaları üzerindeki etkisini Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (ARDL) sınır testi yaklaşımıyla 1991-2021 dönemi için inceleyerek literature katkı sağlaması beklenmektedir.

3. METODOLOJİ

3.1. Augmented-Dickey&Fuller ve Phillips&Perron Birim Kök Testleri

Zaman serisi analizlerinde, durağan olmayan değişkenlerin kullanılması sahte sonuçlara yol açabilir, bu da regresyon sonuçlarının değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi doğru bir şekilde yansıtmayabileceği anlamına gelir. Bu nedenle, istatistiksel analizler yapmadan önce, modelde yer alan tüm değişkenlerin durağanlığını belirlemek çok önemlidir. Durağanlık analizi, birim kök testleri kullanılarak yapılmıştır (Gujarati, 2004). Bu çalışmada Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi ve Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Phillips-Perron (PP) testi uygulanmıştır.

ADF birim kök testi üç farklı model altında incelenir. Otokorelasyon sorununu ele almak için, bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri sisteme dahil edilir. Gecikme sayısı bilgi kriterlerine göre belirlenir. ADF birim kök testi, otokorelasyonu parametrik olarak ele alır (Dickey ve Fuller, 1981). Ancak bu çalışmada verilerin yapısı gereği sadece iki model kullanılmıştır: sabit terimli model ve hem sabit terimli hem de eğilimli model. ADF birim kök testi için modeller aşağıdaki gibidir:

$$\text{Sabit ve trendsiz model: } \Delta\gamma_t = \delta\gamma_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta\gamma_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\text{Trendli model: } \Delta\gamma_t = \beta_0 + \delta\gamma_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta\gamma_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Sabitli ve trendli model: } \Delta\gamma_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta\gamma_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta\gamma_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Modeldeki $\Delta\gamma_t$ durağanlığı test edilen değişkenin birinci farkını ifade eder, t trend değişkenini ve $\Delta\gamma_{t-i}$ gecikmeli fark terimini temsil eder. Otokorelasyon problemi, hata teriminin ardışık bağımsızlığını sağlamak için modele gecikmeli fark terimi eklenerek çözülür.

Phillips-Perron (PP) testi, bir birim kökün varlığını belirlemek için yaygın olarak kullanılan bir başka yöntemdir. PP testinde, test istatistiğini hesaplamak için bazı parametrik olmayan ayarlamalar gereklidir. Sonuç olarak, otokorelasyon test istatistiğinin asimptotik dağılımını etkilemez. PP testi, ADF testinden daha sağlam olarak kabul edilir ve ADF birim kök testi ile aynı asimptotik dağılımı paylaşır (Phillips ve Perron, 1988).

ADF ve PP birim kök testleri için hipotezler benzerdir. Sıfır hipotezi bir birim kök sürecini temsil ederken, alternatif hipotez durağan bir süreci gösterir. Sıfır hipotezi reddedilirse, seri durağan olarak kabul edilir; Reddedilmezse, serinin bir birim kök içerdiği kabul edilir. Birim kök testleri için hipotezler aşağıdaki gibidir:

$$H_0: \delta = 0 \text{ (Birim kök süreci)} \quad H_1: \delta < 0 \text{ (Durağan süreç)} \quad (4)$$

Phillips-Perron testi, Augmented Dickey-Fuller (ADF) testinden birkaç yönden farklıdır. ADF testi parametrik bir test iken, Phillips-Perron testi parametrik olmayan bir yaklaşıma dayanmaktadır. Ek olarak, ADF testinden farklı olarak, Phillips-Perron testi bir gecikme uzunluğu belirtmeyi gerektirmez ve hata terimlerinde heteroskedastisiteye karşı sağlamdır. Bu sağlamlık, Phillips-Perron testini ADF testinden daha güçlü kılan temel güçlü yönlerden biridir (Phillips ve Perron, 1988).

3.2. Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış (ARDL) Sınır Testi

Ekonomik zaman serileri çoğu zaman durağan olmayan (birim kök) bir süreç izler (Johansen ve Juselius, 1990). Birim kök sürecine sahip zaman serileriyle yapılan analizler, sahte regresyonlara yol açabilir (Granger ve Newbold, 1974). Bu durumun önüne geçmek için serilerin farkları alınarak durağanlık sağlanmaya çalışılır. Ancak bu yöntem, zaman serilerindeki zamansal bilgilerin kaybolmasına ve seriler arasındaki mevcut ilişkinin bozulmasına neden olabilir (Tari ve Yıldırım, 2009). Bu nedenle, serilerin düzeylerinde durağan olmamalarına rağmen, birlikte durağan bir bileşim oluşturup oluşturmadığını incelemek amacıyla eşbütünleşme analizleri yapılır. Bu istatistiksel tespit, Eriçok ve Yılancı (2013) gibi araştırmacıların geliştirdiği yaklaşımlar ile gerçekleştirilir.

Eşbütünleşme analizlerine bakıldığında, ARDL sınır testi yönteminin diğer eşbütünleşme yöntemlerinden ayıran bazı özellikler öne çıkmaktadır. ARDL sınır testinin en büyük avantajı, incelenen değişkenlerin $I(0)$ veya $I(1)$ olup olmamasından bağımsız olarak uygulanabilir olmasıdır (Pesaran vd., 2001). Bu bağlamda, ARDL sınır testi yönteminde, değişkenlerin entegrasyon derecelerini önceden tespit etmek zorunlu olmayabilir (Narayan ve Narayan, 2005).

Engle-Granger yöntemiyle karşılaştırıldığında, ARDL sınır testi yöntemi daha üstün istatistiksel özelliklere sahiptir; bu avantaj, sınırsız hata düzeltme modeli (UECM) kullanmasına dayanmaktadır (Narayan ve Narayan, 2005). Bu özellik, ARDL sınır testi yöntemini daha avantajlı bir analiz aracı haline getirir.

Bunun yanında, ARDL sınır testi yöntemi, küçük örneklem boyutlarıyla yapılan araştırmalarda da kullanılabilir. Yapılan geniş çaplı Monte Carlo simülasyonları, sınırlı gözlem sayısına sahip durumlarda, sınır testinin Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerine göre daha üstün sonuçlar verdiğini göstermiştir. Yani, ARDL sınır testi yöntemi, az sayıda veri noktası olduğunda Engle-Granger ve Johansen eşbütünleşme testlerine kıyasla daha güvenilir sonuçlar sunmaktadır (Narayan ve Smyth, 2005).

ARDL sınır testi yöntemi, otoregresif gecikmeli dağıtılmış modeller kullanır; bu nedenle değişkenlerin içsellik sorununu doğrudan ele almaz. Temelde, ARDL sınır testi üç ana aşamadan oluşur. İlk aşamada, analiz edilen değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılır. Eğer bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilirse, ikinci aşamada uzun dönem ARDL modeli kurularak uzun dönem katsayıları tahmin edilir. Son olarak, üçüncü aşamada, hata düzeltme modeli (ECM) aracılığıyla kısa dönem katsayıları tahmin edilir (Narayan ve Smyth, 2006). Bu çalışmadaki 4 model için uyarlanan ARDL çerçevesindeki kısıtsız hata düzeltme modeli (ECM) denklemleri aşağıdaki şekildedir:

$$\Delta CRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta CRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_6 CRP_{t-1} + \beta_7 INF_{t-1} + \beta_8 BSD_{t-1} + \beta_9 FDI_{t-1} + \beta_{10} LF_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$\Delta MRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta MRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_6 MRP_{t-1} + \beta_7 INF_{t-1} + \beta_8 BSD_{t-1} + \beta_9 FDI_{t-1} + \beta_{10} LF_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$\Delta ORP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta ORP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_6 ORP_{t-1} + \beta_7 INF_{t-1} + \beta_8 BSD_{t-1} + \beta_9 FDI_{t-1} + \beta_{10} LF_{t-1} + \varepsilon_t \quad (7)$$

$$\Delta NRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta NRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_6 NRP_{t-1} + \beta_7 INF_{t-1} + \beta_8 BSD_{t-1} + \beta_9 FDI_{t-1} + \beta_{10} LF_{t-1} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Denklemlerdeki Δ fark işlemcisini, β_0 sabit terim katsayısını, $\beta_{1i} - \beta_{5i}$ kısa dönem katsayılarını, $\beta_6 - \beta_9$ uzun dönem katsayılarını, ε_t hata terimlerini ve p ise bağımlı ve bağımsız değişkenler için gecikme uzunluklarını göstermektedir. Sınır Testi yaklaşımında kullanılan F testi gecikme uzunluğuna karşı duyarlıdır (Bahmani-Oskooee ve Goswami,

2003). Değişkenler için optimum gecikme uzunluğu ise Akaike (AIC), Schwarz (SIC) ve Hannan-Quinn (HQ) gibi bilgi kriterlerine dayalı olarak belirlenmektedir (Narayan ve Narayan, 2005).

ARDL sınır testi kapsamında belirlenen gecikme uzunluğunun ardından uygulanan F-istatistiği, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin hem düzey hem de gecikmeli değerlerinin anlamlılığını sınamaktadır (Narayan & Narayan, 2005). Bu yöntem özellikle düzey değişkenlerin gecikmeli değerlerine odaklanarak, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisinin bulunup bulunmadığını araştırır. Testin temel hipotezi eşbütünlüşmenin olmadığını, alternatif hipotez ise uzun dönemli bir ilişkinin varlığını savunur. Böylece F-testi, değişkenler arasında istikrarlı bir uzun dönem ilişkisinin varlığını istatistiksel olarak ortaya koymayı amaçlar (Polat vd., 2025; Tosunoğlu ve Uçal, 2025). Modellerde yer alan boş hipotez aşağıdaki eşitlikte verilmiştir.

$$H_0: \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = 0 \quad (9)$$

F-testinin sonucu, Pesaran vd. (2001) tarafından tanımlanan çeşitli anlamlılık seviyelerindeki kritik değerlerle karşılaştırılmıştır. Ancak, Pesaran vd. (2001)'nin kritik değerlerinin büyük örneklem boyutları için geliştirildiği göz önüne alındığında, Narayan (2005), sınırlı gözlem sayılarına sahip çalışmalar için daha uygun olan yeni kritik değerleri türetmiş ve bir araya getirmiştir. Bu çerçevede, hesaplanan F-istatistiği kritik değeri aştığında, değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olmadığını öne süren sıfır hipotezi reddedilir. Aksine, F-istatistiği kritik değerin alt sınırının altında kalırsa, sıfır hipotezi kabul edilir (Narayan, 2005). Eğer F-istatistiği kritik değerlerin alt ve üst sınırları arasında yer alıyorsa, eşbütünlüşme hakkında kesin bir sonuca varılamaz (Narayan ve Narayan, 2005).

Eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı doğrulandıktan sonra, bir sonraki adım "uzun dönem ARDL modelini" oluşturmaktır. Bu aşama, bağımsız değişkenler için uzun dönem katsayılarının belirlenmesini amaçlar. İkinci aşamada, uzun dönem ARDL modeli oluşturulurken, değişkenler arasındaki kalıcı ilişkinin gecikme uzunluğunu belirlemek için Akaike bilgi kriteri kullanılır. Çalışmamızla ilgili uzun dönem ARDL modelleri aşağıdaki şekildedir:

$$CRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} CRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} LF_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$MRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} MRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} LF_{t-i} + \varepsilon_t \quad (11)$$

$$ORP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} ORP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} LF_{t-i} + \varepsilon_t \quad (12)$$

$$NRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} NRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} LF_{t-i} + \varepsilon_t \quad (13)$$

Denklemlerde yer alan β_0 uzun dönem sabit terim katsayısını, $\beta_{1i} - \beta_{5i}$ uzun dönem katsayılarını, p gecikme uzunluğunu ε_t ise uzun dönem hata terimini ifade etmektedir.

3.3. Hata Düzeltme Mekanizması

Hata düzeltme mekanizması, özellikle ilgilenilen parametre tahmin edicilerinin zayıf dışsallık gösterdiği durumlarda, tek denklemlerle bir çerçevede eşbütünlüşme sorununu ele almak için bir çözüm sunar. Bu test, genişletilmiş bir Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) modeli kapsamında gecikmeli bağımlı değişkenden elde edilen En Küçük Kareler (OLS) katsayısına dayanan bir Hata Düzeltme Mekanizması (ECM) testi olarak yapılandırılmıştır (Banerjee, Dolado ve Mestre, 1998). ARDL sınır testi yöntemi ile uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesinden sonra, süreç, hata düzeltme modeli (ECM) kurularak kısa dönem katsayılarının ve hata düzeltme teriminin katsayısının tahmin edilmesini içerir (Narayan ve Narayan, 2005). Çalışmamızda kullanılan 4 model için hata düzeltme modelleri aşağıdaki şekildedir:

$$\Delta CRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta CRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (14)$$

$$\Delta MRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta MRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (15)$$

$$\Delta ORP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta ORP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (16)$$

$$\Delta NRP_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta NRP_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta INF_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta BSD_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{4i} \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{5i} \Delta LF_{t-i} + \beta_1 ECT_{t-1} + \varepsilon_t \quad (17)$$

Yukarıdaki denklemde yer alan, $\beta_{1i} - \beta_{5i}$ kısa dönem katsayılarını, p ilgili gecikme uzunluğunu, β_0 kısa dönem sabit terim katsayısını ve ε_t kısa dönem hata terimini göstermektedir. β_1 ise kısa dönemde ortaya çıkan bir şokun uzun

dönemde ne kadarının giderileceğini gösteren ayarlama hızı katsayısını ifade etmektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısı (ECTt-1) 0 ile -1 arasında tahmin edilirse, bu durum hata düzeltme sürecinin uzun dönem denge değerine doğru yaklaştığını gösterir. Eğer bu katsayı -1 ile -2 arasında tahmin edilirse, hata düzeltme sürecinin uzun dönem değerleri etrafında azalan dalgalanmalar sergileyerek dengeye ulaştığını belirtir. Ancak, katsayının -2’den küçük ya da 0’dan büyük olması durumunda, sistemin dengeden uzaklaştığını ifade eder (Alam ve Quazi, 2003).

3.4. Veri Seti ve Model

Enflasyonun doğal kaynaklar üzerindeki etkisini ölçmek için Türkiye’de kömür rantları (% GSYH), mineral rantları (% GSYH), petrol rantları (% GSYH), doğalgaz rantları (% GSYH), enflasyon (Tüketici fiyatları, %yıllık), Bankaların özel sektöre sağladığı yurtiçi kredi (% GSYİH), Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (% GSYİH) ve toplam işgücü (logaritmik formda) 1991-2021 dönemi için kullanılmıştır. Bu veriler Dünya Bankası, Dünya Kalkınma Göstergelerinden (WDI) elde edilmiştir. Aşağıdaki tabloda değişkenler tablosu verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenler Tablosu

Kısaltma	Değişken	Ölçüm	Rol	Kaynak	Referanslar
CRP	Kömür politikası	Kömür rantları (% GSYH)	Bağımlı	WDI	(Canh vd., 2020; Chen vd., 2023; Yu vd., 2024)
MRP	Mineral politikası	Mineral rantları (% GSYH)	Bağımlı	WDI	(Wang ve Razzaq, 2022; Chen vd., 2023; Yu vd., 2024)
ORP	Petrol politikası	Petrol rantları (% GSYH)	Bağımlı	WDI	(Canh vd., 2020; Wang ve Razzaq, 2022; Yu vd., 2024)
NRP	Doğalgaz politikası	Doğalgaz rantları (% GSYH)	Bağımlı	WDI	(Canh vd., 2020; Chen vd., 2023; Yu vd., 2024)
INF	Enflasyon oranı	Enflasyon, tüketici fiyatları (% yıllık)	Bağımsız	WDI	(Khan vd., 2022; Philips vd., 2022; Yu vd., 2024)
BSD	Bankacılık sektörü gelişimi	Bankaların özel sektöre sağladığı yurtiçi kredi (% GSYİH)	Kontrol	WDI	(Tang vd., 2022; Yu vd., 2024)
FDI	Doğrudan yabancı yatırımlar	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (% GSYİH)	Kontrol	WDI	(She ve Mabrouk, 2023; Yu vd., 2024)
LF	İş gücü	Toplam iş gücü, logaritmik form	Kontrol	WDI	(Jones ve Marinescu 2022; Yu vd., 2024)

Bu çalışmada doğal kaynak rantı politikası bağımlı değişken olarak ele alınarak kömür politikası, maden politikası, petrol politikası ve doğalgaz politikası olmak üzere dört vekil değişkenle ölçülmüştür. Kaynak rantları, kömür, madenler, petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynakların çıkarılması ve satılmasından elde edilen gelir veya kazancı ifade eder. Bu rantlar, üretim maliyetleri düşüldükten sonra, bu sınırlı kaynakların kullanımından elde edilen fazla geliri temsil eder. Kaynak rantları, özellikle doğal kaynakların çıkarılması ve ihracatına bağımlı ülkelerde önemli bir ekonomik kavramdır.

Kömür rantları, kömürün madencilikinden ve satışından elde edilen ekonomik fazlayı ifade eder. Maden rantları, bakır, altın, demir gibi metaller, değerli taşlar ve yakıt dışı diğer maden kaynaklarının çıkarılması ve satılmasından elde edilen fazla geliri kapsar. Petrol rantı ise ham petrolün çıkarılması ve satışından elde edilen gelir olup, petrol üretim faaliyetlerinden (sondaj, rafinaj ve pazarlama gibi) elde edilen ekonomik fazlayı temsil eder. Doğalgaz rantı ise doğalgaz üretimi ve satışından elde edilen fazla geliri ifade eder. Çalışmada, her bir kaynağın toplam GSYİH’ya katkısı

üzerinden rant yüzdesi kullanılmıştır. Canh ve ark. (2020), Wang ve Razzaq (2022), Chen ve ark. (2023) ile Dai ve ark. (2023) gibi bazı son dönem çalışmalar da kaynak rantı politikasını ölçmek için benzer vekil değişkenler kullanmıştır.

Bu çalışmada enflasyon oranı bağımsız değişken olarak kullanılmaktadır. Enflasyon oranını ölçmek için tüketici fiyat endeksi (TÜFE) kullanılmıştır. TÜFE, zaman içinde paranın satın alma gücünün azaldığını ve paranın reel değerindeki düşüşü gösterir. Enflasyon oranını ölçmek için Khan ve ark. (2022) ile Philips ve ark. (2022) çalışmalarından esinlenilmiştir.

Analizde bankacılık sektörü gelişimi, doğrudan yabancı yatırım (FDI) girişi ve toplam iş gücü gibi bazı kontrol değişkenleri bulunmaktadır. Bu değişkenler tanımlanırken, bankacılık sektörü gelişimi, bir ülkenin bankacılık ve finansal hizmetler endüstrisinin genel büyümesi, modernleşmesi ve etkinliği anlamına gelir. Bu, bankaların kurulması ve genişletilmesi, gelişmiş finansal teknolojilerin benimsenmesi, düzenleyici çerçevelerin geliştirilmesi ve finansal hizmetlerin nüfusun geneline erişilebilirliği ve kapsayıcılığı gibi çeşitli unsurları içerir. İyi gelişmiş bir bankacılık sektörü, ekonomik istikrar, yatırım ve finansal aracılık için hayati öneme sahiptir (Tang ve ark., 2022).

Benzer şekilde, doğrudan yabancı yatırım (FDI) girişi, yabancı kişi, işletme veya hükümetlerden bir ülke ekonomisine akan toplam yatırım sermayesini ifade eder. Genellikle yerli şirketlerde hisse, gayrimenkul, altyapı projeleri ve diğer üretken varlıklara yapılan yatırımları içerir. FDI girişi, bir ülkenin yabancı yatırımcılar için çekiciliğinin önemli bir göstergesidir ve ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde önemli etkiler yaratabilir (She ve Mabrouk, 2023). Son olarak, toplam iş gücü, bir ülke veya belirli bir bölgedeki çalışma çağındaki bireylerin, istihdam edilmiş ya da aktif olarak iş arayan tüm nüfusunu ifade eder. Bu, hem istihdam edilen bireyleri hem de işsiz olup aktif olarak iş arayanları kapsar (Jones ve Marinescu, 2022). Ayrıca Yu ve ark. (2024) yapmış oldukları çalışma ile bu değişkenleri kullanarak kurmuş oldukları 4 model çerçevesinde enflasyonun doğal kaynak politikaları üzerindeki etkilerini inceleyerek bu alanda öncü olmuşlardır. Tüm değişkenlerin ölçümü bu çerçevede ele alınmıştır. Değişkenlerin aykırı gözlem içerme olasılığına karşı önsel bilgi almak için değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri incelenmektedir (Polat vd., 2025; Tosunoğlu, 2024). Aşağıdaki tablo, değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerini sunmaktadır.

Tablo 3. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Tanımlayıcı İstatistikler				
Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
CRP	0.054152	0.057383	0.002866	0.269621
MRP	0.183373	0.216038	0.010338	0.777897
ORP	0.097684	0.032465	0.021472	0.152279
NRP	0.004718	0.003350	0.000499	0.014387
INF	34.51703	32.35854	6.250977	105.2150
BSD	35.30806	20.47069	14.01066	70.89658
FDI	1.239851	0.862643	0.305387	3.623382
LF	17.03141	0.166006	16.79397	17.31954
Gözlem sayısı: 31				

Çalışmada kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri önsel bilgi almak için incelendiğinde, değişkenlerin aykırı gözlem içermediği görülmektedir.

Türkiye’de enflasyonun, doğal kaynak politikaları üzerindeki etkisi zaman serisi analizleri olan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi (ARDL Bond Test) ve Hata Düzeltme Mekanizması (ECM) yaklaşımları ile araştırılacaktır. Çalışmada kullanılacak olan 4 modelin matematiksel formları aşağıdaki eşitliklerde verilmiştir.

$$CRP = f(INF, BSD, FDI, LF) \quad (18)$$

$$MRP = f(INF, BSD, FDI, LF) \quad (19)$$

$$ORP = f(INF, BSD, FDI, LF) \quad (20)$$

$$NRP = f(INF, BSD, FDI, LF) \quad (21)$$

Yukarıdaki fonksiyonlarda, CRP, MRP, ORP ve NRP modellerin bağımlı değişkenleri iken INF açıklayıcı değişken, BSD FDI ve LF ise kontrol değişkenleridir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

ARDL sınır testi yönteminin sunduğu en önemli avantaj, incelenen değişkenlerin I(1) ya da I(0) sınıfında olup olmamasından bağımsız olarak uygulanabilir olmasıdır (Pesaran ve ark., 2001). Ancak, ARDL sınır testinin uygulanabilirliğini belirlemek amacıyla, serilerin I(2) sınıfına girme olasılığı göz önünde bulundurularak birim kök testi gerçekleştirilmiştir. Birim kök testi bulguları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Bulguları

Değişkenler	ADF		PP	
	C	C&T	C	C&T
CRP	-2.9316*	-2.9439	-2.9928**	-3.0143
MRP	-1.6055	-2.8019	-1.6055	-2.5670
ORP	-3.8818*	-3.8275**	-3.4638**	-3.1902
NRP	-2.2350	-2.2837	-2.1739	-2.2158
INF	-1.0894	-1.1997	-1.0825	-1.3607
BSD	0.2685	-1.662	0.1213	-1.7173
FDI	-2.1878	-2.8468	-2.0507	-2.3158
LF	0.3889	-1.7227	0.4818	-1.7096
Δ CRP	-5.5757***	-5.4896***	-8.1547***	-7.9951***
Δ MRP	-4.1192***	-4.0144**	-4.2030***	-4.1271**
Δ ORP	-6.0350***	-6.1246***	-7.2346***	-10.962***
Δ NRP	-6.0091***	-5.8950***	-6.0789***	-5.9599***
Δ INF	-1.8781	-3.2942*	-5.3078***	-5.2838***
Δ BSD	-4.4152***	-4.4513***	-4.4662***	-4.4476***
Δ FDI	-4.9684***	-4.2718**	-8.0429***	-8.2708***
Δ LF	-5.6921***	-5.7618***	-5.6899***	-5.7614***
Notlar: ADF testin gecikme sayısı belirlenirken max gecikme sayısı 3 olarak alınmış ve Akaiki bilgi kriteri kullanılmıştır. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerleri göstermektedir. PP testinde Newey-West yöntemine göre “Bandwidth” belirlenmiş ve Bartlett Kernel tahmincisi kullanılmıştır.				

ADF ve PP sonuçları değerlendirildiğinde değişkenlerin düzey değerlerinde birim kök içerdiği ve bununla birlikte birinci fark değerlerine bakıldığında durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Serilerin I(1) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Seriler I(2) olmadığından ARDL sınır testi uygulanabilmektedir (Akpınar ve Çelik, 2025). ARDL sınır tesit bulguları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5: ARDL F-Sınır Testi Bulguları

Model	Optimal Gecikme Uzunluğu	F-istatistiği	Sınır Testi Kritik Değeri		Karar
			I(0)	I(1)	
CRP=f(INF, BSD, FDI lnLF)	(3, 2, 2, 1, 2)	5.12	3.43	4.62	Eşbütünleşme
MRP=f(INF, BSD, FDI lnLF)	(1, 0, 3, 0, 3)	7.89	3.43	4.62	Eşbütünleşme
ORP=f(INF, BSD, FDI lnLF)	(2, ,3 0, 3, 3)	7.32	4.77	6.67	Eşbütünleşme
NRP=f(INF, BSD, FDI lnLF)	(1, 0, 2, 2, 1)	4.32	2.75	3.99	Eşbütünleşme

Yukarıdaki tabloda 4 model için ARDL sınır testi sonuçları yer almaktadır. Buna göre, F-istatistiği için kritik değerler %1 anlamlılık düzeyinde model 1 ve model 2’de alt sınır için 3.43 ve üst sınır için 4.62, model 3’de alt sınır için 4.77 ve üst sınır için 6.67 ve son olarak model 4’te alt sınır için 2.75 ve üst sınır için -3.99’dur. Model 1, model 2 ve model 3’te %1’de, model 4’te ise %10 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi vardır.

ARDL F-sınır testi ile modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğunun ortaya konmasıyla birlikte sırasıyla uzun dönem ARDL tahminleri yapılmıştır. F-testinden elde edilen sonuçların güvenilir olması için modellerin belirli istatistiksel varsayımları sağlaması gerekmektedir. Bu varsayımların sınanması ile alakalı testler ve testlerin bulguları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

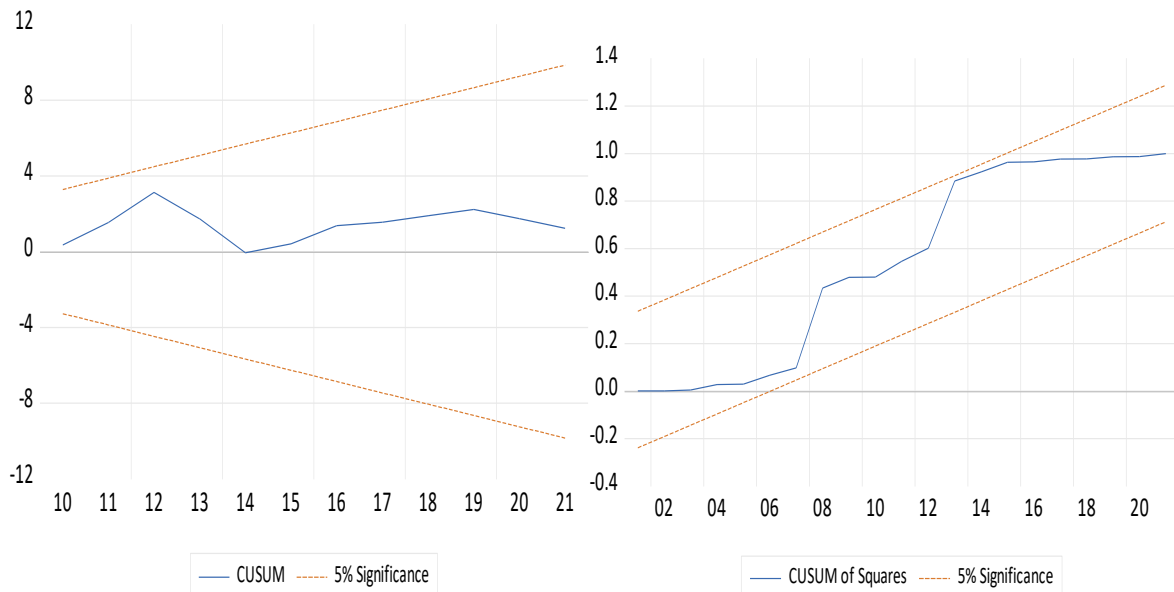
Tablo 6: ARDL Modellerinin Diagnostik Testleri

Test	Hipotez	Test istatistiği			
		(1)	(2)	(3)	(4)
		CRP	MRP	ORP	NRP
Ramsey Reset	Model kurma hatası yoktur.	2.9779 (0.0998)	1.6725 (0.2128)	1.0751 (0.4292)	1.8890 (0.1648)
Breusch-Godfrey LM	Değişen varyans sorunu yoktur.	1.0413 (0.4793)	1.0087 (0.4856)	0.6528 (0.7846)	1.2646 (0.3188)
Breusch- Pagan LM	Otokorrelasyon sorunu yoktur.	1.8336 (0.2029)	2.0383 (0.1697)	0.6510 (0.5423)	0.2896 (0.8322)

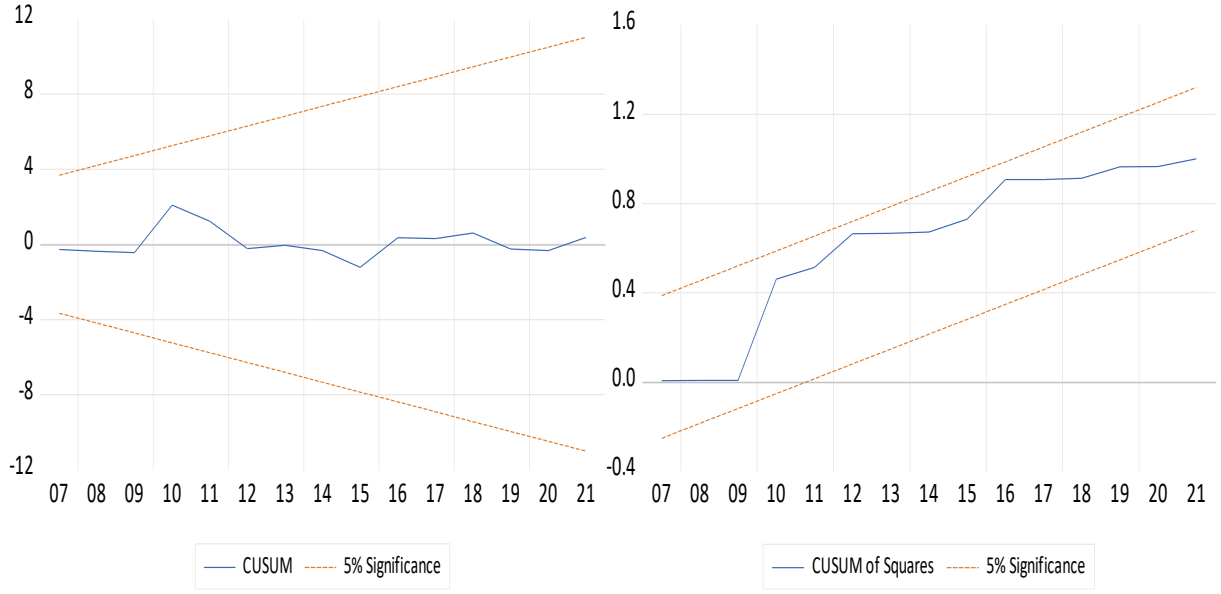
Notlar: Parantez içindeki yer alan değerler F-istatistiği olasılık değerleridir.

Yapılan testler sonucunda yokluk hipotezleri 4 model içinde reddedilemez çıkmıştır. Yani modelimizde otokorelasyon sorunu olmadığı, değişen varyans sorunu olmadığı ve model kurma hatasının olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak serilerin parametre tahmininin, istikrar koşuluna bakılması gerekmektedir. Bunun için Tahmin edilen ARDL modelinin kararlılığını araştırmak ve yapısal kırılma olup olmadığının incelenmesi için Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUM (Q) testleri yapılmaktadır. Grafiklere göre %5 anlamlılık düzeyinde değişkenlere ait katsayılar yapısal kırılma meydana gelmediği ve katsayıların istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. CUSUM ve CUSUM (Q) test bulguları aşağıdaki şekillerde verilmiştir.

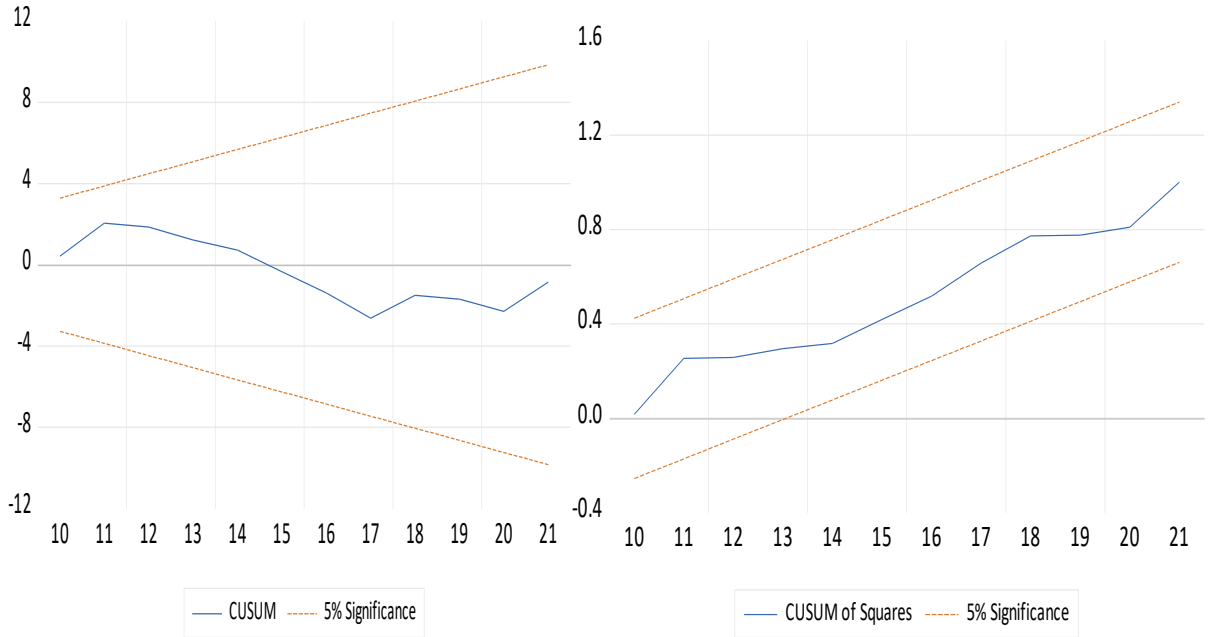
Şekil 1. Model 1 CUSUM ve CUSUM (Q) Grafikleri

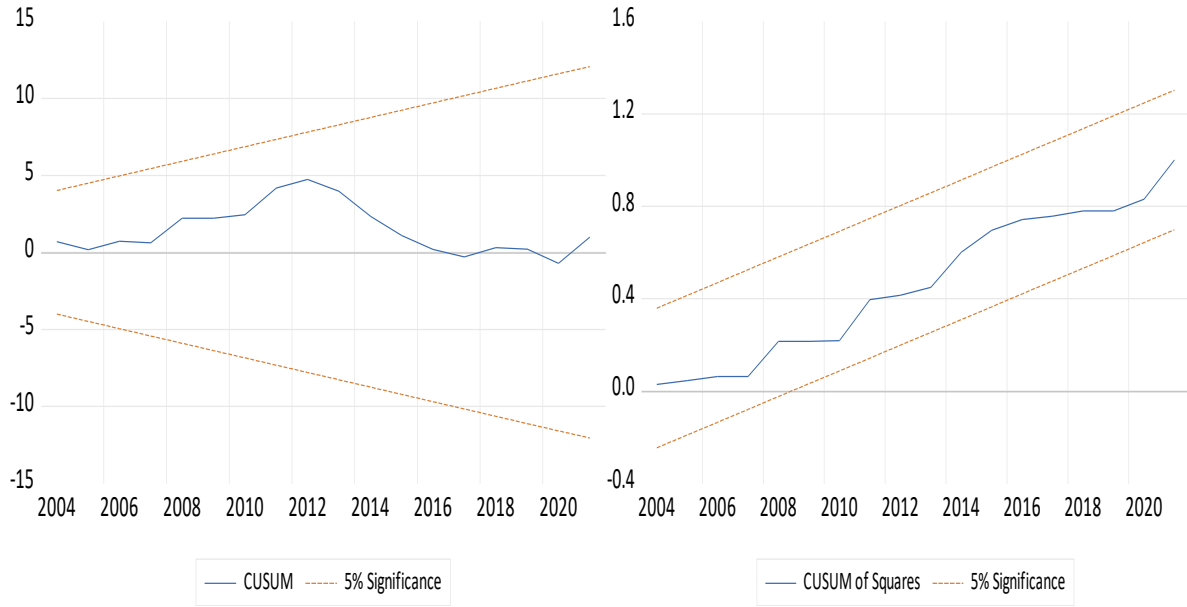
Şekil 2. Model 2 CUSUM ve CUSUM (Q) Grafikleri

Şekil 3. Model 3 CUSUM ve CUSUM (Q) Grafikleri

Şekil 4. Model 4 CUSUM ve CUSUM (Q) Grafikleri

ARDL F-sınır testi ile modellerde kullanılan değişkenler arasında uzun dönem eşbütünlük ilişkisinin bulunmasıyla birlikte sırasıyla uzun dönem ARDL katsayı tahminleri yapılmıştır. Uzun dönem ARDL katsayı tahmin bulguları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 7: Uzun dönem ARDL Katsayı Tahmin Bulguları

	Değişkenler	Katsayılar	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
Model 1	INF	0.003847**	0.001418	2.712944	0.0189
	BSD	0.031419	0.032177	0.976433	0.3481
	FDI	-0.004999	0.002949	-1.695182	0.1158
	LF	-1.247998***	0.373370	-3.342522	0.0059
Model 2	INF	0.014582***	0.002773	5.259201	0.0001
	BSD	-0.416310***	0.079299	-5.249846	0.0001
	FDI	0.002467	0.002661	0.927006	0.3686
	LF	-10.46118***	1.320747	-7.920658	0.0000
Model 3	INF	0.000553**	0.000247	2.239779	0.0448
	BSD	-0.005649	0.005378	-1.050444	0.3142
	FDI	-0.005254**	0.002125	-2.472201	0.0294
	LF	0.630708**	0.269443	2.340787	0.0373
Model 4	INF	3.23E-05	4.03E-05	0.800586	0.4338
	BSD	0.004053***	0.001273	3.183288	0.0051
	FDI	-0.000438**	0.000180	-2.427805	0.0259
	LF	0.046408*	0.023171	2.002884	0.0605

Notlar: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerleri göstermektedir

Yukarıdaki tabloda 4 model için uzun dönem katsayıları tahmin bulguları verilmiştir. Buna göre model 1’de enflasyon oranı kömür politikalarını pozitif etkilerken, işgücünün kömür politikalarını negatif etkilediği tespit edilmiştir. Model 2’de enflasyon oranının mineral politikalarını pozitif etkilediği, bankacılık sektörünün gelişiminin politikalarını negatif etkilediği ve işgücünün de politikalarını negatif etkilediği tespit edilmiştir. Model 3’de enflasyon oranının petrol politikalarını pozitif etkilediği, doğrudan yabancı yatırımların petrol politikalarını negatif etkilediği ve işgücünün petrol politikalarını pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Son olarak model 4’e baktığımızda bankacılık gelişiminin

doğalgaz politikaları üzerinde pozitif bir etkisi, doğrudan yabancı yatırımların doğalgaz politikaları üzerinde negatif ve iş gücünün doğalgaz politikaları üzerinde pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8: Hata Düzeltme Modeli Bulguları

Modeller	Değişkenler	Katsayılar	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık değeri
(1)	ECT _{t-1}	-1.133526	0.194262	-5.835026	0.0001
(2)	ECT _{t-1}	-0.947066	0.133954	-7.070069	0.0000
(3)	ECT _{t-1}	-1.731560	0.247933	-6.983999	0.0000
(4)	ECT _{t-1}	-0.824564	0.160511	-5.137135	0.0001

Yukarıdaki tabloda 4 model için hata düzeltme modeli bulguları verilmiştir. ECT_{t-1} modellerin hata düzeltme terimi katsayısını ifade etmektedir. Model 1 ve model 3'te hata düzeltme katsayısı -1 ile -2 arasındadır. Model 2 ve model 4'teki hata düzeltme katsayılarına bakıldığında, -1 ile 0 arasında olduğu görülmüştür. Alam ve Quazi (2003)'ye göre ECT_{t-1} 0 ile -1 arasında tahmin edilirse hata düzeltme süreci uzun dönem denge değerine yaklaşmaktadır. Bu katsayı -1 ile -2 arasında tahmin edilirse hata düzeltme sürecinin uzun dönem değerleri etrafında azalan dalgalanmalar göstererek dengeye ulaştığını göstermektedir.

Modellerde yer alan hata düzeltme katsayısının istatistiksel olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Ancak hata düzeltme katsayısının anlamlılığı araştırılırken olasılık değerine güvenilmemektedir. Bu durumda t-istatistiği için de bir sınır testine ihtiyaç vardır. Hata düzeltme teriminin t-istatistiği için yapılsın sınır testleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: Hata Düzeltme Katsayısı t-Sınır Testi

Modeller	t-istatistiği	Sınır Testi kritik Değerleri	
		I (0)	I (1)
(1)	-5.835026	-3.96	-4.96
(2)	-7.070069	-3.13	-4.04
(3)	-6.983999	-3.43	-4.6
(4)	-5.137135	-3.43	-4.6

Yukarıdaki tabloda 4 model için hata düzeltme katsayısı t-sınır testleri yer almaktadır. Buna göre, t-istatistiği için kritik değerler %1 anlamlılık düzeyinde model 1'de alt sınır için -3.96 ve üst sınır için -4.96, model 2'de alt sınır için -3.13 ve üst sınır için -4.04, model 3 ve 4'te alt sınır için -3.43 ve üst sınır için -4.6'dır. Bu durumda 4 model için de ECT_{t-1} %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ve çalışmaktadır.

Kısa dönemde meydana gelen bir sapmanın model 1'de 0.9 (1/1.13) yıl sonra, model 2'de 1.1 (1/0.95) yıl sonra, model 3'te 0.6 (1/1.73) yıl sonra ve son olarak model 4'te ise 1.2 (1/0.82) yıl sonra giderilerek uzun dönem dengesine ulaştığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla doğal kaynak politikası modellerinde kısa dönemde oluşacak bir sapma; kömür politikası modelinde 0.9 yıl, mineral politikası modelinde 1.1 yıl, petrol politikası modelinde 0.6 yıl ve doğalgaz politikası modelinde ise 1.2 yıl sonra giderilerek uzun dönem dengelerine ulaşmaktadırlar.

5. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma, Türkiye'deki enflasyon oranı ile doğal kaynak kullanım politikaları arasındaki karmaşık ilişkiyi ARDL sınır testi ve hata düzeltme modelleri aracılığıyla analiz ederek, enflasyonun kaynak yönetimi üzerindeki uzun ve kısa dönem etkilerini incelemiştir. Analiz bulguları, modellerde kullanılan değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve hata düzeltme katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Özellikle, enflasyonun kömür, mineral, petrol ve doğal gaz gibi stratejik kaynaklara yönelik politikalar üzerindeki etkileri incelendiğinde, enflasyonun bu kaynakların yönetiminde belirleyici bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Elde edilen bulgular, enflasyonun farklı kaynak politikaları üzerindeki etkilerinin heterojen olduğunu göstermektedir. Genel olarak, enflasyon oranı kömür, mineral ve petrol politikalarını pozitif yönde etkilerken, işgücü ve bankacılık sektörünün gelişimi gibi diğer faktörlerin bu politikalar üzerindeki etkileri değişkenlik göstermektedir. Model 1'de, enflasyonun kömür politikalarını pozitif yönde etkilediği, buna karşın işgücünün kömür politikalarını negatif etkilediği görülmüştür. Bu durum, artan enflasyonun kömür sektörü için maliyet artışlarını dengeleyici politikalar geliştirilmesine neden olduğunu, ancak işgücü maliyetlerinin artmasının kömür politikalarını zorladığını göstermektedir. Model 2'de, enflasyonun mineral politikalarını pozitif etkilediği, ancak bankacılık sektörünün gelişimi

ve işgücünün bu politikalar üzerinde negatif etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Enflasyonun mineral sektörü için daha yüksek yatırım teşvikleri veya fiyat avantajları yaratması mümkünken, bankacılık sektöründeki gelişmelerin ve işgücü maliyetlerinin bu sektördeki politikaları zorlaştırdığı görülmektedir. Model 3’e göre, enflasyonun petrol politikalarını pozitif etkilediği, işgücünün de petrol politikalarını olumlu etkilediği saptanmıştır. Ancak doğrudan yabancı yatırımların petrol politikalarını negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Bu, artan enflasyonun petrol sektöründe yatırımların artmasına yol açabileceği, ancak yabancı yatırımların enflasyonist baskılar karşısında olumsuz bir tepki verdiğini göstermektedir. Son olarak, model 4’te bankacılık sektörünün gelişiminin doğalgaz politikalarını pozitif yönde etkilediği, doğrudan yabancı yatırımların ise doğalgaz politikalarını negatif etkilediği görülmüştür. Ayrıca, işgücünün doğalgaz politikalarına olumlu katkı sağladığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, bankacılık gelişiminin doğalgaz sektörü için finansal kolaylıklar sağladığını, ancak yabancı yatırımcıların enflasyonist riskler karşısında daha temkinli davrandığını göstermektedir.

Mevcut literatürde öncü çalışma olan Yu vd. (2024) OPEC ülkelerinde enflasyonun doğal kaynak politikalarını negatif etkilediğini bulurken yapılan bu çalışmada enflasyonun doğal kaynak politikaları üzerindeki etkisinin pozitif olduğu görülmektedir. Bu farklı sonuçların en önemli sebebi ise örnekleme yer alan ülke yada ülke grubunun enerji ihracat yada ithalat eden ülke olmasına göre farklı sonuçlar ile karşılaşılmaktadır. Enerji ithalat bağımlılığı olan Türkiye’de enflasyon doğal kaynak politikalarını pozitif etkilemektedir.

Bu çalışma yapılırken belirli kısıtlar ile karşılaşılmıştır. Bu kısıtlardan en önemlisi veri döneminin 1991 ile 2021 aralığında olmasıdır. Bunun sebebi Türkiye’de iş gücü verisinin 1991 yılına kadar ulaşılabilir olmasından kaynaklanmaktadır. İş gücü değişkeni modelde kontrol değişkeni olarak yer alıp çıkarılabilir bir konumda olmasına rağmen modelde tercih edilmemiştir. Bu değişkenin çıkarılması halinde veri seti 1971 ile 2021 dönemi aralığına gelerek daha geniş bir veri aralığı elde edilebilirdi. İş gücü değişkeninin modelden çıkarılmamasının temel sebebi bu modelin literatürde Yu ve ark. (2024) yılında yaptıkları öncü çalışma ile dahil edilmesi sonucu yenilikçi bir çalışmadır, bu yüzden olabildiğince modele bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Veri döneminin küçük bir örnekleme sahip olması sorunu küçük örnekleme etkin olan, Türkiye veri setinin yapısı da göz önünde bulundurularak ARDL yaklaşımı ile çözülmüştür.

İşgücünün kömür ve mineral politikalarını negatif etkilemesi, bu sektörlerde işgücü verimliliğinin artırılması gerektiğine işaret etmektedir. Eğitim ve beceri geliştirme programları, işgücünün verimliliğini artırarak maliyetleri azaltabilir ve sektördeki olumsuz etkileri hafifletebilir. Bankacılık sektörünün gelişimi, doğalgaz politikalarını pozitif yönde etkilerken mineral sektöründe olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle, bankacılık sektörünün mineral sektörü için daha uygun finansman koşulları sunması sağlanmalı, doğalgaz sektörü için ise mevcut desteğin artırılması teşvik edilmelidir. Doğrudan yabancı yatırımların petrol ve doğalgaz sektörlerini negatif etkilemesi, enflasyon karşısında yabancı yatırımcıların bu alanlarda risk algısının arttığını göstermektedir. Yabancı yatırımcıları teşvik etmek amacıyla döviz kurları ve enflasyon risklerini minimize edecek finansal mekanizmalar ve uzun vadeli yatırım garantileri sunulmalıdır. Her bir doğal kaynak sektörü için enflasyonun etkilerinin farklı olduğunu göz önünde bulundurarak, sektörel farklılıklara uygun politika setleri geliştirilmelidir. Örneğin, kömür sektörüne yönelik enflasyonist baskıları azaltmak için enerji teşvikleri artırılabilirken, doğalgaz sektöründe bankacılık ve finansmana erişim kolaylaştırılabilir.

Bu araştırmanın sonuçları, Türkiye gibi enerji ithalatçısı ülkelerde enflasyon ve doğal kaynak politikalarının nasıl şekillendiğine dair önemli bir perspektif sunmakta ve politika yapıcılar için somut öneriler geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Enerji güvenliğinin sağlanması, enflasyonun makroekonomik istikrar üzerindeki olumsuz etkilerinin azaltılması ve kaynakların daha etkin kullanılması adına bu öneriler dikkate alınmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %50 oranında, 2. yazar %30 oranında, 3. yazar %10 oranında, 4. yazar %10 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Abaidoo, R., & Agyapong, E. K. (2022). Commodity price volatility, inflation uncertainty and political stability. *International Review of Economics*, 69(3), 351-381.
- Adabor, O. (2023). The effect of financial development on natural gas resource rent in Ghana. *Resources Policy*, 83, 103620.
- Afonso, O., & Sequeira, T. (2023). The effect of inflation on wage inequality: A north-south monetary model of endogenous growth with international trade. *Journal of Money, Credit and Banking*, 55(1), 215-249.
- Akpınar, A., & Çelik, N. (2025). OECD Ülkelerinde Cari Açık Sorunu ve Çözüm Önerileri: DFE-ARDL Panel Model Bulguları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 26(1), 46-66.
- Alam, I., & Quazi, R. (2003). "Determinants of Capital Flight: An Econometric Case Study of Bangladesh", *International Review of Applied Economics*, 17(1), 85-103.
- Anderl, C., & Caporale, G. M. (2023). Nonlinearities in the exchange rate pass-through: The role of inflation expectations. *International Economics*, 173, 86-101.
- Bahmani-Oskooee, M. M., & Goswami, G. G. (2003). "A Disaggregated Approach to Test the J-Curve Phenomenon: Japan Versus Her Major Trading Partners", *Journal of Economics and Finance*, 27(1), 102-113.
- Banerjee, A., Dolado, J., & Mestre, R. (1998). "Error-correction mechanism tests for cointegration in a single-equation framework". *Journal of time series analysis*, 19(3), 267-283.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 37(2), 149-163.
- Canh, N. P., Schinckus, C., & Thanh, S. D. (2020). The natural resources rents: is economic complexity a solution for resource curse?. *Resources Policy*, 69, 101800.
- Chang, F. H., & Zhang, L. (2022). Revisiting inflation-growth nexus: An endogenous growth model with financial frictions. *Annals of Financial Economics*, 17(01), 2250001.
- Chen, F., Xu, J., Zhang, W., Wei, B., & Li, T. (2023). Capital formation and natural resources extraction: A source of sustainable development or a curse for the economy?. *Resources Policy*, 85, 103964.
- Dai, J., Hiung, E. Y. T., Destek, M. A., & Ahmed, Z. (2024). Green policymaking in top emitters: assessing the consequences of external conflicts, trade globalization, and mineral resources on sustainable development. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 1-15.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Dogan, E., Majeed, M. T., & Luni, T. (2021). Analyzing the impacts of geopolitical risk and economic uncertainty on natural resources rents. *Resources Policy*, 72, 102056.
- Duong, T. H. (2022). Inflation targeting and economic performance over the crisis: evidence from emerging market economies. *Asian Journal of Economics and Banking*, 6(3), 337-352.
- Eriçok, R. E. ve V. Yılcı (2013). "Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1), 87-101.
- Fan, R., Fang, Y., & Park, S. Y. (2012). Resource abundance and economic growth in China. *China Economic Review*, 23(3), 704-719.
- Fernandes, L. H., Silva, J. W., & de Araujo, F. H. (2022). Multifractal risk measures by macroeconophysics perspective: The case of brazilian inflation dynamics. *Chaos, Solitons & Fractals*, 158, 112052.
- Granger, C. W. J. ve Newbold, P. (1974). "Spurious Regressions in Econometrics", *Journal Of Econometrics*, 2, 111-120.
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics*, Forth Edition, 814-818.
- Han, J., Raghutla, C., Chittedi, K. R., Tan, Z., & Koondhar, M. A. (2022). How natural resources affect financial development? Fresh evidence from top-10 natural resource abundant countries. *Resources Policy*, 76, 102647.
- Huawei, T. (2022). Does gross domestic product, inflation, total investment, and exchanges rate matter in natural resources commodity prices volatility. *Resources Policy*, 79, 103013.
- Jiang, Z., Jia, X., & Liao, J. (2024). Natural resources, renewable energy, and healthcare expenditure in the pursuit of sustainable development amidst inflation reduction act of 2022. *Resources Policy*, 89, 104563.
- Johansen, S. ve K. Juselius (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration With Applications to The Demand for Money", *Oxford Bulletin Of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Jones, D., & Marinescu, I. (2022). The labor market impacts of universal and permanent cash transfers: Evidence from the Alaska Permanent Fund. *American Economic Journal: Economic Policy*, 14(2), 315-340.
- Khan, I., Tan, D., Azam, W., & Hassan, S. T. (2022). Alternate energy sources and environmental quality: The impact of inflation dynamics. *Gondwana Research*, 106, 51-63.
- Li, J., Wang, D., & Qin, M. (2024). Understanding the role of mineral resources and inflation in promoting sustainable development under the inflation reduction act. *Resources Policy*, 90, 104757.
- Ma, W., Wu, T., Stan, S. E., & Gao, B. (2024). Ensuring environment sustainability through natural resources, renewable energy consumption, and inflation dynamics. *Resources Policy*, 90, 104676.
- Narayan, P. K. (2005). "The Saving and Investment Nexus for China: Evidence from Cointegration Tests", *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990.
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2005). "Electricity Consumption, Employment and Real Income in Australia Evidence from Multivariate Granger Causality Tests", *Energy Policy*, 33(9), 1109-1116.
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2005). "Trade Liberalization and Economic Growth in Fiji. An Empirical Assessment Using the ARDL Approach", *Journal of The Asia Pacific Economy*, 10(1), 96-115.
- Narayan, P. K. ve S. Narayan (2005). "Estimating Income and Price Elasticities of Imports For Fiji in a Cointegration Framework", *Economic Modelling*, 22, 423-438.
- Narayan, P. K. ve Smyth R. (2006). "What Determines Migration Flows from Low-Income to High-Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-U.S. Migration 1972-2001", *Contemporary Economic Policy*, 24(2), 332-342.

- Noumba, I., Noula, A. G., & Ngueta, S. M. (2022). Do globalization and resource rents matter for human well-being? Evidence from African countries. *International Economics*, 170, 49-65.
- Pesaran, M. H., Y. Shin ve R. J. Smith (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Philips, A. S., Akinseye, A. B., & Oduyemi, G. O. (2022). Do exchange rate and inflation rate matter in the cyclicity of oil price and stock returns?. *Resources Policy*, 78, 102882.
- Phillips, P. C. B. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*.
- Polat, İ. H., Tosunoğlu, M., & Gümüş, M. (2025). The Balancing Act: Can Corruption Control and the Accountability Save Public Efficiency in India?. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 464-490.
- She, W., & Mabrouk, F. (2023). Impact of natural resources and globalization on green economic recovery: Role of FDI and green innovations in BRICS economies. *Resources Policy*, 82, 103479.
- Tang, C., Irfan, M., Razzaq, A., & Dagar, V. (2022). Natural resources and financial development: Role of business regulations in testing the resource-curse hypothesis in ASEAN countries. *Resources Policy*, 76, 102612.
- Tarı, R. ve D. Ç. Yıldırım (2009). “Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye için Bir Uygulama”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16(2), 95- 105.
- Tosunoğlu, M. (2024). The Relationship between Technological Innovation and Economic Growth in EU Countries: A System GMM Approach. *Verimlilik Dergisi*, 58(4), 651-662.
- Tosunoğlu, M., & Uçal, H. (2025). The relationship between energy consumption and economic growth: cointegration and causality approaches. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (67), 177-193.
- Uddin, I., & Rahman, K. U. (2023). Impact of corruption, unemployment and inflation on economic growth evidence from developing countries. *Quality & Quantity*, 57(3), 2759-2779.
- Wang, Z., & Razzaq, A. (2022). Natural resources, energy efficiency transition and sustainable development: evidence from BRICS economies. *Resources Policy*, 79, 103118.
- Yu, Z., Farooq, U., Shukurullaevich, N. K., Alam, M. M., & Dai, J. (2024). How does inflation rate influence the resource utilization policy? New empirical evidence from OPEC countries. *Resources Policy*, 91, 104862.
- Zhan, Z., Naqvi, B., Rizvi, S. K. A., & Cai, X. (2021). How exchange rate regimes are exacerbating or mitigating the resource curse?. *Resources Policy*, 72, 102122.

Bağımsız Denetçilere ve Denetim Kuruluşlarına Uygulanan İdari Para Cezalarının Gerekçeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma

Ahmet Alataş^{1,2}

ÖZET

Çalışma, bağımsız denetçiler ve denetim kuruluşlarına uygulanan idari para cezalarının gerekçelerini incelemeyi, bağımsız denetim süreçlerinde meydana gelen ve idari para cezası gerektiren ihlal türlerini değerlendirmeyi ve bu ihlallerin yaptırım türlerine göre dağılımını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın verileri, UYAP sisteminden elde edilen 29 mahkeme kararından oluşmaktadır. Bu kararlar, içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve ceza gerekçeleri üç farklı yaptırım türü (Uyarı, Faaliyet İzninin Askıya Alınması, Faaliyet İzninin İptali) altında sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, verilen 8 uyarı cezasından 5'i denetim standartlarına aykırılık, 2'si mesleki etik ilkelere uyumsuzluk ve 1'i mevzuata aykırılıkla ilişkilendirilmiştir. Faaliyet izninin askıya alınmasına yönelik toplam 14 cezanın 6'sı denetim standartlarına uyumsuzluk, 3'ü kapsamlı eksiklik ve hata, 3'ü finansal tablo hatası ve 2'si bağımsızlık ile tarafsızlık ilkelerine aykırılık gerekçesiyle uygulanmıştır. Faaliyet izninin iptaline ilişkin 7 cezanın 4'ü denetim standartlarına uyumsuzluk, 2'si temel denetim prosedürlerinin uygulanmaması ve 1'i mevzuata aykırı uygulamalar nedeniyle verilmiştir. Çalışma, bağımsız denetçilere uygulanan idari para cezalarının gerekçelerine odaklanarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmakta ve mahkeme kararlarına dayalı analiziyle alan yazına özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız Denetçi, KGK, İdari Para Cezaları.

A Qualitative Research on the Justifications of Administrative Fines Imposed on Independent Auditors and Audit Firms

ABSTRACT

The study aims to examine the grounds for administrative fines imposed on independent auditors and audit firms and to examine the types of violations that occur in independent audit processes and that require administrative fines and the distribution of these violations according to the types of sanctions. The study data consists of 29 court decisions obtained from the UYAP system. These decisions were analyzed by content analysis method and the justifications of the penalties were classified and evaluated under three different sanction types (Warning, Suspension of Activity Permit, Revocation of Activity Permit). According to the research results, 5 of the 8 warning penalties issued were related to non-compliance with audit standards, 2 were related to non-compliance with professional ethical principles, and 1 was related to non-compliance with legislation. Of the total 14 penalties imposed for suspension of operating licenses, 6 were due to non-compliance with auditing standards, 3 were due to comprehensive deficiencies and errors, 3 were due to financial statement

¹ İletişim Yazarı: ahmetalatas@cbu.edu.tr

² Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7173-0639

(Makale Gönderim Tarihi: 06.01.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1614667](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1614667)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

errors, and 2 were due to non-compliance with the principles of independence and impartiality. Of the 7 penalties related to the revocation of operating licenses, 4 were due to non-compliance with auditing standards, 2 were due to failure to apply basic auditing procedures, and 1 was due to non-compliant practices. The study fills an important gap in the literature by focusing on the grounds for administrative fines imposed on independent auditors and makes a unique contribution to the literature with its analysis based on court decisions.

Keywords: *Independent Auditor, POA, Administrative Fines.*

1. GİRİŞ

Bağımsız denetim, işletmelerin finansal tablolarının doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendirmek, ekonomik faaliyetlerin şeffaflığını sağlamak ve paydaşlar arasında güven tesis etmek amacıyla yürütülen bir süreçtir. Finansal bilgilerin doğruluğunun teyit edilmesi, yalnızca işletme düzeyinde değil aynı zamanda ulusal ve uluslararası ekonomik sistemlerin sağlıklı işleyişi için de büyük önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, bağımsız denetim faaliyetleri, denetim standartlarına uyumun yanı sıra etik ilkeler ve yasal düzenlemelere uygunluğu gerektirmektedir. Ancak, bağımsız denetim süreçlerinde yaşanan ihlaller ve bu ihlallere bağlı olarak uygulanan yaptırımlar mesleğin güvenilirliğini olumsuz etkileyebilmektedir.

Bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına yönelik yaptırımlar arasında yer alan *idari para cezaları*, denetim faaliyetlerinde yapılan ihlallere bağlı olarak uygulanmakta ve denetim süreçlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu cezalar, genellikle *bağımsızlık ve tarafsızlık ihlalleri, denetim standartlarına uyumsuzluk, mesleki özen eksikliği ve mevzuata aykırılık* gibi çeşitli nedenlere dayanabilmektedir. Ancak, idari para cezalarının gerekçeleri ve bu gerekçelerin bağımsız denetim süreçlerindeki uygulamalara ve sorunlara ışık tutma potansiyeli, literatürde yeterince ele alınmamıştır. Bu durum, bağımsız denetim mesleğinde karşılaşılan sorunların ve bu sorunlara yönelik çözüm yollarının sistematik bir şekilde analiz edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına uygulanan idari para cezalarının gerekçelerini inceleyerek, bu cezaların bağımsız denetim süreçlerindeki ihlal türleri ile ilişkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, UYAP sistemi üzerinden elde edilen 29 mahkeme kararı analiz edilmiş ve cezalar üç farklı yaptırım türü (*uyarı, faaliyet izninin askıya alınması ve faaliyet izninin iptali*) altında sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Çalışma, bağımsız denetim süreçlerinde yaşanan ihlallerin dağılımını ve bu ihlallerin bağımsız denetim faaliyetlerinin etkinliği üzerindeki etkisini değerlendirerek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın bulguları, bağımsız denetim süreçlerindeki *teknik bilgi (denetim standartları ve prosedürlerine ilişkin bilgi) eksikliklerinin, mesleki etik ihlallerinin ve düzenleyici uyumsuzlukların (yasal düzenlemelere uyum konusundaki yetersizlikler) yaygınlığını* ortaya koymakta ve bu eksikliklerin yaptırım türlerine göre farklılık gösterdiğini göstermektedir. Çalışmanın, bağımsız denetim süreçlerinin iyileştirilmesine yönelik çıkarımlar ve teorik değerlendirmeler sunarak hem literatüre hem de bağımsız denetim uygulamalarına,

düzenleyici süreçlere ve mesleki eğitim alanlarına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Denetim, tarihsel süreçte uluslararası düzeyde önemli aşamalardan geçerek günümüzdeki modern yapısına kavuşmuştur. İlk olarak, M.Ö. 3000 yılında Babil’de ekonomik faaliyetlerin izlenmesiyle temelleri atılan denetim, 1289’da “auditor” teriminin kullanılmaya başlanmasıyla literatürde yer bulmuş, 1581’de Venedik’te ilk muhasebe denetçi örgütünün kurulmasıyla kurumsal bir boyut kazanmıştır. 19. yüzyılda İngiltere’de anonim şirketlerin sayısındaki artış ve ekonomik faaliyetlerin karmaşıklaşması denetimin önemini artırmış, denetim 1900’de çıkarılan yasalarla yasal bir çerçeveye oturtulmuştur. 20. yüzyılın ilk yarısında ABD’de bağımsız denetim anlayışıyla daha profesyonel ve tarafsız bir yapıya kavuşan denetim hizmetleri günümüzde finansal tabloların güvenilirliğini sağlamak ve ekonomik karar süreçlerini desteklemek için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Türkiye’de ise denetim, Osmanlı döneminde mali denetimle başlamış, 1879’da Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu’nun kurulmasıyla sistematik bir yapıya kavuşmuş ve 1987’de bağımsız denetim sisteminin benimsenmesiyle uluslararası standartlarla uyum sürecine girmiştir (Karacan ve Uygun, 2016; Selimoğlu ve diğerleri, 2017).

Denetim, bir kurumun faaliyetlerini, işlemlerini ve ekonomik olaylarla ilgili iddialarını, önceden belirlenmiş standartlara, kurallara ve amaçlara uygunluğunu değerlendirmek için yürütülen sistematik bir süreçtir (Bozkurt, 2016). Bu süreçte faaliyetleri izlemek, sonuçları belirlenen ölçütlerle karşılaştırmak, sapmaları tespit etmek ve düzeltici önlemler almak denetimin temel adımlarıdır. Yönetimin hesap verebilirliğini, verimliliğini ve etkinliğini artırmayı hedeflemek için denetim, iç ve dış denetim olarak ikiye ayrılmaktadır. İç denetim, kurum içi süreçlerin etkinliğini değerlendirmek üzere yapılırken, dış denetim, bağımsız kişi veya kurumlar tarafından gerçekleştirilir (Erdoğan, 2002). Dış denetim, kamu kurum ve kuruluşlarınca kamu denetçileri eliyle ilgili mevzuatlara uygunluk açısından yapılırsa kamu denetimi, bağımsız denetçi veya bağımsız denetim kuruluşları eliyle yürütülürse de bağımsız denetim olarak kabul edilmektedir. Tüm kaynaklarda kullanılan ve genel kabul görmüş tanıma göre, denetim, Amerikan Diplomalı Kamu Muhasebecileri Enstitüsü (Amerikan Diplomalı Kamu Muhasebecileri Enstitüsü- AICPA) tarafından “*ekonomik faaliyet ve olaylarla ilgili iddiaların (sonuçların), önceden belirlenmiş ölçütlere uygunluk derecesini araştırmak, kanıt toplamak ve bu kanıtları değerlendirerek sonuçları ilgililere bildirmek amacıyla yürütülen sistematik bir süreç*” olarak tanımlanmaktadır (Karacan ve Uygun, 2016). Bağımsız denetimi de içeren denetim süreci, muhasebe verilerini analiz etmek, sapmaları belirlemek ve gelecekteki hataları önlemek için rehberlik etmeyi içermektedir (Erdoğan, 2002; Karadeniz, 2019).

Muhasebe ve denetim, kurumların finansal güvenilirliğini ve şeffaflığını sağlama sürecinde birbirini tamamlayan iki temel disiplin olarak öne çıkmaktadır. Muhasebe, ekonomik faaliyetlerin Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkelerine (GKGMİ) uygun biçimde kaydedilmesi ve bu kayıtların tutarlı bir şekilde finansal tablolara dönüştürülmesini

sağlarken, denetim, söz konusu kayıt ve tabloların ilgili mevzuata ve muhasebe ilkelerine uygunluğunu tarafsız bir biçimde değerlendiren sistematik bir süreçtir. Muhasebe, denetimin altyapısını oluştururken, denetim, muhasebenin güvenilirliğini ve doğruluğunu teyit etmeyi amaçlamaktadır. Bu karşılıklı ilişki, muhasebenin denetim olmadan temelsiz, denetimin ise muhasebe olmadan güvencesiz olacağını ortaya koymaktadır (Erdoğan, 2002).

Bağımsız denetim, işletmelerin finansal tablolarının uluslararası standartlar ve GKGMİ'ye uygunluğunu değerlendirmek, bilgilerin doğruluğunu ve gerçeği yansıtıp yansıtmadığını incelemek, kanıt toplamak ve sonuçları taraflara raporlamak amacıyla denetçi/denetim firması tarafından yürütülen sistematik bir süreci ifade etmektedir (Erdoğan, 2002; Karadeniz, 2019). Bu süreç, ekonomik faaliyetlere ilişkin iddiaların önceden belirlenmiş ölçütlere uygunluk düzeyini belirlemek ve finansal bilgilerin şeffaflığını, güvenilirliğini sağlamak için bilgi riskini azaltmayı ve kurumsal yönetim ilkelerini güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Kaval, 2008; Selimoğlu ve diğerleri, 2017; Karadeniz, 2019). Bağımsız denetim kavramı, dış denetim, finansal tablolar denetimi, muhasebe denetimi veya finansal denetim gibi ifadelerle de adlandırılmaktadır (Selimoğlu ve Yeşilçelebi, 2014). Denetim sürecinin etkinliğini artırmak için, denetçilerin etik değerlere bağlılık, mesleki yeterlilik ve deneyim gibi niteliklere sahip olması gerekmektedir (Kestane, 2022). Ayrıca, denetçilerin zihinsel bağımsızlık ilkesiyle etkilerden arınmış değerlendirmeler yapabilmesi ve görünüşte bağımsızlık ilkesiyle kamuoyu nezdinde objektifliğini koruyabilmesi, denetim sürecinin güvenilirliğini sağlamada kritik öneme sahiptir (Erken, 2016). Türkiye'de bağımsız denetçiler, değişen standartlara uyum sağlama ve etik ihlalleri önleme gibi zorluklarla karşılaşırken, mesleki eğitim ve gelişim bu zorlukların üstesinden gelmede kritik bir rol oynamaktadır (Çengil, 2024).

Bağımsız denetçi, GKGMİ'ye ve ilgili yasal düzenlemelere uygun olarak işletmelerin finansal tablolarını denetleyen, mesleki yeterlilik sınavını başarıyla tamamlamış ve Kamu Gözetimi Kurumu (KGK) tarafından yetkilendirilmiş serbest muhasebeci mali müşavirler (SMMM) veya yeminli mali müşavirlerdir (YMM). Bağımsız denetim kuruluşları ise, ortakları SMMM ve/veya YMM olan ve bağımsız denetim yapma yetkisine sahip sermaye şirketleri olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlar, Bağımsız Denetim Yönetmeliği (BDY), 660 sayılı KHK ve 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda yer alan düzenlemelerle uyumludur (Deniz ve Aydın, 2024).

Bu çerçevede, denetim ile muhasebe arasındaki güçlü ilişki ve bağımsızlığın önemi, işletmelerin mali yapılarının güvenilirliğini artırarak ekonomik sistemin işleyişine katkı sağlayacaktır. Bu süreçler, güvenilir bilgi üretimi ve sunumu aracılığıyla kurumsal yönetim ilkelerini güçlendirirken, aynı zamanda paydaşlar arasındaki güveni pekiştirmektedir.

2.1. Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK)

Denetim skandalları ve finansal yolsuzluklar sonucunda, denetim standartlarının oluşturulmasında meslek örgütlerinin rolü devam ederken, gözetim ve düzenleme süreçlerinin kamu otoritesi niteliğindeki bağımsız kurumlar tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği görüşü uluslararası düzeyde benimsenmiştir. Bağımsız denetim faaliyetleri, kamu

yararını gözetme sorumluluğu temelinde yürütülmektedir. Bu faaliyetlerin etkinliğinin ve kalitesinin artırılması için kamu otoriteleri tarafından düzenlenmesi ve denetlenmesi oldukça önemlidir (Haberal, 2024). Türkiye’de bağımsız denetim uygulamaları, 1980’li yılların sonlarından itibaren yasal düzenlemeler ve kurumsal yapıların oluşturulmasıyla önemli bir gelişim sürecine girmiştir. Türkiye’de ilk olarak, 1987 yılında bankaların denetimiyle başlayan denetim sürecinin yasal zemini, 13 Haziran 1989 tarihli ve 3568 sayılı SMMM ve YMM kanunu ile şekillendirilmiş (Alataş, 2024a) ve Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB)’un kurulması ile kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Bu gelişmeler, 2011 yılında yürürlüğe giren 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ile tüm sermaye şirketleri için bağımsız denetimi zorunlu hale getirmiş ve aynı yıl 660 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulan KGK aracılığıyla denetim süreçlerinin uluslararası standartlarla uyumlu bir şekilde tek çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Günümüzde, bağımsız denetim faaliyetleri, KGK ve ilgili düzenlemeler çerçevesinde yürütülmektedir (Özbek, 2020; Çengil, 2024; Alataş ve Kılıç, 2018). Bağımsız denetime tabi olma kriterleri, ilk kez 2013 yılında yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile belirlenmiş olup, yıllar içinde aktif büyüklük, net satış hasılatı ve çalışan sayısı gibi ölçütlere dayalı olarak güncellenmiştir (Alataş, 2024b).

KGK, muhasebe, sürdürülebilirlik raporlaması ve denetim alanlarında yüksek kalite ve güvenilirlik standartlarını sağlamak amacıyla kapsamlı bir kamu gözetimi sistemini yürütmektedir. Türkiye Finansal Raporlama Standartları, Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları ve Türkiye Denetim Standartlarının uluslararası standartlarla uyumlu şekilde belirlenmesi; bağımsız denetim kuruluşlarının yetkilendirilmesi, sicil kaydının yapılması ve kamuoyuna duyurulması; ayrıca bu kuruluşların faaliyetlerinin ulusal düzenlemelere uygunluğunun gözetimi ve denetiminin sağlanması, KGK’nın önemli görevleri arasında yer almaktadır. Ayrıca, meslek mensuplarının sınav, yetkilendirme, etik kurallar ve sürekli eğitim süreçlerinin düzenlenmesi ile kalite güvence sistemlerinin oluşturulması gibi işlevler de KGK’nın sorumluluk alanına dâhildir. Kurum, bağımsız denetim süreçlerindeki riskleri analiz etmek, uluslararası uygulamaları takip ederek iş birliklerini güçlendirmek ve düzenleme alanında gerekli kararları almak suretiyle finansal raporlama ve denetim süreçlerinin güvenilirliğini artırmayı ve sürdürülebilir bir denetim ekosistemi oluşturmayı hedeflemektedir (www.kgk.gov.tr). Bu yapı, bağımsız denetimin etkinliği ve finansal sistemin şeffaflığı açısından önemli bir rol oynamaktadır. Uygulanan bağımsız denetim hizmetlerinin kalitesinin sürekli olarak artırılması, denetimlerin yasal idari düzenlemelerde yer aldığı şekilde yürütülüp yürütülmediğini belirlemek için KGK, bağımsız denetçileri ve denetim kuruluşlarını sürekli olarak denetlemektedir. KGK tarafından yapılan denetim ve kontrollerde yasal idari düzenlemelere aykırı hareket ettiği tespit edilen bağımsız denetçi veya denetim kuruluşlarına aykırılığın mahiyetine göre bağımsız denetim yönetmeliğinde yer alan yaptırımlardan biri veya birkaçı uygulanır.

2.2. Bağımsız Denetim Yönetmeliğinde Belirtilen Yaptırım Türleri

Yaptırımlar, hukuk kurallarının uygulanmasını sağlamak ve bunlara uyulmasını zorlamak için yasalara konulan hükümlerdir. İşte hukuk düzeni içerisinde yer alan yaptırımların bir

türünü de ‘idari yaptırımlar’ oluşturmaktadır. İdari yaptırımlar, araya yargı kararı girmeksizin idarenin doğrudan doğruya idari usullerle uyguladığı yaptırım türüdür (Can, 2017). Bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına uygulanan yaptırım türleri de KGK tarafından yürütülmektedir.

KGK, faaliyetlerini inceleme, gözetim ve uygulama başlıkları altında yürütmektedir. “*İnceleme faaliyetleri*”, bağımsız denetim kuruluşları ve denetçilerin çalışmalarının mevzuata, standartlara ve düzenlemelere uygunluğunu değerlendirmek üzere tasarlanmıştır. Bu kapsamda, inceleme rehberleri hazırlanmakta, risk analizlerine dayalı inceleme planları oluşturulmakta ve denetim uygulamalarının tarafsızlık ve bağımsızlık ilkelerine uygunluğu denetlenmektedir. “*Gözetim faaliyetleri*” ise bağımsız denetim kuruluşları ve denetçilerin faaliyetlerinin izlenmesi, mevzuata aykırılıkların tespiti ve bu aksaklıkların çözümüne yönelik önerilerin geliştirilmesiyle yürütülmektedir. “*Uygulama faaliyetleri*” ise inceleme ve gözetim süreçlerinde belirlenen uygunsuzluklara yönelik idari yaptırımların kararlaştırılması ve uygulanmasını içermektedir (Haberal, 2024). Bağımsız denetçilerin mesleki faaliyetlerini yürütürken, BDY, denetim ve muhasebe standartları ile diğer kurul düzenlemelerinde belirlenen usul ve esaslara uygun hareket etmeleri gerekmektedir. Bu düzenlemelere aykırı şekilde denetim faaliyetinde bulunan bağımsız denetçiler ve denetim kuruluşları, BDY kapsamında öngörülen ve uygulama faaliyetinde bahse konu olan idari yaptırımlarla karşı karşıya kalmaktadır.

Bağımsız denetim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin denetimi, KGK’nın yetki alanındadır. KGK hem planlı denetim programları çerçevesinde hem de ihbar, şikâyet veya ilgili birimler tarafından bildirilen durumlarda bağımsız denetçilerin ve denetim kuruluşlarının çalışmalarını denetleyebilmektedir. Bu denetimler, KGK’nın kendi uzman personeli veya 660 sayılı KHK’nin 25. maddesinde belirtilen diğer denetim birimleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Yapılan inceleme ve denetimlerde, denetim faaliyetlerinin Türkiye Denetim Standartları (TDS) ve diğer düzenlemelere uygun olmadığı tespit edilirse, KGK tarafından idari yaptırımlar uygulanabilir (BDY, m.38/4-5).

İdari yaptırımlar, fiilin niteliğine ve ağırlığına bağlı olarak farklı kategorilere ayrılmaktadır. En hafif yaptırım olan “*ikaz*”, denetim faaliyetlerinde TDS’ye küçük çaplı aykırılıkların bulunması durumunda uygulanır. Örneğin, bağımsızlık, tarafsızlık ve gizlilik ilkelerine ilişkin politikaların ihlali veya eksikliklerin görülmesi halinde bu yaptırım uygulanabilir (BDY, m.39/1). Daha ciddi bir yaptırım olan “*uyarı*”, bağımsızlığı tehdit eden unsurların önlenmemesi, yasal bildirimlerin zamanında, doğru ve tam yapılmaması veya belirlenen ücret tarifesine uyulmaması gibi durumlarda verilir (BDY, m.40). Ağır ihlaller söz konusu olduğunda, “*denetim faaliyetleri kısıtlanabilir*”. Bu yaptırım, haksız rekabet, reklam yasağına uymama veya benzer mevzuat ihlallerinde en fazla iki yıl süreyle uygulanabilir (BDY, m.41). Daha ileri bir yaptırım olan “*faaliyet izninin askıya alınması*”, denetim standartlarına uygun olmayan bağımsızlık, tarafsızlık, sır saklama, mesleki yeterlilik ve özen, mesleğe uygun davranış, dürüstlük ve diğer etik ilkeleri ihlal eden veya gerçeğe aykırı görüş beyan eden denetçi ve kuruluşlara yönelik olarak uygulanır ve en fazla iki yıl süreyle geçerli olabilir (BDY, m.41/b-c). En ağır yaptırım olan “*faaliyet izninin iptali*”, ciddi ve

tekrar eden ihlallerde uygulanır. Örneğin, faaliyet izninin askıya alınmasına neden olan ihlallerin tekrarı, yetki belgesinde kasıtlı yanıltıcı bilgi verilmesi veya denetim görüşlerinin kasıtlı olarak yanıltıcı şekilde bildirilmesi gibi durumlar, faaliyet izninin tamamen iptal edilmesine yol açabilir (BDY, m.42).

KGK, tespit ettiği aykırılıkların ağırlığını değerlendirdikten sonra, fiilin düzeltilmesi için denetçi veya denetim kuruluşuna ek süre tanıyabilir. Bu süre içinde düzeltme yapılmazsa, KGK ilgili idari yaptırımını uygulamaktadır. Böylelikle, denetim süreçlerinin mevzuata uygunluğunu sağlamak ve denetim kalitesini artırmak amaçlanmaktadır. KGK, bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına yönetmelikte yer alan yaptırım türlerinden birisini uygularken ihtiyaç duyduğunda idari para cezası da uygulayabilmektedir.

İdari para cezaları, belli bir miktar paranın kişiden alınıp Devlet hazinesine intikalinden ibaret olduğu için, genel bütçe içerisinde önemli bir orana sahiptir (Can, 2017). KGK'de belirlenen standart ve formlara ve Kurulca alınan genel ve özel nitelikteki kararlara aykırı hareket edilmesi halinde 660 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 26'ncı maddesinin üçüncü fıkrası uyarınca idari para cezası yaptırımına karar verilir (BDY, m. 39/2). Bağımsız denetçilere ve denetim kuruluşlarına verilen idari para cezaları Kurumca elektronik ortamda tutulan sicile kaydedilir ve güncel olarak kamuoyunun erişimine açık tutmak suretiyle ilan edilir.

Denetçilere veya denetim kuruluşlarına uygulanan ve ilan edilen yaptırım kararları KGK tarafından bir idari işlem ile yapılmaktadır. Hem ikaz, uyarı, faaliyet izninin askıya alınması gibi yaptırım kararları hem de idari para cezası idarenin bir idari işlemi ile yapılmaktadır. Denetçi veya denetim kuruluşları ya da vekilleri idari mahkemelerde bu idari işlemlerin iptal edilmesi için itiraz yollarına başvurabilirler.

2.3. İdari Yaptırımlara Karşı Yargısal İtiraz Yolları

Bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına yönelik olarak KGK tarafından verilen idari yaptırımlar, idari işlem niteliğinde olup bu işlemlere karşı itiraz etmek veya yargı yolluna başvurmak mümkündür. Söz konusu yaptırımlara itiraz etmek, işlemi gerçekleştiren KGK'ye doğrudan başvurmak suretiyle yapılabileceği gibi, idari işlemin iptali için idari yargıya başvuru yapmak da mümkündür. İdari yargıda yapılan başvurular, işlemin yürütmesinin durdurulması, iptali veya uğranılan zararın tazmini gibi talepleri içerebilmektedir. Bu davalar, genellikle iptal davaları ve tam yargı davaları olmak üzere iki ana kategoride değerlendirilmektedir (Kılıç ve Alptekin, 2023).

"İptal davası", idari işlemin yetki, şekil, sebep, konu ve maksat unsurlarından birinin hukuka aykırı olduğu iddiasıyla açılır ve işlemin tüm hukuki sonuçlarıyla geçmişe dönük olarak ortadan kaldırılmasını hedefler (H, 2/1-a). Bu dava türünde, işlemin hukuka uygunluğu öncelikle prosedür, süre ve ehliyet gibi şartlar açısından değerlendirilir; ardından işlemin esas unsurları detaylı bir şekilde incelenir. İptal davaları, hukuka aykırılık durumlarında idari makamların kararlarının denetlenmesini sağlayarak idari işlemler üzerinde etkili bir kontrol mekanizması oluşturur (Gözler ve Kaplan, 2011; Çağlayan, 2020).

“*Tam yargı davaları*” ise, idari işlemler veya eylemler nedeniyle kişisel hakları ihlal edilen bireyler tarafından açılır (İYUK, 2/1-b). Bu davalar, zarar gören kişinin maddi ve manevi kayıplarının tazmini amacı taşır ve aynı zamanda idarenin hukuka bağlılığını güçlendiren bir denetim aracıdır. Tam yargı davaları, yalnızca zararların hesaplanması ile sınırlı kalmayıp, hukukun üstünlüğünü tehdit eden idari eylemlere karşı caydırıcı ve düzeltici bir işlev görür (Canatan, 2011; Armağan, 2015; Bağrıaçık ve Tekinsoy, 2022). Bu tür davalarda verilen kararların, İdari Yargılama Usulü Kanunu’nun 28. maddesi uyarınca idare tarafından uygulanması zorunludur.

İptal ve tam yargı davaları, idari yaptırımların hukuki denetimini sağlamanın yanı sıra, bireylerin haklarını koruyarak idarenin hukuka uygun hareket etmesini temin eder. Bu sayede, idari işlemlerde hem bireysel hakların güvence altına alınması hem de kamu idaresinin hesap verebilirliği artırılır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Bağımsız denetçi veya denetim kuruluşlarına uygulanan yaptırım türleri ile bu yaptırımlara karşı gerçekleştirilen idari itirazlara ilişkin literatür taramasında, ulusal düzeyde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca, konuya ilişkin uluslararası literatürde de sınırlı sayıda çalışmaya ulaşılmıştır. Aşağıda, bu çalışmalara yer verilmektedir.

Quick ve Warming-Rasmussen (2002), Almanya ve Danimarka gibi Avrupa Birliği’ne üye iki ülkede, denetçilere uygulanan yaptırım mekanizmalarını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Araştırma bulgularına göre, denetçilere yönelik yaptırımların uzun vadede denetim kalitesini artırdığı tespit edilmiştir. Almanya’da belirli düzeye kadar olan yaptırımların Wirtschaftsprüferkammer adlı kurum tarafından uygulandığı, üst düzey yaptırımların ise doğrudan mahkemeler tarafından karara bağlandığı belirtilmiştir. Danimarka’da ise özel bir mahkeme olan Disciplinærævn’in yalnızca denetçilere yönelik yaptırımlar uyguladığı ifade edilmiştir. Araştırmada, iki ülkenin yaptırım sistemlerinin farklılıklar taşıdığı ve Avrupa genelinde tek tip bir uygulama benimsenmesinin faydalı olabileceği vurgulanmıştır. Ayrıca, Danimarka’da disiplin davalarının kamuoyuna duyurulma oranının Almanya’ya kıyasla çok daha yüksek olduğu ve Almanya’da meslekten geçici uzaklaştırma cezasının mümkün olmadığı gibi bulgulara ulaşılmıştır.

Fuentes ve diğerleri (2015) ise İspanya’daki denetim şirketlerine ve denetçilere, 1995-2007 yılları arasında uygulanan disiplin cezalarının etkisini incelemiştir. Araştırmada, denetçilere genellikle daha düşük düzeyde yaptırımlar uygulandığı, daha düşük yaptırım cezası alan denetçilerin sonraki dönemlerde daha az dikkatli olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, parasal yaptırımların denetçiler üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu, ancak disiplin cezalarının sonraki dönemlerde denetim davranışlarını değiştirdiği ve denetim kalitesini artırdığı tespit edilmiştir.

Yukarıda aktarılan çalışmaların bulguları, bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına yönelik yaptırımlarla ilgili ulusal ve uluslararası literatürde sınırlı sayıda çalışmanın mevcut olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bağımsız denetçilere uygulanan yaptırımların

gerekçelerini mahkeme kararları üzerinden inceleyen bu çalışmanın, literatüre önemli bir katkı sunacağı ve bu alanda yapılacak olan gelecekteki çalışmalara rehberlik edeceği düşünülmektedir.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, bağımsız denetçi veya denetim kuruluşlarına uygulanan idari para cezalarının gerekçeleri üzerinden bir araştırma yaparak idari para cezalarının gerekçeleri ve araştırmanın sonuçları üzerinden değerlendirmelerde bulunmak amaçlanmıştır.

4.2. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, bağımsız denetçi veya denetim kuruluşlarına uygulanan yaptırım türlerinden idari para cezalarının gerekçeleri incelenmiştir. Araştırmada kullanılan idari para cezalarının gerekçeleri, Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP)’nde 01/06/2024 tarihine kadar “*idari para cezası*”, “*bağımsız denetçi*”, “*bağımsız denetim kuruluşu*” kelimeleri girilerek yapılan taramada bulunan mahkeme kararlarından elde edilmiştir. Bu kararlar içerisinde yapılan içerik taramasında; 29 (yirmi dokuz) mahkeme kararına erişilmiştir. Çalışma konumuz ile doğrudan alakalı olan ve çalışmaya dâhil edilen 29 (yirmi dokuz) mahkeme kararının sadece idari para cezası gerekçeleri değil aynı zamanda bu para cezası ile birlikte diğer yaptırım türleri de değerlendirme ve yorumları güçlendirmek amacı ile araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmada kullanılan veriler içerisinde, 2017 yılından 2024 yılına kadar uygulanan idari para cezalarının tutarları bulunmaktadır. 7 (yedi) yıllık bu süre içerisinde ülkemizde yaşanan yoğun enflasyon ve ülkemiz para biriminde oluşan satın alma gücündeki değişikliklerden dolayı idari para cezalarının tutarları üzerinden herhangi bir değerlendirme yapmanın anlamsız olacağı düşünülerek ceza tutarları üzerinden herhangi bir değerlendirme yapılmamış olup bu tutarlar sadece ilgili tablolarda miktar olarak gösterilmiştir. Çalışmada, araştırmanın amacına uygun olarak nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analiz yöntemi kullanılmıştır. Doküman analizi; araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilen bilimsel bir araştırma yöntemidir (Sak ve diğerleri, 2021). Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir (Kıral, 2020). Araştırma süreci içerisinde elde edilen veriler, yaptırım türlerine göre tasnif edilmiş olup elde edilen bulgular aşağıdaki tablolar yardımı ile betimlenmiş ve yorumlanmıştır.

4.3. Bulgular

Çalışmada elde edilen bulgular, aşağıdaki Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3’te sırasıyla ‘Uyarı yaptırımı ile birlikte verilen İdari Para Cezaları’, ‘Faaliyet İzninin Askıya Alınması yaptırımı ile birlikte verilen İdari Para Cezaları’, ‘Faaliyet İzninin İptal Edilmesi yaptırımı ile birlikte verilen İdari Para Cezaları’ başlıkları altında sunulmaktadır. Bu tablolar, bağımsız denetim süreçlerinde karşılaşılan ihlallerin gerekçelerini detaylandırarak, farklı yaptırım türlerine göre sınıflandırılmıştır. Çalışmada, bağımsız denetçilere ve denetim kuruluşlarına uygulanan

idari para cezalarının tutarlarına bulguların yorumlanmasında değinilmemiştir. Bunun temel nedeni, ceza tutarlarının geçmiş yıllara ait olması ve enflasyon gibi ekonomik değişkenler nedeniyle günümüzdeki reel değerlerinin farklılık göstermesidir. Çalışma, ceza tutarlarının miktarından çok, bu cezaların gerekçelerinin bağımsız denetim süreçleri üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Araştırmayla, idari para cezalarının sebepleri analiz edilerek bağımsız denetim süreçlerinde karşılaşılan temel sorunların anlaşılması ve literatüre bu yönde katkı sağlanması hedeflenmektedir. Bu nedenle, ceza tutarlarına yer verilmemesi, çalışmanın odak noktasını ve sistematik yapısını korumaya yönelik bir tercih oluşturmaktadır.

Tablo 1. Uyarı İçerisindeki İdari Para Cezaları

<i>Dosya ve Ceza Tutarı Bilgileri</i>		<i>İdari Para Cezasının Sebebi</i>
<i>Sıra No</i>	1	... Şirketi'nin 01.01.2019-31.12.2019 hesap dönemi finansal tabloları üzerinde, davacı şirketin sorumlu denetçisi aracılığıyla yürütmüş olduğu bağımsız denetim çalışmasının, Bağımsız Denetim Standartları'na aykırılık teşkil ettiği, bağımsız denetim faaliyetinin Türk Denetim Standartları'na aykırı olarak yürütüldüğü ve mesleki yeterlik ve özen ilkeleri kapsamında kaliteli ve güvenilir bir denetim yapılmadığı anlaşıldığından,
<i>Dosya No</i>	16	
<i>Esas No</i>	2024/766	
<i>Ceza Tutarı</i>	104.493 TL	
<i>Sıra No</i>	2	Davacı şirket tarafından, hakkında 10 yıl içinde aynı şirket için toplam yedi yıl denetçi olarak seçilen denetçinin üç yıl geçmedikçe denetçi olarak yeniden seçilemeyeceği ile ilgili düzenlemeye aykırı davranıldığı
<i>Dosya No</i>	18	
<i>Esas No</i>	2024/533	
<i>Ceza Tutarı</i>	317.272 TL	
<i>Sıra No</i>	3	... Anonim Şirketi'nin 01.01.2018-31.12.2018 hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken TDS'ye aykırı olarak yürüttüğü anlaşıldığından gerek davalı idare inceleme raporuyla gerek dava konusu kurul kararında belirlenen bu aykırılıkların niteliği itibarıyla düzeltilmesi imkân dâhilinde bulunmaması nedeniyle,
<i>Dosya No</i>	19	
<i>Esas No</i>	2022/799	
<i>Ceza Tutarı</i>	95.769 TL	
<i>Sıra No</i>	4	... Anonim Şirketi'nin 01/01/2020-31/12/2020 hesap dönemine ait gerçekleştirilen inceleme neticesinde bağımsız denetim faaliyetleri ile ilgili olarak BDY, TMS/TFRS gibi düzenlemelere aykırı fiiller işlediğini, kurumca belirlenen standart ve formlara ve kurulca alınan genel ve özel nitelikteki kararlara aykırı hareket edilmiş olması nedeniyle
<i>Dosya No</i>	20	
<i>Esas No</i>	2024/84	
<i>Ceza Tutarı</i>	71.159 TL	
<i>Sıra No</i>	5	Yapılan denetim çalışmalarında, TDS çerçevesinde dürüstlük, tarafsızlık, bağımsızlık, mesleki yeterlilik ve özen, sır saklama, mesleğe uygun davranış ve diğer etik ilkelere uyulmaması, kaliteli ve güvenilir denetimler gerçekleştirilmemesi,
<i>Dosya No</i>	20/3	
<i>Esas No</i>	2022/301	
<i>Ceza Tutarı</i>	71.402 TL	
<i>Sıra No</i>	6	İnceleme raporunda yer alan tespitlerin Bağımsız Denetim Standartları'na (BDS'lere) ve Kalite Kontrol Standartları'na aykırılık teşkil ettiği anlaşılmakta olup; davacının, ... Sanayi ve Ticaret Limited Şirketinin 01/01/2017-31/12/2017 hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim
<i>Dosya No</i>	21/1	
<i>Esas No</i>	2022/297	

Ceza Tutarı	77.402 TL	faaliyetlerini gerçekleştirirken Bağımsız Denetim Yönetmeliğinin 41. maddesinin birinci fıkrasının (c) bendi uyarınca Türkiye Denetim Standartları çerçevesinde mesleki yeterlilik ve özen ilkesi kapsamında kaliteli ve güvenilir bir denetim gerçekleştirmediği sonucuna varıldığından,
Sıra No	7	belirlenen standart ve formlara ve Kurulca alınan genel ve özel nitelikteki kararlara aykırı hareket edildiği, bağımsız denetim faaliyetinin Türkiye Denetim Standartlarına (TDS) ve ilgili mevzuata uygun yürütülmediği, kaliteli ve güvenilir bir denetim ortaya konulmadığı, Bağımsız Denetim Yönetmeliğinin 21. maddesinin birinci fıkrasında "uygulama, mevzuat ve denetim tekniklerindeki güncel gelişmeler ışığında, mesleki bilgi ve beceriyi, denetlenen işletmelerin yeterli denetim hizmeti almalarını temin edecek bir seviyede tutmak ve TDS'ye uygun bir şekilde ve özen içinde hareket etmek" şeklinde tanımlanan mesleki yeterlik ve özen ilkesinin ihlal edildiği,
Dosya No	24	
Esas No	2023/1070	
Ceza Tutarı	95.769 TL	... A.Ş. 01.01.2018-31.12.2018 hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken TDS'ye aykırı olarak yürüttüğü anlaşıldığından gerek davalı idare inceleme raporuyla gerek dava konusu kurul kararında belirlenen bu aykırılıkların niteliği itibarıyla düzeltilmesi imkân dâhilinde bulunmaması nedeniyle
Sıra No	8	
Dosya No	29	
Esas No	2022/799	
Ceza Tutarı	95.769	

*Tablo yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1, *Uyarı* yaptırımı ile birlikte verilen İdari Para Cezalarının gerekçelerini ele almaktadır. Bu cezalar, genellikle bağımsız denetim süreçlerinde ortaya çıkan daha hafif düzeydeki ihlallerle ilişkilidir. Sebeplerin analizi aşağıdaki başlıklar altında şu şekilde yapılmıştır:

Denetim Standartlarına Aykırılık: Tabloya göre, bağımsız denetim faaliyetlerinin TDS uygun şekilde gerçekleştirilmediği 5 farklı durumda tespit edilmiştir (Sıra No 1, 3, 4, 6, 8). Bu ihlaller, denetçilerin *teknik yeterlilik ve mesleki özen* ilkelerine uygun bir denetim gerçekleştirmediğini göstermektedir.

Mesleki Etik İlkelerin İhlali: Etik ilkeler (dürüstlük, tarafsızlık, bağımsızlık, sır saklama gibi) 2 durumda ihlal edilmiştir (Sıra No 5, 7). Bu tür ihlaller, mesleğin *temel güvenilirlik ve tarafsızlık* ilkelerini olumsuz etkilemektedir.

Mevzuata Aykırılık: Denetçi rotasyonuna ilişkin düzenlemeye aykırı hareket edilmesi (Sıra No 2), bağımsız denetim faaliyetlerinin yasal düzenlemelere uyum konusunda zayıf kaldığını göstermektedir. Bu tür ihlaller, denetimin kurumsal yapısının ve güvenilirliğinin zedelenmesine yol açabilir.

Tablo 1'deki toplam 8 cezanın %62,5'i (5 ihlal), *denetim standartlarına aykırılık* ile ilgilidir. Bunun yanı sıra, *mesleki etik ilkelerin ihlali* 2 durumda (%25) ve *mevzuata aykırılık* ise 1 durumda (%12,5) gözlemlenmiştir. Bulgular, uyarı niteliğindeki idari para cezalarının ağırlıklı olarak TDS'ye aykırı uygulamalardan kaynaklandığını göstermektedir. Ayrıca bazı vakalarda denetçilerin mevzuat bilgisi, mesleki yeterliliği ve etik ilkelere bağlılığına ilişkin eksiklikler tespit edilmiştir. Bu durum, denetim süreçlerinin biçimsel bir zorunluluk hâline

gelmesiyle birlikte kamu güveni ve finansal raporlamanın güvenilirliğini zayıflatma riski taşımaktadır. Bağımsızlık ve tarafsızlık ilkeleri, etik değerlere bağlılığın temel unsurları olup yalnızca teknik yetkinliği değil, aynı zamanda mesleğin toplumdaki güven ve saygınlığını yansıtan önemli bir ölçüt olarak görülmektedir.

Tablo 2. Faaliyet İzninin Askıya Alınması İçerisindeki İdari Para Cezaları

<i>Dosya ve Ceza Tutarı Bilgileri</i>		<i>İdari Para Cezasının Sebebi</i>
<i>Sıra No</i>	1	... AŞ'nin 01/01/20...-31/12/20...ile 01/01/20...-31/12/20...hesap dönemi ve ... AŞ'nin 01/01/20...-31/12/20... hesap dönemine ait finansal tablolarına yönelik yürütülen bağımsız denetim faaliyetlerinin kalite güvence sistemi incelemeleri kapsamında KGK uzmanlarınca incelenmesi sonucunda düzenlenen 20/04/20... tarih ve ... sayılı İnceleme Raporunda tespit edilen mevzuata aykırılıklar ve denetime olan güveni sarsacak veya denetimi geçersiz kılacak derecede tarafsızlığın kaybedildiği ve olumsuz görüş bildirilmesi gerekirken kasıtlı olarak olumlu görüş bildirildiği sonucuna varılmasında etkili olan hususların somut, açık ve ayrıntılı olarak izah edilmesinin istenildiği; davalı idarenin, bağımsızlığın ve tarafsızlığın kaybedilmesi hususuna yönelik ara kararı cevabında belirtilen hususlar ve dosyada yer alan bilgi ve belgeler birlikte değerlendirildiğinde...
<i>Dosya No</i>	2	
<i>Esas No</i>	2023/3269	
<i>Ceza Tutarı</i>	70.389 TL	"tarafsızlığın kaybedildiği ve olumsuz görüş bildirilmesi gerekirken kasıtlı olarak olumlu görüş bildirildiği"
<i>Sıra No</i>	2	
<i>Dosya No</i>	3	
<i>Esas No</i>	2023/3254	
<i>Ceza Tutarı</i>	1.231 TL	Yapılan denetimin bağımsız denetim standartlarına aykırı olması
<i>Sıra No</i>	3	
<i>Dosya No</i>	4	
<i>Esas No</i>	2023/584	
<i>Ceza Tutarı</i>	95.769 TL	... tarafından hazırlanan denetim dosyasında 17 (on yedi) ayrı hususta Bağımsız Denetim Standartlarına aykırılık tespit edildiği ve dava konusu yaptırıma dayanak teşkil eden tüm fiillerin sübuta erdiğinin uzman inceleme raporuyla ortaya konulduğu
<i>Sıra No</i>	4	
<i>Dosya No</i>	20	
<i>Esas No</i>	2024/753	
<i>Ceza Tutarı</i>	104.493 TL	... Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi'nin 01.01.2018 - 31.12.2018 hesap dönemine ait finansal tablolarının bağımsız denetiminde mevzuata aykırılıklar tespit edildiğinden bahisle
<i>Sıra No</i>	5	
<i>Dosya No</i>	23	
<i>Esas No</i>	2022/799	
<i>Ceza Tutarı</i>	95.769 TL	Bağımsız Denetim Yönetmeliğinin 41. maddesinin birinci fıkrasının (c) bendi ³ uyarınca Türkiye Denetim Standartları çerçevesinde mesleki yeterlilik ve özen ilkesi kapsamında kaliteli ve güvenilir bir denetim gerçekleştirmediği,
<i>Sıra No</i>	6	
<i>Dosya No</i>	24	
<i>Esas No</i>	2022/301	
<i>Ceza Tutarı</i>	71.402 TL	
<i>Sıra No</i>	7	

³ Yapılan denetim çalışmalarında, TDS çerçevesinde dürüstlük, tarafsızlık, bağımsızlık, mesleki yeterlilik ve özen, sır saklama, mesleğe uygun davranış ve diğer etik ilkelere uyulmaması, kaliteli ve güvenilir denetimler gerçekleştirilmemesi (BDY md. 41/1-c).

Dosya No	25	Türkiye Denetim Standartları çerçevesinde mesleki yeterlilik ve özen ilkesi kapsamında kaliteli ve güvenilir bir denetim gerçekleştirmediği, 01/01/2017-31/12/2017 hesap dönemi finansal tablolarının bağımsız denetiminde BDY, TMS/TFRS gibi mevzuata aykırılıklar tespit edildiğinden,
Esas No	2022/297	
Ceza Tutarı	71.402 TL	
Sıra No	8	... şirketin, yürüttüğü denetim faaliyetinde 68 farklı noktada eksik ve hatalı denetim uygulaması yanında incelemede bulunan şirket hakkında işletmenin sürekliliğine yönelik hiçbir prosedür uygulanmaması ve hiçbir değerlendirmede de bulunulmaması nazara alındığında, davacının denetim görevini mevzuata uygun olarak yerine getirmedeği sonucuna varıldığı
Dosya No	26	
Esas No	2022/119	
Ceza Tutarı	56.018 TL	
Sıra No	9	... tarihinden bu tarafa bağımsız denetim faaliyetinde bulunan davacı şirket tarafından, 2019 yılında 3 farklı şirkete ait İcra İflas Kanunu kapsamında düzenlenen denetim raporlarının davalı idarece incelenmesi sonucu tespit edilen aykırılıklar nedeniyle
Dosya No	27	
Esas No	2021/1860	
Ceza Tutarı	61.681 TL	
Sıra No	10	... işlemlerinin geçerli finansal raporlama çerçevesine aykırı bir şekilde gerçekleştirilmesi gibi finansal tabloların genelini etkileyen birçok önemli yanlışlığın KGK uzmanları tarafından tespit edilmiş olmasına karşın mesleki şüphecilğe aykırı bir şekilde bağımsız denetim kuruluşu tarafından hiçbir denetim prosedürü uygulanmaması ve herhangi bir tespitle bulunulmaması, ayrıca bağımsız denetim kuruluşu tarafından denetimi yapılan dönemde sermayesinin yaklaşık %84'ü karşılıksız kalan ve takip eden dönemde finansal yükümlülüklerini yerine getiremeyecek derecede mali yapısı bozulduğundan
Dosya No	28	
Esas No	2022/120	
Ceza Tutarı	67.617 TL	
Sıra No	11	
Dosya No	29	... sayılı inceleme raporu sonucunda, ilgili mevzuatta yer alan düzenlemelere aykırılıklarda bulunulduğunun tespit edilmesi sebebiyle ...
Esas No	2022/125	
Ceza Tutarı	56.018 TL	
Sıra No	12	
Dosya No	32	... sayılı uzman inceleme raporunun hazırlanarak davalı idareye sunulması üzerine denetçinin gerçekleştirmiş olduğu denetim kapsamında Bağımsız Denetim Yönetmeliği'nin 41/1-c maddesine aykırı hareket ettiği gerekçesiyle
Esas No	2021/1672	
Ceza Tutarı	77.402 TL	
Sıra No	13	... sayılı "İnceleme Raporu" ile söz konusu rapordaki tespitlere istinaden yapılan savunmaların değerlendirilmesi neticesinde, İnceleme Raporunda belirtilen mevzuata aykırılıkların işlendiği ve yapılan denetimin BDY'nin 41. maddesinin birinci fıkrasının (c) bendi uyarınca TDS'ler çerçevesinde mesleki yeterlilik ve özen ilkesi kapsamında kaliteli ve güvenilir olarak gerçekleştirilmediği nedeniyle
Dosya No	35	
Esas No	2021/66	
Ceza Tutarı	67.617 TL	
Sıra No	14	
Dosya No	39	BDY'nin 39'uncu maddesinin ikinci fıkrası uyarınca 31/07/2015 tarihinde sona eren hesap dönemine ait finansal tabloların bağımsız denetim faaliyetlerinde tespit edilen ve mevzuata aykırılık tespit edildiğinden ...
Esas No	2020/1869	
Ceza Tutarı	12.336 TL	

*Tablo yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 2, faaliyet izninin askıya alınması ile verilen idari para cezalarının sebeplerini detaylandırmaktadır:

Bağımsızlık ve Tarafsızlık İhlalleri: Bağımsızlık ilkesinin ihlal edildiği durumlar tabloda 2 kez gözlemlenmiştir. Özellikle, olumsuz görüş bildirilmesi gereken durumlarda kasıtlı olarak olumlu görüş verilmesi gibi etik ihlaller (Sıra No 1 ve 2), denetim sürecinin güvenilirliğini zedelediği için bu ihlaller önemli yaptırımlarla sonuçlanmıştır. Bu durum, bağımsız denetim mesleğinin temel değerlerinden olan tarafsızlık ilkesi açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır.

Denetim Standartlarına Uygunsuzluk: Denetim faaliyetlerinin TDS' ye aykırı olması 6 ayrı ihlalde tespit edilmiştir (Sıra No 3, 4, 6, 7, 12, 13). Bu ihlaller, özellikle *mesleki yeterlilik ve özen* ilkelerinin ihlali nedeniyle raporlama kalitesinin düşmesine ve denetim kullanıcılarının yanıltılmasına yol açmaktadır. Bu durum, denetçilerin standartlara uyum konusunda yeterince eğitilmiş olmadıklarını veya süreçleri ihmal ettiklerini göstermektedir.

Kapsamlı Eksiklikler ve Önemli Hatalar: Denetim faaliyetlerinde kapsamlı eksikliklerin ve hataların bulunması, tabloya göre 3 kez gözlemlenmiştir (Sıra No 8, 10, 11). Özellikle, “68 farklı noktada eksik ve hatalı uygulama” gibi ciddi kusurlar, denetim süreçlerindeki sistematik sorunlara işaret etmektedir. Mesleki şüpheciliğe aykırı bir şekilde bağımsız denetim kuruluşu tarafından hiçbir denetim prosedürü uygulanmaması ve herhangi bir tespitte bulunulmaması ve işletmenin sürekliliği gibi kritik prosedürlerin tamamen göz ardı edilmesi, mesleki sorumluluğun ihlal edildiğini ortaya koymaktadır.

Finansal Tablo Hataları ve Şeffaflık İhlalleri: Finansal raporlama çerçevesine aykırı denetim uygulamaları ve finansal tabloların geneline yayılan hatalar, 3 ayrı durumda belirlenmiştir (Sıra No 5, 9, 14). Bu ihlaller, finansal bilgi kullanıcılarının güvenilir bilgiye erişimini zorlaştırmakta ve denetim sürecinde mesleki yeterliliğin eksikliğini yansıtmaktadır.

Tablo 2'e göre, toplam 14 cezanın %43'sü (6 ihlal) *denetim standartlarına uyumsuzluk* nedeniyle verilmiştir. *Bağımsızlık ve tarafsızlık* ihlalleri %14 (2 ihlal), *kapsamlı eksiklikler ve hatalar* %21,5 (3 ihlal) ve *finansal tablo hataları* %21,5 (3 ihlal) oranlarında ortaya çıkmıştır. Faaliyet izninin askıya alınmasına neden olan cezaların temelinde, bağımsız denetim süreçlerinde tekrarlayan standart ihlalleri ve yapısal denetim yetersizliklerinin yer aldığı görülmektedir. Özellikle TDS ve ilgili etik ilkelere aykırı uygulamalar, birçok vakada ortak payda olarak öne çıkmaktadır. Denetim sürecinde mesleki yeterlilik, prosedürel uygunluk ve raporlama tutarlılığı gibi niteliklerin ihmal edilmesi hem denetim kalitesini hem de denetim kuruluşlarının kurumsal itibarını zedelemektedir. Ayrıca, bazı denetçilerin bağımsızlık ve tarafsızlık ilkelerini ihlal ederek yanıltıcı görüş bildirmesi, teknik yetersizlik içerisinde rapor düzenlemesi ve sürekli denetim sorumluluğunu ihmal etmesi hem etik hem de sistemsel düzeyde denetim zaaflarını ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, faaliyet izninin askıya alınması, sadece düzenleyici bir yaptırım değil, aynı zamanda mesleki yeterliliği güçlendirmeye yönelik denetim otoritesinin müdahale aracı olarak düşünülebilir.

Tablo 3. Faaliyet İzninin İptal Edilmesi İçerisindeki İdari Para Cezaları

<i>Dosya ve Ceza Tutarı Bilgileri</i>		<i>İdari Para Cezasının Sebebi</i>
<i>Sıra No</i>	<i>I</i>	Bağımsız denetim yönetmeliğine aykırı faaliyette bulunma

Dosya No	4	
Esas No	2017/642	
Ceza Tutarı	16.652 TL	
Sıra No	2	konkordato talebinde bulunan işletmeye ilişkin olarak hazırlanan makul güvence raporunda, bir kısım hesaplarda tutarsızlık bulunduğu, bu tutarsızlığa karşı herhangi bir denetim prosedürünün uygulanmadığının, bir kısım hesapların, alacaklandırma ve borçlandırılması hususunda bulunan belirsizliğe ilişkin değerlendirme içeren herhangi bir çalışma kağıdının bulunmadığının, mutabakat formu bulunan alacaklı şirketin ortakları ile hakkında rapor hazırlanan işletmenin ortaklarının benzer olduğu, dolayısıyla adı geçen şirket ile ilişkili taraf olup olmadığına yönelik herhangi bir değerlendirmenin bulunmadığının, yine alacaklı bir başka şirketin ilişkili taraf niteliğinde olup olmadığına yönelik herhangi bir değerlendirmenin bulunmadığının, "önemli yanlışlık" risklerinin belirlenmediğinin, yevmiye kayıtlarının doğruluğuna ve tamlığına ilişkin herhangi bir prosedür uygulanmadığının, raporda stokların varlığının denetim personeli tarafından tespit edildiği ifade edilmiş olmasına rağmen buna ilişkin bir çalışma kağıdının bulunmadığının, bilanço ve mizandaki dönem sonu tutarı ile vergi beyannamesindeki tutar arasında bulunan çelişkiye yönelik herhangi bir denetim prosedürünün uygulanmadığının anlaşıldığı
Dosya No	5	
Esas No	2023/50	
Ceza Tutarı	95.769 TL	
Sıra No	3	
Dosya No	6	İncelenen şirket hakkında işletmenin sürekliliğine yönelik hiçbir prosedür uygulanmaması ve hiçbir değerlendirmede de bulunulmaması da nazara alındığında, davacının denetim görevini mevzuata uygun olarak yerine getirmede sonucuna varıldığı
Esas No	2022/120	
Ceza Tutarı	67.617 TL	
Sıra No	4	... Sanayi Ticaret Anonim Şirketi'nin 31.12.2017 tarihinde sona eren yıllık hesap dönemine ait finansal tabloların denetiminin bağımsız denetim kuruluşu olarak davacı şirket tarafından gerçekleştirildiği, bu denetime yönelik olarak sorumlu denetçi tarafından hazırlanan denetim dosyasının davalı kurum uzmanlarınca incelendiği ve ... tarih ve ... sayılı uzman inceleme raporunun hazırlanarak davalı idareye sunulması üzerine denetçinin gerçekleştirmiş olduğu denetim kapsamında Bağımsız Denetim Yönetmeliği'nin 41/1-c maddesine aykırı hareket ettiği gerekçesiyle
Dosya No	28	
Esas No	2021/1672	
Ceza Tutarı	77.402 TL	
Sıra No	5	... A.Ş.'nin 01/01... /31/12/... hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken TDS'ye aykırı olarak yürüttüğü anlaşıldığından gerek davalı idare inceleme raporuyla gerek dava konusu kurul kararında belirlenen bu aykırılıkların niteliği itibarıyla düzeltilmesi imkân dahilinde bulunmaması nedeniyle
Dosya No	33	
Esas No	2020/1871	
Ceza Tutarı	77.402 TL	
Sıra No	6	Bağımsız Denetim Standartları'na (BDS'lere) aykırılık teşkil ettiği, davacı şirketin, ... Birliği'nin 01/08/2014-31/07/2015 hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken TDS'ye aykırı olarak yürüttüğü anlaşıldığından
Dosya No	34	
Esas No	2020/1869	
Ceza Tutarı	12.336 TL	
Sıra No	7	... A.Ş.'nin 01.08.2015-31.07.2016 hesap dönemine ait finansal tabloları üzerinde bağımsız denetim faaliyetlerini gerçekleştirirken TDS'ye aykırı olarak yürüttüğü anlaşıldığından gerek davalı idare inceleme raporuyla gerek dava konusu kurul
Dosya No	35	
Esas No	2020/1752	

Ceza Tutarı	32.560 TL	kararında belirlenen bu aykırılıkların niteliği itibarıyla düzeltilmesi imkân dâhilinde bulunmaması nedeniyle
----------------	-----------	---

*Tablo yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 3, *faaliyet izninin iptal edilmesi ile birlikte verilen idari para cezalarının sebeplerini* detaylandırmaktadır. Bu sebepler, bağımsız denetim faaliyetlerindeki eksiklikler ve uyumsuzlukları yansıtmaktadır. Tabloda yer alan ihlal sebeplerinin sistematik analizi, aşağıdaki başlıklar altında detaylandırılmıştır:

Denetim Standartlarına Uyumsuzluk: Tablo 3’te yer alan cezaların çoğunluğu, denetim faaliyetlerinin TDS ve BDS’na uygun şekilde gerçekleştirilmemesi nedeniyle verilmiştir (Sıra No 1, 5, 6, 7). Bu ihlaller arasında finansal tabloların hatalı denetlenmesi ve belirlenen standartlara aykırı uygulamalar dikkat çekmektedir. Özellikle, denetim faaliyetlerindeki yanlışlıkların “*düzeltilmesi mümkün olmayan*” nitelikte olduğu durumlar, bağımsız denetimin güvenilirliğini olumsuz etkilemektedir.

Kritik Denetim Prosedürlerinin Uygulanmaması: İncelenen şirketlere yönelik kritik prosedürlerin tamamen göz ardı edilmesi 2 ihlalde tespit edilmiştir (Sıra No 2, 3). Örneğin, işletmenin sürekliliği değerlendirmesi gibi temel prosedürlerin uygulanmaması veya raporlama hatalarına karşı gerekli önlemlerin alınmaması, denetim kalitesindeki eksikliklere işaret etmektedir.

Mevzuata Aykırılık: BDY 41/1-c maddesine aykırı hareket edilmesi ve mevzuata uygun denetim gerçekleştirilmemesi, tabloda 1 kez görülmektedir (Sıra No 4). Bu tür ihlaller, denetim süreçlerinin mevzuata uyum açısından yetersiz olduğunu göstermektedir.

Tablo 3’te yer alan toplam 7 cezanın %57’i (4 ihlal) *denetim standartlarına uyumsuzluk* ile ilişkilidir. Bunun yanı sıra, *denetim prosedürlerinin uygulanmaması* %29 (2 ihlal) ve *mevzuata aykırılık* %14 (1 ihlal) oranlarında tespit edilmiştir. Faaliyet izninin iptaliyle sonuçlanan idari para cezaları, bağımsız denetim sürecinde TDS’ye aykırılıklar, mevzuata uyumsuzluklar ve etik ilke ihlallerinin yaşandığını ortaya koymaktadır. Vakaların çoğunda, denetimlerin TDS’ye uygun şekilde yürütülmediği, önemli yanlışlıkların dikkate alınmadığı, yeterli denetim kanıtının toplanmadığı, iç kontrol sistemine ilişkin bulguların göz ardı edildiği ve süreklilik ilkesinin ihmal edildiği belirlenmiştir. Bu durum, düzenleyici otorite tarafından en ağır yaptırımlardan olan faaliyet izninin iptaliyle sonuçlandırılmıştır.

Bağımsız denetçilere ve denetim kuruluşlarına uygulanan idari para cezalarının gerekçeleri üzerine yapılan bu araştırma kapsamında yapılan değerlendirmeler, *uyarı kapsamındaki* cezaların daha çok TDS’ye aykırı uygulamalardan ve etik ilkelere bağlılıktaki eksikliklerden kaynaklandığını göstermektedir. *Faaliyet izninin askıya alınması*, tekrarlayan standart ihlalleri ve mesleki yetersizliklerle ilişkilendirilirken; faaliyet izninin iptali ise denetim standartlarının ağır biçimde ihlal edilmesi, önemli yanlışlıkların dikkate alınmaması ve süreklilik ilkesinin ihmal edilmesi gibi en ciddi zaafılara dayandırılmaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, bağımsız denetçi ve denetim kuruluşlarına uygulanan idari para cezalarının gerekçelerini inceleyerek, bu cezaların bağımsız denetim süreçlerindeki ihlal türleri ile ilişkisini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma, 29 mahkeme kararından elde edilen verilere dayanarak yürütülmüş ve içerik analizi yöntemiyle üç farklı yaptırım türü olan *uyarı*, *faaliyet izninin askıya alınması* ve *faaliyet izninin iptal edilmesi yaptırımları* çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bulgular, bağımsız denetim süreçlerindeki etik ve teknik standart ihlallerinin yaygınlığına dikkat çekmektedir.

Çalışma bulguları, idari para cezalarının büyük ölçüde *bağımsızlık ve tarafsızlık ihlalleri*, *denetim standartlarına uyumsuzluk* ve *mesleki özen eksikliği* gibi temel sorunlardan kaynaklandığını göstermiştir. *Uyarı kapsamındaki cezalar* ise %62,5 oranında denetim standartlarına aykırılık, %25 oranında etik ihlallerden kaynaklanmaktadır. *Faaliyet izninin askıya alınması* cezalarının %43'ü denetim standartlarına uyumsuzluk, %21,5'i kapsamlı eksiklikler ve hatalar ile ilişkilidir. *Faaliyet izninin iptali* cezalarının %57'i yine denetim standartlarına uyumsuzluk nedeniyle verilmiş olup önemli prosedürlerin uygulanmaması ve mevzuata aykırılık diğer önemli ihlal türleridir.

Araştırma sonuçları, bağımsız denetim süreçlerinde yalnızca denetim standartlarının (TDS ve BDS) gerekliliklerine hâkim olmama, temel denetim prosedürlerini uygulamada eksiklik gösterme ve denetim faaliyetlerinde yeterli kanıt toplama gibi teknik bilgi eksikliklerinin değil aynı zamanda etik ilkelere ve düzenlemelere uyum sorunlarının da varlığını ortaya koymaktadır. Denetim süreçlerindeki bu ihlaller finansal tabloların güvenilirliğini zedelemekte ve paydaşların doğru karar alma süreçlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca, mesleki şüphecilik ve mesleki özen eksikliği, bağımsız denetim faaliyetlerinin kalitesini önemli ölçüde düşürmektedir.

Bu bağlamda, bağımsız denetim faaliyetlerinin etkinliğini artırmak için birkaç öneri sunulabilir. İlk olarak, denetim standartlarına uyumun artırılmasına yönelik mesleki eğitim programlarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, bağımsız denetçilerin etik ilkeler ve mesleki sorumluluklar konusunda daha güçlü bir farkındalık geliştirmeleri sağlanmalıdır. Son olarak KGK, denetim süreçlerini daha sıkı bir şekilde gözetleyerek, mesleki standartların ihlallerini en aza indirecek politikalar geliştirmesinin daha fazla olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma, bağımsız denetim faaliyetlerindeki ihlallerin kapsamını ve bu ihlallerin mesleki standartlarla olan ilişkisini açıklayarak literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak, çalışmanın yalnızca mahkeme kararlarına dayalı olması, gelecekte daha geniş bir veri seti ile gerçekleştirilecek çalışmalar için bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Bu alandaki gelecekteki araştırmalar, bağımsız denetim süreçlerinin etkinliğini artırmaya yönelik daha kapsamlı çözüm önerileri geliştirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Alataş, A. (2024a). Denetim raporlarındaki denetçi görüşlerinin okunabilirliği üzerine bir inceleme: Borsa İstanbul yakın izleme pazarı örneği. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, (24)72, 171–196. <https://doi.org/10.55322/mbdakis.1403575>
- Alataş, A. (2024b). Kripto varlıkların raporlanmasında yeni dönem: BOBİ FRS 2021 güncellemesinin analizi. *The Journal of Accounting and Finance*, (104), 27–52. <https://doi.org/10.25095/mufad.1479636>
- Alataş, A., & Kılıç, İ. (2018). Özet tablolar ile BOBİ FRS ve TMS/TFRS arasındaki farkların karşılaştırılması. *The Journal of Academic Social Science*, 6(64), 453–478.
- Armağan, R. (2015). Yönetmelik yargıda vergi davalarının hukuki niteliği: Tam yargı ve iptal davası tartışmaları. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 127–145.
- Bağrıaçık, A., & Tekinsoy, M. A. (2022). Tam yargı davası özelinde idari yargıda dava açma süresi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3), 585–618.
- Bozkurt, P. (2016). Denetim kavramı ve denetim anlayışındaki gelişmeler. *Denetişim*, 12, 56–62.
- Can, S. (2017). İdari para cezası. *TAAD*, 7(29), 407–430.
- Canatan, B. (2011). *İdare hukuku* (3. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Çağlayan, R. (2020). *İdari yargılama hukuku* (12. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çengil, S. (2024). Türkiye’de ve dünyada bağımsız denetim. *İzmir Dayanışma Dergisi*, 7(1), 111–116. <https://dayanismadergisi.com/index.php/dayanisma/article/view/2445>
- De Fuentes, C., Illueca, M., & Pucheta-Martinez, M. C. (2015). External investigations and disciplinary sanctions against auditors: The impact on audit quality. *Series*, 6(1), 313–347. <https://doi.org/10.1007/s13209-015-0127-0>
- Deniz, G., & Aydın, Y. (2024). 2013–2017 dönemlerinde Türkiye’de bağımsız denetçi ve bağımsız denetim kuruluşlarının durumu. *Social Sciences Studies Journal*, 4(20), 2483–2494.
- Erdoğan, M. (2002). Muhasebe, denetim ve bağımsız denetimin gerekliliği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 3(1), 51–63.
- Erken, H. (2016). Denetimde “bağımsızlık” kavramı. *Denetişim*, 1(1), 16–27.
- Gözler, K., & Kaplan, G. (2011). *İdare hukuku dersleri*. Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.
- Haberal, Z. (2024). Bağımsız denetim gözetimi: 2020–2022 yılları KGK ve uluslararası inceleme raporlarının karşılaştırılması. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 72(1), 239–258. <https://doi.org/10.55322/mbdakis.1457202>
- Karacan, S., & Uygur, R. (2016). Tekdüzen muhasebe sistemi ve uluslararası denetim standartları ile uyumlu denetim ve raporlama. *Kocaeli: Umuttepe Yayınları*.
- Karadeniz, Y. (2019). Türkiye’de bağımsız denetim sistemindeki gelişmeler: Denetim kuruluşlarında çalışan denetçilere yönelik bir araştırma. *The Journal of Accounting and Finance*, (83), 173–192. <https://doi.org/10.25095/mufad.579954>
- Kaval, H. (2008). Uluslararası finansal raporlama standartları (IFRS/IAS) uygulama örnekleri ile muhasebe denetimi (3.baskı). Ankara: Gazi Kitapevi.
- Kestane, A. (2022). Denetçi niteliklerinin bağımsız denetim kalitesi üzerindeki rolü: Hatay ilinde bir uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 24(MODAVICA Özel Sayısı), ÖS331–ÖS352. <https://doi.org/10.31460/mbdd.1052941>
- Kılıç, İ., & Alptekin, T. (2023). Muhasebe meslek mensuplarının almış olduğu meslekten çıkarma disiplin cezalarının yargı kararları bağlamında değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 25(1), 150–181. <https://doi.org/10.31460/mbdd.1108490>

- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170–189.
- Özbek, A. (2020). Türkiye’de bağımsız denetim sürecinin geçmişten günümüze yansımaları. Ş. Sevim (Ed.), *Güncel işletmecilik araştırmaları-5 içinde* (79–95). Ankara: Eğitim Yayınları.
- Quick, R., & Warming-Rasmussen, B. (2002). Disciplinary observance and sanctions on German and Danish auditors. *International Journal of Auditing*, 6(1), 133–153.
- Sak, R., Sak, İ. T. Ş., Şendil, Ç. Ö., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227–256.
- Selimoğlu, S. K., & Yeşilçelebi, G. (2014). The effect of professional commitment on independent audit quality: A research of independent auditors. *The Journal of Accounting and Finance*, (64), 27–52. <https://doi.org/10.25095/mufad.396489>
- Selimoğlu, S. K., Özbireckli, M., & Uzay, Ş. (2017). *Bağımsız denetim* (2. baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Mevzuat Kaynakları

Bağımsız Denetim Yönetmeliği, (BDY)

İdari Yargılama Usulü Kanunu, (İYUK)

https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/Diger/KGK_2023_Yili_Faaliyet_Raporu-07_05_2024.pdf (Erişim Tarihi: 30.10.2024).

İtalyan Polisiye Edebiyatında Mektup Roman Türü: Komiser Montalbano ve Müfettiş Negro

Deniz Dilşad Karail Nazlıcan¹

ÖZET

Polisiye edebiyat, gizem ve gerilim unsurlarıyla okuru sürükleyici bir anlatının içine çekmesinin yanı sıra, toplumsal yapıları ve insan psikolojisini derinlemesine analiz eden bir türdür. İncelemeye konu olan eser, İtalyan edebiyatının önde gelen polisiye yazarlarından Andrea Camilleri ve Carlo Lucarelli'nin ortak çalışması olan *Acqua in bocca* (Kırmızı Balık Cinayeti) başlıklı romanıdır. Eser, Camilleri'nin ünlü karakteri Komiser Montalbano ve Lucarelli'nin dikkat çekici karakteri Müfettiş Grazia Negro'yu bir araya getirerek, mektup romanı tekniğiyle aktarılan bir polisiye anlatı sunmaktadır. Mektup formu ise karakterler arası ilişkileri ve bireylerin içsel çatışmalarını ortaya çıkarırken, anlatının hem biçimsel hem de tematik yönlerine yenilikçi bir katkı sunar. Bu çalışmada, mektup roman formunun yazılı iletişim yoluyla okurla kurduğu doğrudan etkileşim aracılığıyla, karakterlerin içsel dünyalarını derinlikli ve samimi bir biçimde yansıtmaya potansiyeli incelenecektir. Ayrıca, mektup formunun romandaki işlevi, karakterlerin psikolojik çözümlemelerine katkısı ve polisiye anlatıya etkisi ele alınarak, mektup roman türünün polisiye edebiyata kazandırdığı yenilikler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İtalyan polisiyesi, Mektup Roman, Montalbano, Grazia Negro, *Acqua in bocca*.

Epistolary Novel in Italian Detective Fiction: Inspector Montalbano and Detective Negro

ABSTRACT

Detective fiction, while drawing the reader into a captivating narrative through elements of mystery and suspense, also serves as a genre that deeply analyzes social structures and human psychology. The work under analysis is *Acqua in bocca* (Water in the mouth), a collaborative novel by two prominent figures in Italian detective literature, Andrea Camilleri and Carlo Lucarelli. The novel brings together Camilleri's renowned character Inspector Montalbano and Lucarelli's compelling Detective Grazia Negro, presenting a detective story conveyed through the epistolary technique. The epistolary form reveals the relationships between characters and their inner conflicts, contributing innovative dimensions to both the structural and thematic aspects of the narrative. This study examines the potential of the epistolary form to reflect characters' inner worlds with depth and intimacy through direct engagement with the reader via written communication. Furthermore, it explores the function of the epistolary form within the novel, its contribution to the psychological

¹ İletişim Yazarı: dilsad.karail@istanbul.edu.tr, Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü İtalyan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-8964-7745.

(Makale Gönderim Tarihi: 07.01.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1615187](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1615187)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

analysis of the characters, and its impact on the detective narrative, thereby evaluating the innovations the epistolary novel brings to the detective fiction genre.

Keywords: Italian Detective Fiction, Epistolary Novel, Montalbano, Grazia Negro, *Acqua in bocca*.

1. GİRİŞ

Polisiye edebiyat, modern edebiyatın en popüler ve geniş okur kitlesine ulaşan türlerinden biri olarak, suç, adalet, suçluluk ve masumiyet gibi evrensel temaları ele alır. Bu tür, yalnızca gerilim ve gizem dolu bir olay örgüsü sunmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal yapıları ve bireylerin psikolojik derinliklerini irdeleyen bir anlatı sağlar. Edebî açıdan, polisiye anlatıların toplumun ahlaki ve etik normlarına dair eleştirel bir bakış sunduğu ve bireylerin sosyal ilişkiler ile kurumsal yapılarla olan etkileşimlerini çözümlediği görülmektedir.

Mektup-roman formu ise polisiye edebiyat içerisinde yenilikçi bir bileşen olarak öne çıkar. Polisiye türünün doğrudan ve aksiyon odaklı yapısı içinde, mektup formunun yavaşlatıcı ve derinleştirici etkisi, anlatıya farklı bir boyut kazandırır. Yazılı iletişim üzerinden kurulan bu anlatı yapısı, hem karakterlerin iç dünyalarını hem de toplumsal ve siyasi bağlamları daha ayrıntılı bir şekilde okura yansıtır. Bu bağlamda, mektup formunun polisiye edebiyata sunduğu imkânların ve sınırlamaların incelenmesi, türün anlatısal çeşitliliğine katkı sağladığı alanların belirlenmesini mümkün kılar.

Andrea Camilleri ve Carlo Lucarelli'nin birlikte kaleme aldığı *Acqua in bocca* romanı, mektup biçiminde yazılmış nadir İtalyan polisiye eserlerden biridir. Bu roman, Camilleri'nin Sicilya'ya özgü toplumsal yapıları ve mizahi üslubuyla, Lucarelli'nin karanlık ve psikolojik derinliklere odaklanan tarzını bir araya getirir. Her iki yazarın İtalyan polisiye edebiyatındaki saygın konumları, eserin tür içindeki yerini belirginleştirir. Toplumsal eleştiriler, adalet arayışı, suç ve suçluluk gibi temalar, yazarların genel eserlerindeki belirgin öğeler olarak dikkat çeker.

Mektup-roman formunun edebî işlevleri, özellikle karakterlerin psikolojik çözümlemelerinde ve içsel çatışmalarının aktarımında belirginleşir. Bu form, olay örgüsüne ve karakter gelişimine yaptığı katkılarla, polisiye türüne özgü geleneksel anlatı yapılarından ayrılır. Ayrıca, yazılı iletişim üzerinden kurulan bu anlatı biçimi, polisiye türünde alışılmış olan hızlı ve aksiyon odaklı anlatımı dönüştürerek okura farklı bir deneyim sunar.

Acqua in bocca romanı, mektup formunun polisiye edebiyat içindeki yenilikçi kullanımlarını analiz etmek açısından kapsamlı bir örnek teşkil eder. Karakterler arası yazılı iletişim, olay örgüsünün ilerleyişinde işlevsel bir rol oynarken, aynı zamanda anlatının temposunu ve duygusal derinliğini belirler. Camilleri ve Lucarelli'nin genel üslup ve tematik tercihleriyle romanın stilistik bağlamda taşıdığı ortaklıklar ve farklılıklar, eserin

İtalyan polisiye edebiyatındaki yerini anlamak için zengin bir karşılaştırmalı analiz imkânı sunar.

Polisiye edebiyatta mektup formunun sağladığı katkılar kadar, bu formun sınırlamaları da dikkate değerdir. Geleneksel polisiye anlatıya göre daha kişisel ve yavaşlatıcı bir yapıya sahip olan mektup roman, olay akışı ve gerilim unsurlarının dengelenmesinde farklı bir yaklaşım gerektirir. Bu bağlamda, mektup formunun polisiye türüne sunduğu olanaklar ve doğurduğu zorluklar, türün anlatı çeşitliliği üzerindeki etkileriyle birlikte değerlendirilir.

Bu çerçevede, mektup roman formunun polisiye edebiyat içindeki işlevleri, hem anlatısal hem de tematik düzeylerde türün sınırlarını genişletmektedir. *Acqua in bocca* romanı üzerinden yapılacak çözümlemeler, mektup formunun polisiye anlatıya kazandırdığı yenilikçi boyutları ortaya koyması hedeflenmektedir. Camilleri ve Lucarelli'nin İtalyan polisiye edebiyatındaki etkileri, toplumsal eleştiriler ve adalet arayışına dair anlatı pratikleri bağlamında değerlendirildiğinde, mektup formunun tür içindeki katkılarının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

2. İTALYAN POLİSİYE EDEBİYATINDA İKİ İSİM: ANDREA CAMILLERİ VE CARLO LUCARELLI

Polisiye anlatının doğuşunun, pozitivist anlayışın hakim olmaya başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzandığı açıktır. Pozitivizm, gerçeği araştırma çabası içerisinde, akıl ve bilimle doğrulanmayan her türlü unsuru reddetmiştir. Bu düşünsel ve kültürel akım, bireyleri mantıksal ve bilimsel yöntemlerin uygulanmasına yönlendirmiştir. Bu bağlamda, polisiye romanın bu dönemde ortaya çıkması, kabul görmesi ve gelişmesi için elverişli koşulların sağlandığını belirtmek yerinde olacaktır. Pozitivist anlayış, insan bilgisinin merkezine bilimsel akılclığı yerleştirerek, yalnızca bir felsefi doktrin olmanın ötesine geçmekte ve edebî alanlarda, özellikle de polisiye roman türünde derin bir etki yaratmaktadır. Bu doğrultuda, polisiye roman, bilim ve mantık temellerine dayanan yeni toplumsal yapının bir yansıması haline gelmektedir. Polisiye anlatılar, bu yeni toplumun karakteristik özelliklerini sergileyerek, gerçeklik algısını şekillendirmekte ve bireylerin düşünsel süreçlerine yön vermektedir. Nitekim bu türün yaratıcı örneklerini sunan her yazar, eserlerinde bilimsel yasaların kullanımını benimseyerek, mantıksal çıkarımların ve sistematik analizlerin önemini vurgulamaktadır. Bu durum, polisiye romanların kurgusal yapısının yanı sıra, karakterlerin eylemlerinin ve hikâyenin gelişiminin de bilimsel bir çerçevede değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Ancak unutmamak gerekir ki polisiye edebiyatın doğuşu, sadece edebî bir fenomen olmanın ötesinde, aynı zamanda önemli sosyal dönüşümlerle de yakından ilişkilidir. Bu dönüşümlerden biri de kapitalist yaşam biçiminin bir hedef olarak görülmeye başlanması ve buna bağlı olarak sanayinin gelişmesiyle şekillenen büyük şehirlerin ortaya çıkmasıdır. Modernleşen şehirler, beraberinde kalabalık bir nüfus getirerek dinamik bir yaşam alanı oluştururken, aynı zamanda suç oranlarının, şiddetin ve cinayetlerin artmasına zemin hazırlamaktadır. Bu durum, polisiye anlatıların içeriğini ve tematik unsurlarını derinden etkilemiş; şehir hayatının karmaşası ve insan doğasının karanlık yönleri, bu türdeki

eserlerde sıklıkla sorgulanan ve işlenen temalar haline gelmiştir. Başta İngiliz ve Fransız polisiye anlatılarının bu türün öncü eserleri arasında yer aldığını vurgulamamız gerekir. Nitekim Siegfried Kracauer (1997), *Il romanzo poliziesco* başlıklı çalışmasında şöyle aktarır:

Edgar Allan Poe, bu evrim üzerinde kayda değer bir etki yapmıştır; çünkü eserleri, dedektif figürünü ilk kez net bir şekilde tasvir ederek, entelektüel heyecana etkili bir ifade kazandırmıştır. Poe'nun izlediği çizgide, sadece birkaç isim vermek gerekirse, Conan Doyle ve onun Sherlock Holmes romanları serisi, Gaboriau, Sven Elvestad, Maurice Leblanc, Paul Rosenhayn gibi yazarlar bulunmaktadır. Ayrıca, Otto Soyka, Frank Heller ve Gaston Leroux gibi dışarıdan gelen yazarların romanları da bu bağlamda anılabilir. Bu eserler, belirgin estetik ve nesnel farklılıklarına rağmen, özellikle tek bir anlam katmanına ait olup, aynı biçimsel yasaların gerekliliklerine uymaktadır (s. 17).

Polisiye anlatının İtalya'daki yolculuğu, öncü eserlerin çevirileriyle hareketlenmiştir. Sanatın ülkeler arasındaki yolculuğu da benzer süreçlerden geçmiştir; bu süreçler, eserlerin yorumlanması, doğrudan uygulanması ve/veya kopyalanması şeklinde gerçekleşmiştir. Sanatsal üretim, karşılaşılan talep doğrultusunda dönüşerek, yaratıldığı toplumun kültürel bağlamı ve yaşam biçimi ile örtüşen bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu nedenle, günümüzde İtalyan polisiye türünü tanımlayan terim “romanzo giallo” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu terim, İtalya'ya özgü polisiye romanı ifade etmekte olup, aynı zamanda dünya genelindeki ilk polisiye anlatıların çevirilerini okuyarak etkilenen yazarların, zamanla kendilerine ait özgün bir anlatı biçimi geliştirdiklerinin bir göstergesidir. Polisiye romanın İtalya'daki doğuşu, eleştirmenler tarafından 1929 yılına, Arnoldo Mondadori'nin ünlü “romanzi gialli”² (sarı romanlar) serisinin yayımlanmasıyla ilişkilendirilse de, bu tarihin arkasında, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın üçüncü on yılına kadar uzanan bir ön tarih yatmaktadır. Bu dönemde, gizem, cinayet ve soruşturma gibi gelecekteki polisiye romanının belirleyici unsurlarını içeren eserler kaleme alındığı bilinmektedir. Bu tür, başlangıçta yalnızca yazılı eserlerle sınırlı kalmayıp, zamanla çeşitli kitle iletişim araçları aracılığıyla daha geniş bir ifade yelpazesine yayılmıştır. İlk olarak radyo ve sinema ürünlerinde kendine yer bulan polisiye, ardından çizgi romanlar ve televizyon yapımlarında da önemli bir yer edinmiştir.

Polisiye türünün temel nesnesi, bir suçun ve bu suça karışan karakterlerin (suçlu veya kurban olarak) tanımlanmasıdır. Daha spesifik bir şekilde, suç unsurlarının yanı sıra, suçun aydınlatılmasına yönelik soruşturmanın anlatımı da türün önemli bir bileşeni haline

² Polisiye roman türü, İtalya'da “romanzo giallo” terimiyle tanımlanmakta olup, bu terim yalnızca bu ülkeye özgüdür. 1929 yılında Mondadori yayınevi tarafından yayımlanan ilk dört cilt, bu türün başlangıcını işaret etmektedir. Yayınevi, bu yeni serinin kapak rengi olarak dikkat çekici bir sarı tonu seçmiştir; bu seçim, dönemin estetik anlayışını ve okur ilgisini yansıtmak açısından anlamlıdır. [...] Ardından, Mediolanum, Sonzogno ve Nerbini gibi birçok yayınevi, kendi gizem kitapları serilerinde “giallo” terimini kullanarak, bu renk ve tür arasında kurulan ilişkiyi pekiştirmiştir. Sonuç olarak, “romanzo giallo” terimi, İtalyan polisiye edebiyatının kendine özgü kimliğini oluştururken, aynı zamanda bu türün popülaritesini artırmıştır (“Difesa di un colore”; <https://www.vigata.org/bibliografia/colore.shtml>, Çevrimiçi: 23.10.2024).

geldiğinde “polisiye” terimi kullanılmaktadır. Polisiye türünün çeşitli nesneleri nedeniyle, bu tür, sıklıkla bilim kurgu (örneğin, Isaac Asimov’un *Robot* serisi) ve tarihi roman (örneğin, Umberto Eco’nun *Gülün Adı*) gibi diğer edebî türlerle örtüşme eğilimindedir.

İtalya’da polisiye edebiyatın doğuşunu ele alırken, Andrea Camilleri’nin “Difesa di un colore” başlıklı yazısında sunduğu bilgiler önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Camilleri, İtalyan polisiyesinin tarihsel ve kültürel bağlamını derinlemesine inceleyerek, türün evrimine katkı sağlayan unsurları ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, yazarın görüşleri, polisiye romanın İtalya’daki doğuşu ve gelişim sürecini anlamak için kritik bir çerçeve sunmaktadır:

İtalyan giallo’sunun yeniden doğuşunu simgeleyen iki tarih, türün evrimindeki kritik aşamaları işaret etmektedir. 1957 yılında Carlo Emilio Gadda’nın *Quer pasticciaccio brutto de via Merulana* başlıklı eseri yayımlanır. Söz konusu eser cilt olarak basılmadan önce İtalya’nın o dönem önemli süreli yayınlarından olan *Letteratura* dergisinde 1946-47 yılları arasında okurla buluşur ve geniş bir okur kitlesi tarafından ilgi görür. Gadda’nın bu eseri, polisiye anlatının sınırlarını zorlayarak, yalnızca bir suç hikâyesinin ötesine geçmekte, derin toplumsal ve kültürel sorgulamalar içermektedir. Diğer önemli tarih ise 1961 yılıdır; bu tarihte Leonardo Sciascia, *Il giorno della civetta* adlı romanını yayımlayarak İtalyan polisiye edebiyatına katkıda bulunmuştur. Sciascia’nın eseri, adaletin ve toplumsal düzenin sorgulanmasına dair derin bir eleştiri sunarak, türün entelektüel derinliğini artırmıştır. (çevrimiçi: <https://www.vigata.org/bibliografia/colore.shtml>, Erişim tarihi: 23.10.2024).

Çalışmanın odağını oluşturan *Acqua in bocca* başlıklı polisiye anlatı, İtalyan polisiye edebiyatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuş olan dünya çapında tanınmış yazarlar Andrea Camilleri ve Carlo Lucarelli tarafından 2010 yılında kaleme alınmıştır. Andrea Camilleri ve Carlo Lucarelli, yalnızca eserleriyle değil, aynı zamanda İtalyan polisiye anlatılarının biçimsel ve tematik evriminde sağladıkları katkılarla da dikkate değer bir konumda yer almaktadırlar. Her iki yazarın edebî profilleri ve eserlerine değinmek, araştırmayı derinleştirecektir.

Andrea Camilleri (1925-2019), Güney İtalya’nın sosyo-ekonomik ve özellikle siyasi yaşamına dair tüm özellikleri çok katmanlı bir anlatım tarzıyla ele alan, Sicilya kökenli bir yazardır. Eserlerinde, bu karmaşık sosyal dinamikleri derinlemesine inceleyerek, okuyucularına bölgenin kültürel ve toplumsal yapısını aydınlatan bir perspektif sunmaktadır. Leonardo Sciascia’nın desteğiyle otuz yıl sonra ilk eserlerini yayımlamıştır. Andrea Camilleri’nin yazar olarak kariyerinin başlangıcı, 1970’li yılların sonu ile 1980’li yılların başına denk gelmektedir. Bu dönemde yayımlanan *Il corso delle cose* (Şeylerin Gidişi) ve *Un filo di fumo* (Bir Duman İzi) adlı eserleri, onun edebî kariyerinin temel taşlarını oluşturmuştur. Üçüncü eseri *La strage dimenticata* (Unutulmuş Katliam) ise, Camilleri’nin edebiyatındaki belirgin temaları daha da geliştiren bir yapıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilk üç romanda, Camilleri’nin eserlerini şekillendiren bazı önemli unsurlar

öne çıkmaktadır. Bilhassa, Sicilya'nın sosyo-kültürel gerçeklerine derin bir bağ kurması ve tarihsel ile toplumsal konulara yönelik eğilimi, yazarın anlatım tarzını belirleyen unsurlardır. Bu yönüyle, Camilleri, hem yerel hem de evrensel boyutta önemli bir edebî figür haline gelmiştir. Özellikle *Il corso delle cose* romanında, mafyanın varlığı ve etkisi, öykünün karanlık atmosferini oluştururken, eser, Sicilya'nın tarihsel ve sosyal yapısına dair derinlemesine bir inceleme sunmaktadır.

Yazarın dünyaca tanınan karakteri Komiser Montalbano'nun polisiye serüveni ise 1994 yılında *La forma dell'acqua*³ (Suyun Şekli) romanının yayımlanmasıyla başlar. Komiser Montalbano'nun başından geçen serüvenler neredeyse her zaman Sicilya'nın belirgin mekânları ve atmosferleri içinde hayat bulmaktadır. Montalbano karakteri, kurnazlığı, mizah anlayışı ve yerel dil kullanımıyla dikkat çekmektedir. Camilleri, Montalbano aracılığıyla, hem Sicilya'nın zengin kültürel dokusunu yansıtmış hem de bu bölgeye özgü sosyal dinamiklere ışık tutmuştur. Yıllar boyunca, bu alaycı komiserin yürüttüğü cinayet soruşturmaları, Sicilya'nın büyümlü atmosferiyle birleşerek birçok okuyucu için çekici hale gelmiştir.

Camilleri'nin eserlerinde yer alan İtalyanca ve Sicilya diyalektiğinin harmanlandığı bir dil kullanımı okurları hikâyenin içine çekerken, aynı zamanda Montalbano karakterini ve Sicilya'nın kültürel özelliklerini daha da derinleştirir. Sonuç olarak, Montalbano, yalnızca bir dedektif değil, aynı zamanda Sicilya'nın kimliğini temsil eden bir figür haline gelmiştir ve bu durum, Camilleri'nin eserlerinin geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır.

Parmalı yazar Carlo Lucarelli (1960-), İtalyan polisiye edebiyatının çok yönlü yazarlarından biridir. Yazarlığının yanı sıra televizyon sunucusu, radyo programcısı, editör, gazeteci, senaryo yazarı ve çizer olarak çeşitli alanlarda eserler yaratmaktadır. Edebiyat alanında bilhassa polisiye romanları ve senaryoları ile tanınan yazar, bu türdeki eserleriyle İtalyan edebiyatına önemli katkılarda bulunmaktadır. Yazınsal üretiminde, tarihsel olayları ve toplumsal meseleleri harmanlayarak derinlemesine karakter analizleri sunmakta, böylece okurlarına zengin ve çok katmanlı bir deneyim yaşatmaktadır. Aynı zamanda radyo

³ Andrea Camilleri, 1994 yılında Sellerio yayınevi aracılığıyla yayımladığı *La forma dell'acqua* (Suyun Şekli) adlı eseriyle baş karakteri komiser Montalbano'yu edebiyat dünyasına tanıtmıştır. Bu eser, okuyucular arasında oluşan güçlü bir ağızdan ağıza etkiyle önemli bir ticari başarı elde etmiştir. Ancak Camilleri, Montalbano karakterinin yalnızca bir anlatı unsuru olarak tasvir edilmesinden hoşnut kalmamış ve bu nedenle 1996 yılında *Il cane di terracotta* (Terrakotta Köpek) adlı ikinci kitabı kaleme almıştır. Yazar, bu eseri aracılığıyla dedektifin karakterini daha derinlemesine işleyerek, okuyucuların ilgisini çekmeyi hedeflemiştir; başlangıçta bu çalışmanın serinin son kitabı olması planlansa da, Elvira Sellerio ile kurduğu yakın dostluk nedeniyle serinin devam etmesine karar verilmiştir. Montalbano serisinin popüleritesi, 1998 yılından itibaren yabancı dillere yapılan çeviriler ve 1999'dan itibaren televizyon uyarlamalarıyla daha da artmıştır. Bu uyarlamalar, uluslararası alanda birçok ülkede yayımlanarak geniş bir izleyici kitlesine ulaşmıştır. Ancak, bazı eleştirmenler, ticari başarının edebî değeri azaltabileceği görüşünü benimseyerek Camilleri'yi, eğlence amaçlı bir tür yazar olarak değerlendirmeye almışlardır. Bu durum, yazarın eserlerinin belli bir çevre tarafından küçümsenmesine neden olmuş, onu tür yazarları arasına yerleştirmiştir. Bununla birlikte, Montalbano serisi, yalnızca eğlencelik bir içerikten öte, derinlikli karakter analizleri ve sosyo-kültürel eleştiriler sunarak okuyucularına zengin bir deneyim sağlamaktadır. Bu yönüyle Camilleri'nin eserleri, İtalyan edebiyatında önemli bir yer edinmiş ve uluslararası alanda da dikkate değer bir etki yaratmıştır (Simona Demontis, "Bibliografia tematica sull'opera di Andrea Camilleri", *Quaderni Camilleriani*, numero speciale, 2021, Università degli studi di Cagliari, çevrimiçi: <https://www.fondoandreamilleri.it/biografia/>, Erişim tarihi: 23.10.2024).

ve televizyon programlarıyla da geniş kitlelere ulaşan Lucarelli, İtalyan edebiyatının çağdaş temsilcileri arasında önemli bir konum elde etmiştir.

Nitekim Lucarelli, polisiye türüne getirdiği yenilikçi yaklaşımla, “gizem edebiyatı” olarak da adlandırılan bir alt türün de öncüsü olmuştur. Onun eserlerinde gizem, yalnızca suçun çözülmesiyle sınırlı kalmaz; gündelik yaşamın, siyasetin, toplumun ve insan doğasının belirsiz ve rahatsız edici yönlerinde de kendini gösterir. Onun anlatı dünyası, bu çok katmanlı gizem olgusuna odaklanarak, hem yazılı metinlerinde hem de görsel ve işitsel medya aracılığıyla aktardığı hikâyelerde derinlik kazanır. Böylece Lucarelli, edebiyat ve medya arasındaki sınırları aşan üretimiyle, çağdaş İtalyan edebiyatında özgün ve etkili bir anlatı evreni kurmaktadır. Bu bağlamda, Elisabetta Bacchereti (2004), Carlo Lucarelli ile gerçekleştirdiği söyleşiden yazarın şu ifadelerine yer verir:

Lucarelli: Ben bir gizem yazarıyım. Artık belirli bir tür fikri kalmadı, sürekli bir evrim içinde. Bana “polisiye” yazarı denmesi sorun değil, çünkü bir tanımın şu ya da bu şekilde olması önemli değil. “Polisiye yazarı” olduğumu söylediğimde okuyucunun ne anladığına bağlı. Eğer Agatha Christie’yi düşünüyorsa, o ben değilim.

Bacchereti: Ama belki Andrea Camilleri’yi düşünüyorsa da değilsin...

Lucarelli: Hayır, o da değil. Örneğin, anlatacak hikâyeler seçmem gerektiğinde, şu anda yeni bir roman üzerinde düşündüğüm gibi, “Şimdi şöyle bir hikâye anlatacağım” gibi bir sorun ortaya koymam. Kesinlikle aklıma gizemli ve karanlık bir hikâye gelir, insanın ve olayların karanlık tarafıyla ilgili bir şeyler. Ve benim bunu anlatma şeklim, kesinlikle olayları yavaş yavaş keşfetmek olacaktır. Sonrasında bu bir aşk hikâyesi mi yoksa bir cinayet mi, bu ikincil bir mesele (s. 179).

Lucarelli, kaleme aldığı anlatılarında farklı dedektif karakterlerini kurgulamıştır: Faşist dönemde geçen anlatıların başkahramanı Komiser De Luca⁴ ile başarılı televizyon uyarlamalarında yer alan Müfettiş Coliandro⁵ ; ayrıca serinin ilk iki romanından uyarlanan iki filmde görülen Müfettiş Grazia Negro ilk akla gelenler arasındadır (Salibra, 2009: s.

⁴ “Özellikle Komiser De Luca, kendisine adanan ilk romanlarda Faşist hareketin yükselişini ve çöküşünü deneyimlemektedir. *L'estate torbida* (1991), tam anlamıyla Cumhuriyetçi dönemde geçerken, *Carta bianca* (1990) 1945’te, Salò Cumhuriyeti’nin son günlerinde geçmektedir. Bu dönemde De Luca, mucizevi bir şekilde antifaşist tasfiyelerden kurtulmuş ve Togliatti’ye suikast düzenlenen, Bartali’nin sarı mayosuyla hatırlanan İtalya’da bir soruşturma yürütmektedir.” (Crovi, 2020, s. 173).

⁵ Aynı zamanda “Komik, ironik ve grotesk unsurlar da İtalyan polisiye edebiyatının her zaman değişmez bir parçası olmuştur.” (Crovi, 2020, s. 189). Lucarelli’nin yarattığı bir diğer dedektif karakteri Müfettiş Coliandro buna örnek verilebilir. Nitekim “Carlo Lucarelli, içsel komik gücüne yer açabilmek için, abartılı, sakar ve çizgi romanvari bir antikahraman olan Coliandro’yu yaratmak zorunda kalmıştır; ona eşlik eden ise en az onun kadar tuhaf ve eksantrik Nikita’dır.” (Crovi, 2020, s. 190). Müfettiş Coliandro için Crovi (2020) şu bilgileri aktarır: “Lucarelli, Müfettiş Coliandro’nun maceralarını Bologna’da kurgulamıştır. Coliandro, 1991 yılında *I delitti del Gruppo 13* adlı eserdeki Nikita hikâyesinde ilk kez sahneye çıktığı andan itibaren, zamanla hırsızlar, uyuşturucu satıcıları, hackerlar, naziler, teröristler ve mafyalarla mücadele etmek durumunda kalmıştır; bu durum, 1993’teki *Falange armata* ve 1994’teki *Il giorno del lupo* eserlerinde somutlaşırken, Lucarelli’nin metinlerinden Onofrio Catacchio tarafından çizilen *Coliandro* adlı çizgi roman serisiyle de pekiştirilmiştir. Ölçsüz ve rahatsız edici bir polis olan Coliandro, zaman zaman Hammett ve Chandler’ın dedektiflerine benzer sert ve modern bir dile sahiptir; ancak aynı zamanda dikkatsiz ve gürültücü bir karakter olarak da öne çıkmaktadır” (s. 381).

288). *Acqua in bocca*'da da Camilleri'nin karakteri Komiser Montalbano ile ortak çalışmalar yürüten bir müfettiş olarak karşımıza çıktığından önemlidir. Lucarelli, Müfettiş Negro'nun anakahramanı olduğu bir roman serisi yayımlamıştır. Bu seri, *Lupo Mannaro*, *Almost Blue* (1996), *Un giorno dopo l'altro* (2000) ve *Il sogno di volare* (2013) gibi eserleri içermektedir. Lucarelli'nin bu romanları, birer polisiye anlatı olmanın ötesinde, insan doğasının karanlık yönlerini ve toplumun derinindeki çatışmaları ele alarak türe edebî bir derinlik kazandırmaktadır. Lucarelli'nin polisiye anlatılarına dair aktardığı bilgilere değinen Salibra (2009), yazarın şu anekdotuna yer verir:

Polisler üzerine yazıyorum çünkü onları, büyük polisiye yazarı De Angelis'in 'insan kalbinin gizemi' olarak tanımladığı olguyu, bir çevreyi ya da bir kenti analiz etmek ve anlatmak için ideal karakterler olarak görüyorum. Suç temaları üzerine yazmamın nedeni ise nesnelerin karanlık yüzü, şehirlerin ve bireylerin gizli yönleriyle ilgilenmemdir. Gerilim unsurlarını tercih etmem ise okuyucuyu sürekli bir belirsizlik içinde tutan güçlü anlatılara duyduğum ilgiden kaynaklanmaktadır (s. 287).

Bilhassa *Almost Blue*, karakterler arası ilişkilerin karmaşıklığını ve sosyal bağlamın birey üzerindeki etkisini sorgulayan bir yapıya sahipken, bu eserlerin genelinde Lucarelli, toplumsal eleştiriyi mizahi bir dille harmanlayarak okuyucuya düşündürücü bir deneyim sunmaktadır. Ayrıca, karakter derinliği ve anlatım biçimi açısından, İtalyan polisiye edebiyatının zenginliğine önemli bir katkı sağlamakta ve bu bağlamda edebiyatın, toplumsal dinamikleri yansıtmaya işlevini başarıyla yerine getirmektedir.⁶ Bu noktada Bacchereti (2004), Lucarelli'nin şu ifadelerine yer verir:

İtalyan gerçekliği, özellikle polisiye romanla anlatılabilir. Eğer bir biyografi uydurmak, bir kuşak romanı yazmak zorunda kalsaydım, herhangi bir tür yazarı olmayan bir yazar gibi, bir Baricco romanı gibi bir roman yazmak isteseydim ve bunu biraz gerçekçi bir şekilde anlatmak isteseydim (ve bu artık bir Baricco romanı olmazdı), benim yaşımdaki birinin hikâyesini, sadece özel bir hikâye değil, aynı zamanda başka perspektiflere de açık bir hikâye, örneğin politik bir fikre açık bir hikâye anlatmak isteseydim, eminim ki bir gizeme daldırdım. Hemen yolsuzluk ve başka şeyler bulurdum. Hikâyeyi biraz daha genişletirsem, bir noktada bir ceset bulurum, gizemli bir ceset, bir şeyler yolunda gitmeyen bir şey (s. 183).

Bu çerçevede Lucarelli'nin eserleri, yalnızca bireysel hikâyelerin ötesine geçerek, İtalya'nın toplumsal, siyasi ve kültürel yapısındaki karmaşıklıkları da görünür kılar. Yazarın polisiye türünü bir anlatı aracı olarak kullanması, toplumsal gerçekliğin çok katmanlı doğasını irdeleme imkânı sunmakta; böylece polisiye, salt bir eğlence unsuru olmaktan çıkarak, eleştirel ve analitik bir bakış açısının taşıyıcısı hâline gelmektedir.

⁶ İlgili eser hakkında detaylı bilgi için bkz. (Crovi, 2002, "A proposito di Lupi Mannari, iguane e pit bull..", Storia del giallo italiano, ss. 381-887).

Luvarelli'nin anlatılarında ortaya çıkan bu yaklaşım, İtalyan edebiyatında polisiye türünün güncel ve dinamik bir temsil alanı olarak yeniden konumlanmasına katkı sağlamaktadır.

3. İTALYAN POLİSİYE EDEBİYATINDA MEKTUP ROMAN ÖRNEĞİ: *ACQUA IN BOCCA*

Roman, 2010 yılında İtalya'da yayımlanmış olup, Güliz Akyüz Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilerek 2011 yılında Sel Yayıncılık tarafından *Kırmızı Balık Cinayeti* başlığıyla basılmıştır. Romanın içeriğine geçmeden önce, Camilleri ve Lucarelli'nin tercih ettiği başlığın arka planını ele almak yerinde olacaktır.

Romanın İtalyanca başlığı olan *Acqua in bocca*, bir deyimdir ve mecazi anlamda “sessiz kalma” ya da “sükûnete davet” şeklinde yorumlanabilmektedir. Bu “sessizliğe davet”, özellikle bir sırrın saklanması ya da belirli bir bilginin gizli tutulması gerekliliğini ifade eder. Dolayısıyla, bu başlığın romana yüklediği anlamın, tematik düzlemde olayların örtbas edilmesine ya da gizliliğin önemine vurgu yaptığı söylenebilir.

Güney İtalya'nın sosyo-kültürel, tarihsel ve politik yapısında suç, suçluluk, cinayet gibi unsurların kaçınılmaz bir şekilde var olduğu bilinmektedir. Zira, İtalyan polisiyesi denildiğinde zihinlerde beliren ilk olgu, genellikle “mafya” yapılanmasıdır. Nitekim, bu organize suç yapılanmasını eserlerinde açık bir biçimde ilk ele alan da yine Leonardo Sciascia'dır. “Acqua in bocca” deyiminin sessizliğe davet olarak yorumlanmasına imkân tanıyan bir diğer kavram da “omertà” kavramıdır. İtalyan polisiye romanlarını okuyanların ya da Mario Puzo'nun aynı adlı romanından uyarlanan ve Coppola tarafından 1972 yılında çekilen *Baba* filmini izleyenlerin oldukça aşına olduğu bu kavram, İtalyan mafyasında “sessizlik yemini” anlamına gelir ve mafyanın temel etik kurallarından biri olarak kabul edilir. Bu kavram, bireylerin suç örgütleriyle ilgili bilgi paylaşmaktan kesinlikle kaçınmasını, yani dış dünyaya karşı tam bir sessizlik içinde kalmalarını zorunlu kılar. “Omertà”ya uymak, sadece polis ya da devlet yetkililerine değil, herhangi bir üçüncü kişiye de bilgi vermemeyi içerir ve bu yemini bozanlar ağır cezalara çarptırılabilir. Bilhassa Sicilya kültürü ile özdeşleşen bu kavram, suç örgütlerinin faaliyetlerini gizli tutarak güçlerini korumalarına olanak tanır. Bu terim üzerine gerçekleştirdiği araştırmaları titizlikle kaleme alan Maria Pia Di Bella (2011), *Dire o Tacere in Sicilia Viaggio alle radici dell'omertà* başlıklı kitabında aynı soruyu yöneltir:

Omertà teriminin anlamı nedir? Nuovo Vocabolario di Traina'ya göre, omertà kelimesi “omu” (insan) kökünden türetilmiş olup, ‘insan olmanın niteliği’ anlamını taşımaktadır. Siciliyalı ünlü halkbilimci Giuseppe Pitrè'ye göre, omertà'nın temel unsuru ve dayanağı sessizliktir; bu olmaksızın insan, insan olma vasfını yitirecek ve üstünlüğünü sürdüremeyecektir; Adalet'in önünde açığa çıktığında ise onun sert yaptırımlarıyla yüzleşmek zorunda kalacaktır. Bu bağlamda, adalet karşısında birey ne konuşmalı ne de konuşulmalıdır, zira bu durum, onun itibarını ve onurunu zedeleyecektir; nitekim sağlam bir itibar,

onurun temelini oluşturur. Ancak 1986 yılından itibaren birçok mafya mensubu, adalet önünde konuşmaya başlamış, Maxiprocesso⁷ öncesi ve sonrasında ‘sessizlik duvarı’⁸ni aşarak, ünlü ‘onur kodu’nun bir parçası olan bu sessizlik geleneğini ihlal etmiştir (s. 71-72).

Roman başlığının mecazi anlamının ötesindeki doğrudan anlamı incelendiğinde, “ağızdaki su” şeklinde bir çeviri elde edilmektedir. Bu bağlamda, bu anlamı “omertà” kavramıyla ilişkilendirdiğimizde, anlatının iki farklı unsuru ile bağlantılı olduğu vurgulanabilir: birincisi, gizli sırları örtbas etmeyi amaçlayan yasadışı bir örgütün varlığı; ikincisi ise kurbanlarını boğarak öldüren bir kadın katilin mevcudiyetidir.

Bu bağlamda, romanın içeriğine dair bilgi vermek gerekmektedir. *Acqua in bocca* romanı, 27 Mayıs 2006 gecesi, Bologna şehir merkezindeki bir apartman dairesinde bir erkek cesedinin bulunması olayını konu alır. Ceset, mutfakta, başına plastik bir torba geçirilmiş halde yerde yatmaktadır; yalnızca tek ayağında bir ayakkabı vardır ve hemen yanında birkaç ölü kırmızı balık bulunmaktadır. Soruşturma kısa süre içerisinde Müfettiş Grazia Negro’ya devredilir. Müfettiş Negro, kurbanın (Arturo Magnifico) aslen Vigata kökenli olması nedeniyle, soruşturmada destek almak amacıyla Sicilya’da görev yapan Komiser Salvo Montalbano ile iletişime geçme gereği duyar. Bu süreçte, müfettişin dikkatini çeken ve onu alarma geçiren birçok tuhaf olay meydana gelir.

Anlatıda olay örgüsü, mektup-roman türünde kurgulanmıştır. Okur, olayın gelişimini Müfettiş Negro ile Komiser Montalbano arasında gerçekleşen yazışmaların yanı sıra soruşturma sürecinde düzenlenen çeşitli belgeler — Görev Raporu, Bulgu Özeti, Tanık İfadesi Tutanağı, Gazete Haberleri ve Adli Tıp Raporu gibi resmi evraklar — aracılığıyla takip eder. Bu bağlamda, anlatı, olayların ve kanıtların mektup ve belgesel türündeki yazılı dokümanlar yoluyla sunulmasıyla dikkat çeker; böylece okur, olayların seyrine hem karakterlerin perspektifinden hem de belge dilinin nesnelliği üzerinden tanıklık eder.

Bu noktada mektup-roman türünün temel özelliklerine odaklanılması gereklidir. Bu tür, anlatının ilerleyişini ve olayların aktarımını karakterler arasında gerçekleşen mektuplaşmalar üzerinden şekillendirir. Anlatının yapısal ve içeriksel çerçevesi, mektuplar aracılığıyla inşa edilir; böylece okuyucu, olayları karakterlerin kişisel bakış açıları ve yazılı ifadeleri üzerinden deneyimler. Mektubun, bireysel ve son derece özel bir iletişim aracı olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, bu formun edebî bağlamda kullanımı, yazarın anlatının belirli ayrıntılarına daha derinlemesine odaklanabilmesine imkân tanıdığı ifade edilebilir. Farklı bir ifadeyle, mektup biçiminin edebî bağlamda kullanımı, yazarın,

⁷ Maxiprocesso, İtalya’da 1986-1987 yılları arasında gerçekleştirilen, organize suçla mücadele amacıyla düzenlenen büyük bir davayı ifade eder. Bu dava, özellikle Sicilya mafyası olan Cosa Nostra’nın üst düzey üyelerine karşı açılmıştır ve 474 sanığın yargılandığı bir süreçtir. Maxiprocesso, İtalyan adalet sisteminde dönüm noktası niteliği taşımakta olup, mafya üyelerinin ifadesi ve şahitlik yapmasıyla birlikte, mafyanın faaliyetlerinin ve yapısının kamuoyuna daha fazla ifşa edilmesine olanak tanımıştır. Bu süreç, aynı zamanda mafyaya karşı yürütülen savaşın bir parçası olarak kabul edilmekte ve İtalya’daki organize suçla mücadelede önemli bir adım olarak tarihe geçmiştir. Dava sırasında, birçok sanık mahkum olmuş, bazıları ise ağır cezalara çarptırılmıştır. Maxiprocesso, aynı zamanda adalet sisteminin zayıflıklarını ve mafya karşısındaki güçsüzlüğünü de gözler önüne sermiştir.

karakterlerin duygusal boyutlarını, onları harekete geçiren güdüleri ve toplumsal statülerini ayrıntılı bir şekilde yansıtmaya olanak tanır.

Türün yapısı gereği hibrit bir anlatı sunduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu alternatif anlatı yöntemi, karakterlerin iç dünyalarının ve gizli yönlerinin daha derinlikli bir biçimde açığa çıkmasına olanak tanır. Türün tarihsel gelişimine bakıldığında Umberto Eco'nun editörlüğünde yayımlanan *Storia della civiltà europea* başlıklı serinin "Il Settecento Letteratura e Teatro" başlıklı sayısında şu bilgiler aktarılır:

18. yüzyıl boyunca mektup-roman türü, modern okuyucunun artan hakikat arayışını karşılayabilen yeni bir edebî iletişim aracı olarak ön plana çıkmıştır. Mektup, doğrudanlığı sayesinde kurgu ile gerçeği uzlaştırmak için en uygun biçimdir; zira, benliğin en özgün ve samimi boyutunu, yani duygular dünyasını yansıtır. Mektup-roman, anlatı yapısı tamamen ya da kısmen mektuplardan oluşan özgün bir roman türüdür. [...] Bu türün en dikkate değer örnekleri arasında Montesquieu, Claude-Prosper Jolyot de Cr  billon, Samuel Richardson, Jean-Jacques Rousseau, Tobias Smollett, Johann Wolfgang von Goethe, Restif de la Bretonne, Pierre-Ambroise-François Choderlos de Laclos,   tienne Pivert de S  nancour, Mme de Sta  l ve Ugo Foscolo gibi yazarların eserleri bulunmaktadır. Bu yazarların romanları birbirinden oldukça farklı olsa da, türün özgül nitelikleri sayesinde açık bir biçimde diğer roman türlerinden ayrılarak mektup-roman kategorisine d  ahil edilebilir. [...] Anlatı yapısına göre, mektup-roman türü iki ana tipe ayrılabilir. "Saf" ya da "  er  evesiz" olarak adlandırılan türde yalnızca mektuplar yer alır; karakterler arasındaki özel ili  şkilerin dışındaki olaylara dair nesnel bir ses veya dı   anlatım bulunmaz. [...] Diğer tür ise, mektupların yanı sıra dı   anlatımın (  er  evenin) yer aldığı bir yapıya sahiptir; ancak bu türde de olaylar ve serüvenler ya bütünüyle yoktur ya da son derece sınırlı bir alanda işlenir. [...] Mektup-roman türünde çeşitlilik gösteren diğer bir parametre ise mektupları yazan karakter sayısıdır: Tek bir karakterin sesiyle yazılmış Portekiz Mektupları (eserin başkarakteri olan rahibe) ile Jean-Jacques Rousseau'nun Yeni Heloise'indeki (Julie, ou la Nouvelle H  lo  se) farklı kişiler arasında geçen mektuplar buna örnektir. Mektup-roman türünün uzun ve çeşitli tarihinde, tek bir sesin çoklu sese, ardından Goethe ve Foscolo ile tekrar başlangıçtaki yalnız sesin egemen olduğu yapıya dönüşünü içeren döngüsel bir evrimi izlemek mümkündür. [...] (  evrimi  i: [https://www.treccani.it/enciclopedia/il-romanzo-epistolare_\(Storia-della-civilt  C3%  0-europea-a-cura-di-Umberto-Eco\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/il-romanzo-epistolare_(Storia-della-civilt  C3%  0-europea-a-cura-di-Umberto-Eco)/), Erişim Tarihi: 4.11.2024).

Bu bilgiler ışığında, *Acqua in bocca* başlıklı polisiye romanın, söz konusu türün belirgin özelliklerini taşıdığını vurgulamak gerekir. Nitekim alıntıda da ifade edildiği üzere, mektuplar başta olmak üzere çeşitli belge, tutanak ve benzeri yazışmalardan oluşan eserin, "saf" ve "  er  evesiz" bir şekilde kaleme alındığına dikkat çekmek yanlış olmayacaktır.   yle ki romanda, iki karakter arasındaki mektuplaşmalar aracılığıyla kurulan ili  şkinin dışında, aktarılan olaylara dair nesnel ve dı   bir ses yer almaz. Dahası romandaki

mektupların çoklu ses yapısı, polisiye anlatının doğasıyla yakın bir temas kurulmasına da imkan sağlamaktadır.

İlk mektup “Bologna Emniyet Müdürlüğü Özel Polis Teşkilatı” yazılı antetli kağıda Baş Müfettiş Grazia Negro tarafından yazılmıştır:

ALICI: Kişiye özel teslim. Doktor Salvo Montalbano/Vigata Komiserliği
KONU: Kırmızı Balık Cinayeti hakkında bilgi talebi.

Sevgili Meslektaşım, Sana kişisel inisiyatifimi kullanarak, büro amirimin ve emniyet müdürlüğünün bilgisi dışında yazıyorum. Hemen söylemeliyim ki, konuda adı geçen durumla ilgili tamamen farklı bir varsayımım var ve bunu kesinlikle kabul etmeyeceklerini biliyorum. Bununla beraber bilgin olmalı ki yürüttüğüm soruşturmalarda sadece yetkilerimin elimden alınmasıyla kalmayıp amirlerim tarafından açık bir şekilde engellendim. [...] Sana, olay yerine ilk ulaşan polis ekibinin raporunu, onaylanmış ilk soruşturma belgelerini ve bunlara ek olarak elimizde bulunan bulguların kopyasını iletiyorum. [...] Not: Seni biraz tanıyorsam ve sahip olduğun ünü boşuna kazanmadıysan bana yardım edeceğine eminim... (Camilleri ve Lucarelli, 2011, s. 5).

Alıntıda, anlatının doğrudan gizem unsurlarının ön planda olduğu bir başlangıç yapıldığı görülür. Bilhassa eserin başlığını oluşturan “Kırmızı Balık Cinayeti” ifadesinin mektubun konu kısmında yer alması, okurun dikkatini derhal eserin gizemli atmosferine yönlendirmektedir. Bu tanım, cinayet ve gizemin anlatının temel dinamikleri olduğunu vurgular. Nitekim başlığın bu biçimde kullanımı, eserin genel kurgusunun ve ele alacağı konunun tanıtımında önemli bir işlev üstlenmekte, okuyucunun hikâyenin gelişimine dair beklentilerini şekillendirmektedir. Ayrıca, polisiye serüvenin başlangıcında, eserin her iki yazarının imza karakterleri tanıtılmakta; bu karakterler aracılığıyla aralarındaki mesleki ve arkadaşlık ilişkisine dair ilk izlenimler sunulmaktadır. Bu bağlamda, karakterler arasındaki dinamiklerin ve etkileşimlerin, hikâyenin gelişimi üzerinde nasıl bir etki yaratacağına dair önemli ipuçları verilmektedir.

Mektup yapısını benimseyen anlatı toplamda yirmi altı yazışmadan oluşmaktadır. Karakterler arasındaki iletişimi sağlayan bu yazışmalar, aralara yerleştirilen diğer belgeler (görev raporları-adli tıp raporu-gazete haberleri-fotoğraflar vb.) aracılığıyla geliştirilir:

Bologna Bölgesi Adli Tıp Polis Kurulu,

Alıcı: Özel polis teşkilatı yöneticisi Doktor FRANCESHINI,

Konu: MAGNIFICO CİNAYETİ bulgu özeti,

27/05/2006 tarihinde saat 24.00’da Altaseta sokağı 4 numaradaki olay yerinde tarafımızdan yapılmış olan ilk araştırma sonucunda ulaşılan bulguları bilginize sunarız. Kadavra, mesleği nakliyecilik olan 26/10/1960 Vigata doğumlu MAGNIFICO ARTURO’ya aittir. [...] Kadavranın başına markasız, şeffaf, selofan bir torba geçirilmiştir ki ölüme sebebiyet veren görünür bir şekilde bu

torba olmuştur. [...] MAGNIFICO'nun başının hemen yanında havasızlıktan ölmüş, sık rastlanır cinste 3 adet kırmızı küçük balık bulunmuştur. [...]

İmza, Yönetici Vekili, Doktor SILIO BOZZI (2011, S. 9-10).

Cinayetle ilgili detaylar ve rapor aracılığıyla, hikâyenin yan karakterlerine nasıl yer verildiği belirginleşir. Dolayısıyla, raporun yapısı, okuyucuya cinayetin etrafındaki sosyal dinamikleri ve karakterler arası etkileşimleri anlama fırsatı sunarak, anlatının derinliğini artırmaktadır. Bu yaklaşım, cinayetin karakter gelişimi ve ilişki ağlarını incelemede önemli bir araç olduğunu gösterir. Ayrıca, romanın olay örgüsünde, mektupların yanı sıra adli belgeler gibi çeşitli metin türlerinin kullanılmasının, suç ve gizem temasını güçlendirdiğini vurgulamak gerekir. Bu durum, anlatının nesnelliğini artırarak, okuyucuya olayları bir dedektif gibi çözme fırsatı sunar. Bu belgeler, yalnızca birer ipucu işlevi görmekle kalmayıp, aynı zamanda kolluk kuvvetlerinin prosedürel ve bürokratik gerçekliklerini yansıtarak anlatıya gerçekçilik duygusu kazandırmaktadır. Kişisel mektupların resmi kayıtlarla yan yana getirilmesi, anlatının dokusunu zenginleştirerek aynı olaylara dair birden fazla bakış açısı sunmakta ve okuyucuyu olguları yorumlayarak gerçeği ayırt etmeye zorlamaktadır. Mektup-roman formunun getirdiği “tek ses” ve “çok ses” dinamikleri, eserde oldukça hissedilmektedir; öyle ki alıntıdan da anlaşılacağı üzere zaman zaman tek bir karakterin duygusal yükünü yansıtan mektuplar, diğer zamanlarda birden fazla karakterin perspektifinden yazılmış belgelerle desteklenmektedir.

Her iki ana karakterin özellikleri, anlatının yan karakterleri aracılığıyla güçlendirilmiştir. Anlatım sürecinde, hem Camilleri'nin hem de Lucarelli'nin romanlarında sıkça yer alan diğer karakterlerin de dahil olduğu bir etkileşim ağı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, Nero ve Montalbano'nun partnerleri olan Simone ve Livia, anlatının gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, müfettiş Coliandro, gerçekleşen bir silahlı çatışma sırasında kısa bir süreliğine görünerek, kendine özgü yetersizliklerini bir kez daha sergilemektedir. Sicilya'dan gelen Giuseppe Fazio, cinayet soruşturmasında gerekli olan kimlik bilgilerini temin ederken, Bologna'ya uğrayan Ingrid Sjöström ve Mimi Augello, haberci olarak görev almaktadır. Catarella adlı ajanın ise Negro'ya Montalbano'nun bir mektubunu teslim etmesi beklenirken, Floransa ile Reggio Calabria arasındaki demiryolu hatlarında kaybolması ve ardından demiryolu polisi tarafından kurtarılması, yan karakterlerin anlatının akışına katkıda bulunan ve mizahi bir unsur oluşturan özelliklerini yansıtmaktadır. Bu durum, karakterlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin ve hikâyenin karmaşıklığının altını çizmektedir:

Sevgili Grazia, ben Salvo Montalbano'nun bir arkadaşayım. İsmim Ingrid ve birkaç gün gezmek için Bologna'dayım. Salvo sizi telefonla arayarak irtibata geçmemi rica etti ama ben bu notu posta kutunuza atmayı daha uygun buldum. [...] Kapıcıya sizin için bir paket bıraktım. Paketin içinde Salvo'nun size yolladığı altı adet kremalı rulo bulunuyor. Salvo bunları kendi başınıza yemenizi, arkadaşlarınıza vermemenizi rica etti.

Ingrid (2011, s. 27).

Camilleri'nin diğer eserlerinde tanıdığımız bir karakterin bu mektup-roman türünde yeniden yer alması, Komiser Montalbano'yu daha belirgin kılmaktadır. Bu durum, karakterin geçmişteki deneyimlerinin ve ilişkilerinin, yeni bağlamda nasıl şekillendiğini ve evrildiğini gözler önüne sererken, okuyucuya da Montalbano'nun karakter derinliğini ve karmaşıklığını anlama imkanı sunmaktadır. Kısaca, bu karakterin varlığı, hem Montalbano'nun karakterizasyonunu güçlendirmekte hem de eserin bütünlüğü içinde karakterler arası dinamiklerin daha iyi kavranmasına olanak tanımaktadır. Komiser Montalbano'nun başlıca karakteristik özelliklerinden biri olan yemeğe düşkünlüğü, hem kendi mektuplarında hem de yan karakterlerin mektuplarında belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Gizli bir şekilde yürüttükleri soruşturmanın haberleşmesini, yazdıkları mektupları çeşitli yemeklerin içine saklayarak birbirlerine iletmekte olmaları, anlatının özgünlüğünü ve karakterler arası iletişim biçimini gözler önüne sermektedir. Bu yöntem, hem bilgi alışverişinin güvenliğini sağlamakta hem de Montalbano'nun yemekle olan tutkusunu bir iletişim aracı olarak kullanarak, karakterlerin yaratıcılığını ve esprili yaklaşımlarını yansıtmaktadır:

Sevgili Grazia, umarım sana gönderdiğim tatlıların içine gizlediğim notları, tatlıları yerken yutmamışsındır. Eğer yazılar çok küçük geldiyse kusura bakma lütfen, ama başka türlü bu kadar küçük bir kağıda sığdıramazdım yazdıklarımı. Konusu geçmişken, tatlılar hala yenebilecek durumda mıydı? [...] Salvo (2011, s. 28).

Sevgili Salvo, kremalı tatlıları, içindeki notları yutmadan yemeyi başardım, umarım sen de Tamburini ve Lucarelli dostlarımla işbirliği ile ilettiğim tortelliniyi beğenmişsindir. [...] Not: Tortellininin hepsini hemen ye, çünkü çok dayanmazlar. [...] Kremalı rulolar ve brodolu tortellinin arasında, bu bir soruşturmada çok yemek tarifi kitabına benzemeye başlıyor. G. (2011, s. 33-35).

Müfettiş Grazia Negro ile Komiser Salvo Montalbano arasındaki yazışmalarda, bir yandan bu iki karakterin düşünce ve duyguları aktarılırken, aynı zamanda soruşturmanın seyrine dair önemli ipuçları sunulmaktadır. Yazışmaların dil özelliklerine odaklanıldığında ise anlatının mektup formatının doğasına uygun olarak doğrudan birinci tekil şahıs perspektifine dayandığını belirtmek gerekir. Her iki karakterin olayları kendi bakış açılarından ve deneyimlerinden aktardıkları görülür. Bu bağlamda, mektupların dilinde oldukça samimi, kişisel ve karakterlerin iç dünyasını doğrudan yansıtan bir üslup benimsenmiştir. Bu durum okuru karakterlerin zihnine yaklaştırarak onların olaylara ve birbirlerine dair algılarını doğrudan ifade etmelerine olanak tanımaktadır:

13 Haziran

Sevgili Grazia, umarım, ilkokulda kullandığımız eski sistemi kullanarak yazdığım ve Cateralla'nın geleceğini belirttiğim mektubumun altında yatan

manayı çıkarabilmişsindir. Bazen en çocukça yöntemler en sağlıklıları olabiliyor. Sana devre dışı kalman için yaptıkları şey gerçekten de çok ciddiye. İlk başlarda bundan sadece korkuyordum ama şimdi tortellini ile ilgili mektubunu aldıktan sonra bundan eminim. (Lucarelli'ye teşekkür et benim için, bana ilettiğin tarifi aynısını uyguladı Adelina. Lezizdi gerçekten!) [...] Salvo (2011, s. 37).

Bu alıntının romanda önemli bir işlev üstlendiği vurgulanmalıdır. Anlatının zamansal akışında, 28 Mayıs 2006 tarihli resmi evrak ile sonraki mektup arasındaki süre belirginleşir. Devam eden mektuplarda tarih bilgisi verilse de, önceki tarihsel referanslar yalnızca resmi evraklarla sağlanmıştır. Bu bağlamda, romanın zamanına ve zaman bilgisinin aktarılma biçimine değinmek yerinde olacaktır. Zaman kullanımı açısından, mektupların içeriğinde sıklıkla geçmiş zaman formu tercih edildiği görülmektedir; çünkü her iki karakter de olan biteni birbirlerine aktarırken yaşadıkları veya gözlemledikleri olayları anlatmaktadır. Buna ek olarak, ileriye dönük planlar ve olasılıklarla ilgili geleceğe yönelik zaman kipleri de mektuplarda yer almaktadır. Bu durum, polisiye anlatının gerilim yaratma özellikleriyle örtüşür ve karakterlerin gözlemleri ile beklentilerini mektuplara taşıyarak, okuyucuda merak uyandırır.

Mektuplar aracılığıyla ele alınması gereken bir diğer önemli unsur, dil ve üslup kullanımındaki karakteristik yansımalarıdır. Dil, her iki karakterin kişilik özellikleri ve meslekî tutumlarını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Camilleri ve Lucarelli'nin diğer romanlarına aşina olan okurlar için bu durum oldukça ayırt edicidir. İki yazar tarafından kaleme alınan roman, iki başat karakterin betimlemeleri ve yan karakterlerin katkılarıyla zenginleşmiş, aynı zamanda karakterlerin önceki maceralarına ve bireysel özelliklerine dair göndermelerle derinlik kazanmıştır. Camilleri'nin Komiser Montalbano serisinde öne çıkan dil özelliklerinin başında, Sicilyalı Komiserin sıkça başvurduğu lehçe kullanımının geldiği söylenebilir. Ancak, benzer bir dilsel yapının *Acqua in bocca*'da mevcut olduğunu iddia etmek yanıltıcı olacaktır. Bu duruma dair Andrea Curelli'nin "Acqua in bocca, una jam session letteraria tinta di giallo tra Camilleri e Lucarelli" başlıklı makalesinden Francesca Medaglia (2015) şu bilgileri aktarır:

Her iki karakter de kendi bölgeleriyle güçlü bağlara sahiptir. Montalbano, Sicilya'dan çıkıp İtalyanca konuşmak zorunda kalır, çünkü Bologna'dan gelen meslektaşıyla iş birliği yapması gerekmektedir. Karakterlerin kesişiminin zorluğu da tam olarak burada yatmaktadır. Soruşturma ve yazım tekniklerinde bir yer değiştirme söz konusudur; ancak bu, kitabın katma değerini temsil eder (s. 61).

Romanın zenginliğini ve derinliğini yaratan unsurların başında, yazarların iki başat karakteri Montalbano ve Negro'ya yönelik betimlemeleri ile yan karakterlerin katkıları gelmektedir. Bu çok katmanlı yapı, yalnızca başkarakterlerin kişisel özellikleri ve geçmiş maceralarına yapılan göndermelerle sınırlı kalmayıp anlatıyı geniş bir bağlama yerleştirir. Nitekim, Medaglia da (2015) şöyle aktarır:

Montalbano “kesinlikle” Sicilyalı iken, Grazia Negro için yer değiştirme durumu iki kat daha karmaşıktır: Hikâyede Bologna kenti ile özdeşleşen müfettiş, aslında Lecce iline bağlı küçük bir kasaba olan Nardò’dan gelmektedir. Dolayısıyla, onun durumu için “iç içe geçmiş bir yer değiştirme” ifadesi kullanılabilir. İki ana karakter öylesine yerlerinden edilmiştir ki, hikâyenin belirli bir noktasında Lucarelli’nin yakın zamanda yarattığı Müfettiş Coliandro ve Komiser Montalbano’nun Vigàta’daki soruşturma ekibinin bazı üyeleri de anlatıya dahil olabilmektedir (s. 61).

Bu bağlamda, iki farklı polisiye yazarının ortak kaleme aldıkları eser, başat karakterlerin öyküsünü, farklı karakterlerin perspektifleri ve yeni anlatısal açılımlar aracılığıyla zenginleştirip derinleştirmekte; böylece okura çok katmanlı bir deneyim sunmaktadır. Bu anlatım teknikleri sayesinde, Camilleri ve Lucarelli, okuyucuya iki dedektifin kendi dünyalarını, düşünce yapısını ve kişisel yaklaşımlarını derinlemesine hissettirmeyi başarır. Ayrıca, mektuplar üzerinden bir polisiye hikâye yaratmak, klasik olay örgüsü kurgusuna da yenilikçi bir bakış açısı kazandırdığını belirtmek yanlış olmayacaktır.

Grazia ve Salvo, resmi olmayan farklı kanallar aracılığıyla (kremalı rulo ve tortellini gönderimleri, Bologna’dan geçen arkadaşlar vb.) yoğun bir yazışma gerçekleştirerek olayı çözme olasılıklarını arttırmaya çalışırlar. Cinayetin, bazı tehlikeli sırları gizlemek amacıyla kirli hizmetlerin işlediği bir eylem olduğuna ve bunun için de komiserin de aşına olduğu acımasız bir kadın katilin (Betta) kullanıldığı bilgisine ulaşırlar. Yaptıkları plan, en iyimser beklentilerin ötesinde, biraz da şans eseri, başarılı olur. Müfettiş Negro, aradığı katil kadının çantasına ulaşmayı başardıktan sonra, çantada bulunan belgeler nedeniyle Montalbano’ya bir mektup daha yazarak bilgi aktarır. Söz konusu mektup, antetli bir kağıda yazılmıştır. Antette, şu bilgilere yer verilmektedir: “Hotel Esedra, Paganini Caddesi, 2 48016 Milano Marittima (RA) – İtalya info@hotelesedra.com” (2011, s. 56). Bu mektup, romanda kullanılan görsellerden biriyle desteklenmiştir.

Romanda yer alan görsel, her iki karakterin, izleyicilerle buluşan yapımlarda söz konusu karakterleri canlandıran oyuncuların fotoğraflarını sergilemektedir. Bu tür uygulamaların, polisiye anlatıların yapı ve içeriği üzerinde önemli etkiler yarattığı belirtilmelidir. Bilhassa, televizyon dizilerinde bir karakterin, onu canlandıran oyuncunun yüzüyle özdeşleştirilmesi, edebî metinlerde de benzer bir şekilde karakterin görsel kimliğinin pekiştirilmesine olanak tanımaktadır. Ancak, bu tür görsel özdeşleştirme, edebî metnin özgünlüğünü sorgulatabilmektedir. Karakterin oyuncunun yüzüyle özdeşleşmesi durumu, metnin yaratıcı özgürlüğünü ve okuyucunun karakteri hayal gücüyle inşa etme sürecini kısıtlayabilmektedir. Özellikle polisiye türünde, karakterin içsel dünyası ve kişisel özellikleri, genellikle okuyucunun hayal gücüyle şekillenirken, görsel unsurlar bu süreci sınırlandırabilir. Ayrıca, karakterin fiziksel görünüşüyle ilişkilendirilmesi, onu yalnızca belirli bir oyuncuyla özdeşleştirerek, hikâyenin evrenselliğini ve zamanla değişebilecek özelliklerini daraltabilir. Bu bağlamda, televizyon dizileri ve edebiyat arasındaki bu etkileşimin, hem metni zenginleştirebileceği hem de bazı yaratıcı sınırlamalara yol

açabileceği belirtilmelidir. Bu durum, polisiye edebiyat ile televizyon yapımları arasındaki etkileşimi derinlemesine inceleyen ayrı bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir.

Soruşturmaya devam etme ısrarı, artık kendi hayatlarını da tehlikeye soktuğu için, Montalbano ve Negro, Milano Marittima’da buluşarak katili etkisiz hale getirmek için bir tuzak hazırlarlar:

Betta’yı ‘durdurmak’ ile ilgili düşüncelerine gelince, seninle aynı fikirdeyim. Daha önce tutuklayamadığım birine de aynı durumu yapmak zorunda kalmıştım. Hiç de hatırlamaktan hoşlanmayacağım bir anı ama halen doğru şeyi yaptığımdan eminim. Ama önce bize tam olarak ne olduğunu anlamam gerekiyor. Simone ve Livia’yı korumak için bunu yapmak zorundayım. Ve sanırım bize bu sorunun cevabını verebilecek tek kişi Betta pisliği. Betta’ya bu gece tropikal balık fuarında sürpriz yapma fikrin hoşuma gitti, ama önce birkaç alternatif düşünmem gerek. Evet benim sevgili komiserim Montalbano, sen de ben de hedefiz. Grazia (2011, s. 60).

Bu karakter, Elisabetta Gardini’dir. Anlatıda, Betta’ya dair verilen bilgiler şu şekilde aktarılmaktadır:

Veneta kökenli olup, siyaset bilimi eğitimi almış, polis teşkilatında başarılı bir kariyer izleyerek başkomiser rütbesine ulaşmıştır. SISMI⁸ tarafından göreve alınmış, sonrasında daha karanlık ve yasa dışı işlerle uğraşan bir gruba katılmıştır. Gardini, kurbanlarını boğarak öldürmekte ve cinayetlerini, Betta splendens⁹ örnekleriyle imzalamaktadır (2011, s. 38-39).

Bu özgün işaretleme, karakterin derinliğini ve cinayetlerdeki simgesel anlamları güçlendiren bir unsur olarak anlatıda ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada, anlatı iki ana karakterin yazışmalarının ötesine geçerek, gazete haberleri ve şahit ifadelerinin yer aldığı tutanaklarla devam eder. Fuarda meydana gelen silahlı çatışma ile ilgili haberler, “Sokakta bir trafik canavarı tarafından öldürülen çıplak genç bir kadın bulundu” (2011, s. 80) başlıklı haberle, aynı zamanda görgü tanıklarının ifade tutanaklarıyla birlikte sunulur. Bu geçiş, anlatının genişleyen perspektifini ve olayların farklı bakış açılarından ele alındığı çok katmanlı yapısını birkez daha vurgulamaktadır. Anlatının bu son düğüm noktasında, okurun dikkatinin odaklandığı temel mesele, Negro ve Montalbano’nun akıbetidir. Bu aşama, karakterlerin geleceği ve çözülmesi beklenen çatışmalarla ilgili belirsizliklerin zirveye ulaştığı bir noktayı işaret etmektedir. Okur, karakterlerin kişisel ve profesyonel yaşamlarında nasıl bir sonuca ulaşacaklarını, özellikle de birbirleriyle olan ilişkilerinin nasıl şekilleneceğini merak eder.

⁸ İtalya’nın Askerî İstihbarat Servisi.

⁹ Savaşçı bir balık türü.

Anlatı, Salvo Montalbano'nun son üç mektubuyla noktalanmaktadır. Bu mektuplar, karakterin içsel dünyasını ve çözülmüş olan olaylar karşısındaki tutumunu yansıtan önemli bir bağlam sunar:

Sevgili Grazia, bir sefer sana çok sevdiğin kremalı rulolardan yollamıştım hatırladın mı? Büyülü bir şekilde değişen rulolar? Bu defa harika Sicilya kekini tatmanı rica ediyorum, sanırım rulolardan çok daha lezzetli. Bu gece eve dönüyorum. Seni tanımak çok güzeldi. S. (2011, s. 84).

Sevgili dostum, Bundan daha iyisi olamazdı. Sanırım her şey çözüldü ve artık korkacak bir şeyimiz yok. Betta'nın arkadaşlarının bir adım bile atamayacağından eminim. Bu akşam Vigata'ya dönüyorum, sen de Bologna'ya dön ve hiçbir şey olmamış gibi yaşamaya devam et. Bir ay kadar sonra sana bir mektup gönderip Betta'yla gerçekten neler oldu anlatacağım. Sevgiyle kucaklıyorum, S. (2011, s. 85).

Ancak, Negro'nun yaşanan olaylar karşısındaki tutumuna dair herhangi bir bilgiye yer verilmemesi, anlatının merkezindeki karakterin bakış açısının sınırlı tutulduğunu ve okurun, özellikle de Negro'nun psikolojik ve duygusal durumuna dair belirsizlikle baş başa bırakıldığını göstermektedir. Bu yaklaşım, anlatının sonunun açık uçlu olmasına ve okuyucunun karakterin geleceği hakkında kendi çıkarımlarını yapmasına olanak tanımaktadır.

4. SONUÇ

Bu çalışmada, İtalyan polisiye edebiyatında mektup-roman türünün sunduğu anlatı olanakları, Camilleri ve Lucarelli'nin *Acqua in bocca* adlı ortak eserinde incelenmiştir. Mektup-roman formu, polisiye türüne özgü gerilim ve gizem öğelerini birinci tekil şahıs perspektifinde sunarak, okuyucuyu doğrudan karakterlerin duygusal ve psikolojik dünyalarına yaklaştırmaktadır. Eser, yalnızca bir cinayetin çözüm sürecine odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal yapıların ve bireylerin içsel çatışmalarının daha yakından gözlemlenmesine de olanak tanımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, mektup-roman formu, olay örgüsüne katmanlı bir derinlik ekleyerek geleneksel polisiye anlatıya yenilikçi bir katkı sunmaktadır.

Romanın sunduğu belgesel gerçeklik, yalnızca olayların sıralı bir biçimde anlatılmasıyla sınırlı kalmayıp, resmi belgeler, raporlar ve görseller aracılığıyla olayların doğruluğuna dair güçlü bir inandırıcılık yaratmaktadır. Bu yapı, okuyucunun yalnızca bir gözlemci değil, aynı zamanda olayları çözmeye çalışan bir dedektif gibi sürece dahil olmasını sağlar. Romanda, yazılı belgeler aracılığıyla kurulan diyalog, karakterlerin sosyal bağlamları ve mesleki kimlikleri üzerinden de derinlemesine bir analiz yapmayı mümkün kılmaktadır. Böylelikle, Komiser Montalbano ve Müfettiş Negro arasındaki yazışmalar, yalnızca olay örgüsünü ilerleten bir araç değil, aynı zamanda karakterlerin kişisel değerlerini, etik ikilemelerini ve sosyal bağlamlarını ortaya koyan zengin bir içsel çözümleme alanı sunmaktadır.

Eser, aynı zamanda İtalyan polisiyesinin temel figürlerinden olan Montalbano ve Negro karakterlerini edebî bir diyalog içinde buluşturarak, İtalyan polisiye geleneğinde bir tür edebî miras sunmaktadır. İki karakterin mektuplarla yürüttükleri gizli soruşturma, gerek karakterlerin sosyal ve kültürel kökenlerinin gerekse bireysel motivasyonlarının okuyucuya farklı bir bakış açısıyla sunulmasına olanak tanımaktadır. Karakterlerin yerel dil ve kültür unsurlarını yazışmalarında kullanmaları, anlatıyı özgünleştirir ve karakterizasyonu zenginleştirmektedir.

Sonuç olarak, *Acqua in bocca*, İtalyan polisiye edebiyatında mektup-roman formunun yaratıcı kullanımının, türde nasıl yeni açılımlar ve anlatı imkânları sağlayabileceğine dair etkileyici bir örnektir. Mektup-roman formunun, karakterlerin iç dünyalarını ve psikolojik çözümlemelerini sunmada sağladığı avantajlar, polisiye türüne özgü gerilim ve gizemle birleşerek okuyucuya farklı bir okuma deneyimi sunmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın ortaya koyduğu incelemeler, mektup-roman formunun polisiye edebiyatta gelecekte nasıl yaratıcı bir biçimde değerlendirilebileceğine dair önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Bacchereti, E. (2004). *Carlo Lucarelli*. Fiesole FI (Firenze): Edizioni Cadmo.
- Camilleri, A. ve Lucarelli, C. (2011). *Kırmızı Balık Cinayeti*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Camilleri, A. "Difesa di un colore", Çevrimiçi: <https://www.vigata.org/bibliografia/colore.shtml>, Erişim tarihi: 23.10.2024.
- Crovi, L. (2020). *Storia del giallo italiano*. Venezia: Marsilio Editore.
- Demontis, S. (2021). "Bibliografia tematica sull'opera di Andrea Camilleri", *Quaderni Camilleriani*, numero speciale, 2021, Università degli studi di Cagliari, Çevrimiçi: <https://www.fondandreacamilleri.it/biografia/>, Erişim tarihi: 23.10.2024.
- Di Bella, M.P. (2011). *Dire o Tacere in Sicilia Viaggio alle radici dell'omertà*. Roma: Armando Editore.
- Kracauer, S. (1997). *Il romanzo poliziesco*. Roma: Editori Riuniti.
- Medaglia, F. (2015). "Il giallo-noir nella scrittura a quattro mani Il caso di Acqua in bocca", *Incontri*, Anno 30, Fascicolo 1, p. 56-64, Utrecht: Utrecht University Press.
- Salibra, L. (2009). "Carlo Lucarelli: appunti linguistici sulla trilogia di Grazia Negro", *Lingua italiana d'oggi*, (VI), s. 287-313, Roma: Bulzoni Editore.
- _____. "Il settecento letteratura e teatro", *Storia della civiltà europea*, (ed. Umberto Eco). Çevrimiçi: [https://www.treccani.it/enciclopedia/il-romanzo-epistolare_\(Storia-della-civilt%C3%A0-europea-a-cura-di-Umberto-Eco\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/il-romanzo-epistolare_(Storia-della-civilt%C3%A0-europea-a-cura-di-Umberto-Eco)/), Erişim Tarihi: 4.11.2024.

Sosyal Robotlar: Sosyal Bilimlerdeki Araştırma Eğilimlerinin Bibliyometrik Verilerle Değerlendirilmesi

Bilge Çağlar Demir^{1,2}

ÖZET

Yapay zeka teknolojilerinin hızla gelişmesi; eğitim, sağlık, psikoloji gibi farklı alanlarda yeni uygulama fırsatları yaratmış ve bu alanlarda daha etkin ve kişiye özel çözümler sunulmasını sağlamıştır. Özellikle insanlarla etkileşim kurabilen sosyal robotlar, bu süreçte önemli bir yer edinerek, toplumsal etkileşim biçimlerini yeniden şekillendirmeye başlayıp, çeşitli sektörlerdeki uygulama alanlarını genişletmiştir. Bu durum, sosyal robotların bireyler ve topluluklar üzerindeki etkilerine yönelik akademik ilginin hızla artmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, toplumun çeşitli alanlarında giderek daha fazla yer edinen sosyal robotlar konusuyla ilgili sosyal bilimler alanında yapılmış araştırmaların bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Veri toplama sürecinde Web of Science (WoS) veri tabanında listelenen araştırmalarda, “sociol robot or social robots” anahtar kelimeleri kullanılarak arama yapılmıştır. Arama kriteri olarak “doküman başlığı, özet ve anahtar kelimeler” seçilmiş ve erişilen kaynaklar “sosyal bilimler” ile sınırlandırılarak toplamda 481 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmada VOSviewer paket programı kullanılarak ortak yazarlık, atıf, araştırma alanları ve kurumların coğrafi konumları gibi çeşitli boyutlar incelenmiştir. Araştırma bulgularında, yayın türü açısından sırasıyla makale, bildiri, derleme makale, kitap bölümlerinde çalışmaların yer aldığı, sosyal bilimlerde en fazla psikoloji alanında çalışıldığı, özellikle 2020-2023 yılları arasında konuyla ilgili yayın sayısının arttığı ve en yoğun yayın sayısına sahip ülkenin Amerika Birleşik Devletleri olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca en fazla atıf alan yazarların; Lee, Kwan Min, vd. (2006), Tanaka, vd. (2007), Kim, Elizabeth (2013) olduğu ve bu alanda yapılan çalışmaların; social robots, human-robot interaction, social robot, social robotics, artificial intelligence ve anthropomorphism anahtar kelimeleri etrafında şekillendiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Robotlar, İnsan Robot Etkileşimi, Yapay Zeka, İnsancıl Robot, Bibliyometrik Analiz.

Social Robots: Evaluating Research Trends in Social Sciences with Bibliometric Data

ABSTRACT

The rapid advancement of artificial intelligence technologies has created new application opportunities in various fields such as education, healthcare, and psychology, enabling more effective and personalized solutions in these areas. Social robots, which can interact with humans, have played

¹ İletişim Yazarı: bilgecaglardemir@trabzon.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Çarşıbaşı Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon Programı, ORCID: 0000-0002-1754-2389.

(Makale Gönderim Tarihi: 11.01.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1617725](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1617725)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

a significant role in this process, beginning to reshape forms of social interaction and expanding their application areas across various sectors. This situation has led to a rapid increase in academic interest in the effects of social robots on individuals and communities. This study conducts a bibliometric analysis of research conducted in the social sciences on the topic of social robots, which are increasingly present in various areas of society. In the data collection process, the studies listed in the Web of Science (WoS) database were searched using the keywords “social robot or social robots”. “document title, abstract and keywords” were selected as search criteria and the sources accessed were limited to ‘social sciences’ and a total of 481 studies were reached. In the studies were examined using the VOSviewer package program with various dimensions such as co-authorship, citation, research area and geographical location of institutions. In the research findings, it was observed that the most common types of publications were articles, papers, review articles, and book chapters, respectively, the most studied topic in the field of psychology in social sciences, the number of publications on the subject increased especially between 2020-2023, and the country with the highest number of publications was the United States of America. In addition, the most cited authors are Lee, Kwan Min, et al. (2006), Tanaka, et al.(2007), Kim, Elizabeth (2013) and the studies in this field are shaped around the keywords social robots, human-robot interaction, social robot, social robotics, artificial intelligence and anthropomorphism.

Keywords: *Social Robot, Human-Robot Interaction, Artificial Intelligence, Humanoid Robot, Bibliometric Analysis.*

1. GİRİŞ

İnsanlarla sosyal olarak etkileşimde bulunan ve onlara günlük yaşamda yardımcı olan robotların geliştirilmesi, modern bilimin en ulaşılması zor hedeflerinden biri olmuştur. Son yıllarda ise bu soruna ilişkin mekanik açıdan önemli ilerlemeler kaydedilen buluşlarla karşılaşılmaktadır (Tanaka, vd., 2007). Birçok araştırma ve teknoloji şirketi tarafından yoğun bir şekilde araştırılan ve çeşitli uygulama örnekleri ile piyasaya sunulan sosyal robotların en önemli bileşeni şüphesiz ki yapay zekadır. Yapay zeka ve makine öğrenimi, insan-robot etkileşimini dönüştüren temel teknolojilerdir; bu teknolojiler sayesinde robotlar, çevresel verileri analiz ederek insan davranışlarına adapte olabilmekte, duygusal tepkiler verebilmekte ve zamanla daha etkili, empatik etkileşimler kurabilmektedir (Goodrich ve Schultz, 2007; Breazeal, 2016). Lee ve Hyun (2015) yaptıkları çalışmada, sosyal robotların (Special Friend, iRobiQ), konuşma-dil bozuklukları olan çocuklarla etkileşime girerek dil etkileşimini teşvik ettiğini, duygusal durumlarını algılayarak uygun tepkiler verebildiğini ve böylece çocukların dil gelişimini destekleyip psikolojik refahlarını artırabildiğini belirtmişlerdir. Bu robotlar, yalnızca işlevsel görevleri yerine getirmekle kalmamakta, aynı zamanda duygusal destek sunarak, bireylerin yalnızlık, stres veya kaygı gibi psikolojik zorluklarla başa çıkmalarına da yardımcı olabilmektedirler.

Uluslararası Robotik Federasyonu'nun 2024 yılı raporuna göre, 2023 yılında dünya genelindeki fabrikalarda çalışan robot sayısı, bir önceki yıla kıyasla %10 oranında bir artış göstererek 4.281.585'e ulaşmıştır. Aynı raporda 2025 yılında bu sayının artmaya devam

edeceği öngörülmüştür (IFR,³ 2024). Bu hızlı artış, sadece teknolojik gelişmeleri değil, aynı zamanda toplumların bu teknolojilere nasıl adapte olacağı, insan-robot etkileşimi ve sosyal yapılar üzerindeki etkileri gibi konuları da beraberinde getirmektedir. Buradan hareketle, sosyal robot kavramının günümüzdeki ve gelecekteki önemi göz önünde bulundurularak, sosyal bilimler alanındaki araştırmaların derlenmesi gerekliliği bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Sosyal robotların toplumsal etkilerini, uygulama alanlarını ve bu alandaki araştırma eğilimlerini sistematik bir şekilde incelemek için bibliyometrik analiz yönteminden yararlanılmıştır. Giderek tüm disiplinlerde kullanılmaya başlanan bibliyometrik analiz, akademik çalışmaların niceliksel olarak incelenmesi yoluyla belirlenen alandaki gelişmeleri anlamak için güçlü bir araçtır. Bibliyometrik analiz yoluyla, araştırma alanındaki eğilimler, anahtar temalar, önemli çalışmalar, yazarlar ve kurumlar ortaya koyularak, bilimsel literatürün genel yapısının anlaşılması sağlanmaktadır. Diğer tekniklerin aksine, daha nesnel ve güvenilir analizler sunan bibliyometri (Aria & Cuccurullo, 2017), bilimsel faaliyetin istatistiksel ölçümüne dayalı sistematik, şeffaf ve tekrarlanabilir bir inceleme süreci sunma potansiyeline sahiptir.

Çalışmanın amacı, sosyal bilimler alanında sosyal robotlar konusundaki akademik literatürü bibliyometrik bir bakış açısıyla incelemektir. Çalışma, sosyal robotlar ile ilgili yapılan araştırmaların popüler araştırma alanlarını, yazar ağlarını, bilimsel işbirliklerini ve anahtar kelime trendlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ülkemizde sosyal robotlar konulu çalışma sayısının oldukça kısıtlı olması ve daha önce sosyal robot konusunun bibliyometrik analizinin yapılmamış olması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmada, özellikle anahtar kelimeler, yazarların kurum işbirlikleri, ortak yazar ağları ve yazar atıf analizleri gibi bulgular, sosyal robotlar alanındaki uluslararası etkileşimleri açığa çıkarmaktadır. Aynı zamanda bu bulgular, bu alandaki boşlukları ve gelecekteki araştırma fırsatlarını da ortaya koymakta; bu yönüyle çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. SOSYAL ROBOT KAVRAMIYLA İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İlk kez 1921 yılında Çek oyun yazarı tarafından kullanılan robot sözcüğü, Çekçe bir kelime olup “zorunlu çalıştırma” ya da “kölelik” anlamını karşılayan “robota” kelimesinden üretilmiştir (Cintamür, 2023). Robot sözcüğü; “belirli donanımların birleşiminden oluşan, yazılımlarla programlanan ve bu programlar doğrultusunda tanımlanan görevleri yerine getirebilen sistemler” olarak açıklanmaktadır (Arora, 2008). Başka bir tanıma göre ise robot; “karmaşık, dinamik ve sosyal bir çevrede somutlaşan, kendi hedeflerine ve toplumunun hedeflerine uygun bir şekilde davranma yetkisine sahip fiziksel bir varlık” olarak tanımlanmaktadır (Duffy, 2003). Günümüzde eğitim, sağlık hizmetleri, ulaşım, savunma sanayi gibi pek çok alanda kullanılan robotlardan temel beklenti insanların yaşam kalitelerini arttırmalarıdır. Buradan hareketle, ortak eylemlerde, işbirliği yapan tarafların eylem ve niyetlerini birbirlerine iletmeleri gerekmektedir. İnsan-robot etkileşimini geliştirmek için, insan-insan etkileşimine dair deneyimlerden elde edilen bilgilerin teknik sistemlere entegre edilmesi önem taşımaktadır. Robot-insan etkileşimi hem sosyal hem de fiziksel bir boyut

³ International Federation of Robotics (Uluslararası Robotik Federasyonu).

taşıır. İnsan, karmaşık bir görevi çözmesi için bir robota yardım etmeyi öğrettiğinde, bu etkileşim fiziksel bir hâl alır ve usta-çırak ilişkisine benzer bir dinamik yapı ortaya çıkar (Huber vd., 2008:). Bunun yanı sıra, insan-robot etkileşiminde bulanık mantık, belirsiz ve değişken koşullara uyum sağlama konusunda önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Bulanık mantık, robotların insan davranışlarını anlamasına ve uygun tepkiler geliştirmesine olanak tanımaktadır. Örneğin, bir robot, bir insanın ses tonundaki değişiklikleri veya yüz ifadelerini analiz ederek kişinin ruh hâlini "biraz üzgün" veya "oldukça mutlu" gibi derecelendirebilir ve buna göre davranışlarını adapte edebilir. Bu yöntem robotların karmaşık görevlerdeki karar alma süreçlerini geliştirerek daha insancıl görünmelerini de sağlamaktadır.

Robotların sahip olduğu bir takım işlevsel özellikleri dolayısıyla farklı türleri bulunmaktadır. Bu bağlamda literatür incelendiğinde karşımıza; hizmet robotları, profesyonel ya da kişisel hizmet robotları, eğlence ve oyuncak robotları, insansı robotlar (hümanoidler), sosyal robotlar, eğitimde kullanılan robotlar, endüstriyel robotlar şeklinde sınıflandırmalar çıkmaktadır (Jia vd.; 2021, Thrun, 2011; Şabanoviç ve Yannier, 2003). Breazeal (2003)'e göre, sosyal robotlar ile endüstriyel robotlar arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır: Sosyal robotlar, endüstriyel robotlardan farklı olarak insanlarla aynı ortamda etkileşim kurarken, tehlikeli görevler (örneğin, mayın tarlalarının denetimi, petrol kuyuları veya gezegen keşfi) yerine, genellikle insanların günlük yaşamlarında gerçekleştirdiği işleri desteklemek için tasarlanmıştır.

Sosyal robotlar, insanlarla etkileşim kurabilen ve insan toplumuna entegre olabilen robotlardır. Bu robotların geliştirilmesindeki en önemli özelliklerden biri, insana yakınlık sağlayabilmeleridir. Sosyal robotlar, karmaşık bir mekanizmaya ve duysal bilgilere dayalı özerk davranış yeteneğine sahiptir. İnsan-robot etkileşimi alanında yapılan araştırmaların çoğu, robotların teknik özelliklerinden ziyade hareket kabiliyetlerine odaklanmaktadır (Kanda, vd., 2001). World Economic Forum (2019) sosyal robotları, "kameralar ve sensörler aracılığıyla alınan bilgilere göre nasıl hareket edeceğine karar vermek için yapay zekâyı kullanan" robotlar olarak tanımlamıştır ([URL-1](#)). Duffy vd. (1999) sosyal robotu; fiziksel bir varlık, karmaşık, dinamik ve sosyal bir ortamda, kendi hedeflerine ve topluluğunun hedeflerine uygun şekilde davranmaya yetecek kadar güçlendirilmiş bir varlık olarak tanımlarken, Mejia ve Kajikawa (2017) ise; sosyal robotun heterojen bir alan olduğunu belirtmektedirler. Sosyal robotlar; "robot ya da insanlardan oluşan bir toplum gibi heterojen bir grubun parçası olan cisimleşmiş aktörlerdir. Birbirlerini tanıyabilir ve sosyal etkileşimde bulunabilirler, geçmişleri vardır (dünyayı kendi tecrübeleri bağlamında algılar ve yorumlarlar), açıkça iletişim kurarlar ve birbirlerinden öğrenirler" (Fong vd., 2003). Sosyal robotlar, sadece görevleri yerine getiren araçlar değildir; çevrelerine adapte olabilen, sosyal bağlamda anlamlı davranışlar sergileyebilen ve topluluk içindeki diğer aktörlerle dinamik bir ilişki kurabilen araçlardır. Bu özellikleri, onları geleneksel robotlardan (belirli, sınırlı görevleri yerine getiren) ayıran en önemli faktörlerden biridir. Ayrıca, sosyal robotların topluluk içinde işbirliği yapma, toplumsal normlara uyma ve sosyal bağlar kurma

potansiyeli, onların çeşitli hizmet sektörlerinde, özellikle müşteri hizmetleri, eğitim ve sağlık alanlarında daha geniş bir şekilde kullanılmasını mümkün kılmaktadır.

Sosyal robotların bazıları faydacı amaçlarla insanlarla etkileşim kurmak için kullanılırken, diğerleri insan duygularını tetiklemek için tasarlanmıştır (Zhao, 2006). Başka bir ifadeyle sosyal robotlar, insanların içsel duygusal durumlarını veya tepkilerini başlatarak, onların hissetmelerini sağlayabilir. Örneğin, bir sosyal robot insanlarla güler yüzle konuştuğunda, bu kişinin mutlu veya rahat hissetmesine yol açabilmektedir. Aibo ve Paro isimli 2018’de Sony şirketi tarafından piyasaya sürülen robotlar sosyal robotlara örnek olarak verilebilir. Sony, Aibo evcil köpek robotu için; “evin üyeleriyle duygusal bir bağ oluşturup onlara sevgi, şefkat ve arkadaş besleme ve yükseltme sevinci kazandırabileceğini” iddia etmektedir. Pil ömrünün yaklaşık iki saat olan ve vücudu, 22 farklı eksenle hareket etmesini sağlayan ultra kompakt aktüatörlerle donatılmış Aibo’nun, gözlerinde ise çeşitli ifadeler göstermek için iki adet OLED panel bulunmaktadır. Sony, Aibo’nun davranışlarının uyarlanabilir olduğunu; köpek sahiplerini tanıyarak, onları neyin mutlu ettiğini keşfettiğini belirtmektedir. Aibo, sensörlerinden aldığı ses ve görüntü verilerini analiz etmek için derin öğrenme teknolojisini ve diğer Aibo birimlerinin ve sahiplerinin deneyimlerinden faydalanmak için bulut verilerini kullanmaktadır ([URL-2](#), [URL-3](#)). Bir robot fok yavrusu olan ve 2003 yılında piyasaya sürülen Paro ise, Alzheimer ve demans hastalığı gibi bilişsel bozuklukları olan bireylerin duygusal durumlarını iyileştirmek, streslerini azaltmak ve sosyal etkileşimlerini artırmak amacıyla kullanılmaktadır ([URL-4](#)). Paro’nun terapötik etkileri üzerine yapılan araştırmalar, robotun negatif duyguları ve davranışsal semptomları azaltmada, sosyal etkileşimi iyileştirmede ve genel ruh halini pozitif yönde etkilemede etkili olduğunu kanıtlamıştır (Hung, vd., 2019; Moyle, vd., 2018). Yine yaşlı bireylerin duygusal ihtiyaçlarını gidermek için tasarlanmış olan Emys, çocuklara yaşam becerileri konusunda destek olan Moxie, özel gereksinimli çocukların etkileşim becerilerini geliştirmek için tasarlanan NAO, masaüstü eğlenceli yapay zekâ robotu olan Emo sosyal robot örnekleri olarak verilebilir (Çalışır Kundakçı, 2023; Erbaş, 2023; Robaczewski, 2021 vd.; Anzalone vd., 2018).

Bu robotlar, genellikle sosyal öğrenme, taklit, jest ve doğal dil iletişimi, duygu ve etkileşim gibi unsurlara dayalı olarak tasarlanmış asistanlar, refakatçiler veya evcil hayvanlar olarak geliştirilmektedir. Breazeal, bu robotların paylaştığı ortak nitelikleri dört farklı sınıfta toplamıştır (Fong, 2003’ten akt., Erbaş, 2023). Bunlar aşağıdaki gibidir:

Sosyal olarak çağrıştıran: İnsana benzeme eğilimi (antropomorfizm) gösteren ve insanların onlara ilgi gösterdiğinde, beslediklerinde ya da önemsediklerinde duygu yansıtan robotlar, duygusal etkileşimlere dayalı olarak tasarlanmış robotlardır.

Sosyal arayüz: İnsanlara benzer şekilde sosyal ipuçlarını ve iletişim yöntemlerini kullanan, doğal arayüze sahip robotlardır. Genellikle kullanıcılarla etkileşimde bulunarak sosyal davranışları modellemektedirler. Bu robotlarda sosyal davranış, çoğunlukla yalnızca arayüzde modellenir ve bu modelleme, genellikle basit sosyal biliş modelleri ile sınırlıdır.

Sosyal olarak alıcı: Sosyal olarak pasif konumda olan, ancak taklit yoluyla öğrenebilen robotlardır. Taklit yoluyla öğrenme, robotların insan davranışlarını gözlemleyip taklit

etmeleri ve böylece sosyal becerilerini geliştirmeleri sürecini kapsamaktadır. Sosyal arayüz robotlarıyla karşılaştırıldığında daha karışık (deeper) insan sosyal yetkinlik modellerine ihtiyaç duymaktadır.

Girişken/Sosyal: İnsanları tatmin etme amacıyla (duygu, dürtü gibi sosyal amaçlara dayalı) proaktif etkileşim kuran robotlar, kullanıcıların duygusal ihtiyaçlarını ve dürtülerini anlamak ve bu doğrultuda etkileşimde bulunmak üzere tasarlanmış robotlardır. Bu robotlar, insanların sosyal ve duygusal beklentilerine yanıt verebilmek için derin sosyal biliş modellerine ihtiyaç duymaktadır.

Bu robot türleri ve örneklerinin, ileriki zamanlarda çeşitleneceği (Robaczewski, vd. 2021; Choi vd., 2021) öngörüsünde bulunulsa da Sherry Turkle (2011), “Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other” isimli çalışmasında; robotların duygulardan yoksun olduğunu, sadece duygusal tepki veriyormuş gibi görünerek bizi anlayan “sanki” performanslarının akıllıca bir koleksiyonu olarak davrandığını ve ne kadar gelişmiş olursa olsun bir robotun insana özgü gerçek duygusal bağları kurma yeteneği döngüsünün dışında kalacağını belirtmiştir. Benzer şekilde, Wong (2015), “Social surrogates or posthuman lovers?: love dolls in the robotic moment” adlı çalışmasında, Turkle’in endişelerini destekleyerek, robotların insan empatisini hissedemediğini ve bu durumun insan ilişkileri üzerinde olumsuz etkilerinin olabileceğinden bahsetmiştir. Bu görüşler, robotların ve yapay zekâ sistemlerinin insan duygularını tam anlamıyla deneyimleyemeyeceğini savunan bir perspektifi yansıtmaktadır. Bu bağlamda, sosyal robotların insanlarla etkileşimlerinde duygusal bir derinlikten öte, önceden programlanmış tepkiler ve davranışlar sergiledikleri ve dolayısıyla da bu tür robotlarla kurulan ilişkilerde, gerçek bir duygusal bağdan ziyade, simüle edilmiş bir etkileşimin söz konusu olabileceği söylenebilir. Robotlarda programlanmış algoritmalar ve sensör verilerine-kodlara-karşılık gelen algılama becerisi, insanlarda çok daha derin, karmaşık bir yapıya sahiptir. Bir tarafta düşünen, hayal kurabilen, yaratıcı olabilen bir varlık bulunurken diğer tarafta yalnızca program akışına göre harekete geçen bir sistem bulunmaktadır.

3. ARAŞTIRMA AMACI VE ARAŞTIRMA SORULARI

Yapılan literatür taraması sonucunda ülkemizde “sosyal robot” konusunda çok kısıtlı çalışma olduğu görülmüş ve bu konunun literatürde yeterince incelenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, bu araştırmanın amacı, sosyal bilimler alanında sosyal robotlarla ilgili yapılmış mevcut çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemek, bu alandaki araştırma eğilimlerini, yazar işbirliklerini, anahtar kelimeleri, atıf ilişkilerini bibliyometrik parametrelerle belirleyerek literatüre katkı sağlamaktır. Bu amaca yönelik olarak oluşturulan araştırma soruları aşağıda yer almaktadır;

- Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların yıllara göre yayın ve atıf sayısı dağılımları nasıldır?
- Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların türlerine göre dağılımı nasıldır?

- c. Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların alanlara göre dağılımı nasıldır?
- d. Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların ilgili ortak yazarların dağılımları nasıldır?
- e. Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların ortak yazarların kurum işbirliği dağılımları nasıldır?
- f. Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların ülke işbirliği dağılımları nasıldır?
- g. Sosyal robot/robotlar ilgili sosyal bilimlerde yer alan araştırmaların en sık tekrar eden anahtar sözcüklerin dağılımı nasıldır?

3.1. Yöntem

Sosyal robotlar konusunda yapılmış olan çalışmaların farklı parametreler doğrultusunda incelenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Nicel yöntemlerden yararlanarak bilimsel yayınların analizini yapmak amacıyla kullanılan bibliyometrik analiz, incelenen alan veya konuyla ilgili ortak yazarlar, ortak atıflar ve ortak kullanılan kelimeler gibi çalışmalar arasındaki bağlantıları açığa çıkarmaktadır (Korkarar vd., 2021; Özteke Kozan, 2020). Bibliyometrik analizler genellikle veri tabanlarından elde edilen verilerle gerçekleştirilir. Bu çalışmada veri kaynağı olarak Web of Science (WoS)’da yer alan içerikler kullanılmıştır. Web of Science, 1900 yılından günümüze kadar uzanan geniş bir yayın arşivine sahip olması nedeniyle, bilimsel araştırmalarda sıklıkla tercih edilen güvenilir kalite standartlarına sahip akademik veri tabanlarından biri olarak görülmektedir (Gaviria-Marin vd., 2019). WoS, çeşitli disiplinlerdeki 21.000’den fazla hakemli ve yüksek kaliteli akademik dergiyi kapsamaktadır. Ayrıca, bu veri tabanı içinde ESCI (Emerging Sources Citation Index), SSCI (Social Sciences Citation Index) ve AHCI (Arts & Humanities Citation Index) gibi önemli endekslerdeki bilimsel yayınlar ve bu yayınlara yönelik atıflar izlenebilmektedir (Yiğit Açıkgöz ve Çizmeli, 2023). Bu veri tabanında bibliyometrik analiz yapılırken, belirli kriterlere göre sonuçlar kısıtlanarak araştırmacının hedeflerine uygun şekilde belirli araştırmacılar, yayın kategorileri, yayımlanma yılları, makalelerin yayımlandığı ülkeler, akademik kurumlar (üniversiteler, enstitüler vb.) ve daha pek çok veri kolay bir şekilde listelenebilmektedir. Bu filtreleme ve kısıtlama özelliği ile spesifik alanlarda trendleri inceleme olanağı sağlayarak araştırmacılara daha odaklı analiz yapma imkanı da sağlamaktadır.

3.2. Veri Kaynaklarının Belirlenmesi ve Seçim Kriterleri

Bu çalışmada, sosyal bilimler alanında sosyal robotlar konusundaki akademik literatürü incelemek amacıyla ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme, belirli özelliklere sahip birimlerin seçilmesini sağlayan, amaca yönelik bir örnekleme tekniğidir. Bu teknikte, araştırma kapsamında yer alacak birimler, belirlenen ölçütlere göre seçilmektedir (Flick, 2018). Bu doğrultuda çalışmada; WOS üzerinden 02.01.2025 tarihinde “social robots” or “social robot” anahtar sözcüğü kullanılarak, arama yönteminde ise “topic” filtresi ölçütleri seçilerek yapılan sorgu sonucunda, 5,006 araştırmaya ulaşılmıştır. Daha

sonra araştırma kapsamı gereği “research areas” sekmesinden “tüm alanlar” daraltılmış, mühendislik, sağlık, sanat ve eğitim bilimleri alanları kapsam dışı bırakılarak yalnızca sosyal bilimler alanlarıyla (iletişim, psikoloji, davranış bilimleri, sosyoloji, antropoloji vb.) kısıtlama yapılmış ve konuya ilişkin 481 araştırmaya erişilmiştir. “Topic” filtresi kullanılarak makalenin başlığı, özet ve anahtar kelimeler gibi farklı bölümlerinde arama yapıp daha geniş araştırma ağı sağlanmıştır. Ulaşılan bilgiler; yazar, atıf, ülke, kurum ve anahtar kelime analizleri yapmak amacıyla VOSviewer 1.6.18 programı kullanılarak incelenmiştir. Yıllara göre en eski 2006 en yeni 2025 olmak üzere farklı sosyal bilimler alanlarından 337 makale, 29 bildiri, 24 derleme makale, 11 kitap bölümü, 11 editöryal yazı, 2 kitap incelemesi, 5 toplantı özeti ve 62 erken görünümde makaleye ulaşılmıştır. Editöryal yazılar, kitap incelemeleri ve toplantı özetleri özgün bir akademik araştırma içermeyebileceği, daha çok görüş ve değerlendirmeler sunacağı, erken görünümde makalelerde ise kesinleşmemiş veriler bulunabileceği düşüncesinden hareketle bu türler araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Bu dışlamalar sonucunda, nihayetinde çalışmada toplam 401 araştırma analiz edilmiştir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları da söz konusudur. Araştırma, yalnızca Web of Science (WOS) veri tabanında 'social robot' veya 'social robots' anahtar sözcüklerini içeren İngilizce dilindeki yayınlarla sınırlandırılmıştır. Araştırmada, yalnızca sosyal bilimler alanındaki çalışmaların bibliyometrik analizine odaklanılmış, diğer disiplinler kapsam dışında bırakılmıştır. Ayrıca analize dahil edilen çalışmalar, 02.01.2025 tarihine kadar belirlenen alanda yayımlanmış 401 çalışmayla sınırlandırılmıştır.

Çalışmada sosyal robotlar konusundaki araştırma ağlarını keşfetmek ve akademik işbirliklerini değerlendirmek için kullanılan değişkenler ise şunlardır:

- Yayınların ve Atıfların Yıllara Göre Dağılımı: Bu analiz, belirli dönemlerde araştırma yoğunluğunun arttığı veya azaldığı noktaları belirleyerek, alanın hangi yıllarda daha fazla ilgi gördüğünü ve bilimsel katkının nasıl değiştiğini anlamaya yardımcı olmaktadır.
- Yayınların Türlerine Göre Dağılımı: İncelenen 401 çalışmanın türlerine (makale, derleme, bildiri vb.) göre dağılımı analiz edilmiştir.
- Yazar Atıf-Yayın Analizi: Yazarların atıf ve yayın sayılarının incelenmesi, araştırma alanındaki etkili yazarları belirlemeye yardımcı olmuştur.
- Yayınlarda Son 5 Yılda En Fazla Atıf Alan Yayınların Dağılımları: Son 5 yılda en fazla atıf alan çalışmalara odaklanarak, bu çalışmaların hangi konularda yoğunlaştığı analiz edilmiştir. Bu analiz, sosyal robotlar alanındaki güncel araştırma eğilimlerini ve akademik ilginin hangi konulara yöneldiğini belirlemeye yardımcı olmuştur.
- Yayınların Araştırma Alanlarına Göre Dağılımı: Sosyal robotlar ile ilgili araştırmaların hangi akademik disiplinlerde yoğunlaştığına dair bir dağılım yapılmıştır.

- f. Ortak Yazar Analizi: Sosyal robotlar üzerine yapılan araştırmalarda en fazla ortak yazara sahip araştırmacılar arasındaki iş birliği ağlarının ortaya koyulması amaçlanmıştır.
- g. Ortak Yazar Atıf Analizi: Yazarlar arasındaki akademik etkileşimlerin yoğunluğunu ve iş birliğinin gücünü değerlendirmeyi amaçlamakta olup, bu analiz aynı zamanda güçlü bağlantıların bulunduğu kümeleri de ortaya koymaktadır.
- h. Ortak Yazarların Ülke Analizi: Yazarların ülkeler arası işbirliğini ve uluslararası araştırma etkileşimlerinin incelenmesi amaçlanmıştır.
- i. Ortak Yazarların Kurum İşbirliği Analizi: Yazarların bağlı oldukları kurumlar arasındaki işbirlikleri ve araştırma ağlarının incelenmesi amaçlanmıştır.
- j. Anahtar Sözcük Analizi: Anahtar sözcük analizi yapılarak araştırma trendlerinin ortaya koyulması amaçlanmıştır.
- k. Metinlerin Bibliyometrik Eşleşme Analizi: Benzer konularda yapılan araştırmalar arasında ilişkileri ve bu yayınlar arasındaki güçlü akademik bağlantıları ortaya koyulması amaçlanmıştır.

3.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

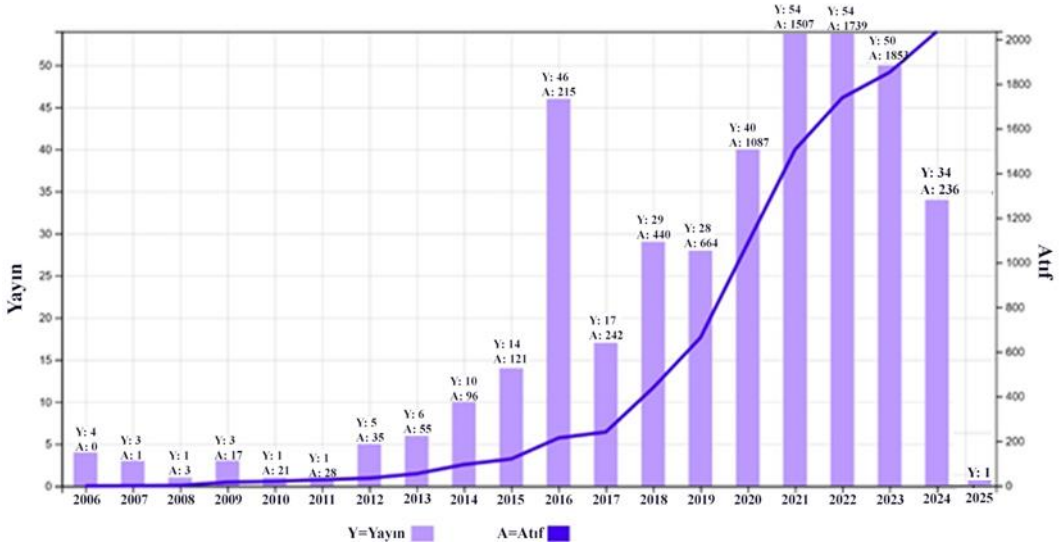
Araştırmada veri toplama süreci, doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Nitel bir veri toplama tekniği olan ve mevcut belgelerin sistematik bir biçimde analiz edilmesine olanak tanıyan döküman inceleme, bu çalışmada akademik yayınlara dayalı veri setinin oluşturulmasında temel yöntem olarak kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2018). Çalışmada da, Web of Science'dan elde edilen veriler, belirli kriterlere göre seçilmiş (Bkz. 3.2 başlık) ve VOSviewer yazılımı aracılığıyla detaylı bibliyometrik analizlere tabi tutulmuştur. VOSviewer ile oluşturulan bibliyometrik ağ haritaları sayesinde, sosyal robotlar konusundaki akademik literatürün eğilimleri, üretken kurumları, araştırmacıları ve sık kullanılan kelimeler görselleştirilerek yorumlanmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Yayınların ve Atıfların Yıllara Göre Dağılımı

Bu başlıkta, sosyal robotlar konusundaki akademik çalışmaların yıllara göre dağılımına ve bu çalışmalara yapılan atıfların zaman içindeki değişimine yer verilerek alandaki araştırma yoğunluğu sunulmuştur.

Şekil 1. “Social robots” or “Social Robot” anahtar sözcüğüyle sosyal bilimler alanındaki yayınların ve atıfların dağılımı

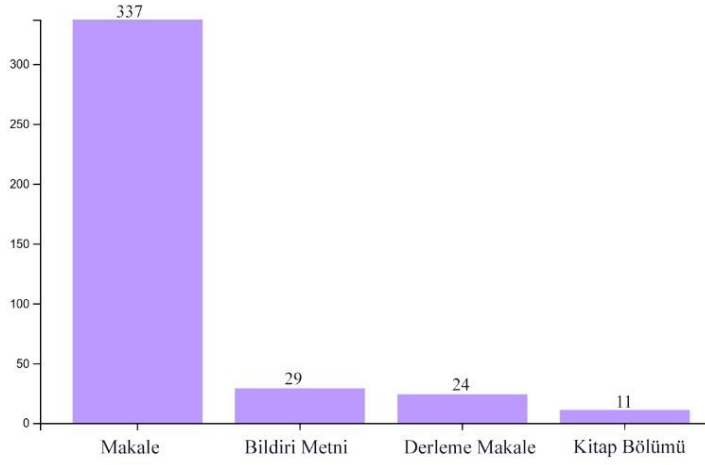

Şekil 1’de WOS veri tabanı üzerinden “sociol robots or social robot” anahtar kelimeleri kullanılarak sosyal bilimler alanı filtrelenerek yapılan sorgulama sonucunda ulaşılan çalışmaların yayın ve atıf dağılımına yer verilmiştir. Grafikte 2006 ve 2025 yılları arasındaki veriler bulunmaktadır. Grafiğe göre; ilk yayının 2006 yılında 4 yayınla yapıldığı ve bu yılı takip eden 2007, 2008, 2010, 2011 yıllarında yayın ve atıf sayısının kısıtlı düzeyde kaldığı görülmektedir. Bu durum, sosyal robotlar konusunun henüz erken aşamalarında olduğu ve literatürün sınırlı olduğu döneme işaret etmektedir. Konuyla ilgili yayın ve atıf sayısındaki artışın 2012 yılından sonra başladığı, 2016 yılında 46 yayınla yükselişe geçtiği dikkat çekmektedir. Bu dönemde yapılan artış, sosyal robotlar konusunun önem kazandığının ve bu alandaki araştırmaların hızla arttığının bir göstergesidir. Bu belirgin artışın, araştırma alanının potansiyelini yansıttmasının yanı sıra yapay zekâ ile ilgili araştırma faaliyetlerindeki yükselişe de bağlantılı olabileceği söylenebilir. 2017 yılında ise yayın sayısında (17) bir düşüş yaşansa da atıf sayısındaki artış (242) dikkat çekmektedir. Bu durum, yayın sayısındaki düşüşe rağmen konunun araştırma dünyasında ilgi görmeye devam etmesi ile açıklanabilir. 2018 ile 2023 yılları arasında yayın sayısındaki artış devam etmiş, ancak 2024 yılında bu artışta bir azalma görülmüştür. Bu durum, sosyal robotlar alanında araştırma doygunluğunun artması, yeni araştırma eğilimlerinin ortaya çıkması ya da kaynak kısıtlamaları gibi faktörlerden kaynaklanmış olabileceği gibi nedenlere işaret etmektedir. Ayrıca erken görünümdeki makalelerin de araştırmaya dahil edilmemesi bu düşüşün başka bir sebebi olabilir. 2025 yılında ise (02.01.2025 tarihine kadar) henüz 1 yayının olduğu görülmektedir.

4.2. Yayınların Türlerine Göre Dağılımı

Şekil 2’de sosyal robotlar konusundaki akademik yayınların türlerine göre dağılımı ve hangi yayın türlerinin daha fazla kullanıldığı grafikte gösterilmiştir.

Şekil 2. “Social robots” or “Social Robot” anahtar sözcüğüyle sosyal bilimler alanındaki yayınların türlerine göre dağılımı

Grafikte yer alan veriler incelendiğinde, en fazla makale (337) türünde yayının yapıldığı görülmektedir. Makale yayın türünü sırasıyla bildiri metni (29), derleme makale (24), kitap bölümü (11) takip etmektedir. Yayın türlerinin dağılımına bakıldığında, sosyal robotlar konusunun ağırlıklı olarak makale türündeki akademik araştırmalarla şekillendiği görülmekte bu da konunun sosyal bilimler alanındaki bilimsel literatürde önemli bir yer edindiğini göstermektedir.

4.3. Yazarların Yayın Dağılımı

Tablo 1’de sosyal robot konusunda en fazla yayın yapan yazarların bağlı oldukları kurum, en fazla atıf alınan yayın adı, bu yayınların yer aldığı dergi ve toplam yayın sayısı bilgileri yer almaktadır.

Tablo.1. Yazarların Yayın, Kurum, Atıf Aldığı Yayın ve Dergi İsmi Dağılımları

Yazar Adı	Bağlı Olduğu Kurum	En Fazla Atıf Aldığı Yayın ve Dergi İsmi	Toplam Yayın Sayısı
-----------	--------------------	--	---------------------

Miklosi, Adam	Eotvos Lorand University	Should we love robots? - The most liked qualities of companion dogs and how they can be implemented in social robots. (2018), <i>Computers In Human Behavior</i> .	9
Edwards, Chad	Western Michigan University	Initial expectations, interactions, and beyond with social robots. (2019), <i>Computers In Human Behavior</i> .	9
Vanderborght, Bram	Vrije Universiteit Brussel	Using the social robot Probo as a social story telling agent for children with ASD. (2012), <i>Interaction Studies</i> .	9
Ishiguro, Hiroshi	Osaka University	A Robot Is Not Worth Another: Exploring Children's Mental State Attribution to Different Humanoid Robots. (2020), <i>Frontiers In Psychology</i> .	9
Gacsi, Marta	Eotvos Lorand University	A Robot Is Not Worth Another: Exploring Children's Mental State Attribution to Different Humanoid Robots. (2020), <i>Frontiers In Psychology</i> .	8
Edwards, Autumn	Western Michigan University	On the utilization of social animals as a model for social robotics. (2012), <i>Frontiers In Psychology</i> .	7
Costescu, Cristina	Babes Bolyai University from Cluj	Using the social robot Probo as a social story telling agent for children with ASD. (2012), <i>Interaction Studies</i> .	7
David, Daniel	Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca	Using the social robot Probo as a social story telling agent for children with ASD. (2012), <i>Interaction Studies</i> .	6
Peter, Jochen	University of Amsterdam	Closeness, trust, and perceived social support in child-robot relationship formation Development and validation of three self-report scales. (2020), <i>Interaction Studies</i> .	6

Tablo 1’de yer alan yazarların WOS veri tabanında yayımlanmış makalelerinden veriler incelendiğinde; sosyal robotlar konusunda en fazla yayın yapan yazarlar arasında Miklósi Ádám, Chad Edwards, Bram Vanderborght ve Hiroshi Ishiguro gibi isimler öne çıkmaktadır. Bu yazarların, farklı ülkelerdeki akademik kurumlarda görev aldığı görülmektedir. Bu durum, sosyal robot araştırmalarının küresel ölçekte geniş bir akademik ilgi gördüğünü göstermektedir. Yazarların en fazla atıf alan çalışmaları incelendiğinde, *Computers in Human Behavior*, *Frontiers in Psychology* ve *Interaction Studies* gibi prestijli dergilerde yayımlandığı görülmektedir. Bu dergiler, insan-robot etkileşimi, psikoloji ve bilişsel bilimler

gibi alanlara odaklanmaktadır, bu da sosyal robot araştırmalarının disiplinlerarası bir çerçevede ele alındığını göstermektedir. Yazarların en çok atıf alan yayınları incelendiğinde; sosyal robotların insanlarla etkileşimi, çocuklar ve otizm spektrum bozukluğu olan bireylerle kullanımı ve robotlara yönelik insan algıları gibi konuların ön planda olduğu görülmektedir. Aynı yayında birden fazla yazarın yer alması, sosyal robot araştırmalarının iş birliğine dayalı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Bram Vanderborght, Cristina Costescu ve Daniel David gibi yazarların birlikte çalıştıkları görülmektedir. Bu tür iş birlikleri, araştırma alanının gelişimine katkı sağlayarak multidisipliner bir yaklaşımın önemini de ortaya koymaktadır.

4.4. Yazar Atıf Analizi

Tablo 2’de sosyal bilimler alanında “social robots” or “social robot” anahtar sözcüğüyle son 5 yılda yayınlanan ve atıf sayısı yüksek olan ilk 10 çalışmanın sıralaması yer almaktadır. Tabloda ilk 10 sırada yer alan çalışmaların tamamının makale türünde olduğu görülmektedir. Bu da sosyal robotlar alanındaki araştırmaların derinlemesine analizler ve özgün katkılar sağlamak amacıyla makalelere dönüştüğünü göstermektedir. Tablo incelendiğinde, en çok atıf alan (372) çalışmanın, 2006 yılında Lee ve arkadaşları tarafından Journal of Communication dergisinde yayınlanan “Can robots manifest personality? An empirical test of personality recognition, social responses, and social presence in human-robot interaction” başlıklı çalışma olduğu görülmektedir. En fazla atıf alan ikinci yayın (262), Proceedings of the National Academy of Sciences (2007) isimli dergide Tanaka, F; Cicourel, A and Movellan, JR. tarafından kaleme alınan “Socialization between toddlers and robots at an early childhood education center”, üçüncü yayın ise Journal of Autism and Developmental Disorders (2013) dergisinde Kim Elizabeth, vd. tarafından hazırlanan “Social Robots as Embedded Reinforcers of Social Behavior in Children with Autism” isimli çalışmadır. Bu yayınların yüksek atıf sayıları, bu çalışmaların akademik topluluk tarafından ilgiyle karşılandığını ve geniş bir etki yarattığını ortaya koymaktadır. Lee ve arkadaşları tarafından 2006 yılında yayımlanan çalışma, robotların kişilik algısı, sosyal etkileşimler ve sosyal varlık olarak kabul edilme gibi konuları ele alarak alanın erken dönemindeki önemli kavramlarına ışık tutmaktadır. Tanaka ve arkadaşlarının 2007 yılında yayımladığı çalışma; erken çocukluk eğitiminde robotların sosyalleşme süreçleri üzerindeki etkisini inceleyerek, sosyal robotların eğitimdeki potansiyelini ortaya koymaktadır. Kim ve arkadaşlarının 2013 yılında yayımladığı çalışma ise, otizmlili çocuklarla yapılan araştırmalarla sosyal robotların terapötik uygulamalarda nasıl kullanılabileceğine dair önemli bulgular sunmaktadır. En fazla atıf alan çalışmaların genel bir değerlendirmesi yapıldığında; sosyal robotların insanlarla etkileşimi, kişilik algısı, sosyal öğrenme süreçlerine entegrasyonu ve etik boyutları gibi konulara odaklandığı görülmektedir. Bu durum, insan-robot etkileşimi (HRI) çalışmalarında sosyal robotların empati, aidiyet ve toplumsal kabul gibi yönlerinin öne çıktığını göstermektedir. Otizm terapileri, eğitim ortamları ve hizmet sektöründe kullanım gibi belirli uygulama alanlarının daha fazla çalışıldığı da görülmektedir. Ayrıca, bu çalışmaların farklı sosyal bilimler alanlarındaki dergilerde yayımlanmış olması, sosyal robotlar konusunun psikoloji, eğitim gibi sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinde ilgi gördüğünü de göstermektedir.

Tablo 2. “Social Robots” or “Social Robot” Anahtar Sözcüğüyle Sosyal Bilimler Alanındaki Yayınlarda Son 5 Yılda En Fazla Atıf Alan Yayınların Dağılımları

Sıra	Yazar Bilgisi	Yayın Yılı	Yayın Türü	Yayın İsmi	2020	2021	2022	2023	2024	Yıllık Ortalama Atıf Sayısı	Toplam Atıf Sayısı
1	Lee, Kwan Min, vd.	2006	Makale	Can robots manifest personality? An empirical test of personality recognition, social responses, and social presence in human-robot interaction	32	52	44	43	41	18.6	372
2	Tanaka, F; Cicourel, A and Movellan, JR.	2007	Makale	Socialization between toddlers and robots at an early childhood education center	30	18	10	14	13	13.79	262
3	Kim Elizabeth, vd.	2013	Makale	Social Robots as Embedded Reinforcers of Social Behavior in Children with Autism	46	34	25	18	18	20.08	261
4	Tay, B; Jung, YB and Park, T.	2014	Makale	When stereotypes meet robots: The double-edge sword of robot gender and personality in human-robot interaction	30	33	45	44	45	21.67	260
5	Pennisi, P, vd.	2016	Makale	Autism and social robotics: A systematic review	46	39	37	39	28	25.3	253
6	Eyssel, F and Kuchenbrandt, D.	2012	Makale	Social categorization of social robots: Anthropomorphism as a function of robot group membership	18	25	23	32	19	13.79	193

7	De Graaf, MMA, vd.	2015	Makale	Sharing a life with Harvey: Exploring the acceptance of and relationship-building with a social robot	31	38	24	17	16	16.18	178
8	Coeckelbergh, M.	2010	Makale	Robot rights? Towards a social-relational justification of moral consideration	18	31	23	29	17	11	176
9	Wiese, E., vd.	2017	Makale	Robots As Intentional Agents: Using Neuroscientific Methods to Make Robots Appear More Social	24	39	28	20	22	18.33	165
10	Ivanov, S; Webster, C and Garenko, A.	2018	Makale	Young Russian adults' attitudes towards the potential use of robots in hotels	27	40	35	17	19	19.13	153

4.5. Yayınların Alanlara Göre Dağılımı

Yayınların alanlara göre dağılımı başlığında, sosyal robotlar konusuna ilişkin akademik çalışmaların farklı araştırma alanlarındaki dağılımı incelenmektedir. Bu dağılım, Tablo 1’de yer alan verilerle de ilişkili olarak, sosyal robotlar konusunun hangi disiplinlerde yoğunlaşıp hangi alanlarda daha fazla ilgi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Şekil 3. Yayınların araştırma alanlarına (research areas) göre dağılımı

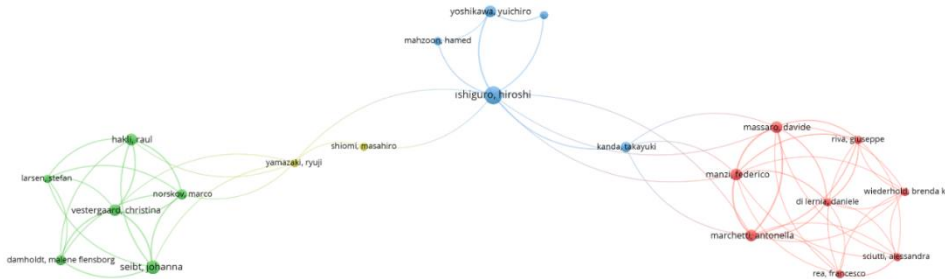

Şekil 3'te yer alan yayınların araştırma alanlarına göre dağılımına bakıldığında; en fazla araştırmanın 179 çalışma ile Psikoloji alanında yapıldığı dikkat çekmektedir. Psikoloji alanını, 58 çalışma ile İletişim alanı ve 50'şer çalışma ile Sosyal Bilimler ve Bilim Teknolojisi alanlarındaki diğer araştırmalar izlemektedir. Ayrıca, Toplumsal Konularda 33, Dil Bilimi alanında 32, Bilgi ve Belge Bilimleri'nde 30, Felsefe alanında 20, Bilim Tarihi ve Felsefesi alanında 10 ve son olarak Sosyoloji alanında 8 çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Psikoloji alanının ön planda olması, sosyal robotların insanların psikolojik ve sosyal etkileşimleri üzerindeki etkilerine dair ilginin fazla olmasından kaynaklı olabileceği söylenebilir.

4.6. Ortak Yazar Analizi

Ortak yazar analizi, yazarlar arasındaki sosyal etkileşimleri, ilişkileri, bağlantıları ve araştırma alanının gelişimi üzerindeki eşdeğer etkileri inceleyerek, araştırmacı iş birliği ve bilimsel ağların analiz edilmesine olanak tanımaktadır (Donthu vd., 2021). Yazarların ortak yazarlık analizine göre, en fazla bağlantılı ve iş birliği yapan yazarları tespit etmek için en az 2 yayın ve en az 2 atıf kriteri belirlenerek ağ haritası çıkarılmıştır.

Şekil 4. Yazarların ortak yazar analizi

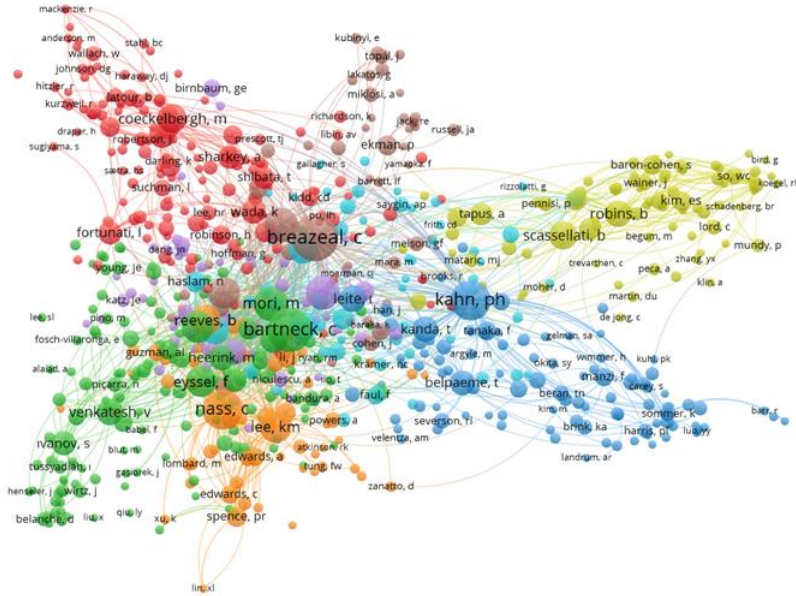

Şekil 4'te yer alan ağ haritasında; toplamda 4 küme, 62 bağlantı ve 110 bağlantı gücü tespit edilmiştir. Birinci kümede (kırmızı) birleşen sekiz isim (Di Lernia, D., Manzi, F., Marchetti, A., Massaro, D., Rea, F., Riva, G., Scutti, A., Wiederhold, B.), ikinci kümede birleşen (yeşil) altı isim (Damholtd, M. Hakli, R. Larsen, S., Norskov, M. Seibt, J. Vestergaard, J.), üçüncü kümede (mavi) birleşen beş isim (Ishigura, H., Kanda, T., Mahzoon, H., Ogawa, K., Yoshikawa, Y.) ve dördüncü kümede (sarı) birleşen iki isim (Shiomi, M., Yamazaki, I.) olduğu görülmektedir. Renkler, farklı çalışma gruplarını temsil etmekte ve dairenin boyutu, her bir yazarın yayınladığı makale sayısını göstermektedir. Ortak yazarlık haritası incelendiğinde en üretken yazarların Hiroshi Ishigura (9 makale) ve Johanna Sebit (5 makale) olduğu görülmektedir. Osaka Üniversitesi'nden Ishigura'nın dokuz farklı araştırmacı grubunu kapsayan geniş bir araştırma ağı bulunmaktadır. Aarhus University'den Sebit ise altı araştırma ağına sahiptir.

4.7. Ortak Yazar Atıf Analizi

Yazar ortak atıf analizi, iki araştırmacı ne kadar fazla ortak atıf alıyorsa aralarındaki ilişkinin o kadar güçlü olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bir haritada yazarları temsil eden noktaların yakınlığı, yazarların akademik benzerliğini ve araştırma alanlarındaki örtüşmeyi göstermektedir (Persson, 1994). Ortak atıflar kullanılarak oluşturulan bir haritada, birlikte atıf yapılan yazarlar gruplanarak yazarlar arasındaki sosyal yapıya ulaşılmaktadır (Mcintire, 2006: 19).

Şekil 5. Ortak atıf yapılan yazarlar arası ilişki

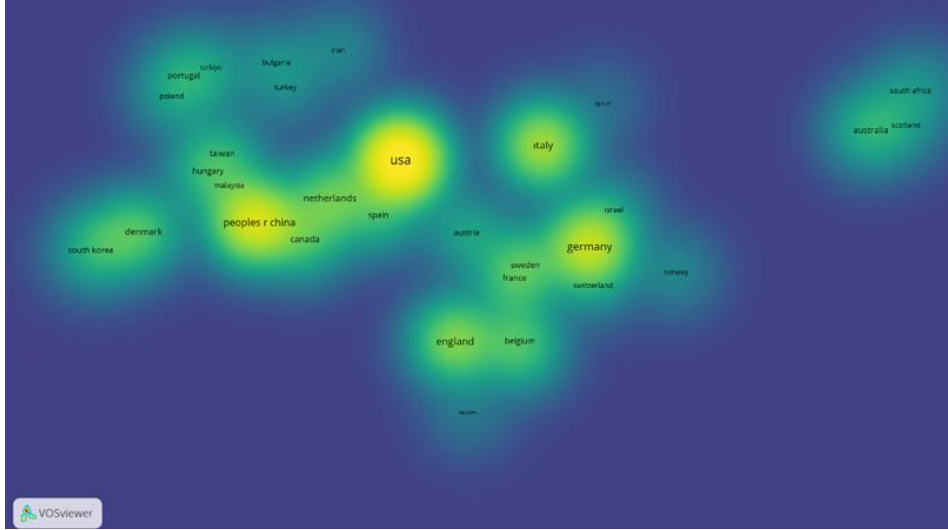
Şekil 5'te yer alan ortak yazar atıf analizi haritalaması için; atıf sayısı minimum 5 seçilmiş ve 712 birimin eşik değerini⁴ karşıladığı görülmüştür. Toplamda 8 küme, 50027 bağlantı ve 12134 toplam bağlantı gücüne ulaşılmıştır. Bağlantılar arasındaki mesafeler, atıf yoğunluğunu (Doğan ve Doğan, 2020), her bir renk farklı bir kümeyi göstermektedir. Aynı grup içindeki yazarlar ve birbirine yakın konumda bulunanlar, benzer ortak atıflara sahipken, en uzak konumda yer alan yazarların ise ya ortak atıf sayıları çok düşüktür ya da hiç birlikte atıf almamışlardır (White ve Griffith, 1981). Şekil 5'te yer alan Ortak yazar atıf analizi sonucuna göre sosyal robot/robotlar bağlamında alana en fazla ortak atıf yapılan yazarların; kahverengi kümede Breazeal, C. (146 atıf, 4219 toplam bağlantı gücü), yeşil kümede Bartneck, C. (134 atıf, 4307 toplam bağlantı gücü), turuncu kümede Nass, C. (108 atıf, 3341 toplam bağlantı gücü) ve mavi kümede Kahn, ph. (107 atıf, 3223 toplam bağlantı gücü) olduğu görülmektedir. Bu dört küme, sosyal robotlar alanındaki temel araştırma temalarını yansıtmaktadır. Bu isimler, insan-robot etkileşimi, robotların antropomorfik özellikleri, psikolojik etkileri ile ilgili farklı odak noktalarına değinmişlerdir. Breazeal (2003), Breazeal vd. (2009), "Emotion and Sociable Humanoid Robots." ve "An Embodied Cognition Approach to Mindreading Skills for Socially Intelligent Robots" isimli çalışmalarında; robotların yalnızca mekanik araçlar değil, aynı zamanda insanlar için sosyal varlıklar olabileceğini, Bartneck vd. (2009, 2015), "Measurement Instruments for the Anthropomorphism, Animacy, Likeability, Perceived Intelligence, and Perceived Safety of Robots" ve "A Cross-Cultural Study on Attitudes Towards Robots" çalışmalarında robotların fiziksel ve davranışsal tasarımının, insanların onları ne ölçüde kabul edeceğiyle doğrudan ilişkili olduğunu, Nass ve Moon (2000), "Machines and Mindlessness: Social Responses to Computers" isimli çalışmalarında insanların makinelerle etkileşimini anlamak için psikolojik teorilerin uygulanabilir olduğunu, Kahn vd. (2006) "Robotic Pets in the Lives of Preschool Children" robotların çocuklarla nasıl ilişki kurduğunu ve onların psikolojik gelişimlerini nasıl etkilediğini incelemiştir.

4.8. Ortak Yazarların Ülke Analizi

Şekil 5'te WOS veri tabanında sosyal robot/sosyal robotlar bağlamında ülkeler arası yazar iş birliklerinin yer aldığı ülke bazlı ortak yazar analizinin yoğunluk görseli yer almaktadır. Analizde her ülke için minimum 2 yayın ve minimum 2 atıf sayısı eşik değerler olarak belirlenmiştir.

Şekil 6. "Social Robots" or "Social Robot" anahtar sözcüğüyle sosyal bilimler alanındaki yayınların ülke bazlı ortak yazar analizi yoğunluk görsel

⁴ Eşik değer; belirli bir araştırma alanındaki verilerin dağılımını anlamak için kullanılan bir kriter ve istatistiksel bir araçtır (Erar, 2000). Bibliyometrik analizlerde, örneğin bir kurumun veya yazarın belirli bir sayıda yayın veya atıf alması gerektiği durumlar için eşik değeri belirlenmektedir.

Belirlenen eşik değerini karşılayan 39 adet ülkenin yer aldığı bibliyografik eşleştirme yoğunluk görseline göre (Şekil 6); Amerika Birleşik Devletleri en yoğun yayın ve atıf sayısı ile (96 yayın, 4025 atıf) ilk sırada yer alırken, onu Almanya (49 yayın, 977 atıf), İtalya (40 yayın, 1116 atıf) ve İngiltere (32 yayın, 841 atıf) izlemektedir. Ağ haritasına göre; ülkeler arası yazar iş birliklerinin yoğun olduğu görülmektedir. ABD'nin ilk sırada yer alması, bu alandaki araştırmalara öncülük ettiğini ve küresel akademik etkileşimde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Yayın ve atıf sayılarındaki farklılıkların, ülkelerin bilimsel araştırmalara ayırdığı bütçe, akademik iş birlikleri, araştırma altyapısı, yapay zeka ve robotik alanındaki ulusal stratejileri gibi çeşitli faktörlerle ilişkili olabileceği söylenebilir. Ayrıca, bu ülkelerdeki önde gelen üniversiteler, araştırma enstitüleri ve teknoloji şirketlerinin varlığı da yayın yoğunluğunu etkileyen önemli unsurlar arasında yer alabileceğini söylemek mümkündür.

Tablo 3. Yapılan Çalışmalarının Kuruluşlara Göre Dağılımı

Üniversite	Yayın Sayısı
Osaka University (Japonya)	12
State University System Of Florida (ABD)	11
Babes Bolyai University From Cluj (Romanya)	9
Eotvos Lorand University (Macaristan)	9
Vrije Universiteit Brussel (Belçika)	9
Western Michigan University (ABD)	9
Aarhus University (Danimarka)	8
Pennsylvania Commonwealth System Of Higher Education Pcshe (ABD)	8
Mta Elte Comparative Ethology Research Group (Macaristan)	7
University Of Amsterdam (Hollanda)	6

Tablo 3'te sosyal robot/sosyal robotlar bağlamli yapılan araştırmaların ilk 10 kuruluşa göre dağılımlı bulunmaktadır. En fazla yayın yapan kuruluş 12 yayın sayısı ile Osaka  niversitesiyken, bu üniversiteyi sırasıyla State University System Of Florida 11 yayın ile Babes Bolyai University From Cluj, Eotvos Lorand University, Vrije  niversiteit Brussel, Western Michigan University 9'şar yayın ile takip etmektedir. Osaka  niversitesi'nin en fazla çalışma yapan  niversite olması, Japonya'nın robotik çalışmalar konusunda lider bir konumda olması ve  niversitenin disiplinler arası yaklaşımı ile alandaki g  l  akademik kadrosunun bulunmasıyla doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir.

4.9. Ortak Yazarların Kurum İş birliği Analizi

Ortak yazarlık ve kurum iş birliği analizlerinde, belirli bir alan veya konu çerçevesinde gerçekleştirilen iş birlikleri görülebilir. Analizde her bir düğüm, bir ülkeyi temsil ederken, kurumlar arasındaki mesafe ve çizgi kalınlıkları ilişkilerin yoğunluğunu ve derecesini ifade etmektedir. Ortak yazarların kurum iş birliği analizi sonuçlarının ağ haritası şekil 7'de gösterilmiştir.

şekil 7. Ortak yazarların kurum iş birliği analizi

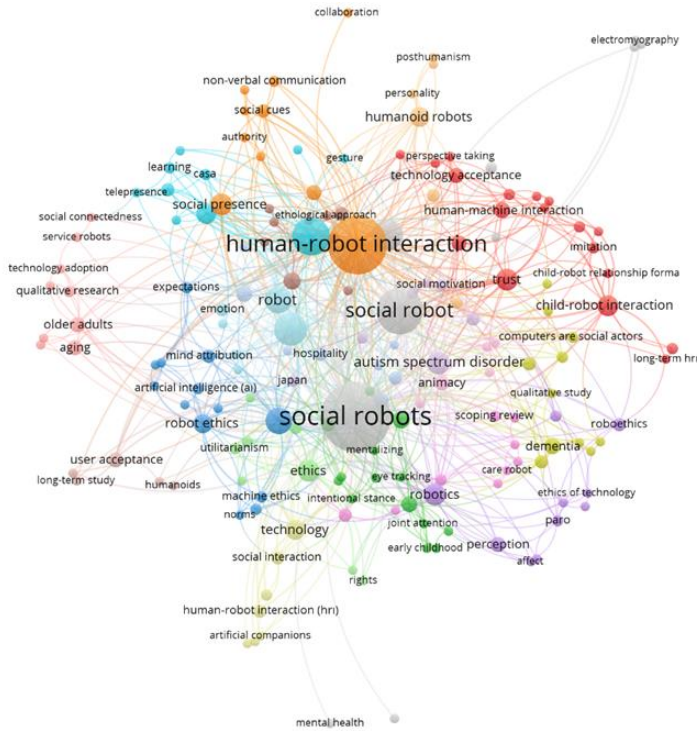

Ortak yazarlık kurum iş birliği sonuçlarına göre (şekil 7); sosyal robot/sosyal robotlar konusunda çalışmaları bulunan 506 kurumun olduğu, eşik değer olarak en az 2 doküman ve 2 atıf kriteri belirlendiğinde ise, 131'inin bu kriteri karşıladığı g r lm ştir. Ancak bu kurumlar arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığından, en yüksek ilişkiye sahip olan 20 kurum arasındaki bağlantılar gösterilmiştir. Bu kurumlar ağ haritası görselinde 5 küme etrafında toplanmıştır. Merkezi bir  niversitenin  ne çıkmadığı bu dağılımda, University of British Columbia (Kanada), University of Toronto (Kanada), Sun Yat-Sen University (Çin), KTH Royal Institute of Technology (İsveç) ve The University of Queensland (Avustralya) gibi  niversiteler arasında dengeli bir yayılım olduğu görülmektedir. Merkezi bir  niversitenin  ne çıkmaması, sosyal bilimler alanında sosyal robotlar konusunda yapılan araştırmalara çok sayıda  niversitenin katkı sağladığını ve konunun küresel ölçekte ilgi gördüğünü göstermektedir.

4.10. Anahtar Sözcük Analizi

Şekil 8’de social robot/social robots bağlamlı sosyal bilimlerde yer alan araştırmalarda anahtar sözcük ağ haritasına yer verilmiştir. Çalışmalarda toplam 1183 anahtar kelime kullanıldığı, eşik değeri olarak 2 seçildiğinde ise 177 anahtar kelimenin karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu analiz bilgilerine göre en fazla kullanılan anahtar sözcükler; social robots (109) ve human-robot interaction (75)’dir. Bu sözcükleri social robot (48), social robotics (32), artificial intelligence (24), anthropomorphism (22) takip etmektedir.

Şekil 8. “Social Robots” or “Social Robot” anahtar sözcüğüyle sosyal bilimlerdeki yayınlarda anahtar sözcük analizi

Şekil 8’de yer alan anahtar sözcük ağ haritasına ilişkin veriler, sosyal bilimlerde sosyal robotlarla ilgili araştırmalarda belirli kavramların öne çıktığını göstermektedir. “Social robots” ve “human-robot interaction” terimlerinin en fazla kullanılan anahtar kelimeler olması, araştırmaların büyük ölçüde sosyal robotların insanlarla etkileşimine odaklandığını göstermektedir. “Social robot” ve “social robotics” gibi diğer sık kullanılan ifadeler, bu alandaki araştırmaların terminolojik çeşitliliğini gösterirken, “artificial intelligence” ve “anthropomorphism” kavramlarının da öne çıkması, yapay zekâ ile donatılmış sosyal

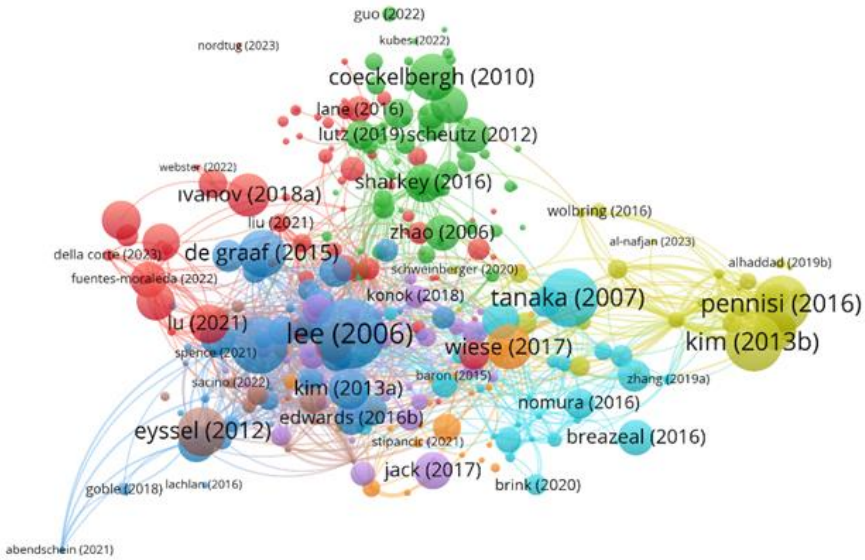
robotların insan benzeri özellikler taşıma derecesi ve insan algısına etkisi üzerine yapılan çalışmaların önemli bir yer tuttuğunu düşündürmektedir.

Bu bulgular, sosyal robotların yalnızca teknolojik gelişim açısından değil, aynı zamanda insanlarla kurdukları sosyal bağlar, algılanma biçimleri ve yapay zekâ tabanlı etkileşimleri açısından da kapsamlı bir şekilde ele alındığını göstermektedir.

4.11. Metinlerin Bibliyometrik Eşleşme Analizi

Şekil 9’da social robot/social robots bağlamı sosyal bilimlerde yer alan araştırmalarda metinlerin bibliyometrik eşleşme analizine yer verilmiştir. 401 çalışmadan eşik değeri 2 seçildiğinde, 318 dokümanda ilişki olduğu tespit edilmiş aralarında en yüksek ilişki bulunan 311 çalışma analiz edilmiştir. 311 çalışma ile, birbiriyle ilişkisi bulunan 8 küme, 12226 bağlantı ve 21609 bağlantı gücüne ulaşılmıştır. Her bir küme belli bir temada yoğunlaşan çalışmaları göstermektedir. Ayrıca görseldeki her düğüm, bir yazar veya bir çalışmada geçen önemli bir anahtar terimi temsil etmektedir.

Şekil 9. Metinlerin bibliyometrik eşleşme analizi

Şekil 9’da yer alan metinlerin bibliyometrik eşleşme analizi ağ haritasında, “Lee (2006)”, “Tanaka (2007)” ve “Kim (2013b)” gibi düğümler dikkat çekmektedir. Daha büyük düğümler, o terimin ya da çalışmanın diğer çalışmalarla daha sık ilişkilendirildiğini göstermektedir. Örneğin, “Lee (2006)” büyük bir düğüm olduğu için çok sayıda çalışmada atıf aldığı söylenebilir (Bknz. Tablo.1). Düğümler arasındaki çizgiler, terimler veya çalışmalar arasındaki ilişkileri göstermektedir. Daha kalın çizgiler ise, iki düğüm arasında

daha güçlü bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. “Tanaka (2007)” ile “Kim (2013b)” arasındaki bağlantının güçlü olması, bu iki çalışmanın sıkça birlikte anıldığını ya da atıf yapıldığını göstermektedir. İki isminde, sosyal robotların çocuklarla etkileşimi üzerine çalışma yapmış olması bağlantı gücünün fazla olmasını açıklar niteliktedir. En fazla bibliyografik eşleşme olan yayınlar ise, 372 alıntı ile Lee (2006), 262 alıntı ile Tanaka (2007), 261 alıntı ile Kim (2013b) olmuştur. Toplam bağlantı gücü en yüksek olan yayınlar ise, Wise (2017) 452 bağlantı gücü, Sarrica (2019), 378 bağlantı gücü ile öne çıkmaktadır. Bu analiz, sosyal robotlar üzerine yapılan araştırmaların ne kadar geniş bir akademik ağda ilişkilendirildiğini ve alanın gelişen temalarını anlamak açısından önemli bir gösterge sunmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sosyal robotlar konusu, ilk olarak 2006 yılında akademik literatürde yer almaya başlamış olup, o günden bu yana hızla gelişerek günümüzdeki artan önemiyle dikkat çekmektedir. Robotlarla iletişim halinde olacağımızın öngörüldüğü (Ang vd., 2024; Han & Conti 2025; Lampropoulos, 2025) bu dönemde sosyal robotlar, teknolojik sınırları aşarak, toplumun yapısını ve bireyler arasındaki etkileşim biçimlerini yeniden şekillendirme gücüne sahip yenilikçi araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma bulguları da sosyal robotlar üzerine yapılan araştırmaların hızla genişlediğini ve çok disiplinli bir yaklaşımla farklı alanları etkisi altına aldığını göstermektedir. Robotlarla iletişim kurma fikri, sadece bir bilim kurgu teması olmaktan çıkarak günümüzde hızla gerçeklik kazanmakta ve yapay zekâ-insan-robot etkileşimi alanlarındaki hızlı gelişmeler, bu sürecin ne denli yakın olduğunu göstermektedir. İnsanlar, robotlarla yalnızca pratik amaçlarla değil, duygusal ve sosyal bağlar kurarak da etkileşimde bulunabilecekleri bir döneme doğru adım atmaktadır. Bu gelişmeler, mevcut literatürde Breazeal (2003), Vanderborght (2012), Manzi (2020) gibi araştırmacıların vurguladığı gibi sosyal robotların insan etkileşimi üzerindeki potansiyel etkilerinin (duygusal paylaşım, empati, sosyal bağ kurma) güçlendiğini ortaya koymaktadır. Bu gerçeklikten hareketle hazırlanan çalışma, WoS veri tabanında 2006-2025 (02.01.2025 tarihine kadar) yılları arasında sosyal robot/sosyal robotlar ile ilgili sosyal bilimler alanında yer alan akademik çalışmalara ait bibliyometrik analizleri içermektedir. Bibliyometrik analiz; mevcut araştırmanın “genel resmini” sunmak amacıyla yapılan araştırmalardır. Sosyal robot konusunun genel görünümünü (araştırma konuları, anahtar kavramları, çalışılan alanlar, yazar etkileşimleri vb.) ve mevcut eğilimlerini ortaya çıkarmak için bibliyometrik analizin uygun bir araştırma yöntemi olduğu düşünülmüştür.

Araştırma kapsamında incelenen akademik çalışmaların yayın türlerine bakıldığında, en fazla makale türünün tercih edildiği, daha sonra bildiriler ve kitap bölümlerinde çalışmalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Sosyal robot/robotlar konusunun 58 çalışma ile en fazla Psikoloji alanında çalışıldığı bu alanı takiben İletişim, Bilim teknolojisindeki diğer çalışmalar, Sosyal bilimlerde diğer çalışmalar alanlarında 50’şer araştırmanın gerçekleştirildiği, Sosyoloji, Felsefe ve Dil bilim gibi alanlarda da kısıtlı da olsa çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, sosyal robotlar üzerine yapılan araştırmaların yalnızca psikoloji ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bu araştırmaların sosyal bilimler

alanındaki farklı disiplinleri kapsayacak şekilde çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Psikoloji ve İletişim alanlarının ön planda olması, özellikle insan-robot etkileşimi (HRI) çalışmalarının, psikolojik teorilerle (sosyal öğrenme teorisi, bağlanma kuramı vb.) ilişkilendirilmesi (Asada, vd. 2009, Manzi, vd. 2020, Zhang 2017) ve sosyal robotların insan benzeri etkileşimleri simüle edebilmesi için bu modellerin kullanılmasından kaynaklı olduğu söylenebilir. Örneğin, Zhang (2017), robotların insanlardan doğrudan gösterim yoluyla öğrenme süreçlerini inceleyerek, onların insan davranışlarını doğru yorumlamasını ve etkileşimde bulunduğu kişilere uygun tepkiler vermesini ele almıştır. Çalışmasında, bu etkileşimlerin insanların robotlara karşı daha sağlıklı psikolojik tepkiler geliştirmesine katkı sağlayabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca, sosyal robotların sosyal odaklı olmalarına rağmen, WOS üzerinden elde edilen bulgular ışığında toplamda 5,006 çalışmadan, yalnızca 481'inin sosyal bilimler alanında yer alması, sosyal bilimler literatürünün bilgi kaynağı olarak kısıtlı olduğunu göstermiştir.

Son 5 yılda sosyal robot/robotlar konusunda en fazla atıf alan çalışmaların sırasıyla; "Can robots manifest personality? An empirical test of personality recognition, social responses, and social presence in human-robot interaction (2006), Socialization between toddlers and robots at an early childhood education center (2007), Social Robots as Embedded Reinforcers of Social Behavior in Children with Autism (2013), When stereotypes meet robots: The double-edge sword of robot gender and personality in human-robot interaction (2014) isimli çalışmalar olduğu görülmüştür. Bu çalışmalarda sosyal robotların insanlarla etkileşimi, özellikle kişilik algısı, sosyal yanıtlar, sosyal varlık olarak kabul edilme ve robotların farklı sosyal gruplar üzerindeki etkilerinin incelediği görülmektedir. Örneğin, Lee, vd. (2006) tarafından yapılan "Can robots manifest personality?" başlıklı çalışma, robotların kişilik özelliklerini algılama yeteneğini ve bu kişiliklerin insanlarla etkileşimdeki rolünü inceleyerek, sosyal robotların insan ilişkilerindeki potansiyelini değerlendirmiştir. Tanaka, vd. (2007) tarafından kaleme alınan "Socialization between toddlers and robots at an early childhood education center" isimli çalışma ise, erken çocukluk eğitimi bağlamında robotların çocuklarla sosyal etkileşimini inceleyerek, robotların sosyal öğrenme süreçlerine nasıl entegre edilebileceğini tartışmıştır. Bu bağlamda, son yıllarda sosyal robotların insanlarla daha doğal, anlamlı etkileşimler kurmasını sağlayacak konular üzerine yoğunlaşıldığı söylenebilir.

Çalışmada en fazla yayın yapan ülke ABD (96 yayın, 4025 atıf) iken, en fazla yayın yapan kurumun Osaka Üniversitesi (12) ve Florida Eyalet Üniversitesi (11) olduğu dikkat çekmektedir. Japonya ve ABD'nin, sosyal robotlar ve yapay zeka üzerine yapılan araştırmaların merkezi olması, robotik üzerine geniş araştırma altyapısı ve güçlü teknoloji sektörlerini barındırması göz önünde bulundurulduğunda bu sonucun şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Yazarların atıf analizine bakıldığında ise, en fazla atıf alan isimlerin Vanderborght Bram (369) ve Ivanov Stanislav (356) olduğu, çalışılan alanda en fazla ortak atıf yapılan yazarların, Breazeal, C. (146), Bartnec, C. (134), Nass, C. (108) ve Kahn, ph. (107) olduğu görülmektedir. Bu da sosyal robotlar ve insan-robot etkileşimi üzerine yapılan çalışmalarda

bu isimlerin merkezî bir rol oynadığını göstermektedir. Anahtar kelimelere ait ağ analizi sonuçları incelendiğinde en sık kullanılan anahtar kelimeler; “social robots, human-robot interaction, social robot, social robotics, artificial intelligence ve anthropomorphism” olarak tespit edilmiştir. Bağlantı gücü en yüksek olan anahtar kelimeler ise “social robots, human-robot interaction, social robot ve artificial intelligence” olarak sıralanmıştır. Bu bulgu, sosyal robotlar ve insan-robot etkileşimi üzerine yapılan çalışmalarda bu konuların öneminin artmasına işaret etmektedir. Özellikle “social robots” ve “human-robot interaction” gibi anahtar kelimelerin yüksek bağlantı gücüne sahip olması, bu alanların gelecekteki araştırmalar için potansiyel bir odak noktası oluşturduğunu göstermekte, yapay zeka ve antropomorfizmin kavramlarının da sıklıkla bu anahtar kelimelerle birlikte kullanılması, insanların robotlarla olan etkileşimlerini nasıl şekillendirdiği üzerine daha fazla araştırma yapılması gerektiğini düşündürmektedir. Bu noktada yapay zeka ve sosyal robot birlikteliğinde hazırlanan çalışmalar önem arz etmekte ve bu da sosyal robotlarla ilgili toplumsal ihtiyaçlarla uyumlu yeni araştırma alanlarının ortaya çıkacağını göstermektedir.

Sosyal robotlar, teknolojik gelişmelerden öte toplumsal yapıları dönüştürebilecek büyük bir potansiyele sahiptir. Araştırma bulgularında ortaya çıkan eğilim, sosyal robotların doğal dil işleme, toplumsal kabul, iletişim becerileri ve eğitim alanlarında yoğunlaştığını ve bu alanlarda insanların günlük yaşamına entegrasyonlarının arttığını göstermektedir. Bu da sosyal robotların kültürlerarası farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda, robot tasarımı ve davranışları nasıl şekillenmelidir? ve insanların sürekli sosyal robotlarla aynı ortamda etkileşimde bulunması beraberinde ne gibi sonuçlar getirecektir? sorularını akıllara getirmektedir. Bu sorulara yönelik araştırmalarda, psikoloji, iletişim ve yapay zeka gibi alanların yanı sıra; sosyoloji, etik, hukuk ve mühendislik gibi diğer alanlarla da entegrasyonu gerektirecek şekilde multidisipliner bir yapıya ihtiyaç olduğu açıktır. Bu bağlamda, Hancock vd. (2011) sosyal robotların etik ve toplumsal etkilerini incelediği çalışmaları, bu tür disiplinlerarası bir yaklaşımın önemini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Dana, vd. (2023) “Socially Cognizant Robotics for a Technology Enhanced Society” isimli çalışmalarında, robotların anlaşılmasının yalnızca teknik bilgiyle sınırlı kalmayıp, sosyal, etik ve psikolojik boyutları da içeren çok disiplinli bir yaklaşım gerektirdiği vurgulanmıştır. Şüphesiz bu durum, insanların sosyal robotları nasıl algıladığı ve onlarla ne tür etkileşimler kurduğunu anlamak ve daha etkili, kabul görür robot tasarımları oluşturmak için kritik öneme sahiptir. Literatürde sosyal robotlarla ilgili farklı alanlarda yapılmış çalışmaları örneklendirmek mümkündür (Wu, 2022; Edvards, vd., Decker, 2012; Cameron vd., 2016; Dautenhahn 2007); ancak mevcut çalışmalar/bulgular, sosyal bilimler alanında sınırlı çalışmanın yapıldığını ve sosyal robotların toplumsal kabulü ve uzun vadeli etkileri konusunda hala derinlemesine incelenmeye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, gelecekteki araştırmalarda, sosyal bilimler perspektifinden sosyal robotlar konusunun daha kapsamlı incelenmesi ve bu süreçlerin daha derinlemesine anlaşılabilmesi için yukarıda da ifade edildiği gibi multidisipliner bir yaklaşımın benimsenmesi elzemdir. Özellikle, farklı kültürel bağlamlarda robot kabul modellerinin nasıl şekillendiği (farklı ülkelerden katılımcılarla anketler veya deneyler yapılarak) ve bu etkileşimlerin toplumsal dinamikleri nasıl etkileyebileceği konularına odaklanan ampirik çalışmaların genişletilmesi önem taşımaktadır.

Bu araştırma yalnızca WOS veri tabanından alınan verilerle şekillenmiştir; farklı veri tabanları ve dil tercihlerinden yararlanılarak çalışma kapsamı daha da genişletilebilir. VOSviewer dışında BibExcel, CiteSpace, R Bibliometrix, Gephi ve HistCite gibi farklı programlarla yapılacak bibliyometrik analizlerde karşılaştırmalar yapılarak literatür genişletilebilir. Elde edilen veriler, sosyal bilimlerde sosyal robotlar konusundaki araştırmaların psikoloji ve iletişim alanlarının dışında yer alan diğer disiplinlerle de ilişkilendirilebileceğini ve bu alanda daha geniş kapsamlı bibliyometrik analizlerin yapılabilmesi fırsatını da gözler önüne sermektedir.

Sonuç olarak bu çalışmanın akademiye ve sektöre sağlayabileceği katkılar şunlardır; sosyal bilimler perspektifinden sosyal robotlar konusuna dair kapsamlı bir bibliyometrik analiz sunarak alandaki araştırma eğilimlerini, anahtar kavramları, gelecekteki araştırma yönelimlerini belirlemeye yardımcı olmak ve sosyal robotların kullanıcı etkileşimi, toplumsal kabulü gibi konularda akademi-sektör iş birlikleri için daha stratejik yaklaşımlar geliştirilmesine ışık tutmaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Ang, E. Bejleri, B. T., Velde, A. V. (2024). Considerations for the Future of Social Robots and Human-Robot Interactions. *OxJournal*. <https://www.oxjournal.org/the-future-of-social-robots-and-human-robot-interactions/> E.T: 10.11.2024
- Anzalone, S. M., Xavier, J., Boucenna, S., Billeci, L., Narzisi, A., Muratori, F., Cohenb, D. ve Chetouani, M. (2018). Quantifying patterns of joint attention during human-robot interactions: An application for autism spectrum disorder assessment. *Pattern Recognition Letters*, 118, 42-50.
- Asada, M., Hosoda, K., Kuniyoshi, Y., Ishiguro, H., Inui, T., Yoshikawa, Y., Ogino, M., & Yoshida, C. (2009). Cognitive Developmental Robotics: A Survey. *IEEE Transactions on Autonomous Mental Development*, 1, 12-34.
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Arora, M. (2008). *Design and development of friction compensator algorithm for one link robot* (Unpublished master's thesis). Thapar University, Patiala.
- Breazeal, C. (2003). Emotion and sociable humanoid robots. *International Journal of Human-Computer Studies*, 59 (1-2), 119-155.
- Breazeal, C. (2016). *Designing Sociable Robots*. MIT Press.
- Breazeal, C., Gray, J., & Berlin, M. (2009). An embodied cognition approach to mindreading skills for socially intelligent robots. *The International Journal of Robotics Research*, 28(5), 656-680.

- Broadbent, E. (2017). Interactions with robots: The truths we reveal about ourselves. *Annual Review of Psychology*, 68, 627-652.
- Çalışır Kundakçı, Ş. (2023). Yaşlı Bakımında Yapay Zekâ Kullanımı. *Doğu Karadeniz Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2, (2), 77-87.
- Christina, C. (2012). Using the social robot Probo as a social story telling agent for children with ASD. *Interaction Studies*, 13 (3), 348-372.
- Cameron, D., Fernando, S., Collins, E. C., Millings, A., Moore, R. K., Sharkey, A., & Prescott, T. J. (2016). Impact of robot responsiveness and adult involvement on children's social behaviours in human-robot interaction. *Proceedings of the 25th IEEE International Symposium on Robot and Human Interactive Communication (RO-MAN)*, 507-512. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1606.06104>
- Choi, Y., Oh, M., Choi, M., & Kim, S. (2021). Exploring the influence of culture on tourist experiences with robots in service delivery environment. *Current Issues in Tourism*, 24(5), 717-733.
- Cintamür, İ. G. (2023). Hizmet Pazarlamasında Hizmet Robotlarının Kullanılması: Sosyal Bir Robot Türü Olarak Hizmet Robotlarının İncelenmesi. (ss.101-130). İçinde: Yılmaztürk, Y. & Akdoğan, Ç. (eds.), *Pazarlamada Seçme Konular: Kavramlar ve Çalışmalar*. Özgür Yayınları. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub199.c915>
- Dana, K., Andrews, C., Bekris, K., Feldman, J., Stone, M., Hemmer, P., Mazzeo, A., Salzman, H., & Yi, J. (2023). Socially Cognizant Robotics for a Technology Enhanced Society. *arXiv*, 2 (1), 1-34.
- Dautenhahn, K. (2007). Socially intelligent robots: Dimensions of human-robot interaction. *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences*, 362(1480), 679-704.
- Decker, M. (2012). Service robots in the mirror of reflective research. *Poiesis Praxis*, 9(3-4):181-200.
- Doğan, S., ve Baynal Doğan, T.G. (2020). Uluslararası Alan Yazında Sağlık Turizmi Alt Bileşenleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(4), 561-586.
- Donthu, N., Kumar, S. S., Pattnaik, D. ve Lim, W. M. (2021). A bibliometric retrospection of marketing from the lens of psychology. *Insights from psychology*, 38, 834-865.
- Duffy, B. R. (2003). Anthropomorphism and the social robot. *Robotics and Autonomous Systems*, 42(3-4), 177-190. [https://doi.org/10.1016/S0921-8890\(02\)00374-3](https://doi.org/10.1016/S0921-8890(02)00374-3)
- Duffy, B., R. Rooney, C. O'Hare, G.M. Donoghue, R. O. (1999). What is a social robot?, in: *10th Irish Conference on Artificial Intelligence & Cognitive Science University College Cork, Ireland*, pp. 1-3.
- Edwards, A., Edwards, C., Westernman, D. & Spence, P. (2019). Initial expectations, interactions, and beyond with social robots. *Computers In Human Behavior*. 90, 308-314.
- Erar, A. (2000). Kütüphanecilik ve Bilgibilim Alanlarında İstatistik Yöntemlerin Kullanımı. *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 14 (2), 152-175.
- Erbaş, S. (2023). Reklamcılıkta ve Pazarlamada Yeni Aktör: Sosyal Robotlar. *Erciyes Akademi*, 37(3), 919-942.
- Flick, U. (2018). An introduction to qualitative research (6th ed.). SAGE Publications.
- Fong, T., Nourbakhsh, I. R., & Dautenhahn, K. (2003). A survey of socially interactive robots. *Robotics and Autonomous Systems*, 42(3-4), 143-166. [https://doi.org/10.1016/S0921-8890\(02\)00372-X](https://doi.org/10.1016/S0921-8890(02)00372-X)
- Gaviria-Marin, M., Merigó, J.M., & Baier-Fuentes, H. (2019). Knowledge management: A global examination based on bibliometric analysis, *Technological Forecasting and Social Change*, 140, 194-220.
- Goodrich, M. A., & Schultz, A. C. (2007). Human-Robot Interaction: A Survey. *Foundations and Trends® in Human-Computer Interaction*, 1(3), 203-275.
- Han, J., & Conti, D. (2025). Recent Advances in Human-Robot Interactions. *Applied Sciences*, 15(12), 6850. <https://doi.org/10.3390/app15126850>
- Hancock PA, Billings DR, Schaefer KE, Chen JY, de Visser EJ, Parasuraman R. (2011). A meta-analysis of factors affecting trust in human-robot interaction. *Hum Factors*. 53(5),pp. 517-27. doi: 10.1177/0018720811417254. PMID: 22046724.
- Huber, M., Rickert, M., Knoll, A., Brandt, T., & Glasauer, S. (2008). Human-robot interaction in handing-over tasks. In *RO-MAN 2008-The 17th IEEE International Symposium on Robot and Human Interactive Communication* (pp. 107-112). IEEE.
- Hung, L., Liu, C., Woldum, E. et al. (2019). The benefits of and barriers to using a social robot PARO in care settings: a scoping review. *BMC Geriatrics*, 19, 232, 1-10. <https://doi.org/10.1186/s12877-019-1244-6>
- IFR, 2024. https://ifr.org/downloads/press2018/Press_Conference_2024.pdf E.T: 05.03.2025

- Jia, J. W., Chung, N., & Hwang, J. (2021). Assessing the hotel service robot interaction on tourists' behaviour: the role of anthropomorphism. *Industrial Management and Data Systems*, 121(6), 1457-1478. <https://doi.org/10.1108/IMDS-11-2020-0664>
- Kanda, T., Ishiguro, H., & Ishida, T. (2001). Psychological analysis on human-robot interaction. In Proceedings 2001 ICRA. *IEEE International Conference on Robotics and Automation*, (Vol. 4, pp. 4166-4173). IEEE.
- Kim E., Berkovits LD., Bernier EP., Leyzberg D., Shic F., Paul R., Scassellati B. (2013). Social robots as embedded reinforcers of social behavior in children with autism. *J Autism Dev Disord.* 43(5):1038-49. doi: 10.1007/s10803-012-1645-2. PMID: 23111617.
- Korkarer, S., Çetin, C., ve Deveciyan, M. T. (2021). Etik Girişimcilik Alanında Yapılmış Ulusal ve Uluslararası Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Journal of Business Research-Turk*, 13(3), 2455~2472. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1271>
- Kory-Westlund, J., & Breazeal, C. (2019). Exploring the Effects of a Social Robot's Speech Entrainment and Backstory on Young Children's Emotion, Rapport, Relationship, and Learning. *Frontiers in Robotics and AI*, volume 6, 1-24. <https://doi.org/10.3389/frobt.2019.00054>
- Lampropoulos, G. (2025). Social Robots in Education: Current Trends and Future Perspectives. *Information*, 16(1), 29. <https://doi.org/10.3390/info16010029>
- Lee, H. & Hyun, E. (2015). The Intelligent Robot Contents for Children with Speech-Language Disorder. *Journal of Educational Technology & Society*, 18(3), 100-113. <http://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.18.3.100>
- Lee, Kwan Min, Wei Peng, Seung-A Jin, Chang Yan. (2006). Can Robots Manifest Personality?: An Empirical Test of Personality Recognition, Social Responses, and Social Presence in Human-Robot Interaction, *Journal of Communication*, 56 (4), 754-772, <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00318.x>
- Manzi, F., Peretti, G., Di Dio, C., Cangelosi, A., Itakura, S., Kanda, T., Ishiguro, H., Massaro, D., ; Marchetti, A. (2020). A Robot Is Not Worth Another: Exploring Children's Mental State Attribution to Different Humanoid Robots. *Frontiers In Psychology*, Volume 11.
- Mcintire, J.S. (2006). *The clothing and textile research base: an author co-citation study*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Missouri Üniversitesi, Columbia.
- Mejia, C., & Kajikawa, Y. (2017). Bibliometric analysis of social robotics research: identifying research trends and knowledgebase, *Applied Sciences*, 7 (12) 1316.
- Moyle W, Bramble M, Jones C, Murfield J. (2018). Care staff perceptions of a social robot called Paro and a look-alike Plush Toy: a descriptive qualitative approach. *Aging Ment Health.* 22(3):330-335. doi: 10.1080/13607863.2016.1262820.
- Özteke Kozan, H. İ. (2020). Okul Psikolojik Danışmanlığı ile İlgili Yapılmış Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: 1980-2019. *Okul Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 3(1), 1-28.
- Persson, O. (1994). The intellectual base and research fronts of JASIS 1986-1990. *Journal of the American Society for Information Science*, 45, 35-38.
- Robaczewski, A., Bouchard, J., Bouchard, K. et al. Socially Assistive Robots: The Specific Case of the NAO. *International Journal of Social Robotics* 13, 795-831 (2021). <https://doi.org/10.1007/s12369-020-00664-7>
- Şabanoviç, A. ve Yannier, S. (2003). Robotlar: Sosyal Etkileşimli Makineler. *TÜBİTAK Bilim Teknik Dergisi*. 1-9.
- Tanaka, F., Cicourel, A., Movellan, JR. (2007). Socialization between toddlers and robots at an early childhood education center. *Proceedings Of The National Academy Of Sciences Of The United States Of America*. 104 (46), pp. 17954-17958.
- Thrun, S. (2011). Toward a framework for human-robot interaction. *HumanComputer Interaction*, 19(1-2), 9-24. <https://doi.org/10.1080/07370024.2004.9667338>
- Turkle, S. (2011). *Alone together: why we expect more from technology and less from each other*. New York: Basic Books.
- Vanderborght, B., Simut, R., Saldien, J., Pop, C., Rusu, A. S., Pintea, S., Lefeber, D., & David, D. O. (2012). Using the social robot Probo as a social story telling agent for children with ASD. *Interaction Studies: Social Behaviour and Communication in Biological and Artificial Systems*, 13(3), 348-372. <https://doi.org/10.1075/is.13.3.02van>
- White, H.D. ve Griffith, B.C. (1981). Author co-citation: a literature measure of intellectual structure. *Journal of the American Society for Information Science*, 32, 163-171.

- Wong, L. S. (2015). *Social surrogates or posthuman lovers?: Love dolls in the robotic moment*. University of Lethbridge, Canada, Master of Arts.
- Wu, X. (2022). Interaction design for socially assistive robots for people with developmental disabilities. *Arxiv*, Master of Science Thesis.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yiğit Açıkgöz, F. ve Çizmeli, D. (2023). İletişim Araştırmalarındaki Güncel Eğilimler Üzerine Bibliyometrik Bir İnceleme. *Akdeniz İletişim*, (43), 214-234.
- Zang, C. (2017). *Robot Learning from Human Demonstration: Interpretation, Robot Learning from Human Demonstration: Interpretation, Adaptation, and Interaction Adaptation, and Interaction*, PhD Dissertations, University of Tennessee. https://trace.tennessee.edu/utk_graddiss/4513
- Zhao, S. (2006). Humanoid social robots as a medium of communication. *New Media & Society*, 8(3), 401-419. <https://doi.org/10.1177/1461444806061951>

İnternet Kaynakları

- URL-1: <https://www.weforum.org/press/2019/07/the-year-of-the-robot-carer-world-economic-forum-unveils-top-emerging-technologies-of-2019/> E.T: 18.12.2024
- URL-2: <https://us.aibo.com/> E.T.: 01.01.2025
- URL-3: <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/iphone-x-fiyatina-evcil-robot-kopek-sony-yeni-aibo-robot-kopegini-tanitti-2547452> E.T.: 01.01.2025
- URL-4: <https://www.parorobots.com> E.T.: 01.01.2025

Yapay Zekâ Turist Rehberi: ChatGPT Rehberliğinde Gerçekleşen Sidney ve Roma Gezilerinde Kullanıcı Deneyimleri

Burak Düz^{1,2}

ÖZET

Yapay zekâ teknolojisi turist rehberliği hizmetlerini dönüştürürken alanyazındaki araştırmalar yapay zekânın kullanıcı tutumlarına, davranışlarına ve istihdama olan etkisine odaklanmıştır. Ancak, yapay zekânın ‘müstakil’ bir turist rehberi olarak sunduğu hizmete ilişkin araştırma bulguları sınırlıdır. Dolayısıyla, bu çalışma turist rehberliği hizmetinin turizm endüstrisi için önemini ve yapay zekânın bu alandaki dönüştürücü etkisini göz önüne alarak ChatGPT’nin sunduğu turist rehberliği hizmetini incelemiş; bu teknolojinin turist rehberliği bağlamında sahip olduğu özellikler kullanıcı deneyimleri üzerinden tanımlamıştır. Bu kapsamda haber kuruluşları The Guardian’da ve CNBC’de çalışan muhabirlerin ChatGPT rehberliğinde Sidney ve Roma şehirlerinde edindikleri ve haberleştirdikleri deneyimler tematik analizle incelenmiştir. Bulgulara göre ChatGPT’nin işletme önerileri ve tur planlaması konusunda kullanışsız olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, ChatGPT’nin turist rehberliği hizmeti sunarken taraflı söylemler inşa etmesi, yanıltıcı güven oluşturarak manipülatif içerikler ve dezenformasyon üretmesi gibi potansiyel riskler de ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın sonunda sektördeki insan iş gücünün yapay zekâ karşısındaki rekabet avantajına ve yapay zekânın ‘etik’ kullanımına ilişkin projeksiyonlar sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turist Rehberliği, Teknoloji, Yapay Zekâ, ChatGPT.

AI in Tour Guiding Services: Investigating User Experiences of ChatGPT-Guided Trips in Sydney and Rome

ABSTRACT

Artificial intelligence (AI) transforms tour guiding services. Previous research has mainly focused on AI tour guides’ influence on user attitudes, behaviors and human labor. However, there is limited identification of the service provided by this technology. Nonetheless, it is important to identify AI tour guiding services to understand the phenomenon. This study examines the tour guiding service provided by ChatGPT and identifies its features in the context of tour guiding services. Two reporters from The Guardian and CNBC have employed ChatGPT as their tour guide in Sydney and Rome and their reported experiences have been examined. According to the findings, constructing biased discourses, creating misleading trust, and producing manipulative content and disinformation were identified as potential risks for ChatGPT’s utilization in the tour guiding services. The study concludes with the identification of human tour guides’ competitive advantage against this technology and projections on the ‘ethical’ use of AI.

Keywords: Tourism, Tour guiding, Technology, Artificial Intelligence, ChatGPT.

¹ İletişim Yazarı: bduz@anadolu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9778-2501.

(Makale Gönderim Tarihi: 01.04.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1668714](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1668714)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

İnsan zekâsının yerine getirebildiği işleri teknolojik cihazlarda gerçekleştirebilen algoritmaları içeren yapay zekâ (Alkatheiri, 2022, s. 2) insanlar gibi düşünmesi, öğrenmesi ve performans göstermesi için geliştirilen bir teknolojidir. Yapay zekâ seyahat eden insanların alışkanlıklarını değiştirmiş (Sia vd., 2024, s. 1364); tüketiciler gruplarla tura katılmak yerine bireysel gezileri daha fazla tercih etmeye başlamışlardır (Chuang, 2020, s. 2334). Seyahat hizmetlerinin önemli bir bileşeni olan turist rehberliği de yapay zekâ etrafında şekillenen dönüşümden etkilenmektedir. Bu bağlamda Çin'in Guizhou şehrinde hizmete sunulan yapay zekâ destekli turist rehberi *Xiao Dan* ilk on günde 550,000 kullanıcı tarafından etkileşim almıştır (Wong vd., 2023, s. 260). Son yıllarda turist rehberliği alanındaki bilimsel araştırmalar da konuya ilgi göstermiştir. Mevcut çalışmalar, yapay zekâ turist rehberlerinin kullanıcıların karar verme süreçlerine etkisini (Wong vd., 2023; Zhang vd., 2025), kullanıcıların bu teknolojiyi kabul etme (Topsakal ve Çuhadar, 2024) ve kullanma niyetlerini (Wang vd., 2023), yapay zekânın turist rehberliği hizmetlerine ve eğitimine entegrasyonunu (Aktaş, 2024) incelemiştir. Diğer taraftan bazı araştırmalar konuya istihdam perspektifinden yaklaşarak yapay zekânın turist rehberliği alanına (Li vd., 2025; Şahin, 2025) ve mesleğin geleceğine etkilerini (Ceylan, 2025) ortaya çıkarmıştır.

Mevcut araştırmalar yukarıda ifade edilen hususlara odaklanırken bu teknolojinin müstakil bir turist rehberi olarak sunduğu hizmete ilişkin araştırma bulguları sınırlıdır. Oysa ki insan turist rehberlerinin sunduğu hizmetin turist memnuniyetini (Huang vd., 2010; Syakier ve Hanafiah, 2022) ve turizm endüstrisinin genel başarısını etkilediğini ifade eden (Zhang ve Chow, 2004) kapsamlı bir alanyazın bulunmaktadır. Dolayısıyla yapay zekânın turist rehberliği hizmetlerini -insan iş gücünü ikame edecek seviyedeki- dönüştürücü etkisi ve bu mesleğin turizm endüstrisi için önemi birlikte düşünüldüğünde mevcut yaklaşımların ötesine geçen araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yapay zekânın sahip olduğu yetkinliklerin turist rehberliği hizmeti bağlamında değerlendirilmesi gerektiği alanyazında da ifade edilmektedir (Pisoni vd., 2021, s. 17; Ercan, 2022, s. 148).

Bu çalışma yukarıda belirtilen argümanlardan yola çıkarak yapay zekânın sunduğu turist rehberliği hizmetini incelemeyi ve hizmetin güçlü ve zayıf yönlerini kullanıcı deneyimlerine dayanarak tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma için veri kaynakları değerlendirildiğinde teknoloji destekli turist rehberlerinin sınırlı sayıda olduğu (Yıldız, 2019, s. 165; Düzgün, 2022, s. 198; Düz, 2024, s. 772) ve yapay zekâdan turist rehberliği hizmeti alan kullanıcıların daha çok bireysel olarak seyahat ettiği (Chuang, 2020, s. 2334) tespit edilmiştir. Yapay zekânın sunduğu turist rehberliği hizmetlerini deneyimleyen kişilere ulaşmanın güç olması nedeniyle alternatif veri kaynakları değerlendirilmiştir. İnternet araştırması sonucunda uluslararası haber kuruluşları *The Guardian* ve *CNBC* muhabirlerinin Sidney ve Roma şehirlerinde ChatGPT'yi turist rehberi olarak kullandığı ve deneyimlerini haberleştirdiği içeriklere rastlanmıştır. ChatGPT'nin rakipleri arasında en fazla kullanıcıya sahip sohbet robotu olması (Altınay vd., 2025, s. 214), kültürel miras

alanlarında rehberlik hizmeti sunabilmesi (Wong vd., 2023, s. 259), turist rehberliği hizmetlerini dönüştüren bir teknoloji olarak ifade edilmesi (Xu vd., 2024, s. 955), insan turist rehberlerini ikame etmeye aday bir teknoloji olarak gösterilmesi (Carvalho ve Ivanov, 2024, s. 296; Kim, 2023, s. 44) ve ChatGPT'nin incelenmesi yönünde çağrılar yapan turizm araştırmalarının bulunması (Gursoy vd., 2023, s. 586; Altınay vd., 2025, s. 213; Küçükyaman vd., 2024, s. 68; Kim vd., 2025, s. 2; Han vd., 2025, s. 114) kullanılan materyallerin araştırmanın amaçlarına uygun olduğunu teyit etmektedir.

ChatGPT'nin özellikle seyahat hizmetleri bağlamında incelenmesi gerektiği alanyazında ifade edilirken (Gursoy vd., 2023, s. 586; Han vd., 2025, s. 114), yapay zekânın -ve özellikle ChatGPT'nin- turist rehberliği bağlamında incelenmesi de önem taşımaktadır. Bu çalışma yapay zekâ turist rehberinin sunduğu hizmeti doğrudan kullanıcıların deneyimlerini inceleyerek değerlendirmesiyle önceki araştırmalardan farklılaşmaktadır. Bu bağlamda ChatGPT'nin turist rehberi rolünde sunduğu hizmete ilişkin öncül bulgular alanyazındaki bilgi eksikliğinin giderilmesine ve yapay zekâ teknolojisinin turist rehberliği alanındaki etkisine ilişkin bilimsel tartışmalara katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra sonuçlar yapay zekâ teknolojisinin geliştirilmesi ve turist rehberliği alanına entegre edilmesi için önem taşımaktadır. *Dünya Ekonomik Forumu* gibi uluslararası kuruluşların oluşturduğu projeksiyonlar yapay zekânın önümüzdeki yıllarda çok sayıda mesleği ikame edeceğini ve aynı zamanda yeni meslekler ortaya çıkaracağını öne sürmektedir (weforum.org, 2020; bloomberg.com, 2025). Araştırmanın sonuç kısmında insan turist rehberlerinin yapay zekâ tarafından ikame edilmesine yönelik tartışmalar bu bağlamda ele alınmış ve turist rehberliği alanındaki insan iş gücünün muhtemel yeni rollerine ilişkin projeksiyonlar sunulmuştur. Son olarak turist rehberliği alanındaki yapay zekâ kaynaklı muhtemel riskler tanımlanmış ve bu teknolojinin 'etik' kullanımına ilişkin tartışmalara yer verilmiştir.

2. ALANYAZIN

2.1. Yapay Zekâ Tarafından Sunulan Turist Rehberliği Hizmeti

Yapay zekâ teknolojisi insan turist rehberlerinin 'bilgi veren' (Holloway, 1981, s. 386) ve 'yol gösteren' (Cohen, 1985, s. 7) rollerini üstlenmiş; insan iş gücünün sunduğu turist rehberliği hizmetinde önemi vurgulanan 'kişiye özel hizmet sunma' yetkinliğini (Chen vd. 2006, s. 1179) karşılamaya başlamıştır (Zhang vd., 2023, s. 1899). Yine de yapay zekânın insan iş gücü yerine ikame edilmesinde insan doğasının bazı sınırlılıkları da belirleyici olmaktadır. Yapay zekâ teknolojisi farklı dillerde gerçek zamanlı hizmet verirken (Pisoni vd., 2021, s. 17) insan turist rehberlerinin yabancı dil yeterliliklerinde eksiklikleri bulunmaktadır (Sezgin ve Düz, 2018, s. 176). Diğer taraftan 'dış görünüş' turist rehberlerinin sunduğu hizmetin performansını belirleyen önemli bir kriter (Zhang ve Chow, 2004, s. 86) olarak tanımlanmasına rağmen insan turist rehberlerinin dış görünüşlerini anlık talep ve ihtiyaçlara göre değiştirmek yapay zekâyı kıyasla çok daha zordur (Wang vd., 2023, s. 858). Son olarak insan turist rehberlerinin hizmet sunduğu sürenin genellikle turun gerçekleştiği zaman dilimiyle sınırlı kaldığı düşünüldüğünde yapay zekânın zaman ve

mekân sınırı olmadan hizmet sunabilmesi de bu alanda tercih edilebilirliğini arttırmaktadır (Chin vd., 2018, s. 1).

Teknolojideki tüm gelişmelere ve mevcut yetkinliklerine rağmen yapay zekânın turist rehberliği hizmeti sunarken yetersiz kaldığı durumlar da alanyazında ifade edilmiştir. Bu kapsamda sohbet robotları -sesli asistan teknolojisindeki gelişmelere rağmen- henüz kullanıcıların tüm kelimelerini anlayabilecek durumda değildir (Ling vd., 2025, s. 300). Ayrıca insan turist rehberlerinin tur esnasında ortaya çıkan kriz durumlarını yönetme becerileri (Çakmak ve İstanbullu Dinçer, 2020, s. 3336) ve turistlerin bu durumu önemsedikleri düşünüldüğünde yapay zekânın bu alanda eksiklikleri olduğu da (Xu vd., 2024, s. 968) not edilmelidir. Böyle durumlar ancak turist rehberliği hizmetlerinde önemi vurgulanan ‘insan dokunuşu’ ile çözüme kavuşturulmaktadır (Huang vd., 2010, s. 30) – en azından şimdilik. Diğer taraftan fayda-maliyet algısı da kullanıcıların yapay zekâ teknolojilerini benimsemesinde belirleyicidir. Bu nedenle yapay zekâ tarafından sunulan turist rehberliği hizmetlerinin maliyeti bu teknolojinin geleceği açısından önemlidir (Topsakal ve Çuhadar, 2024, s. 10-11). Yapay zekânın kullanımına ilişkin bazı kaygılar da alanyazında ve turizm endüstrisinde tartışılmaktadır. Kullanıcıların profillerinin ve internetteki aktivitelerinin yapay zekâ tarafından analiz edilmesi gizlilik ihlallerine yönelik endişeleri gündeme getirmektedir (Sia vd., 2024, s. 1378). Turist rehberlerinin yapay zekâ tarafından ikame edilmesi ise insan iş gücünün yaşayacağı muhtemel istihdam sorunlarını gündeme getirmektedir (Pisoni vd., 2021, s. 22; Gursoy vd., 2023, s. 584; Kusune, 2024, s. 11).

2.2. ChatGPT Tarafından Sunulan Turist Rehberliği Hizmeti

2022 yılında piyasaya sürülen ChatGPT kullanıcı istatistikleri açısından rakiplerini geride bırakarak (Altınay vd., 2025, s. 214) dünyada en çok tanınan ve kullanılan yapay zekâ aracı olmuştur (Saragih, 2024, s. 485; García-López vd., 2025, s. 1). Derin öğrenmeyi ve büyük dil modellerini kullanan ChatGPT ürettiği akıllı ve kullanıcı odaklı yanıtları (Gursoy vd., 2023, s. 580; Kim vd., 2025, s. 1) yazılı, sesli ve görsel içeriklerle sunabilmektedir (Koc vd., 2023, s. 4). Bu bağlamda kullanıcılar, sordukları sorular karşısında ChatGPT’nin verdiği yanıtların niteliğini önemsemektedir (Li vd., 2024, s. 13). Benzer şekilde turist rehberlerinin aktardıkları bilgilerin doğru olmasının kullanıcılar tarafından önemsendiği de bilinmektedir (Cohen, 1985, s. 16). Bu nedenle ChatGPT’yi piyasaya sunan şirketin (OpenAI) sohbet robotunun performansını geliştirmeye yönelik girişimlerde bulunduğu ifade edilmektedir (Wu vd., 2025, s. 3). Yine de şirketin sahibi ve CEO’su Sam Altman kullanıcıları ChatGPT’yi dış teyit olmadan bilgi kaynağı olarak kullanmanın potansiyel riskleri konusunda uyarmıştır (Altman, 2022).

ChatGPT’nin turizm hizmetlerine entegrasyonu hızla artmaktadır (Gursoy vd., 2023, s. 580). Bu teknolojinin seyahat hizmetlerinde kullanımı tur planlama (Issakov vd., 2024; Li vd., 2024), turlarda dil çevirisi yapma (Kundan vd., 2024) ve kullanıcıların kabul davranışları (Solomovich ve Abraham, 2024; Xu vd., 2024) gibi farklı perspektiflerden incelenmiştir. Öte yandan, ChatGPT’nin insan turist rehberlerinin rollerini yerine

getirebildiği (Carvalho ve Ivanov, 2024, s. 296) ve onları ikame edebileceği öne sürülmüştür (Kim, 2023, s. 44). Bu bağlamda ChatGPT'nin hız ve kelime dağarcığı (Kusune, 2024, s. 12), aktarılan bilginin doğruluğu ve kişiye özel hizmet sunması gibi özellikleriyle (Wong vd., 2023, s. 259) insan turist rehberlerini geride bıraktığına vurgu yapılmıştır. Ancak sohbet robotlarının özellikle macera turlarındaki acil durumlarla başa çıkmada yetersiz kalacağı da ChatGPT için tanımlanmış bir sınırlılıktır (Xu vd., 2024, s. 968).

3. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel bir araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Bu kapsamda araştırma konusuna ilişkin veri sunabilecek kaynaklara ulaşmanın zor olduğu durumlarda kullanılması önerilen durum çalışması deseninden (Yin, 2003, s. 42) faydalanılmıştır. Yalnızca bir bireyin, kurumun ya da organizasyonun araştırılmasını mümkün kılan durum çalışmasında (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 83) birden fazla durumu incelemek de mümkündür. Bu desende gözlem ve görüşme gibi tekniklerin yanı sıra doküman analiziyle de veri toplanabilmektedir (Glesne, 2014, s. 30).

Araştırmanın sonunda yer alan sınırlılıklarda ifade edildiği üzere teknoloji destekli (robotlar ve yapay zekâ gibi) turist rehberliği hizmetlerini alan kullanıcılara ulaşmak güçtür (Yıldız, 2019, s. 165; Düzgün, 2022, s. 198). Bu teknolojiler turist rehberliği alanında henüz sınırlı kullanım alanlarına sahiptir ve özellikle açık alanlarda gerçekleşen turlarda -insan turist rehberlerini ikame ederek- hizmet verecek seviyeye henüz ulaşmamıştır (Düz, 2024, s. 772). Ayrıca sohbet robotlarından turist rehberi olarak faydalanan kullanıcıların daha çok bireysel olarak seyahat eden kişiler olması da (Chuang, 2020, s. 2334) ilgili örneklemelere ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Yukarıda ifade edilen sınırlılıkları aşmak amacıyla ChatGPT'den turist rehberliği hizmeti alan kullanıcılara nasıl ulaşılabileceği değerlendirilmiştir. Yapılan internet araştırmasında uluslararası alanda faaliyet gösteren iki medya kuruluşunun (*The Guardian* ve *CNBC*) haber sitelerinde araştırmaya veri sunabilecek içeriklere ulaşılmıştır. Bu içeriklerin araştırma materyali olarak kullanılması, verilerin analiz edilmesi ve geçerlilik-güvenilirlik sağlanmasına ilişkin süreçler sıradaki başlıklarda açıklanmaktadır.

3.1. Materyal

Araştırma materyali olarak kullanılan içeriklerde *The Guardian* muhabiri *Kate Hennessy* Sidney'de; *CNBC* muhabiri *Salvador Rodriguez* ise Roma'da ChatGPT'yi turist rehberi rolünde kullanarak deneyimlerini haberleştirmiştir. İnternette yer alan haber sitelerinin araştırmalar için veri kaynağı olduğu (Aybar ve İçigen, 2020; Park vd., 2023) göz önüne alınarak muhabirlerin deneyimlerini haberleştirdikleri içerikler araştırma materyali olarak incelenmiş; ChatGPT'nin turist rehberi rolündeki güçlü ve zayıf yönleri tanımlanmıştır. Araştırma materyallerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de; görseller ise Görsel 1 ve Görsel 2'de yer almaktadır.

Tablo 1. Araştırma Materyalleri

Materyal 1	
Haber kuruluşu	The Guardian
Muhabir	Kate Hennessy
Haber başlığı	A two-hour walking tour with ChatGPT: 'I'd not suggest that to my worst enemy'
Haber tarihi	11 Kasım 2023
Haber linki	https://www.theguardian.com/travel/2023/nov/12/chatgpt-travel-planning-intinerary-walking-ai
Materyal 2	
Haber kuruluşu	CNBC
Muhabir	Salvador Rodriguez
Haber başlığı	How I turned ChatGPT into my tour guide in Italy
Haber tarihi	26 Ekim 2024
Haber linki	https://www.cnn.com/2024/10/26/how-i-turned-chatgpt-into-my-tour-guide-in-italy.html

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görsel 1. Materyal 1'e ilişkin görüntü

Kaynak: <https://www.theguardian.com/travel/2023/nov/12/chatgpt-travel-planning-intinerary-walking-ai>

Görsel 2. Materyal 2'ye ilişkin görüntü

MARKETS BUSINESS INVESTING TECH POLITICS VIDEO INVESTING CLUB JOIN PRO JOIN LIVESTREAM

TECH

How I turned ChatGPT into my tour guide in Italy

PUBLISHED SAT, OCT 26 2024 8:00 AM EDT

Salvador Rodriguez
@SAL19

SHARE

Kaynak: <https://www.cnbc.com/2024/10/26/how-i-turned-chatgpt-into-my-tour-guide-in-italy.html>

3.2. Veri Analizi

Araştırma materyallerinde yer alan içerikler tematik analiz uygulanarak incelenmiştir. Tematik analiz turist rehberliği alanındaki farklı çalışmalarda (Parsons vd., 2019; Ren ve Wong, 2021) kullanılan bir analizdir ve bir veri setindeki içeriklerin birbiriyle olan bağlantılarını anlamayı sağlamaktadır. Böylece tespit edilen bağlantıların kategoriler ve temalar şeklinde sunulması mümkün olmaktadır (Braun ve Clarke, 2022, s. 4). Bu kapsamda metinlerin veri kaynağı olarak incelendiği nitel yaklaşımlarda önerildiği üzere (Braun ve Clarke, 2006, s. 87) haber içerikleri araştırmacı tarafından birkaç kez okunarak veri setinin genel yapısının anlaşılması amaçlanmıştır. Sonrasında tematik analiz gerçekleştirilerek kodlama, kategori ve temalar oluşturulmuştur (Vaismoradi vd. 2016, s. 101). Bu bağlamda araştırmacı metinde yer alan ifadeleri kodlayarak kullanıcıların deneyimlerine yer verdikleri bölümleri belirlemiştir. Tüm metinlerin toplamda dört kez okunarak kodlanmasının ardından elde edilen kelimeler ya da söz öbekleri arasındaki ilişkiler göz önüne alınarak önce kategoriler belirlenmiş; ardından kategoriler arasındaki ortak yönler tespit edilerek temalara ulaşılmıştır.

Araştırmanın amacı ChatGPT'nin sunduğu turist rehberliği hizmetine ilişkin kullanıcı deneyimlerinin anlaşılmasıdır. Bu nedenle temaların oluşturulması esnasında turist rehberliği alanyazınındaki çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu çalışmalar iki gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan ilki turist rehberlerinin yeterliliklerini inceleyen çalışmalardır (Holloway, 1981; Cohen, 1985; Cohen vd., 2002; Sezgin ve Düz, 2018; Jo, 2020). Diğer gruptaki çalışmalar ise turist rehberliği ve ilişkili diğer alanlarda (seyahat hizmetleri gibi) yapay zekâ destekli teknolojilerin kullanımını inceleyen çalışmalardır (Wang vd., 2023; Wong vd., 2023; Abdella vd., 2024). Örneğin *Etkili İletişim* teması için Sezgin ve Düz (2018), Wang vd. (2023), ve Abdella vd. (2024); *Kapsamlı Bilgiler* teması için Cohen vd. (2002) ve Wong vd. (2023); *Bilgi Güvenirliği Sorunları* teması için Cohen (1985) ve Jo vd. (2020); *İnsan Rehberin Rolü ve Bilgisi* teması için ise Holloway (1981) ve Cohen'in (1985) çalışmalarından faydalanılmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan temaların insan turist rehberlerinin ya da yapay zekâ destekli teknolojilerin sunduğu hizmetlere ilişkin mevcut

tanımlamalarla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Ancak *Verimsiz İçerik ve Planlama* temasında yer alan kategorilerin önemli bir kısmı turist rehberliği alanyazınındaki mevcut bulgular tarafından tanımlanmamaktadır. Dolayısıyla bu tema oluşturulurken araştırmanın bulguları belirleyici olmuştur. Elde edilen bulgular turist rehberliği lisansına ve doçent ünvanına sahip, turist rehberliği alanında çalışmaları bulunan bir öğretim üyesine sunularak uzman görüşü (Merriam, 2009, s. 220; Mhyre, 2010, s. 403) alınmış; uzman değerlendircinin geri bildirimleri doğrultusunda bulgulara son hali verilmiştir.

3.3. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Geçerlilik ve güvenilirlik için nitel yaklaşıma sahip turist rehberliği araştırmalarında da (de Guzman vd., 2019; Jo vd. 2020; Kaya ve Yetgin, 2021) benimsenen Lincoln ve Guba'nın (1985) stratejileri izlenmiştir. *İnandırıcılık* ilkesini sağlamak amacıyla -araştırmaya veri sunabilecek kaynaklar sınırlı olmasına rağmen- mevcut koşullar dâhilinde *çeşitleme* prensibine uyulmuştur. Bu bağlamda ChatGPT'yi turist rehberi olarak deneyimleyen kullanıcılar belirlenirken iki farklı medya kuruluşunda çalışan iki farklı muhabirin, iki farklı şehirde, iki farklı tarihte deneyimlediği tecrübeler incelenmiştir. *Aktarılabirlik* ilkesi kapsamında araştırmaya veri sağlayan materyallerin belirlenme süreçleri, bu materyallerin içerikleri ve veri analizi süreçleri *ayrıntılı betimleme* yapılarak tüm detaylarıyla açıklanmıştır. Ayrıca çok sayıdaki sohbet robotu arasından sadece ChatGPT'ye ilişkin deneyimlerin incelenmesi *tutarlılık* ilkesiyle ilgilidir. Son olarak *teyit edilebilirlik* ilkesi için elde edilen bulgular bir öğretim üyesine sunulmuş ve *teyit incelemesi* gerçekleştirilmiştir.

4. BULGULAR

Muhabirler Kate Hennessy (KH) ve Salvador Rodriguez (SR) tarafından ifade edilen ChatGPT'nin turist rehberliği hizmetine ilişkin algılar temelde dört farklı tema altında sıralanmaktadır: *Etkili İletişim*, *Kapsamlı Bilgiler*, *Verimsiz İçerik ve Planlama*, *Bilgi Güvenilirliği Sorunları*. Ancak muhabir Salvador Rodriguez ChatGPT'nin turist rehberliği rolündeki yeterliliklerini aktarırken insan turist rehberlerinden aldığı hizmetten de bahsetmektedir. Muhabir “(*İnsan rehber*) *teknolojinin hiç yapamayacağı bir şeyi yaptı*” diyerek insan iş gücünün teknoloji karşısındaki güçlü yönlerine vurgu yapmaktadır. Bu nedenle *İnsan Rehberin Rolü ve Bilgisi* teması beşinci tema olarak belirlenmiş; ChatGPT'nin sunduğu turist rehberliği hizmetinin daha iyi anlaşılması için insan iş gücüne ilişkin bulgulara da yer verilmiştir. Araştırmanın bulguları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Temalar, Kategoriler, Kodlar ve Alıntılar

Temalar	Kategoriler	Kodlar	Kullanıcı	Alıntılar
Etkili İletişim	Sıcak tavır	<i>Samimi</i>	<i>KH</i>	<i>Roma'daki kilisede yalnızdık, arkadaş canlısı sohbet robotumuzla baş başaydık. - SR</i>
		<i>Arkadaş canlısı</i>	<i>SR</i>	
		<i>Uzlaşmacı</i>	<i>KH</i>	
	Sesli asistan teknolojisi	<i>Kusursuz ses tanıma özelliği</i>	<i>KH</i>	

Kapsamlı Bilgiler		<i>Farklı aksanları anlama başarısı</i>	<i>KH</i>	<i>Konuşmaların metne aktarılmasındaki doğruluk kusursuz (Avustralya aksanıyla konuştuğunuzda bile). - KH</i>
		<i>Gerçek zamanlı sohbet imkânı</i>	<i>KH</i>	
	Pratik bilgiler	<i>Faydalı bilgiler</i>	<i>SR</i>	<i>Sohbet robotu Panteon ziyaretimize başladığımızda şunu yazdı: “Girdiğinde yukarı bak, kubbe tam bir başyapıt”. - SR</i>
		<i>Yönlendirme</i>	<i>SR</i>	
	ChatGPT’nin anlatımları	<i>Mimari</i>	<i>SR</i>	<i>Gezimizin başka bir yerinde, ChatGPT bize Trevi Çeşmesinin ortasındaki figürün denizatları tarafından çekilen savaş arabasına binen Neptün olduğunu söyledi. - SR</i>
		<i>Mitoloji</i>	<i>SR</i>	
		<i>Tarih</i>	<i>SR</i>	
		<i>Gastronomi</i>	<i>SR</i>	
		<i>Dini yapılar</i>	<i>SR</i>	
Verimsiz İçerik ve Planlama	Kullanışsız öneriler	<i>Uzak mesafedeki işletmeler</i>	<i>KH</i>	<i>Hyde Park’ın çeşmeleri ve heykellerinden sonra sunduğu “geziyi güzel bir barda bitir” önerisi için Wine Odyssey isimli mekânı öneriyor. Ancak burası 2016’da kapandı. - KH</i>
		<i>Kötü şöhrete sahip işletmeler</i>	<i>KH</i>	
		<i>Faaliyeti sona eren işletmeler</i>	<i>KH</i>	
		<i>Ünlü/ödüllü işletmeleri bildirmeme</i>	<i>KH</i>	
	Özgün olmayan içerik	<i>İlgi çekici bilgi eksikliği</i>	<i>SR</i>	<i>Yapay zekâ aracı bilgileri faydalı bir şekilde maddeler halinde sıraladı. Ancak neredeyse hiçbir ilginç içerik sunmadı. - SR</i>
		<i>Özel tüyoların olmaması</i>	<i>KH</i>	
		<i>En meşhur çekiciliklerin önerilmesi</i>	<i>KH</i>	
	Başarısız tur yönetimi	<i>Verimsiz tur planlaması</i>	<i>KH</i>	<i>İşler zor olmaktan çıktı, aksi gitmeye başladı. “Yürüme mesafesindeki en iyi ramen (bir Japon yemeği)” isteğim üzerine Broadway’deki bir restoranı önerdi. Ancak burası Woolloomooloo’dan 3 km uzakta. Uygulama bu kötü planlamadaki yürüyüş sürelerini göstermiyor. - KH</i>
		<i>Yürüyüş mesafelerinin belirtilmemesi</i>	<i>KH</i>	
	Taraflı söylem	<i>Sömürgeci söylem</i>	<i>KH</i>	<i>(ChatGPT) kültürel seyahat rehberinin oldukça sömürgeci olduğunu kabul eder</i>

Bilgi Güvenilirliği Sorumları	Yaşayan bir kültürü yok sayma	KH	mi? Ediyor. İlk Milletlere ilişkin ziyaret edilecek yerleri sorduğumda, “Tabi ki, Sidney’in tarihi hakkında daha kapsamlı bir bakış açısı kazanmak için turunuza İlk Milletler’in kültürel simgelerini de dâhil etmeniz kesinlikle önemlidir” diyor. Bu beni biraz duraksattı. Robotlar bile İlk Milletler kültürünü tarihe gömüyor. - KH
	Varsayımlara dayalı yanıtlar	KH	
	Yanlış bilgi verme	KH	Circular Quay’e gitmek için hazırım. Uygulama kendinden emin bir şekilde trene yetişmem gerektiğini söylüyor. Burada bir istasyon olmadığını söylediğimde şöyle yanıt veriyor: “Yanlış bilgi için özür dilerim. Haklısın, Earlwood’da bir tren istasyonu yok”. - KH
	Yanlış bilginin özgüvenle sunulması	KH	
	‘Her şeyi bilen’ imajı oluşturma	KH	ChatGPT’nin şunu bilmesini istiyorum: her şeyi biliyormuş gibi bir imaj yaratmak için gelişigüzel yalanlar söylemesi uygun değil. - KH
İnsan Rehberin Rolü ve Bilgisi	İnsan turist rehberi ihtiyacı	SR	Hala (insan) turist rehberlerine ihtiyacımız var. Şimdilik. - SR
	İnsan turist rehberinin prosedürleri halletmesi	SR	Vatikan’da turist rehberimiz Amy bizi güvenlikten geçirip Kutsal Kent’e getirerek harika bir iş yaptı. - SR
	İnsan turist rehberlerine tanınan ayrıcılıklar	SR	(İnsan rehber) teknolojinin hiç yapamayacağı bir şeyi yaptı. Vatikan’da avludaki sanat eseri Sfera con Sfera’yu (Küre içinde Küre) döndürdü. Devasa bronz küreyi döndürmek Vatikan’ın güvenilir tur rehberlerine ayrılmış bir ayrıcılık. - SR
	Tarih	SR	İnsan rehberler ayrıca bizi Toskana’daki üzüm bağlarına, Casino Royale filminin en can alıcı sahnesinin çekildiği Venedik’teki gizli bir avluya ve George Clooney’nin Como Gölü’ndeki villasına götürdü. - SR
	Dini yapılar	SR	
	İnsan turist rehberinin anlatımları	SR	Popüler kültür

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

‘Etkili İletişim’ teması altında bulunan *Sıcak tavır* ve ‘Verimsiz İçerik ve Planlama’ teması altında yer alan *Özgün olmayan içerik* kategorileri iki muhabirin de deneyimlerinin kesiştiği ortak kategorilerdir. Ancak diğer temalar ve kategorilere bakıldığında iki muhabirin ChatGPT deneyimlerine ilişkin algıları arasında bariz farklılıklar görülmektedir. Öncelikle The Guardian muhabiri Kate Hennessy yazısının başında ChatGPT’ye ilişkin çok sayıda övgü ve eleştirinin bulunduğunu; bu nedenle ChatGPT’yi denemek için en iyi bildiği şehir olan Sidney’i seçtiğini ifade etmektedir. Ardından yazar deneyimlerini

aktardığı bölümlerde ChatGPT'nin turist rehberi performansını genellikle eleştirmektedir. ChatGPT'nin sunduğu önerilerin ve bilgilerin verimsiz, taraflı ve yanıltıcı olduğunu aktaran muhabir sohbet robotunun iletişim özelliklerini (sıcak tavır ve sesli asistan) ise beğendiğini bildirmektedir. Diğer taraftan CNBC muhabiri Salvador Rodriguez meslektaşının aksine ChatGPT'ye ilişkin olumlu deneyimlere sahiptir. Muhabirin ChatGPT'ye yönelik tek olumsuz eleştirisi 'içeriklerin ilgi çekici olmadığı' konusundadır. Bununla birlikte Rodriguez'in insan turist rehberliği hizmetine yönelik övgüleri muhabirin insan iş gücüne ve teknolojinin özelliklerine ilişkin deneyimlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Diğer bir ifadeyle muhabirin insan turist rehberinin yapabildiklerine ilişkin ifadelerine bakıldığında, satır aralarında ChatGPT'nin zayıf yönlerini okuyabilmek mümkündür. Bu bağlamda Rodriguez'in "*Hala (insan) turist rehberlerine ihtiyacımız var. Şimdilik*" ifadesi konuya ilişkin görüşlerini yansıtan diğer bir ifadedir.

5. TARTIŞMA

Turist rehberliği hizmeti almak için ChatGPT kullanan muhabirler sohbet robotuyla kurdukları iletişimden memnun olduklarını bildirmiştir. Yapay zekânın 'samimi', 'arkadaş canlısı' ya da 'uzlaşmacı' şeklinde ifade edilen insana özgü özellikler göstermesinin kullanıcılar tarafından olumlu karşılandığı bilinmektedir (Wang vd., 2023, s. 849, 851, 858). Diğer taraftan yapay zekâ sohbet robotlarındaki sesli asistan teknolojilerinin kullanıcıları memnun etmediğine ilişkin araştırma bulgularına (Ling vd., 2025, s. 300) rağmen ChatGPT'nin sesli asistan hizmetinin beğenilmesi dikkat çekicidir. Bu durum genel olarak yapay zekâ teknolojilerindeki hızlı gelişim ve ChatGPT'yi geliştiren OpenAI isimli şirketin -alanyazında bildirildiği üzere (Wu vd., 2025, s. 3)- teknolojiyi iyileştirmeye yönelik çabalarıyla açıklanabilir. Diğer taraftan, ChatGPT'nin tur esnasında gezilen yerin tarihi ve mimarisi hakkında bilgiler aktarması ya da objeleri işaret ederek kullanıcıları yönlendirmesi bir süredir yapay zekânın kabiliyetleri için yapılan tanımlara (Chin vd., 2018; Abdella vd., 2024) uymaktadır.

ChatGPT'nin önerdiği yiyecek-içecek işletmelerinin uzak, kötü şöhretli ya da kapalı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ChatGPT'nin ünlü/ödüllü işletmelere de önerileri arasında yer vermemesi bir eksiklik olarak bildirilmiştir. Gezilecek yerler arasında sıraladığı noktaların da herkesçe bilinen yerler olduğu ve özel bir yer önermediği bulgular arasında yer almaktadır. Yapay zekânın yiyecek-içecek mekânları önerebildiği alanyazında (Chuang, 2020, s. 2335; Sia vd., 2024, s. 1381) belirtilmesine rağmen kullanıcıların bu öneriler hakkındaki algılarına yönelik araştırma bulguları sınırlıdır. Dolayısıyla elde edilen bulgular ChatGPT tarafından önerilen işletmelerin niteliğinin anlaşılması için önemlidir. Diğer taraftan ChatGPT tarafından sunulan tur planının 'kötü' olarak algılandığı görülmektedir. Ayrıca bu durumun yürüyüş mesafeleri hesaba katılmadan yapılan tur planlamasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Muhabir ChatGPT'ye verdiği komutta "*Yürüme mesafesindeki en iyi ramen (bir Japon yemeği)*" ifadesini kullandığını bildirmektedir. Dolayısıyla açık bir şekilde ifade edilmesine rağmen yürüme mesafesi hesaba katılmadan yapılan planlama ChatGPT'ye ilişkin bir eksiklik olarak tespit edilmiştir.

ChatGPT'nin turist rehberi rolünde aktardığı bilgilerin ilgi çekici olmadığı tespit edilmiştir. Turist rehberliği hizmeti sunan teknolojiler arasında yer alan robotların önceden yüklenmiş olan içeriklerin dışında anlatım yapamadığı alanyazında belirtilmiştir (Düz, 2024, s. 785). Ancak yapay zekânın derin öğrenmeyi ve büyük dil modellerini kullanan teknolojisiyle akıllı ve kullanıcı odaklı yanıtlar ürettiği (Gursoy vd., 2023, s. 580; Kim vd., 2025, s. 1) bilinmektedir. Yapay zekânın bahsi geçen özelliklerine rağmen sıradan içerikler sunması bu teknolojinin turist rehberliği alanındaki kullanımının yeni olmasıyla açıklanabilir. Çünkü insan turist rehberleri Ayasofya'nın gözden uzak bir köşesinde bulunan bir sütunun üzerindeki sıra dışı bir sembolü ziyaretçilerine anlatabilir. Ancak açık kaynaklarda yer almayan bazı bilgiler ancak tecrübeyle ya da meslektaşlar arası paylaşımlar gibi resmi olmayan öğrenme ortamlarında kazanılmakta ve rehberler tarafından 'örtük' (Bkz. Polanyi 1966a, 1966b) ya da 'saklı bilgi' (Bkz. Düz & Sezgin, 2025) formunda tutulmaktadır. Dolayısıyla ilginç, olağan dışı ya da farklı bilgiler sunabilmesi için ChatGPT'nin turist rehberliği bağlamında daha fazla 'öğrenmesi' gerekmektedir.

Bulgulara göre ChatGPT'nin aktardığı bilgilerin bir kısmının yanlış olduğuna ilişkin kullanıcı algıları bulunmaktadır. Bu durum yapay zekânın aktardığı bilgilerin doğru olduğunu ifade eden ve teknolojinin bu özelliğiyle insan turist rehberleri karşısında avantajlı olduğunu öne süren Wong vd.'nin (2023, s. 259) çalışmasıyla tezat oluşmaktadır. Halbuki ChatGPT'yi geliştiren OpenAI şirketinin CEO'su Sam Altman dahi yapay zekânın yanlış yönlendirmeler yapabileceğini kabul etmektedir (Altman, 2022). Benzer şekilde ChatGPT sohbet kutusunda "*ChatGPT hata yapabilir. Önemli bilgileri kontrol edin*" ifadesi yer almaktadır. Ancak ChatGPT'nin 'hata' yaptığı diğer bir ifadeyle verdiği bilgilerin yanlış olduğu durumlarda dahi özgüven içeren bir dil kullandığı ve 'her şeyi bildiği' imajını oluşturmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Kullanıcıları inandırmaya yönelik bu üslup yapay zekâ teknolojisinin -kasıt olmaksızın- yanlış bilgiler aktarmasının ötesinde yeni bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Bu bağlamda '*Yanılıcı güven*' olarak tanımlanan kategori yapay zekânın manipülatif içerikler ya da dezenformasyon üretmesi ve yayması gibi risklere dikkat çekmesi açısından önemli bir bulgudur. Benzer şekilde ChatGPT sorulan bir soruya verdiği yanıtta Avustralya'nın yerli halklarını 'Sidney'in tarihiyle' sınırlayan bir yaklaşım göstermiştir. Ardından muhabir Kate Hennessy İlk Milletlere ilişkin sorusunda 'tarih' ifadesini kullanmadığını sohbet robotuna yazmıştır. Bunun üzerine ChatGPT varsayımı için özür dileyerek "*İlk Uluslar kültürü, gelenekleri ve katkıları tarihle sınırlı değildir, Avustralya'nın bugünü ve geleceğinin yaşayan ve hayati bir parçasıdır*" şeklinde yanıt vermiştir. Muhabirin 'sömürgeci' olarak tanımladığı bu söylem yapay zekânın günümüzde yaşayan bir kültürü -muhabirin ifadesiyle- 'tarihe gömmesi' olarak tanımlanmıştır. Sonuç olarak yapay zekâyâ ilişkin yukarıda ifade edilen manipülasyon ve dezenformasyon gibi risklere ek olarak taraflı söylemler inşa etme potansiyeli de (Bkz. Dahles, 2002) turist rehberliği alanındaki yapay zekâ tartışmalarına yeni bir boyut eklemektedir.

Muhabir Salvador Rodriguez ChatGPT'ye ilişkin deneyimlerini aktarırken insan turist rehberlerinden aldığı hizmete ilişkin deneyimini de paylaşmaktadır. Rodriguez "*(İnsan*

rehber) teknolojinin hiç yapamayacağı bir şeyi yaptı” ifadesiyle insan turist rehberlerinin rolünü ve güçlü yönlerini sıralamaktadır. Bu kapsamda ifade edilen deneyimlerin ‘ChatGPT’nin yapamadıkları’ bağlamında aktarılması nedeniyle insan turist rehberlerinin sunduğu hizmete ilişkin bulgular da tartışılmıştır. Yapay zekânın insan turist rehberlerini ikame edebilme potansiyelini vurgulayan çalışmalara (Kim, 2023, s. 44; Carvalho ve Ivanov, 2024, s. 296) rağmen kullanıcılar yapay zekânın insan turist rehberlerinin belirli yeterliliklerini -henüz- ikame edemediğini göstermektedir. Bilgi verme ya da yol gösterme gibi -ChatGPT’nin üstlendiği- esas rollerin yanı sıra insan turist rehberleri ziyaretçilerin sevk ve idare edilmesinde önemli bir işleve sahiptir. Ayrıca muhabir Rodriguez’in belirttiği üzere Vatikan’da bulunan sanat eseri Sfera Con Sfera’yı döndürerek turistlere göstermek gibi bazı ayrıcalıklar insan turist rehberlerine tahsis edilmiştir. Bulgular turist rehberliği hizmetlerinde önemine vurgu yapılan ‘insan dokunuşunun’ (Huang vd., 2010, s. 30) alandaki insan iş gücü için rekabet avantajı sağladığını göstermektedir. Diğer taraftan hem ChatGPT hem de insan turist rehberlerinin tarih ve dini yapılar hakkında bilgi verebildiği ifade edilmesine rağmen insan turist rehberinin yapay zekâdan farklı bir şekilde kullanıcıları “Casino Royale” filminin çekildiği Venedik’teki gizli bir avluya ve George Clooney’nin Como Gölü’ndeki villasına götürdüğü” ifade edilmektedir. ChatGPT için ifade edilen ‘ilgi çekici bilgi eksikliği’ düşünüldüğünde insan iş gücünün sıra dışı içerikler sunma konusunda da yapay zekâ karşısındaki avantajını sürdürdüğü görülmektedir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın sonuçlarına göre ChatGPT’den turist rehberi olarak faydalanan kullanıcılar bu teknolojinin iletişim tarzını ve aktardığı bilgilerin kapsamlı olmasını memnuniyetle karşılamaktadır. Ancak ChatGPT’nin işletme önerileri ve tur planlaması konusunda kullanışsız olduğu ve özgün olmayan içerikler sunduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan ChatGPT’nin gezilen destinasyondaki ‘yaşayan bir kültürün günümüzdeki varlığını yok sayacak’ kadar taraflı bir söylem inşa ettiği ifade edilmiştir. Benzer şekilde yanlış bilgiler aktarırken dahi kullanıcıları inandırmaya yönelik özgüvenli bir üslup kullanması yapay zekâ teknolojisinin ‘yanıltıcı güven’ inşa ettiğini göstermektedir. Bu durum yapay zekânın manipülatif içerikler ya da dezenformasyon üretmesi ve yayması gibi riskleri akla getirmektedir. Son olarak yapay zekâ insan turist rehberlerinin bazı temel rollerini yerine getirebilse de alandaki insan iş gücünü henüz ikame edememektedir. Ziyaretçilerin sevk ve idare edilmesinde insan iş gücüne duyulan ihtiyaç ve sadece tecrübeyle ya da resmi olmayan öğrenme ortamlarında kazanılan ilginç bilgilere duyulan ilgi insan turist rehberlerinin rekabet avantajını sürdürmesini sağlayan özellikleridir. Ancak teknolojideki gelişmelerle birlikte şimdilik sadece insan iş gücünün yerine getirebildiği bazı rollerin ya da görevlerin de yapay zekâ tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olabilir.

Alanyazındaki mevcut araştırmalar kullanıcıların yapay zekâ teknolojisini turist rehberi olarak kullanma eğilimlerini, bu teknolojinin turist rehberliği hizmetlerine entegrasyonunu ve mesleğe etkilerini incelemiştir (Wang vd., 2023; Wong vd., 2023; Aktaş, 2024; Topsakal ve Çuhadar, 2024; Ceylan, 2025; Şahin, 2025; Zhang vd., 2025). Bu çalışma ise yapay zekâyı turist rehberi olarak kullanan ziyaretçilerin deneyimlerini ortaya çıkararak önceki

araştırmalardan farklılaşmaktadır. ChatGPT'nin özelliklerinin turist rehberliği bağlamında incelenmesi alanyazında ve turizm endüstrisinde yürütülen yapay zekâ odaklı tartışmalara katkı sunmaktadır. Günün sonunda teknolojik bir ürün ya da emek-yoğun bir hizmet kullanıcılar/müşteriler için üretilmektedir. Dolayısıyla insan iş gücü ya da teknoloji tarafından sunulan herhangi bir ürün ya da hizmete ilişkin kapsamlı anlayışlar geliştirilmesi için kullanıcı deneyimlerini anlamak zorunludur. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar yapay zekânın turist rehberi rolündeki yetkinliklerinin iyileştirilmesi için faydalı çıktılar sunmaktadır. Öte yandan yapay zekânın insan iş gücünü ikame etmesine ilişkin tartışmalar düşünüldüğünde bu araştırmanın bulguları turist rehberliği alanındaki insan iş gücünün tecrübe edeceği dönüşümlere ilişkin projeksiyonlar sunmaktadır. Bu kapsamda aşağıda uygulayıcılar, karar alıcılar ve araştırmacılar için öneriler sunulmaktadır.

ChatGPT için eksiklik olarak tanımlanan durumlar insan turist rehberleri için rekabet avantajı sağlamaya devam edebilir. Yiyecek-içecek işletmeleri başta olmak üzere turistlerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini karşılayacak işletmeleri önermek ve anlatımlarında ilginç bilgilere yer vermek bu durumlara örnek verilebilir. Yapay zekânın binlerce mesleği ikame edeceğine ve bu sırada yeni iş rolleri üreteceğine ilişkin öngörüler düşünüldüğünde turist rehberliği alanındaki insan iş gücü için de muhtemel yeni rollerin tanımlanması gerekmektedir. Özgün içeriklerle anlatım yapma ve başarılı tur planları hazırlama gibi insan iş gücünü yapay zekâ karşısında güçlü kılan yetkinlikleri düşünüldüğünde insan turist rehberleri yapay zekânın geliştirilmesi için istihdam edilebilir. Yakın dönemde tanımlanan 'yapay zekâ eğitmeni', 'yapay zekâ araştırmacısı', 'yapay zekâ pazarlamacısı' gibi onlarca yeni meslek düşünüldüğünde yapay zekâ turist rehberlerinin geliştirilmesine yönelik 'içerik üreticisi', 'bilgi üreticisi' ya da 'hizmet geliştirici' gibi meslekler insan iş gücünün rollerini dönüştürebilir. Böylece insan turist rehberlerinin -tartışma başlığı altında ifade edilen-zengin meslek tecrübesi ve resmi olmayan öğrenme ortamlarında öğrenilen örtük ya da saklı bilgileri yapay zekâdan hizmet alan ziyaretçilerin kullanımına sunulabilir.

Turist rehberlerinin doğru bilgi aktarmasının önemi *alanyazın* başlığı altında belirtilmiştir. Ancak bu araştırmanın bulguları ChatGPT'nin sunduğu içeriklerde taraflı söylem geliştirdiğini ve yanıltıcı güven inşa ettiğini tespit ederek 'yapay zekânın yanlış bilgi üretebileceğine' ilişkin genel kabullerin ötesinde bir duruma dikkat çekmektedir. Turist rehberliği hizmetlerinin sunumu esnasında yapay zekâ tarafından sunulan taraflı söylemler ve yanlış bilgilerin inandırıcı bir üslupla sunulması destinasyonlar için riskler taşımaktadır. Çünkü yapay zekâ teknolojisinin manipüle edilmesi ve üretilen dezenformasyonun yine yapay zekâ marifetiyle turistlere sunulması ziyaretçilerin tarihi ve kültürel olgulara ilişkin yaklaşımlarını yanıltıcı şekilde etkileyebilir. Diğer taraftan yapay zekâ teknolojisinin kasıtlı bir şekilde manipülasyon ve dezenformasyon amacıyla kullanılmasına ilişkin hangi tedbirlerin alındığı muğlaktır. Turist rehberliği hizmetleri esnasında inşa edilen söylemlerin turistlerin gelecekteki ziyaretlerine ilişkin tutum ve davranışlarını etkileme potansiyeli düşünüldüğünde bahsedilen risklerin ortadan kaldırılması için tedbirler alınması gerekmektedir.

İnsan turist rehberlerinin anlatımlarında dezenformasyona yer vermeleri durumunda uygulanacak yaptırımlar açıktır. Türkiye örneğinde 6326 Sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu ve 26.12.2014 tarihli Yönetmelik etik kuralları tanımlamıştır. Buna göre uyarma, kınama, meslekten geçici ya da tamamen men edilme gibi yaptırımlar belirlenmiştir. Ancak yapay zekâ turist rehberlerinin etik ihlaller gerçekleştirilmesi durumunda uygulanacak protokoller tanımlanmamıştır. Teknolojiye yönelik korkuların ve endişelerin inovasyonu engellediği açık olmakla birlikte; olası risklerin ve alınacak tedbirlerin de tanımlanması gerekmektedir. Bu bağlamda Dünya Turizm Örgütü (UN Tourism), Dünya Turist Rehberi Birlikleri Federasyonu (WFTGA), ülkelerdeki ilgili Bakanlıklar ve meslek kuruluşları riskleri azaltacak ya da ortadan kaldıracak tedbirleri almak için projeksiyonlar (yapay zekâ turist rehberliği için etik kodların oluşturulması gibi) geliştirmeli ve ilgili süreçleri yürütecek mekanizmaların kurulması için girişimlerde bulunmalıdır. Bu bağlamda 13 Haziran 2024 tarihinde yayınlanan Avrupa Birliği Yapay Zekâ Yasası (eur-lex.europa.eu), UNESCO'nun yapay zekâ etiğine ilişkin önerileri (unesco.org) ya da WFTGA gibi meslek kuruluşlarının belirlediği etik ilkeler yol gösterici olabilir. Turizm endüstrisinin ihtiyaçları son yıllarda oluşturulan yapay zekâ etiği kapsamındaki uluslararası müktesebata dahil edilmelidir. Yapay zekânın 'etik' kullanımının gelecekte daha fazla gündeme gelecek bir konu olduğu düşünüldüğünde karar alıcıların ilgili aksiyonları önem arz etmektedir. Bu kapsamda dezenformasyon, yanıltıcı güven ve taraflı söylem tehditlerine ilişkin alınacak tedbirlerde yapay zekâ yönetişimi belirleyici olacaktır. Turizm ve turist rehberliği bağlamlarında yapay zekâ entegrasyonunun tasarımı, geliştirilmesi ve uygulanması konuyla ilişkili olabilecek tüm paydaşların katılımını içermelidir. Ayrıca, *şeffaflık* ilkesinin benimsenmesi sorumlu, etik ve güvenilir yapay zekâ entegrasyonu için zorunludur.

Bu araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Teknoloji destekli turist rehberliği hizmetlerinin sınırlı sayıda olması ve yapay zekâdan turist rehberi olarak faydalanan kişilerin de genellikle bireysel olarak seyahat etmesi ilgili kullanıcılara ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Veri kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle bu çalışmada durum çalışması gerçekleştirilmiş ve iki kullanıcının ChatGPT deneyimleri incelenmiştir. Dolayısıyla araştırmanın sonuçları bu çalışmaya veri sunan kullanıcıların deneyimleriyle sınırlıdır. Gelecekte daha büyük örneklemelere ulaşmak mümkün olduğunda araştırmacılar nitel ve nicel yaklaşımlara sahip çalışmalar yürütebilir. Böylece bu araştırmanın sonuçlarının sunduğu anlayışların geliştirilmesi mümkün olacaktır. Benzer şekilde araştırmacılar ChatGPT dışındaki yapay zekâ araçlarının turist rehberi olarak sunduğu hizmetleri inceleyerek ilgili alanyazını daha ileri taşıyabilir. Ayrıca sohbet robotlarının sunduğu hizmet farklı destinasyonlarda ve tur konseptlerinde incelenerek alanyazın genişletilmelidir. Son olarak eğitim kurumlarının programlarında yapay zekâyâ ilişkin içeriklere yer vermesine, yapay zekâ turist rehberlerinin kullanımına ilişkin etik kodların belirlenmesine ve hukuki düzenlemelerin yapılmasına yönelik çalışmalar bu teknolojinin turizm endüstrisindeki kullanımına ilişkin pratik çıktılar sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Abdella, M. H., Hawash, A. A., Zahran, O. E., Mohammed, A. T., Elmaria, A. T., Ellkany, Y., ... & Siam, A. (2024). Smart Tour Guide: A Novel Artificial Intelligence System for Replacing Human Guides in Cultural Heritage Sites. *Egyptian Journal of Artificial Intelligence*, 3(1). <https://ejai.journals.ekb.eg>
- Aktaş, A. C. (2024). Turist rehberliği mesleğine yapay zekâ programı ChatGPT'nin katkısı olabilir mi?". *Artuklu Tourism Studies*, 1, 13-25. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4190916>
- Alkatheiri, M. S. (2022). Artificial intelligence assisted improved human-computer interactions for computer systems. *Computers and Electrical Engineering*, 101, 107950. <https://doi.org/10.1016/j.compeleceng.2022.107950>
- Altınay, Z., Altınay, F., Tlili, A., & Vatankhah, S. (2025). "Keep your friends close, but your enemies closer:" ChatGPT in tourism and hospitality. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 16(2), 213-228. <https://doi.org/10.1108/JHTT-03-2024-0139>
- Altman, S. (2022).. X. <https://x.com/sama/status/1601731295792414720?lang=en>
- Aybar, D., & İçigen, E. (2020). Yeni bir destinasyon olan salda gölü ile ilgili internet haberleri üzerine bir içerik analizi. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 10, 49-59. <https://doi.org/10.13114/MJH.2020.517>
- bloomberg.com. (2020). Finance. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-01-09/wall-street-expected-to-shed-200-000-jobs-as-ai-erodes-roles>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V., & Clarke, V. (2022). Conceptual and design thinking for thematic analysis. *Qualitative Psychology*, 9(1), 3-26. <https://doi.org/10.1037/qup0000196>
- Carvalho, I., & Ivanov, S. (2024). ChatGPT for tourism: applications, benefits and risks. *Tourism Review*, 79(2), 290-303. <https://doi.org/10.1108/TR-02-2023-0088>
- Ceylan, U. (2025). Yapay zekâ bakış açısıyla Türkiye'de turist rehberliği mesleğinin geleceği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 36(1), 157-161. <https://doi.org/10.17123/atad.1698989>
- Chen, H. J., Hwang, S. N., & Lee, C. (2006). Visitors' characteristics of guided interpretation tours. *Journal of Business Research*, 59(10-11), 1167-1181. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.09.006>
- Chin, K. Y., Lee, K. F., Kao, Y. C., & Chen, Y. L. (2018). Applying machine learning concept to provide adaptable digital tour guide system. In *26th International Conference on Computers in Education, ICCE 2018* (pp. 199-204). Asia-Pacific Society for Computers in Education. <https://library.apsce.net/index.php/ICCE/article/view/3775/3651>
- Chuang, C. M. (2020). A current travel model: smart tour on mobile guide application services. *Current Issues in Tourism*, 23(18), 2333-2352. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1631266>
- Cohen, E. (1985). The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of Tourism Research*, 12(1), 5-29. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(85\)90037-4](https://doi.org/10.1016/0160-7383(85)90037-4)
- Cohen, E. H., Ifergan, M., & Cohen, E. (2002). A new paradigm in guiding: The Madrich as a role model. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 919-932. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(01\)00082-2](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(01)00082-2)

- Çakmak, T. F., & Dinçer, F. İ. (2020). Demografik Faktörlerin Kriz Yönetim Becerilerine Etkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3325-3340. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2020.565>
- Dahles, H. (2002). The politics of tour guiding: Image management in Indonesia. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 783-800. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(01\)00083-4](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(01)00083-4)
- de Guzman, A. B., Magnayon, J. C., Manuel, P. C., Moratillo, C. J. D., & Lim, P. J. M. (2019). It takes two to tango: Phenomenologizing Filipino Tour Guides experiences of aging foreign tourists' mindfulness and involvement. *Educational Gerontology*, 45(11), 657-669. <https://doi.org/10.1080/03601277.2019.1686175>
- Düz, B. (2024). Robot turist rehberi ile gezmek nasıl bir şey? RoBoHoN'a ilişkin kullanıcı deneyimi üzerine bir söylem analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 769-796. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1452072>
- Düz, B., & Sezgin, E. (2025). Formulating the phenomenon of 'hoarded tour guide knowledge': the case of Hagia Sophia, Istanbul. *Knowledge Management Research & Practice*, 1-11. <https://doi.org/10.1080/14778238.2025.2506623>
- Düzgün, E. (2022). Turist rehberlerinin dijital turizmdeki gelişmelere bakışı. *Turizm Akademik Dergisi*, 9(1), 193-208. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2215137>
- Ercan, F. (2022). Teknolojinin turist rehberliği üzerine etkilerini konu alan ulusal makalelerin meta-sentez tekniği ile incelenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 9(1), 137-155. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2088012>
- eur-lex.europa.eu. (2024). Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>
- García-López, I. M., González, C. S. G., Ramírez-Montoya, M. S., & Molina-Espinosa, J. M. (2025). Challenges of implementing ChatGPT on education: Systematic literature review. *International Journal of Educational Research Open*, 8, 100401. <https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2024.100401>
- Glesne, C. (2014). *Nitel araştırmaya giriş*. (Çev: E. Günel). (Dördüncü baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gursoy, D., Li, Y., & Song, H. (2023). ChatGPT and the hospitality and tourism industry: an overview of current trends and future research directions. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 32(5), 579-592. <https://doi.org/10.1080/19368623.2023.2211993>
- Han, H., Kim, S., Hailu, T. B., Al-Ansi, A., Loureiro, S. M. C., & Kim, J. J. (2025). Determinants of approach behavior for ChatGPT and their configurational influence in the hospitality and tourism sector: a cumulative prospect theory. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 37(1), 113-139. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-07-2023-1072>
- Holloway, J. C. (1981). The guided tour: A sociological approach. *Annals of Tourism Research*, 8(3), 377-402. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(81\)90005-0](https://doi.org/10.1016/0160-7383(81)90005-0)
- Huang, S., Hsu, C. H., & Chan, A. (2010). Tour guide performance and tourist satisfaction: A study of the package tours in Shanghai. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 34(1), 3-33. <https://doi.org/10.1177/1096348009349815>
- Issakov, Y., Omarov, K., Savanchiyeva, A., Kadyrbekova, D., Aldasheva, A., Beken, A., ... & David, L. D. (2024). Determining the effectiveness of using ChatGPT-4 in organising excursions. *Geo Journal of Tourism and Geosites*, 53(2), 502-513. <https://doi.org/10.30892/gtg.53213-1225>
- Jo, M., Lee, N., Kim, J., & Lee, T. J. (2020). Political influences on the roles and characteristics of ethnic tourism industry employees: A case of Korean-Chinese tour guides. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 25(12), 1359-1374. <https://doi.org/10.1080/10941665.2020.1853580>
- Kaya A., & Yetgin, D. (2021). Seyahatnamelerde turist rehberleri. *Turizm Akademik Dergisi*, 8(2), 37-55. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1749429>
- Kim, J. H., Kim, J., Baek, T. H., & Kim, C. (2025). ChatGPT personalized and humorous recommendations. *Annals of Tourism Research*, 110, 103857. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2024.103857>
- Kim, T. (2023). Over the rainbow: how to fly over with ChatGPT in tourism. *Journal of Smart Tourism*, 3(1), 41-47. <https://doi.org/10.52255/smarttourism.2023.3.1.5>

- Koc, E., Hatipoglu, S., Kivrak, O., Celik, C., & Koc, K. (2023). Houston, we have a problem!: The use of ChatGPT in responding to customer complaints. *Technology in Society*, 74, 102333. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102333>
- Kundan, Z., Hossain, M. S., Islam, M. S., Alam, M. N., & Parvez, M. O. (2024). Traveling with ChatGPT and providing translation services for travelers. *Tourism Review*. <https://doi.org/10.1108/TR-04-2024-0316>
- Kusune, S. (2024). The impacts on culture and society caused by over-tourism Improving the status of guide interpreters and tourist guides amidst the rapid advancement of AI and IT. *Journal of Global Tourism Research*, 9(1), 5-12. https://doi.org/10.37020/jgtr.9.1_5
- Küçükyaman, M. A., Baran, G. G., & Alabacak, C. H. Güncel bir araç: ChatGPT üzerine sistematik bir literatür taraması ve turizm için çıkarımlar. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(16), 57-70. <https://doi.org/10.46236/jovosst.1589756>
- Li, S., Han, R., Fu, T., Chen, M., & Zhang, Y. (2024). Tourists' behavioural intentions to use ChatGPT for tour route planning: an extended TAM model including rational and emotional factors. *Current Issues in Tourism*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.2355563>
- Li, X., Li, X., Yang, J., Qiao, Z., Cheng, L., & Gu, S. (2025). Competitors or partners? Professional tour guides' perceptions of AI tour guides and intentions for job crafting. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 63, 301-315. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2025.05.010>
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. SAGE.
- Ling, E. C., Tussyadiah, I., Liu, A., & Stienmetz, J. (2025). Perceived intelligence of artificially intelligent assistants for travel: Scale development and validation. *Journal of Travel Research*, 64(2), 299-321. <https://doi.org/10.1177/00472875231217899>
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. John Wiley & Sons.
- Mhyre, J. M. (2010). Assessing quality with qualitative research. *Canadian Journal of Anesthesia*, 57(5), 402-407. <https://doi.org/10.1007/s12630-010-9290-8>
- Park, I., Shim, H., Kim, J. H., Lee, C., & Lee, D. (2023). The effects of popularity metrics in news comments on the formation of public opinion: Evidence from an internet portal site. *The Social Science Journal*, 60(2), 367-382. <https://doi.org/10.1080/03623319.2020.1768485>
- Parsons, H., Houge Mackenzie, S., & Filep, S. (2019). Facilitating self-development: How tour guides broker spiritual tourist experiences. *Tourism Recreation Research*, 44(2), 141-152. <https://doi.org/10.1080/02508281.2019.1582159>
- Pisoni, G., Díaz-Rodríguez, N., Gijlers, H., & Tonolli, L. (2021). Human-centered artificial intelligence for designing accessible cultural heritage. *Applied Sciences*, 11(2), 870. <https://doi.org/10.3390/app11020870>
- Polanyi, M. (1966a). *The tacit dimension*. U.S.A.: Doubleday & Company, Inc.
- Polanyi, M. (1966b). The logic of tacit inference. *Philosophy*, 41 (155), 1-18.
- Ren, L., & Wong, C. U. I. (2021). Tour guides' dilemma under the pandemic: to stay or not to stay? An investigation of occupational loyalty among tour guides in Macao. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 26(11), 1270-1283. <https://doi.org/10.1080/10941665.2021.1980411>
- Saragih, Y. M. (2024). Exploring the Perceptions and Experiences of Tour Guides in West Papua Province–Indonesia, on AI Technologies: A Study on ChatGPT and Gemini AI Integration. *MultiVerse: Proceedings of the Multidisciplinary Research Community*, 1(1), 485-489. <https://proceeding.ai-mrc.com/multiverse/article/view/82>
- Sarker, I. H. (2022). AI-based modeling: techniques, applications and research issues towards automation, intelligent and smart systems. *SN Computer Science*, 3(2), 158. <https://doi.org/10.1007/s42979-022-01043-x>
- Sezgin, E., & Düz, B. (2018). Testing the proposed “GuidePerf” scale for tourism: Performances of tour guides in relation to various tour guiding diplomas. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(2), 170-182. <https://doi.org/10.1080/10941665.2017.1410196>
- Sia, P. Y. H., Saidin, S. S., & Iskandar, Y. H. P. (2024). Smart mobile tourism app featuring augmented reality and big data analytics: an empirical analysis using UTAUT2 and PCT models. *Journal of*

- Science and Technology Policy Management*, 15(6), 1363-1386. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-05-2022-0088>
- Solomovich, L., & Abraham, V. (2024). Exploring the influence of ChatGPT on tourism behavior using the technology acceptance model. *Tourism Review*, 2024. <https://doi.org/10.1108/TR-10-2023-0697>
- Syakier, W. A., & Hanafiah, M. H. (2022). Tour guide performances, tourist satisfaction and behavioural intentions: a study on tours in Kuala Lumpur city centre. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 23(3), 597-614. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2021.1891599>
- Şahin, İ. (2025). Turist rehberliği teknolojiye yenik düşer mi? Yapay zekâ ve artırılmış gerçeklik destekli Ayasofya dijital rehberlik yazılımına ilişkin görüşlerin analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, (Uygarlığın Dönüşümü-Sosyal Bilimlerin Bakışıyla Yapay Zekâ), 355-376. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.1678218>
- Topsakal, Y., & Çuhadar, M. (2024). Usage intention of tourists regarding the acceptance of artificial intelligence enhanced tour guides apps. *Current Issues in Tourism*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.2375361>
- unesco.org. (2025). Ethics of Artificial Intelligence. <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics>
- Vaismoradi, M., Jones, J., Turunen, H., & Snelgrove, S. (2016). Theme development in qualitative content analysis and thematic analysis. *Journal of Nursing Education and Practise*, 6(5), 100-110. <http://dx.doi.org/10.5430/jnep.v6n5p100>
- Wang, Y., Song, M., Guo, R., & Duan, Y. (2023). How about non-human tour guides? The influence of AI tour guides' dress and conversation style on the intention of consumers to continue using them. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 40(9), 849-862. <https://doi.org/10.1080/10548408.2023.2296638>
- weforum.org. (2020). The Future of Jobs Report 2020. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
- Wong, I. A., Lian, Q. L., & Sun, D. (2023). Autonomous travel decision-making: An early glimpse into ChatGPT and generative AI. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 56, 253-263. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2023.06.022>
- Wu, D. C., Li, W., Wu, J., Hu, M., & Shen, S. (2025). How well can ChatGPT forecast tourism demand?. *Tourism Management*, 108, 105119. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2024.105119>
- Xu, H., Law, R., Lovett, J., Luo, J. M., & Liu, L. (2024). Tourist acceptance of ChatGPT in travel services: the mediating role of parasocial interaction. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 41(7), 955-972. <https://doi.org/10.1080/10548408.2024.2364336>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, S. (2019). Turist rehberliği mesleğinde robot rehberlerin yükselişi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(23), 164-177. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.481225>
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods* (Third Edition). London: Sage.
- Zhang, C., Zheng, W., Qiao, J., & Zhang, X. (2025). Internal participants vs. external narrators? The differentiation effect of narrative perspectives in AI tour guide recommendations. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 1-24. <https://doi.org/10.1080/10941665.2025.2545376>
- Zhang, B., Zhu, Y., Deng, J., Zheng, W., Liu, Y., Wang, C., & Zeng, R. (2023). "I am here to assist your tourism": predicting continuance intention to use ai-based chatbots for tourism. does gender really matter?. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 39(9), 1887-1903. <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2124345>
- Zhang, H. Q., & Chow, I. (2004). Application of importance-performance model in tour guides' performance: Evidence from mainland Chinese outbound visitors in Hong Kong. *Tourism Management*, 25(1), 81-91. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(03\)00064-5](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00064-5)

How Will Artificial Intelligence Technologies and Service Robots Affect Tourism Jobs? A Narrative Literature Review¹

Barış Çıvak²

ABSTRACT

This study aims to examine the potential impacts of artificial intelligence and robots on occupations and employment in the tourism sector. In this study, a narrative approach is adopted by reviewing the literature and emphasizing the potential impacts on sub-fields in the tourism sector. The transformation of the tourism labor market is presented in this study under three main categories: (1) the accommodation sector, (2) the travel sector, and (3) the food and beverage sector. In the future, a significant transformation is expected to occur in these industries as artificial intelligence (AI)-supported robots become cheaper than human labor. AI-supported robots are expected to replace or work together with human labor in some areas. Three basic factors have been determined for service robots to replace humans in the industry: (1) Cost advantages offered by service robots, (2) improved operational capacities of robots, and (3) customer acceptance. The literature review reveals that there is a gap in how service robots can affect tourism employment and which jobs will be automated. This makes the study both original and important.

Keywords: Artificial intelligence, robots, workforce, technology, tourism.

Yapay Zekâ Teknolojileri ve Hizmet Robotları Turizm İşlerini Nasıl Etkileyecek? Anlatısal Literatür İncelemesi

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, yapay zekâ ve robotların turizm sektöründeki meslekler ve istihdam üzerindeki potansiyel etkilerini incelemektir. Bu çalışmada literatür taraması yapılarak turizm sektöründeki alt alanlarda olası etkileri vurgulayan bir anlatısal yaklaşım benimsenmiştir. Turizm iş gücü pazarının dönüşümü, bu çalışmada üç ana kategori altında sunulmaktadır: (1) konaklama sektörü, (2) seyahat sektörü ve (3) yiyecek ve içecek sektörü. Gelecekte, yapay zekâ (YZ) destekli robotların insan iş gücünden daha ucuz hale gelmesiyle birlikte bu endüstrilerde önemli bir dönüşümün gerçekleşmesi beklenmektedir. YZ destekli robotların, bazı alanlarda insan iş gücünün yerini alması veya birlikte çalışması beklenmektedir. Hizmet robotlarının endüstride insanların yerine

¹ An earlier version of this study was presented at the 8. International Antalya Scientific Research and Innovative Studies Congress

² Contact: barsicivak@anadolu.edu.tr, Asst. Prof. , Anadolu University, ORCID: 0000-0001-9334-3683

(Submission: 01.04.2025 / Published: 30.09.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1668756](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1668756)

Type of Research: Research Article

geçebilmesi için üç temel faktör belirlenmiştir: (1) Hizmet robotlarının sunduğu maliyet avantajları, (2) robotların geliştirilmiş operasyonel kapasiteleri ve (3) müşteri kabulü. Literatür taraması, hizmet robotlarının turizm istihdamını nasıl etkileyebileceği ve hangi işlerin otomatikleşeceği konusunda bir boşluk olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum çalışmayı hem orijinal hem de önemli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, robotlar, iş gücü, teknoloji, turizm.

1. INTRODUCTION

Artificial intelligence (AI) was introduced in 1956 following a speech by mathematics professor John McCarthy at the Dartmouth Conference about creating intelligent machines and robots. A group of scientists gathered for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence, planting the seeds of this idea (Rajaraman, 2014). Significant progress has been made over the last quarter-century. AI technology primarily focuses on mimicking human intelligence processes through computer systems. Machine learning and speech recognition are just two examples of AI technology (Ed Burns, 2021). AI is defined as “programs, algorithms, and machines that exhibit intelligence” (Shankar, 2018, p. 6). It is also described as a set of technologies capable of mimicking human intelligence in problem-solving (Lai and Hung, 2018). Many modern technologies are inspired by nature. For example, airplanes were designed by imitating birds' ability to fly. However, AI has also been identified as humanity's greatest potential threat (Musk, 2014).

The use of AI-supported systems in the tourism sector is becoming increasingly widespread. AI can help tourists find more relevant and accurate information for their vacation choices, enhance individuals' travel motivation, and provide a better tourism experience (Gretzel, 2011). Bowen and Morasan (2018) state that the hospitality sector faces a series of challenges, including labor shortages, an increase in the number of international travelers, and large volumes of consumer data, all of which can be addressed through AI-supported technologies. Buhalis et al. (2019) emphasize that AI-powered technologies can be utilized in business processes. Currently, revenue management systems used in hotel operations process big data to assist managers in making strategic decisions (Çıvak et al., 2017). However, the question of what the future holds for this era of machine-human collaboration remains a topic of curiosity.

The integration of robots into services represents a significant shift in both business processes and mindset (Saputra et al., 2024). However, the replacement of human labor by AI and robots in the tourism sector introduces several challenges (Zlotowski et al., 2015). While it facilitates faster, more accurate, and less labor-intensive operations, it also poses a threat to the employment of millions of workers in the tourism industry. Additionally, it has the potential to reduce the human interactions that distinguish the tourism sector from others, weaken human-centered hospitality values (Choi et al., 2020), and lead to the commodification of the service process.

Other studies in the tourism and hospitality literature have focused on topics such as literature reviews on AI, robots, and smart systems (Saputra et al., 2024; Knani et al., 2022; Saydam

et al., 2022), technology acceptance (Zhang and Jin, 2023), and the use of service robots (Harris et al., 2018; Bowen and Morosan, 2018; Mende et al., 2019; Curtis, 2016; Nguyen, 2016; Khan, 2017; Pierce, 2017). While the potential for robots and AI to replace human labor is frequently discussed, studies specifically addressing which areas of employment in the tourism sector are likely to be affected remain limited. Discussions about the impact of AI on tourism need to continue. Murphy et al. (2017) identified research areas that include the use of robots in tourism and hospitality, one of which examines the effects of AI and robots replacing human labor. This study aims to leverage existing literature to identify which areas of the tourism sector are most likely to experience changes in the workforce due to AI-supported software and service robots. For this purpose, a thorough review of the tourism and hospitality literature has been conducted to draw meaningful insights. This study is expected to serve as a valuable resource for academic scholarship, managerial knowledge, and policymakers.

1. LITERATURE REVIEW

1.1. Artificial Intelligence Applications and Service Robots

Employees are an integral part of the service, and people seek face-to-face communication. However, with advancing technology, a paradigm shift is inevitable (Bowen and Morosan, 2018). Technological advancements are seen to bring about disruption and creative destruction in service processes. The development of AI-supported service robots is likely to impact efficiency, costs, workforce, service quality, ethical and social conditions, and training programs in the sector. Integrating human-like features into smart robots is being considered to facilitate user acceptance and usage. Kuhne and Peter (2003) argue that personalization through human traits can help create positive perceptions of robots among customers. However, while human-like characteristics are generally appealing, an excessive resemblance can evoke discomfort (Bartneck et al., 2007). Despite this, advancements in the field are progressing at a dizzying pace.

The literature indicates that AI robots can be categorized into two main types: software-based and hardware-based robots. Software-based robots include virtual assistants and chatbots, while hardware-based robots refer to physical entities, whether humanoid or non-humanoid (Saputra et al., 2024). The International Organization for Standardization (ISO) classifies robots into two primary categories: industrial robots and service robots (iso.org, 2012). Service robots can further be subdivided. Saputra et al. (2024) offer a comprehensive typology of AI robots used in tourism and hospitality, categorizing them into four types: chatbots, mechanoids, humanoids, and android robots. AI-powered chatbots, commonly used today, provide significant convenience for businesses and customers. Chatbots are AI-driven programs designed to provide information, answer questions, or interact with users. They play a critical role in customer service, providing information, offering product recommendations, guiding users, and automating tasks. Mechanoids, on the other hand, are robotic systems capable of performing physical tasks. These robots are utilized across various industries, including transporting and assembling items on factory production lines,

executing dangerous tasks, supporting military operations (surveillance, logistics), planting and harvesting in agriculture, and more recently, performing household chores.

Humanoid robots enable the integration of human cognitive abilities and expertise with the physical capabilities of humanoid robots. It is anticipated that humanoid service robots will increasingly replace human service providers in various sectors (Harris et al., 2018). Some traditional functions in tourism, such as hotel receptions, could disappear (Bowen and Morosan, 2018), as the emergence of humanoid robots represents one of the most dramatic evolutions in the service industry, a process that is already ongoing (Mende et al., 2019). In the sector, there are service robots performing tasks such as making pizzas, serving as waiters, and working as baristas (Curtis, 2016; Nguyen, 2016; Khan, 2017; Pierce, 2017). Many of these robots are semi-humanoid robots, such as Pepper, produced by SoftBank Robotics, and are designed with the ability to read emotions (SoftBank Robotics, 2024).

Android robots have a human-like physical structure and, in some cases, software systems that can mimic human behaviors. They are used in various fields and are becoming increasingly common. One of the critical aspects of this area is the adoption rate by individual and institutional users (Bowen and Morosan, 2018). This is particularly relevant in the tourism sector, which is labor-intensive, as consumers' acceptance of human-free services raises important questions.

1.2. Possible Effects of Technological Transformation on Employment in the Tourism Industry

Technological developments contribute to better service delivery in the tourism sector (Buhalis and Amaranggana, 2013). Acceleration of the workflow, strengthening of communication, and elimination of possible errors are important contributions. Tourism businesses benefit from automation systems, mobile applications, and service robots to meet customer expectations and provide a better experience (Ivanov et al., 2017). Although these developments have provided significant improvements over the years, they have also eliminated some professions. For example, the liftboy profession in hotels disappeared after the technological developments in elevators. Similarly, people who work as pageboys are no longer needed. It is anticipated that AI applications and service robots, which have developed especially in the last quarter-century, will create a significant change in the tourism sector. According to Ivanov (2017), a wide-scale integration of robots is expected in both consumer and industrial areas within 15-20 years. Of course, this transformation will be parallel to the speed of development of technology.

The hotel industry has begun to adopt service robots, which are considered the workforce of the future, but the services provided by humans are perceived to be higher than those of service robots in terms of interaction quality and physical service environment (Choi et al., 2020). Of course, the perception of quality may also change with the development of technology. Thus, new technologies can be established in business processes. Service robots are initially expected to perform standardized tasks due to social/emotional and cognitive/analytical complexity (Resete et al., 2020). Therefore, people working in simple

and routine jobs seem to be more likely to be unemployed at this point. For example, Hotellinkage create RecepAI. RecepAI is an artificial intelligence-powered digital receptionist developed for hotels. The system was developed to automate operations and reduce workload. In addition, the company aims to provide a significant relief in workload by developing a virtual concierge service (hotellinkage, 2025). Although all these developments seem good, they have the potential to create a complex environment for the labor market.

Since the Industrial Revolution, machines have been used to simplify tasks, increase production, and reduce costs, gradually replacing human labor. While machines have traditionally been used for simple and routine tasks, AI-supported technologies are now capable of competing with humans in almost every job, signaling risks for the tourism sector (Bulchand-Gidumal, 2022). Predictions suggest that by 2030, the workforce in the hospitality industry may shrink by 25% (Bowen and Morosan, 2018). This sudden shift in the tourism sector will bring challenges along with its benefits. Bowen and Morosan (2018) foresee a disruptive paradigm shift where robots and AI will help create successful hospitality companies while leaving many tourism workers unemployed.

The widespread adoption of humanoid robots and their use in the service sector hints at their growing presence in the hospitality industry in the future. In particular, tasks such as taking and preparing food and beverage orders, handling check-ins/check-outs, and recording guest requests, complaints, and demands are areas where these robots are expected to be initially deployed. In some restaurants, robots have been designated to perform specific tasks, effectively replacing humans. For example, Caliburger has developed a robot that can cook hamburgers, detect when they are done, place them on a tray, and serve them (Graham, 2018). Robot baristas have been created to fulfill customers' coffee orders (Pierce, 2017). Compared to typical industrial production robots, service robots are notable for their mobility, the flexibility of tasks they can perform, and, most importantly, their ability to facilitate human-machine interactions. Service robots are also being utilized in cleaning tasks. The biggest advantage of service robots is their ability to handle standard, repetitive, and monotonous tasks (SoftBank Robotics, 2024). In the hospitality sector, AI-powered machines could take over jobs in service areas that operate like a factory assembly line. This could provide an opportunity for the development of hotel workers who are de-skilled and devalued (Çıvak and Besler, 2022). However, it remains an important research question of how skilled jobs may evolve in response to rapidly advancing technologies.

There have always been significant transformations in the sub-sectors of tourism, from the hotel industry to the travel industry, and from the food and beverage industry to the entertainment industry. The changes in technological breakthroughs in the last quarter century are revolutionary rather than evolutionary. For example, the tourist guide profession, which has a history of hundreds of years, is affected by this transformation. Respectively, microphone headsets, audio guide applications, virtual tours with simulations, and finally robot guides are technological developments in the field (Kavak and Emir, 2023, 3057). The development of robot guides has been continuing for the last 20 years (Lin et al., 2024) and

threatens the existence of this profession. Robot guides are effectively used in structures such as museums, fairs, and exhibition halls (Matsumoto et al, 2021). It is seen that the most common area of use is museums. The American Museum of Natural History, the Meaux War Museum, and the Canadian Museum of Science and Technology are some of the museums where robot guides are used (Sotohy, 2020). In addition, a robot guide called RoBoHon is used on field trips (Düz, 2024).

As mentioned before, technological transformations provide increased efficiency and productivity in business processes, while their effects on employment can be both positive and negative. It is emphasized that the displacement effect created by artificial intelligence on employment causes job losses; however, its complementary and creative effects create new job areas and contribute positively to employment (Zhou et al., 2019; Ivanov, 2017). Çolak (2023) argues that artificial intelligence will create fifteen new job positions in the tourism sector. These roles include AI tour experience designers, AI travel advisors, AI-supported destination managers, AI ethics specialists, and fairness officers, AI-driven sustainability consultants, AI-assisted cultural ambassadors, AI-guided accessibility coordinators, AI tourism innovators, AI-based customer engagement experts, AI tourism data analysts, AI-supported event planners, AI-integrated travel journalists, AI-backed gastronomy innovators, AI-assisted tourism trainers, and AI tourism data privacy officers. The findings of the study conducted by Çolak (2023) are based on findings produced by artificial intelligence. Of course, these results are open to debate.

Kumar et al. (2021), in their literature review on the use of AI and robotics, state that hotels will be fully automated using self-service tools and robotic technology. Similar developments are expected in the food and beverage sector. Rosete et al. (2020) state that service robots can perform standardized tasks due to social/emotional and cognitive/analytical complexity. They state that in the future, organizations will have to decide whether AI will allow humans to be completely replaced by robots that can perform the necessary cognitive and emotional tasks. Limma (2023) states in the narrative synthesis that AI technologies have both positive and negative effects on the workforce and employment in the hospitality sector. While the literature generally sees acceleration in workflow and reduction of workload as positive, job losses are seen as negative aspects. However, the majority of studies in the literature focus on technology acceptance. Oğan (2024) states that articles on service robots mostly focus on people's attitudes and acceptance of these services. Therefore, this study can contribute to labor studies and the shaping of labor policies of countries.

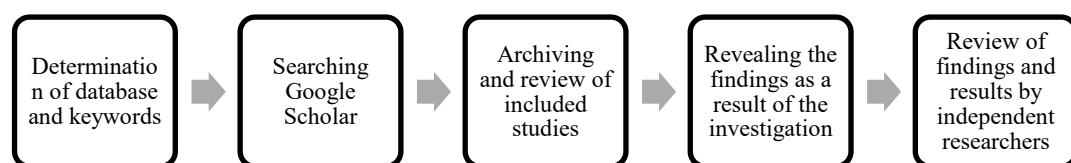
2. METHOD

The number of studies published on service robots and artificial intelligence in tourism literature is steadily increasing, indicating that the topic is gaining importance and attention within academic circles. This study has conducted a thorough literature review to explore the potential impacts of AI and service robots on various subfields of the tourism sector. Literature reviews can generally be categorized as either "systematic" or "narrative" (Byrne,

2016). This study adopts a narrative approach to draw inferences in line with the research's purpose and scope. Narrative literature reviews are studies that define and discuss a specific topic or theme from a theoretical and contextual perspective (Rother, 2007), and they are also referred to as non-systematic literature reviews. Narrative reviews provide a comprehensive synthesis of previously published information (Green, Johnson et al., 2006). Accordingly, this study presents a synthesis of the literature focusing on the impact of artificial intelligence and service robots on the labor market.

In this study, research steps for the narrative review were developed. During the review process, the studies of Baumeister and Leary (1997), Byrne (2016), and Ferrari (2015) on how to write narrative literature were taken as reference, and the review was carried out accordingly. Initially, a database was selected for the review. Google Scholar was chosen as the database due to its vast number of included studies, which sets it apart from other databases. Subsequently, the search terms "artificial intelligence," "robot," and "service robots" were entered as separate search parameters. Studies that included these terms in their titles or texts were thoroughly examined. Studies where these concepts appeared only sporadically were excluded according to the exclusion criteria. The same key terms were searched in combination with other terms such as "tourism," "hospitality," "service," "hotel," "travel," and "food and beverage." For instance, the terms "service robots" and "hotel" were entered into the advanced search parameters. Various combinations of these key terms were also used for further searches. Studies to be included or excluded were reviewed following defined procedures. Exclusion criteria were applied to inaccessible studies that had incomplete information or contained content outside the scope of the research question. All studies are included up to 2025.

Fig 1. Review Process of Studies

In qualitative research, credibility is crucial. Various strategies can be employed to enhance the reliability/credibility of the research (Lincoln and Guba, 1985). In this study, relevant works were archived and examined repeatedly. The research findings and results, in particular, were reviewed meticulously. Additionally, this research was reviewed by three individuals independent of the researcher: two academics specializing in tourism and technology, and one expert in tourism economics. The researcher discussed the findings and results with each of the experts individually. A comparison was made between the results and how well they aligned with the literature and the expert opinions.

3. FINDINGS AND DISCUSSION

The studies were examined and analyzed the statements, findings, results and implications regarding the impacts on the workforce, labor market and business processes. Thematic analysis was adopted. Studies were grouped accordingly, and the transformation of the tourism labor market was addressed under three main categories: (1) accommodation sector, (2) travel sector, and (3) food and beverage sector. Changes in business processes in each area, potential future changes and impacts on the workforce were discussed. Thus, by filtering the sources in the literature, important inferences were obtained about how tourism jobs and workers will be affected in the future.

3.1. Impact on Employment in the Hotel Industry

Many hospitality businesses have been investing more in technology in recent years to increase their revenue and growth (Loureiro et al., 2021). The hospitality sector has begun to benefit from technologies in the fields of artificial intelligence, robotics, and big data (Reis et al., 2020). We can observe this situation, especially in the development of smart hotels (Ruel and Njoku, 2021). The main reasons why companies switch to these smart technologies are to improve operational processes, reduce costs, improve customer experiences, and provide new experiences (Mingotto et al., 2021). Personnel costs will be reduced thanks to technological advances. It is also stated that possible theft cases can be reduced by control mechanisms through technology (Berezina et al., 2019). However, control mechanisms will create a panopticon effect. Çıvak and Besler (2022) state that personnel monitoring mechanisms create a panopticon effect and turn into a pressure practice.

Reservation engines on hotel websites have become an essential tool for hotels. They are preferred because they offer cost and labor advantages to hotels. Additionally, they have the potential to increase customer satisfaction by providing 24/7 service. It is predicted that in the future, as AI-supported robots become less expensive than human labor, tasks such as reservations, travel planning, hotel check-in/check-out processes, payment transactions, and switchboard operations will be automated, moving away from human labor. Furthermore, it is expected that AI-supported robots in the hospitality industry will automate many services, such as providing information, answering questions, interacting with users, taking orders, and serving, ultimately reducing the need for human involvement in certain tasks (Harris et al., 2018; Curtis, 2016; Nguyen, 2016; Khan, 2017; Pierce, 2017; Saputra et al., 2024). For example, revenue management systems are used to manage big data and make strategic decisions. These systems provide significant support to managers in making strategic decisions. While in the past, storing, processing, and making customer data ready for analysis was a huge workload, now we have entered a period where strategic decisions can be made more easily thanks to these artificial intelligence-supported systems (Çıvak et al., 2017).

It is seen that smart hotels are becoming widespread in the hotel industry and service robots are now being used. Artificial intelligence-supported service robots are reshaping the service concept. It is stated that artificial intelligence-supported systems and service robots in the

hotel industry or service field will develop as they take on more analytical tasks and reach a position where they can imitate human behavior from analytical level to intuitive and empathic skills (Huang and Rust, 2018). In the last few centuries, mechanization and robotic development have caused a job change in the manufacturing industry and shifted towards the service industry (Buera and Kaboski 2012). This situation is experienced in an area where it is thought that humans cannot be isolated from the service industry and has the potential to cause many hotel employees to lose their jobs and customers to lose the chance to receive service from humans. Unequal relations between the receiver and the provider of service (Çıvak, 2021) also have the potential to disappear thanks to service robots. However, unemployment can cause much deeper sociological consequences than this.

The development of AI-supported systems and service robots brings with it the loss of low-tech jobs, significant security issues, and privacy concerns (Tussyadiah, 2020). Especially in hotel businesses, where communication between employees is dynamic, the weakness of communication between robots creates concerns about employee and customer security and privacy. Alongside all these advancements, a significant question regarding technology adoption remains: How do both customers and hotel employees view high-tech solutions? Zhang and Jin (2023) highlight that hotel employees have developed a negative awareness of service technologies (STAARA), which has led to increased job insecurity and a tendency to switch jobs. Similarly, Parvez et al. (2022) found that employees' awareness of the adoption and use of service robots significantly affects their perceptions of robot-induced unemployment. In particular, entry-level employees perceive the risk of unemployment to be higher compared to managers. This situation may have a negative impact on future intentions to enter the tourism sector. If potential workers' intentions to join the sector decrease, the problem of qualified labor shortages may grow.

3.2. Impact on Employment in the Travel Industry

Artificial intelligence is used in almost every field of travel and tourism today. Various applications such as personalization and recommendation systems, robots, voice assistants, smart travel agencies, forecasting and prediction tools, language translation applications, and voice recognition and natural language processing technologies stand out in this field (Bulchand-Gidumal, 2022). Many industries have been transformed through the use of chatbots, changing the way business is conducted. One of the first sectors affected by technological developments is the travel industry. Advancements in transportation, reservation systems used by travel agencies, and voice guides are just a few examples of technological innovations in this field. The rise of online travel agencies and the automation of the booking process were the first steps in this transformation.

In the tourism sector, AI-based chatbots are increasingly used, especially in the travel and booking stages (FlowXO, 2020). AI-powered chatbots provide essential services for users, including travel planning, ticket booking, emergency assistance, and travel recommendations (Pillai and Sivathanu, 2020). Moreover, the development of robot guides is becoming evident. Düz (2024) discusses the experiences of a traveler using a robot guide, revealing

several negative aspects, such as high prices, uncomfortable design, poor communication with the user, limited content delivery, and low performance in various conditions. However, as the development of travel robots continues, it is possible to believe that these negative experiences could eventually turn into positive ones. The question of whether the tour guiding profession will be elevated with technology or will be replaced by robot guides is both an important curiosity and a concern. Robot guide technology, which has been developing for the last 20 years (Lin et al., 2024), is currently used effectively in many different areas of the world, especially in structures such as museums, fairs, and exhibition halls (Matsumoto et al., 2021). It is possible to say that the closer the location, directions, field trips, and storytelling come to the transmission of human guides, the easier the acceptance of technology will be. It is currently seen that this technology is in a transition period in the field of tour guiding. With developing technology, predictions of the profession will be more clearly shaped.

Airline companies have significantly eased workflow in-ground services through online check-in. In the coming years, it seems that processes such as passport control and baggage claim will also be automated. The growth of online agencies, the full integration of chatbots in travel planning, and more advanced versions of robot guides, both in terms of hardware and software, are expected to reduce the need for human involvement in these processes.

3.3. Impact on Employment in the Food and Beverage Industry

Developments in artificial intelligence have reached a preferable quality in terms of productivity in the food and beverage sector. Food production facilities use artificial intelligence to automatically separate, clean, and dispose of products such as fruits and vegetables. In addition, food and beverage production optimization provides significant advantages in areas such as safety/quality, hygiene, maintenance, waste reduction, environmental sustainability, and packaging (de Oliveira et al., 2022). Although these sections are more in industrial production, they can be used in hotels and restaurants in terms of food safety, waste reduction, and efficiency. Artificial intelligence is successfully used in many sections such as suggestion and recommendation engines, chatbots, robots, kiosks, integrated purchasing and inventory, biometrics, etc. in restaurants (Dani et al., 2022).

The advent of AI job displacement first occurs for mechanical tasks, analytical tasks, then intuitive tasks, and empathic tasks (Huang and Rust, 2018). There are examples of transformation in the food and beverage field. These first cover mechanical tasks. The use of service robots in pizza, hamburger, and coffee shops (Curtis, 2016; Nguyen, 2016; Khan, 2017; Pierce, 2017), along with the development and implementation of smart cooking technologies, demonstrates that this trend will likely expand in the future (Güngör and Güngör, 2024). Robot technologies in the food and beverage industry now work as waiters and cooks. In many countries, robot-based service flow, smart cooking environments, self-regulating ovens, and personalized recipe suggestion systems are being designed. These innovations not only provide convenience but also encourage sustainable practices by minimizing food waste (Kaur et al., 2024). However, as mentioned before, they also threaten

employment in this field. In addition, important questions arise about the impact of technology in developing or eliminating human capabilities in a field where talent and creativity are present.

Ivanov and Webster (2023) state that the public is hesitant to accept robots to perform a certain task such as cooking. The main reasons for this may be that cooking is specific to humans, there may be a widespread belief that it requires some kind of spiritual/artistic element, and there may be a cult of chefs. They believe that delicious food can be provided by service robots that make presentations fun and customer acceptance can be achieved. With this, Kokkinou and Cranage (2015) indicate that customers become more motivated to use self-service technologies as the waiting time increases for service employees. This trend suggests that in the future, self-service areas will become more widespread across various sectors. Thus, it is obvious that there will be a transformation in the food and beverage industry.

4. CONCLUSION AND RECOMMENDATION

In the service sector, the use of robot technology for self-service provides new ways to interact with customers. It is particularly useful in standardizing the service process. Three key factors must be met for service robots to replace human workers in the sector. Firstly, service robots must offer cost advantages, secondly, their capabilities must improve, and thirdly, customer acceptance must be achieved. Once these three components are in place, technological transformation in many job sectors seems inevitable. It can be stated that humanization in all levels of tourism services will not be possible soon, and technological developments will lead to a division of labor between the workforce and robots (Kömürcü et al., 2021). Particularly, it is likely that AI-driven automation programs and service robots will replace standard, routine, and simple jobs.

In the hospitality industry, transformations in tasks such as check-in/check-out, invoice receipt, ordering, baggage services, and cleaning of common areas are expected to occur sooner. In the travel sector, it is possible that reservation systems will move beyond human operator control soon. By the second half of this era, robot guides could take over the profession of tour guides. Additionally, as smart cooking and service robots evolve in the food and beverage industry, the need for human workers in this sector will likely decrease.

The entry of AI and service robots into the tourism sector is seen as a potential threat to many tourism employees' future careers, which may lead to decreased focus and motivation at work. Three different perspectives on the impact of AI on the workforce have emerged: the optimistic view (e.g., new jobs, increased human value), the pessimistic view (e.g., unemployment, technology controlling humans, increased societal polarization), and the neutral view (e.g., still too early). A common conclusion in the literature is that AI is still an evolving technology, and its future development will remain in human hands (Yeh et al., 2020).

Huang and Rust (2018) define four types of intelligence involved in performing service tasks. Accordingly, they classify them as mechanical, analytical, intuitive, and empathic. Based on this classification, an inference was made in this study about which professions the types of artificial intelligence could affect. This inference is presented in Table 1. For example, it is stated that mechanical robots can perform simple, standard, repetitive, regular, and precise tasks. The job characteristics suitable for these jobs are determined, and it is conveyed which jobs in the field of hospitality will be affected.

Table 1. The Nature, Characteristics, and Job-Changing Potential of Artificial Intelligence in the Tourism Industry

Artificial Intelligence	Features of Jobs in Tourism	Jobs in Tourism
Mechanical Simple, standard, repetitive, regular, and precise tasks Self-service technologies	Check-in and check-out procedures Welcoming Ordering Making reservations Data analysis Forecasting Determining pricing policies Making strategic decisions	Receptionist Bellboy - doorman Waiter Reservation staff Travel planning assistants Data analysts Revenue managers Front office managers and assistants Sales and marketing personnel Senior executives Senior managers Security personnel
Analytics Analyzing and learning based on data Making decisions and providing support		
Heuristic Intuitive learning based on understanding Deep learning based on artificial neural networks	Reporting Data interpretation Creating a narrative	
Empathic Learning and adapting empathically based on experience Recognizing emotions, communicating, and making decisions	Thinking and feeling like a human Negotiating	Tour guides Customer relations All frontline employees

Depending on the nature of the job, each job requires different levels of intelligence. Technology will have a greater say in the future in performing a range of jobs from simple, routine, and standard jobs to complex ones. Chatbots, mechanoids, humanoids, and android robots, as categorized by Saputra et al. (2024), are still evolving. As the levels of intelligence defined by Huang and Rust (2018) are transferred to service robots and become more functional, human-machine collaboration and then job change will likely occur in many areas of the service sector.

This research raises important questions regarding the potential impacts of AI-powered software and service robots on the workforce within the tourism sector, signaling a new avenue for field research for scholars. Unlike previous studies in the literature that focus on

technology acceptance, the effects of artificial intelligence, and the operational principles of service robots, this study examines how these technologies might affect work processes and employment in various subfields of the tourism industry. Given that this study is one of the first to highlight the impacts on the tourism workforce, it could make a significant contribution to the literature.

As the costs of AI-powered robots decrease and fall below the cost of human labor, it can be said that businesses may transition to these systems for cost advantages. In the future, businesses that implement service robots and systems will likely thrive, while others may struggle to compete. This shift could drive a new wave of innovation and efficiency in the service industry, but also present significant challenges for businesses that are slow to adapt.

Tourism is a sector that provides job opportunities for both skilled and unskilled workers. It plays a crucial role in reducing unemployment. However, the implementation of AI-powered software and service robots, which could replace human workers, requires thorough evaluation. Job losses could lead to the creation of an unemployed workforce, making the situation increasingly difficult to manage. Therefore, it is essential to carefully monitor the impact of mechanization, not only in the tourism sector but across all industries. Policymakers are encouraged to develop potential scenarios and make future plans to ensure that the transition balances technological progress with the well-being of workers.

The primary limitation of this study is the absence of field research. However, the richness of secondary data has allowed for insights into the future of the tourism sector. This study raises important questions for future research: (1) If service robots become widespread in the tourism industry, which sectors will unemployed tourism workers shift to? (2) How will robotization/mechanization impact vacation prices in the tourism sector? (3) If robotization becomes widespread in the future, how will purchasing behavior in the tourism sector be affected? These complex questions are significant in uncovering the supply-demand balance and the trajectory of employment in the tourism sector.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute were followed.

Authors' Contribution Rates to the Article

The entire article was written by the author.

Statement of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

- Bartneck, C., Kanda, T., Ishiguro, H., & Hagita, N. (2007, August). Is the uncanny valley an uncanny cliff?. In *RO-MAN 2007-The 16th IEEE international symposium on robot and human interactive communication* (pp. 368-373). IEEE. <https://doi.org/10.1109/ROMAN.2007.4415111>
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1997). Writing narrative literature reviews. *Review of general psychology*, 1(3), 311-320. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.1.3.311>
- Berezina, K., Ciftci, O., & Cobanoglu, C. (2019). Robots, artificial intelligence, and service automation in restaurants. In *Robots, artificial intelligence, and service automation in travel, tourism and hospitality* (pp. 185-219). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-78756-687-320191010>
- Bowen, J., & Morosan, C. (2018). Beware hospitality industry: the robots are coming. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 10(6), 726-733. <https://doi.org/10.1108/WHATT-07-2018-0045>
- Buera, F. J., & Kaboski, J. P. (2012). The rise of the service economy. *American Economic Review*, 102(6), 2540-2569. <https://doi.org/10.1257/aer.102.6.2540>
- Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2013). Smart tourism destinations. In *Information and communication technologies in tourism 2014: Proceedings of the international conference in Dublin, Ireland, January 21-24, 2014* (pp. 553-564). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-03973-2_40
- Buhalis, D., Harwood, T., Bogicevic, V., Viglia, G., Beldona, S., & Hofacker, C. (2019). Technological disruptions in services: lessons from tourism and hospitality. *Journal of service management*, 30(4), 484-506. <https://doi.org/10.1108/JOSM-12-2018-0398>
- Bulchand-Gidumal, J. (2022). Impact of artificial intelligence in travel, tourism, and hospitality. In *Handbook of e-Tourism* (pp. 1943-1962). Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48652-5_110
- Byrne, J. A. (2016). Improving the peer review of narrative literature reviews. *Research integrity and peer review*, 1, 1-4. <https://doi.org/10.1186/s41073-016-0019-2>
- Choi, Y., Choi, M., Oh, M., & Kim, S. (2020). Service robots in hotels: understanding the service quality perceptions of human-robot interaction. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29(6), 613-635. <https://doi.org/10.1080/19368623.2020.1703871>
- Çıvak, B. (2021). *Otel işletmelerinde emek sömürüsü, tahakküm ve direniş ilişkilerine dair niteliksel bir araştırma* [A qualitative research on relations of labor exploitation, domination and resistance in hotel businesses]. [Doctoral Dissertation]. Anadolu University.
- Çıvak, B., & Besler, S. (2022). A Critical Analysis of Managerial Control Mechanisms in Hotel Businesses. *SAGE Open*, 12(1), <https://doi.org/10.1177/21582440221088850>
- Çıvak, B., Kaya, E., & Emeksiz, M. (2017). Online distribution channels and yield management in the hotel industry. In *Routledge Handbook of Hospitality Marketing* (pp. 210-223). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315445526-17>
- Curtis, S. (2016). Pizza Hut hires ROBOT waiters to take orders and process payments at its fast-food restaurants. *Mirror*. Retrieved on January 4, 2025.
- Dani, R., Rawal, Y. S., Bagchi, P., & Khan, M. (2022, November). Opportunities and challenges in implementation of artificial intelligence in food & beverage service industry. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2481, No. 1). AIP Publishing. <https://doi.org/10.1063/5.0103741>
- de Oliveira, R. O., Coppola, M., & Vermesan, O. (2022). AI in Food and Beverage Industry. In *Artificial Intelligence for Digitising Industry—Applications* (pp. 251-259). River Publishers. <https://doi.org/10.1201/9781003337232-22>
- Düz, B. (2024). Robot Turist Rehberi ile Gezmek Nasıl Bir Şey? RoBoHoN'a İlişkin Kullanıcı Deneyimi Üzerine Bir Söylem Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 769-796. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1452072>
- Ed Burns, E. L. (2021). What is artificial intelligence? available at: searchenterpriseai.techtarget.com:https://searchenterpriseai.techtarget.com/definition/AI-Artificial-Intelligence
- Ferrari, R. (2015). Writing narrative style literature reviews. *Medical writing*, 24(4), 230-235. <https://doi.org/10.1179/2047480615Z.000000000329>

- FlowXO. (2020). What industry are using chatbots today?. available at: <https://flowxo.com/what-industries-are-using-chatbots-today/>
- Graham, J. (2018). Hamburger-making robot Flippy is back at Calif. Chain. *USA Today*, available at: <https://www.usatoday.com/story/tech/talkingtech/2018/05/28/hamburger-makingrobot-flippy-back-serving-300-burgers>.
- Green, B. N., Johnson, C. D., & Adams, A. (2006). Writing narrative literature reviews for peer-reviewed journals: secrets of the trade. *Journal of chiropractic medicine*, 5(3), 101-117. [https://doi.org/10.1016/S0899-3467\(07\)60142-6](https://doi.org/10.1016/S0899-3467(07)60142-6)
- Gretzel, U. (2011). Intelligent systems in tourism: A social science perspective. *Annals of tourism research*, 38(3), 757-779. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.04.014>
- Harris, K., Kimson, A., & Schwedel, A. (2018). Why the automation boom could be followed by a bust. *Harvard Business Review*, 13.
- Hotellinkage. (2025). RecepAI. <https://www.hotellinkage.com/tr/recepai>
- Huang, M. H. & Rust, R. T. (2018). Artificial intelligence in service. *Journal of service research*, 21(2), 155-172. <https://doi.org/10.1177/1094670517752459>
- iso.org. (2012). Online Browsing Platform (OBP). available at: <https://www.iso.org/https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:8373:ed2:v1:en>
- Ivanov, S. (2017). Robonomics – principles, benefits, challenges, solutions. *Yearbook Of Varna University Of Management*, 10, 283-293.
- Ivanov, S. H., Webster, C., & Berezina, K. (2017). Adoption of robots and service automation by tourism and hospitality companies. *Revista Turismo & Desenvolvimento*, 27(28), 1501-1517.
- Ivanov, S., & Webster, C. (2023). Restaurants and robots: public preferences for robot food and beverage services. *Journal of Tourism Futures*, 9(2), 229-239. <https://doi.org/10.1108/JTF-12-2021-0264>
- Kahn, J. (2017). Domino's will begin using robots to deliver pizzas in Europe. *Bloomberg*, available at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-29/domino-s-will-begin-usingrobots-to-deliver-pizzas-in-europe>.
- Kaur, K., Kaur, J., & Singh, R. Emerging Technologies in Food and Beverage Industry: From Smart Kitchens to Food Delivery Innovations. *AI, Blockchain, and Metaverse in Hospitality and Tourism Industry 4.0*, 263-276. <https://doi.org/10.1201/9781032706474-18>
- Kavak, M., & Emir, O. (2023). Turist Rehberliği Alanındaki Ön Lisans, Lisans ve Lisansüstü Programların Müfredatının Teknoloji ve Dijitalleşme Açısından İncelenmesi (Investigation of the Curriculum of Associate, Undergraduate and Graduate Programs in the Field of Tour Guiding in terms. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(4), 3055-3076. <https://doi.org/10.21325/jotags.2024.1331>
- Knani, M., Echchakoui, S., & Ladhari, R. (2022). Artificial intelligence in tourism and hospitality: Bibliometric analysis and research agenda. *International Journal of Hospitality Management*, 107, 103317. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2022.103317>
- Kokkinou, A., & Cranage, D. A. (2015). Why wait? Impact of waiting lines on self-service technology use. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(6), 1181-1197. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-12-2013-0578>
- Kömürcü, S., Ertamay, S. İ., & Güler, M. E. (2021). Impacts of technological development on employment structure of tourism industry. *Journal of Management and Economics Research*, 19(1), 146-165. <https://doi.org/10.11611/yeed.814765>
- Kumar, S., Kumar, V., & Attri, K. (2021). Impact of artificial intelligence and service robots in tourism and hospitality sector: current use & future trends. *Administrative Development: A Journal of HIPA, Shimla*, 8(SI-1), 59-83. <https://doi.org/10.53338/ADHIPA2021.V08.Si01.04>
- Kühne, R., & Peter, J. (2023). Anthropomorphism in human–robot interactions: a multidimensional conceptualization. *Communication Theory*, 33(1), 42-52. <https://doi.org/10.1093/ct/qtac020>
- Lai, W. C. and Hung, W.H. (2018). A framework of cloud and AI based intelligent hotel, Proceedings of the 18th international conference on electronic business, ICEB, Guilin, 2–6 December.
- Limna, P. (2023). Artificial Intelligence (AI) in the hospitality industry: A review article. *International Journal of Computing Sciences Research*, 7, 1306-1317.
- Lin, Y., Jo, W., Ali, A., Robert Jr, L. P., & Tilbury, D. M. (2024, March). Toward Personalized Tour-Guide

- Robot: Adaptive Content Planner based on Visitor's Engagement. In *Companion of the 2024 ACM/IEEE International Conference on Human-Robot Interaction* (pp. 674-678). <https://doi.org/10.1145/3610978.3640731>
- Lincoln, Y.S. & E. G. Guba. 1985. *Naturalistic inquiry*. Sage, Newbury Park. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(85\)90062-8](https://doi.org/10.1016/0147-1767(85)90062-8)
- Loureiro, S. M. C., Ashfaq, M., & Rodrigues, M. O. B. (2021). AI Meaning and Applications in the Consumer Sector of Retailing, Hospitality, and Tourism. In *Handbook of Research on Applied Data Science and Artificial Intelligence in Business and Industry* (pp. 291-303). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-6985-6.ch013>
- Matsumoto, K., Yamada, H., Imai, M., Kawamura, A., Kawauchi, Y., Nakamura, T., & Kurazume, R. (2021). Development of a tour guide and co-experience robot system using the quasi-zenith satellite system and the 5th-generation mobile communication system at a Theme Park. *ROBOMECH Journal*, 8, 1-14. <https://doi.org/10.1186/s40648-021-00192-7>
- Mende, M., Scott, M. L., Van Doorn, J., Grewal, D., & Shanks, I. (2019). Service robots rising: How humanoid robots influence service experiences and elicit compensatory consumer responses. *Journal of Marketing Research*, 56(4), 535-556. <https://doi.org/10.1177/0022243718822827>
- Mingotto, E., Montaguti, F. and Tamma, M. (2021). Challenges in re-designing operations and jobs to embody AI and robotics in services. Findings from a case in the hospitality industry. *Electronic Markets*, 31(3), 493-510. <https://doi.org/10.1007/s12525-020-00439-y>
- Murphy, J., Hofacker, C., & Gretzel, U. (2017). Dawning of the age of robots in hospitality and tourism: Challenges for teaching and research. *European Journal of Tourism Research*, 15(2017), 104-111. <https://doi.org/10.54055/ejtr.v15i.265>
- Nguyen, Clinton (2016). Restaurants in China Replacing Waiters with Robots. *Business Insider*, available at: <http://www.businessinsider.com/chinese-restaurant-robot-waiters-2016-7/?international%4true&r%4US&IR%4T>
- Oğan, E. (2024). Artificial intelligence in restaurant businesses: a systematic review on service robots. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 16(2), 150-162. <https://doi.org/10.1108/WHATT-03-2024-0058>
- Parvez, M. O., Öztüren, A., Cobanoglu, C., Arasli, H., & Eluwole, K. K. (2022). Employees' perception of robots and robot-induced unemployment in hospitality industry under COVID-19 pandemic. *International Journal of Hospitality Management*, 107, 103336. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2022.103336>
- Pierce, D. (2017). This Robot Barista Makes a Dang Good Latte. *Wired*, available at: <https://www.wired.com/2017/01/caffe-x-robot-barista/>.
- Pillai, R., & Sivathanu, B. (2020). Adoption of AI-based chatbots for hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(10), 3199-3226. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-04-2020-0259>
- Rajaraman, V. (2014). JohnMcCarthy—Father of artificial intelligence. *Resonance*, 19, 198-207. <https://doi.org/10.1007/s12045-014-0027-9>
- Reis, J., Melão, N., Salvadorinho, J., Soares, B., & Rosete, A. (2020). Service robots in the hospitality industry: The case of Henn-na hotel, Japan. *Technology in Society*, 63, 101423. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101423>
- Rosete, A., Soares, B., Salvadorinho, J., Reis, J., & Amorim, M. (2020). Service robots in the hospitality industry: An exploratory literature review. In *Exploring Service Science: 10th International Conference, IESS 2020, Porto, Portugal, February 5–7, 2020, Proceedings 10* (pp. 174-186). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-38724-2_13
- Rother, E. T. (2007). Systematic literature review X narrative review. *Acta Paulista de Enfermagem*, 20(2), v-vi. <https://doi.org/10.1590/S0103-21002007000200001>
- Ruel, H. and Njoku, E. (2021). AI redefining the hospitality industry. *Journal of Tourism Futures*, 7(1), 53-66. <https://doi.org/10.1108/JTF-03-2020-0032>
- Saputra, F. E., Buhalis, D., Augustyn, M. M., & Marangos, S. (2024). Anthropomorphism-based artificial intelligence (AI) robots typology in hospitality and tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 15(5), 790-807. <https://doi.org/10.1108/JHTT-03-2024-0171>

- Saydam, M. B., Arici, H. E., & Koseoglu, M. A. (2022). How does the tourism and hospitality industry use artificial intelligence? A review of empirical studies and future research agenda. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 31(8), 908-936. <https://doi.org/10.1080/19368623.2022.2118923>
- Shankar, V. (2018). How artificial intelligence (AI) is reshaping retailing. *Journal of retailing*, 94(4), vi-xi. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(18\)30076-9](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(18)30076-9)
- SoftBank Robotics. (2024). Service robot: Definition, advantages, and how to adopt. Available at: <https://us.softbankrobotics.com/blog/service-robot>
- Sotohy, H. T. (2020). New trends in tour guiding, the guide faces technology ‘applied study to selected sites in Egypt’, *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 19(3), 35-47. <https://doi.org/10.21608/jaauth.2021.53018.1099>
- Tussyadiah, I. (2020). A review of research into automation in tourism: Launching the Annals of Tourism Research Curated Collection on Artificial Intelligence and Robotics in Tourism. *Annals of Tourism Research*, 81, 102883. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102883>
- Yeh, C. C., Wong, C. C., Chang, W. W., & Lai, C. C. (2020). Labor displacement in artificial intelligence Era: A systematic literature review, *Taiwan J. East Asian Stud*, 17(2), 25–75.
- Zhang, X., & Jin, H. (2023). How does smart technology, artificial intelligence, automation, robotics, and algorithms (STAARA) awareness affect hotel employees’ career perceptions? A disruptive innovation theory perspective. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 32(2), 264-283. <https://doi.org/10.1080/19368623.2023.2166186>
- Złotowski, J., Proudfoot, D., Yogeewaran, K., & Bartneck, C. (2015). Anthropomorphism: opportunities and challenges in human–robot interaction. *International journal of social robotics*, 7, 347-360. <https://doi.org/10.1007/s12369-014-0267-6>

Borsa İstanbul 100 Endeksi ile Döviz, Altın ve Faiz Oranları Arasındaki İlişkinin ARDL Yöntemiyle Araştırılması

Mesut Fenkli^{1,2}, Doğan Uysal³, Volkan Alptekin⁴

ÖZET

Döviz kurları, altın fiyatı, Merkez Bankası (MB) politika faiz oranı ve gösterge faiz oranı para piyasalarında belirleyici olduğu gibi sermaye piyasalarındaki en önemli belirleyiciler arasında yer almaktadır. Bundan dolayı Borsa İstanbul 100 Endeksi (BİST 100), döviz kurları, altın fiyatı ve faiz oranları arasındaki ilişki araştırılmaya değer görülmüştür. Bunun için tüm değişkenler için ulaşılabilen en eski 01/05/2013 tarihinden 01/02/2025 tarihine kadar aylık 142 (frekans) gözlemden oluşan zaman serileri oluşturularak ARDL yöntemiyle analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda araştırma konusu dönem içerisinde, BİST 100 endeksi, Euro kuru ve MB faiz oranı arasında pozitif, BİST 100 endeksi, altın fiyatı ve gösterge faiz oranı arasında negatif ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Kısa dönemde ise BİST 100 endeksi ve Euro kuru arasında pozitif, BİST 100 endeksi, altın fiyatı ve gösterge faiz oranı arasında negatif ilişki olmasının yanı sıra tahmin edilen hata düzeltme modeline göre kısa dönemde denge durumundaki değişkenlerde yaşanması muhtemel bir dengesizlik durumunda değişkenlerin %13'nün tekrar denge konumuna döneceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Piyasalar,, Finansal Gelişme, ARDL Model

Investigation of the Relationship between Borsa İstanbul 100 Index and Foreign Exchange, Gold and Interest Rates by ARDL Method

ABSTRACT

Exchange rates, gold price, Central Bank of Turkey (CBRT) policy rate and benchmark interest rate are among the most important determinants in both capital and money markets. Therefore, the relationship between the Borsa İstanbul 100 Index (BIST 100), exchange rates, gold price and interest rates is worth investigating. For this purpose, time series consisting of 142 (frequency) monthly observations from 01/05/2013 to 01/02/2025 were constructed for all variables and analysed using ARDL method. As a result of the analysis, it was found that there is a positive

¹ İletişim Yazarı: fenklimesut@gmail.com

² Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001-5787-7979.

³ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü , ORCID: 0000-0001-9406-0757.

⁴ Prof. Dr., İzmit Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü , ORCID: 0000-0002-4579-6802.

relationship between the BIST 100 index, the euro exchange rate and the MB interest rate, and a negative relationship between the BIST 100 index, the gold price and the benchmark interest rate. In the short run, there is a positive relationship between the BIST 100 index and the euro exchange rate, a negative relationship between the BIST 100 index, the gold price and the benchmark interest rate, and according to the estimated error correction model, 13% of the variables will return to equilibrium in the case of a possible imbalance in the variables in equilibrium in the short run.

Keywords: Financial Markets, Financial Development, ARDL Model

1. GİRİŞ

Günümüz dünyasında yaşanan ve hızla devam eden küreselleşme süreci mal ve hizmet transferlerini arttırmanın yanı sıra sermaye transferlerini kolaylaştırarak sermaye akışkanlığını da hızlandırmıştır. Sermaye akışkanlığının artması ülkelerin ödemeler bilançosunu doğrudan etkilemeye başlamıştır. Dış ödemeler bilançosunu en önemli iki kalemi olan cari işlemler hesabında döviz kurları, sermaye hesabında ise faiz oranı etkili olmaktadır. Bunların haricinde dış ödemeler bilançosunun bir diğer kalemi olan rezerv varlıklar bakımından altın fiyatları belirleyici olmaktadır. Döviz kurları, faiz oranları ve altın fiyatları dış ödemeler bilançosunda dengenin sağlanmasında başat role sahip olmasının yanı sıra sermaye akışkanlığının en yüksek olduğu dolaylı yatırımların için de belirleyici olmaktadır. Ülkelerin ulusal borsaları ise dolaylı yatırımlar için en önemli sermaye piyasalarından birini oluşturmaktadır.

Ekonomi ve finans literatüründe ulusal borsa endekslerini ve hisse getirilerini inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu konuda yapılmış olan çalışmalar borsa endeksleri ve hisse senedi getirileri; gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), para arzı, faiz oranı, enflasyon, döviz kurları vb. makro ekonomik değişkenler üzerinden veya petrol fiyatları, altın fiyatları, konut fiyat endeksleri vb. varlık ve emtia fiyatları üzerinden hatta başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin S&P, Nasdaq, VIX, Japonya Nikkei 225 ve Hindistan Sensex vb. küresel borsa endeksleri kullanılarak araştırılmaktadır.

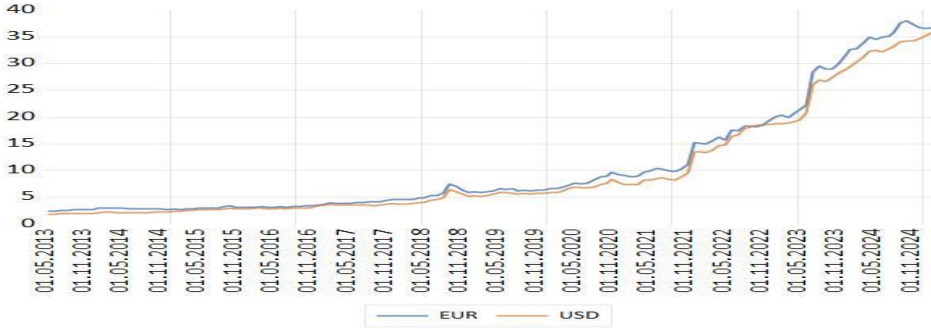
Genel olarak borsa endekslerine veya hisse senedi getirilerine yönelik araştırmalarda ele alınan teorik çerçevede: Boudoukh ve Richardson (1993) beklenen ve cari enflasyon oranları gibi makro ekonomik göstergeleri kullanarak nominal hisse senedi getirileri üzerindeki etkisini, Mukherjee ve Naka (1995) hisse senedi getirileri ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi, Hashemzadeh ve Taylor (1988) hisse senedi getirisini makro ekonomik göstergelerden biri olan faiz oranını üzerinden, Darrat (1990) para arzı ve hisse senedi getirisi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Ayrıca, Kaul ve Seyhun (1990) petrol fiyatları ve hisse senedi getirileri, Garbade ve Silber (1979) gelişmiş ülkelerin borsa endekslerini baskın, gelişmekte ülkelerin borsa endekslerini uydu piyasalar şeklinde ele alarak açıklarken (Sayılğan ve Süslü, 2011), Smith (2001) bir diğer yatırım aracı ve kıymetli metal olarak kabul edilen altın fiyatı ve borsa endeksi arasındaki ilişkiyi araştırma konusu yapmıştır.

Bu araştırmada Türkiye için 2013 ve 2025 yılları arasında BİST 100 endeksi ile dış demeler bilançosu kalemlerini ve sermaye piyasasını doğrudan etkileyen dvız kurları, altın fiyatı, MB politika faiz oranı ve gösterge faiz oranı arasındaki ilişki araştırılacaktır. Araştırmada ilk olarak ele alınan değişkenlerin araştırmaya konu dönem içerisindeki tarihsel değişimleri incelenecek olup bir sonraki aşamada araştırma konusu değişkenlerle ilgili daha önce yapılmış olan uluslararası ve ulusal çalışmalara ilişkin literatür taraması yapılacaktır. Sonrasında araştırma konusu değişkenlere yönelik istatistiksel bilgiler ve araştırma için oluşturulan hipotezlere yer verilecektir. Araştırma konusu hipotezleri test etmek üzere kullanılacak olan ekonometrik yöntemlerin teorik açıklamalarından sonra araştırmanın uygulama kısmına geçilerek uygulama sonuçlarına göre oluşturulan hipotezlerin sınması gerçekleştirilecektir.

2. BORSA İSTANBUL 100 ENDEKSİ, DÖVİZ KURLARI, ALTIN FİYATI VE FAİZ ORANLARINA GENEL BAKIş (2013-2025)

Bu başlık altında araştırma konusu olan değişkenlerin araştırmaya konu dönem içindeki tarihsel değişimi incelenecektir. İlk olarak küresel para birimi olarak dünyada ve Türkiye’de en çok kullanılan ABD Doları ve doların ardından gerek Avrupa Birliği (AB) ile Türkiye’nin dış ticaret ilişkileri gerekse AB’li yatırımcıların BİST’te gerçekleştirmiş olduğu yatırımlar bakımından Türkiye’de en çok kullanılan ikinci dvız kuru olan Euro kurunun tarihsel değişimi ele alınacaktır. Aşağıda, şekil 1’de 2013-2025 yılları aralığında her iki dövizin Türk Lirası (TL) değerı üzerinden aylık değişim grafiği yer almaktadır.

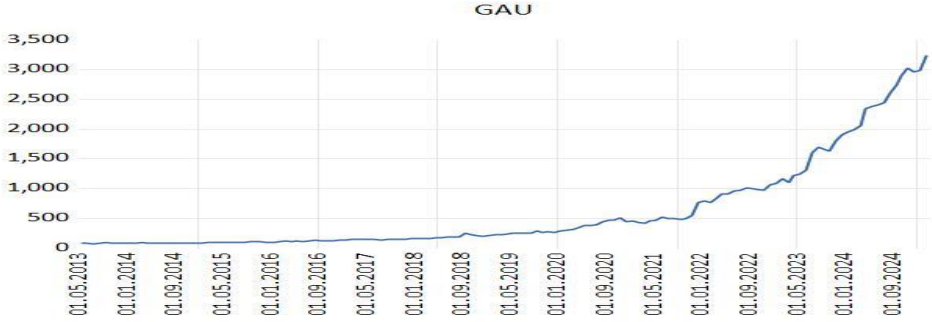
şekil 1: Dolar ve Euro Döviz Kurlarının 2013-2025 Yılları Arasındaki Aylık Değişimi

Kaynak: Ham veriler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

şekle göre her iki döviz 2017 yılına kadar yatay seyir izlerken özellikle 2018 yılından sonra artış eğilimi göstermeye başlayarak 2021 yılı itibariyle hızlı ve sürekli yükseliş ivmesi kazanmıştır. Ele alınan dönem içerisinde ABD Doları minimum 1.79 TL ve maksimum 35.88 TL değer kaydederken, Euro minimum 2.36 TL ve maksimum 38.06 TL değerini test etmiştir. Bir diğer değişken olarak şekil 2’de Gram Altın fiyatının TL cinsinden 2013-2025 yıllarındaki aylık değişim değerine ait grafik yer almaktadır.

Şekil 2: Gram Altın Fiyatının 2013-2025 Yılları Arasındaki Aylık Değişimi

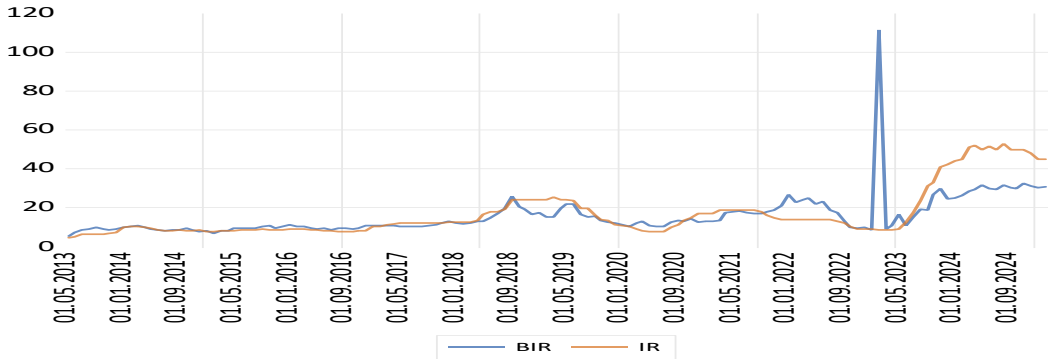

Kaynak: Ham veriler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekle göre altının gram fiyatı döviz kurlarında olduğu gibi yatay seyir izlerken 2017 yılından itibaren artış eğilimi göstermeye başlarken 2021 yılından itibaren hızlı ve sürekli yükseliş trendine girmiştir. Araştırma konusu dönem içinde altının gram fiyatı minimum 76.47 TL iken maksimum 3.240 TL değerine ulaşmıştır.

Gösterge faiz oranı, ikincil piyasalarda en çok işlem gören beş yıllık vadeli ve yıllık kupon ödemesinin yapıldığı Devlet Tahvili faiz oranını ifade etmektedir (Uyar, Kangallı Uyar ve Gökçe, 2016, s. 588). Şekil 3’te MB politika faiz oranı ve gösterge faiz oranının 2013-2025 yılları arasında aylık değişim grafiği yer almaktadır.

Şekil 3: Faiz Oranlarının 2013-2025 Yılları Arasındaki Aylık Değişimi (%)

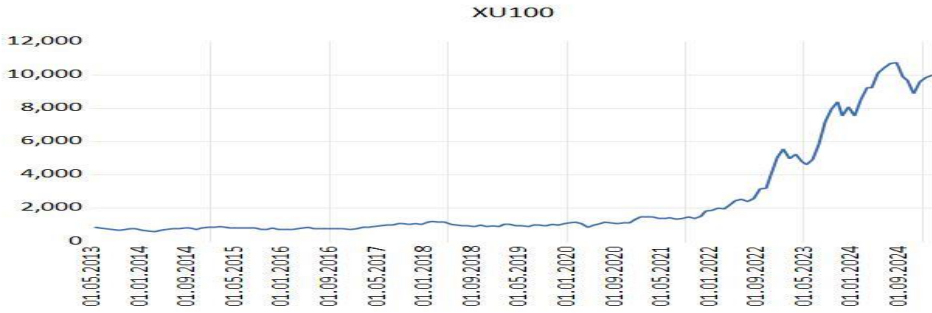

Kaynak: Ham veriler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekle göre her iki faiz oranı da döviz ve altın değişkeninde olduğu gibi yatay seyir gösterirken 2018 yılında yükselişten sonra ani bir kırılma göstererek tekrar yatay seyir değerlerine geri dönmüştür. Gösterge faiz oranının yatay seyir süreci 2022 yılına kadar devam etmiş olup 2022 yılında oldukça sert bir yükseliş yaparak 2023 yılı ortalarında aynı sertlikte düşüş göstermiştir. Ani yükseliş ve düşüş hareketlerinden sonra kademeli olarak artış kaydetmeye devam etmiştir. Dönem içerisinde minimum % 5.32 ve maksimum

%111.36 oranında değerlere ulaşmıştır. MB politika faiz oranı ise dönem içinde minimum %4.52 oranında iken maksimum %52.79 değerine yükselmiştir. MB politika faiz oranında 2021 yılında başlatılan kademeli faiz düşürme politikası 2023 yılına kadar sürdükten sonra 2023 yılı itibariyle kademeli ve istikrarlı şekilde arttırılmaya başlanmıştır. Şekil 4'te ise araştırmaya konu son değişken olan BİST 100 Endeksinin 2013-2025 yıllarında aylık değişim grafiği yer almaktadır.

Şekil 4: Borsa İstanbul 100 Endeksinin 2013-2025 Yılları Arasındaki Aylık Değişimi

Kaynak: Ham veriler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekle göre şu ana kadar ele alınan diğer değişkenlere benzer şekilde BİST 100 endeksi de yatay seyir izlerken BİST 100 endeksinde 2022 yılı itibariyle sıçrama gerçekleştiği görülmektedir. Ele alınan dönem içerisinde BİST 100 endeksi minimum 616.55 puan maksimum 10751.99 puan seviyelerine ulaşmıştır.

Araştırma konusu değişkenlerin genel olarak benzer artış ivmelerine sahip olduğu görülmektedir. Fakat, döviz kurları, altın fiyatı ve gösterge faiz değişkeni 2017 yılı itibariyle yükseliş trendine girerken BİST 100 değişkeni 2022 yılında yükseliş trendine girmiştir. Bu durum dikkate alındığında döviz kurları, altın fiyatları ve gösterge faiz oranının MB'nin uygulamış olduğu para politikasına göre benzer tepkiler verdiği düşünülmektedir.

Gürkaynak, Kısacıkoglu, Lee ve Şimşek (2022)'e göre 2010-2018 yılları aralığında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) özerkliğinden ve dolayısıyla rasyonel para politikalarından uzaklaşarak gereken zamanda gerektiğinde faiz oranlarını arttırmamasının yanı sıra düşük faiz oranlarının sebep olacağı makro ekonomik dengesizliklere de karşı tedbir politikası geliştiremediği gibi heterodoks uygulamalara başvurmuştur. Bu durum, sıcak para çıkışlarına neden olurken sıcak para girişine engel olarak varlık fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur.

Benzer şekilde 2023 yılından itibaren MB'nin faiz oranlarını yükseltmek yerine düşürmeyi tercih etmesi bununla birlikte eşanlı olarak para arzını arttırmasının (Tcmb, 2025) enflasyonun hızlı ve sürekli şekilde artmasına neden olduğu gibi döviz kurlarının ve gram altın fiyatının TL karşısında yükselişini hızlandırdığı düşünülmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde, borsa endeksleri ve hisse senedi fiyatları veya getirilerinin araştırılmasında kullanılan makro ekonomik göstergelerin, yatırım veya emtia fiyatlarının ve küresel borsa endekslerinin değişken olarak kullanıldığı uluslararası ve ulusal araştırmalar şu şekilde yer almaktadır. Dritsaki-Bargiota ve Dritsaki (2004) Yunanistan için 1988-2003 yıllarına ait ulusal borsa endeksi, sanayi üretim endeksi (SÜE), enflasyon oranı ve faiz oranı değişkenleri arasında Johansen Koentegrasyon yönetimi kullanarak değişkenlerle ilgili uzun dönem ve nedensellik ilişkisine ulaşmıştır. Tabak (2006) Brezilya için 1994-2002 yıllarına ait hisse senedi fiyatları ve döviz kuru değişkenleri ile Engle Granger Koentegrasyon ve Granger Nedensellik analizinde değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi bulunmazken hisse fiyatlarından döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Erbaykal, Okuyan ve Kadioğlu (2008) Türkiye için 1987-2006 yıllarına ait hisse senedi fiyatları, tüketim harcamaları, SÜE, istihdam oranı, sabit yatırımlar ve enflasyon değişkenlerini kullanarak ARDL yöntemiyle Fama (1981)'nın Proxy Hipotezini destekleyen sonuçlar elde etmiştir. Gay (2008) BRIC ülkeleri için 1999-2006 yıllarına ait hisse senedi getirileri ve petrol fiyatları değişkenleri ile ARIMA yönetimini kullanarak tüm ülkeler için pozitif sonuçlar elde edilmiştir. Mukhuti ve Bhunia (2013) Hindistan için 1999-2012 yıllarına ait Sensex endeksi, Nifty endeksi ve altın fiyatları için uygulamış olduğu Johansen Koentegrasyon yöntemiyle değişkenler arasında uzun dönem koentegrasyon ilişkisine ulaşmıştır. Topçu, Aksoy ve Topçu (2013) Türkiye için 2003-2011 yıllarına ait hisse senedi fiyatları, altın fiyatları, tahvil, tüketici fiyat endeksi ve üretici fiyat endeksi değişkenlerini kullanarak Johansen Koentegrasyon yöntemiyle değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Srinivasan ve Prakasam (2015) Hindistan için 1990-2014 yıllarına ait hisse senedi fiyatları, döviz kuru ve atın fiyatları arasında ARDL yöntemiyle değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Öncü, Çömlekçi, Yazgan ve Bar (2015) Türkiye için 2002-2013 yıllarına ait BİST 100 endeksi, altın fiyatları ve döviz kuru değişkenleri arasındaki Granger Nedensellik analizine göre döviz kuru ve altın fiyatlarından BİST100 endeksine tek yönlü nedensellik ayrıca altın fiyatlarından döviz kuruna doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Uyar, Kangallı Uyar ve Gökçe (2016) Türkiye için 2006-2015 yıllarına ait BİST 100 endeksleri (XU100, XU30, XUTUM, XUMAL ve XUBANK) ve gösterge faiz oranı arasında uygulamış olduğu Kantil Regresyon analizine göre gösterge faiz oranı hareketlerinde yaşanan değişim sermaye piyasalarını negatif olarak farklı şiddetlerde etkilemektedir. Yüce Akıncı ve Küçükçaylı (2016) Seçilmiş olan 12 iki ülkenin 1997-2013 yıllarına ait hisse senedi piyasaları ve döviz kurları arasında Panel Koentegrasyon analizi kullanarak hisse senedi piyasaları ve döviz kurları arasında Granger nedensellik tespit edilirken değişkenler arasında negatif ilişkiye yönelik bulgular elde edilmiştir. Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018) Türkiye için 2011-2016 yıllarına ait BİST 100 endeksi, BİST'te yer alan 23 alt endeks, dolar ve euro kurları arasında ARDL yöntemiyle, dolar ve euro kurları ile BİST Tekstil-Deri ve BİST Ticaret-Teknoloji endeksleri arasında pozitif ilişkinin varlığına ulaşmıştır. Özçalık ve Güler Özçalık (2020) Türkiye için 2010 ve 2019 yıllarına ait BİST Turizm Endeksi, dolar ve euro kurlarını kullanarak yapmış oldukları VAR analizine göre

değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilirken yapılan Varyans ayrıştırma sonucuna göre dolar kurunun belirleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Fichtern ve Joebgies (2023) G-7 ülkeleri için 1991-2019 yılları arasında GSYH ve borsa endeksleri arasında Panel Koentegrasyon analizi ile değişkenler arasında istikrarsız ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan çalışmalar dikkate alındığında bu araştırmada kullanılacak olan değişkenler, bu değişkenler için uygulanacak olan yöntem ve araştırma konusu olan döneme göre (zaman boyutu bakımından) literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4. YÖNTEM

Araştırmada kullanılan değişkenler: Borsa İstanbul 100 Endeksi piyasa açılış puanı (XU100), ABD Dolar Kuru piyasa açılış fiyatı (USD), Euro Kuru piyasa açılış fiyatı (EUR), Gram Altın piyasa açılış fiyatı (GAU), Gösterge Faiz Oranı (BIR) (Investing, 2025) ve MB politika faiz oranı (IR) şeklinde oluşturulmuştur (Tcmb, 2025). Tüm değişkenler için ulaşılan en eski ortak tarih olan 01/05/2013 tarihinden başlayarak 01/02/2025 tarihine kadar aylık verilerden oluşan 142 frekanslı zaman serileri elde edilmiştir. Kullanılan veriler ikincil veri türünde olup verilere ait özet istatistiklere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Ham Verilerine Ait Özet İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min.	Max.
XU100	142	2425.357	2877.807	616.55	10751.99
USD	142	9.883058	9.976508	1.7918	35.8853
EUR	142	10.89225	10.58298	2.361	38.0648
GAU	142	612.0626	779.8712	76.478	3240.904
BIR	142	15.6232	10.60713	5.72	111.36
IR	142	16.77634	12.43111	4.52	52.79

Aylık verilerden oluşan zaman serileri mevsimsel etkilere sahip olduğundan ötürü araştırmada kullanılan değişkenlere ait zaman serileri X-11 filtreleme yöntemiyle mevsimsel etkilerden arındırılmıştır.

Tablo 2. İşleme Hazır Hale Getirilen Verilere Ait Özet İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min.	Max.
lnxu100	142	7.327458	.8596635	6.397103	9.34841
lnusd	142	1.853822	.9094844	.5941416	3.59092
lneur	142	1.988804	.8650604	.8632123	3.652219
lngau	142	1.127512	1.127512	4.324831	8.072437
lnbir	142	.4514515	.4514515	1.808181	4.617278
lnir	142	2.624151	.5832637	1.503483	4.006368

Filtreleme işleminin ardından değişkenlere ait zaman serilerine logaritmik dönüşüm uygulanarak değişkenlere ait serilere doğrusal form özelliği kazandırılmıştır. Tablo 2’de uygulanan dönüşüm işlemleri sonrasındaki değişkenlere ait yeni özet istatistiklere yer verilmiştir. Değişkenlere ait serilere yapılan dönüşüm işlemleri sonrasında değişkenler uygulamada kullanılmaya hazır hale getirilmiştir.

Tablo 3. Araştırma Konusu Değişkenlerden Oluşturulan Hipotezler

<i>H₁: BİST 100, lnusd, lneur, lngau ve lnbir değişkenleri arasında kısa dönem ilişkisi yoktur.</i>
<i>H₂: BİST 100 ve lnusd arasında kısa dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₃: BİST 100 ve lnusd arasında kısa dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₄: BİST 100 ve lneur arasında kısa dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₅: BİST 100 ve lneur arasında kısa dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₆: BİST 100 ve lngau arasında kısa dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₇: BİST 100 ve lngau arasında kısa dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₈: BİST 100 ve lnbir arasında kısa dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₉: BİST 100 ve lnbir arasında kısa dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₀: BİST 100 ve lnir arasında kısa dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₁: BİST 100 ve lnir arasında kısa dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₂: BİST 100, lnusd, lneur, lngau ve lnbir değişkenleri arasında uzun dönem ilişkisi yoktur.</i>
<i>H₁₃: BİST 100 ve lnusd arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₄: BİST 100 ve lnusd arasında uzun dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₅: BİST 100 ve lneur arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₆: BİST 100 ve lneur arasında uzun dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₇: BİST 100 ve lngau arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₈: BİST 100 ve lngau arasında uzun dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₁₉: BİST 100 ve lnbir arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₂₀: BİST 100 ve lnbir arasında uzun dönemde negatif ilişki vardır.</i>
<i>H₂₁: BİST 100 ve lnir arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır.</i>
<i>H₂₂: BİST 100 ve lnir arasında uzun dönemde negatif ilişki vardır.</i>

Tablo 3’te ise araştırmanın uygulama kısmında test edilmek üzere araştırma konusu değişkenler üzerinden oluşturulan yirmi iki tane araştırma hipotezine yer verilmiştir.

4.1. Araştırma Modeli

Araştırmanın hipotezleri, araştırma konusu olan beş değişkene ait zaman serileri üzerinden test edilecektir. Araştırmanın uygulamasında zaman serisi analizleri kullanılacağı için bu başlık altında uygulaması yapılacak olan zaman serisi analizlerine ait teorik açıklamalara yer verilmiştir.

4.2. Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips Perron (PP) Testleri

Dickey ve Fuller (1979) ve (1981) zaman serisi analizlerinde kullanılan değişkenlerin durağanlık durumunu test etmek amacıyla birim kök test sınavasını geliştirmiştir. İlk olarak teste tabi tutulan değişkenlerin birim köke sahip olması durumunda değişkenlerin durağan olmadığına karar verilmekten sonraki süreçte Dickey ve Fuller hata teriminde otokorelasyon olması durumunda hata terimlerinin arasında p mertebeden ilişkinin varlığını tespit ederek hata teriminde otokorelasyon olması durumunda bu testin kullanılamayacağını kanıtlamıştır.

$$\varepsilon_t = \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_2 \varepsilon_{t-2} + \dots + \theta_3 \varepsilon_{t-3} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem (1)’de hata teriminde görülen otokorelasyon sorununu ortadan kaldırmak üzere Dickey ve Fuller’ın bağımlı değişkene ait gecikmeli değerlerin bağımsız değişkenler şeklinde modele tekrar dahil ederek geliştirdiği birim kök test sınavasına ait yöntem yer almaktadır. Bu yöntem ekonometri literatürde ADF (Augmented Dickey Fuller)

genişletilmiş Dickey Fuller testi olarak adlandırılmaktadır. Geliştirilen bu yöntem sayesinde söz konusu değişkene ait zaman serisinin gecikmeli değerinin modele dahil edilmesi otokorelasyon durumunu ortadan kaldırmaktadır (Holden ve Perman, 1994, s. 61). ADF testinde üç ayrı model kullanılmaktadır (Endres, 1995, s. 225). Bunlar;

$$\Delta Y_t = \beta_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{t-1} + \beta_2 \text{trend} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Testin ilk modeli, denklem (2)'de gösterildiği üzere sabit katsayısının ve trendin bulunmadığı (none) model, testin ikinci modelini, denklem (3)'te belirtildiği üzere sadece sabit katsayısının yer aldığı model, testin son modeli ise denklem (4)'te hem sabit katsayısının hem de trendin birlikte yer aldığı modelle gösterilmektedir.

Literatürde en sık kullanılan bir diğer birim kök testi Phillips ve Perron (1988) tarafından ADF testine alternatif olabilecek bir test olarak geliştirilmiştir. ADF testindeki gibi bu testte üç model bulunmaktadır. Bunlar;

$$Y_t = \alpha Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$Y_t = \mu + \alpha Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$Y_t = \mu + \beta \left(t - \frac{1}{2}\lambda\right) + \alpha Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Testin ilk modeli, denklem (5)'te sabit katsayısının ve trendin olmadığı (none) model, testin ikinci modeli denklem (6)'da sabit katsayısının yer aldığı fakat trendin bulunmadığı model, testin son modelini ise denklem (7)'de sabit katsayısının ve trendin birlikte yer aldığı model gösterilmektedir.

ADF ve PP birim kök test sınavı için oluşturulan temel hipotezde seride birim kök olduğu yönünde, bu testin alternatif hipotezi ise serinin durağan olduğu yönünde oluşturulmaktadır. Hesaplanan istatistik değerinin test istatistiğine ait tablo kritik değerinden $z(t)$ büyük olması durumunda temel hipotez reddedilirken serinin durağan olduğu şeklinde karar verilmektedir.

4.3. Lee ve Strazcicich (LS) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde, Lee ve Strazcicich (2003) tarafından geliştirilen yapısal kırılmanın içşel olarak belirlendiği LS testinin en önemli özelliği bir seride yaşanan iki kırılma noktasını tespit edebilmesidir.

$$\Delta Y_t = \delta \Delta Z_t + \phi S_{t-1} + u_t \quad (8)$$

Denklem (8) yardımıyla seride görülen iki kırılma noktası Lagrange Çarpanları (LM) birim kök testini ifade eden regresyon doğrusundan elde edilmektedir. Bu teste ait temel hipotez $\phi=0$ şeklinde oluşturulurken, Lagrange Çarpanları LM yardımıyla hesaplanan test istatistiğinin kritik değerden büyük çıkması sonucunda, yapısal kırılma altında birim kök

vardır şeklindeki temel hipotez reddedilirken, diğer durumda ise alternatif hipotez olan yapısal kırılma altında trend durağan şeklinde oluşturulan hipotez reddedilmektedir (Yılancı, 2009, s. 330).

4.4. ARDL (Sınır Testi) Modeli

Zaman serisi analizlerinde değişkenler arasında var olan uzun dönemli ilişkinin araştırılması için klasik koentegrasyon analizleri olan Engle Granger (1987) ve Johansen (1988) uygulanmaktadır. Bu testlerin uygulamasında değişkenlerin aynı dereceden durağan olma koşulu koentegrasyon analizlerinde kısıt sorunu olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu kısıt problemini ortadan kaldırmak üzere Pesaran, Shin ve Smith (1996) farklı dereceden durağan olan değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek üzere ARDL yöntemini geliştirmiştir. Bu yöntemin avantajı ise değişkenlerin I(0) ve I(1) gibi farklı durağanlık düzeylerinde koentegrasyon analizi yapmaya olanak sağlaması olmuştur (Pesaran ve Pesaran, 1997; Paudel ve Jayanthakumaran, 2009, s. 137).

$$\Delta Y_t = \Psi_0 + \sum_{i=1}^m \Psi_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \Psi_{2i} \Delta X_{1t-i} + \dots + \sum_{i=0}^m \Psi_{ki} \Delta X_{kt-i} + \theta_1 Y_{t-1} + \theta_2 X_{1t-1} + \dots + \theta_k X_{kt-1} + u_t \quad (9)$$

Denklem (9)'da ARDL yaklaşımında izlenecek olan sınır testine ait gösterime yer verilmiştir. Bu modelde bağımlı değişkene ait serinin farkı kullanılmaktadır. Bağımsız değişkenler ise iki gruba ayrılmaktadır. İlk grup, bağımlı değişkeni de içerecek şekilde bağımsız değişkenlerin farkları ve bunlara ait gecikmeler yer almaktadır. Bu grup içinde sadece bağımlı değişkenin farkı birinci gecikmeden başlarken bağımsız değişkenler sıfır gecikmeden başlamaktadır. İkinci grupta tüm bağımsız değişkenlerin farklarının birinci gecikmeleri yer almaktadır. Ele alınan modelde koentegrasyon olduğunu araştırmak üzere uygun gecikme uzunluğu tespit edilmektedir. Model için uygun gecikme uzunluğu tespit edildikten sonra model En küçük Kareler (EKK) yöntemi ile tahmin edilmektedir. Sonrasında modelde koentegrasyon varlığını araştırmak üzere hipotezlerin sınaması yapılmaktadır.

$$H_0 = \theta_1 = \theta_2 = \dots = \theta_k = 0 \quad (10)$$

$$H_1 = \theta_1 \neq \theta_2 \neq \dots \neq \theta_k \neq 0$$

Koentegrasyon varlığını araştırmak üzere oluşturulan hipotezler gösterim (10)'da yer almaktadır. Hipotezleri sınamak üzere Wald testi ve F istatistik değeri hesaplanmaktadır. Hesaplanan F istatistik değerinin alt sınırdan küçük olması durumunda ana hipotez reddedilmeyerek değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşırlarken F istatistiğinin üst sınırdan büyük olması durumunda ana hipotez reddedilerek değişkenler arasında koentegrasyon ilişkisi olduğu kabul edilmektedir. Hesaplanan F istatistiğinin alt ve üst sınır arasında bir değer çıkması kararsızlık bölgesinde yer alacağından değişkenler arasında koentegrasyon varlığına veya yokluğuna yönelik bir yorum yapılmamaktadır (Kremers, Ericsson ve Dolado, 1992; Banerjee, Dolado ve Mestre, 1998; Esen, Yıldırım ve Kostakoğlu, 2012, s. 257). Yapılan sınama sonucunda koentegrasyon ilişkisinin varlığı durumunda sınır testine yönelik diagnostik testler uygulandıktan sonra değişkenler arasında kısa ve uzun dönem ilişkisi araştırılmaktadır.

$$\Delta Y_t = \Psi_0 + \sum_{i=1}^m \Psi_{li} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \Psi_{2i} \Delta X_{lt-i} + \dots + \sum_{i=0}^r \Psi_{ki} \Delta X_{kt-i} + u_t \quad (11)$$

Denklem (11)'de ARDL modeline ait değişkenler arasındaki ilişkiyi gösteren uzun dönem denklemi yer almaktadır.

$$\Delta Y_t = \Psi_0 + \sum_{i=1}^m \Psi_{li} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \Psi_{2i} \Delta X_{lt-i} + \dots + \sum_{i=0}^r \Psi_{ki} \Delta X_{kt-i} + \mu ECM_{t-1} + u_t \quad (12)$$

Denklem (12) ise hata düzeltme teriminin de denkleme dahil edildiği kısa dönem denklemini temsil etmektedir. Hata düzeltme terimi uzun dönem modelinden elde edilen kalıntıların bir gecikmeli değerini ifade etmektedir. Bu değişkene ait katsayı kısa dönemde yaşanması muhtemel denge durumundan sapmanın ne kadarlık kısmının uzun dönemde tekrar birbirine yakınsayacağını gösterdiği gibi hata düzeltme teriminin $ECM < 0$ koşulunu taşıması gerekmektedir (Esen vd., 2012, s. 258).

4.5. CUSUM6 Testi

ARDL yönteminde tahmin edilen modelde yer alan değişkenlerin istikrarlılığını test etmek üzere Cusum ve Cusum6 testleri uygulanmaktadır. Cusum6 testi ise Cusum testinin alternatif olmasının yanı sıra Cusum testinden daha güçlü ve güvenilir sonuçlar vermektedir.

$$CUSUM_r^2 = \frac{\sum_{t=k+1}^r w_t^2}{\sum_{t=k+1}^n w_t^2}, \quad r = k + 1, \dots, n \quad (13)$$

Denklem (13), Cusum6 testinin hesaplanmasına yönelik denklemi temsil etmektedir. Denklemde hesaplanan değerler doğrultusunda Cusum6 testinin grafiği elde edilmektedir.

$$E(CUSUM_r^2) \cong \frac{r - k}{k - n} \quad (14)$$

Elde edilen Cusum6 test grafiğinin beklenen değeri denklem (14)'te gösterildiği gibi hesaplanmaktadır. Beklenen değer $r=k$ ise "0", $r=n$ olduğunda ise "1" değerini almaktadır.

$$E(CUSUM_r^2) \mp c_0 \quad (15)$$

Denklem (15)'e göre Cusum6 testi içi güven sınırları oluşturulmaktadır. Testin tek veya çift yönlü olması m ve α 'nın anlamlılık değerine göre belirlenmektedir.

$$m = \frac{1}{2} - (n - k) - 1 \quad (16)$$

Denklem (16)'da gösterildiği üzere $n-k$ değerinin tek sayı çıkması durumunda m değeri elde edilmektedir.

$$m = \frac{1}{2} - (n - k) - \frac{3}{2} \quad \text{ve} \quad m = \frac{1}{2} - (n - k) - \frac{1}{2} \quad (17)$$

Denklem (17)'de gösterildiği üzere $n-k$ değerinin çift sayı olması durumunda enterpolasyon hesaplanmaktadır. Tek yönlü testlerde c_0 değeri m ve α ile çift yönlü testlerde ise c_0 değeri m ve $\alpha/2$ ile elde edilmektedir. Tabloda belirlenen bu değerler yardımıyla Cusum6 testi için alt ve üst sınır değerleri oluşturulmaktadır. Cusum6 test istatistiğinin belirlenen alt ve üst sınır değerlerine ait grafiğin arasında yer alması yapısal kırılmanın var olmadığı durumu,

test istatistiğinin alt veya üst sınırların dışına taşması yapısal kırılmanın varlığını göstermektedir (Brown, Durbin ve Evans, 1975).

5. BULGULAR

Araştırmanın uygulamasında metodoloji kısmında yer alan zaman serisi analizleri yapılarak araştırma modeli tahmin edilecektir. Sonrasında tahmin modeline gerekli diagnostik testler (Cusum ve Cusum6 testleri, otokorelasyon testi, normal dağılım testi, değişen varyans testi ve Ramsey Reset testi) uygulanarak tahmin modelinin test sonuçlarına göre araştırma için oluşturulan hipotezler test edilecektir. Araştırmanın uygulamasıyla ilgili hesaplamalar EvIEWS 13 ve RATS 10.0 yazılımları kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

5.1. Birim Kök Test Sonuçları

Uygulama kısmının ilk adımında araştırmanın değişkenlerine ait zaman serilerinin durağanlık derecesini belirlemek üzere geleneksel ve yapısal birim kök testleri uygulanacaktır. Geleneksel birim kök testleri olan ADF ve PP için uygulamada literatürde en çok tercih edilen sabit katsayısının yer aldığı model ve hem sabit katsayısının hem trendin birlikte yer aldığı modeller üzerinden gerçekleştirilecektir. Tablo 4'te değişkenlere ait serilere uygulanan geleneksel birim kök testine ait sonuçlara yer verilmiştir.

Tablo 4. Değişkenlere Ait Geleneksel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	test istatistiği	ADF TEST		PP TEST	
		Sabit	Sabit & Trend	Sabit	Sabit & Trend
lnxu100	1%	-3.477144	-4.024452	-3.477144	-4.024452
	5%	-2.881978	-3.442006	-2.881978	-3.442006
	10%	-2.577747	-3.145608	-2.577747	-3.145608
	Z(t)	(1.6684629)	(-1.161930)	(1.526527)	(-1.204267)
	p (Değeri)	0.9996	0.9136	0.9993	0.9053
Δlnxu100	1%	-3.477487*	-4.024935*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882127**	-3.442238**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577827***	-3.145744***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-10.42364)	(-10.80268)	(-10.43175)	(-10.79251)
	p (Değeri)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lnusd	1%	-3.477144	-4.024452	-3.477144	-4.024452
	5%	-2.881978	-3.442006	-2.881978	-3.442006
	10%	-2.577747	-3.145608	-2.577747	-3.145608
	Z(t)	(1.025210)	(-1.571609)	(1.134356)	(-1.555919)
	p (Değeri)	0.9967	0.7994	0.9976	0.8053
Δlnusd	1%	-3.477487*	-4.024935*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882127**	-3.442238**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577827***	-3.145744***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-10.48540)	(-10.60337)	(-10.41008)	(-10.56230)
	p (Değeri)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
lneur	1%	-3.477144	-4.024452	-3.477144	-4.024452
	5%	-2.881978	-3.442006	-2.881978	-3.442006
	10%	-2.577747	-3.145608	-2.577747	-3.145608
	Z(t)	(0.913717)	(-1.752186)	(1.114122)	(-1.648871)
	p (Değeri)	0.9955	0.7226	0.9975	0.7684

Δ neur	1%	-3.477487*	-4.024935*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882127**	-3.442238**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577827***	-3.145744***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-11.37631)	(-11.49752)	(-11.39332)	(-11.61205)
	p (Değeri)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Ingau	1%	-3.477144	-4.024452	-3.477144	-4.024452
	5%	-2.881978	-3.442006	-2.881978	-3.442006
	10%	-2.577747	-3.145608	-2.577747	-3.145608
	Z(t)	(2.233137)	(-1.604568)	(3.403264)	(-1.417033)
	p (Değeri)	1.0000	0.7866	1.0000	0.8520
Δ Ingau	1%	-3.477487*	-4.024935*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882127**	-3.442238**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577827***	-3.145744***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-12.22023)	(-12.85346)	(-12.22917)	(-14.00891)
	p (Değeri)	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
Inbir	1%	-3.477835	-4.025426	-3.477144*	-4.024452*
	5%	-2.882279	-3.442474**	-2.881978**	-3.442006**
	10%	-2.577908	-3.145882***	-2.577747***	-3.145608***
	Z(t)	(-1.945099)	(-3.737197)	(-4.550645)	(-8.674473)
	p (Değeri)	0.3109	0.0231	0.0003	0.0000
Δ Inbir	1%	-3.477835*	-4.025426*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882279**	-3.442474**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577908***	-3.145882***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-14.10578)	(-14.05439)	(-51.65544)	(-51.17078)
	p (Değeri)	0.0000	0.0000	0.0001	0.0001
Inir	1%	-3.477835	-4.025426	-3.477144	-4.024452
	5%	-2.882279	-3.442474	-2.881978	-3.442006
	10%	-2.577908	-3.145882	-2.577747	-3.145608
	Z(t)	(-1.617203)	(-3.090111)	(-1.657021)	(-2.475875)
	p (Değeri)	0.4711	0.1128	0.4509	0.3396
Δ Inir	1%	-3.477835*	-4.025426*	-3.477487*	-4.024935*
	5%	-2.882279**	-3.442474**	-2.882127**	-3.442238**
	10%	-2.577908***	-3.145882***	-2.577827***	-3.145744***
	Z(t)	(-4.614847)	(-4.623299)	(-6.999537)	(-6.973500)
	p (Değeri)	0.0002	0.0014	0.0000	0.0000

*%1, **%5, ***%10 Anlamlılık Seviyelerinde Durağanlığı, ()Parantez İçi Test İstatistiği Değerini ifade etmektedir.

Birim kök testleri sonuçlarına göre ilgili serinin seviyede durağanlık göstermesi I(0), serinin birinci farkında durağanlık göstermesi ise serinin I(1) seviyesinde durağan olduğu şeklinde ifade edilmektedir. Uygulamaya konu serilerin I(0) koşulunda durağan olması seriler arasında kısa dönemli ilişkinin var olabileceğini, serilerin I(1) koşulunda durağan çıkması ise seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olabileceğini işaret etmektedir (Dickey ve Fuller, 1981).

Tablo 4'te araştırmanın bağımlı değişkeni olan $\ln x_{t100}$ ve bağımsız değişkenlerden $\ln usd$, $\ln neur$, $\ln gau$ ve $\ln ir$ değişkenlerine ait seriler için sabit katsayısının ve hem sabit katsayısını hem de trendin yer aldığı modeller için seviyede uygulanan ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre ($\alpha = 0.01$, $\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyelerinde) tüm

değişkenler için hesaplanan istatistik değerlerinin test istatistik değerlerinden ($t_{hesap} < Z(t)$ ve $p > 0.05$) küçük çıkması sonucunda serilerin seviye düzeyinde birim köke sahip olduğu tespit edilmiştir. Bağımsız değişkenlerden lnbir değişkenine uygulanan test sonuçlarına göre lnbir değişkeni ADF testine ait sabit katsayısı ve trendin yer aldığı model için ($\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyelerinde) PP testinde ise sabit katsayısının ve hem sabit katsayısının hem de trendin yer aldığı modelde ($\alpha = 0.01$, $\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyelerinde) hesaplanan istatistik değerinin test istatistik değerinden ($t_{hesap} > Z(t)$ ve $p < 0.05$) büyük çıkması sonucunda $I(0)$ seviyede durağan olduğuna karar verilmiştir.

Bağımlı değişken lnrx100 ve bağımsız değişkenlerden lnusd, lneur, lngau ve lnir değişkenlerine ait serilere birinci farkında uygulanan ADF ve PP testleri sonucunda ($\alpha = 0.01$, $\alpha = 0.05$ ve $\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyelerinde) Δ lnrx100, Δ lnusd, Δ lneur, Δ lngau ve Δ lnir serilerinin sabit katsayısının ve hem sabit katsayısının hem de trendin yer aldığı modelleri için hesaplanan istatistik değerlerinin test istatistik değerinden ($t_{hesap} > Z(t)$ ve $p < 0.05$) büyük çıkması sonucunda serilerin birinci farkında durağan olduğu anlaşılmaktadır (Wooldridge, 2013). Tablo 5'te değişkenlere ait serilere uygulanan yapısal birim kök testine ait sonuçlara yer verilmiştir.

Tablo 5. Değişkenlere Ait Yapısal Kırılmalı LS Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Test İstatistiği	Gecikme Uzunluğu	Kritik Değerler			Kırılma Tarihleri	
	tau İstatistiği		1%	5%	10%	1.	2.
lnrx100	-4.576187	2	-5.905260	-5.381820	-5.109760	2021 M07	2023 M02
Δ lnrx100	-8.996853	3	-6.153520*	-5.492213**	-5.180427***	2020 M08	2022 M02
lnusd	-6.086902	8	-6.182400	-5.611740**	-5.359180***	2018 M06	2021 M10
lneur	-5.285547	8	-6.118480	-5.545160	-5.256680***	2016 M07	2021 M10
Δ lneur	-10.69711	2	-6.175600*	-5.605960**	-5.353720***	2018 M07	2021 M11
lngau	-5.491512	6	-6.182400	-5.611740	-5.359180***	2018 M08	2022 M01
Δ lngau	-10.55413	1	-5.898040*	-5.375613**	-5.104040***	2021 M09	2022 M04
lnbir	-6.022824	8	-6.242840	-5.555400**	-5.199580***	2021 M02	2023 M01
lnir	-6.086902	8	-6.182400	-5.611740**	-5.359180***	2018 M06	2021 M10

*%1, **%5, ***%10 Anlamlılık Seviyelerinde Durağanlığı, ()Parantez İçi Test İstatistiği Değerini ifade etmektedir.

Tablodan görüldüğü üzere lnrx100 değişkeni yapısal kırılma altında birim kök içermektedir. lnusd, lnbir ve lnir ($\alpha = 0.05$ anlamlılık seviyesinde) $I(0)$ seviyede durağan diğer değişkenler lneur ve lngau ise ($\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyesinde) $I(0)$ yapısal kırılma altında durağanlık göstermektedir. Seviyede durağanlık göstermeyen serilere farkında yapılan birim kök testleri sonucunda ise Δ lnrx100, Δ lneur ve Δ lngau ($\alpha = 0.01$, $\alpha = 0.05$

ve $\alpha = 0.10$ anlamlılık seviyelerinde) değişkenlerinin I(1) seviyede yapısal kırılma altında durağan olduğuna karar verilmiştir.

5.2. ARDL Model Tahmini

Geleneksel birim kök test sonuçlarına göre bağımlı değişken $\ln x_{100}$ ve bağımsız değişkenlerden $\ln usd$, $\ln eur$, $\ln gau$ ve $\ln ir$ birinci farkında I(1), bağımsız değişken $\ln bir$ seviyede I(0) durağan olduğu, yapısal kırılmalı birim kök testi sonucuna göre ise bağımlı değişken $\ln x_{100}$ ve bağımsız değişkenlerden $\ln eur$ ve $\ln gau$ I(1) seviyede bağımsız değişkenlerden $\ln usd$, $\ln bir$ ve $\ln ir$ I(0) seviyede durağan olduğu tespit edilmiştir. Farklı seviyelerde durağanlık gösteren değişkenler için 12 gecikmeli ARDL model tahmin edilerek uygun gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Tablo 6’da tahmin modeline ait istatistiksel bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 6. ARDL Tahmin Modeli

ARDL (1,0,0,0,0) Modeli				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	P Değeri
$\ln x_{100}$ (-1)	0.942892	0.019484	48.39289	0.0000*
$\ln usd$	0.067706	0.089966	0.752578	0.4530
$\ln eur$	0.223662	0.117675	1.900670	0.0595**
$\ln gau$	-0.144638	0.066779	-2.165927	0.0321**
$\ln bir$	-0.079199	0.023721	-3.338791	0.0011*
$\ln ir$	-0.007332	0.017685	-0.414597	0.6791
C	0.922586	0.252070	3.660037	0.0004*
Test İstatistikleri				
R-squared	0.994625		Mean dependent var	7.331699
Adjusted R-squared	0.994384		S.D. dependent var	0.861236
S.E. of regression	0.064541		Akaike info criterion	-2.594658
Sum squared resid	0.558184		Schwarz criterion	-2.448266
Log likelihood	189.9234		Hannan-Quinn criter.	-2.535170
F-statistic	4132.453		Durbin-Watson stat	1.960753

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistik olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

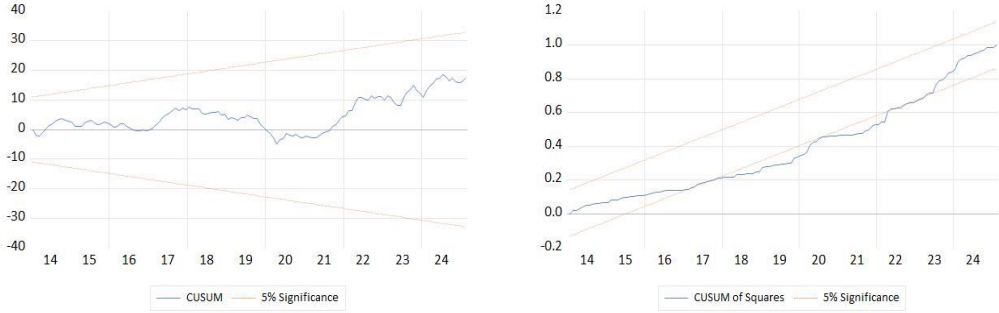
Tahmin edilen model için en uygun gecikme uzunluğunun ARDL (1,0,0,0,0) olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 7’de ARDL (1,0,0,0,0) modeli için uygulanan Wald Testi ve F istatistik değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 7. Sınır Testi F İstatistik Tablosu

Model (Gecikme)	Açıklayıcı Değişken Sayısı	Maksimum Gecikme	F İstatistiği	Önem Seviyesi	Alt Sınır	Üst Sınır
ARDL (1,0,0,0,0)	5	12	6.434606*	1%	3.060	4.150
				5%	2.390	3.380
				10%	2.080	3.000

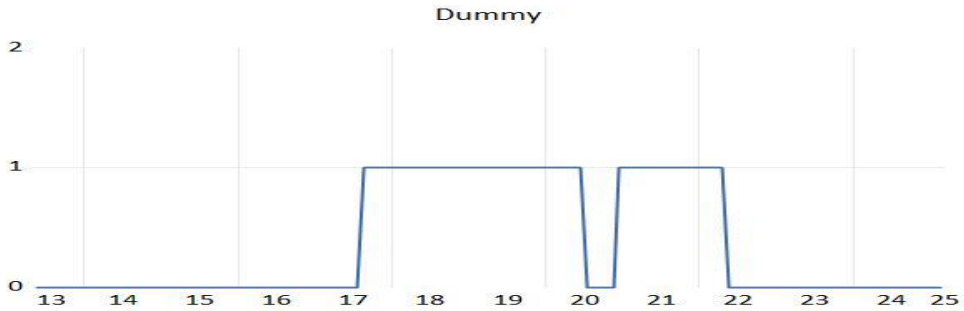
Tabloya göre F istatistik değeri %1 önem seviyesinde kritik değerlerinden büyük olduğu (Pesaran, Shin ve Smith, 2001, s. 300) için değişkenler arasında uzun dönemli koentegrasyon ilişkisi olduğuna karar verilmiştir. Şekil 5’te tahmin edilen ARDL (1,0,0,0,0) modeline uygulanan Cusum ve Cusum6 testlerine ait grafik yer almaktadır.

Şekil 5. Tahmin Modelinin CUSUM Testlerine Ait Grafik

Sol tarafta yer alan Cusum test grafiğine göre tahmin modeli test sınırları içerisinde yer alırken sağ taraftaki Cusum6 test grafiğine göre tahmin edilen model test sınırlarının dışına çıkarak yapısal kırılmanın varlığını göstermektedir. Bu durumda yapısal kırılmaların tarihi araştırılarak tahmin modeline kukla değişken dahil edilmiştir.

Şekil 6. ARDL Modeline Dahil Edilen Kukla Değişkenin Grafiği

Şekil 6'da gerçekleşmiş olan iki yapısal kırılmadan ilki için 01/08/2017 tarihi ile 01/06/2020 tarihleri arasında ve ikinci kırılma için ise 01/12/2020 tarihi ile 01/04/2022 tarihleri arasında oluşturup modele dahil edilen kukla değişkenin grafiği yer almaktadır. Yapısal kırılmaların yaşandığı tarihlerde; Türkiye'de parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş gibi yapısal değişiklikler, yerel yönetim seçimlerinde İstanbul seçimlerinin ikinci kez tekrar edilmesi gibi siyasi olaylar, dünya genelinde ortaya çıkan Covid-19 pandemisinin neden olduğu küresel negatif dışsallık ve MB'nın heterodoks politikalara yönelmesi gibi ekonomik faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 8. Kukla Değişkenli ARDL Tahmin Modeli

ARDL (4,1,1,0,3,2,2) Modeli				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	P Değeri
lnxu100 (-1)	0.879214	0.087319	10.06900	0.0000*
lnxu100 (-2)	0.068188	0.117818	0.578752	0.5639
lnxu100 (-3)	-0.298638	0.120321	-2.482011	0.0145*
lnxu100 (-4)	0.218082	0.083047	2.626004	0.0098*
lnusd	-0.515526	0.288621	-1.786173	0.0766***
lnusd (-1)	0.564215	0.286376	1.970189	0.0512**
lneur	0.897096	0.295464	3.036228	0.0029*
lneur (-1)	-0.464102	0.290280	-1.598806	0.1125
lngau	-0.224681	0.072540	-3.097353	0.0024*
lnbir (-1)	-0.058909	0.024197	-2.434520	0.0164*
lnbir (-2)	-0.009948	0.024600	-0.404367	0.6867
lnbir (-3)	-0.041487	0.023916	-1.734704	0.0854***
lnir	-0.054570	0.024431	-2.233623	0.0274**
lnir (-1)	-0.047276	0.078611	-0.601387	0.5487
lnir (-2)	-0.093292	0.132200	-0.705686	0.4818
dummy	0.183784	0.084005	2.187768	0.0307**
dummy (-1)	-0.064960	0.033949	-1.913441	0.0581**
dummy (-2)	0.086435	0.045190	1.912679	0.0582**
C	-0.079780	0.034453	-2.315613	0.0223**
Test İstatistikleri				
R-squared	0.995608		Mean dependent var	7.347022
Adjusted R-squared	0.994901		S.D. dependent var	0.864197
S.E. of regression	0.061710		Akaike info criterion	-2.599451
Sum squared resid	0.449361		Schwarz criterion	-2.175212
Log likelihood	199.3621		Hannan-Quinn criter.	-2.427051
F-statistic	1407.888		Durbin-Watson stat	2.069445

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistik olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 8’de modele dahil edilen kukla değişkeninin yer aldığı 12 gecikmeli modele ait istatistiksel verilere yer verilmiştir. Tablodan görüldüğü üzere kukla değişkenli tahmin modeli için en uygun gecikme uzunluğunun ARDL (4,1,1,0,3,2,2) olduğu görülmektedir. Modelde yer alan tüm değişkenler gecikme uzunluklarına göre farklı seviyelerde istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Tablo 9’da kukla değişkenli ARDL (4,1,1,0,3,2,2) Wald Testi ve F istatistik değerlerine yer verilmiştir.

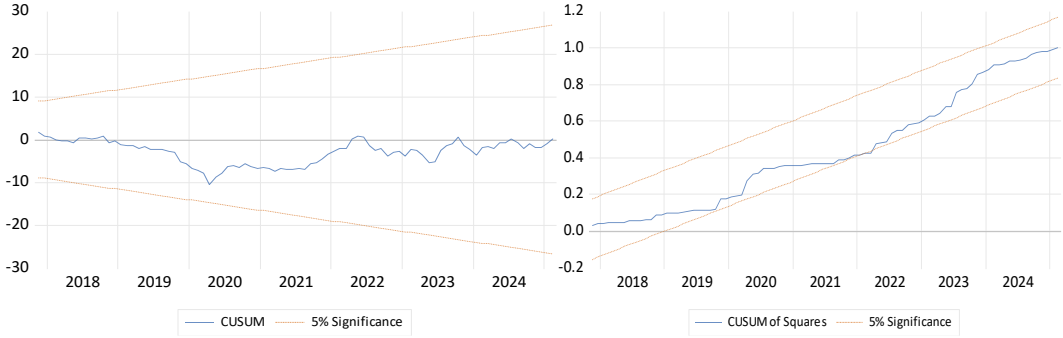
Tablo 9. Kukla Değişkenli Model İçin Sınır Testi F İstatistik Tablosu

Model (Gecikme)	Açıklayıcı Değişken Sayısı	Maksimum Gecikme	F İstatistiği	Önem Seviyesi	Alt Sınır	Üst Sınır
ARDL (4,1,1,0,3,2,2)	6	12	5.733900*	1%	3.150	4.430
				5%	2.450	3.610
				10%	2.120	3.230

Tabloya göre F istatistik değeri %1 önem seviyesi kritik değerlerinden büyük olduğu için değişkenler arasında uzun dönemde koentegrasyon ilişkisi olduğuna yönelik olan hipotez

kabul edilmiştir. Şekil 7’de kukla değişkenli tahmin modeline uygulanan Cusum ve Cusum6 testlerinin grafiği yer almaktadır.

Şekil 7. Kukla Değişkenli Tahmin Modelinin CUSUM Testlerine Ait Grafik

Şekle göre modele dahil edilen kukla değişken yapısal kırılmaları ortadan kaldırarak her iki test sonucuna göre %5 önem seviyesinde alt veya üst sınırların içinde yer aldığı görünmekte olup bundan dolayı tahmin modelinin uzun dönem katsayılarının tutarlılık gösterdiği yönünde karar verilmiştir (Tatlı ve Lebe, 2017, s. 18).

5.3. Diagnostik Testler

Bu aşamada durağanlık koşulunu sağlayan tahmin modelinin geçerliliğini araştırmak üzere sırasıyla ve ayrı ayrı diagnostik test sınamaları yapılacaktır. Tablo 10’da tahmin modeline uygulanan otokorelasyon testine ait çıktıya yer verilmiştir.

Tablo 10. Otokorelasyon Testi

F-statistic	2.047928	Prob. F(2,116)	0.1336
Obs*R ²	4.706475	Prob. χ^2	0.0951

Tabloya göre ($Prob. \chi^2 = 0.0951 > 0.05$) olduğundan tahmin modelinde otokorelasyon sorununun olmadığı anlaşılmaktadır. Tablo 11’de normal dağılım test sonucuna ait istatistiksel bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 11. Normal Dağılım Testi

Çarpıklık	-0.183119	Jarque-Bera	3.301018
Basıklık	3.887573	Prob.	0.070615

Tabloya göre ($Prob. = 0.070615 > 0.05$) olduğundan tahmin modeline ait hatalar normal dağılım göstermekte olup tahmin modelinin normallik testini geçtiğine karar verilmiştir. Tablo 12’de tahmin modeline değişen varyans test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 12. Değişen Varyans Testi

F-statistic	0.911204	Prob. F(19,118)	0.5703
Obs*R ²	17.65668	Prob. χ^2	0.5455

Tabloya göre ($Prob. \chi^2 = 0.5455 > 0.01$) önem seviyesinde tahmin modelinde değişen varyans sorunu bulunmamaktadır. Tablo 13'te tahmin modeline ait Ramsey Reset test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 13. Ramsey Reset Testi

Test İstatistikleri	Değer	df.	Prob.
t-statistic	0.011108	117	0.9912
F-statistic	0.000123	(1, 117)	0.9912
Likelihood ratio	0.000146	1	0.9904

Tabloya göre ($F\text{-statistic} = 0.9912 > 0.05$) olduğundan tahmin modeli bu sınamayı geçerek tahmin modelinde spesifikasyon hatası olmadığına karar verilmiştir.

5.4. Uzun ve Kısa Dönem ARDL Modelleri

Uygulama bölümünde şimdiye kadar yapılan işlemler sonucunda tahmin edilen model ARDL yaklaşımına ait varsayımlarını sağladığı gibi diagnostik testlerden geçmiş bulunmaktadır. Bundan dolayı tahmin edilen modelin geçerli ve güvenilir olduğuna karar verilerek bir sonraki aşama olan tahmin modelinin uzun dönem ve kısa dönem katsayıları yorumlanarak hata düzeltme terimi tahmin edilecektir. Tablo 14'te tahmin modeline ait değişkenlerin uzun dönem katsayılarına ve istatistiki bilgilerine yer verilmiştir. Uzun dönem tahmin modelinde bağımsız değişkenlerden $\ln gau$ %10 önem seviyesinde diğer bağımsız değişkenler %1 önem seviyesinde istatistiki olarak anlamlı çıkarken $\ln usd$ değişkeni istatistik olarak anlamlı çıkmamıştır.

Tablo 14. ARDL Tahmin Modelinin Uzun Dönem Katsayıları

ARDL Modeli				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	P Değeri
$\ln usd (-1)$	0.365653	0.689328	0.530449	0.5967
$\ln eur (-1)$	3.251806	1.001773	3.246052	0.0015*
$\ln gau$	-1.687364	0.603934	-2.793954	0.0060*
$\ln bir (-1)$	-1.238513	0.380706	-3.253204	0.0014*
$\ln ir (-1)$	0.324554	0.173649	1.869026	0.0638**
Dummy (-1)	-0.437874	0.097015	-4.513450	0.0000*

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Aşağıda, denklem (18)'de tahmin edilen uzun dönem ARDL modeline ait denkleme yer verilmiştir.

$$\ln xu100 = 0.365653 \ln usd + 3.251806 \ln eur - 1.687364 \ln gau - 1.238513 \ln bir + 0.324554 \ln ir - 0.437874 \text{Dummy} \quad (18)$$

Denkleme göre uzun dönemde $\ln eur$ değişkenindeki %1'lik bir artış $\ln xu100$ 'de %3.25'lik bir artışa, $\ln ir$ değişkenindeki %1'lik bir artış $\ln xu100$ değişkeninde %0.32'lük bir artışa, $\ln gau$ değişkenindeki %1'lik bir artış $\ln xu100$ 'de %1.68'lik bir azalışa, $\ln bir$ değişkenindeki %1'lik bir artış ise $\ln xu100$ değişkeninde %1.23'lik bir azalışa neden olmaktadır.

Tablo 15'te ise tahmin edilen ARDL modeline ait kısa dönem katsayılarına ve istatistiki bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 15. ARDL Tahmin Modelinin Kısa Dönem Katsayıları

ARDL (4,1,1,0,3,2,2,) Modeli				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	P Değeri
lnxu100 (-1)	0.133155	0.030345	4.388064	0.0000*
lnusd (-1)	0.048689	0.090428	0.538424	0.5913
lneur (-1)	0.432994	0.135870	3.186824	0.0018*
lngau	-0.224681	0.072540	-3.097353	0.0024*
lnbir (-1)	-0.164914	0.049182	-3.353138	0.0011*
lnir (-1)	0.043216	0.026261	1.645656	0.1025
dummy (-1)	-0.058305	0.018523	-3.147703	0.0021*
C	1.678060	0.337641	4.969957	0.0000
D(lnxu100 (-1))	0.012369	0.082211	0.150451	0.8807
D(lnxu100 (-2))	0.080556	0.083909	0.960040	0.3390
D(lnxu100(-3))	-0.218082	0.083047	-2.626004	0.0098
D(lnusd)	-0.515526	0.288621	-1.786173	0.0766
D(lneur)	0.897096	0.295464	3.036228	0.0029
D(lnbir)	-0.058909	0.024197	-2.434520	0.0164
D(lnbir(-1))	0.096058	0.035479	2.707412	0.0078
D(lnbir(-2))	0.054570	0.024431	2.233623	0.0274
D(lnir)	-0.047276	0.078611	-0.601387	0.5487
D(lnbir(-1))	-0.183784	0.084005	-2.187768	0.0307
D(dummy)	-0.064960	0.033949	-1.913441	0.0581
D(dummy (-1))	0.079780	0.034453	2.315613	0.0223
Test İstatistikleri				
R-squared	0.349555		Mean dependent var	0.071012
Adjusted R-squared	0.244822		S.D. dependent var	-2.599451
S.E. of regression	0.061710		Akaike info criterion	-2.175212
Sum squared resid	0.449361		Schwarz criterion	-2.427051
Log likelihood	199.3621		Hannan-Quinn criter.	2.069445
F-statistic	3.337591		Durbin-Watson stat	0.071012

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tabloda yer alan kısa dönem katsayılarına ve istatistik değerlerine göre lnusd ve lnir değişkenleri istatistiki olarak anlamsız çıkmış iken diğer tüm değişkenler %1 önem seviyesinde istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Kısa dönem katsayıları göre lneur değişkenindeki %1'lik bir artış lnxu100'de %0.43'lük bir artışa neden olurken lngau değişkenindeki %1'lik bir artış lnxu100'de %0.22'lik bir azalışa, lnbir değişkenindeki %1'lik bir artış ise lnxu100 değişkeninde %0.16'lık bir azalışa neden olmaktadır.

Tablo 16'da ise tahmin modeline ait hata düzeltme modeli tahmin edilerek hata düzeltme terimine ve istatistiki bilgelere yer verilmiştir.

Tablo 16. ARDL Tahmin Modelinin Hata Düzeltme Terimi

ARDL (4,1,1,0,3,2,2,) Modeli				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	<i>t</i> İstatistiği	P Değeri
ECM*	-0.133155	0.019028	-6.997673	0.0000*
D(lnxu100 (-1))	0.012369	0.077455	0.159689	0.8734
D(lnxu100 (-2))	0.080556	0.077676	1.037087	0.3017
D(lnxu100(-3))	-0.218082	0.077312	-2.820809	0.0056
D(lnusd)	-0.515526	0.268528	-1.919825	0.0572
D(lneur)	0.897096	0.273772	3.276798	0.0014
D(lnbir)	-0.058909	0.020569	-2.864015	0.0049
D(lnbir(-1))	0.096058	0.028508	3.369517	0.0010
D(lnbir(-2))	0.054570	0.021908	2.490890	0.0141
D(lnir)	-0.047276	0.072991	-0.647687	0.5184
D(lnbir(-1))	-0.183784	0.076299	-2.408724	0.0175
D(dummy)	-0.064960	0.031442	-2.066050	0.0409
D(dummy (-1))	0.079780	0.031082	2.566777	0.0114
Test İstatistikleri				
R-squared	0.349555		Mean dependent var	0.018672
Adjusted R-squared	0.287112		S.D. dependent var	0.071012
S.E. of regression	0.059957		Akaike info criterion	-2.700901
Sum squared resid	0.449361		Schwarz criterion	-2.425145
Log likelihood	199.3621		Hannan-Quinn criter.	-2.588840
F-statistic	5.598007		Durbin-Watson stat	2.069445

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistiki olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablodan görüldüğü üzere ECM (hata düzeltme terimi)'nin katsayısı 0'dan küçük ve negatif bir değer (-0.133155) alırken ($ECM < 0$ koşulu sağlanmaktadır) hata düzeltme teriminin olasılık değeri ise %1 önem seviyesinde anlamlı çıkmıştır. Buna göre kısa dönemde değişkenler arasındaki denge durumundan muhtemel bir sapma söz konusu olduğunda değişkenlerin yaklaşık %13'lük kısmının tekrar denge durumuna geçeceği öngörülmektedir.

5.5. Araştırma Hipotezlerinin Değerlendirilmesi

Uygulamanın son aşaması olan bu başlık altında araştırma için oluşturulan hipotezler test edilecektir. Tablo 17'de araştırma için oluşturulan hipotezler, sınama gerekçesi ve ilgi hipotez hakkındaki kararlara yer verilmiştir.

Tablo 17. Araştırma Hipotezlerinin Değerlendirilmesi

Hipotez	Gerekeçe	Karar	
	Katsayı	Değişen veya Model	p (Değeri)
H_1		Kısa Dönem ARDL Model Geçerli	Red X
H_2	0.04	lnusd	0.5913 > 0.05
H_3	0.35	lnusd	0.5967 > 0.05
H_4	0.43	lneur*	0.0018 < 0.05
H_5	0.43	lneur*	0.0018 < 0.05
H_6	-0.22	lngau*	0.0024 < 0.05
H_7	-0.22	lngau*	0.0024 < 0.05
H_8	-0.16	lnbir*	0.0011 < 0.05
H_9	-0.16	lnbir*	0.0011 < 0.05
H_{10}	0.04	lnir	0.1025 > 0.05
H_{11}	0.04	lnir	0.1025 > 0.05
H_{12}		Uzun Dönem ARDL Model Geçerli	Red X
H_{13}	0.36	lnusd	0.5967 > 0.05
H_{14}	0.36	lnusd	0.5967 > 0.05
H_{15}	3.25	lneur*	0.0015 < 0.05
H_{16}	3.25	lneur*	0.0015 < 0.05
H_{17}	-1.68	lngau*	0.0060 < 0.05
H_{18}	-1.68	lngau*	0.0060 < 0.05
H_{19}	-1.23	lnbir*	0.0014 < 0.05
H_{20}	-1.23	lnbir*	0.0014 < 0.05
H_{21}	0.32	lnir***	0.0638 ≤ 0.05
H_{22}	0.32	lnir***	0.0638 ≤ 0.05

*%1, **%5, ***%10 Seviyelerinde istatistik olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tabloda görüldüğü üzere araştırma için yirmi iki tane hipotez oluşturulmuş ve yapılan uygulama sonra bu hipotezler test edilerek araştırmanın on beş hipotezi hakkında red kararı verilirken araştırmanın yedi hipotezi kabul edilmiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Küresel dünyada sermaye akışkanlığı hız kazanarak dolaylı yatırımların belirleyicisi olmuştur. Ulusal ülke borsaları ise dolaylı yatırımlar bakımından en çok tercih edilen sermaye piyasalarının en başında yer almaktadır. Ulusal borsalara yerli veya yabancı yatırımcılar tarafından yapılan yatırımlarda döviz kurları, faiz oranları ve kıymetli metallerden biri olan altının fiyatları en önemli faktörler arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada 2013-2025 yılları arasında Borsa İstanbul 100 Endeksi, döviz kurları, faiz oranları ve altın fiyatları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bahsedilen araştırma konusu değişkenler için zaman serileri oluşturularak bu seriler arasındaki ilişki ARDL yaklaşımı kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre değişkenler için tahmin edilen ilk model olan ARDL (1,0,0,0,0) modelinde 2017 (yapısal nedenler), 2020 (siyasi olaylar ve küresel negatif dışsalılık) ve 2022 (ortodoks para politikaların sapma) yıllarında yapısal kırılmaya rastlanmış olup kukla değişken oluşturularak kukla değişkeninin yer aldığı ARDL (4,1,1,0,3,2,2) modeli tekrar tahmin edilmiştir. Bu tahmin modeli, ARDL yaklaşımı varsayımlarını sağlayarak ve diagnostik testleri geçerek kabul edilmiştir. Yapılan

analiz sonuçlarına göre uzun dönemde: ABD Dolar kurunun BİST 100 endeksini etkilemediği, Euro kurundaki %1'lik artışın BİTS 100'de %3.25'lik artışa, MB faiz oranındaki %1'lik artışın BİST'te %0.32'lik artışa, altın fiyatlarındaki %1'lik artışın BİST 100'de %1.68'lik azalışa ve gösterge faiz oranındaki %1'lik artışın BİST 100'de %1.23'lük azalışa neden olduğu tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise ABD Dolar kuru ve MB faiz oranları BİST 100 üzerinde etkili olmazken, Euro kurundaki %1'lik artışın BİST 100'de %0.43'lük artışa, altın fiyatlarındaki %1'lik artışın BİST 100'de %0.22'lik azalışa, gösterge faiz oranındaki %1'lik artışın BİST 100'de %0.16'lik azalışa neden olduğu ortaya çıkmıştır. Tahmin edilen hata düzeltme modeli ve hata düzeltme katsayısına göre ise kısa dönemde tüm değişkenler dengedeysen değişkenler arasında yaşanması muhtemel bir dengesizlik durumunda değişkenlerin %13'nün tekrar denge konumuna döneceği tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgulara göre Coşkun ve Ümit (2016), Belen ve Karamelikli (2016), Açıklın ve Başçı (2016), Uyar, Kangallı Uyar ve Gökçe (2016) ile benzer, Eyüboğlu ve Eyüboğlu (2018) ve Özçalık ve Güler Özçalık (2020) ile farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Sonuç olarak yapılan analiz sonucunda BİST 100 yatırımcılarına ve bilgi kullanıcılarına kısa ve uzun dönemde özellikle altın fiyatlarını ve gösterge faizlerini dikkate almalarının yanı sıra yapısal kırılmalardan anlaşılabileceği üzere Türkiye'de yaşanan veya yaşanması muhtemel yapısal değişiklikleri, siyasi olayları veya küresel negatif dışsallıkların etkilerini göz önünde bulundurarak değerlendirmeleri önerilmektedir. Ayrıca, sermaye piyasaları açısından başat role sahip Borsa İstanbul'da ve özellikle BİST 100 endeksinde dengeli istikrar hedefi olan hükümetlere yapısal değişiklikler, siyasi krizler ve küresel negatif dışsallıklara karşı politika geliştirmeleri, Merkez Bankası'na ise rasyonel para politikalarından uzaklaşmamaları tavsiye edilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Banerjee, A., Dolado, J. J. and Mestre, R. (1998). Error Correction Mechanism Tests for Cointegration in Single Equation Framework. *Journal of Time-Series Analysis*, 19:3, pp. 267-283.
- Boudoukh, J. and Richardson, M. (1993). Stock Returns and Inflation: A Long Horizon Perspective. *American Economic Review*, 83 (5): 1346 – 1355.
- Brown, R. L., Durbin, J. and Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships over Time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 37(2), 149-192.
- Darrat, A. F. (1990). Stock Returns, Money and Fiscal Defecits. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 25 (3): 387 – 398.
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1979). Distribution of Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, Vol: 74, No: 366, pp. 427-431.
- Dickey, D. A. and Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49, pp. 1057-1072.
- Dritsaki–Bargiota, M. and Dritsaki, C. (2004). Macroeconomic Determinants of Stock Price Movements: An Empirical Investigation of the Stock Market. *11th Annual Multinational Finance Society*, İstanbul.
- Endres, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. John Wiley and Sons, Canada.
- Engle, R. F. and Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, Vol: 25, No: 2, pp: 251-276.
- Erbaykal, E., Okuyan, H.A. and Kadioğlu, O. (2008). Real Macroeconomic Variables and Stock Prices: Test of Proxy Hypothesis in Turkey. *Yeditepe International Research Conference On Business Strategies* 13 – 15 June 2008.
- Esen, E., Yıldırım, S. ve Kostakoğlu, S. F. (2012). Feldstein-Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi için Sınaması: ARDL Modeli Uygulaması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİF Dergisi*, 7(1), ss. 251-267.
- Eyüboğlu, S. ve Eyüboğlu, K. (2018). Borsa İstanbul sektör endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin incelenmesi: ARDL modeli. *Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 8-28. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.332352>
- Fama, E. (1981). Stock Returns, Real Activity, Inflation and Money. *The American Economic Review*, 71(4): 545 – 565.
- Fichtner, F. and Joebges, H. (2024). Stock Market Returns and GDP Growth, IMK Study No. 90, Hans-Böckler-Stiftung, Institut für Makroökonomie und Konjunkturforschung (IMK), Düsseldorf.
- Garbade, K. D. and Silber, W. L. (1979). Dominant and Satellite Markets: A Study of Dually- Traded Securities. *The Review of Economics and Statistics*, 61(3): 455 – 460.
- Gay, R. D. Jr. (2008). Effect of Macroeconomic Variables On Stock Market Returns For Four Emerging Economies: Brazil, Russia, India and China. *International Business and Economics Research Journal*, 7(3): 1 – 8.
- Gürkaynak, R. S., Kısacıkoglu, B., Lee, S. S. ve Şimşek, A. (2022). Türkiye'nin Enflasyon Tercihleri, Erişim Adresi :http://refet.bilkent.edu.tr/GKLS_TR_Enflasyon_Makale_25Ekim2022_TT.pdf.
- Hashemzadeh, N. and Taylor, P. (1988). Stock Prices, Money Supply, And Interest Rates: The Question of Causality. *Applied Economics*, 20(12): 1603 -1611.
- Holden, D. and Perman, R. (1994). *Unit Roots and Cointegration for the Economists, Cointegration for the Applied Economists*, (Edit By: B. Bhaskaro Rao) The Mac Millan Press Ltd., London.
- Investing. (2025). <https://tr.investing.com/indices> Erişim Tarihi (05.02.2024).
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol: 12, Issue: 2-3, pp: 231-254.
- Kaul, G. and Seyhun, H. N. (1990). Relative Price Variability, Real Shocks and The Stock Market. *Journal of Finance*, 45(2): 479–496.
- Kremers, J. J. M., Ericsson, N. R. and Dolado, J. J. (1992), The Power of Cointegration Tests. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 54:3, pp. 325-348.
- Lee, J. and Strazlicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test With Two Structural Breaks, *The Review of Economics and Statistics*, 85 (4), 1082-1089.

- Mukherjee, T. K. and Naka, A. (1995). Dynamic Relations Between Macroeconomic Variables And The Japanese Stock Market: An Application of A Vector Error Corection Model. *The Journal of Financial Research*, 18(2): 223 – 237.
- Mukhuti, S. and Bhunia, A. (2013). Is It True that Indian Gold Price Influenced by Indian Stock Market Reaction?. *E3 Journal of Business Management and Economics*, 4(8), 181-186.
- Öncü, M.A., Çömlekçi, İ., Yazgan, H. İ. ve Bar, M. (2015). Yatırım Araçları Arasındaki Eşbütünleşme (BİST100, Altın, Reel Döviz Kuru). *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 43-57.
- Özçalık, M. ve Güler Özçalık, S. (2022). Turizm Endeksinde Döviz Kuru Etkisi: BİST’te Bir Uygulama, *Ekonomi. Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), ss. 374-388.
- Paudel, R. C. and Jayanthakumaran, K. (2009). Financial Liberalizaton and Performance in Sri Lanka: The ARDL Approach. *South Asia Economic Journal*, 10:1, pp. 127-156.
- Pesaran, M. H., Shin Y., and Smith R. (1996). *Testing for the Existence of a Long-Run Relationship*, University of Cambridge, DAE Working Paper No. 9622.
- Pesaran, M. H. and Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Analysis*. Oxford University Press, Oxford.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., and Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Phillips, P. C. B. and Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression, *Biometrika*, 75 (2), 335-346.
- Sayılın, G. and Süslü, C. (2011). Makro Ekonomik Faktörlerin Hisse senedi Getirilerine Etkisi: Türkiye ve Gelişmekte Olan Piyasalar Üzerine Bir İnceleme. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, Cilt:5, Sayı: 1, 73-96.
- Srinivasan, P. and Prakasam, K. (2015). Gold Price, Stock Price and Exchange Rate Nexus: The Case of India. *The IUP Journal of Financial Risk Management*, 11(3), 1-12.
- Smith, G. (2001). The Price of Gold and Stock Price Indices for the United States. *The World Gold Council*, 8, 1-16.
- Tabak, B. M. (2006). The Dynamic Relationship Between Stock Prices And Exchange Rates: Evidence For Brazil. *International Journal of Theoretical and Applied Finance*, 9(8): 1377 – 1396.
- Tatlı, H., ve Lebe, F. (2017). Türkiye’de Doğalgaz Tüketimi, Sermaye ve İstihdamın Ekonomik Büyümeyle İlişkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 1-28.
- Topçu, N., Aksoy, M., ve Topçu, N. (2013). Altın ile Hisse Senedi Ve Enflasyon Arasındaki İlişki, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(1), 59-78.
- Tcmb. (2025). <https://evds2.tcmb.gov.tr/> Erişim Tarihi (10.02.2025).
- Uyar, U., Kangallı Uyar, S. ve Gökçe, A. (2016). Gösterge Faiz Oranı Dalgalanmaları ve BİST Endeksleri Arasındaki İlişkinin Kantil Regresyon ile Analizi. *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 16, Sayı: 4, ss. 587-598.
- Yılcı, V. (2011). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için işsizlik histerisinin sınanması, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 10 (2), 324-335.
- Yüce Akıncı, G. ve Küçükçaylı, F. (2016). Hisse senedi piyasası ve döviz kuru mekanizmaları üzerine bir panel veri analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 71, 127-148. <https://doi.org/10.25095/mufad.396706>
- Wooldridge, J. M. (2013). *Ekonometriye Giriş Modern Yaklaşım Cilt 2* (Çev. Edt. Doç. Dr. Ebru Çağlayan), Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara.

Horizontal Collaboration Types In Logistics Centres: A Case Study in Türkiye¹

Didem Çavuşoğlu^{2, 3}

ABSTRACT

Logistics centres were built in a specific area to facilitate logistical activities. Their influence on global freight traffic and their significance in sustainability and multimodal transportation are enhancing. Collaboration represents an advanced and long-term form of incremental cooperation, fostering mutual trust among partners. They are viewed as a modern approach to addressing various challenges in the logistics sector. Logistics centres are also examples of logistic clusters resulting from collaborations between logistics service providers. Therefore, logistics centres provide an opportunity to develop collaborations by providing facilitators such as physical proximity, relationships, and contract management. In this regard, horizontal collaborations and logistics centres are mutually driving and facilitating each other. This study aims to investigate horizontal collaboration types in logistics centres and the impact of logistics centres on the collaboration level between logistics service providers. Data were collected from primary and secondary sources. The results were interpreted based on the analysis's findings.

Keywords: Logistics Centres, Horizontal Collaboration, Horizontal Collaborations in Logistics

Lojistik Merkezlerde Yatay İşbirliği Çeşitleri: Türkiye’de Bir Vaka Çalışması

ÖZET

Lojistik merkezler, çeşitli aktörler tarafından tüm lojistik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için belirli bir alanda inşa edilmiş olup, küresel yük trafiği üzerindeki etkileri ile sürdürülebilirlik ve multimodal taşımacılık açısından önemleri artmaktadır. Uzun vadeli yatay işbirlikleri, lojistik sektörü için birçok sorunun çözümü için güncel bir yöntem olarak kabul edilmektedir. İşbirlikleri (collaboration), ortaklar arasında karşılıklı güveni geliştirerek, kademeli olarak birlikte iş yapmanın (cooperation) kapsamının gelişmiş ve uzun vadeli biçimidir. Lojistik merkezler ayrıca, lojistik hizmet sağlayıcıları arasındaki işbirliklerinden kaynaklanan lojistik kümelenmelerin örnekleri olarak kabul edilmektedir. Lojistik merkezlerin, fiziksel yakınlık, ilişki ve sözleşme yönetimi gibi kolaylaştırıcılar sağlayarak işbirliklerinin geliştirilmesine fırsat sağladığı da söylenebilir. Bu bağlamda, yatay işbirlikleri ve lojistik merkezleri birbirinin itici gücü ve kolaylaştırıcısıdır. Türkiye’de ve dünyada lojistik merkezlerinin gelişimi göz önüne alındığında; Bu çalışmanın amacı, lojistik merkezlerindeki

¹ This article is extracted from the author’s doctorate dissertation.

² Contact: didem.cavusoglu@cbu.edu.tr

³ Lecturer Dr., Manisa Celal Bayar University, ORCID: 0000-0003-3545-2819.

yatay iş birliği türlerini ve lojistik merkezlerinin lojistik hizmet sağlayıcıları arasındaki iş birliği düzeyine etkisini araştırmaktır. Veriler birincil ve ikincil kaynaklardan toplanmıştır. Sonuçlar analiz bulgularına göre yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Lojistik Merkezler, Yatay İşbirlikleri, Lojistikte Yatay İşbirlikleri.*

1. INTRODUCTION

Due to the need for efficient and sustainable logistics systems, Logistics centres first emerged in the USA in the 70s and spread worldwide (Notteboom et al., 2017). Logistics centres aim to promote intermodal transportation, contribute to local, regional and national economic development, and help logistics companies gain sustainable competitive advantage (Europlatforms, 2004). The public and private sectors have attempted to establish logistics centres in Türkiye since the 2000s. Of the 23 planned logistics centres by Turkish Republic State Railways (TCDD), 12 have been completed (2025, March). In addition, the private sector has attempted to establish logistics centres, such as Ankara Logistics Base, Manisa Organized Industrial Zone Logistics Centre and Mersin Logistics Specialized Organized Industrial Zone.

On the other hand, horizontal collaboration in logistics is seen as an approach for lowering increasing transportation expenses, the achievement and growth of intermodal services, and a solution to increasing traffic congestion and transportation emissions. Although horizontal collaborations benefit logistics companies, they are not easy to manage. Logistics centres can facilitate this process; however, despite numerous studies on horizontal collaborations in logistics and logistics centres, their relationship has not been significantly examined. This study aims to investigate horizontal collaboration types in logistics centres and the effect of logistics centres on the horizontal collaboration level between logistics service providers. As collaborations are an advanced and long-term form of incremental extent of cooperation by developing mutual trust among partners (Pomponi, 2015), both terms are used in this study. Since “collaboration” is the goal, it is preferred by the author. The use of cooperation by other authors cited has not been changed.

For this purpose, the following sections present a literature review of both concepts (logistics centre and horizontal collaboration in logistics) and explain the findings of the interviews conducted at the Ankara Logistics Centre.

2. LITERATURE REVIEW

2.1. Logistics Centre Concept

The logistics centre concept is an evolving field that attracts researchers and studies. While there is a shared background, the idea of logistics centres differs from one country to another country, and there is no clear view of a single definition of a logistics centre (Meidute, 2005). Various authors provide explanations for the lack of consensus on the terminology;

- a. The continuous advancement of freight and logistics concepts has led to the development of new types. (Kondratowicz, 2003).

- b. A brief overview of the literature on supply chain management (Rimienne & Grundey, 2007).
- c. These facilities come in various shapes, serve multiple functions, and occupy different positions within networks (Rodrigue & Notteboom, 2009).
- d. Logistics researchers have made minimal attempts to develop a cohesive conception of logistics" (Rimienne & Grundey, 2007).
- e. They differ based on local, regional, and national characteristics (Higgins et al., 2012).

Rimienne and Grundey (2007) analysed the scope of logistics centre definitions and concluded that logistics centres could be classified as freight villages, transport nodes, or distribution centres. Rodrigue and Notteboom (2009) referred to the inland facilities; inland nodes, inland logistics centres, inland terminals, inland hubs, inland ports, and inland freight villages, among others. Roso (2008) explains the fundamental concept behind dry ports; these are directly connected to ports by rail to enhance the capacity and productivity of the ports. Logistics centres represent a specific type of transport node. This can be substantiated by assessing the scope of factors from logistics centre definitions. A logistics centre is a logistics node, freight village, or distribution centre (Rimienne & Grundey, 2007). Some authors describe logistics centres as an overarching concept, embodying the broadest interpretation of a centre for companies engaged in activities related to transportation and logistics (Meidute, 2005). Their owners also designated numerous warehouses or terminals as logistics centres (Jaržemskis, 2007). Additionally, some authors consider them as functional equivalents for freight villages (Higgins et al., 2012). These facilities vary in geographical coverage, volume, capacity, and services (Higgins et al., 2012; Rimienne & Grundey, 2007). Most commonly, the concept of a logistics centre is consolidated with the understanding of facilities such as distribution centres, container yards, distriparks, dry ports, freight villages, inland container depots, inland terminals, intermodal terminals, freight/transport terminals, transport nodes, and warehouses (Rimienne & Grundey, 2007). Logistics and distribution centres are vital nodes in supply chains, necessitating the development of their facilities to adapt to global or regional markets (Kostrzewski et al., 2021).

When examining the definitions of logistics facilities in relation to logistics centres, it becomes evident that these facilities provide a range of services, from basic logistics to the most sophisticated. In regional contexts, these facilities are categorised as local, regional, national, or international. Some centres facilitate international transport, while others focus on urban logistics operations (local distribution). Consequently, although various definitions of logistics centres exist, establishing a general definition proves challenging. Thus, instead of relying solely on one definition, adopting different definitions that highlight functional characteristics is more common (Meidute, 2005).

In Türkiye, the terms "Logistic Centre" and "Logistic Village" are generally used, and these facilities typically share the same characteristics as those found worldwide. In this study, the term "Logistics Centre" was preferred, considering the characteristics of the existing facilities in Türkiye and its widespread usage.

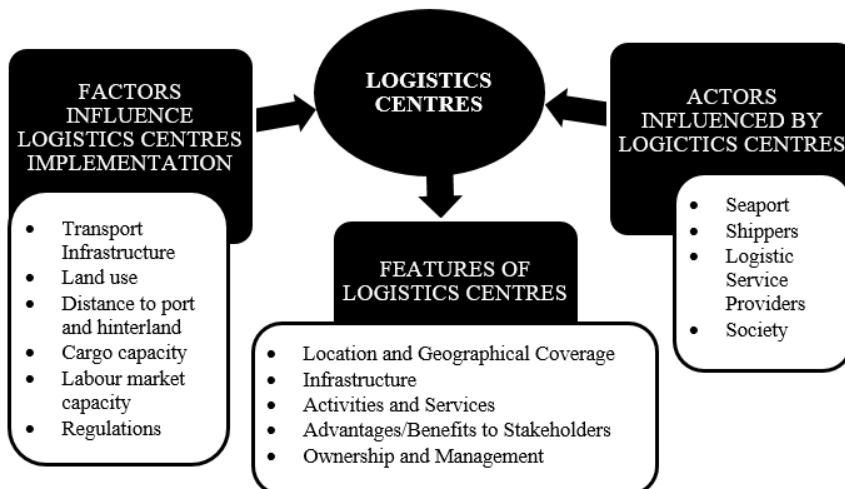
Despite the definition, a consensus appears to have developed in the literature among various authors regarding the aims and objectives of logistics centres, as listed below.

- a. Contributing to advancing intermodal transport, fostering regional economic activities, optimising land use, and enhancing local freight distribution (Roso & Lumsden, 2009).
- b. To serve various purposes, such as freight transfer, production synchronisation, and facilitating trade (Song & Panayides, 2015).
- c. Strengthen the country's logistics capability to make it more attractive in the competitive market (Song & Panayides, 2015).
- d. Support a seamlessly integrated transport network (Du Jun & Bergqvist, 2010).
- e. Enhance logistics companies' market attractiveness and competitiveness (Du Jun & Bergqvist, 2010).
- f. Provide a sustainable competitive advantage to logistics companies (Jensen, 2008).
- g. Create synergy and foster cooperation between logistics service providers (Europlatforms, 2004).

Some studies identify the key factors for implementing and developing logistics centres. Song and Panayides defined the fundamental requirements of a logistics centre (Song & Panayides, 2015), while Rimie and Grundey compared conventional and modern logistics services (Rimienė & Grundey, 2007). Roso and Lumsden described the characteristics of a dry port (Roso & Lumsden, 2009), and a United Nations report in 2020 outlined the functions of dry ports (United Nations, 2020). According to these studies,

- a. Various factors influence logistics centre implementation.
- b. Logistics centre operations influence different actors/stakeholders.
- c. There are certain characteristics of logistics centres in general.

Figure 1. Factors Influencing the Implementation and Development of Logistics Centres

Location and Geographical Coverage: Logistics centres are established within a defined area, at a key nodal point within a transport system (Jensen, 2008). It is essential to position logistics centres where their services can be delivered most effectively. Most European logistics centres are situated at hub points as they are close to major motorways, railways, and seaway connections. Being positioned at a hub point facilitates the coordination of all transport modes (Europlatforms, 2004).

Infrastructure: The development of infrastructure aims to optimise area utilisation, protect the environment by relocating congested traffic from residential areas to logistics hubs centres, meet the necessities of operators, and enable tenants to access common facilities (Europlatforms, 2004). The infrastructure of logistics centres comprises both hard infrastructure (e.g. buildings and equipment) and soft infrastructure (e.g. ICT) (Asian Development Bank, 2012). The most crucial infrastructures are the warehouses and the intermodal terminals, as logistics companies predominantly conduct their operations in the warehouses (Europlatforms, 2004). Fast, efficient, and reliable intermodal connections are essential for the internal terminals mentioned (Rodrigue & Notteboom, 2009). Logistics centres must possess the infrastructure, equipment, and facilities appropriate to existing and anticipated freight volumes (UNESCAP, 2020).

Activities & Services: Du Jun and Bergqvist (2010) observed that logistics centres provide three categories of services: basic logistics services, ancillary services, and value-added services. The basic services include storage, transfer of cargo, consolidation, distribution, handling of cargo, sorting-packing, and intermodal transportation. The ancillary services comprise vehicle auxiliary services and public and commercial services, such as restaurants, hotels, retail stores, financial institutions, post offices, banks, parking areas, truck stops, and rest areas, as well as customs services, including the submission of vehicles, containers, semitrailers, reverse logistics services, customs mediation, maintenance, and repair facilities as part of customs clearance. Finally, the value-added services encompass inventory management, goods processing, inspection, labelling, packaging, barcoding, order picking, adding components, final assembly and tuning, semi-production, servicing and repairs, reverse logistics, quality assurance testing, installation, inclusion of instruction manuals, and product customisation.

Advantages/Benefits: The advantages and benefits can be categorised into several sub-groups:

Benefits for ports primarily arise from the shift of modal transport from road to rail; dry ports that are established as a seaport's immediate hinterland and have a train connection to the seaport offer several advantages (Roso & Lumsden, 2009).

Shippers benefit mainly from shorter delivery times, reduced distribution costs, broader service integration, enhanced information services, material flow control, improved seaport access, savings on administrative expenses, sustainable marketing strategies and potentially lower prices over time (Roso and Lumsden 2009:92, Sezen and Gürsev, 2014: 109).

The benefits for the region and country largely relate to reduced road congestion, less accidents, reduced road maintenance costs, and diminished local pollution. This connectivity makes rural areas more appealing for new business establishments, creating job opportunities. Furthermore, it attracts foreign investments into the region and country (Rodrigues, 2009).

The benefits for Logistics Service Providers predominantly include IT solutions, new transportation flows, cost sharing, joint marketing, horizontal cooperation, and influencing customer decisions (Jaržemskis, 2007).

Ownership and Management: Logistics centre ownership models include private companies serving their interests, public authorities providing open access, and public-private partnerships (PPP). UNESCAP states that dry port ownership can be public, private, or a mix of both. (UNESCAP, 2020). Europlatforms indicate that the private-public partnership (PPP) model is the most competitive framework for logistics centres because of financial, infrastructure, and planning factors. These centres need significant investment; thus, government support is essential, particularly in the early stages (Europlatforms, 2004). Meidute has suggested that any private investment in a logistics centre project entails some risk implications; thus, to mitigate such risks, public funds are essential (Meidute, 2007).

2.2. Horizontal Collaboration in Logistics

The terms “cooperation” and “collaboration” are both used in the literature. As collaborations represent the advanced and long-term form of incremental extent of cooperation (Pomponi, 2015), both terms are also used in this study. However, since the primary goal is “collaboration,” the author favours this term, while the use of “cooperation” by other cited authors remains.

Horizontal collaborations take place among companies functioning at the same level within the market or supply chain. (EU, 2001, as cited in Leitner et al., 2011). These companies engage in various cooperative activities, including R&D partnerships, joint production, joint ventures, and joint marketing (Kock et al., 2005). Horizontal cooperation among companies is recognised as a new and effective approach to optimise costs (Leitner et al., 2011). Horizontal cooperation can occur between rival companies or companies with no relationship (Cruijsen et al., 2007).

The most common types of horizontal cooperation agreements are production agreements, including research and development agreements, purchasing agreements, subcontracting and specialisation agreements, commercialisation agreements, standardisation agreements and information exchange agreements (EU, 2011).

Unsurprisingly, cooperation in logistics is widely recognised as one of the significant challenges ahead (Pomponi et al., 2013). Collaborative logistics among logistics service providers has been proven to increase effectiveness (Cruijsen et al., 2007). The synergies arising from cooperation are consequently the primary reasons for collaboration (Fawcett et al., 2008). Pomponi et al. (2015) proposed a framework that adopts a gradual perspective,

wherein mutual trust between partners is cultivated through sustained and increasing collaboration. They identified three subsequent steps of mutual trust and integrated them into three incremental levels of cooperation. Pomponi (2015) and others consider that horizontal collaboration in logistics is founded on an incremental perspective, which involves two main dimensions: mutual trust among partners and the degree of cooperation.

Although horizontal cooperation practices, particularly in the form of strategic alliances, are prevalent in the maritime and aviation industries, they remain relatively rare in the logistics and road transport sectors. The maritime and aviation industries differ from logistics and land transportation as they are more capital-intensive and have fewer competitors (Cruijssen et al., 2007).

Ship owners and ports used to compete against one another; today, however, the competition lies not between individual ship owners or ports but in their affiliation with an effective international maritime logistics chain. Consequently, more market players seek to maintain constant control over these chains through vertical and horizontal alliances, mergers, and acquisitions (Heaver et al., 2001; Voorde and Vaneslander, 2009).

In particular, liner shipping has long been managed through cooperative arrangements, initially in the form of conferences, and later with the emergence of containerisation, through agreements that take the shape of consortiums, ship-sharing contracts, capacity balancing contracts, strategic/global alliances, and discussion or talking contracts (Voorde and Vaneslander, 2009: 11, 12). The container liner industry now emphasizes carrier alliances due to larger vessels. These alliances expand service scope, increasing direct port calls and reducing transit times. Shipping alliances will evolve from vessel sharing to sharing containers, terminals, inland hubs, and information systems. (Premti, 2016: 2).

The conferences' activities include determining freight rates, agreeing on the frequency and allocation of voyages, establishing membership conditions, providing loyalty discounts, and creating a freight and revenue pool. Negotiation agreements appear to be the main platform for cooperation regarding price and capacity limitations.

Consortia operate regular line carriers under a common programme, sharing total ship capacity and jointly using port equipment and marketing efforts. In contrast, strategic alliances are agreements between carriers in different regions, enabling mutual benefits from each other's networks (Kutoğlu). In addition to the horizontal collaborations common among maritime businesses, there are also vertical collaborations between terminal operators and ship management companies (Voorde & Vaneslander, 2009).

The growing intensity of competition resulting from globalisation heightened customer expectations. Under these conditions, collaboration serves as a business approach for logistics service providers, either vertically or horizontally, with other LSPs (Leon & Juand, 2014). It is widely acknowledged that economies of scale are essential for reducing transport costs, congestion, and emissions in the logistics industry, and horizontal cooperation appears to be a viable solution currently.

Various forms of horizontal cooperation have already been initiated in the Netherlands and Belgium, where logistics centres are densely situated (Crujissen et al., 2007). Intermodal transport increasingly requires collaboration and coordination among different transport modes and service providers. Only a minority of companies can fill trains alone; they typically need to be supplemented by third-party operators that attract cargo from various sources and charge their customers individually. To ensure sustainable collaboration, it is essential that the costs of collaboration are less than or, at most, equal to operating independently (Theys et al., 2008).

Examples of collaboration in logistics in Türkiye are as follows (Lojistik Hattı, 2012; Yönetim Haber, 2012; Akıncı, 2013: 44; İnci Holding, 2017; Hürriyet, 2018):

- a. Gefco and Kuehne & Nagel entered into a partnership agreement in 1999 for road freight transport covering Germany, Belgium, Italy, the Netherlands, Portugal, and the UK.
- b. Exel and Türk EFES established the Exel International joint venture in 2002, focusing on automotive and telecommunication logistics in Eastern Europe.
- c. The alliance agreement between Schenker and Seino Transportation in 2000 enabled Schenker to strengthen its position as a freight forwarder in the Far East.
- d. In 2003, Gefco formed a joint venture with China DTW, becoming the first dedicated logistics service provider for the automotive industry in China.
- e. In 2012, OMSAN signed an agency agreement with the Dutch branch of Vantec World Transport. This Hitachi Transport Systems Group subsidiary serves numerous leading companies at every stage of automotive logistics.
- f. Netlog Logistics and Farmakim İlaç Logistics made a joint investment in 2012. The two companies invested in a cold storage warehouse for pharmaceuticals and personal care products, enhancing pharmaceutical logistics services and introducing innovation to the sector.
- g. In 2017, İnci Logistics and the Japanese multinational Yusen signed a significant strategic cooperation agreement in the logistics sector. Yusen Logistics aims to enhance its position in the Turkish logistics sector through this partnership. At the same time, İnci Logistics will increase its business volume with Yusen's global logistics infrastructure and joint projects to be realised in Türkiye.
- h. With the partnership established by Turkish Cargo, Chinese express cargo company ZTO and Hong Kong-based PAL Air in 2018, they have stepped into a joint venture that will concentrate on the global e-commerce market and operate as a Global Cargo/Courier company for door-to-door services.

2.3. Facilitators of Horizontal Collaboration in Logistics

Despite the numerous benefits of horizontal collaboration for logistics companies, building and sustaining it over time is a challenging process; nevertheless, there are several factors that can help make the process successful. These facilitators can be listed as follows;

- a. **Information sharing:** Appropriate and reliable sharing of information is essential for maintaining horizontal cooperation. Every member gains from the exchange of information (Crujssen et al., 2007). Shared information may encompass orders, sales data, inventory levels, capacities and performance metrics (Crujssen et al., 2007).
- b. **Alignment of Goals:** A company's decisions and actions often reflect on other partners as either a cost or a benefit; therefore, for cooperation to be successful, partners must be aligned to achieve common goals. Simatuapang and Sridharan (2002) identified strategies that can be employed to align partners' behaviour with the overall objective of cooperation. According to them, observable actions leading to a common goal should be rewarded. Performance criteria should be established to evaluate the success of each partner, and common goals along with a gain-sharing mechanism should be determined (Simatuapang & Sridharan, 2002).
- c. **Relationship Management and Contracts:** While trust is essential for cooperation, the competitive aspect of horizontal collaboration heightens the risk of opportunism and reduces the level of trust, as one participant might exploit the information gathered during the partnership. Nevertheless, connections such as shared customers and industry associations, inherent to horizontal cooperation, can enhance the level of trust between companies (Lambert et al., 1999; Crujssen et al., 2007). Agreements governing cooperation can be established; Lambert et al. suggest that concise agreements outlining the fundamental philosophy and vision of the partnership are adequate to ensure the success of the collaboration. (Lambert et al., 1999). The absence of a written agreement may lead to difficulties in the event of a conflict or termination of cooperation. Therefore, it would be wise to establish a contract that covers only the essential aspects of horizontal cooperation, such as defining the basic rules and vision for the future and ensuring it is regularly revised (Verstrepen et al., 2006).
- d. **Information Technologies:** Information technology fosters cooperation and underpins its long-term success by facilitating effective communication, lowering communication costs, and helping to minimise transaction costs and risks between partner companies. (Esper & Williams, 2003).
- e. **Physical Proximity:** The managers of logistics service providers have formally articulated horizontal logistics partnerships in Belgium and the Netherlands, where European logistics centres are densely located. They firmly believe in the potential advantages of horizontal collaboration. for increasing their profitability and improving the quality of their services (Verstrepen et al., 2006).

3. METHODOLOGY

In this study, to directly learn about participants' experiences and perspectives, understand current situations, and collect detailed and in-depth data, a qualitative research approach was utilised (Büyüköztürk et al., 2014). Yıldırım and Şimşek (2011) define qualitative research as a type of research that employs qualitative data collection techniques, including observation, interviews, and document analysis. It is also described as a process undertaken to Reveal perceptions and occurrences within a natural environment in a realistic and comprehensive manner.

Semi-structured interviews were conducted as the method of data collection. Additionally, a site visit was carried out to enhance the validity of the research. Some phone interviews and email correspondence were also undertaken to address gaps. A specific set of questions was prepared as clearly and prominently as possible before the interviews, and each interviewee was questioned in the same manner and order. The interview questions comprised open-ended questions that encouraged elaboration and explanation rather than leading to short answers. A recorder was employed to capture the data, making the process of asking questions and listening much more effective. On average, each interviewee was recorded for 45 to 60 minutes.

The interviewees are managers from the Ankara Logistics Centre, the first logistics centre to commence operations in Türkiye. The facility spans an area of 700,000 square meters, comprising 198,000 square meters of indoor space. In total, there are 60,000 square metres consisting of five blocks of rentable warehouses and bounded warehouses within the centre. The facility is designed to accommodate 400 enterprises, providing jobs for 4,000 people. It comprises two sections: international and domestic transportation/logistics. Most products manufactured in Ankara are delivered to their final destinations via the Ankara Logistics Centre. The centre adds value for shippers and logistics companies by integrating various stakeholders, including public institutions, customs units, representatives from associations and unions, and universities, all of which are located within the centre.

The management of companies operating internationally and the board of directors of the logistics centre were interviewed. In-person interviews were carried out with three logistics centre managers and seven logistics company managers. The managers were asked about the characteristics of the logistics centre, as well as the following questions regarding horizontal collaborations within the centre:

Q.1. Do you think logistics companies should collaborate? Why?

Q.2. Do the logistics companies at the logistics centre collaborate with one another? If so, how do they cooperate?

Q.3. If logistics companies do not collaborate, what do you believe are the reasons for this?

Q.4. Do you think being located in a logistics centre will help logistics companies in collaborating more effectively?

The data obtained from the interviews were analysed using descriptive analysis. This approach allows for organising data based on established themes or according to the dimensions identified in the research. The purpose of descriptive analysis is to present the findings to the reader in an organised and interpretative manner. The data derived from the descriptive analysis are summarised and interpreted based on established themes. In this analysis, direct quotations are frequently employed to convey the views of the individuals interviewed or observed in a striking manner (Yıldırım & Simsek, 2011).

This research data was organised and interpreted according to the identified themes interviews. The method of creating categories was employed to establish these themes. Furthermore, each participant was assigned a code to ensure that the data could be analysed and that the participants' opinions were managed in accordance with ethical guidelines. All interviews were recorded according to their code numbers. After the registration stage, the data were evaluated by dividing it into categories based on common or similar characteristics (Bogdan & Biklen, 1992). To maintain the confidentiality of the participants' identities, during the interview, they were coded as P1 (Participant 1) or P2 (Participant 2), and some participants' opinions were presented with direct quotes.

4. RESEARCH FINDINGS

The managers' perspectives on the types of collaborations established between logistics companies within the logistics centre and the impact of being located in the logistics centre on these collaborations have been extensively evaluated. The study's findings are presented according to the themes determined and categorised based on the interviewers' responses.

The managers' opinions on the necessity for logistics companies to collaborate.

When asked whether logistics companies should cooperate, two participants were unsure, while the other eight participants stated that they should. Table 1 shows the frequency and distribution of the managers' opinions on this question.

Table 1. The Frequency and Distribution of Managers' Views on the Need for Collaboration Among Logistics Companies within the Logistics Centre

Need for collaboration	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	Number of Interviewees (Frequency)
Yes	√			√	√	√	√	√	√	√	8
Unsure		√	√								2
No											0

Some of the participants' comments on this subject are stated below as direct quotations:

“Collaborations already existing in sector associations inspired the idea of establishing a logistics centre” (P1)

“Logistics companies must collaborate to compete in the global market, and logistics centres offer a platform for these collaborations.”. (P4)

“Collaborating is, in fact, a requirement that will take some time for LSPs to comprehend fully. The sector needs to become more aware of collaboration opportunities and options; sectoral associations can also assist in enhancing awareness. (P7)

“To collaborate, logistics companies need to know and trust each other” (P3)

“For effective collaboration, their standards need to align, allowing companies to act together toward a shared goal” (P2)

The managers' opinions on whether logistics companies within the logistics centre collaborate and, if so, how they collaborate.

All managers have indicated that logistics companies already collaborate to some extent, as illustrated in Table 2. They note that market expansion is the most frequent area of collaboration. They aim to enhance their cooperation, particularly regarding the consolidation of partial loads, and they believe this can only be achieved through logistics centres. Managers specifically noted that their collaborations typically begin as short-term agreements, but if both parties are satisfied, they are likely to partner again on a subsequent project basis.

Table 2. The Frequency and Distribution of Managers' Views on whether Logistics Companies Currently Collaborate at the Logistics Centre.

Already collaborating	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	Number of Interviewees (Frequency)
Yes	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10

Managers generally mentioned 6 types of collaborations. These collaboration types are categorised and explained as below and as listed in Table 3 below.

- Vehicle allocation:** This occurs when companies do not have enough vehicles to meet the demand, so they may prefer to ask for vehicles from other companies.
- Joint projects:** Two or more companies may collaborate to secure the project for high-volume projects. They cooperate on project pricing.
- Combining partial loads:** This collaboration occurs when partial loads from two or more logistics companies are combined (LTL consolidation).
- Market expansion:** This happens when a customer requests a market that the logistics company does not serve, and the company may prefer to collaborate with the company that already serves that market rather than reject the opportunity.
- Joint use facilities and services in the logistics centre:** Logistics companies share facilities in the logistics centres, such as warehouses, bonded warehouses, offices,

equipment, parking lots, restaurant and accommodation facilities, repair and maintenance facilities, value-added services, bank and insurance services, etc. This allows them to reduce their costs.

- f. **Joint purchasing:** Suppliers offer discounts or organise sales campaigns for the companies within the logistics centre, such as discounts on vehicle purchases, fuel, employee training, and information technologies.

Table 3. The Frequency and Distribution of Managers' Views on the Various Types of Collaboration Among Logistics Companies at the Logistics Centre.

Collaboration Types	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	Number of Interviewees (Frequency)
Vehicle allocation	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10
Joint projects	√	√		√	√		√	√	√		7
Combining partial loads (LTL)			√	√	√	√		√	√		6
Market expansion	√	√		√	√	√	√				6
Joint use of facilities and services	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10
Joint purchasing	√				√			√		√	4

Below are specific comments regarding collaboration types, presented as direct quotations:

“When a customer's request cannot be fulfilled due to insufficient capacity, we contact other companies to secure a vehicle, ensuring the customer's needs are met collaboratively” (P1, Vehicle allocations)

“In high-volume projects, two or more companies may secure the project through collaboration. This approach allows them to share risks while obtaining the project” (P2, Joint projects)

“Market expansion is the most common form of collaboration; we frequently utilise it because this type of cooperation allows us to broaden the markets we serve” (P5, Market expansion)

Managers' views on the reasons logistics companies refrain from expanding collaboration.

Most managers feel that their level of collaboration is insufficient. They wish to improve their collaboration but are uncertain about how to tackle the issue of trust. They believe that trust is vital and that social relationships are very important in collaborations. They specifically mention the following reasons for avoiding further collaborations: fear of losing customers, unfair sharing of collaboration benefits and lack of logistics companies' desire to collaborate.

Table 4. The Frequency and Distribution of Managers' Viewpoints on the Reasons Logistics Companies Do Not Pursue Collaboration.

Reasons not to expand collaboration	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	Number of Interviewees (Frequency)
Trust problems	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10
Fear of losing the customer to the partner company	√			√	√	√					4
Unfair sharing of collaborations benefits			√				√		√	√	4
Lack of desire to cooperate		√				√	√	√	√		5

The following are direct quotations from participants' comments on this subject:

"To enhance horizontal collaboration among logistics companies, sector associations should be more supportive; they should increase awareness among the logistics companies." (P9)

"Collaborations are not meeting expectations; the reason for this is the lack of trust and the underdevelopment of the collaborative working style in our country's culture" (P6)

"Although it is essential for logistics companies to collaborate horizontally, they must undertake a process to recognise the necessity of such collaboration, which will be better understood over time." (P7)

"While all the logistics companies operating within the logistics centre cooperate to some extent, primarily for the short term, other companies tend to avoid collaboration out of fear of losing customers to their partners. When partners are not equitable in terms of profit sharing, it becomes challenging to maintain a cooperative arrangement partnership." (P5)

"The logistics companies within the logistics centre are keen to cooperate and do so, but not to the desired extent, and this is not pursued systematically. Furthermore, it is questionable whether collaborations enhance or diminish competition. In this regard, the outcome of each collaboration should be evaluated individually to assess its advantages." (P10)

Opinions of the managers about being located in the logistics centre is an advantage for logistics companies to collaborate more?

They clearly stated that they first contact the logistics companies within the logistics centre when they require collaboration. One of the participants explained that the collaboration developed in sector associations actually led to the idea of establishing a logistics centre. Another participant described logistics centres as areas where logistics requirements are fulfilled, stating that one of the objectives of logistics centres is to expand collaboration and synergy between the LSPs. They believe that logistics centres enhance horizontal collaboration as companies become more familiar with each other, subsequently increasing their trust. They assert that this familiarity fosters mutual influence in driving innovation. Furthermore, they gain advantages through collaboration, such as discounted packages from truck and fuel suppliers and maintenance services. While emphasising the significance of trust and social relationships for effective collaboration, they concur that being in the same location strengthens their social ties and alleviates trust issues.

Table 5. The Frequency and Distribution of Managers' Opinions Regarding the Logistics Centre Influence Logistics Companies to Collaborate More or Not

The advantages of being located in the logistics centre to collaborate more	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	P10	Number of Interviewees (Frequency)
Trust each other more	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10
Influence one another more for innovation		√	√			√		√	√		5
Create synergy				√		√	√	√			4
Get discounts on joint purchases	√	√	√	√	√	√	√	√	√	√	10
Social relations develop between them			√		√		√			√	4

Below are participants' comments on this subject, presented as direct quotations:

“Logistics centres promote greater collaboration among logistics firms. Companies are enhancing their interactions due to their physical proximity, which influences each other” (P2)

“Logistics centres positively impact horizontal collaboration. One of the needs that ultimately led to the establishment of logistics centres is to create synergies within logistics companies” (P4)

“Logistics centres enhance collaboration among logistics companies; being situated in the same centre fosters interaction and, consequently, builds trust between these companies” (P1)

“Logistics centres help companies cooperate more effectively. They can follow innovations, encouraging and inspiring everyone while exchanging information and experiences that also enhance their professional expertise” (P8)

“The primary advantages for logistics companies are that logistics centres reduce operational costs, enhancing their competitiveness. Furthermore, these centres improve service quality and speed. Operating within a logistics centre allows companies to collaborate and elevate each other's standards. Concurrently, businesses can work together towards common goals.” (P3)

5. CONCLUSION AND DISCUSSION

Logistics centres and horizontal collaborations in logistics share common objectives, including reducing logistics costs, enhancing service quality, promoting intermodality, contributing to developing regional and national economies, and minimising the environmental damage caused by logistics.

While numerous advantages exist, forming horizontal collaborations and guaranteeing their effectiveness can be challenging in the long term. It has been understood that the most important reason for this is that the companies do not trust each other. In long-term horizontal collaborations, companies think that they will encounter problems in terms of losing customers and fair sharing of risks, costs and benefits.

Logistics companies recognise that companies located in logistics centres collaborate more effectively; working together in the same location helps them get to know each other better. It has also been observed that certain forms of horizontal cooperation can occur exclusively within logistics centres, such as the joint use of infrastructure and services, including vehicle auxiliary services and both public and commercial services.

This study categorised six types of horizontal collaboration currently practised at Ankara Logistics Centres. These are vehicle allocation, joint projects, combining partial loads, market expansion, joint use of facilities and services within the logistics centre, and joint purchasing.

Furthermore, aspects such as information sharing, relationship management, and physical proximity, which are regarded as facilitators of horizontal collaboration, are already present in logistics centres. However, information technologies are not sufficiently utilised in horizontal collaboration within the Ankara Logistics Centre. These technologies can foster more systematic and enduring horizontal collaborations and enhance the level of collaboration, particularly in consolidating partial loads.

Consequently, horizontal collaborations and logistics centres can be regarded as mutual drivers and facilitators.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute were followed.

Authors' Contribution Rates to the Article

The entire article was written by the Author.

Statement of Interest

The author has no conflict of interest with any person or organisation.

REFERENCES

- Asian Development Bank. (2012). *Transport efficiency through logistics development*. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/30031/transport-efficiency-logistics-development-study.pdf>, (13.07.2024).
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: PegemA.
- Bogdan, R., ve Biklen, S. K. (1992). *Qualitative research for education: an introduction to theory and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Crusijssen, F., Dullaert, W., Fleuren, H. (2007). Horizontal cooperation in transport and logistics: a literature review. *Transportation Journal*. Vol. 46 No.3: 22-39.
- Du, J., Bergqvist, R. (2010). *Developing a conceptual framework of international logistics centres*. 12th World Conference on Transport Research, 11-15 July 2010, Lisbon, Volume: 2010.
- Esper, T., Williams, L. (2003). The value of collaborative transportation management: its relationship to cpfr and information technology. *Transportation Journal*. Vol 42.4, pp. 55-65.
- Eurolplatforms. (2004). *Logistics centres directions for use*, A Report By Eurolplatforms EEIG. p.3.
- European Union. (2011). *Guidelines on the applicability of article 101 of the treaty on the functioning of the european union to horizontal co-operation agreements*. European Commission Notice 2011/C 11/01.
- Fawcett, S.E., Magnan, G.M. and McCarter, M.W. (2008). Benefits, barriers, and bridges to effective supply chain management. *Supply Chain Management: An International Journal*, Vol. 13 No. 1, pp. 35-48.
- Fernandes, C., Rodrigues, G. (2009). Potential as an integrated logistics hub. *The Journal of Applied Business Research*, Volume 25, Number 3.
- Higgins, C. D., Ferguson, M., Kanaroglu, P. S. (2012). *Varieties of logistics centres: developing a standardized typology and hierarchy*, Transport Research Board of the National Academies, Annual Meeting, Washington, 9-18.
- Jarzemskis, A. (2007). Research on public logistics centre as tool for cooperation, *Transport*, 22:1, 50-54.
- Jensen, A. (2008). Designing intermodal transport systems: a conceptual and methodological framework. *The Future of Intermodal Freight Transport*, Cheltenham UK: Edward Elgar.
- Heaver, T., Meersman, H., Voorde, E. V. (2001). Co-operation and competition in international container transport: Strategies for Ports. *Maritime Policy and Management*, 25(3). 293-306
- Kondratowicz, L. (2003). *Planing of logistics centres, final report, networking logistics centres in the baltic sea region* (NeLoc). Department of Scientific Publications of the Maritime Institute in Gdansk, Vol. 1, pp 133.
- Kock, S., Bengtsson, M., Slotte-Kock, S. (2005). To compete or cooperate—a strategic dilemma. *Strategic Management Journal*, 3.
- Kostrzewski, M., Dawidowicz, L. M. and Walusiak, S. (2021), Modern technologies development in logistics centers: the case study of Poland. *Transportation Research Procedia*, Volume 55, 2021, Pages 268-275

- Kutoğlu, L. *Düzenli hat taşımacılığında regülasyon ve rekabet*. Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezleri. <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/uzmanlik-tezleri/76-pdf?AspxAutoDetectCookieSupport=1>
- Lambert, D., Emmelhainz, M. A., Gardner, J. T. (1999). Building successful logistics partnership. *Journal of Business Logistics*, .Vol 20.1, pp. 165-181.
- Leitner, R., Meizer, F., Prochazka, M., Sihn, W. (2011). Structural concepts for horizontal cooperation to increase efficiency in logistics. *CIRP Journal of Manufacturing Science and Technology*, volume 4, issue 3, Pages 332-337.
- León, R. and Juan A.A. (2014). Promoting corporate social responsibility in logistics throughout horizontal cooperation. *Managing Global Transitions*. 12 (1): 79–93.
- http://www.yonetimhaber.com/Haber-3372-netlog_ve_farmakim%E2%80%99den_ilac_lojistikinde_dev_ortaklik. Accessed date: 12.12.2024
- <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/uc-dev-lojistik-sirketi-kuracak-2-milyar-dolarlik-gelir-hedefleniyor-40863987>. Accessed date: 10.12.2024
- <http://www.inciholding.com/haber-ve-duyurular/inci-lojistik-ve-japon-yusenden-lojistikte-isbirligi>. Accessed date: 31.03.2022
- <http://www.lojistikhatti.com/haber/2012/10/omsandan-vantec-ile-stratejik-ortaklik>. Accessed date: 31.03.2022.
- Meidute, I. (2005). Comparative analysis of the definitions of logistics centres. *Transport*, Vol. XX, No.3.107.
- Meidute, I. (2007). Economical evaluation of logistics centres establishment. *Transport*, 22:2, 111-117.
- Notteboom, T., Parola, F., Satta, G., Risitano, M. (2017). A taxonomy of logistics centres: overcoming conceptual ambiguity. *Transport Reviews*, 37:3, 276-299.
- Pomponi, F., Fratocchi, L., Tafuri, S. R., Palumbo, M. (2013). Horizontal collaboration in logistics: a comprehensive framework. *Research in Logistics & Production*.
- Pomponi, F., Fratocchi, L., Tafuri, S. R. (2015). Trust development and horizontal collaboration in logistics: a theory based evolutionary framework. *Supply Chain Management: An International Journal*, Vol. 20 Iss 1 pp. 83 – 97.
- Premti, A. (2016). *Liner shipping: is there a way for more competition?*. Discussion Report No. 224, p. 42. Retrieved from Unctad website:http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/osgdp2016d1_en.pdf
- Riminie, K., Grunde, D. (2007). Logistics centre concept through evolution and definition. *Engineering Economics*, No 4, 54.
- Rodrigue, J.P., Notteboom, T. (2009). The terminalization of supply chains: reassessing the role of terminals in port/hinterland logistical relationships. *Maritime Policy and Management*, Vol.36. 2, p.165-183.
- Roso, V. (2008). Factors influencing implementation of a dry port. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, Vol. 38, Iss 10, 782 – 798
- Roso, V., Lumsden, K. (2009). *The dry port concept: moving seaport activities inland?* Transport and Communications Bulletin for Asia and the Pacific No. 78
- Simatupang, T. M. and Sridharan, R. (2002). The collaborative supply chain. *The International Journal of Logistics Management*. 13(1) :15-30.
- Song, D. W., Panayides, P. (2015). *Maritime logistics, a guide to contemporary shipping and port management*. United Nations ESCAP. (2020). *Learning materials on dry ports*. Access adress: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Learning%20Material%20-%20Dry%20Ports.pdf>.
- Theys, C., Dullaert, W., Notteboom, T. (2008). *Analyzing cooperative networks in intermodal transportation: a game-theoretic approach*. In: Nectar Logistics and Freight Cluster Meeting, Delft, The Netherlands.
- Turkish Republic State Railways (TCDD), (2025, March 9). *Lojistik merkezler*. Access Adress: <https://www.tedd.gov.tr/kurumsal/lojistik-merkezler>.
- Verstrepen, S., Cruijssen, M., Cools, M., Dullaert W. (2006). A dynamic framework for managing horizontal cooperation in logistics. *Int. J. Logistics Systems and Management*, Vol. 5, pp. 228-248.
- Voorde, V. E., Vaneslander, T. (2009). *Discussion paper, market power and vertical and horizontal integration in the maritime shipping and port industry*. OECD/ITF, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/68788/1/589780166.pdf>.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Çocukluğun Tarihsel Serüveni ve Gündelik Hayat İçerisinde Çocuğun Konumu: *Çocukların Treni* Filmi Üzerinden Çocuk Göçü ve Emeginin Analizi

Emrah Başaran^{1,2}

ÖZET

Araştırma, çocuk ve çocukluk kavramının tarihsel süreç içerisinde değişimine ve aynı zamanda da çocuk merkezli tartışmalarda pek değinilmeyen çocuk göçü ve çocuk işçiliği konularına odaklanmaktadır. Araştırma kapsamında teorik tartışmalarda değinilen bu hususlar aynı zamanda *Çocukların Treni* filmi üzerinden de bir analize tabi tutulmaktadır. Film, Viola Ardone'nin *Çocukların Treni* kitabından esinlenerek çekilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın bitiminde İtalya'nın Napoli şehrindeki çocukların durumu ve Napoli'den Modena'ya çocukların yaptıkları zorunlu göç filmin temel konusunu oluşturmaktadır. Bu anlamıyla da çalışma nitel bir yöntem benimsenerek oluşturulmuştur. Doküman olarak seçilen film, çalışmanın veri setini oluşturmaktadır. İçerik analizi tekniğiyle filmin analizi gerçekleştirilmiş ve buradan da teorik tartışmalarla uyumlu temalara ulaşılmıştır. Gündelik hayat içerisinde çocuğun konumu, kıyafetleri, çocukların beslenme durumları, çocuk göçü ve işçiliği temaları çerçevesinde konu tartışmaya açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Çocukluk, Çocuk Göçü, Çocuk İşçiliği.

The Historical Journey of Childhood and the Position of the Child in Everyday Life: An Analysis of Child Migration and Labor Through the Film the *Children's Train*

ABSTRACT

This study investigates the historical transformation of the concepts of child and childhood, while also addressing the relatively understudied issues of child migration and child labor within child-centered discourses. These topics, explored within the theoretical framework of the research, are further examined through an analysis of the film *the Children's Train*, which is inspired by Viola Ardone's novel of the same name. The film focuses on the situation of children in Naples, Italy, at the end of World War II, and their forced migration from Naples to Modena, constituting the central narrative of the cinematic work. Adopting a qualitative research design, the study employs the selected film as a documentary source forming the primary dataset. Through content analysis, thematically relevant findings were identified, which align with the theoretical discussions presented. The analysis engages with key themes such as the social positioning of the child in

¹ İletişim Yazarı: basaranemrah20@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0003-0389-9069

everyday life, clothing, nutritional conditions, child migration, and child labor, thereby contributing to broader debates on childhood within historical and socio-political contexts.

Keywords: *Child, Childhood, Child Migration, Child Labor.*

1. GİRİŞ

Toplumları meydana getiren bireyler, tarihin farklı dönemlerinde içerisinde var oldukları kültürün değer yargılarına göre sınıflandırılmışlardır. Kabaca Sanayi Devrimi gerçekleşene kadar geçen sürede insan emeği toprağı işleyebilmek adına en önemli sermayeyi oluşturmuştur. Toprağın üretilmez olma biçimi ve insanın emeğinin yerine başka türden bir emeğin ikame edilememesi bu iki değeri hem kutsal hem de vazgeçilmez bir konuma yükseltmiştir. İnsanın üretim kapasitesi ve becerisi ise onun sağlıklı olması ve belirli bir yaş aralığında olmasını gerektirmiştir. Örneğin, küçük bir çocuğun emek kapasitesi ve çalışma performansı ile yaşlı bir bireyinki şüphesiz ki aynı değerde görülmemiştir. Bu nedenle bireyin “değeri” genel olarak ortaya koymuş olduğu emek gücüyle büyük oranda eşdeğer görülmüştür. Toprağın ve emeğin karşı koyulamaz şekilde önemli olması başta aile olmak üzere toplumsal yapının da önemli ölçüde bu perspektifte gelişim göstermesi sonucunu doğurmuştur. Mikro olarak bireyin makro ölçekte ise hanenin emek gücü aile içerisinde emek temelli bir hiyerarşinin oluşmasını doğurmuştur. Hem cinsiyet temelli hem de yaş bağlamı kategorik bir yarılma yüzyıllar boyunca önemli bir ayrımın göstergesi olarak varlığını sürdürmüştür. Bu dağılımda çocuklar, kadınlar, yaşlılar, engelliler kendi bireysel kapasiteleri ölçüsünde üretim süreçlerine katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda bir bireyin çocuk veya engelli olması ayrıcalıklı bir durum olarak değerlendirilmemiştir. Diğer bir ifadeyle çocuğun hane ve toplum içerisindeki değeri ekonomik bir etkinliğin sonucu olarak belirlenmiştir. Bu düzende çocuk ise, aile sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Aile sistemi ise ailenin kontrolünü aşan bir dış çevre tarafından belirlenmektedir. Çocuk aileden koparılamayacağı gibi aile de dış çevreyi oluşturan kültürel, ekonomik ve politik süreçlerden ayrı düşünülemez (Furstenberg, 1985).

Çocuğun uzun yıllar boyunca aile ve toplum içerisinde değişmeyen konumu Sanayi Devrimi ve sonrası süreçte değişime uğramaya başlamıştır. Sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan yeni düzen toplumların ve ailelerin hızlı bir dönüşüme uğramasına neden olmuştur. Çocuk ekonomik üretimde yer almaya ve ekonomik değerini sürdürmeye devam ederken aynı zamanda aile ve toplum içerisinde de ayrıcalıklı bir konuma doğru yükselmeye başlamıştır. Çocukluk üzerine yapılan çalışmalar sanayi öncesi toplumlarda çocukların ekonomik değerinin oldukça güçlü olduğunu dile getirmektedir. Bu dönemde çocuklar belirli bir yaştan sonra hem üretime katılmakta hem de yetişkinlerin yaşlılıktaki sigortası olarak görülmekteydiler. Bu nedenle de ebeveynlerin çocuk yapma motivasyonları

rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Çocukların erken yaşlarda çalışmaya başlaması onların aile içerisinde ve yakın çevrede gerçekleşen tüm faaliyetlere katılmasına imkân vermektedir. Çocukluk kavramının olmayışı hiç kimsenin çocukların değeri hakkında özel bir düşünceye sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Çocukluğun keşfedilmesiyle birlikte ise insanlar ilk kez çocukların işlevleri ve değeri hakkında fikir üretmeye başlamışlardır. Çocukluğun keşfi ise önemli tarihsel olaylar ile birlikte gerçekleşmiştir. Sanayileşme, kentleşme, proleterleşme, demografik dönüşüm ve son olarak ise çocukluğun keşfiyle birlikte okullaşmanın başlaması olarak bir sıralama yapmak hatalı olmayacaktır. Ellen Key, XX. yüzyılı “çocuk yüzyılı” ilan etmiştir. Bu yüzyılın başındaki temel ilgi çocukları klasik anlamdaki çocuk işçiliğinden kurtarmak ve her çocuk için bir çocukluk yaratmaktır. Bu yaratımın birinci sorumlusu olarak ise aileler görülmektedir. Yeni aile ideolojisi, çocukların ve çocuk faaliyetlerinin yetişkin dünyasından ayrılması, yeni bir çocukluk algısının yaratılması ve çocukların kutsallaştırılıp duygusallaştırılması düşüncesini öne çıkarmaktadır. Çocuklar ekonomik olarak üretime katılmadıkları için değersiz, hatta maddi bir yük olarak görülmüşlerdir. Buna karşın yetişkinlerin nezdinde çocukların duygusal değerinde artış olmuş ve bunun sonucu olarak çocuk nüfusunda azalma eğilimi başlamıştır (Qvortrup, 1987).

Sanayi Devrimi sonrası değişen dünyada çocuğa bakışta da değişimler olmuştur. Aile içerisinde çocuk sayısının azalması, çocuğun aile için ekonomik katkısının azalması, aile içerisinde gerçekleşen pek çok farklı türden etkinliğin aile dışarısındaki kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlanması, çocuk ölümlerinin azalması ve çocuğa karşı duygusal bir bakışın oluşmaya başlaması çocukların korunması gereken hassas ve özel bireyler oldukları ve yetişkinlerden her anlamda farklı değerlendirilmeleri gerektiği anlayışı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte çocukluk sıklıkla bilimsel araştırmaların konusunu oluşturmaya başlamıştır. Psikolojinin çocukluğa olan ilgisi erken dönemde başlamış, daha sonra ise çocukluk sosyolojisinin konusu olmuştur. Klasik sosyoloji geleneği içerisinde pek fazla yer bulamayan bu yeni araştırma alanı özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni sosyoloji tartışmaları içerisinde kendine yer edinebilmiştir. Bu dönemde Birleşmiş Milletler (BM), Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu (UNICEF) gibi kuruluşların yapmış oldukları çalışmalar çocukluğa farklı bakılmasını sağlamıştır. Gündelik hayat içerisinde yetişkinlerle birlikte varlığını devam ettiren çocuklar hem aile, hem toplum hem de devletler açısından ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Uluslararası kuruluşların çocukluğa yönelik çalışma hayatını düzenleyen uygulamalar gerçekleştirmesi, çocukluk yaş sınırının belirlenmesi, hukuksal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi çocukların yaşamlarını kolaylaştırıcı nitelikte olmuştur.

Bu çalışma, *Çocukların Treni* filmi üzerinden çocuk ve çocukluğa bakışı ele almaktadır. Bu kapsamda çalışma iki perspektifte kurgulanmıştır. Çalışmanın ilk kısmını teorik tartışmalar ve literatür taraması oluşturmaktadır. Burada, çocukluğun tarihsel süreçte nasıl değişime uğradığı, toplumların farklı çocukluk algılarının nasıl oluştuğu, aile içerisinde ve sosyalleşme sürecinde çocuğun konumunun nasıl değiştiği ve göçün özel bir alanı olarak

çocuk göçü ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci kısmı ise nitel araştırma yöntemi temel alınarak hazırlanmıştır. *Çocukların Treni* filmi çalışmanın teorik tartışmaları ekseninde ele alınabilecek doküman olması nedeniyle seçilmiştir. Nitel araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak doküman analizi kullanılmıştır. Bu bağlamda seçilen film, içerik analizi tekniğiyle incelenmiş ve buradan çalışmanın teorik kısımlarıyla da örtüşen bazı temel temalara ulaşılmıştır. Gündelik hayatta çocukların aile ve toplum içindeki konumu, çocuk kıyafetleri, çocuk gıdası, çocuk göçü ve çocuk işçiliği temaları çerçevesinde konu tartışmaya açılmıştır.

2. ÇOCUKLUĞUN TARİHSEL SERÜVENİ

Tarihin farklı dönemlerinde çocuğa bakış değişiklikler göstermiştir. Çocukluk fikri genel anlamda çocuğun içerisinde yaşadığı toplumsal şartlara göre şekillendiği için tek tip bir düşünceden bahsetmek pek mümkün olmayacaktır. Toplumsal ve çevresel koşullar altında baskılanan çocukluk, ayrı bir kategori olarak değerlendirilmemiştir. Çocukluk, inşa edilmiş bir kategori olarak tarihte farklı zamanlarda ve toplumlarda hatta aynı toplumun farklı bölgelerinde bile sürekli yeniden inşa edilmeye devam etmektedir. Bu anlamda yeniden inşa sürecinde bir toplumun çocuklardan ne beklediği, onlar için neyin iyi neyin kötü olarak görüldüğü veya çocukların neyi yapmaya yeterli ve yetersiz oldukları da belirlenmektedir (King, 2007). Çocukluk tarihin farklı dönemlerinde içerisinde var olduğu toplumun yapısı ve anlayışına göre değerlendirilmiştir. Bu anlamda da toplumsal bir yaratıdır. Ortaçağ, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Modern dönemdeki çocukluk anlayışları çeşitlilik göstermektedir. Çocukların uzun bir dönem görmezden geldiği toplumsal kurguda çocuklar küçük yetişkinler olarak değerlendirilmiş ve önemsiz görülmüşlerdir. Bu yok sayma durumu yeme-içme alışkanlıklarından giydikleri kıyafete veya sanat eserlerinde yer edinmeye kadar geniş bir yelpazede kendini göstermiştir (Eraslan, 2019).

Tarih öncesi dönemde çocukluğa bakış büyük oranda çevresel koşullara göre şekillenmekteydi. Göçebe hayatın yaygınlığı, avlanmanın ve korunmanın gerekliliği çocukların da yetişkinler gibi güçlü olmasını zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle güçlü çocuklar grup içerisinde kabul görürken zayıf çocuklar kolaylıkla gözden çıkarılmaktaydı. Yine aynı şekilde kız çocukları da erkek çocuklar karşısında dezavantajlı bir konumdaydı. Kız çocukların erkekler kadar işgücüne katkı sağlayamayacakları düşüncesi bu dönemin yaygın bir düşüncesi idi. Çocuklar değersiz görüldükleri için yetişkinlere verilen değer onlara verilmemekteydi. Örneğin; Çatalhöyük bölgesinde yaşayan topluluklarda çocuklar yetişkinlerin gömüldükleri temiz alanlara değil ocağın yakınındaki kirli alanlara gömülmekteydi (Erkut vd, 2017). Hayatta kalmanın zor olduğu koşullarda çocuklar da yetişkinlere bağımlı olmadan varlıklarını devam ettirme mücadelesi içerisine girmektedirler.

Antikçağda ise farklı toplumlarda farklı çocukluk anlayışlarının olduğu görülmektedir. Yunan uygarlığında çocuklar bolluğun ve bereketin bir simgesi olarak değerlendirilirken aynı zamanda çocukların kurban edildikleri durumlarla da karşılaşılırmaktaydı. Yine bu dönemde istenmeyen çocukların aile reisi olan babanın kararıyla terk edildikleri

bilinmektedir. Savaşçı özellikleriyle bilinen Spartalılar, sağlıklı ve bedensel engelli olan çocukların öldürülmesine izin vermekteydi. Atina’da çocukların doğumunda erkek çocuklar için zeytinden yapılan bir süs, kız çocuklar için ise yünden yapılmış süslemeler kapılara asılmaktaydı. Bu dönemde erkek çocukların mirasın tek varisleri oldukları ve eğitim konusunda da önceliğin erkek çocuklarda olduğu görülmektedir. Romalılarda ise aile büyük bir öneme sahipti. Çocukların aile içerisindeki eğitimine büyük önem verilmekteydi. Yunanlılarda olduğu gibi Romalılarda da çocuk üzerinde söz sahibi kimse aile reisi olarak babaydı. Bu nedenle çocuğun hastalıklı, engelli olma gibi durumlarından ötürü aile içerisine alınmaması çok yaygın bir davranıştı. Roma’da köle statüsünde olan ebeveynlerden doğan çocuklar da köle statüsünde olmakta ve o statüye göre toplum içerisinde bir değer görmekteydi³. Mısır’da ise çocuklar nasihatlerle birlikte büyütülmeye çalışılmış, büyüklere saygılı olmalarını ifade eden veya ebeveynlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini belirten sözler sıklıkla çocuklara hatırlatılmıştır. Bu dönemde nadir rastlanan bir durum Mısır’da görülmüş ve çocuk hükümdarlar ve yöneticiler devlet idaresinde yer almışlardır. Yine babadan oğula geçen meslek anlayışının da Mısır’da yaygın olduğu bilinmektedir (Erdemir ve Erdemir, 2012).

Batı toplumlarında Ortaçağ boyunca çocukluk ayrı bir kategori olarak değerlendirilmemekte, çocuklar yetişkinlerin minyatürü olarak görülmekteydiler. Bu durum XVI. yüzyılda Protestanlığın gelişmesine paralel biçimde değişmeye başlamıştır. Bu sürecin akabinde Aydınlanma Döneminin başlaması çocukluğa bakışta önemli kırılmaların yaşanmasını sağlamıştır. Örneğin Locke, ilk günah öğretisine karşı çıkarak çocukların günahsız, saf varlıklar olduklarını savunmuştur (Onur, 2005). Aries’e (1982) göre Orta çağ boyunca çocukların bebekken ölümünün sıklığı ve bu duruma alışılması ölüm ritüellerini de önemli ölçüde belirlemiştir. Günümüzde evcil hayvanların gömülmesi gibi o dönemde çocukların bahçeye veya evin hemen yakınına gömülmesi çok yaygındı. Çocuk o kadar küçük ve önemsiz görülmekteydi ki hiç kimse onun ruhunun geri gelip yaşayanları rahatsız edeceğine ihtimal dahi vermiyordu. Çocuğa karşı bu değersiz bakış sanat alanında da görülmektedir. Ortaçağ sanatında çocukluk bir dönem olarak düşünülmemekte ve tasvir edilmemekteydi. Çocuk, yetişkinin bir minyatürü olarak düşünülmekteydi. Örneğin İsa’ da diğer çocuklar gibi küçültülmüş ölçekte bir yetişkin gibi tasvir edilmiştir. Bu nedenle çocuk bedeni yetişkin bedenine benzer biçimde kaslı olarak ifade edilmekteydi. Bu bağlamda onuncu ve on birinci yüzyıldaki insanların çocukluk imgesi üzerinde durmadıkları rahatlıkla söylenebilecektir. Bu durum sadece sanatta değil gündelik hayatta da geçerli bir durumdur. Çocukluğun hızla ilerleyen ve aynı hızla unutulmuş bir geçiş dönemi olarak görüldüğü anlaşılabilmektedir. Çocuklara karşı var olan kayıtsızlık yalnızca resimlerden ibaret değildir. Kıyafet konusunda da erken döneme kadar çocuklara özgü bir giyim türü ortaya çıkmamıştır. Çocuklar kundak bezini atar atmaz sınıfındaki diğer kadınlar veya erkekler gibi giydirilirdi. Ortaçağ giyiminde çocuğu yetişkinden ayıran hiçbir

³ Antik Yunan’da ve Roma’da “olgunlaşmamış” (*immature*) terimi köleler ve çocuklar için yaygın olarak kullanılmaktaydı. Amerikan köle plantasyonlarında “çocukluk” köleliği nitelendirmenin özünü oluşturmaktaydı. Yine Fransa’da halen “garçon” terimi halen hem hizmetçiler hem de erkek çocuklar için kullanılmaktadır (Qvortrup, 1987).

şey yoktu. 17. yüzyıla kadar devam eden bu durum daha sonra değişmeye başlamıştır. Böyle bir sürecin sonunda ise Aydınlanmayla birlikte çocukluğa bakış değişmeye başlamış, bu süreçte özellikle Locke ve Rousseau gibi isimler kritik rol oynamıştır. Rousseau *Emile* isimli eserinde çocukluk döneminden övgüyle söz etmiş ve çocukların günahsız oldukları fikrini savunmuştur. O aynı zamanda çocukluk dönemini üç ayrı kategoride değerlendirerek içgüdü, duygular ve düşünceler olarak sıralamıştır (Şirin, 2019). Rousseau ve diğer isimler tarafından çocukluğun özel bir dönem olarak nitelendirilmesi modern çocukluk fikrinin gelişiminde önemli bir etki yaratmıştır.

Çocukluk kavramının modern hali ilk olarak XVII. yüzyıl İngiltere'sinde ve XVIII. yüzyılda da Fransa, Avrupa ve Amerika'nın kentleşmiş bölgelerinde ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde çocuk kundaklama ortadan kalktı; doğuma yönelik bilgilerin artmasıyla geleneksel çocuk büyüme yöntemleri gözden düştü; çocuk kitaplarından, giysilerinden ve mobilyalarından oluşan çocuk endüstrisi ortaya çıkmaya başladı. Ebeveynler artık kendilerini çocuklarının refahına ve ilerlemesine adamaya başladılar. Çocukla birlikte geçirilen zamanlar oyunların da etkisiyle artmaya başladı ve böylece ebeveynler ile çocuklar arasında duygusal bağlar kuvvetlendi (King, 2007a). Modern çocukluk çalışmalarında üç temel öncül önemli görülmektedir. Bunlardan ilki çocukluğun sosyal olarak inşa edildiği, ikincisi çocukların kendi başlarına incelemeye değer olduğu fikri ve üçüncüsü ise çocukların hem yetişkinler olarak dinlenmeye değer hem de sosyal dünya hakkında belli perspektiflere sahip sosyal aktörler olduğudur. Bu anlamda çocuklar edilgen nesneler olmayıp kendilerine özgü dünyalarının olmasının yanında, yetişkinlerin toplumsal dünyalarında da oldukça aktif aktörler olarak varlıklarını sürdürmektedirler (James ve James, 2001). Modern dönemdeki çocukluk anlayışı geçmiş dönemlere göre pek çok açıdan farklılıklar ve ilerlemeler içerse de çocukluğa ilişkin sorunlardan bazıları günümüzde de devam etmektedir. Günümüz toplumlarında çocuğun aile ve toplum nazarında duygusal değeri yükselmiş olsa da çocuk işçiliği, çocuğa yönelik şiddet ve ayrımcılık, çocuğa yönelik cinsel istismar, çocukların madde kullanım oranlarının yükselmesi, çocuklar arasında sınıfsal ayrımların kalıcı hale gelmesi gibi pek çok sorun çözüme kavuşturulmayı beklemektedir.

3. AİLE ve TOPLUM İÇERİSİNDE ÇOCUĞUN KONUMU

Günümüz dünyasında çocuk ve çocukluğa bakış, tarih boyunca ortaya çıkan çocukluk algısından önemli ölçüde ayrılmaktadır. Sanayileşme sürecinden sonra yavaş yavaş değişmeye başlayan bu durum özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanmıştır. Çocuğa ve çocukluğa karşı yaşanan bu algı değişiminde kuşkusuz ki pek çok gelişme etkili olmuştur. Çocuğun üretim sürecindeki etkisinin azalması, çocuk sayısının giderek düşmesi, kadınların çalışma hayatında daha fazla görünür olması, eğitim alanında yaşanan gelişmeler, teknoloji alanında yaşanan değişimler, çocuk temelli bilimsel çalışmaların artması, aile yapılarının dönüşmeye başlaması ve buna benzer yerel ve küresel ölçekteki gelişmeler yeni çocukluk anlayışının oluşumunda etkili olmuştur. Diğer bir ifadeyle yeni çocukluk anlayışı, çocuğa yönelik geçmişten gelen pek çok bakışı reddetmekte ve onun yerine çocukları yetişkinlerden ayrı bir grup olarak değerlendirerek onları hassas gruplar

olarak nitelendirmektedir. Bu bakımdan da bu süreçte çocukların aile ve toplum içerisindeki konumlarında da önemli değişimler yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Oyunlar, sosyalleşme süreçleri, çocukların duygusal değerlerinin öneminin artması, çocuk bakımı ve eğitimi gibi konular başta aile olmak üzere toplum nazarında da önemli tartışma noktalarını oluşturmaktadır.

Aileyle çocuk arasında yakından bir ilişki bulunmaktadır. Aile yetişkinler ve çocuklar için huzurlu bir yer olmanın yanında yetişkinlere bir çocuğu dünyaya getirme ve büyütme imkânını vermektedir. Çocuk yetiştirme aynı zamanda ebeveynlere yetişkinliklerine kadar taşıdıkları değer sistemini çocuklarına aktarma fırsatı sunar. Aile içi süreçlerde çocuğun erdem ve yeterlilik duygusuna kavuşabilmesi için gerekli adımlar atılır. Diğer taraftan aile çocuğa bu değerleri aktarırken kendisi de daha üst bir yapının etkisi altında kalmaktadır. Her aile sadece üyelerinin sayısından ibaret bir birliktelik değil daha geniş bir ağa gömülü toplumsal yapının içerisinde yer almaktadır. Aile çocuk için bilgi ve huzur kaynağı olmanın yanında kültürden gelen değerleri ve erdemleri öğrenmesi için de bir ortam sağlamaktadır. Çocuk aile ortamında içerisinde yaşadığı yerel kültürün ahlaki olarak uygun gördüğü eylem ve düşünce standartlarını da öğrenmeye başlamaktadır (Kagan, 1977). Aile içerisinde ebeveynlerle çocuklar arasındaki değer aktarımı farklı bağlamlarda gerçekleşmektedir. Yapılan pek çok araştırmada da ebeveynlerin değerlerinin çocukların değerlerini belirlemede önemli bir etkisinin olduğu gösterilmiştir. Bununla birlikte aile içerisindeki değer aktarımı sadece aile bireyleriyle sınırlı kalmamakta, içerisinde bulunan toplumsal bağlam bu süreçte önem arz etmektedir. Toplumsal bağlam aileyle birlikte okul ve akran gruplarını, kitle iletişim araçlarını içine alan bir alan sunmaktadır. Kohn yaptığı çalışmada çocuğa işyerinden mahalleye kadar daha geniş bir toplumsal kesimin etkisi altında değer aktarımının gerçekleştiğini söylemektedir (Boehnke vd, 2007).

Çocuğun aile içerisindeki sosyalleşme sürecinde önemli olan iki husus bulunmaktadır. İlk olarak sosyalleştirici bir güç olan ebeveynler sadece aile içerisindeki rolleriyle değil aynı zamanda toplumun diğer alanlarındaki rolleriyle de eklemlenmek suretiyle bu görevlerini yerine getirirler. İkinci olarak ise çocuğun sosyalleşmesi sadece aile içerisinde sınırlı kalmamakta, ailenin ötesinde, aileyi etkileyen tüm süreçlerden çocuklar da etkilenmektedir (Parsons, 1956). Çocuğun sosyal gelişimi sadece yetişkin bilgisini ve becerisini içselleştirmesi anlamına gelmez. Çocuğun sosyalleşmesi aynı zamanda sosyal ve kolektif bir sürecin de parçasıdır. Çocuk bu süreçte bir kültüre ait olma duygusunu da içselleştirmektedir. Bu bağlamda bakıldığında çocuklar toplumsal bir bağlantıya girerek ve başkalarıyla etkileşim yoluyla, sürekli olarak üzerine inşa ettikleri temel toplumsal bilgi haline gelen toplumsal anlayışlar oluştururlar. Bu sürecin başlangıç noktasını ise aile dışına çıkma oluşturur. Ailenin dışarısına çıkmak ve akran gruplarıyla etkileşime girmek çocukların dünyasındaki en büyük değişikliklerden birisini oluşturmaktadır. Çocuklar anaokulunda veya aile dışarısında yetişkinlere bağımlı olmadan kendi akran gruplarıyla bir kültür oluşturma yeteneğine sahip olduklarını fark ettiklerinde sosyalleşme sürecinin doğası da dönüşmeye başlar. Bu sürecin başlamasıyla çocuklar artık birbirleriyle

sosyalleşmeye başlar ve akran kültürünün oluşmasıyla birlikte diğer çocuklar yetişkinler kadar sosyalleşme sürecinde önemli hale gelmeye başlarlar (Corsaro, 1992).

Modern toplumda çocuk genellikle ev ile okul arasına sıkışmıştır. Bu durum ise çocuğun sosyalleşmesini sınırlamakta ve çocuğun diğer topluluklarla etkileşime geçmesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Çocuklar genellikle risk altında görüldükleri için bu süreçte giderek kamusal alandan uzaklaştırılmış ve yetişkinler tarafından bu alana zarar veren kişiler olarak görülmeye başlanmıştır. Örneğin Qvortrup Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralya’da popüler olmaya başlayan çocuksuz alanları, çocuksuz restoranları ve çocuksuz tatilleri bu duruma kanıt olarak sunmaktadır. Modern dünyanın getirmiş olduğu riskler özellikle çocukların güvenliği söz konusu olduğunda daha da hassas bir hal almaktadır. “Yabancılar” ve trafik çocuklar için tehlikeli olarak tanımlanmıştır. Son yıllarda ise artık çocuk güvenliği tüm toplumların ortak kaygılandığı konulardan birisi olmuştur (Bessell, 2017). Zelizer’e göre günümüzde çocuğun değeri ekonomik alandan duygusal alana doğru bir değişim içerisinde. Aile ekonomisine katkıda bulunan “yararlı çocuk” artık, ekonomik açıdan değersiz, ebeveynler için oldukça maliyetli ancak “duygusal olarak paha biçilmez” olan günümüz çocuğuna dönüşmüştür (Bolotta & Devine, 2022). Diğer taraftan, günümüzde aile içi etkinliklerin giderek azaldığı ve bunun yerini farklı uygulamaların aldığı görülebilmektedir. Yapılan çalışmalarda ebeveynler ile çocukları bir araya getiren etkinliklerin önemi sıklıkla vurgulanmaktadır. Birlikte yemek yemek, oyun oynamak, ebeveynlerin ödevlerinde çocuklara destek olması bu türden etkinliklerden bazılarıdır. Yine yapılan araştırmalarda günümüzde unutulmaya yüz tutan bir aile içi etkinlik olan konserve yapımının çocuklarla aile üyeleri arasında birlikteliği sağlayan önemli unsurlardan biri olduğu söylenmektedir (Yabiku vd, 1999).

4. GÖÇÜN UNUTULAN BİR ÖZNESİ OLARAK ÇOCUKLAR

Çocukluğa özgü bakış açısı günümüzde önemli ölçüde değişim göstermiştir. Çocuklara özgü pek çok alanda iyiye gidiş söz konusu olsa da halen yapısal sorunlar varlığını devam ettirmektedir. Tarihin farklı dönemlerinde çocukluk görünümüleri genel anlamda benzerlik gösterse de bu durum özellikle 20. yüzyıl ile birlikte farklı bir boyuta taşınmıştır. Bu dönemde çocukluk özel bir kategori olarak görülmeye başlasa da bu iyi oluş hali ne yazık ki kısa sürmüştür. I. ve II. Dünya Savaşı tüm dünyanın çevresini değiştirdiği gibi çocuklar özelinde de yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu yıkıcı etkilerin başında da çocukların yerinden edilmesi ve zorlu şartlar altında yaşamaya mecbur bırakılmaları gelmektedir.

II. Dünya Savaşı sivillerin etkilenmesi açısından diğer savaşıllardan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Savaş döneminde Avrupa’da neredeyse dokunulmadık toprak ve sosyal grup kalmamıştır. Kuşkusuz ki bundan etkilenen grupların başında ise çocuklar gelmektedir. Her ne kadar savaş dönemi belirli bir tarihi kapsamış olsa da savaşın çocuklar üzerindeki etkisi uzun yıllar devam etmiştir. Bu dönemde birçok çocuk ebeveynini ve akrabalarını kaybetmiş ve pek çok çocuk farklı ailelerin arasında büyümek zorunda kalmıştır. Örneğin; bu dönemde Yunanistan’da 25 bin çocuk evlerini terk etmek durumunda kaldığı düşünülmektedir. (Venken & Röger, 2015). 1942 yılında savaşın etkilerine maruz kaldığı

için Yunanistan'dan gelen 13-16 yaş aralığındaki 1000 çocuğa Türkiye yardım elini uzatmış ve çocuklar, İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Yalısı'na yerleştirilmiştir (Keser, 2009). Britanya'da ise Viktorya ve Edwardian dönemlerinde çocuk göçmenler büyük zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. I. Dünya Savaşı başlamadan önce çocuk göç hareketliliğinin arttığı ve 80 binden fazla kız ve erkek çocuğun Kanada'ya gönderildiği bilinmektedir. Bu dönemde Birleşik Krallıkta bir çocuğun yıllık masrafı 16 Paund iken, aynı erkek veya kız çocuğunu Kanada'ya göndermek için 10 Paund yeterli olmaktadır. Üstelik bu masraf bir kerelik yapılmaktaydı (Boucher, 2014). Çocukların yerinden edilme durumu günümüzde de devam etmektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında devam eden çatışmalar ve savaşlar yine en çok hassas bir grup olan çocukları etkilemektedir. UNICEF (2024) raporlarına göre günümüzde 473 milyondan fazla çocuk savaşlar ve çatışmalardan etkilenmektedir. 2023 yılı sonu itibariyle ise 47.2 milyon çocuğun çatışmalar nedeniyle yerlerinden edildiği düşünülmektedir. Çocuklar, küresel nüfusun yüzde 30'unu oluşturmalarına karşın mülteci nüfusunun yüzde 40'ını ve yerinden edilmiş kişiler ise yüzde 49'unu oluşturmaktadır. Diğer taraftan Gazze'de ve Ukrayna'da binlerce çocuğun öldüğü, sakatlandığı ve kayıp olduğu bilinmektedir. Haiti'de ise çocuklara yönelik cinsel istismar ve şiddet olaylarında %1000 artış kaydedilmiştir.

Savaş ve sonrası dönemin çocuklar üzerindeki diğer bir önemli etkisini ise yaşam koşulları oluşturmaktadır. Kısa veya uzun sürmesi fark etmeksizin, savaş ve çatışmalardan kaynaklanan kayıplar her zaman büyük olmaktadır. Bu nedenle de bu türden durumların etkisi yıllar geçse de kalıcı olabilmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında yaklaşık bir milyon çocuğun öldüğü tahmin edilmektedir. Diğer taraftan toplama kamplarına götürülen çocuklar da kısa süre içerisinde ya kötü koşullar nedeniyle ölmekte ya da bilinçli olarak "işe yaramadıkları" gerekçesiyle öldürülmekteydi. Örneğin toplama kampına gelen ve boyları kısa olduğu gerekçesiyle çalışamayacak durumda olduğu düşünülen bin çocuğun hemen öldürüldüğü bilinmektedir (Karasubaşı, 2015). Savaşın çocuklar üzerindeki önemli etkilerinden bir diğeri de gıda krizidir. Savaş döneminde gıda üretimin azalması ve tedarikinin güçleşmesi kıtlık riskini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Varşova gettosundaki bir aile ayda sadece 1 kg sebze alabilmekteydi. Fransa'da çocuklara günde 1500 kalori verilebilirken Yunanistan'da bu miktar 900'e kadar düşmekteydi. Diğer taraftan savaş dönemi çocukları aynı zamanda amansız hastalıklarla da mücadele etmek zorundaydı. Sadece Polonya'da 1946-1947 yılları arasında 10 bin çocuk tüberküloza yakalandı. 1946'da Çekoslovakya'da ise hayatta olan çocukların %80'i bu hastalığa yakalanmıştı. İtalya'da 11 bin bedensel engelli çocuk, 4 binden fazla sağır ve dilsiz çocuk ve 1300'den fazla gözleri görmeyen çocuğun olduğu bilinmektedir (Shields & Bryan, 2002). İtalya⁴, II. Dünya Savaşından en çok etkilenen ülkelerin başında gelmektedir. İtalya'da savaş sırasında

⁴ İnsani ve ekonomik açıdan 2.Dünya Savaşı'nın İtalya için maliyeti büyük olmuştur. Savaş döneminde İtalya'da 300 binden fazla insanın öldüğü, 100 binden fazla insanın ise kaybolduğu düşünülmektedir. 1940 yılında başlayan savaş 1943 yılında en yoğun şekilde yaşanmış ve 1945 yılında da sona ermiştir. Savaştan en çok etkilenen İtalya kentlerinin başında ise Napoli gelmektedir. 1944 yılındaki bir raporda Napoli'deki alt ve orta sınıftaki bireylerin açlıktan ölmek üzere oldukları ifade edilmiştir (Daniel & Ghezzi, 2017). Bu çalışma kapsamında değerlendirilen *Çocukların Treni* filminin 2. Dünya Savaşı yıllarında İtalya'nın Napoli şehrindeki durumu anlatması yukarıdaki veriyi anlamlı kılmaktadır.

50 binden fazla çocuğun ve askerin öldüğü veya kayıp olduğu bilinmektedir. İtalya özelinde bakıldığında, savaşın aile ve çocuk üzerindeki yıkıcı etkileri net biçimde görülmektedir. Örneğin; İtalya’da 90 binden fazla çocuk savaş nedeniyle en az bir ebeveynini kaybetmiştir. Ebeveynleri savaş nedeniyle ölen veya kaybolan 80 binden fazla çocuğun ise 15 yaşından küçük olduğu bilinmektedir (Daniele & Ghezzi, 2017).

5. YÖNTEM

Çalışma kapsamında nitel yöntem benimsenmiştir. Nitel araştırmalarda doğrudan görüşme ve gözlem imkânının olmadığı durumlarda araştırma konusuyla ilişkili olarak görsel verilerden faydalanmak mümkündür. Bu bakımdan da filmler nitel araştırmalarda veri kaynağı olarak kullanılabilir. Doküman olarak ise film, tek başına bir araştırmanın veri setini oluşturabilmektedir. Böyle durumlarda film, araştırmanın amacına uygun olarak içerik analizine tabi tutulmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016). Bu anlamda da dokümana ulaşma, dokümanın orijinallikinden emin olma, dokümanın anlaşılması, dokümandan elde edilen verilerin analizi ve dokümandan çıkarılan verilerin kullanılması (Kümbetoğlu, 2015) gibi aşamalar, doküman olarak bir filmin seçildiği durumlarda da geçerli olmaktadır. Nitel veri kaynakları metinlerden filmlere, fotoğraflardan ses kayıtlarına kadar geniş bir yelpazeyi oluşturmaktadır. Özellikle son yıllarda teknoloji sahasında yaşanan gelişmeler ve ilerlemeler multimedya temelli kaynakların nitel araştırmalarda ön plana çıkmasına katkı sağlamıştır (Kuckartz & Radiker, 2023). Günümüzde dijital platformların yaygınlaşması ve bu anlamda araştırmacıların erişim kolaylığının oluşması, özellikle film ve dizilerin nitel araştırmalarda veri kaynağı olarak kullanılma sürecini hızlandırmıştır. Nitel araştırmalarda içerik analizi metin içeriği toplama ve analiz etme tekniği olarak son yıllarda sıklıkla kullanılmaktadır. İlk olarak 1910 yılında Weber’in gazetelerin incelenmesi için önerdiği içerik analizi bugün filmlerin, görsellerin, seslerin analiz edilmesinde de başvurulan tekniklerin başında yer almaktadır (Neuman, 2012). İçerik analizinde amaç, incelenen verilerden geçerli çıkarımlara ulaşmaktır (Krippendorff, 2004). Bu bağlamda da araştırma kapsamında *Çocukların Treni* filmi doküman analizi yöntemiyle ele alınmış ve elde edilen veriler içerik analizi tekniği kullanılarak derinlemesine incelenmiş ve buradan hareketle bazı temalara erişilmiştir.

5.1. *Çocukların Treni* Filmine Genel Bir Bakış

2024 yapımı ve drama türünde olan *Çocukların Treni* (Il treno dei bambini) filmi, Viola Ardone’nin aynı isimli kitabından sinemaya uyarlanmıştır. Film, İtalya’nın Napoli kentinde 1946 yılında geçmektedir. Tarihe dikkat edildiğinde II. Dünya Savaşı’nın izlerinin halen hissedildiği anlaşılabilmektedir. Çocuklar ve çocukluk, filmde temel olarak yoğunlaşılan olguların başında gelmektedir. Bunun yanında savaş döneminin zorlu şartları, ailelerin parçalanmışlığı, yoksulluk, çocukların zorunlu göçü, çocukların çalışmak durumunda olmaları, savaş-eğitim ikilemi arasında sıkışan çocuklar ve kategori olarak çocukluğun toplum içerisindeki görünümü film boyunca akışta olan konu temalarını oluşturmaktadır. Filmdeki ana karakter 8 yaşındaki Amerigo’dur. Film, Amerigo’nun gözünden işlenmekte ve II. Dünya Savaşı yıllarında çocuk olmanın zorlukları hem gündelik hayat hem de tarihsel

gerçeklikler altında değerlendirilmektedir. Babası⁵ çalışmak için ABD'ye giden Amerigo, annesi ile birlikte yaşamakta ve zorlu süreçlerle başa çıkmaya çalışmaktadır. Filmde ana konu olarak çocukların savaş sonrası dönemdeki durumları ve Napoli'deki kötü hayat şartları nedeniyle Modena'ya yaptıkları tren yolculuğu sonucunda koruyucu aileleriyle buluşmaları ve yeni hayatları işlenmektedir. Napoli'li çocuklar beslenme, sağlık, kıyafete erişim, eğitim gibi alanlarda sorunlar yaşamakta ve bu nedenle de o dönemde hayata geçirilen “Mutluluk Treni” projesiyle daha iyi şartlara sahip olan Modena'daki ailelerin yanında belirli bir süre kalmaları için gönderilmektedir. Amerigo, Modena'da koruyucu ailesinin yanında bir çocuğa uygun şekilde beslenmekte, uyumakta, eğitim alabilmekte ve temiz kıyafetler giyebilmektedir. Amerigo ile birlikte gelen diğer çocuklar da aynı şekilde ailelerinin yanında mutlu bir hayat sürmektedir. Filmde işlenen bu konu savaş sonrası dönemde gerçekleşen bir projeden esinlenilerek yaratılmıştır. Bu anlamda da gerçek olaylara ve tarihi gelişmelere yaslanan bir film olma özelliği öne çıkmaktadır. “Treni della felicità” (Mutluluk Trenleri), II. Dünya Savaşı sonrasında İtalya'daki çocukların daha iyi şartlarda yaşamalarını sağlamak için gerçekleştirilen bir sosyal dayanışma projesidir. İtalyan Kadınlar Birliği ve İtalyan Komünist Partisi tarafından desteklenen bu proje kapsamında on binlerce çocuk İtalya'nın daha yoksul olan güney kentlerinden daha iyi durumda olan kuzey kentlerine göç etmişlerdir. Bu durum yalnızca göç değil aynı zamanda İtalya'nın iki ucunu birleştiren ve dayanışma ağlarını güçlendiren bir gelişme olmuştur (Fijal, 2022). İlk olarak Milano'da başlayan bu hareket daha sonra Roma, Torino, Napoli gibi kentlere de yayılmıştır (Spagnuolo, 2025).

5.2. ARAŞTIRMA BULGULARI

5.2.1. Gündelik Hayat İçerisinde Çocuk ve Çocukluk

Gündelik hayat kavramı son yıllarda sosyolojinin de önemle üzerinde durduğu alanların başında gelmektedir. Klasik sosyoloji geleneği içerisinde pek yer bulamayan gündelik hayat temelli çalışmalar özellikle 1950 sonrası dönemde sosyolojinin merkezinin değişmesiyle birlikte kendine yer bulma fırsatı yakalamıştır. Gündelik hayat, bireyin sosyalleşme süreciyle birlikte başlayan ve yaşam boyu devam eden deneyim sürecinin adıdır. Birey, içerisinde doğup büyüdüğü ailede⁶, toplum ve kurumlar aracılığıyla geleceğe hazırlanırken, aynı zamanda toplum içerisinde uyması gereken kuralları da içselleştirmeye başlar. Bu sürecin sonunda da “ideal” bir birey olması umuduyla toplum sahnesinde deneyimlerini sergileme fırsatı yakalar. Bu anlamda, gündelik hayat, aileden modaya;

⁵ 1946 yılında İtalya genelinde 147 bin çocuğun yetim, 250 bin çocuğun da evsiz kaldığı bilinmektedir (Shields & Bryan, 2002).

⁶ Aile, çocukların sosyalleşmesinde ve değerlerin aktarımında merkezi kurumların başında gelmektedir. Ebeveynlerin değerleri çocukların değerlerinin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Aile içerisinde çocuğa ebeveynler aracılığıyla ebeveynliğe ilişkin roller ve sorumlulukların yanında içerisinde var olunan toplumun değer sistemi de aktarılmaktadır (Whitbeck & Gecas, 1988).

inançlardan eğitime; yeme-içme davranışlarından sanata ve oyunlara⁷ değin geniş bir perspektifte sürüp giden hayata dair bir bakış açısı sunar.

Film genelinde, gündelik hayat önemli bir temayı oluşturmaktadır. Tarihsel süreç ile pek çok açıdan örtüşen gündelik hayata ilişkin örnekler savaş döneminin anlaşılması noktasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda öne çıkan öğelerden birisi *giyimdir*. Amerigo ve akranı olan arkadaşlarının kıyafetleri yetişkinlerin kıyafetlerinin minyatürü görünümündedir. Film boyunca Amerigo ve arkadaşları hijyen açısından uygun olmayan ve onların yetişkinler gibi görünmelerine neden olan kıyafetlerle dolaşmaktadırlar. Bu yıllarda her ne kadar çocukluğa bakışta değişimler olsa da kıyafet konusunda çocuklara özgünlükten bahsetmek pek mümkün değildir. Aynı şekilde çocukların yoksulluğu kıyafetlere de yansımaktadır. Çocukların ayakkabılarının olmadığı veya olsa da giyilecek durumda olmadıkları dikkat çekmektedir. Filmin ilk sahnesinin Amerigo'nun yoldan geçenlerin ayakkabılarına bakarak oynadığı oyun ile başlaması, ayakkabının çocuklar için ne denli önemli ve erişilemez olduğunu göstermektedir. Amerigo, insanların ayaklarına bakarak ayakkabısı olmayanlara sıfır, ayakkabısı olup kötü durumda olanlara bir ve ayakkabısı yeni olanlara ise iki puan vermektedir. Bu durum Amerigo ile Komünist Parti görevlisi arasında geçen bir diyalogda tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmaktadır;

Parti Yetkilisi: *Bunun ne olduğunu biliyor musun?(masadaki madalyayı göstererek)*

Amerigo: *Hayır.*

Parti Yetkilisi: *Bu bir cesaret madalyası. Almanlar Sanita Köprüsünü havaya uçurmak için uğraştı ama biz buna izin vermedik. Bu madalyayı verdiler.*

Amerigo: *Madalya yerine ayakkabı verselermiş. Ayakkabın delik deşik...(08:50)*

Farklı bir sahnede ise Amerigo, annesi Antonietta ve parti yetkilisi arasında geçen diyalog, çocuklar için ayakkabının onların hayallerini süsleyen bir şey olduğunu gösterir niteliktedir. Parti yetkilisi Amerigo'yu ikna etmek için o dönemde Napoli'deki çocukların en çok eksikliğini hissettikleri şeyler üzerinden konuşmasını kurgulamaktadır. Amerigo'nun ayakkabısının olabilmek ihtimali bile onun annesinden ayrılmasını sağlayacak bir motivasyon sağlamaktadır.

Parti Yetkilisi: *Gör bak trende çok eğleneceksin. Kuzeyde sana kendi çocukları gibi davranacaklar. Karnını doyuracaklar, yeni ayakkabı ve kıyafet alacaklar.*

Antonietta: *Ne yapacaksın?(Komünist Parti'nin organize ettiği tren yolculuğuna katılıp katılmama konusundaki fikrini soruyor).*

Amerigo: *Yeni ayakkabı vereceklerse komünistlerle yürürüm. (21:30)*

⁷ Oyunların çocukların sosyalleşme süreci üzerindeki etkileri uzun yıllardır bilinmektedir. Bu dönemde oynanan oyunların genellikle çocukların işbirliği yapmayı ve başkalarıyla etkileşime girmeyi öğrenmeleriyle sonuçlanan bir sosyal davranış biçimi olduğu ifade edilmektedir (Denzin, 1975).

Kıyafetlere erişimin güç olduğu, çocuklara yeni kıyafet almanın mümkün olmadığı ve savaş sonrası Napoli'deki zor durumu anlatan bir başka konuşmada Antonietta, Amerigo'yu eski eşyaları toplaması için sokağa yollamaktadır. Amerigo da komşuların camlardan ona attıkları eski kıyafetleri toplayarak eve getirmekte, annesi ise kıyafetlerin arasından giyilebilecek durumda olanları (eğer mümkünse) ayırmaya çalışmaktadır. Eşyaların ne denli kötü olduklarını ise annesi şöyle ifade etmektedir: *Amerigo şunları düzgün seç. Bunlar yakmaya bile değmez. (16:00)*

Şekil 1. Napoli'de çocukların gündelik kıyafetleri

Napoli'deki çocukların kıyafete ve ayakkabıya erişimlerinin güç olduğu açıkça görülürken, Modena'daki çocukların ise daha iyi şartlarda yaşadıkları ve “çocuklara uygun” kıyafetler giyebildikleri görülmektedir. Napoli'li çocuklar Modena'ya ulaştıklarında onlara yeni kıyafetler ve ayakkabılar verilmekte ve çocukların ne denli mutlu oldukları görülebilmektedir. Diğer taraftan Modena'da yaşayan yetişkinlerin de Napoli'deki büyük yoksulluktan pek haberdar olmadıkları veya bu yoksulluğun boyutunu hayal edemedikleri görülmektedir. Örneğin Amerigo'nun koruyucu ailesi olan Derna, tren istasyonunda Amerigo ile ilk karşılaşmasında; “*Yüce Tanrım, buraya seni paltosuz göndermişler. Neyse ki arabada battaniye vardı*” (39:20) diyerek tepkisini ve şaşkınlığını dile getirmiştir. Amerigo, Napoli'de yaşarken kirli ve aynı kıyafetleri giyerken; Modena'ya geldiğinde pek çok farklı kıyafeti olduğu ve bunları farklı günlerde sırayla giydiği film bağlamında işlenmektedir.

Şekil. 2 Modena’da çocukların gündelik kıyafetleri

Görüldüğü gibi o dönem için çocukların kıyafete erişmesi çok zordur. Film boyunca farklı sahnelerde bu durum sıklıkla dile getirilmektedir. Aries’a (1862) göre de çocukluğun yetişkinlerden ayrılması konusunda kıyafetler önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Ona göre I. Dünya Savaşı’nın sonuna değin bu durum devam etmiş ve savaş sonrası dönemde bu algı değişmeye başlamıştır.

Filmde öne çıkan temalardan bir diğerini ise *gıda* oluşturmaktadır. Savaş sonrası dönemin ortaya çıkarmış olduğu zorluklar en çok gıdaya erişim noktasında kendini hissettirmektedir. Film boyunca çocukların gıdaya erişimde yaşadıkları zorluklar dikkati çekmektedir. Yine Amerigo başta olmak üzere diğer çocukların da bedenleri bu bağlamda “zayıf” olarak nitelendirilebilecek şekilde yansıtılmaktadır. Çocukların bedenlerinin bu şekilde yansıtılması, gıdaya erişim imkânının olmadığı anlamına gelmekte ve çocukların ideal kalori miktarlarının altında beslendiklerini göstermektedir. 1940-1945 arasında İtalya’da hayvancılık faaliyetlerinde %55 azalma yaşandığı ve tahıl üretiminin yarı yarıya azaldığı bilinmektedir. Bu dönemde yetişkinlerin günlük aldıkları kalori miktarının 1000 civarında olduğu, çocukların tükettikleri kalorinin ise daha düşük olduğu görülmektedir. Örneğin; 1944 yılındaki bir raporda Napoli’deki alt ve orta sınıftaki insanların açlıktan ölmek üzere oldukları ifade edilmiştir (Daniele & Ghezzi, 2017). Dolayısıyla savaş dönemi sonrasında çocukların sağlıklı bir şekilde beslenemedikleri görülmektedir. Bu nedenle de çocukların Napoli’den Modena’ya gönderilme nedenleri arasında da iyi bir şekilde beslenebilmeleri gösterilmektedir. Amerigo’nun kardeşinin 3 yaşında ölmesi annesinin Amerigo’yu da

hastalık ve açlık nedeniyle kaybetme korkusu yaşadığını ve kardeşiyle aynı kaderi paylaşmaması için çocuğundan ayrılmak durumunda kaldığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle açlık ve hastalık o dönemde sıklıkla karşılaşılan bir durum olmakta ve çocuklar için telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilmektedir. Çocukların hem yetişkinler gibi ağır işlerde çalışıyor olması hem de az ve kalorisi düşük gıdalarla besleniyor olması hastalıkların ve ölümlerin başlıca sebepleri arasında gösterilmektedir. Filmin 22. dakikasında Amerigo ile annesi akşam yemeği yerken görülmektedir. Yemeğin çok az olması nedeniyle açlığı geçmeyen Amerigo tencereye bakmakta ancak tencerede başka yemek olmadığını anlamaktadır. Bunun üzerine ise annesi kendisi de aç olmasına rağmen yemeğini çocuğuna vermektedir. Açlığın ve savaşın çocuklar üzerindeki yıkıcı etkisini parti yetkilisi şu şekilde ifade etmektedir: *11 yaşındaki yeğenimi bir Alman kamyonuna el bombası attıktan sonra yerde ölü yatarken gördüm... Bunu bir daha kimse görsün istemiyorum. Çocuklarımız artık bu ülkede vurularak öldürülmesin. Başka bir savaşı da açlığa karşı veriyoruz* (27:20). Diğer bir diyalogda ise Amerigo, Napoli’de açlıkla ne denli büyük mücadele ettiklerini, Modena’da ona koruyucu aile olan parti yetkilisi Derna’ya çarpıcı bir biçimde ifade etmektedir.

Derna: *Korkma, sadece bir inek.*

Amerigo: *Korkmadım ki!*

Derna: *Sizde böyle hayvanlar yok muydu?*

Amerigo: *Fareler vardı, yakalayıp yerdik. Kedileri bile...(42:00)*

Şekil 3. Çocukların kalorisi düşük gıdaları tükettiklerine dair bir örnek

Çocuklar Modena'ya ulaştıklarında ise burada herhangi bir gıda krizinin olmadığını anlamaktadır. Onlar için düzenlenen karşılama organizasyonunda hazırlanan sofrada pek çok farklı çeşit yemeğin olduğu ve çocukların büyük bir iştahla ve hızlı hızlı yemekleri yedikleri görülmektedir. Parti yetkilisi, *“Hadi evlatlar başlayın, buradayken mideniz bayram edecek. Bu yemekler sizin için. Buradayken karnınız her zaman tok olacak”* (35:00) diyerek artık Napoli'deki gibi açlıktan korkmamaları gerektiğini ifade etmektedir. Modena'daki çocuklar açlıkla mücadele etmek için çalışmak durumunda değildir. Burada aile üyeleri hep birlikte sofraya oturmakta ve yemeklerini yemektedir. Hatta Amerigo'nun doğum günü bile burada kutlanmaktadır. Bu bağlam da değerlendirildiğinde Modena'da çocukların aile içerisindeki öneminin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Gündelik hayat içerisinde çocukların ayrı bir yerinin olduğu ve büyük oranda yetişkinlerden farklılaştığı görülebilmektedir.

Şekil 4. Modena’da Amerigo ve ailesinin birlikte oturdukları sofa

Filmdeki önemli temalardan birisini de *aile ve toplum içerisinde çocuğun konumu* oluşturmaktadır. Yapılan pek çok çalışmada çocuğun aile ve toplum içerisindeki konumunun değişkenlik gösterdiği ortaya konulmuştur. Tarih boyunca toplumlar arasında hatta aynı toplumun farklı bölgelerinde çocukluğa bakış farklılıkları içermiştir. Bu nedenle genel-geçer bir çocukluk algısından bahsetmek güçleşmektedir. Ailenin ve toplumun yapısı, yoksulluk, savaşlar ve diğer pek çok neden çocukluğa ilişkin algıların oluşmasında etkili olmaktadır. Temel anlamda bakıldığında ise çocukluğun, ekonomik ve duygusal değer arasında sıkıştığı görülmektedir. (Bolatta & Devine, 2022; Kagan, 1977; Liu, 2022). Film bağlamında değerlendirildiğinde Napoli ve Modena’da çocukluğa bakışın aynı olmadığı rahatlıkla görülmektedir. Söz konusu hikâye İtalya’da geçmesine rağmen Kuzey ve Güney bölgeler arasındaki toplumsal şartların farklılığı bu durumu etkilemektedir. Örneğin; Napoli’deki çocuklar zaman zaman fiziksel, sıklıkla psikolojik şiddete maruz kalırken, Modena’daki çocuklar bu durumla nadir olarak karşılaşmaktadır. Diğer taraftan aile içerisinde çocuğun sevgi ihtiyacının karşılanması bakımından da şehirler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır. Amerigo’nun annesi çocuğuna karşı sevgisini görece daha az gösterirken, Modena’daki koruyucu aile Amerigo’ya karşı daha sıcak ve sevecen davranmaktadır. Napoli’de çocukların erken yaşlarda yetişkin olarak değerlendirilmesi onların sevgiye ihtiyacı olmadıklarını düşündürmektedir. Ancak film geneline bakıldığında Amerigo’nun sevgi eksikliğini sık sık yaşadığı görülmektedir. Amerigo ile annesi arasında geçen şu diyalog Amerigo’nun her ne kadar yetişkin olarak görülse de çocuk olarak sevgiye ihtiyacı olduğunu kanıtlamaktadır.

Antonietta: *Çek şu soğuk ayaklarını. Ben senin soban mıyım?*

Amerigo: *Ayaklarım üşüyor.*

Antonietta: *Fark ettim. Çek şu ayaklarını (16:40).*

Annesi ile birlikte uyumaya hazırlanan Amerigo, ayakları üşüdüğü için uykuya dalmakta zorlanmakta ve annesi ayaklarını eliyle ısıtmaya başladığında hemen uyumaktadır. Buna benzer durum Amerigo, Modena olduğu sürede de yaşanmıştır. Modena’da duş alan Amerigo, duştan sonra koruyucu ailesi olan Derna’ya çok üşüdüğünü söylemekte ve kendisini ısıtmasını istemektedir. Derna da ona sarılarak tıpkı annesinin ayaklarını ısıtması gibi onu ısıtmakta ve sevgisini göstermektedir.

Napoli’de çocuklar daha çok ekonomik değer üzerinden kategorileştirilirken Modena’da ise çocukların duygusal değeri ön plana çıkmaktadır. Napoli’de çocuklar bir yetişkin gibi para kazanmak durumunda oldukları için çocukluğa özgü olan ayrıcalıklardan yararlanamamaktadır. Bu nedenle de yetişkinler gibi giyinmek, davranmak veya yetişkinlerin onları çocuk olarak görmemeleri normalleşen bir davranış biçimi haline almıştır. Modena’da ise toplumsal alanda çocukluk ayrı bir kategori olarak belirginleşmiştir. Yetişkinler çocuklara bu kategoriyi göz önüne alarak davranmaktadır. Diğer taraftan çocukların boş zamanları olduğu ve kendi özgür iradeleri çerçevesinde oynayarak, arkadaşlarıyla toplanarak, festival alanlarına giderek sosyalleşmeyi gerçekleştirdikleri görülebilmektedir.

5.3.1. Çocukların Yerinden Edilmesi ve Çocuk Emeği

Çocukların göç hareketliliği içerisindeki yeri ve çocuk işçiliği meselesi yakın zamana kadar sosyal bilimler alanındaki çalışmalara dâhil edilmemiştir. Çocukluğun bir kategori olarak yetişkinlerden ayrı olarak değerlendirilmesinin uzun zaman alması kuşkusuz ki bu durumun en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Göç, tarihsel süreç içerisinde farklı nedenlerle insanların yapmış oldukları bir hareketlilik iken göçün içerisinde çocukların durumu genellikle aile bağlamında ele alınmıştır. Bu bağlamda da göç süreci içerisinde çocuk pasif bir durumda görülmüş ve ailesine bağımlı olduğu düşünülmüştür. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO, 2011), dünya genelinde 214 milyon kişinin uluslararası göçmen statüsünde olduğunu ifade etmiştir. Bu göçmenlerin üçte biri ise 12-24 yaş aralığındaki çocuk ve gençlerden oluşmaktadır. Ebeveynleriyle birlikte göç eden 18 yaş altında milyonlarca çocuğun olduğu tahmin edilmektedir. Diğer taraftan çocuk işçiliği ise daha çok çocuğun ailesine yardım ettiği bir eylem olarak değerlendirilmesi bakımından toplumsal şartlarla yakın ilişkilidir. Çocuk işçi kavramı toplumdaki kültürel formlara göre değişiklik göstermektedir. Örneğin bazı iş kollarında (balıkçılık, çiftçilik gibi) ailelerin çocuklarını işe dâhil etme süreçleri bu iş kollarının aile mesleği olarak kabul edilmesi ve korunması nedeniyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle de uluslararası alanda kabul gören tanımlamalar ve haklar genellikle batılı olmayan toplumlarda toplumsal normlara aykırı görülmektedir (Abdullah vd, 2022). ILO’ya (2021) göre dünya genelinde 97 milyon kız, 63 milyon erkek olmak üzere 160 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Bu çocukların yaklaşık yarısı ise tehlikeli işlerde çalışmaktadır. ILO’ya göre tehlikeli işler; çocukların psikolojik, fiziksel ve cinsel istismara maruz bırakan işler, yer altında, yüksekte ve kapalı alanlardaki işler, tehlikeli ekipmanlar ve aletlerle yapılan işler, tehlikeli maddelerle yapılan işler ve uzun saatler ve gece boyunca çalışılan işler olarak sınıflandırılmaktadır.

Çocukların Treni filminin öne çıkan teması, çocukların Napoli'den Modena'ya daha iyi koşullarda yaşayabilmek adına ailelerinden bağımsız olarak göç etmeleridir⁸. Ayrıca hem Napoli'de ağır şartlar altında hem de göç ettirildikleri Modena'da hane emeğine daha çok katkı sunmak ve meslek öğrenmek adına çalıştırılmaları öne çıkan diğer önemli temayı oluşturmaktadır. Göç literatüründe ailelerinin yanında göç eden ve göç sürecinde “görünmeyen” bireyler olarak değerlendirilen çocuklar, film bağlamında göçün temel özneleri konumunda yer almaktadırlar. Çocuk işçiliği⁹ konusu ise literatüre uygun bir biçimde ve tarihsel gerçekliklerle de örtüşerek 2 boyutta ele alınmıştır. İlk olarak çocuklar savaşın ağır hasar verdiği Napoli'de hayatta kalabilmek adına yoğun emek isteyen pek çok farklı işte çalışırken, savaştan daha az etkilenen ve Napoli'ye göre daha iyi durumda olan Modena'da ise aileye yardım etmek amacıyla çalıştırılmaktadırlar.

Filmin ana karakteri olan Amerigo'nun aynı yaş grubundaki arkadaşlarıyla Napoli'den Modena'ya yaptıkları göç, savaş sonrası dönemi anlatması ve çocukların içerisinde yaşadıkları dezavantajlı durumu göstermesi açısından önemlidir. Napoli'deki çocuklar hem zor şartlar altında yaşamaya çalışmakta, hem de okula gidememektedirler. Bu bağlamda Amerigo'nun annesi de iyi bir hayat yaşayabilmesi ve çocuğunun Modena'ya gitmesi için onu trene kayıt yaptırır. Ancak o esnada halk arasında çocukların kuzeye götürülerek fırınlarda yakılacakları söylentisi yayılmaya başlar. Bu durum çocukların korkmasına ve Modena'ya gitmekten vazgeçmeyi düşünmelerine neden olur. Çocuklar arasında geçen bir diyalog göç etmekten ne denli korktuklarını göstermektedir.

Mauriçi (Amerigo'nun kız arkadaşı): *Babam beni Komünist treniyle gönderecek.*

Amerigo: *İyi de neden?*

Mauriçi: *Abilerim bir depoda çalışıyor ama ben işe yaramazım. Bir tabak makarnayı bile ısıtamıyorum.*

Amerigo: *Kimse bunları doğuştan bilmez ki!*

Mauriçi: *Komünistler ellerimi kesecek.*

Tomasi (Amerigo'nun erkek arkadaşı): *Yok canım sadece fırına atacaklar.*

Amerigo: *Mauriçi merak etme. Bu boyalı farelerden para kazanınca bizi komünist trenine bindirmeyecekler. (19:05)*

⁸ 1861-1796 yılları arasında İtalya'dan 26 milyondan fazla insanın göç ettiği bilinmektedir. Toplam göçün 5'te 2' si ise İtalya'nın güneydeki kentlerinden gerçekleşmiştir. Bunun başta gelen nedenlerinden biri ise güneydeki kentlerin kuzeydeki kentlere göre daha yoksul olmasıdır (Boca & Venturini, 2003).

⁹ Bu dönemde İtalya ve film özelinde değerlendirilen çocuk işçiliği, dünyanın farklı bölgelerinde de varlığını devam ettirmektedir. Örneğin; ABD'de II.Dünya Savaşı başladıktan sonra sanılanın aksine, işgücündeki genişlemede kadınların çalışma hayatına girmesinden çok erkek ve kız çocukların okulu bırakarak çalışmaya başlaması etkili olmuştur. Verilere bakıldığında 1940-1944 yılları arasında 15-18 yaş aralığındaki okul kayıtlarında %24 azalmanın yaşandığı ve 14-17 yaş aralığında çalışan çocuk sayısının %200'lük bir artışla 2 milyonun üzerine çıktığı görülmüştür (Aruga, 1988).

Şekil 5. Napoli’den Modena’ya göç eden çocuklar

Yukarıdaki görüntüden de anlaşılacağı gibi çocuklar aileleri yanında olmaksızın yalnızca parti yetkilileri nezaretinde trene bindirilmektedir. Halk arasında her ne kadar söylentiler çıksa da parti yetkilileri aileleri ikna etmeyi başarmış ve çocukların Modena’ya ulaşmalarını sağlamıştır. Diğer taraftan trenin üzerinde asılı olan posterler de anlamlıdır. “Hoşça kal anne güçlü ve mutlu döneceğiz”, “Napoli’nin çocukları Modena’nın annelerine minnettar”, “Çocuklarımıza sahip çıkan annelere minnettarız”, “Halklar arasında birlik” vb. ifadeler, güney ve kuzeydeki şehirlerin birbirleriyle dayanışma içerisinde olduklarını göstermektedir. Yine aynı şekilde tren Modena’ya ulaştığında ise oradaki koruyucu ailelerin çocukları “Hoş geldiniz güneyin çocukları” pankartıyla coşkulu bir biçimde karşıladıkları görülmektedir. “Kuzey ve güney kardeşler”, “Çocuklar sayesinde İtalya birleşti”, “Kuzey ve güney yok salt İtalya var” ifadelerinden oluşan afişler ise çocukların göçünün birleştirici bir unsur olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

Filmde öne çıkan diğer bir tema ise çocuk işçiliğidir. Film çerçevesinde çocuk işçiliği iki farklı düzlemde işlenmektedir. Bunlardan ilki savaşın getirdiği bir sonuç olarak Amerigo’nun ailesinin dağılması ve Napoli’deki¹⁰ pek çok çocuk gibi Amerigo’nun da çalışmak zorunda olmasıdır. Bu anlamda bakıldığında Amerigo ve diğer çocuklar ayakkabı boyacılığı, eskicilik ve pazarda satıcılık yapmakta ve farklı atölyelerde çalışmaktadırlar. Amerigo’nun annesi onun artık büyüdüğünü ve çalışmak durumunda olduğunu şu şekilde

¹⁰ İtalyan donanması için önemli kentlerden birisi olan Napoli, savaş sırasında büyük yıkıma uğramış, Hitler buranın yerle bir edilmesi emrini vermiştir. Savaş başlamadan önce yaklaşık bir milyon nüfusa sahip olan Napoli savaşın başlamasıyla birlikte kısa sürede harabeye dönmüş, erkeklerin çoğu toplama kamplarına gönderilmiş ve orada kalanlar ise şehrin altındaki mağaralarda yaşamak zorunda kalmışlardır (Prujjs, 2022).

ifade etmektedir. Bu ifade savaş dönemi İtalya'sında 8 yaşında bir çocuğun yetişkin görüldüğünün kanıtını da oluşturmaktadır.

Sokak satıcısı: *Delikanlı pizzanı al (Amerigo'yu göstererek).*

Amerigo: *Teşekkür ederim.*

Antonietta: *Sen de duydun değil mi? Kocaman oldun. 8 yaşındasın. (09:50)*

Şekil 6. Napoli'de atölyede çalışan çocuklar

Napoli'deki çocukların zor durumda olmaları, onların buldukları her şeyi paraya çevirmeye çalıştıklarını ve bu sayede hayatta kalma stratejileri geliştirebildiklerini göstermektedir. Amerigo ile arkadaşı Tomasi arasında geçen bir diyalog bu durumu açıklamaktadır. İki arkadaş oyun oynayıp, şakalaşırlarken bir anda hayatta kalma ve çalışmak zorunda olma duygusu tetiklenmektedir.

Amerigo: *Tomasi, o fare sence ne?*

Tomasi: *Sadece bir fare, hem de iğrenç!*

Amerigo: *Hayır. O bir para kaynağı. (18:30)*

Filmde çocukların çalıştırılmasına ilişkin ortaya konulan diğer bir bakışa göre ise çocuklar, eğitimlerine devam etmenin yanında ailelerine ev içi işlerde yardımcı olmak durumundadır. Bu bakış tarihsel gerçeklerle de uyumludur. Çocukların çalışmasına ilişkin tartışmalarda onların ailenin bir üyesi oldukları bu nedenle de aile bütçesine katkı sunmak için çalışması gerektiği önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede Napoli'den Modena'ya göç eden çocuklar bu ikinci bakış açısıyla karşılaşmışlardır. Modena'daki çocuklar hem okula gitmekte; hem ailelerine yardım etmekte hem de sanat, spor gibi faaliyetlerle ilgilenmektedirler. Bu durum İtalya'nın savaş sonrası döneminde Kuzey ve Güney bölgeler

arasındaki uçurumu ve çocukluğa bakış açısındaki farklılıkları açıklamaktadır. Örneğin; Amerigo'ya koruyucu ailelik yapan Derna, abisi Alcide ile Amerigo'yu tanıştırdığı sahnede Alcide şöyle demektedir: *Hadi, yürüyün, sallanmayın. Herkes işinin başına. Pazar günleri bu evde herkes bir işin ucundan tutar. Pazarları herkes çalışır* (43:25). Buradan da anlaşılacağı gibi Modena'da çocuklar ev işlerinde hane emeğine katkı sunmak için çalıştırılmaktadır.

Şekil 7. Amerigo, Modena'da kümeden yumurta topluyor

SONUÇ

Çocuk ve çocukluk günümüz dünyasında aileler ve toplum için önemli olsa da tarihsel süreçte bu durum farklılıklar içermektedir. İçerisinde yaşanılan toplum ve o topluma ait kültürel formlar bireyin davranışlarını belirleme noktasında kritik bir role sahiptir. Her toplum, başta aile olmak üzere farklı kurumlar aracılığıyla bireyin şekillenme sürecine katkı sunmaktadır. Doğumla birlikte aile içerisinde başlayan bu süreç zamanla toplumdaki diğer unsurlarla etkileşime girdikçe genişlemektedir. Bu açıdan bakıldığında çocuğun bireyselleşme sürecinde ailenin ve toplumun kritik rolü zamanın ruhuna uygun olarak farklılıklar gösterebilmektedir.

Çocuk, tarihin önemli bir bölümünde yetişkinlerin minyatürü ve onların gözetiminde olması gereken bir varlık olarak kabul görmüştür. Toplumlar ve inançlar çocukluk algısının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin; ilk günah öğretisi Ortaçağ boyunca Avrupa’da çocukluk fikrinin dar bir çerçeveye sıkışıp kalmasında etkili olmuştur. Aydınlanma Dönemiyle birlikte düşünce ve sanatta yaşanan değişimler ile bilimsel keşifler toplumların çevresini değiştirdiği gibi çocuğa karşı bakışı da değiştirmiştir. Diğer bir ifadeyle toplumun zamanla bu türden gelişmelere bağlı olarak esnekleşmesi, yani genel anlamda çocukluğun yetişkinlerden ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiği ve çocukların daha özel ve hassas bir gruba oluşturuyor olduğu fikrinin oluşmaya başlaması kategorik olarak çocukluk fikrinin doğmasına da zemin hazırlamıştır. Aydınlanma sürecinin ortaya çıkardığı yeni dinamizm, çocuğun yetişkinlerden farklı olduğu düşüncesini yerleştirmeye başlamıştır. Bu durum kuşkusuz ki toplumun her kesimine aynı anda yansımamış, çocukluğun ayrı bir düzlemde değerlendirilmesi gerektiği fikri ilk olarak elitler tarafından benimsenmiştir. 20 yüzyıla gelindiğinde ise, kısa zaman içerisinde iki dünya savaşı, çocukluk özelinde gelişen iyimser bakışın ötelenmesine neden olmuştur. Savaşın ortaya çıkarmış olduğu yıkım, başta çocuklar olmak üzere toplumdaki en hassas grupları etkilemiştir. Bu bağlamda, çalışma kapsamında incelenen *Çocukların Treni* filmi, 1946 yılında savaş sonrası İtalya’daki çocukların durumunu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Filmin romandan uyarlanması tarihsel gerçekliklere de duyarlı kalınması açısından önem arz etmektedir. Çocuk göçü, çocuk işçiliği ve gündelik hayat içerisinde çocuğun konumu filmin temel konularını oluşturmaktadır. Savaş sonrası dönemde İtalya özelinde yaşanan bu durum pek çok Avrupa ülkesinde de yaşanmıştır.

Çocukların Treni filmi bağlamında gündelik hayatta aile ve toplum içerisinde çocuğa bakış, giyim, gıda, çocukların göç etmesi ve çocuk emeği ortaya çıkan temalar arasındadır. Filmin romandan uyarlanması ve tarihi gerçekliklerle pek çok bakımdan örtüşmesi, filmde hareketle oluşturulan temalar ile teorik tartışmaların da uyumlu olmasını sağlamaktadır.

Film, çocukluğa ilişkin durumu Napoli ve Modena kentleri örneğinde ele almaktadır. Bu anlamda bakıldığında da iki farklı çocukluk algısının olduğu film üzerinden okunabilmektedir. Savaşın izlerinin yoğun bir biçimde hissedildiği Napoli’de çocuklar zor şartlar altında hayatta kalmaya çalışırken; Modena’da çocuklar, çocukluğa özgü bir biçimde yaşamlarını sürdürmektedir. Napoli’de aile ve toplum içerisinde çocuklar tıpkı bir

yetişkin gibi değerlendirilmektedir. Çocuklara karşı gelişen bu bakış, toplumsal şartlarla yakından ilgilidir. Bu nedenle de çocukların çalışması, onlara özgü kıyafetlerin olmaması, gıdaya erişimlerinin kısıtlı olması ve sevgi ihtiyaçlarının görmezden gelinmesi normalleşen bir durumdur. Napoli’de çocukların erişemediği ve özlem duyduğu bu şeyler Modena’ya gittiklerinde erişilebilir bir hal almaktadır. Modena’nın içerisinde bulunduğu şartlar, çocukluğa bakışın da farklılaşmasını sağlamıştır. Modena’da çocuklara bir yetişkin gibi değil bir çocuk gibi davranılmakta, buradaki çocuklar yiyecek kıtlığı çekmemekte, temiz ve çeşitli kıyafetlere rahatlıkla erişebilmektedirler. Bu açıdan da Napoli’li çocukların Modena’da kaldıkları süre boyunca gündelik hayat içerisindeki konumları ekonomik değerden çok duygusal değer doğru bir çizgi izlemektedir.

Filmin çarpıcı temalarından bir diğeri ise çocukluğun göç ve emek bağlamında değerlendirilmesidir. Göç ve çocuk emeği tartışmalarında genel anlamda çocuklar ailelerine bağımlı ve pasif olarak görülmektedir. Çocuklar aileleriyle birlikte göç etmekte ve burada tercih şansları olmamaktadır. Yine çocukların hane içerisinde emekleri görmezden gelinmekte, yaptıkları iş ile aldıkları ücret ve toplum nezdinde gördükleri değer örtüşmemektedir. Filmde ise bu tema bağlamında Napoli ve Modena iki farklı örneği teşkil etmektedir. Napoli’de çocukların çalışmak zorundadır. Diğer bir ifadeyle çocukların çalışmaması açlığın nedenleri arasındadır. Bu açıdan da Napoli’li çocuklar pazarda, ev içi işlerde, atölyelerde yoğun bir biçimde çalışmaktadır. Modena’da ise çocuklar daha sınırlı bir alanda, hane iş gücüne katkı için çalışmakta ve ücretli işlerde çalışmamaktadır. Bu durum ise Modena’daki çocukların boş zamanlarının oluşmasını sağlamakta ve bu boş zaman eğitim, oyun gibi faaliyetlerle doldurulmaktadır. Napoli’deki çocukların da Modena’daki çocuklar ile aynı imkânlarla sahip olabilmesi adına gerçekleştirilen tren yolculuğu, çocukların ailelerini geride bırakarak yaptıkları zorunlu göçtür. Filmin temel iskeletini oluşturan bu hikâyeye, savaş sonrası dönemde İtalya’da uygulanan bir projeden esinlenilerek oluşturulmuştur. Bu anlamda da çocuklar, daha iyi şartlara sahip olan ailelerin yanına gönderilmekte ve koruyucu ailelerinin yanında yeni deneyimler edinerek Napoli’ye geriye dönmektedir. Proje sayesinde savaşın çocuklar üzerinde yaratmış olduğu tahribat bir nebze de olsa azaltılmaya çalışılmıştır.

Savaş döneminde çocukluğa karşı bakışta oluşan olumsuz hava savaş sonrası dönemde uluslararası kuruluşların ortaya çıkmasıyla birlikte dağılmaya başlamıştır. Savaşın çocuklar ve dolayısıyla gelecek nesiller üzerindeki yıkıcı etkisi uluslar tarafından dikkate alınmıştır. Bu süreçte UNICEF başta olmak üzere pek çok ulus ötesi kuruluş ve sivil toplum örgütü çocuk hakları, çocuk işçiliği, çocuğa karşı şiddet ve istismar gibi temel konularda hukuksal ve toplumsal düzenlemelerin şekillenmesine katkı sunmaya başlamıştır. Bu çalışmalar çok değerli olsa da günümüzde hali hazırda dünyanın farklı bölgelerinde devam eden çatışmalar ve savaşlar, çocuklar üzerinde yıkıcı etki bırakmaya devam etmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Abdullah, A, Huynh, I, Emery, C. R, & Jordan, L. P. (2022). Social norms and family child labor: A systematic literature review, *International journal of environmental research and public health*, 19(7), 4082. <https://doi.org/10.3390/ijerph19074082>
- Aries, P. (1862). *Centuries of childhood*, Vintage Books.
- Aruga, N. (1988). "An' finish school": Child labor during World War II. *Labor History*, 29(4), 498–530. <https://doi.org/10.1080/00236568800890331>
- Bessell, S. (2017). The role of intergenerational relationships in children's experiences of community, *Children & Society*, Volume: 31, pp. 263–275, doi:10.1111/chso.12197
- Boca, D. D, Venturini, A. (2003). Italian migration, *IZA Discussion Paper*, No. 938, <https://docs.iza.org/dp938.pdf>
- Boehnke, K, Hadjar, A, & Baier, D. (2007). Parent-child value similarity: The role of zeitgeist, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 69, No. 3, pp.778-792, <https://www.jstor.org/stable/4622480>
- Bolotta, G, & Devine, D. (2022). Contested futures: The 'humanitarian value' of childhood in rural Sierra Leone, *Current Sociology Monograph*, Vol. 70(4), pp. 557–577. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0011392120985867>
- Boucher, E. (2014). Empire's children: Child emigration, welfare, and the decline of the British World 1869–1967, Cambridge University Press.
- Corsaro, W. A. (1992). Interpretive reproduction in children's peer cultures, *Social Psychology Quarterly*, Vol: 55, No. 2, pp. 160-177, <https://www.jstor.org/stable/2786944>
- Daniele, V, & Ghezzi, R (2017). The impact of World War II on nutrition and children's health in Italy, *Investigaciones de Historia Económica - Economic History Research*, 1-13, <https://doi.org/10.1016/j.ihe.2017.09.002>
- Denzin, N. K. (1975). Play, games and interaction: The contexts of childhood socialization, *The Sociological Quarterly*, Vol:16, No: 4, pp.458-478, <https://www.jstor.org/stable/4105940>
- Eraslan, L. (2019). Çocukluk sosyolojisine giriş, *Çocuk ve Medeniyet*, 1, 81-103, https://dergipark.org.tr/tr/pub/cm/issue/57213/807895#article_cite
- Erdemir, H. & Erdemir, H. (2012). Antikçağ'da çocuk olmak: Ölmek ya da ölmemek, *Uluslararası Kadına ve Çocuğa Karşı Şiddet Sempozyumu*, MÇD Yayınları, 27-28 Nisan, Ankara. 643-659.
- Erkut, Z, Balcı, S, & Yıldız, S. (2017). Tarihsel süreç içinde çocuk, *Çocuk ve Medeniyet*, 1,17-28, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cm/issue/57208/807856>
- Fijal, M. M. (2022).Treni della felicità, *Politeja*, 1(76), 47-61, Doi: 10.12797/Politeja.19.2022.76.03
- Furstenberg, F. F. (1985). Sociological ventures in child development, *Child Development*, Vol. 56, No. 2, pp. 281-288, <https://www.jstor.org/stable/1129719>
- ILO (2011). Migration and child labour, <https://www.ilo.org/publications/migration-and-child-labour-essentials>
- ILO (2021). Child Labour: Global estimates 2020, trends and the road forward, <https://www.ilo.org/topics/child-labour/child-labour-statistics-and-research>.

- James, A. & James, A. L. (2001). Childhood: Toward a theory of continuity and change, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol: 575, pp. 25-37, <https://www.jstor.org/stable/1049178>
- Kagan, J. (1977). The child in the family, *Daedalus*, Vol. 106, No. 2, pp. 33-56, <https://www.jstor.org/stable/20024475>
- Karasubaşı, İ. (2015). II. Dünya Savaşı çocukları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55, 1, 441-450.
- Keser, U. (2009). Arşiv belgeleri ışığında ikinci dünya savaşı sürecinde Türkiye’de mülteciler ve esirler sorunu, *ÇTTAD*, VIII/18-19, 185-208.
- King, M. (2007). The sociology of childhood as scientific communication observations from a social systems perspective, *Childhood*, Vol: 14(2), pp. 193-213, <https://doi.org/10.1177/0907568207078>
- King, M. L. (2007a). Concepts of childhood: What we know and where we might go, *Renaissance Quarterly*, Vol: 60, No: 2, pp. 371-407, <https://www.jstor.org/stable/10.1353/ren.2007.0147>
- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*, Sage publications
- Kuckartz, U. & Radiker, S. (2023). *Qualitative content analysis: Methods, practice and software*, Sage Publications
- Kümbetoğlu, S. (2015). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*, Bağlam yayıncılık.
- Liu, J (2022). Childhood in urban China: A three-generation portrait, *Current Sociology Monograph*, Vol: 70(4), pp. 598–617, DOI: 10.1177/0011392120985861.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal araştırma yöntemleri 2*, S. Özge (Çev.), Yayınodası Yay.
- Onur, B. (2005). Çocukluğun dünü ve bugünü, *Kebikeç*, 19, 99-112.
- Parsons, T. (1956). Family structure and the socialization of the child, T. Parsons, R. F. Bales (Eds.), *Family: Socialization and Interaction Process* içinde (pp.35-133), Routledge Press, <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9781315824307>
- Prujns, N. (2022). Children of Naples, 10 Mart 2025 tarihinde <https://www.dolcevia.com/en/articles/children-of-naples> adresinden erişildi.
- Qvortrup, J. (1987). Introduction, *International Journal of Sociology*, 17: 3, pp. 3-37, Doi: 10.1080/15579336.1987.11769932
- Shields, L. & Bryan, B. (2002). The effect of war on children: the children of Europe after World War II, , *International Nursing Review*, 49, 87–98, doi: 10.1046/j.1466-7657.2002.00110.x
- Spagnuolo, E.A. (2025). I treni della felicità: riconoscere, capire e diffondere il valore della memoria storica, *Clionet*, 1-7, Doi: 10.30682/clionet2509f
- Şirin, M. R. (2019). Değişen çocuk ve çocukluk, *Çocuk ve Medeniyet*, 1, 5-39, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cm/issue/57213/807892>
- UNICEF (2024). ‘Not the new normal’ – 2024 'one of the worst years in UNICEF’s history' for children in conflict, https://www.unicef.org/press-releases/not-new-normal-2024-one-worst-years-unicefs-history-children-conflict#_ftn4
- Venken, M. & Röger, M. (2015). Growing up in the shadow of the Second World War: European perspectives. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 22(2), 199–220. <https://doi.org/10.1080/13507486.2015.1008410>
- Whitbeck, L.B. & Gecas, V. (1988). Value attributions and value transmission between parents and children, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 50, No. 3, pp. 829-840, <https://www.jstor.org/stable/352651>
- Yabiku, S. T, Axinn, W. G. & Thornton, A. (1999). Family integration and children's self-esteem, *American Journal of Sociology*, Vol. 104, No. 5, 1494-1524. <https://doi.org/10.1086/210180>
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık.

Vergi Uyumunda Yeni Bir Perspektif: Davranışsal Maliye Temelli “Vergi Pazarlaması”

Uğur Çiçek^{1, 2}

ÖZET

Bu çalışma, gönüllü vergi uyumunu güçlendirmeye yönelik davranışsal maliye temelli sosyal pazarlama stratejilerini inceleyerek “vergi pazarlaması” kavramına teorik ve pratik bir çerçeve sunmaktadır. Çalışmada, vergi eğitimi, ödül ve cezalar, teşhir politikaları, dijital vergi uygulamaları, kamu spotları ve vergi indirimleri gibi pazarlama araçları davranışsal maliye perspektifiyle ele alınmakta ve gönüllü vergi uyumunu artırmada bu bileşenlerin etkisi ortaya konmaktadır. Literatür taraması sonuçlarına göre; sosyal pazarlama stratejilerinin vatandaşlık bilincini ve güven duygusunu güçlendirdiğini, dijitalleşme ve görsel iletişim destekli uygulamaların ise vergi ahlakını pekiştirmektedir. Ayrıca çalışma “vergi pazarlaması” kavramı ile davranışsal maliye perspektifine farklı bir yaklaşım sunarak katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Vergi Pazarlaması, Vergi Uyum, Sosyal Pazarlama, Davranışsal Maliye.

A New Perspective on Tax Compliance: “Tax Marketing” Based on Behavioral Finance

ABSTRACT

This study provides a theoretical and practical framework for the concept of ‘tax marketing’ by examining behavioural finance-based social marketing strategies to enhance voluntary tax compliance. The study examines marketing tools such as tax education, rewards and penalties, exposure policies, digital tax applications, public service announcements and tax deductions from a behavioural finance perspective and reveals the impact of these components in increasing voluntary tax compliance. According to the results of the literature review, social marketing strategies strengthen citizenship awareness and sense of trust, while digitalization and visual communication-supported applications reinforce tax morale. In addition, the study aims to contribute to the behavioural finance perspective by presenting a different approach with the concept of ‘tax marketing’.

Keywords: Tax Marketing, Tax Compliance, Social Marketing, Behavioral Finance.

¹ İletişim Yazarı: ugurcicek@mehmetakif.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, ORCID: 0000-0003-1357-2561

(Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2025 / Yayın Tarihi: 30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1733739](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1733739)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Vergi, yalnızca bir gelir kaynağı değil, aynı zamanda devlet ile birey arasındaki sosyal sözleşmenin temel taşlarından birisidir. Klasik maliye teorileri uzun yıllar boyunca vergi ödeme davranışlarını rasyonel aktör modeline dayandırmış; bireylerin vergi ödemeye yönelik kararlarının risk, ceza oranı ve yakalanma olasılığı ekseninde şekillendiğini öne sürmüştür (Allingham ve Sandmo, 1972). Ancak son yıllarda gelişen davranışsal maliye literatürü, vergi uyumunun yalnızca ekonomik rasyonalite ile değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyolojik faktörlerle açıklandığını ortaya koymuştur (Kirchler, 2007; Frey ve Torgler, 2007).

Davranışsal maliye; bireylerin karar alma süreçlerinde adalet algısı, sosyal normlar, güven ilişkisi, ahlaki motivasyonlar gibi unsurların kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır (Alm ve Torgler, 2011). Özellikle vergi ahlakı (tax morale) kavramı, gönüllü vergi uyumunun anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir (Braithwaite, 2017). Kirchler (2007), bireylerin vergiye uyum davranışının yalnızca fayda-maliyet analizine dayanmadığını; sosyal bağlamda aidiyet, devletle kurulan güven ilişkisi ve kamu yararına katkı gibi soyut faktörlerin de güçlü belirleyiciler olduğunu savunmaktadır.

Vergi pazarlaması kavramı, klasik vergi idaresi yöntemlerinin ötesine geçerek, bireylerin vergiye yönelik algısını dönüştürmek için kullanılan stratejik araçlar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal pazarlama ilkeleri; kamu spotları, dijital içerikler, ödül-ceza dengeleri, teşhir politikaları gibi araçlarla bireylerin davranışlarını değiştirmeyi hedeflemektedir. Bu uygulamalar, yalnızca bilgi vermekle kalmamakta; aynı zamanda bireylerin vergiyi bir vatandaşlık görevi olarak içselleştirmesini sağlayacak davranışsal tetikleyiciler sunmaktadırlar (Hallsworth, List, Metcalfe ve Vlaev, 2017).

Literatür, vergi eğitimi gibi uygulamaların erken yaşlardan itibaren bireylerin vergi algısını olumlu yönde şekillendirdiğini, ödül ve teşhir sistemlerinin sosyal onay ve utanç mekanizmalarını harekete geçirerek vergi uyumunu artırdığını, internet vergi dairelerinin ise dijitalleşme yoluyla hem şeffaflığı artırdığını hem de işlem maliyetlerini düşürdüğünü ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, vergi eğitimi, ödül ve cezalar, teşhir politikaları, dijital vergi uygulamaları, kamu spotları ve vergi indirimleri gibi pazarlama araçlarını davranışsal maliye perspektifiyle ele almakta ve gönüllü vergi uyumunu artırmada bu bileşenlerin etkisini ortaya koymaktadır.

Vergi pazarlaması kavramı ilk kez Extremadura Üniversitesi (İspanya) Yönetim ve Sosyoloji Bölümü'nde savunulan “Brezilya’da sosyal pazarlama ve vergi eğitime bir katkı: çoklu vaka analizleri (Una contribución al marketing social ya la educación fiscal en Brasil: análisis a través de casos múltiples)” başlıklı bir doktora tezinde kullanılmıştır. Bu çalışmada topluma yönelik vergi eğitimleriyle sosyal pazarlama tekniklerinin uygulanmasının söz konusu olabileceği ve hedef kitlenin ihtiyaçları, istekleri ve engelleri hakkında izleme, değerlendirme ve bilgi edinme gibi çeşitli aşamalardan oluşan bir

pazarlama planına göre uygulanabileceği savunulmaktadır. Vergi eğitiminin vergi uyumunu artırması üzerindeki pozitif etkisinden dolayı bu uygulama “vergi pazarlaması” olarak tanımlanmakta ve diğer ülkelerde benzer nitelikteki stratejiler üzerinde uygulanabileceği ve her birinin ayırt edici özelliklerine uyarlanabileceği belirtilmektedir (Santos, 2009). Ancak bu çalışmada, verginin pazarlanması ile ilgili sadece vergi eğitimi üzerinde durulmaktadır.

Literatürde “Vergi Pazarlaması” kavramının kullanıldığı başka bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu terim genellikle “sosyal pazarlama” çerçevesi içinde vergisel davranışların değiştirilmesi için kullanılan stratejileri tanımlamak için ikincil bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın “vergi pazarlaması” kavramına açıklık getirmekle birlikte sadece eğitimin değil; diğer unsurların da nasıl pazarlama stratejisi olarak uygulanabileceğini göstermesi, özgünlüğüne katkı sağlamaktadır. Ayrıca çalışmanın hipotezleri, farklı ülke uygulamaları ve daha önce vergi uyumu üzerine yapılan çalışmaların sonuçları ile desteklenmektedir. Bu bağlamda “vergi pazarlaması” kavramı ve “vergi pazarlanabilir mi?” sorusunun cevabı, çalışmada, davranışsal maliye literatürüne farklı bir yaklaşım kazandırmayı amaçlamaktadır.

Vergi pazarlaması, vergi ödeme davranışlarının sosyal pazarlama ilkeleri ve davranışsal maliye temelli stratejiler aracılığıyla dönüştürülmesini ifade eden bir çerçeve olarak önerilmektedir. Kavram doğrudan yaygın olmamakla birlikte, OECD (2021) gibi kurumların yayımladığı stratejik iletişim raporlarında, vergi idarelerinin kamuoyunu yönlendirme ve bilgilendirme süreçlerinde sosyal pazarlama tekniklerine başvurduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla vergi pazarlaması, sosyal pazarlama literatürünün vergi davranışlarına uygulanması yoluyla geliştirilmiş yeni bir kavramsal öneri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak vergi pazarlaması, doğrudan ekonomik bir işlem olan “vergi ödeme” yi toplumsal değer üretimine bağlayan bir iletişim stratejisi olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, klasik vergi idaresi anlayışının ötesine geçerek, birey-devlet ilişkisini güven, şeffaflık ve sosyal sorumluluk temelinde yeniden kurmaya yönelik davranışsal bir araç seti sunmaktadır. Böylece vergi pazarlaması, teorik düzeyde sosyal pazarlama, davranışsal iktisat ve kamusal norm inşası literatürüyle temellendirilebilecek, özgün ve geliştirilebilir bir kamu politikası yaklaşımı olarak değerlendirilebilir.

2. PAZARLAMA KAVRAMI VE VERGİ DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ROLÜ

Pazarlama; ürün, hizmet veya fikirlerin hedef kitleye benimsetilmesini amaçlayan planlı bir süreçtir ve yalnızca ürün veya hizmetin satışı ile sınırlı olmayan; aynı zamanda değer üretimi, iletişim ve davranışsal yönlendirme süreçlerini kapsayan stratejik bir yaklaşımdır. Modern pazarlama anlayışı, tüketicuyu yalnızca bir hedef değil, aynı zamanda katılımcı bir ortak olarak görmektedir. Bu yaklaşımda; deneyim temelli iletişim, duygusal bağ kurma, kişiselleştirme ve etkileşimli içerik üretimi ön plandadır. Bir markanın yalnızca ürün kalitesini değil; onun temsil ettiği sosyal ve kültürel değerleri de pazarlaması beklenmektedir (Kotler ve Armstrong, 2018). Sosyal pazarlama, ticari kazanç yerine

toplumsal faydayı maksimize etmeyi hedeflemektedir. İlk kez Philip Kotler ve Gerald Zaltman (1971) tarafından tanımlanan bu alan, bireylerin sağlık, çevre, eğitim ve vergi gibi kamu yararına yönelik davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan planlı faaliyetler bütünüdür. Andreasen (1995), sosyal pazarlamayı “Sosyal pazarlama, hedef kitleyi davranışsal değişikliğe ikna etmek amacıyla ürün, fiyat, yer ve tutundurma unsurlarını içeren stratejik bir planlama sürecidir” şeklinde tanımlamaktadır. Sosyal pazarlama kampanyalarının başarısı, davranış değişikliğine ulaşma derecesiyle ölçülmektedir. Vergi ödeme davranışının da bir vatandaşlık davranışı olarak kabul edilebileceği düşünülürse, bu alandaki sosyal pazarlama uygulamaları yüksek önem taşımaktadır.

Özellikle kamu hizmetlerine ilişkin farkındalığın artırılması ve vatandaşlık bilincinin güçlendirilmesinde sosyal pazarlama büyük rol oynamaktadır. Vergi ödeme davranışı da yalnızca mali bir yükümlülük değil; sosyal bir sorumluluk ve vatandaşlık bilinci çerçevesinde değerlendirilmektedir. Torgler (2007), vergi ödeme davranışının ekonomik değil, aynı zamanda psikolojik ve kültürel faktörlerle şekillendiğini, sosyal normlara dayalı kamu kampanyalarının vergi uyumunu güçlendirdiğini ortaya koymuştur. İngiltere’de Behavioural Insights Team tarafından vergi uygulamaları yeniden tasarlanmış; “Çoğu kişi vergisini zamanında ödüyor” mesajı içeren kamu spotlarının vergi gelirlerinde doğrudan %5-8 oranında artış sağladığı görülmüştür (Hallsworth vd., 2017). Avustralya, "Tax. It's our thing" adlı kampanyada gençlere kamu hizmetlerinin vergilerle sağlandığı anlatılması ve vergi ödemeyi bir "toplumsal sorumluluk" olarak konumlandırılması ile vergi gelirlerinin artırılmasını sağlamıştır (ATO, 2017). Bu bulgular, sosyal pazarlamanın bireylerin toplumsal normlara uyum gösterme eğilimini harekete geçirdiğini doğrulamaktadır.

Ayrıca, sosyal pazarlama stratejileri vergi bilinci ve gönüllü uyum açısından sadece kısa vadeli kampanyalar değil, eğitim, dijital iletişim ve devlet-mükellef ilişkisini güçlendiren uzun vadeli programlarla desteklenmelidir. OECD (2021), stratejik kamu iletişiminin ve görsel-işitsel kamu spotlarının mükellef-devlet ilişkisinde güven inşa edici etkisinin altını çizmektedir.

Sosyal pazarlama ile vergi pazarlaması kavramlarının entegrasyonu; verginin yalnızca mali değil aynı zamanda sosyal bir davranış olarak ele alınmasını mümkün kılmakta, klasik vergi uyum modellerinin ötesine geçilerek daha sürdürülebilir ve gönüllü bir vergi kültürünün inşa edilmesini amaçlamaktadır. Bu entegrasyon, sadece iletişim tekniklerine değil, aynı zamanda birey-toplum-devlet ilişkilerini davranışsal olarak yeniden tanımlayan bir kamusal değer üretim sürecine işaret etmektedir.

Vergi ödeme davranışı, birey açısından görünmeyen faydalarla ilişkilendirilen bir ekonomik maliyet olarak algılanır. Bu nedenle, klasik bilgi verme yöntemleri (kanunların izahı, cezai hatırlatma vb.) çoğu zaman etkisiz kalmaktadır. Burada devreye sosyal pazarlama girmektedir: Vergiyle sağlanan hizmetlerin görünür hale getirilmesi, vergi ödeyen bireyin "kahramanlaştırılması", toplumsal normlara dayalı mesajlar gibi uygulamalar bireyin davranışsal değişimini tetikleyebilmektedir.

Sonuç olarak, pazarlama sadece tüketici davranışlarını değil; bireylerin toplumsal yükümlülükleri algılama biçimlerini de şekillendiren güçlü bir araçtır. Sosyal pazarlama, bu anlamda kamu politikalarının uygulanmasında davranışsal uyum ve gönüllü katılımın sağlanması için stratejik bir değer sunmakta, vergi gibi kritik kamu finansmanı alanlarında bireyin rolünü yeniden tanımlamaktadır.

3. VERGİ PAZARLAMASI

Vergi, geleneksel olarak vatandaşlar tarafından üzerlerinde bir yük olarak algılanabilmektedir. Ancak devletin sunduğu hizmetlerin en önemli finansman kaynağı olmakla birlikte, dolaylı olarak toplumsal refahın da önemli bir unsurudur. Bireylerin bu ilişkiyi anlaması için iletişim stratejilerinin devreye girmesi gerekmektedir. İngiltere, Avusturya, Almanya ve Hollanda gibi birçok gelişmiş ülkede vergi bilinci kampanyalarıyla gönüllü uyum oranları artırıldığı görülmektedir (OECD, 2013). Verginin pazarlanması, yalnızca bir kampanya değil; bir algı yönetimi, değer aktarımı ve vatandaşlık bilinci inşasıdır.

Vergi pazarlaması, geleneksel anlamda bir ürünün pazarlanmasından ziyade, bireylerin vergiye ilişkin algı, tutum ve davranışlarını kamu yararına dönüştürmeyi hedefleyen bir davranışsal müdahale stratejisi olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle vergi pazarlaması, kökenini sosyal pazarlama literatüründen almakta; fakat uygulama alanı olarak vergi uyumu, vergi ahlakı ve vatandaşlık sorumluluğu gibi daha özgün bir çerçevede konumlanmaktadır.

Davranışsal iktisat çerçevesinde vergi pazarlaması, bireylerin rasyonel hesaplamaların ötesinde psikolojik, sosyal ve bilişsel faktörlerle şekillenen karar alma süreçlerine hitap etmektedir. Özellikle nudge (dürtme) teorisi (Thaler & Sunstein, 2009) sosyal norm mesajlarının vergi uyumunu teşvik eden etkisini açıklarken; zihinsel muhasebe yaklaşımı (Thaler, 1999), verginin bireyin zihninde bir katkı olarak yeniden kodlanmasını mümkün kılar. Ayrıca koşullu işbirliği modeli (Frey & Torgler, 2007) ve sosyal kimlik teorisi (Cialdini & Goldstein, 2004), bireyin vergiye gönüllü uyumunun, kendisini ait hissettiği grupların davranışlarına bağlı olarak arttığını göstermektedir. Bu yaklaşımlar, verginin pazarlanabilirliğini değil; vergiye ilişkin algının sosyal pazarlama stratejileriyle dönüştürülebilirliğini vurgulamaktadır.

Tablo1. Pazarlama Karması Vergi Uygulama Örneği

Ürün (Product)	Kamu hizmetleri (eğitim, sağlık, altyapı, vb.)
Fiyat (Price)	Vergi oranı (mali yük); indirim, taksit gibi teşvikler
Dağıtım (Place)	Dijital vergi daireleri, mobil uygulamalar
Tutundurma (Promotion)	Kamu spotları, billboardlar, sosyal medya kampanyaları

Kaynak: Pazarlama karması(4P) dikkate alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Vergi ödeme davranışının gönüllülük temelinde güçlendirilmesi için vergi sisteminin tüm bileşenlerinin pazarlama stratejilerine entegre edilmesi gerekmektedir. Vergi

uygulamalarının pazarlama unsuruyla nasıl entegre edilebileceği gösteren Tablo 1, pazarlama karmasının klasik 4P modeli (ürün, fiyat, yer, tutundurma) temel alınarak hazırlanmıştır. Bu model Kotler ve Armstrong (2018) ile Andreasen (1995) gibi sosyal pazarlama kuramcılarının tanımlarından yola çıkılarak kamu sektörü özelinde yeniden uyarlanmıştır. Özellikle Kotler ve Zaltman (1971)'in kamu yararına yönelik davranışsal değişikliklerin teşvikinde sosyal pazarlamanın kullanılabileceğine ilişkin çalışmaları, vergi ödeme davranışıyla pazarlama arasındaki teorik bağın kurulmasında temel referans olmuştur.

Tablo 1, kamu hizmetlerinin gönüllü vergi uyumu çerçevesinde nasıl pazarlanabileceğine dair teorik bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda “ürün” başlığı altında devletin sunduğu eğitim, sağlık, altyapı gibi kamu hizmetleri konumlandırılmıştır. “Fiyat” başlığında, geleneksel pazarlama anlayışındaki parasal değer yerine vergi oranı ve bunun bireyde oluşturduğu algısal maliyet (mali yük) değerlendirilmiştir. Burada fiyat kavramı, yalnızca vergi oranı değil; bireyin algıladığı mali yük, ödeme gücü ve hizmet karşılığı beklentisi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu nedenle kavram klasik anlamda değil, davranışsal maliye perspektifiyle genişletilerek kullanılmıştır. “Dağıtım” kavramı, dijital vergi daireleri ve mobil uygulamalar aracılığıyla mükellef-devlet ilişkisinde temas noktalarını göstermektedir. “Tutundurma” ise kamu spotları, sosyal medya kampanyaları gibi iletişim faaliyetlerini kapsamaktadır.

Uygulanabilecek politikalar da şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Vergiyle hizmet arasındaki bağ görselleştirilmeli: “Verginizle bu okul yapıldı” gibi mesajlar kullanılarak, verginin doğrudan kamu hizmetine dönüştüğünün açıkça gösterilmesi, vatandaşın vergisini “gider” değil, “katkı” olarak görmesini sağlayabilir. Bu yaklaşım, Frey ve Torgler'in (2007) “koşullu iş birliği” modelinde vurguladığı gibi, adil karşılık algısını güçlendirerek vergi ahlakını destekler.
- Hedef kitleye göre farklılaştırılmış içerik: Farklı sosyal grupların (gençler, emekliler, girişimciler vb.) değer önceliklerine göre duygusal ve kişiselleştirilmiş mesajlar tasarlanmalı; bu, sosyal pazarlamada segmentasyon ve hedefleme ilkeleriyle uyumludur (Gordon, 2011).
- Kampanya sürekliliği sağlanmalı: Sürekliliği olmayan kampanyalar geçici farkındalık sağlar. Andreasen (1995), davranış değişikliği yaratmak için tekrar eden ve zaman içinde pekiştirilen mesajların gerekliliğini vurgular.
- Etkililik analizi yapılmalı: Sosyal pazarlama kampanyalarının performansı; katılım, farkındalık düzeyi, sosyal medya etkileşimi ve gönüllü uyum oranları gibi ölçümlerle değerlendirilmeli ve davranış değişikliği yaratmayan kampanyalar revize edilmelidir.

Şeklinde sıralanabilmektedir.

Bu çalışmada vergi pazarlaması kavramı bağlamında vergi gelirlerini artıracak unsurlar; vergi eğitimi, vergi oranları, internet vergi dairesi, kamu spotları, vergi ödül ve cezaları, vergi teşhiri ve vergi indirimleri olarak belirlenmiştir.

3.1. Vergi Eğitimi

Vergi eğitimi, bireylerin vergi sisteminin işleyişini, vergisel hak ve yükümlülüklerini, kamu hizmetleriyle vergi arasındaki bağlantı konusunda bilgi sahibi olmalarını ve bu yolla gönüllü uyum geliştirmelerini amaçlayan sistematik bir bilinçlendirme sürecidir (Torgler, 2007). Bu eğitim yalnızca bilgi aktarmayı değil; aynı zamanda kamu yararına katkı sunan davranış biçimlerinin içselleştirilmesini de hedeflemektedir. Dolayısıyla vergi eğitimi; hukuki, etik ve sosyolojik bileşenler taşıyan disiplinlerarası bir eğitim yaklaşımı olup, uzun vadeli vergi bilinci oluşturma temel taşlarından birisidir.

Vergi ödeme davranışı sadece ekonomik hesaplamalara değil, öğrenilmiş sosyal normlara da dayanmaktadır. Çocuklukta içselleştirilen vatandaşlık ve kamu yararı değerleri, vergiye uyumun temelini oluşturmaktadır (Braithwaite, 2017). Vergi eğitiminin erken yaşta verilmesi, bireyin vergiye yönelik algısını "cezadan kaçınmak" yerine "sorumluluk duygusu" temelinde şekillendirmektedir. “Vatandaşlık eğitimi” içinde verginin temsili, bireyin kamusal rolünü kavramasını sağlamaktadır. OECD (2013), vergi sistemlerinin şeffaf ve katılımcı biçimde öğretilmesinin, demokratik bilinç açısından da olumlu etkiler yarattığını belirtmektedir. Bireylerin vergiye yönelik tutumlarının erken yaşta şekillenmekte ve bu tutumların gönüllü uyumu doğrudan etkilediği görülmektedir (Torgler, 2007).

Japonya’da 1989’dan beri uygulanan ve Maliye Bakanlığı ile Eğitim Bakanlığı iş birliğinde yürütülen "Vergi Eğitimi Programı" çerçevesinde, öğrenciler vergiyle finanse edilen kamu hizmetlerini tanımakta, seminerler, oyunlar ve belediye ziyaretleriyle aktif öğrenme modeline dahil edilmekte ve okulda “vergiyle yapılan” simülasyon oyunlarında belediye bütçesi oluşturmaya deneyimlemektedirler. Böylece ilkokuldan itibaren verilen vergi eğitiminin bireylerin vergi ödeme bilincini geliştirdiği ve gönüllü uyum oranlarını artırdığı görülmektedir (Gonidakis, Asonitou, Kottara, Kavalieraki-Foka ve Gkotsina, 2023).

İsveç’te kurulan katılımcı vergi atölyeleri aracılığıyla, vergi eğitimi sadece okul müfredatında değil; belediyeler tarafından düzenlenen “topluluk forumları” ile her yaş grubuna ulaştırılmaktadır. Gençler vergi ödemeyen bireylerin neden olduğu kamu hizmeti kayıplarını tartışarak empati geliştirmektedir (Skatteverket (Swedish Tax Agency), 2018).

Avustralya Vergi Dairesi tarafından uygulanan "You and Tax" programında lise öğrencilerine yönelik müfredat destekli sunumlar yapılmakta, vergi beyannamesi simülasyonları işlenmektedir. Bu uygulama, vergi sisteminin işlevselliğini ve fayda-maliyet ilişkisini somutlaştırmaktadır (McKerchar ve Evans, 2009).

Türkiye’de ise Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB, 2022a) tarafından gerçekleştirilen bilgilendirme kampanyaları, beyanname verme oranlarını ve tahsil edilen vergi gelirlerini artırdığı şeklinde rapor edilmiştir.

Kirchler (2007) vergi eğitimi, yalnızca yasal yükümlülüklerin öğretilmesi değil, aynı zamanda verginin toplumsal faydasının anlatılması ve devlet-vatandaş ilişkisinin güçlendirilmesi açısından kritik bir araç olarak değerlendirmektedir.

Vergi eğitimi, bireylerin ve işletmelerin vergi mevzuatı, yükümlülükleri ve hakları hakkında bilgi düzeyini artırarak gönüllü vergi uyumunu teşvik eden temel araçlardan biridir. Vergi uyumunun artması hem vergi kaçacağını hem de beyan hatalarını azaltmakta, bu da devletin vergi gelirlerinin artışı sağlanmaktadır. Literatürde yapılan araştırmalar, vergi eğitiminin bu anlamda pozitif bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Demir ve Cigerci (2016) ilköğretim öğrencileri üzerinde yapılan çalışmada, öğrencilerin mevcut vergi bilinci düzeylerini ölçmüşler ve belirli periyotlarda vergilendirme ile ilgili eğitimler verdikten sonra tekrar ölçtüklerinde, hedef öğrencilerin vergi bilinçlerinin arttığını tespit etmişlerdir.

Çiçek ve Bitlisli (2017) çalışmalarında, üniversite öğrencilerine yönelik vergi eğitiminin vergi bilinci üzerindeki etkisi incelemiştir. Araştırma bulgularına göre, vergi eğitimi alan öğrencilerin, vergi eğitimi almayan öğrencilere göre vergiye karşı tutumları daha olumlu ve vergi bilinci düzeyleri anlamlı derecede yüksek bulunmuştur.

OECD (2019) tarafından yayımlanan Tax Administration raporunda, vergi eğitimine yönelik yapılan yatırımların vergiye gönüllü uyum oranlarını artırdığı, bunun da vergi gelirlerinin GSMH'ye oranının yükselmesine katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, vergi bilinci düşük olduğu için vergi eğitimi yoluyla vergi tabanının genişletilmesi önemli bir strateji olarak kabul edilmektedir.

Alm ve Torgler (2019), çalışmalarında, vergi bilincini artırıcı eğitim ve bilgilendirme programlarının, vergi kaçakçılığı ve beyan hatalarını azalttığını, böylece devletlerin gelirlerinin arttığını savunmaktadırlar. Özellikle karmaşık vergi sistemleri karşısında mükelleflerin bilgi eksikliği, istemeden hata yapmalarına veya bilinçli olarak sistemden uzak durmalarına sebep olabilmektedir. Vergi eğitimi bu eksiklikleri gidererek vergi gelirlerini olumlu yönde etkiler.

Vergi eğitimi, vergisel farkındalığı artırarak gönüllü vergi uyumunu güçlendirir, bu da vergi gelirlerinin artışına doğrudan ve dolaylı katkı sağlar. Özellikle kayıt dışı ekonominin yaygın olduğu gelişmekte olan ülkelerde vergi tabanını genişletmek için vergi eğitimi stratejik bir araçtır. Hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde yapılan çalışmalar, vergi eğitiminin vergi gelirlerini artırıcı bir etkisi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, vergi eğitimi; yalnızca vergi ödevlerinin öğretilmesi değil, aynı zamanda toplumla devlet arasındaki güven bağının güçlendirilmesi, sosyal sorumluluk bilincinin artırılması ve vergi moralinin inşası açısından kritik bir araçtır. Etkili vergi eğitimi, uzun vadede istikrarlı ve sürdürülebilir bir kamu maliyesinin temelini oluşturmaktadır.

3.2. Vergi Oranları

Vergi oranları, devletin birey ve işletmelerden gelir, harcama ya da servet üzerinden talep ettiği payı ifade eder. Kamu maliyesi açısından optimal vergi oranı, hem kamu gelirini maksimize eden hem de ekonomik kararları en az bozarak, vergi uyumunu teşvik eden düzeyde olmalıdır. Vergi oranlarının yüksek olması, vergi kaçakçılığına zemin

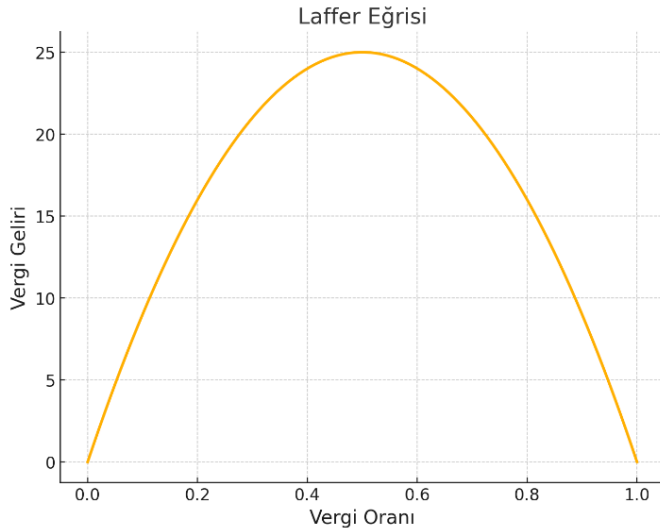
hazırlayabilmektedir. Optimal vergi oranı teorisi, bireyin ödediği vergiyle aldığı kamu hizmeti arasında adil bir ilişki kurmayı önerir (Allingham ve Sandmo, 1972). Yüksek oranlar kısa vadede gelir artışı sağlasa da, uzun vadede kayıt dışılığı artırmaktadır.

Vergi oranları ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi açıklayan en bilinen teorik çerçevelerden biri Laffer Eğrisi’dir. Arthur Laffer tarafından geliştirilen bu kavramsal model, vergi oranı %0 olduğunda devletin hiç gelir elde edemeyeceğini, %100 olduğunda ise bireylerin çalışma ve gelir bildirme motivasyonlarının tamamen kaybolacağı için yine sıfır gelir elde edileceğini savunmaktadır (Laffer 2004). Bu model, optimum bir vergi oranı belirlemenin önemine vurgu yapar; çünkü aşırı yüksek vergi oranları, gönüllü uyumu düşürerek vergi kaçakçılığı ve kayıt dışılık gibi sorunları tetikleyebilir (Allingham ve Sandmo, 1972).

Bu teorik çerçeve modern iktisada ait gibi görünse de kökleri, 14. yüzyıl İslam düşünürü İbn-i Haldun’un analizlerinde de bulunmaktadır. İbn-i Haldun, ünlü eseri Mukaddime’de, devletin başlarda düşük vergilerle yüksek gelir elde ettiğini; ancak zamanla vergi oranlarını artırdıkça ekonomik canlılığın azaldığını ve devlet gelirlerinin düştüğünü ifade etmiştir. Ona göre, vergi yükü arttıkça ekonomik faaliyetler durur, üretim azalır ve devletin toplam vergi geliri geriler (İbn-i Haldun, 1377/2004). Bu görüş, modern Laffer Eğrisi’nin temel mantığını yüzyıllar öncesinden ortaya koymuş ve vergi politikasında aşırılığın tehlikelerine işaret etmiştir.

Vergi oranı sadece ekonomik davranışları değil, bireylerin adalet ve karşılıklılık algılarını da etkilemektedir. Bireyler, oranın yüksekliğinden çok, adil olup olmadığını önemsemektedirler (Torgler, 2007). Ayrıca yüksek oranın, kamu hizmeti kalitesiyle örtüşmediği algısı da, uyumu zedelemektedir (Frey ve Torgler, 2007).

Şekil 1. Laffer Eğrisi

Kaynak: Laffer (2004).

Eğer yüksek vergi oranları toplumda genel kabule sahipse (İskandinav ülkeleri gibi), kaçakçılık riski azalabilir (Alm, Jackson ve McKee, 2009). Almanya’da gelir vergisi oranı %40 civarındadır. Ancak eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik sisteminin güçlü olması, yüksek oranlara rağmen gönüllü uyumu desteklemektedir (OECD, 2021). Bulgaristan’da, 2008 yılında %10’luk düz oranlı tarife sistemine geçilmiştir. Takip eden 3 yılda vergi tahsilatının %30, kayıtlı mükellef sayısının da %22 oranında arttığı tespit edilmiştir (Keen, Kim ve Varsano, 2008). Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerde yüksek gelir vergisi oranlarına rağmen kamu hizmetlerinin kalitesizliği, yaygın kayıt dışılıkla sonuçlanmaktadır (Bird ve Zolt, 2005). Türkiye’de gelir vergisi dilimleri %15 - %40 aralığındadır. Ancak vergi yükü genellikle ücretli çalışanlar üzerinde yoğunlaşırken, sermaye gelirlerinde daha esnek uygulamalar dikkat çekmektedir. Bu durum yatay adalet algısını zedeleyebilmektedir.

Vergi oranlarının düzeyi hem devletin vergi gelirlerini hem de mükelleflerin gönüllü uyum davranışlarını doğrudan etkileyen temel bir faktördür. Allingham ve Sandmo (1972) tarafından geliştirilen klasik modelde, bireylerin vergi oranı yükseldikçe daha fazla kaçınma veya kaçakçılık eğilimi gösterdikleri tespit edilmiştir. Kazman (2014) tarafından yapılan ampirik çalışma, aşırı yüksek vergi oranlarının hem gönüllü uyumunu hem de toplam vergi gelirini olumsuz yönde etkilediğini doğrulamaktadır. Fochmann ve Kroll (2016), davranışsal maliye çerçevesinde, bireylerin vergi oranlarına yalnızca maddi kayıp-kazanç analiziyle değil, aynı zamanda adalet ve sosyal norm algılarıyla da tepki verdiğini ortaya koymuştur. Méder, Simonovits ve Vincze (2012) tarafından yapılan analizde, yüksek vergi oranlarının sosyal normlara dayalı vergi moralini aşındırabileceği ve dolayısıyla uzun vadede gelir kayıplarına neden olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. OECD (2017) verilerine göre, vergi oranlarının makul düzeyde tutulduğu ülkelerde (Estonya, İrlanda), hem gönüllü uyum oranları yüksek kalmakta hem de vergi gelirleri sürdürülebilir bir şekilde artmaktadır. Buna karşılık, vergi yükünün aşırı ağır olduğu ekonomilerde (Bazı Güney Avrupa ülkelerinde) kayıt dışı ekonomi oranlarının ciddi şekilde yükseldiği gözlemlenmiştir (Slemrod ve Yitzhaki, 2002).

Sonuç olarak, vergi oranlarının belirlenmesinde yalnızca kısa vadeli gelir hedefleri değil, uzun vadeli uyum, adalet algısı ve sistemin sürdürülebilirliği gibi davranışsal faktörler de dikkate alınmalıdır. İyi tasarlanmış vergi politikaları, bireylerin gönüllü uyumunu teşvik edecek ve böylece vergi tabanını genişleterek kamu maliyesinde istikrar sağlayacaktır.

3.3. İnternet Vergi Dairesi

Günümüzde dijitalleşme, vergi idarelerinin etkinliğini artıran ve mükelleflerin uyum süreçlerini kolaylaştıran kritik bir araç haline gelmiştir. Dijital vergi sistemleri, mükelleflerin işlem maliyetini azaltmakta, uyum sürecini kolaylaştırmakta ve devletle birey arasındaki iletişimi güçlendirmektedir.

Dijital sistemlerin vergi tahsilatındaki etkisi, mükelleflerin işlemlerini hızlı, şeffaf ve güvenli bir şekilde tamamlamasına olanak tanıyarak gönüllü uyumu desteklemektedir. OECD’ye göre, dijitalleşme uyumu ortalama %7 artırırken, işlem maliyetini %20 azaltmaktadır (OECD, 2019). Örneğin Estonya’da, vergi beyan süreçlerinin %99’u çevrim

içi olarak tamamlanmakta ve bu süreç ortalama yalnızca üç dakika sürmektedir. İngiltere’de, "Making Tax Digital" programı ile özellikle küçük işletmelere dijital beyan imkânı sunularak hata oranları azaltılmış ve vergi tabanı genişletilmiştir. Hindistan’da, "GST Network" platformu sayesinde binlerce mikro işletme kayıt altına alınarak vergi gelirlerinde artış sağlanmıştır (OECD, 2017). Türkiye’de dijitalleşme adımları, Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından geliştirilen “İnteraktif Vergi Dairesi” platformu ile somutlaştırılmıştır. E-Beyanname, E-Defter, E-Fatura gibi uygulamalar mükelleflerin beyan ve ödeme süreçlerini kolaylaştırırken, dijital randevu ve yapılandırma hizmetleri gibi yeniliklerle idareye erişim hızlandırılmıştır (GİB, 2022a). OECD’nin (2021) değerlendirmesinde ise, dijitalleşmenin sadece teknik bir araç değil, aynı zamanda mükellefle devlet arasındaki güven ilişkisini pekiştiren bir strateji olduğu vurgulanmaktadır. Dijitalleşen vergi idareleri, şeffaflık, hız ve hata azalımı sağlayarak hem gönüllü uyumu artırmakta hem de vergi tahsilat oranlarında sürdürülebilir bir artış elde etmektedir.

3.4. Kamu Spotu

Vergi uyumunu artırmak için geliştirilen geleneksel ceza ve denetim stratejilerinin yanında, davranışsal ekonomi ve sosyal pazarlama temelli yöntemlerin önemi giderek artmaktadır. Özellikle kamu spotları gibi sosyal pazarlama araçları, bireylerin gönüllü uyum davranışlarını desteklemede etkili olmaktadır (Andreassen, 1995). Kamu spotları, görsel ve işitsel mesajlarla kamuoyunun davranışsal reflekslerini etkileyen ve dikkatini belirli bir konuda bilinçlendirmek amacıyla televizyon, radyo, sinema ve dijital mecralarda yayınlanan kısa ve etkileyici mesajlardır.

Görsel ve işitsel iletişim, yazılı bilgiye göre çok daha yüksek düzeyde akılda kalıcılık ve duygusal tepki üretebilmektedir (Ariely ve Jones, 2008). Bu da kamu spotlarını sadece bilgi aktaran değil, aynı zamanda davranışı etkileyen araçlar haline getirmektedir. Spotlarda “çoğunluk vergisini ödüyor” mesajı sosyal baskı yaratmakta, vergilerle yapılan bir okulun, hastanenin ya da yolun gösterilmesi bireysel katkı algısını artırmakta ve böylece soyut vergi kavramı, somut faydaya dönüştürülebilmektedir. Duygusal temalı kamu spotlarının vergi uyumu üzerinde %5-6 civarında pozitif etkisi olabilmekte, özdeşleşme ve yaratıcı anlatım sayesinde özellikle genç mükellefler üzerinde daha etkili sonuçlar alınabilmekte ve tek seferlik değil, süreklilik gösteren kampanyalarla daha anlamlı hale gelebilmektedir (OECD 2021).

Avustralya Vergi Dairesi’nin (ATO) kamu spotlarında gerçek vergi mükelleflerinin yüzleri kullanılmakta ve “Benim vergimle okulum yapıldı” gibi bireysel sahiplenme mesajları yer almaktadır (ATO, 2018). Kanada Gelir İdaresi, kısa animasyon filmleriyle gençlere ulaşmayı hedeflemektedir. Vergiyle çalışan altyapı sistemleri dijital anlatımlarla sunulmakta, özellikle genç yetişkinler üzerinde farkındalık yaratılmayı amaçlanmaktadır (CRA, 2019). Türkiye’de Gelir İdaresi Başkanlığı’nın hazırlamış olduğu “Vergi varsa hizmet var” ve “Vergi gelecek için bir yatırımdır” gibi bazı kamu spotları, kamu hizmetlerinin vatandaşların ödemiş olduğu vergileriyle sağlandığını dramatize ederek

sunmaktadır. İçişleri Bakanlığı'nın desteklediği bu spotlar, TV kanallarında ücretsiz yayınlanmakta; ayrıca YouTube gibi dijital platformlarda da paylaşılmaktadır.

Yalnızca teknik bilgi değil; umut, güven ve katkı gibi duygular da işlenmeli, TikTok, Instagram ve X gibi platformlarda mikro videolarla vergi mesajları yayılmalı ve kamu spotları oyunlaştırılmış (gamification) dijital içeriklerle desteklenmeli şeklinde politika önerilerinde bulunmak da mümkündür.

Hallsworth vd. (2017), İngiltere'de gerçekleştirdiği analizlerinde, vergi ödeme hatırlatıcılarına sosyal norm mesajları (örneğin “Bölgenizdeki insanların %90'ı vergisini zamanında ödüyor”) eklendiğinde gönüllü ödeme oranlarında %5-8 arasında artış sağlandığını gözlemlenmişlerdir. Benzer şekilde Fellner, Sausgruber ve Traxler (2013) de moral içerikli kamu mesajlarının vergi uyumu üzerinde cezai tehditlerden daha etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Frey ve Torgler (2007), bireylerin vergi uyumunda sadece kişisel çıkarlarının değil, aynı zamanda kamu yararına katkıda bulunma isteklerinin de rol oynadığını ve bu algının kamu spotlarıyla güçlendirilebileceğini belirtmektedir. OECD (2021) ise, stratejik iletişim kampanyalarının mükelleflerde güven inşa ederek uzun vadeli vergi uyumunu artırdığını ve kamu spotlarının bu stratejinin önemli bir parçası olduğunu vurgulamaktadır. Kamu spotları, özellikle vergilerin karşılığında sağlanan hizmetlerin görünür hale getirilmesi ve vergi ödeme davranışının “toplumsal bir norm” olarak sunulması yoluyla, vergi morali ve gönüllü uyumu güçlendirmektedir. Bu bağlamda, kamu spotlarının etkili bir şekilde tasarlanması, yalnızca vergi idaresinin başarısını artırmakla kalmaz; aynı zamanda vatandaş-devlet ilişkilerinin güçlenmesine de önemli katkı sağlar (Rothstein, 2005).

3.5. Vergi Ödül ve Cezaları

Vergi ödül ve cezaları, vergi uyumunu artırmak için uygulanan politika araçları arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Klasik ekonomi teorisine göre, bireyler rasyonel davranmakta ve vergi ödeme kararlarını “beklenen maliyet-fayda” analizine göre vermektedirler. Rasyonel karar verme sürecinde, yakalanma riski ile uygulanacak cezanın büyüklüğü vergi kaçakçılığına karşı caydırıcılığı belirlemektedir. Ağır yaptırımlar sonucunda bireylerin vergi ödemeyi tercih etmeleri, cezaların vergi uyumunu sağlamada önemli bir araç haline gelmesine neden olmaktadır (Allingham ve Sandmo, 1972). Ancak bu yaklaşımın etkinliği, son yıllarda davranışsal ekonomi literatüründe tartışılmaya başlamıştır. Çünkü aşırı ceza tehdidinin devlet- mükellef ilişkisini bozması, denetim maliyetlerinin artması ve korku temelli bir sistemin oluşması, vergi uyumu üzerinde kalıcı bir etki sağlayamamaktadır (Braithwaite, 2017). Davranışsal ekonomi araştırmaları, zamanında beyan ve ödeme yapanlara belli oranlarda indirim, kamu takdir belgeleri ve denetim dışı bırakma gibi olumlu teşviklerin vergi uyumunda en az cezalar kadar etkili olduğunu göstermektedir (Alm ve Torgler, 2011). Frey ve Torgler (2007), cezanın yalnızca dışsal bir motivasyon sağladığını ve devletle mükellef arasındaki psikolojik sözleşmeyi zayıflatabileceğini belirtmektedir. Bu durum, motivasyon etkisi olarak tanımlanmakta ve özellikle ceza tehdidinin içsel motivasyonu aşındırabileceği ortaya konmaktadır.

Davranışsal modellerde cezaların, özellikle yüksek risk algısına sahip mükelleflerde ters tepki yaratabileceği, bu nedenle “responsive regulation” adı verilen aşamalı ve dengeli bir uygulama modelinin daha başarılı olduğu vurgulanmaktadır. Stratejik olarak tasarlanmış denetim sistemlerinin yanı sıra ödül ve takdir politikalarının vergi sistemine olan güveni güçlendirmekte ve uzun vadeli gönüllü uyumu desteklemektedir (Braithwaite, 2017).

ABD’de Internal Revenue Service (IRS), düzenli ve doğru beyan yapan mükellefler için “audit holiday” yani denetim muafiyeti uygulamaktadır. IRS’nin bu stratejisi sayesinde, mükelleflerde gönüllü uyum motivasyonunun güçlendiği ve hata yapma korkusunun azaldığı tespit edilmiştir (Slemrod, 2007). Slovenya’da vergi idaresi, dijitalleşme ve sosyal ödüllendirmeyi bir arada kullanarak gönüllü uyumu artırmayı hedeflemiştir. Özellikle e-Fatura sistemine gönüllü olarak katılan işletmeler, vergi indirimi gibi maddi teşviklerin yanı sıra, başarılarını kamuya açık platformlarda duyurabilmektedir. Bu sayede mükellefler yalnızca mali kazanç değil, aynı zamanda sosyal takdir kazanma fırsatı da elde etmektedir. Kampanya kapsamında en şeffaf işletmeler ödüllendirilmiş ve vergi uyum oranlarında %10’a yakın bir artış sağlanmıştır (OECD, 2017). Fellner vd. (2013), Avusturya’da vergi bilincini artırmak için hazırlanan görsel kampanyalar ve kamu takdir belgelerinin vergi uyumunda %15’e varan bir artış sağladığını ortaya koymuşlardır. Özellikle kampanya kapsamında vergisini zamanında ve eksiksiz ödeyen mükelleflere gönderilen teşekkür mektupları ve belediye web sitelerinde yayımlanan başarı hikâyeleri dikkat çeken unsurlar olarak belirtilmiştir. Hindistan’da e-Fatura kullanımını yaygınlaştırmak için bir dönem “Lucky Draw” adı verilen bir kampanya uygulanmıştır. E-Fatura alan tüketicilere çekiliş hakkı verilmiş, bu kampanya sayesinde hem dijital faturalandırma oranı yükselmiş hem de kayıt dışılık önemli ölçüde azalmıştır (OECD, 2019).

Sonuç olarak, vergi uyumu için ceza tehdidi her ne kadar vazgeçilmez bir araç olsa da olumlu teşviklerin önemi gün geçtikçe daha fazla anlaşılmaktadır. Modern vergi idarelerinin politika tasarımlarında hem caydırıcı cezalar hem de ödüllendirici stratejiler bir arada kullanılmalı; mükellef-devlet ilişkisini zedelemeyen dengeli bir model geliştirilmelidir.

3.6. Vergi Teşhiri

Vergi teşhiri, genel olarak yükümlülüğünü yerine getirmeyen mükelleflerin kamuoyuna açıklanması yoluyla caydırıcılık sağlamayı hedefleyen bir strateji olarak tanımlanmaktadır. Bu uygulamanın amacı sosyal baskı yoluyla davranış değişikliği sağlamaktır. Bu yüzden sosyal imaj kaybı riskinin vergi cezasından daha etkili olabildiği ve toplumsal değerlerin güçlü olduğu kültürlerde etkisi daha büyüktür (Mazar, Amir ve Ariely, 2008). Özellikle Asya ülkelerinde yaygın olarak kullanılan ve kamuoyunda “naming and shaming” politikaları olarak bilinen bir uygulamadır. Lederman (2003), teşhirin ancak normatif denetimle birlikte, yani toplumun geniş kesimleri tarafından kabul gören değerlerle uyumlu biçimde uygulandığında etkili olabileceğini savunmaktadır. Güney Kore ve Çin gibi ülkelerde kamuya açıklanan vergi borçluları listeleri yoluyla sosyal normlar güçlendirilmiş; ancak Avrupa ülkelerinde bu uygulama sınırlı ve sıkı yasal çerçevelerle sınırlandırılmıştır.

Tsang ve Yan (2020), Çin'deki teşhir kampanyalarının bazı bireylerde utanç ve pişmanlık yaratırken, bazı bireylerde öfke ve devlete güvensizlik gibi ters tepkilere neden olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, vergi teşhiri politikalarının etik, psikolojik ve hukuki boyutları titizlikle değerlendirilmelidir. Teşhir; kamu yararını hedefleyen, orantılı ve sistemli biçimde kurgulandığında etkili olabilir; ancak denetimsiz uygulamalar birey-devlet ilişkisini zedeleyebilmektedir. Braithwaite (2017), teşhir uygulamalarının kısa vadede güçlü bir caydırıcılık etkisi yaratabileceğini; ancak sosyal dışlanma ve damgalama riskleri barındırdığını belirtmektedir.

Bununla birlikte, literatürde pozitif teşhir yani vergi yükümlülüklerini düzenli ve eksiksiz yerine getiren mükelleflerin kamuya açık biçimde takdir edilmesi uygulamaları da bulunmaktadır. Bu tür teşhir, ödüllendirici ve motive edici bir araç olarak işlev görmektedir. Frey ve Torgler (2007), sosyal normların güçlendirilmesinde bu tür pozitif teşhir uygulamalarının oldukça etkili olduğunu ve ceza temelli teşhirin olumsuz etkilerini dengeleyebileceğini öne sürmektedirler. Ödüllendirici teşhir stratejilerinin devlet-mükellef ilişkisini güçlendiren, gönüllü uyumu pekiştiren ve kamu güvenliğini artıran uygulamalar olduğu belirtilmiştir. Suh, Lee, Kuk ve Ryu (2019), Güney Kore'de "Excellent Taxpayer" programında başarılı mükelleflerin resmî törenlerle onurlandırıldığını ve medya aracılığıyla kamuya duyurulduğunu; bunun vergi ahlakını güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde Avustralya'da "Tax Honour Board" uygulaması, mükelleflerin vergiye uyum davranışlarını takdir ederek sosyal motivasyon sağladığı görülmektedir (ATO, 2018). Çin'de bazı yerel yönetimler, yüksek derecede vergi uyumu gösteren şirketleri düzenli olarak "Onur Listeleri" ne almaktadır. Bu listeler devlet gazetelerinde yayımlanmakta ve ödül törenleriyle pekiştirilmektedir. İtalya'da 2018 yılında başlatılan "Tax Heroes" kampanyasında, özellikle küçük esnaf ve KOBİ segmentinde vergi uyumunu sürdüren işletmelere belediye bazında takdir belgeleri verilmiş ve yerel medyada başarı hikâyeleri yayımlanmıştır. Bu kampanya, mükellefler arasında pozitif rol modeller oluşturarak vergi bilincini yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Türkiye'de Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından Vergi Haftası kapsamında düzenlenen etkinliklerde, belirli kriterleri karşılayan mükelleflere teşekkür ve onur belgeleri verilmektedir. Bu belgeler yerel ve ulusal basında yayımlanmakta ve olumlu bir teşvik unsuru olarak kullanılmaktadır. Ayrıca her yıl düzenli olarak "Vergi Rekortmenleri" listeleri açıklanarak en fazla vergi ödeyen mükelleflerin onurlandırılması suretiyle motive edilmesi amaçlanmaktadır (GİB, 2022b).

Hem cezalandırıcı hem ödüllendirici teşhir uygulamalarında etik ve hukuki sınırlar büyük önem taşımaktadır. Lederman (2003), teşhirin kişisel mahremiyet ve adalet ilkeleriyle dengelenmesi gerektiğini; aksi halde kamu güveninin zedeleneceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla pozitif teşhirin, teşvik edici etkisini artırırken mükellefler arasında adalet duygusunu güçlendirmesi için şeffaf ve objektif kriterlere dayanması önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, teşhir stratejisi sadece cezalandırıcı değil, aynı zamanda ödüllendirici biçimde tasarlanmalıdır. Pozitif teşhir, sosyal motivasyonu artırma ve vergi moralini güçlendirme açısından etkili bir araç olarak dikkat çekmektedir. Dengeli ve etik bir

çerçevede yürütülen teşhir uygulamaları, kamu uyumu ve mali disiplin açısından sürdürülebilir sonuçlar doğurabilmektedir.

3.7. Vergi İndirimleri

Vergi indirimi, devletin, belirli şartları sağlayan mükelleflere uyguladığı mali bir teşvik mekanizmasıdır. Bu teşvik, çoğu zaman, zamanında ödeme, dürüst beyan ya da dijital sistemleri kullanma gibi davranışları ödüllendirmek amacıyla uygulanmaktadır. Ekonomik literatürde bu tarz uygulamalar “uyum ödülü” ya da “negatif teşvik” olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel yaklaşıma göre, rasyonel bireyler vergi yükünü azaltacak her türlü yasal fırsatı değerlendirmeye meyillidirler (Cuccia, 1994). Vergi indirimleri, özellikle zamanında ödeme veya doğru beyan gibi davranışları teşvik ederek hem bireysel uyumu artırabilmekte hem de orta vadede devletin vergi gelirlerini güvence altına alabilmektedir. Vergi indirimi gibi olumlu teşviklerin etkisinin, bireyin devlete ve sisteme duyduğu güvenle birlikte daha anlamlı hale geldiğini vurgulamaktadırlar (Fochmann ve Kroll, 2016).

Davranışsal iktisat perspektifinden Feld ve Frey (2007), pozitif teşviklerin (örneğin vergi indirimi ya da kamu takdirleri) mükellefin vergi idaresiyle kurduğu psikolojik bağı güçlendirdiğini, dolayısıyla yalnızca mali değil ahlaki uyumu da artırabileceğini öne sürmektedirler. Trivedi, Shehata ve Mestelman (2005), teşviklerin, vergiye yönelik tutum ve algıları doğrudan etkileyerek beyan doğruluğunu artırabileceğini deneysel olarak doğrulamışlardır.

Öte yandan, vergi indirimlerinin vergi sisteminde karmaşıklık yaratabileceği ve adalet algısını olumsuz etkileyebileceği de belirtilmektedir (Slemrod, 2019). Eğer indirimler belirli gruplara ayrıcalık tanıyan şekilde tasarlanırsa, geniş kitlelerde vergi adaletine ilişkin olumsuz algılar oluşabilir ve uzun vadede gelir tabanı zarar görebilir. Ritsatos (2014) da davranışsal çerçeveden, indirimlerin mükellefler üzerindeki etkisinin yalnızca ekonomik değil, algısal ve duygusal boyutlar içerdiğini vurgulamaktadır.

Fellner vd. (2013), İtalya’da gelirlerini dürüst beyan eden mükelleflerin takip eden yıl gelirlerinden %5 indirim alacağı bilgisinin paylaşılmasıyla, gönüllü uyum oranının %15 arttığını belirtmişler ve bu etkinin hem düşük hem de orta gelir gruplarında güçlü olduğunu vurgulamışlardır. Güney Kore’de vatandaşlara alışveriş fişi alma alışkanlığını kazandırmak için geliştirilen “vergi iadeli alışveriş kampanyaları” ile perakende sektöründe kayıt dışılık %30’a yakın azalmış, harcamalar dijitalleşmiş, tüketici-mükellef davranışı geliştirilmiştir. IRS (Internal Revenue Service), elektronik vergi beyanını teşvik amacıyla vergi danışmanlık hizmetlerinde indirimli servisler sunarak, dijitalleşmeyi hızlandırmış ve işlem maliyetlerini düşürmüştür. Elektronik beyan oranı 2000’de %27 iken, 2020’de %89’a ulaşmıştır (IRS Data Book, 2022).

Vergi indiriminin etkisinin, yalnızca ekonomik fayda üzerinden değil, aynı zamanda bireylerin psikolojik değerlendirme süreçleri üzerinden de çalışmasının bazı olumlu etkileri bulunmaktadır. İndirimin yalnızca zamanında ve doğru beyan edenlere uygulanması,

mükellefler arası adalet duygusunu güçlendirmektedir. Mükelleflerin devletten takdir görme ve iyi vatandaş olma arzusu, davranışsal motivasyon kaynağı olmaktadır. Ayrıca vergi indirimleri, bireyin kendi dürüstlüğüne yönelik pozitif bir kimlik geliştirmesini de teşvik etmektedir (Torgler, 2007).

Vergi indirimleri olumlu etkileri yanında doğru yönetilmemesi halinde olumsuz etkiler de yaratabilmektedir. Çünkü her vergi indirimi kamu maliyesi açısından doğrudan gelir kaybı anlamına gelmektedir. Bu nedenle fiskal denge dikkate alınmalıdır. Aksi takdirde geniş kapsamlı indirimler kamu bütçesini zorlayabilir. Adalet ve eşitlik ilkesiyle uyumlu olmalıdır. Sadece büyük işletmelere tanınan indirimler, küçük işletmelerin sisteme güvenini zedeleyebilir ve sürekli indirim beklentisi oluşturmak, uzun vadeli uyumu baltalayabilir.

Sonuç olarak, vergi indirimleri doğru tasarlandığında ve şeffaf bir şekilde uygulandığında hem kısa vadede gelir tahsilatını artırmakta hem de uzun vadede vergi uyumunu güçlendirmekte etkili olabilmektedir. Ancak bu politikaların etkisi, ekonomik teşviklerin yanında, sistemin algılanan adaleti ve güvenilirliğiyle de yakından ilişkilidir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, gönüllü vergi uyumunu artırmada davranışsal maliye ve sosyal pazarlama stratejilerinin bütüncül biçimde nasıl kullanılabileceğine dair önemli bulgular ortaya koymaktadır. Sonuçlar, bireylerin vergi ödeme davranışlarının yalnızca ekonomik çıkarlarla değil, aynı zamanda psikolojik, kültürel ve sosyal normlarla güçlü bir etkileşim halinde olduğunu göstermektedir (Kirchler, 2007; Alm ve Torgler, 2011). Bu bulgular, davranışsal maliyenin temel varsayımlarını destekler nitelikte olup vergi uyumuna ilişkin klasik ekonomik modellerin tek başına yetersiz kalabileceğini işaret etmektedir (Braithwaite, 2017; Frey ve Torgler, 2007).

Çalışmanın en belirgin katkısı, vergi pazarlaması kavramını davranışsal maliyenin merkezi ilkeleriyle harmanlayarak, klasik ceza ve teşvik modellerinin ötesinde bütüncül bir uyum stratejisi sunmasıdır. Bulgular, kamu spotları, pozitif teşhir uygulamaları ve dijital vergi platformlarının bireylerin sosyal onay arayışını tetikleyerek vergiye yönelik tutumları dönüştürdüğünü göstermektedir (Hallsworth vd., 2017; OECD, 2019.) Vergi eğitimi konusundaki bulgular, Japonya, İsveç ve Avustralya örnekleriyle örtüşerek erken yaşlardan itibaren uygulanan eğitimlerin uzun vadeli gönüllü uyumu istikrarlı biçimde artırdığını doğrulamaktadır (Braithwaite, 2017; OECD, 2019; Gonidakis vd., 2023). Türkiye’de vergi bilincini artırmaya yönelik mevcut kampanyalar olumlu etki sağlamakla birlikte, bu eğitimlerin sürekliliği ve kurumsallaşması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Vergi oranları açısından çalışma, yüksek oranların gönüllü uyumu olumsuz etkileyebileceğini; ancak kamu hizmetlerinin kalitesiyle yüksek oranların desteklenmesi halinde bu etkinin tersine dönebileceğini ortaya koymaktadır. Bu sonuç, literatürde Laffer Eğrisi (Laffer, 2004) ve İbn-i Haldun (İbn-i Haldun, 1377/2004)’un vergilendirme teorileriyle uyum göstermektedir.

Dijitalleşmenin sağladığı kolaylıklar, yalnızca işlem maliyetlerini düşürmekle kalmayıp aynı zamanda devlet-mükellef ilişkisini daha şeffaf ve güven temelli bir düzeye taşımaktadır. Bu, davranışsal maliyenin ortaya koyduğu “devlete güven” ilkesinin somut bir uygulama alanı olarak öne çıkmaktadır. Özellikle çevrim içi vergi daireleri, davranışsal bariyerleri azaltarak vergi uyumunu teşvik eden önemli bir yenilik olarak değerlendirilmektedir. Dijitalleşmenin vergi uyumuna etkisi üzerine bulgular, Estonya, İngiltere ve Hindistan gibi ülkelerin deneyimleriyle paralellik göstermektedir.

Kamu spotları üzerine elde edilen bulgular, sosyal normlara dayalı iletişim kampanyalarının gönüllü uyumu artırmadaki gücünü göstermektedir. İngiltere ve Avustralya’da gerçekleştirilen kampanyalar, sosyal baskı ve özdeşleşmenin güçlü etkilerini doğrularken (Hallsworth vd., 2017; ATO, 2017; OECD, 2021), Türkiye’de mevcut kamu spotlarının etkisinin daha da artırılabilmesi için dijital medya ve genç kuşaklara yönelik yaratıcı içeriklerin geliştirilmesi önerilmektedir. Bu, Frey ve Torgler’in (2007) vergi ahlakına ilişkin vurgularıyla da örtüşmektedir.

Çalışmanın bir diğer özgün yönü, pozitif teşhir kavramına getirdiği geniş perspektiftir. Literatürde sıklıkla cezalandırıcı teşhir uygulamaları öne çıkarılırken, bu çalışma başarılı mükelleflerin ödüllendirici biçimde teşhir edilmesinin sosyal normları olumlu yönde etkileyebileceğini ve motivasyonel bir kaldıraç sağlayabileceğini ortaya koymaktadır. Ödül-ceza dengesi bakımından, bu çalışma klasik caydırıcılık modelinin ötesine geçilmesi gerektiğini, pozitif teşviklerin gönüllü uyumu artırmada daha sürdürülebilir ve uzun vadeli etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, davranışsal maliyenin “sosyal öğrenme” ve “pozitif pekiştirme” ilkeleriyle doğrudan örtüşmektedir. Slovenya, Hindistan ve Avusturya’da uygulanan başarılı ödül stratejileri bu sonucu desteklemektedir. Teşhir stratejileri üzerine bulgular, negatif teşhirin dikkatli kullanılmadığı durumlarda devlete olan güveni zedeleyebileceğini (Lederman, 2003; Tsang ve Yan, 2020), buna karşılık pozitif teşhirin gönüllü uyumu ve sosyal motivasyonu artırmada daha etkili bir araç olduğunu göstermektedir (Frey ve Torgler, 2007).

Geleceğe yönelik olarak, vergi pazarlaması stratejilerinin dijitalleşme ve iletişim teknolojileriyle daha derin entegrasyonu önem kazanmaktadır. Büyük veri ve yapay zeka destekli analizler aracılığıyla mükellef davranışları daha iyi izlenebilir ve kişiselleştirilmiş teşvik sistemleri oluşturulabilir. Sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi yeni nesil teknolojilerin kullanılması, vergi bilincini artıracak yaratıcı deneyimler sunabilir. Ayrıca, iklim değişikliği ve sürdürülebilirlik gibi küresel meseleler karşısında yeşil vergiler için özel iletişim stratejilerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Türkiye’nin uluslararası kuruluşlarla daha fazla iş birliği yaparak iyi uygulama örneklerini benimsemesi hem dijitalleşme sürecini hızlandıracak hem de gönüllü uyum stratejilerinde yenilikçi çözümler geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, davranışsal maliye ve sosyal pazarlama temelli stratejiler, yalnızca gönüllü vergi uyumunu artırmakla kalmamakta; aynı zamanda devlet-mükellef ilişkisini güven temelli bir yapıya dönüştürmektedir. Bu çalışma, literatürde öne çıkan yaklaşımlar ile

uygulama örneklerini sentezleyerek, vergi pazarlaması stratejilerinin kamu maliyesinde sürdürülebilir ve uzun vadeli bir başarı için stratejik önem taşıdığını göstermektedir. Dijitalleşmenin ve toplumun değişen davranış kalıplarının sunduğu yeni fırsatlar sayesinde, vergi pazarlaması gelecekte kamu maliyesinin en güçlü araçlarından biri olmaya adaydır.

Bu çalışmanın davranışsal maliye ve vergi pazarlaması literatürüne katkısı, teorik modellemenin yanı sıra uygulanabilir politika önerileri sunmasıdır. Gelecek araştırmalar için, büyük veri ve yapay zekâ destekli davranış analizlerinin entegrasyonu ile bireylerin karar süreçlerini daha derinlemesine çözümlemek ve bu bulgular üzerinden yeni stratejiler geliştirmek önerilmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1(3-4), 323-338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)
- Alm, J., Jackson, B. R., & McKee, M. (2009). Getting the word out: Enforcement information dissemination and compliance behavior. *Journal of Public Economics*, 93(3-4), 392-402. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2008.10.007>
- Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do ethics matter? Tax compliance and morality. *Journal of Business Ethics*, 101, 635-651. <https://doi.org/10.1007/s10551-011-0761-9>
- Andreasen, A. R. (1995). *Marketing social change: Changing behavior to promote health, social development, and the environment*. Jossey-Bass.
- Ariely, D., & Jones, S. (2008). *Predictably irrational*. New York: HarperCollins.
- Australian Taxation Office (ATO). (2017). Public Campaigns. ATO Communication Reports. <https://www.ato.gov.au/>
- Australian Taxation Office (ATO). (2018). Public awareness campaigns. <https://www.ato.gov.au/>
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bird, R. M., & Zolt, E. M. (2005). The limited role of the personal income tax in developing countries. *Journal of Asian Economics*, 16(6), 928-946. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2005.09.001>
- Braithwaite, V. (2017). *Taxing democracy: Understanding tax avoidance and evasion*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315241746>
- Cialdini, R. B., & Goldstein, N. J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. *Annu. Rev. Psychol.*, 55(1), 591-621. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.142015>
- Cuccia, A. D. (1994). The economics of tax compliance: What do we know and where do we go?. *Journal of Accounting Literature*, 13(1), 81-116.
- Çiçek, U., & Bitlisli, F. (2017). Vergi eğitiminin üniversite öğrencilerinin vergi bilinci ve farkındalığı üzerindeki etkisi: Bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 10(2), 261-277. <https://doi.org/10.29067/muvu.328734>

- Demir, İ. C., & Çiğerci, İ. (2016). Vergi bilincinin oluşumunda eğitimin rolü: İlköğretim öğrencileriyle ampirik bir çalışma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), 127-143. <https://doi.org/10.18657/yecbu.43689>
- Fellner, G., Sausgruber, R., & Traxler, C. (2013). Testing enforcement strategies in the field: Threat, moral appeal and social information. *Journal of the European Economic Association*, 11(3), 634-660. <https://doi.org/10.1111/jeea.12013>
- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 35(1), 136-159. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2006.10.006>
- Fochmann, M., & Kroll, E. B. (2016). The effects of rewards on tax compliance decisions. *Journal of Economic Psychology*, 52, 38-55. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2015.09.009>
- GİB (Gelir İdaresi Başkanlığı), (2022a). İnteraktif Vergi Dairesi Tanıtımı. Gelir İdaresi Başkanlığı Yayınları. <https://dijital.gib.gov.tr/>
- GİB (Gelir İdaresi Başkanlığı), (2022b). Vergi Haftası Uygulamaları Raporu. <https://gib.gov.tr/>
- Gonidakis, F. K., Asonitou, S., Kottara, C., Kavalieraki-Foka, D., & Gkotsina, E. (2023, Eylül), The Contribution of Education to the Creation of Tax Awareness and Compliance. *The International Conference on Strategic Innovative Marketing and Tourism* içinde (s. 571-583). Cham: Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51038-0_62
- Gordon, R. (2011). Critical social marketing: Definition, application and domain. *Journal of Social Marketing*, 1(2), 82-99. <https://doi.org/10.1108/20426761111141850>
- Haldun, İ. (1982). *Mukaddime*, (çev. Süleyman Uludağ). Dergâh Yayınları.
- Hallsworth, M., List, J. A., Metcalfe, R. D., & Vlaev, I. (2017). The behavioralist as tax collector: Using natural field experiments to enhance tax compliance. *Journal of public economics*, 148, 14-31. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2017.02.003>
- Internal Revenue Service. (2022). *Internal revenue service data book*. Publication 55-B. <https://www.irs.gov/pub/irs-prior/p55b--2023.pdf>
- Kazman, S. B. (2014). *Exploring the Laffer curve: Behavioral responses to taxation*. UVM Honors College Senior Theses, 8. <https://scholarworks.uvm.edu/hcoltheses/8/>
- Keen, M., Kim, Y., & Varsano, R. (2008). The “flat tax (es)”: Principles and experience. *International Tax and Public Finance*, 15, 712-751. <https://doi.org/10.1007/s10797-007-9050-z>
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University press.
- Kotler, P., & Zaltman, G. (1971). Social marketing: An approach to planned social change. *Journal of Marketing*, 35(3), 3-12. <https://doi.org/10.1177/002224297103500302>
- Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). *Principles of marketing* (17th ed.). Amsterdam: Hoboken.
- Laffer, A. B. (2004). The laffer curve: Past, present and future. *The Heritage Foundation*, No: 1765. <https://iife.edu.vn/wp-content/uploads/2020/04/Laffer-Couver-Last-Present-and-Future-bg1765.pdf>
- Lederman, L. (2003). The interplay between norms and enforcement in tax compliance. *Ohio State Law Journal*, 64(6), 1453-1514. <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/490>
- Mazar, N., Amir, O., & Ariely, D. (2008). The dishonesty of honest people: A theory of self-concept maintenance. *Journal of Marketing Research*, 45(6), 633-644 <https://doi.org/10.1509/jmkr.45.6.633>
- McKerchar, M., & Evans, C. (2009). Sustaining growth in developing economies through improved taxpayer compliance: Challenges for policy makers and revenue authorities. *UNSW Law Research Paper No. 2009-17*, 171-201. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1415164>
- Méder, Z. Z., Simonovits, A., & Vincze, J. (2012). Tax morale and tax evasion: Social preferences and bounded rationality. *Economic Analysis and Policy*, 42(2), 171-188. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(12\)50019-6](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(12)50019-6)
- OECD. (2013). Tax and Development: Aid Modalities for Strengthening Tax Systems. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/tax-and-development_9789264177581-en.html
- OECD. (2017). Technology Tools to Tackle Tax Evasion and Tax Fraud. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/technology-tools-to-tackle-tax-evasion-and-tax-fraud_g2g77afa-en.html
- OECD. (2019). Tax Morale: What Drives People and Businesses to Pay Tax?. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/tax-morale_f3d8ea10-en.html
- OECD, (2021). Enhancing Tax Compliance through Strategic Communication. OECD Publishing.

- Ritsatos, T. (2014). Tax evasion and compliance; from the neo classical paradigm to behavioural economics, a review. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 10(2), 244-262. <https://doi.org/10.1108/JAOC-07-2012-0059>
- Rothstein, B. (2005). *Social traps and the problem of trust*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490323>
- Santos de Lima, A. S. (2009). Contribution to social marketing and tax education in Brazil: An analysis of multiple case studies. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 6(2), 185-186. <https://doi.org/10.1007/s12208-009-0031-z>
- Skatteverket (Swedish Tax Agency). (2018). Tax education initiatives in Sweden. <https://www.skatteverket.se>
- Slemrod, J., & Yitzhaki, S. (2002). Tax avoidance, evasion, and administration. *Handbook of Public Economics*, 3, 1423-1470. [https://doi.org/10.1016/S1573-4420\(02\)80026-X](https://doi.org/10.1016/S1573-4420(02)80026-X)
- Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic perspectives*, 21(1), 25-48. <https://doi.org/10.1257/jep.21.1.25>
- Slemrod, J. (2019). Tax compliance and enforcement. *Journal of Economic Literature*, 57(4), 904-954. <https://doi.org/10.1257/jel.20181437>
- Suh, J. W., Lee, H. Y., Kuk, A. E., & Ryu, H. (2019). Effect of the trusted taxpayer designation on corporate tax avoidance behavior: Evidence from Korea. *Asian Journal of Business and Accounting*, 12(2), 121-146. <https://doi.org/10.22452/ajba.vol12no2.5>
- Thaler, R. H. (1999). Mental accounting matters. *Journal of Behavioral decision making*, 12(3), 183-206. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0771\(199909\)12:3<183::AID-BDM318>3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0771(199909)12:3<183::AID-BDM318>3.0.CO;2-F)
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2009). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Penguin.
- Torgler, B. (2007). *Tax compliance and tax morale: A theoretical and empirical analysis*. Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781847207203>
- Trivedi, V., Shehata, M., & Mestelman, S. (2005). Attitudes, incentives, and tax compliance. *Canadian Tax Journal*, 53(1), 29-61. <https://www.ctf.ca/common/Uploaded%20files/Documents/PDF/2005ctj/05ctj1-trivedi.pdf>
- Tsang, S., & Yan, E. (2020). Shame or blame? Chinese citizens' reactions to naming-and-shaming campaigns. *Asian Journal of Communication*, 30(4), 326-345. <https://doi.org/10.1080/01292986.2020.1797067>

Büyükanne”nin (*Magna Mater*) Halısını Yeniden Dokumak: Geyikli Duvar Halısı’ndaki Mitik Söylemin Analizi¹

Sema Becerikli ^{2,3}

ÖZET

Geyik Türk kültüründe ve mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Geyikli duvar halısı Anadolu coğrafyasında yaygın olarak kullanılan bir halı türüdür. Geyik, pek çok kadim kültürün mitolojisinde yarı-ilahi bir varlık, kutsal bir rehber, bolluk, bereket sembolü bir totem, Ana Tanrıça’nın bedenlenmiş hali olarak kabul edilir. Bu metinle Geyikli Duvar Halısı’nın Türk Toplumu’nun kolektif psişesindeki anlamlarını ortaya koymak amacıyla çoklu bir okuma pratiği gerçekleştirilmiştir. Bir yandan Jung ve ekolünün kavram setiyle halıdaki sembollerin analizi gerçekleştirilirken diğer yandan da toplumbilimsel bir çözümleme kullanılmıştır. Jung’un teorileri eşliğinde, geyikli duvar halısının bilinç-bilinçdışı, somut mekân-soyut mekân, akan zaman-durmuş zaman, anima-animus, çoklu dini ve inanç sistemleri arasında yer alan melez bir metin olduğu sonucuna varılmıştır. Metin bu haliyle kolektif psişemiz açısından bir ulusun temel taşı olan aileyi, onu oluşturan unsurları aynı anda barındıran ve onları bir arada tutan tutkal görevi görmektedir. Ana-Tanrıçanın varlığı bu kez de zamansız, mekânsız, bilinçdışı bir şekilde Geyikli Duvar Halısı’nda tezahür etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ana Tanrıça, Geyikli Duvar Halısı, Jungyen Analiz

Re-Waving The Carpet of The “Great Mother” (*Magna Mater*): Analysis of The Mythical Discourse in the Deer Carpet

ABSTRACT

Deer have a very important place in Turkish culture and mythology. Deer tapestry is a type of tapestry widely used in Anatolia. Deer is considered a semi-divine being, a sacred guide, a symbol of abundance and fertility, a totem, and the embodiment of the Mother Goddess in the mythology of many ancient cultures. With this text, a multiple reading practice was carried out in order to reveal the meanings of Deer Tapestry in the collective psyche of Turkish Society. While the analysis of the symbols in the tapestry was carried out with the conceptual set of Jung and his school, a sociological analysis was used on the other hand. In line with Jung's theories, it was

¹ Bu çalışma, KADEM’in 10 Nisan 2025 tarihinde düzenlediği “Mitik Söylem ve Kadın” başlıklı 10. Kadın Araştırmaları Sempozyumu’nda sunulan bildiriden hareketle kaleme alınmıştır.

² İletişim Yazarı: semabecerikli@gmail.com

³ Prof.Dr., Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, ORCID: 0000-0002-3253-2365

(Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1733804](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1733804)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

concluded that Deer Tapestry is a hybrid text located between conscious-unconscious, concrete space-abstract space, flowing time-stopped time, anima-animus, multiple religious and belief systems. In this form, the text acts as the glue that simultaneously contains the family, which is the cornerstone of a nation, and the elements that form it in terms of our collective psyche, and holds them together. This time, the existence of the Mother Goddess manifests itself in the Deer Tapestry in a timeless, spaceless and unconscious way.

Keywords: *Magna Mater, Deer Tapestry, Jungian Analysis*

1. GİRİŞ

Magna Mater ya da “Büyük Anne” başlığı, mitolojide Anadolu kökenli bir ana tanrıça olan Kibele’ye kadar uzanan bir kavramdır. “Büyük Ana”, belirli bir zaman ve mekânda var olan somut bir imgeyi değil, insan ruhunda işleyen içsel bir imgeyi ifade eder. “Büyük Ana” arketipi, insanların ritüellerinde, mitlerinde ve sembollerinde gözlemlenebilir. Rüyalarda, fantezilerde ve sanat eserlerinde de görülür. Jung, arketipi ebedi varoluş anlamında yapısal bir kavram olarak kullanır. Daha sonra diğer arketiplerin doğduğu ilk arketipe göre (Büyük Ana da bu arketiplerden biridir); bilinçte var olamayacak olumlu ve olumsuz, eril ve dişi gibi çok farklı ve zıt semboller bir arada var olabilir. Ancak bu semboller zıtlık ilkesi doğrultusunda birbirinden ayrılmıştır (Neumann, 2024). Bu çalışmada; Anadolu kültüründe çok önemli ve yaygın bir metin olarak dolaşıma giren halı üzerinden Büyük Anne’nın izi sürülecektir. Halının analizi, dönemin sosyo-ekonomik koşulları, Jungcu arketipler ve cinsiyet analizine uygun diğer sosyolojik yaklaşımlar açısından yürütülmektedir. Temel olarak “Geyik Halısı”nın toplumsal ve ideolojik bir metin olduğu, bilinç ve bilinçdışına ait ataerkil/anaerkil biçimler içerdiği, mekânlar arası bir yapı sergilediği, cinsiyet dengelerini gözetken bir anlatı olduğu ve din, inanç temelli bir yaklaşıma ve semboller dizgesine (İslam, Hristiyanlık, Şamanizm, Budizm vb.) sahip olduğu ileri sürülmektedir.

1.1. Geyik Sembolü ve Geyikli Duvar Halısı

Semboller; imge kullanımından başka şekilde ifade edilemeyen ve karmaşık bir dizi olgunun toplamını anlatmak için kullanılmaktadır. Sembol sözcüğü bir araya getirmek anlamına gelen Yunanca *symbollein* sözcüğünden gelmektedir. Sembol sözcüğü “bir bütün olarak görülen ya da bir bütün haline getirilen şeylerin vizyonu” olarak çevrilebilir (Jung, 2021). Toplumu bir arada tutan semboller yapısı gederek yok olduğunda, Chul-Han’ın (2022) da belirttiği gibi; ‘ortak semboller sayesinde oluşturduğumuz birbirimize bağlı olma halimiz giderek yok olmakta, sembollerin giderek yok olduğu toplumlar da giderek atomize olmaktadır.

Geyik; mağara resimleri döneminden bu yana yaklaşık 40,000 yıl öncesine dayanan insanlık tarihi açısından oldukça önemli bir semboldür. Prototürk topluluklarda da özellikle kaya resimlerine bakıldığında, geyik sıklıkla kullanılan bir figürdür. Sibiry’a’dan Alaska’ya kadar orman kenarlarında yaşayan halklar benzer geyik kültürleri geliştirmişlerdir. Altay efsanelerinde de ölenlerin ruhlarının bulunduğu yere ve yeryüzündeki her şeye hayat veren göksel geyik sürüleri anlatılır. Altaylarda geyiğin bağırması gök gürültüsünü temsil etmiştir Ortak nokta geyiğin Ata Ana olarak tasvir edilmesidir. (Candan, 2024).

Geyik Güney Sibiry’a halklarında at, koyun ve sığırdan önce ilk evcilleştirilen hayvan ve binek hayvanıdır. Etinden, derisinden yararlanılmış, boynuzlarından ve kemiklerinden de av aletleri yapılmıştır. Geyiğin insan yaşamının devamlılığını sağlayan bu özelliği de onun kutsal sayılmasında ve totem haline gelmesinde rol oynamıştır (Somuncuoğlu, 2013). Freud’un dediği gibi (2023); totem ilk uygarlıklarda kabilenin atası, kehanetlerde bulunan koruyucu ruh ve yardımcısıdır. İklimdeki değişimleri insanlardan önce hissetmeleri nedeniyle de ilk “yol göstericiler” olarak kabul edilmişlerdir. Geyik kültüründe dişlilik, anaçlık ve yol göstericilik bu açıdan belirleyici olmuştur. Yaşam döngüsünün ve yeniden doğuşun simgesi olması da her yıl dökülen ve yenilenen boynuzlarından kaynaklanmaktadır (Candan, 2024). Geyik imgesi bu nedenlerle, inançları ve mitleri yoğun bir şekilde sembolize eden ayrıntılı bir metin işlevi üstlenmeye başlamıştır. Geyik, mağara resimlerinden bugüne kadar sanatta, hanedanlık armalarında, inanç sistemlerinde ve edebiyatta önemli bir figür haline gelerek, ilgili tarih ve mitleri okurken bir anahtar sembole dönüşmüştür (Jacobson, 1993; Stuart, 2023).

Geyikli duvar halısı; Anadolu coğrafyasında, Trakya’da ve Azerbaycan’da yaygın olarak görülmektedir (Kakaç, 2013:86). Halının merkezinde büyük bir Kızıl Geyik’in yer aldığı, yanında yavrusunun su içtiği, arka planda bir dişi geyiğin onlara baktığı görülmektedir. Arka plandaki orman ve çiçekler ise bu kompozisyona derinlik kazandırmaktadır.

Geyikli duvar halılarının hangi tarihten itibaren ortaya çıktığına yönelik kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Anadolu’da genellikle ev, kahvehane gibi kapalı mekânlarında, 1950 sonrası 1980’lerin ortasına kadar olan dönemde popüler bir süs nesnesi olarak yer bulduğunu söyleyebiliriz. Bu dönem Türkiye’nin siyasal ve ekonomik açıdan oldukça çalkantılı bir dönemidir. Askeri müdahale ve darbeler, siyasal istikrarsızlıklar, ideolojik çatışmalar ve ekonomik kriz gibi olgular toplumsal yaşamı sık sık kesintiye uğratmıştır. Nurdan Gürbilek *Kötü Çocuk Türk* kitabında (2010) *Acıların Çocuğu* başlıklı bölümde ağlayan çocuk kartpostalını analiz ederken, “80’lerdeki askeri darbenin ardından toplumun kendini siyasi iktidar karşısında bir “çocuk” konumunda bulduğundan ve bu yazgıyı sevmek zorunda kaldığından” bahseder. Ağlayan çocuk kartpostalının bu kadar popüler olmasını da Türk toplumunun kendini kırılgan, masum ama aynı zamanda dirençli bu çocukla özdeşleştirmesinden kaynaklanabileceğini ifade eder. Gürbilek’in bu saptamasını aynı derecede popüler olmuş *Geyikli Duvar Halısı* üzerinden ilerletecek

olursak, kendini vesayet altında, yoksul ve zor durumda bir çocuk olarak gören toplumun ilk olarak koşacağı yer annesinin dizinin dibidir. Anne şefkati ve korumasına sığınan, istikrar ve düzen isteyen, altın bir döneme ihtiyaç duyan bir çocuğun bakışları bu halıyı 25-30 yıl boyunca kolektif hafızamıza nakşetmiştir. Köy evlerinde, kahvehanelerde, gecekondularda sürekli karşımıza çıkan bu halı kentleşmenin artmasıyla, toplumun bireyleşme ve erginlenme sürecinin ilerlemesiyle, değişen siyasi, ekonomik, fiziksel, sosyal, kültürel ve teknolojik yapıyla birlikte artık eski popülaritesini kaybetmiştir. Günümüzde daha sıklıkla dizi ve filmlerde, kliplerde, nostalji duygusunu canlandıran mekânlarda ve sandıkların bir köşesinde rastlamaktayız. Halı olarak mevcudiyeti ve kullanımı bu şekilde azalsa da bu döneme tanıklık eden herkesin hafızasında bir sembol olarak yaşamaya devam etmektedir. Mitler ölmezler ancak dönüşürler.

Mitler günümüzde kendilerini efsaneler/destanlar/masalların yanı sıra kitle iletişim araçlarıyla da sürdürmektedirler. Binlerce yıllık insanlık tarihindeki mitolojik figürlerin uzantılarını artık sinemada ve diğer medya metinlerinde görmekteyiz. Bu anlamda geyik figürü gerek Türk sinemasında (Ala Geyik filmi) gerekse uluslararası sinema örneklerinde (*Harry Potter*, *Prensler Mononoke* vs.) karşımıza çıkmaktadır. *Ala Geyik* filmi, Yaşar Kemal'in *Üç Anadolu Efsanesi* adlı romanından uyarlanarak çekilmiş ve halk arasındaki Ala Geyik efsanesinden beslenmiştir. Lantimos'un *Kutsal Geyiğin Ölümü* filmi, eski bir Antik Yunan efsanesi olan Agamemnon ve Athena'nın hikâyesine kadar uzanır. Agamemnon Av Tanrıçası Athena'nın (Magna Mater'in bir başka görünümü) kutsal geyiğini öldürür ve Athena'da rüzgârın esmesini engelleyerek Truva Savaşı'na doğru yola çıkan Agamemnon'un gemilerini durdurur. Bu laneti kaldırmak için Agamemnon kendi kızını Iphigenia'yı kurban eder ve ancak böyle yoluna devam edebilir. Lantimos'un filminde de aile babası rolündeki karakterin suçunun bedeli olarak ailenin en masumu olan oğlu can vermekte ve ailenin üzerindeki lanet böylece ortadan kalkmaktadır. Tüm bu metinlerin birbirine evrilmesi, destandan, romana, romandan filme, çizgi filme vs. bize mitlerin kendilerini dönüştürerek ve günümüze uyarlanarak var olduklarını gösterir. Eliade'nin (2017) kitabında mitin canlı bir şey olduğunu ve dinsel yaşamın temelini teşkil ettiğini söyler. Mit bir kurmaca olmaktan çok hakikati yansıtan bir kültür incelemesi yoluyla anlamlandırılabilir.

Bir metnin bu kadar yaygın olarak kullanılması ve dolaşıma girmesi, bize toplumsal olarak çoklu anlamları içinde barındıran ve toplumun kolektif psişesinde önemli bir ifade aracı olan bir yapıyla karşı karşıya olduğumuzu anlatmaktadır. Anadolu coğrafyasında bu kadar popüler olan bu metin de pek çok anlatı ve yapının iç içe geçtiği bir tür "dişil labirent" vazifesi görmek ve pek çok anlamın içinden çekilip çıkarılmasına olanak tanımaktadır. Bir diğer deyişle toplumsal bilinçdışı alana adım atmamızı sağlamaktadır. Her okur metninle buluştuğunda, hem kolektif bilinçdışına ait söylemlerle yüz yüze kalmakta hem de kendine ait biricik okuma deneyimi üzerinden alternatif okumalar gerçekleştirebilmektedir. Bu anlamda hem toplumsal yapı kendini devretmekte hem de

tarih sahnesinin öznesi olan “insan” kendi anlamını eklektik bir biçimde yeniden üretebilmektedir.

1.2. Ana Tanrıçanın (Magna Mater) Türk Mitolojisinde Geyikle Bağlantısı Üzerine

Büyük Anne sembolüğü ya da arketipi, zaman ve mekânda somut olan bir imge değil, insan psişesinde faaliyet gösteren içsel bir faaliyettir. Bu psişik olgu, simgesel olarak kendini Büyük Tanrıça figürü ve tasvirlerinde göstermektedir (Neumann, 2024). Arketip insanların kolektif bilinçdışında yer alan evrensel sembol ve temalardır. Neumann (2024); içinden Büyük-Ana’nın de doğduğu Büyük Dişil kavramından bahsederken onu uroboros (kuyruğunu yiyen yılan/çember) sembolüğüyle özetleyebileceğimizi söyler, yani büyük dişil kendinde zıtlıkları barındırır. Geceyle gündüzü, ölümle yaşamı, yer ve göğü birleştirir ve dünyanın canlılığını korur. Büyük Çember/Büyük Dişil’in bu dünyevi bölümünün yanı sıra göksel bir yanı da vardır. Bu göksel yan; yukarıya doğru, ölümsüzlüğe ve gökyüzüne doğru uzanır. Campbell (2017) Sümer ve Babil mitolojisinde kozmik dişinin özelliklerinin Venüs gezegeninin gökyüzündeki hareketleri ve evrelerine göre tanımlandığını belirtir. Bulut (2018) Büyük Ana arketipinin yani ilksel ana imgesinin, bu şekilde sayısız görünüm taşıdığını belirtmektedir. Kişisel anne, büyükanne, bilge kadın, genç kız, sevgi dolu anne, korkunç anne vs. gibi olumlu ya da olumsuz anlam taşıyabilmektedir. Kâse, toprak, su, gök, mağara (Çivici, 2018), yuvarlak ve oval formlar gibi semboliklerle temsil edilmektedir. Ulaşabildiğimiz en eski medeniyetlerin mitolojileri bu şekilde her zaman gökyüzü-yeryüzü arasında bir paralellik ve anlam bağı kuran metinlerden oluşmaktadır.

Yunan mitolojisinde Artemis Büyük Ana’nın görünümlerinden biridir. Tanrıça Artemis, Apollon’un ikiz kardeşidir. Avcıların hamisi ve zayıfların koruyucusu olan Artemis geyik ve selvi ağacıyla sembolize edilir. Bir başka sembolü de dişî ayıdır. İkiz kardeşi Apollon’dan bir gün önce doğup, kardeşinin doğumu için annesine yardımcı olmuştur. Annesinin çektiği acıyı görerek evlenmemeye ve bakire kalmaya yemin etmiştir. Ay ışınlarının sembolüdür. Av ve avcılığı temsil eder. Hem hayat veren hem hayat alandır. Tüm doğa güçleri Artemis’in şahsında simgeleşir. Bolluk verendir ve vahşî hayvanların hanımıdır. Doğa dünyasındaki bütün varlıkları doğuran ve her şeyin çok memeli annesidir. Artemis hiç evlenmemiştir bu özelliğiyle partenogenetik (kendi kendini üreten) bir gücü barındırır. Aynı zamanda genç kadınlar ve vahşî hayvanlar üzerinde kontrol sahibidir ve onları evcilleştirir. Kadınları ergenliğe geçişini, evliliğe hazır hâle gelmesini, hamilelik ve doğum süreçleri gibi önemli dönüm noktalarında kadınların yardımcısıdır. Hem kadınların hayatlarındaki önemli geçişlerin hem de avdan ayrı düşünilemeyen bir şiddetin simgesidir. Demeter, Persephone, Hestia, Hekate, Selene, Afrodite, Athena, Hera Büyük Ana’nın diğer görünümleridir (Wilkinson, 2019; Campbell, 2020; Merlini, 2021; Eriçdem, 2017).

Daha eski bir medeniyet olan Sümer mitolojisinde de Enlil'in kızkardeşi olarak gösterilen Ninhursag da geyikle temsil edilmektedir. Geyik yalnızca Ninhursag'ın hayvan arkadaşı ya da sembolü olmaktan ziyade Ninhursag'ın kendisidir (Steinkeller, 2019). Ninhursag, doğum veren rolüneyken “doğum kulübesinin hanımı” anlamına gelen *Nintur* olarak bilinirdi *Tanrıça İnanna*'nın da dağların derinliklerinde vahşi bir geyikten doğduğu söylenmektedir (Merlini, 2021).

Mısır'da *İsis* için “Eskinin de Eskisi” denmektedir. O, içinden bütün varoluşu çıkaran Tanrıçanın kendisidir (Murdock, 2023). Laponlar Doğa Ana'ya seslenirken ona “geyiklerin anası” diye de hitap ederler. *Kadın Ata* imgesi Eskimoların geleneklerinde de bulunurdu (Simçenko, 2022). Sıklıkla toprağın ya da suyun hâkimesi olarak karşımıza çıkan *Yüce Anne* ya da Doğa Ana her kültürün mitolojisinde farklı isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Mısır'da *İsis*, Girit'de (Bulut, 2022) Demeter (De-Meter; arpa ana), Eski Yunan'da Athena, Afrodit, Hekate, Roma'da Diana, Venüs, Ceres olarak görmekteyiz.

Türk mitolojisine geldiğimizde, türkülerde, efsanelerde, Dede Korkut hikâyelerinde çoğu hikaye ve masallarda geyiğin önemli bir yeri olduğunu görürüz. Türk efsanelerine hâkim olan geyik sembolü, genellikle dişi geyiktir. Orhun Yazıtları'nda geyik bolluk ve bereketin, lüks ve refah yaşamın göstergesi olarak anlatılır. Geyik, Tanrı ile ilgili olan, ilahelerle alakalı, dişi Tanrı ve dişi ruh sembolüğüdür. Göktürklerin varoluş destanlarında da deniz ilahesi bir dişi geyiğin kavmin soyunu başlatan Tanrısal bir varlık olarak anlatıldığını görürüz. Ak-Ene ya da Ak-Ana gibi deniz ilaheleri Altay Türkleri'nin anlatılarında da karşımıza çıkar. Ak sözcüğünün Altay Türkçesi'nde ‘cennet’ anlamına gelmesi Göktürkler'de de beyaz bir geyik şeklinde tasvir edilen Ak-Ana'nın, ruhsal ya da Tanrısal olanla bağını göstermektedir. Hunların efsanelerinde de kavimlere yol gösteren bir geyik yer almaktadır. Bu kavramlar bir dişi yaratıcıya işaret eder. Bu inanış biçimi tarih boyunca Türk mitolojisinde ve dinsel inanç sistemlerinde etkisini göstermiştir (İnayet, 2013; Ögel, 2013).

Antik Çin'deki Ay Tanrıçası'nın da geyikle ilişkisi totemik Asya geyik kültüründen kaynaklanmakta, geyik hem hayat veren hem de hayatı alan yaratıcı olarak kabul edilmektedir (Schuetz Miller, 2012). Avrasya Üst Paleolitik'ine kadar uzanan bu anlatımda dişi geyik, ataların hayat vereni olarak kabul edilir, insanların ve hayvanların doğumunu destekleyen ve koruyan bir Tanrıça olarak görülmektedir. Mezolitik dönemde geyik büyük bir ekonomik bir öneme sahip olduğu için insanın hayal gücü, öldürülen geyiğin yeniden doğduğuna dair yani ona ölümsüzlük kazandıran bir inanç ortaya çıkmıştır. Yaşamı ve evreni yaratan Geyik Anne'nin inançları ve kültürleri atalardan kalma geleneklerde her zaman yeniden ortaya çıkmıştır. Dişi geyiğin ya da hamile geyiğin “mistik hayat veren anne” olduğuna dair inanç antik çağlardan beri var olmuştur. Örneğin, Kafkas folklorunda *Hayvanların Hanımı* olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Kuzey Asya'da hala yer yer kozmik doğum yapan Ana Tanrıça'nın, hamile bir doğaüstü geyik

şeklinde görüldüğüne inanılmaktadır. Kuzey Asya halkı olan Tunguslarda, “Dünyanın Annesi” bir geyik ya da dişi bir ren geyiği olarak hayal edilmektedir. Tarih öncesi resimler, kabartma, mozaiklerde Ana Geyik, kuyularla, tatlı su akarsularıyla ve yaşam sularıyla ilişkilendirilmektedir (Merlini, 2021).

Görüldüğü üzere, tarih öncesi dönemde pek çok kültürde bir Yüce Tanrıça figürüne tapan anaerkil bir hâkimiyet söz konusudur. Erkek tanrıları onun refakatçileri, çocukları ya da kurbanları olarak görmüşlerdir. Ataerkil dönemden sonra ise; tüm bu inanç ve ritüeller tersine dönmüştür (Graves, 2015).

1.3. Geyiğin Farklı İnanç Sistemlerindeki Yeri

Geyiğin kutsallığı Tanrı veya Tanrıça’nın bedenlenmek için geyik suretine girmesi, totem hayvanı oluşu, Tanrı kutunun somutlanmasıdır. Paleolitik dönemde gökyüzü ve yeryüzü birbirinin uzantısı olarak görüldüğünden, gökyüzündeki her gezegen de bir hayvanla temsil edilmiştir. Güneş ve Ay gibi Dünya için en önemli iki ışık kaynağı da “geyik” olarak sembolize edilmiştir (Straizys ve Klimka, 1997). Babil’de hem Ea hem de Marduk antilop ve gazalla yakından ilişkilidirler. Mısır’da da aynı şekilde hem Osiris hem de Horusla ilişkilidir. Ege bölgesi, Avrupa ve Ön Asya’da antilop, gazal ve geyik Yüce Anne’nin sembolüdür. Geyiğin en eski formu olan ejderha ise yine Yüce Annenin temsilidir ve suyun hâkimesidir (Elliott Smith, 2016). Kızılderi’deki Geyik-Kadın sembolü ise; kadınları ve çocukları koruyan, sadakatsiz ve tehlikeli erkekleri cezalandıran bir ruh anlamını taşır (Williamson ve McMenemy, 2023). Kelt mitolojisinde de geyiklerin sihirli diyarlardan seslenip, insanları tuzaklardan kurtaran, ruhsal doğalarını keşfetmeye çağıran bir tarafı olduğuna inanılır (Arıt, 2020). Geyik Anne’ye duyulan inanç, binlerce yıl Avrupa folklorunda özellikle İrlanda ve İskoçya’da çok güçlüydü. Bu bölgelerde hâlâ doğaüstü geyiklere ve geyik tanrıçalara atıflar bulmak mümkündür (Wood, 1997). Kuzey Türk Mitolojisi’nde de Tanrı ve geyik ilişkisi sıklıkla işlenmiş bir konudur. Bir destanda ağlayan geyiği gören Tanrı’nın üzüntüye kapıldığı ve onunla beraber ağladığı söylenir. Yakut Türkleri’nde de geyik ve Tanrı yakınlığı vurgulanırdı. Yakutlar geyiklerin kulaklarına küpeler takarak onları süslerler ve daha sonra Tanrı’ya hediye etmek için serbest bırakırlardı (akt.Gezgin, 2019).

Geyiğin kahramanları dönüştüren ve onları bir macera yolculuğuna çıkaran mistik bir anlamı vardır. Tanrısal düzenin doğal uyumunu gösterirler. Geyiğin ilahi niteliği, daha sonraki kültürel aşamalarda Budist kültüründe geyiğin kazandığı anlam ve değerle yani Budist mitolojisindeki *Geyik Buda* ile bütünleşecektir. Bektaşî kültüründe de geyik doğanın zarıflığını, huzurunu ve dengesini anlatır. Hem Budizm’de hem Bektaşîlik’te geyik sembolüğü manevi aydınlanmanın, yolculuğun ifadesidir. Ruhsal arayışın bir parçası olarak görülür ve insanın içsel dengesini bulmasını anlatır. Hacı Bektaş-ı Velî’nin de geyik donuna girmesi onun manevi açıdan içsel bir yolculuğa çıkışını ifade eder. Geyiğin sulak bölgelerden kirlenmeden geçebilmesi, her zaman iyi ve olumlu değerlerle anılması,

insanın masumiyetini ve günahlarından arınmasını da temsil etmektedir. Kısaca Bektaşilik ve Budizm’de geyiği ortaklaşa biçimde saflık ve zarafet, doğayla uyum, manevi rehberlik olarak nitelendirmektedirler (Alan, 2024). Geyik motifinin İslam’la birlikte ele alınışı, peygamberimizin mucizelerinden biri olarak Geyik Hikayesi’nde anlatılır. Tarih-i Taberi de bu olayın bir bölümü nakledilmiştir. Hikâye peygamberimizin bir avcı tarafından yakalanan geyikle sohbeti ve yavrularını emzirip gelmek için izin istemesiyle başlar. Geyik yavrularını emzirip gelirse geyiği yakalayan avcı Müslüman olacak, gelmezse avcı peygamberimizin canına kastedecektir. Geyik vaat ettiği zamandan da önce gelince avcı Müslüman olur. Hz. İsa ile ilgili bir menkıbede de boynuzları arasında haç taşıyan bir geyiğin, kendisinin Hz. İsa olduğunu söyleyip peşine takılan avcıyı nasıl durdurduğu anlatılır. Geyikli Baba ve Abdal Musa gibi figürlerin geyik kılığında dolaştığı rivayet edilir, bir kutsallık ve mistisizm atfedilir. Bu şekilde evliya menkıbeleri ve peygamber kıssalarında da geyik sıklıkla yer almıştır (Gedikli, 2013; Sarıkaya, 2013; Gürani Arslan, 2013). Bu açıdan değerlendirdiğimizde Geyikli Duvar Halısı anlatısı Şamanizm, Budizm, İslam ve Bektaşilik kültürü, Hristiyanlık gibi inanç sistemlerinin tümünde yer bulmaktadır. Geyikli Duvar Halısı tarihsel ve kültürel açıdan pek çok mitik söylemin, inancın ve anlatının kesişim noktasında yer almaktadır. Geyik evrensel bir motiftir.

2.YÖNTEM

Çalışmada öncelikle konuya ilişkin literatür disiplinlerarası kapsamda araştırılmış ve duvar halısındaki motiflerle ilgili yapılan akademik çalışmalar analiz edilmiştir. Özellikle C. Jung’ın arketipsel analizi duvar halısıyla ilgili yapılan görsel metin çözümlemesinin ana damarını oluşturmaktadır. Halıdaki tüm görsel unsurlar tarihsel, sosyal, kültürel ve mitik anlamları itibarıyla araştırılmış ve yorumlanmıştır. Tarihsel ve bağlamsal bir analiz yapılarak halının popüler olduğu dönemlerde aynı popülerliliği yakalamış metinlerle arasındaki *metinlerarası ilişki* ortaya konmuştur. Halıdaki eli belinde motifleriyle bezenmiş oval form açılışı, hayvan ve bilinçdışı göstergeler, geyik sembolüğü, toprak, hava, su göstergeleri, lotus çiçeği, üç sayısı belirtilen eksenlerde yorumlanmıştır. Ayrıca halıdaki eril-dişil dengesi, zaman ve mekân analizi, dini ve inanç göstergeleri, bilinç-bilinçdışı sembolüğü gibi konular da analiz edilen diğer temalar arasındadır. Çalışmada görsel unsurların tarihsel, toplumsal, kültürel formları incelendiği gibi, Jung’un kavramsallaştırmasında ‘kollektif bilinçdışı’ adını verdiği kavram üzerinden de açıcı perspektiflere başvurulmuştur. Çalışmanın sonucunda elde edilen veriler yorumlanarak, halıdaki göstergelerin ikilikleri aynı anda bir arada barındırarak, ikiliğe dayalı anlatımların üzerine çıktığı sonucuna varılmıştır.

3.BULGULAR

Geyik sembolüğünün tüm Dünya kültürlerinde ve mitolojisindeki anlamına ve önemine değindikten sonra, halıdaki motif ve göstergeler üzerinden bir analiz gerçekleştirmek yerinde olacaktır. Bu halı, binlerce yıllık insanlık tarihinin geyik figürü etrafında örgütlenen anlam ağına giriş yapmamıza olarak tanıyan bir kapı gibidir. Farklı versiyonları olmasına rağmen temel ve en yaygın metin anne, baba ve çocuk geyik figürünün olduğu üçlü bir kompozisyonudur. Jung’a göre; “kolektif bilinçdışı” dediğimiz şey, psişenin insanlığın ortak psikolojik mirasını içeren ve ileten bölümünden gelmektedir (akt. Henderson, 2015). Geyikli duvar halısı da bu anlamda “kolektif bilinçdışının” bir parçasıdır. Analizin teması, kolektif bilinçdışından aktarılan “Büyük Dişil”in izlerinin sürülmesidir. Alt temalar olarak da halıda saptanan, dokuma ve büyük anne, oval form, eli belinde motifi, hayvan ve bilinçdışı, geyik temsili, eril-dişil dengesi, üç sayısı, Türk aile yapısı, halıda mekan ve zaman, lotus çiçeği, hava, su toprak üçlemesi belirlenmiştir.

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiş bir halı fotoğrafıdır.

a.Dokuma ve Büyük Anne

Dokuma ve eğirme faaliyeti doğrudan Büyük Anne’yle ilgilidir. Büyük Annenin hayatı dokuyan ve kaderin ipini eğiren bir yönü vardır. Bu sembolik, kadının karnında büyüyen bebeğin doku ve bağlarının oluşmasıyla paraleldir. Kadınlar halı dokurken iplikleri,

anneler ise anne karnındayken bebeklerinin doku ve bağlarını beslerler. Kadın rahminde bizzat dokuduğu şey hayat ve kader olarak görünür. Örne, dokuma, ilmikleme, düğümlleme ile hayat ve kaderin dokusunda bizzat rol almak aynı şeydir.

Büyük Anne, halıları, insanları ve dünyanın kaderini, karanlığını ve ışığını da aynı anda dokumaktadır. Egeli doğum tanrıçası *Eileithya* tıpkı Yunan kader tanrıçaları *Moiralar* gibi iplik bükücülerdendir. (Neumann, 2024) Bu nedenle örümcekler ve dokuma tanrıçaları da hep birbirleriyle ilişkilidirler. Kadim zamanlardan bu yana Tanrıça Athena da dokumayla ilgili olarak tasvir edilir. Dokuma tezgâhı ağırlıkları üzerinde Athena'yı temsil eden kutsal sayılan baykuşun olması bunun kanıtıdır. Athena hem kendi dokur hem dokuma yapan kadınları korur. Sümer efsanelerinde de Tanrıça Uttu dokuma tanrıçasıdır ve örümcekle sembolize edilir (Özpınar, 2023). Semboller binlerce yıl birbirinin üzerine eklenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yüzden dokumanın kendisi bir alan olarak zaten doğrudan dışı imlemektedir.

b.Oval Form

Halıdaki figürler oval bir form içine yerleştirilmişlerdir. Biz tüm olup biteni bu oval çerçevenin içine yerleşik olarak görürüz. Hem Jung (2019) hem de Neumann (2024) yuvarlak ya da oval formların doğrudan dışı temsil ettiğini söylemektedirler. Burası bir bakıma içinden dünyanın doğduğu bir boşluktur. Kozmik dışı ifade eder. Lacan anne karnındaki bebeğin yaşamını kusursuz olarak yani tüm ihtiyaçların tam anlamıyla karşılandığı bir alan olarak işaret eder. Burası günlük hayatın tüm çatışmalarından ve sorunlarından uzak bir alandır. Ancak bu yaşamın hareketsiz oluşu, eksiksiz oluşu demek aslında ölüme eşdeğerdir. Çünkü eylem yoktur ve mutlak mutluluk kültürün düşmanıdır (Korucu, 2019). Burada doğa durumu kültürle karşı karşıyadır. Bizim olduğumuz yer kültürün yeridir, oval motifin içi ise hepimizin dünyayla daha tanışmadan ilk var olduğu yer, yani hem cennet hem de bir durağanlık ve ölüm halidir. Bu okuma biçimiyle de merkezdeki geyiğin gözlerini anne rahminin dışına yani dünyaya diktiğini oradaki hayata baktığını, onu irkilten ve tedirgin eden şeyin bu olduğunu söyleyebiliriz. *Metin anne karnının/rahminin içi ve dışını birlikte temsil etmektedir.*

c.Eli Belinde Motifi

Oval formun kenarları halıda eli belinde motifleriyle çevrelenmiştir. Eli belinde motifi Türk halı dokumacılığında çok sık kullanılan bir motiftir. Annelik, doğurganlık, dişilik, verimlilik göstergesidir. İnsan figürüne benzer ve önemli bir mutluluk, neşe, kısmet, bereket vurgusu taşır. Bozkurt (2020) eli belinde motifinin doğrudan doğurganlıkla ilgili olduğunu söylemektedir. Özkara da (2011); eli belinde motifinin kadın bedenini temsil ettiği çok çocuk sahibi olmak, doğurganlık, çocukları korumak ve yaşatmak gibi anlamları olduğunu belirtir. Gelin-kız, Çocuklu kız, Ana kız gibi isimlerle de anılan bu motifin doğurganlık ve bereketi simgelemesi nedeniyle sıralar halinde dokunduğunda o

eve bereket getireceğine inanılır. Ayrıca elini beline atmış sinirli, öfkeli bir kadın anlamı da taşımaktadır.

Erkeğin üremedeki biyolojik rolünün anlaşılmadığı dönemlerde öne çıkan Ana Tanrıça kültürünün günümüze kadar ulaşan halidir (<http://egitim.tarimormann.gov.tr>)

Şekil 1. Eli belinde motifi (<https://sohoantiq.com/blog/kilim-motifleri-ve-anlamlari>)

d.Hayvan ve Bilinçdışı

Resmin öznesinin hayvan olması metnin, insanın bilinçdışının değerlendirmesine ne kadar açık olduğunu göstermektedir. Jung (2019, s.114); “hayvan, neredeyse tümüyle bilinçdışı olması nedeniyle, ezelden beri insanın içgüdüsel yaşamının karanlıklarında gizli psişik alanın simgesidir” demektedir. *Büyük Tanrıça*, sadece kozmik yaşama ve bitkilere değil aynı zamanda hayvanlara da hükmetmektedir. Hindistan’dan Akdeniz’e kadar uzanan bir coğrafyada Mısır’da, Afrika’da, Sicilya, Güney İspanya’da, Girit’de, Yunanistan’da, Mezopotamya’da ve Anadolu’da ‘hayvanların hâkimesi’ olarak anılmıştır. Bu nedenle Büyük Tanrıça’nın hayvan olması ya da hayvanlarla birlikte temsil edilmesi çok doğaldır. Bunlardan bir tanesi de geyikle temsil edilen, balık-kurt ve kuşla, su, toprak ve havayla birlikte anılan Artemis’tir yani Diana’dır. Büyük Tanrıça’nın pek çok ismi ve görünüşü vardır; Artemis onlardan yalnızca biridir. Büyük Tanrıça, bitkilerin ve hayvanların hâkimesi olmasının ötesinde insani köklerle bağını yitirmeden ruhsal gerçekliğin en üst düzeyine ulaşmayı simgeler (Neumann, 2024).

Halıdaki geyiğin ayaklarının suda gövde arka zemininin toprakta boynuzlarının gökyüzüne uzanması bunun göstergesidir. Henderson’un belirttiği gibi (2015) hayvanlar içgüdüsel hayatın, bitkiler ve ağaçlar da psişik hayatın büyümesini ve gelişimini ifade ederler.

e.Geyik Temsili

Geyik aileleri genellikle üçlü gruplara dayanan anaerkil bir yapı arz eder ve dişiler geçen yılın ve bu yılın yavrularıyla birlikte dirler. Erkek ve dişi geyikler ancak çiftleşme dönemlerinde bir araya gelirler. Bu nedenle halıdaki geyiklerin merkezde olanının aslında bir er-dişi karakter olduğunu yani boynuzları olması sebebiyle erkek geyik sayılabileceğini ancak hayatın olağan akışına aykırı bir durum olması nedeniyle de geyiğin olağanüstü özelliklere sahip bir varlık olarak kabul edilebileceğini ifade edebiliriz. Bilindiği üzere Geyikgiller ailesinde yalnızca dişi ren geyikleri ve erkek kızıl geyiklerin boynuzları vardır. Boynuzlu dişi kızıl geyik bu yüzden tek boynuzlu at veya anka kuşu gibi imgelem bir varlıktır. Boynuzlu bir dişi geyik doğada istisnai olarak ortaya çıktığında doğal normun ihlali olarak korku uyandıran bir göstergedir. Büyük ve güçlü boynuzlarıyla birlikte büyümlü güçleri de vardır. Geyik Tanrıça doğurganlık, süt verme, genç kızların evliliğe ve anneliğe geçişiyle de bağlantılıdır. Geyiklerin kuşların üstünde konumlandırıldığı buluntular, geyiklerin göksel karakterini vurgular (Merlini, 2021).

Geyiğin boynuzları Tanrıça'nın göğsü açılan kollarıdır. Hayat Ağacına benzeyen boynuzlar doğurganlığı simgeler. Boynuzlu dişi geyik, bir toprak ya da kabile üzerindeki egemen gücü anlatır (Merlini, 2021). Geyik Ana Tanrıça için çok güçlü bir semboldür çünkü geyik bedeniyle bir hayvan, boynuzlarıyla bir ağacın dallarını yani bitki dünyasını canlandırır. Artemis'in bir başka sembolüğü arıdır, arı da bitkilerle hayvanlar arasında aracılık eden bir göstergedir. Geyik de hayvanlarla ağaçlar/bitkiler dünyasını bünyesinde bir arada tutan bir gösterge niteliği taşır.

Geyiğin boynuzları Altaylar'da güneş ışınlarına benzetilir ve Güneş kültüyle ilgilidir. Güneş sistemine yönelik işaretler taşır. Bu boynuzlar yeniden doğuşun ve yenilenmenin simgesidir. Ayrıca ağaç dalları formuna çok yakın çizimler kadim kültürlerde oldukça yaygındır. Hatta doğum yapan kadınlarla geyikleri bir arada gösteren tasvirler Prototürklerin geyiğe “Ene” statüsünü verdiğini ve geç dönemlerde Umay olarak adlandırılan tanrıçanın ilk tasvirleri olduğunu göstermektedir. Ağaç Ene de tıpkı Geyik Ene gibi yapraklarını döküp tekrar yeşillenerek doğadaki yeniden doğuşun simgesiydi. Bu nedenle ikisinin bir arada bu şekilde sembolize edildiği görülmektedir.

Geyik boynuzlarının güneş ve ışıqla yakın ilişkisi üç faktöre bağlıdır. Öncelikle geyik boynuzları güneş gibi parlak bir renge sahiptir. İkinci olarak günlük ve yıllık olarak güneş döngüsüne paralel olarak doğar, büyür, düşer ve tekrar büyür. Son olarak boynuzlar ortaya çıktığında güneş ışığını olağanüstü bir şekilde yansıtan çok ince bir kadifeyle kalın bir şekilde kaplanır ve ışıktan yapılmış gibi görünürler. Özetleyecek olursak geyiğin boynuzlarının her yıl yaprak döken ve açan ağaçlara hem de güneşle ilintili olan anlamlara benzemesi nedeniyle yeri ve göğü birbirine bağlayan bir semboldür (Merlini, 2021)

Devasa boynuzlara sahip geyiğin bu anlamda ormandaki tüm yaratıkları koruma gücü olduğuna inanılır. Bu anlamda Ninhursag, Kibele, Potnia Theron ve Artemis gibi farklı kültürlerdeki hayvanların korumasını üstlenen “hanım”lara dönüşürler. Bu geyik, cenneti ve dünyayı birbirine bağlama göreviyle bu tanrıçaların güçlü bir paredrus’u (yoldaş) gibi davranır (Merlini 2021)

Geyiklerde boynuzlar mart-nisan aylarında atılmakta ve ağustos ayına kadar yeni boynuzlar ortaya çıkmaktadır (Hızal vd., 2013). Geyiğin 12 boynuzunun bulunması günümüzde güneş takvimiyle, yani gündüzle ve bilinçle ilgilidir. Ancak 17.yy’dan kalma bir gravürde antikitenin ay tanrıçası başında 12 yıldızlı bir taçla gösterilmektedir. Eski Ahit’in Sapientasını (Sophia; bilgelik tanrıçası) andırır (Von Franz, 2015). Geyiğin boynuzlarının 12 tane oluşu onun hem yetişkin/ergin bir geyik olduğunu hem de kozmik düzenle ve gökyüzüyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Eliade (2018) Altaylılarda 7, 12, 16, 17 gökten bahsedildiğini söyler. Geyiğin 12 boynuzunun göklerle ilgili bir anlamı olduğuna ilişkin kanıtlardan biri de budur. Ayrıca eli belinde motiflerinin sayısı 44’tür. 44 sayısı Kuzey ya da Güney yarımkürede bulunan takım yıldızları sayısını ifade eder. Toplamda 88 adet takım yıldızı vardır. Ayrıca 44, iki tane dördün yani tam ve bütün olanın, Jung’ın (2019) belirttiği gibi dişil olanın ifadesidir. Geyikler kara hayvanı olmalarına rağmen sıçrayarak koşarlar ve yerçekiminden muaf gibi hareket ederler bu da onları aynı zamanda havaya yakın kılar. Böyle bir hayvan psişik varlığın yani duygu ve düşüncenin gücünü ve hafifliğini işaret etmek için oldukça uygundur (Jung, 2021). Geyiğin bağırması da gök gürültüsüyle ilişkilendirilmiştir ve onun göksel yanını sembolize eder. Tuva Şamanları davullarını “maral” olarak adlandırırlar ve geyiklerden nineleri olarak söz ederler (Candan, 2024). *Bu açılardan Geyikli Duvar Halısı hem veryüzü hem gökyüzüdür.*

f.Eril-Dişil Dengesi

Öte yandan Jung, eril veya dişil simgesel olarak, ne kadar kolektif bilinçdışının etkisine girerse, analizde dişil ve eril anlamları yer değiştirerek veya erilin içinden dişilin, dişilin içinden erilin çıkmasını gözlemleyerek, anima ve animus kavramlarını kullanabileceğimizi söyler. Bu resimde de eril bir tasavvur ve öznenin, arka planda kalan kalan dişil nesnelerle birlikte, dişil su ve doğa ortamında konumlandırılması eril ve dişil arasındaki dengeyi, yer değiştirmeyi göstermektedir. Ayrıca Neumann (2024) Büyük Dişil kavramının içinde hem erili hem dişil barındırdığını ifade etmektedir. Büyük Dişil gece ve gündüz, yaşam ve ölüm, yer ve gök, eril ve dişil gibi zıtlıkları içinde barındırır. Sembolikleri arasında annenin kapsama karakterini vurgulayıcı (karından ötürü) kap, kase, bardak, kadeh, kupa, yuva, beşik, yatak, gemi, araba, tabut, dağ (dağdan kopan taşlar), toprak ve su (anne rahmindeki amniyon sıvısını andıran yeraltı suları, göl, gölcük, durgun sular vs.)

Halıdaki su durgun bir sudur. Çünkü lotus çiçeği ancak göl, bataklık ve yavaş akan durgun sularda yetişir. Bu nedenle halıdaki su temsili doğrudan Büyük Dişil'in doğurganlığını ve besleyiciliğini ifade eder. Halıdaki toprak zemin de aynı şekilde Ana Tanrıça motiflerinden biridir ve doğurganlığı vurgular. Halıdaki gökyüzü temsili ise düşünce dünyasını ve ruhanı olanı vurgular bu anlamda eril bir vurgudur. Ancak halının merkezindeki Büyük Dişil temsili durumundaki geyiğin ayakları suda, gövdesi toprağın önünde ve boynuzları göğe uzanmaktadır yani burada da eril ve dişilin temsiliyet gücünü tek başına kendinde topladığını görürüz.

g.Üç Sayısı

Jung (2019) üç sayısının eril bir gösterge olduğunu altını çizer. Dört sayısı, dörtlülükler bilinçdışının bütünlüklü, boşluk bırakmayan alanını temsil ederken, anlatı bilinçdışını terk edip bilincin alanına girerken dörtten biri geride kalır. Çünkü bilinçdışının horror vacui'si (boşluk korkusu) nedeniyle alıkonulmuştur. Halıda olmayan dördüncü geyik bilinçdışı alanında hapsolmuştur. Bilinçdışı karanlık ananın diyarında alıkoyulmuştur. Çünkü bilinçdışı herhangi bir şeyin etki alanının dışına çıkmasına izin vermeyen açgözlü bir canavar gibidir. Dolayısıyla metin bilinçdışından fırlayan ama bilince bir eksikle çıkan bir anlatıdır.

Kaderi eğiren ve dokuyan kadınlara pek çok mitik anlatıda, efsanede ve masalda rastlanmaktadır. Bunlar genellikle 3, 9 ya da 12 şeklinde yani üçün katları şeklinde görünürler. Üçlü yapılar başlangıç-orta-son, doğum-yaşam-ölüm, geçmiş-şimdi-gelecek tasvirleridir (Neumann, 2024). Geçmiş-şimdi-gelecek, yer-deniz-gökyüzü, doğum-yaşam-ölüm, anne-kız-eş (Tanrıça'nın üç hali), baba-oğul-kutsal ruh (üçleme), baba-anne-çocuk, ruh-beden-zihin üçlemeleri insanlık tarihinde üç rakamıyla ilgili olan anlatıların bazılarıdır (Güner, 2017).

Halıda üç figür görülmektedir. Bu üç figür Jung'ın (2019) belirttiği gibi bilinçdışında alıkonulmuş dördüncüyü imleyen bir temsildir aynı zamanda insanın yaşam serüveni temsil eder. *Bu nedenle metin bilinçdışı-bilinç arasındadır. Alt metinde doğum-yaşam-ölüm döngüsü ve insanın tüm canlılar gibi sonlu bir varlık olduğu hatırlatılır.*

Jung'a göre (2019) kutsal üçlük, yeraltındaki bir üçlüğe göndermede bulunur. Yeraltındaki üçlükler Dante'nin üç başlı şeytanında olduğu gibi ya da mitolojideki Hades'in üç başlı Cehennem Köpeği Kerberos gibi varlıklar olabilir. Kutsal üçlükler kötülük simgeleriyle yakın ilişkidir Aralarındaki ilişki iyiliğin kötülüğün varlığını, aydınlığın karanlığın varlığını gerektirmesi gibidir. Bu karşıtlığın geriliminden de dengeye ulaşma arzusu doğar. Üç masum geyiğin olduğu bir kompozisyon aslında o kompozisyonda olmayan üç malefik karşıtını da zımni olarak varsayar. *Bu anlamda halıda iyilik ve kötülük arasında bir denge arayışının var olduğunu ileri sürebiliriz.*

h. Türk Aile Yapısının Temsili

Bu yapı ilk bakışta sosyolojik açıdan Türk ailesinin kısa bir özetidir. Baba geyik merkezde ve en büyük figür olarak karşımıza çıkar. Doğrudan metne bakan kişinin gözlerinin içine bakar. Özne pozisyonundadır. Türk aile yapısında da ilk bakışta erkek evin merkezi figürü olarak konumlanır. Dişi geyik toprak zemin üzerinde erkek geyiğe doğru bakmakta ve arka planda daha küçük bir figür olarak yer almaktadır. Kadının erkeğin arkasında, destekleyici bir rolde tanımlanışının toplumsal cinsiyet açısından simgeleştirilmiş halidir. Doğrudan bize değil, erkeğe bakarak onun merkezi ve özne rolünü tanıdığını ve onayladığını gösterir. Ancak merkezdeki erkek geyik hem bakan hem de bakılan konumunda olduğu için bunu hem eril hem dişil konumu aynı anda barındıran bir pozisyon olarak nitelendirebiliyoruz. Aynı şey dişi geyik için de geçerlidir. Dişi geyik de bizim tarafımızdan bakılmakta, aynı zamanda erkek geyiğe bakmaktadır. Bu nedenle metinde hem eril hem dişil sembolikler bir arada, iç içe ve dengeli bir şekilde yapılandırılmaktadır. Geyik yavrusu ise çocuk geyik olarak babasıyla birlikte aynı suyun içinde yer almakta ve su içmektedir. Anne ve babası onun güvenliğini sağladığı için kendini güvende hissederek su içme eylemini gerçekleştirmektedir. Burada bir aile bütünlüğü, huzuru ve dinginliği söz konusudur. Babanın korumacı tavrı merkezdeki geyiğin bir gürültü duymuşçasına tetikte olması ve bize bakmasıyla anlaşılmaktadır. Halıdaki geyikler sanki bir aile fotoğrafı çekirmektedirler. *Aile bütünlüğünü ve ailedeki kişilerin rollerini vurgulayan bir anlatı söz konusudur.*

ı. Halıdaki Mekân ve Zaman

Mekânı incelediğimizde; figürlerin bulunduğu ortam masalsı, etkileyici ve şiirseldir. Bize cenneti anımsatır. Dolayısıyla aslında yeryüzünde bir parçayı da temsil edebileceği gibi bir cennet tasviri etkisi de yaratmaktadır. Mekân bu olağanüstü güzelliğiyle hem yeryüzündedir hem de değildir iki yer arasındadır her ikisini birden temsil eder. Buradaki doğa hem dünyasal bir kesit gibidir hem de dünyada olmayan “Cennet” gibi bir yerdir. Mekân açısından da realist ve sürrealist bir yaklaşımın bir aradalığını görürüz. Mekân melezleşmektedir. Metin bu haliyle mekânlar arası bir nitelik taşır. Metinde geyiğin bir ses duymuşçasına dikkat kesildiği ana yoğunlaştığımızda, metnin şu an içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ancak çok eskiden yaşanmış bir anı ya da gelecekte yaşanacak bir anı da aynı zamanda temsil ettiği açıktır. Mekân belirsiz ve melez olduğu için metnin zamanına ilişkin bir kestirim de yapılamamaktadır.

Mekân temsiliinde gökyüzü, yeryüzü ve su, yani hava, toprak ve su elementleri bir arada bulunduğunu belirtmiştir. Hava eril, toprak ve su dişil elementlerdir. *Hava* tanrısal olanı, zihni ve düşünce gücünü, eril olanı, *toprak* doğurganlığı, verimliliği, dişil üretkenliği, *su* ise bilinçaltını, hayal gücünü, hafızayı ve Büyük Dişili temsil eder. Psikolojinin terimleriyle düşündüğümüzde bilinçaltı (su), bilinç (toprak) ve bilinçüstünün (hava) sembolleridir. Tasavvufi bakış açısından da su “abı hayatı” temsil etmektedir. Suyun

hayat verici ve canlılık kazandıran özelliği vurgulanır. İslami Türk edebiyatında da sıkça kullanılan bir motiftir. Yavru geyiğin babasının ayaklarının değdiği bu sudan içmesi hem hayatın, canlılığın nesilden nesile devam eden bir şey olduğunu hem de hayat bilgisi dediğimiz bilginin ebeveynden çocuğa aktarılan bir şey olduğunu ifade eder. Burada bir maneviyat aktarımı da vardır. Böylelikle buradaki kombinasyon kültürün, inancın, geleneklerin devamlılığına ve aktarımına, ideolojik yapısına da işaret etmektedir.

i.Lotus

Lotus'un Latince adı *Nymphaea*'dır, Nilüfer çiçeği olarak da bilinir. Lotus sembolüğü tıpkı geyik gibi bataklıklarda kirlenmeden saf ve temiz bir şekilde kalmayı anlatır. Yapraklarını daima temiz tutabilen çok nadide bir çiçektir. Latince adı bizi mitolojideki Nymphalara götürür onların çiçeğidir. Nymphalar doğa perileridir, çok güzeldirler ve uzun ömürlüdürler. Doğurganlık ve zarafet temsilidir. Pek çok türü vardır. Bir türü de bataklıklarda yaşar. Lotus çiçeğinin anlamı buradan gelir. Hint mitolojisine göre başlangıçta boşluk vardı. Daha sonra kozmik sularda bin yapraklı, ışıldayan, altından dev bir lotus çiçeği açtı. Bu kozmik lotus ilk yaratıcı güç olan evrenin rahim ağzı olarak kabul edilir. Yani kozmik lotus suların üreme organı olarak düşünülmüştür. Sağlık, bolluk bereket ve yaşam sağladığına inanılmaktadır (Gezgin, 2021).

Yaratılış esnasında güneş de lotus çiçeğinden doğmuştur. Lotus çiçeği Tanrı Nefertem ile güneş Tanrı Ra'yı sembolize eder. Mısır yaratılış mitinde ilksel sulardan devasa bir lotus çiçeği doğduğu ve ilk sabah güneşin bu lotus çiçeğinin ortasından doğduğu anlatılmaktadır. Hindistan ve Mısır'da Büyük Tanrıça'nın çiçeği lotustur (Gezgin, 2021; Neumann, 2024). Tanrı Vişnu suda göbeğinden çıkan bir ağaca ya da lotus çiçeğine tutunarak yüzerken, Buda da çiçeğin kalbinden doğmuştur (Candan, 2024). Bilgi, maneviyat, sevgi, merhamet ve saflığı, doğurganlığı ve aydınlanmayı simgeler. Lotus beş bin yıldan uzun bir süredir kutsal sayılan bir semboldür. Mısırdaki lotus güneş ışığıyla yapraklarını açmasından ötürü güneşi ve yeniden doğuşu temsil eder. Ölümle de ilgilidir. Ölen kişilerin lotusa dönüşüp yeniden doğabileceklerini de anlatır. Türk kültüründe de ölüm ve yaşam, güzellik ve bilgelik, zarafet temsilidir (Özçalık, 2017). Buda lotus çiçeği içindeki bir mücevher olarak tasvir edilir ve bin yapraklı lotus Buda'yı işaret ederek spiritüel aydınlanmayı anlatır (Gezgin, 2021). Lotus saflığı temsil ederken, içinde bulunduğu çamurlu su da, vücut, konuşma ve zihni temsil eder. Yani insanın bulunduğu kötü ortamlardan kendi ruhunu yükseltebileceği ve arındırabileceğinin sembolüdür (Güner, 2017).

Geyikli halıdaki merkezdeki geyik ve yavrusunun içtiği suda, lotus bitkilerinin önlerinde olduğu görülür. Bir tane merkezdeki geyiğin önünde bir tane de yavru geyiğin önündedir. Yavru geyik için bu sudan içmenin arınmayı, temizliği, erginlenmeyi ve ruhun yükselişini temsil ettiğini söyleyebiliriz. Doğurganlığın ve yeniden doğuşun sembolünü yudumlamaktadırlar.

j.Toprak, Su ve Hava

Hesiodos’un Theogonia’sına göre; ilk başta sadece Khaos vardı. Antik Helence’de Khaos “esneyen boşluk” anlamına gelmektedir. Khaos’tan sonra Gaia vardı (Carvalho de Magalhaes, 2007). Özen’in de belirttiği gibi (2023); Gaia yeryüzü olarak tasvir edilir. Yeryüzü yani toprak tanrıçanın bedeni olarak görülmektedir. Büyük Toprak Ana tüm bitkilerin anasıdır. Ağaçlar da bu bitkilerin dünyasına dahildir. Doğanın bağrında toprağın altında kökler ve yumrular büyür, ağaçlar meyvelerle dolar. Tarlalar ve ormanlar otlar, yapraklar, taneler, yemişler, meyveler ve pek çok zenginlikle doludur. Kadim dünya aslında Büyük Dişil’in, Büyük Anne’nin kucığıdır onun alemidir. Bu kucak çoğunlukla kap sembolüyle temsil edilir (Merlini, 2021). Göller, sular, bataklıklar da doğanın bu kabının içine dolan sulardan oluşur, dolayısıyla toprak gibi su da dişil bir göstergedir. Kadim su unsurunun doğu kültürlerinde yaygın bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Örneğin Sümer ve Babiller evrenin oluşumunu suyla başlatırlar. Gökyüzü ise; ruhsal ve ilahi olanı temsil eder.

4.SONUÇ VE ÖNERİLER

Geyikli Duvar Halısı, pek çok anlatının, kadim öğretinin, mitik sembollerin iç içe geçtiği labirent yapıda bir metindir. Ancak halıyı oluşturan unsurlar bir bütün olarak incelendiğinde dokuma faaliyetinden başlayarak, eli belinde motifine, geyik tasvirlerine, su, toprak ve hava üçlemesine, doğa ananın çiçeklerine, lotusa, aile anlatısına vs. bakıldığında kendimizi dişil yaratım gücüne, doğurganlığa, bolluk ve berekete, aydınlanmaya ve ruhsal yükselişe yönelik bir anlam ağının içinde bulunduğumuzu görürüz. Metnin girift ve çokanlamlı yapısı, bakış açımız ve perspektifimiz değiştiğinde anlamları da çeşitlendirmektedir.

Geyikli Duvar Halısı tarihsel ve kültürel açıdan pek çok mitik söylemin, inancın ve anlatının kesişim noktasında yer almaktadır. Hindu inancından, İslamiyet’e, Şamanizm’e, Hristiyanlığa kadar pek çok sembol ve gönderme barındırmaktadır. Evrensel bir semboliktir. Metinde yaratılış mitlerinin çoğunda yer alan semboller yeniden canlandırılmakta ve dişil gücün yaratılış mitlerinde vurgulanan rolü bir kez daha hatırlatılmaktadır. Metin pek çok ikiliğin yer aldığı ve “hem o hem o”nun bir arada vurgulandığı yapılar içermektedir. Örneğin metin karnının/rahminin içi ve dışı, yeryüzü ve gökyüzü, eril ve dişil, bilinç ve bilinçdışı, iyilik ve kötülük gibi ikilikleri bir arada içermektedir. Zaman ve mekân sabit değil, değişken ve iç içe geçen bir yapıdadır bu nedenle de zamanlar ve mekânlar üstü bir nitelik kazanmaktadır. Alt metinde doğum-yaşam-ölüm döngüsü ve insanın tüm canlılar gibi sonlu bir varlık olduğu hatırlatılır. Bu da yaşam ve ölüm karşıtlığının bir arada sunulmasıdır. Tüm bu ikiliklerin aşılması okuyucu için özgülleştirici bir okuma eyleminin önünü açmaktadır. Tüm bunların yanı

sıra toplumsal cinsiyet rollerine dayalı bir aile yapısı da karşımızda durmaktadır. Metin bu nedenle ideolojik bir yapı da barındırdığını söylemek mümkündür.

Metin her bakanla ve yorumlayanla birlikte yeniden anlam üretim sürecine giren aktif bir yapılanmadır. Bu nedenle farklı teoriler ya da kavram setleriyle yapılacak okumalar önümüzde başka ufuklar da açacaktır. Ayrıca metin disiplinlerarası bir yapıdadır. Bu nedenle sosyoloji, psikoloji, halkbilim, iletişim çalışmaları açısından da odağa alınması gereken bir metindir. Bu çalışmada yalnızca metin odaklı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra metni gören, okuyan kişilerle de yapılacak alımlama çalışmalarının, metnin nasıl yorumlanabileceğine ilişkin yolları göstermesi de önemli olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Alan, S. (2024). Budizm'de Buda-Geyik Münasebetinden Bektaşilikteki Veli-Geyik Münasebetine. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, Sayı: 112, 263-277.
- Arit, A.N. (2020). *Şamanizmde Kutsal Rehberler*. İstanbul: Ray Yayınları.
- Bozkurt, S. (2020). Geleneksel Türk Halı Sanatında Kullanılan Motiflerin Anlamları: Sındırgı-Yağcıbedir Halıları Üzerine Göstergebilimsel Bir Analiz. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8 (1): 698-731.
- Bulut, G. (2018). *Mitolojik Astroloji&Psikoloji*. İzmir: Zodyak Astrolojik Yayıncılık.
- Bulut, G. (2022). *Tanrı ve Tanrıçanın Uyanışı*. İzmir: Zodyak Astrolojik Yayıncılık.
- Campbell, J. (2017). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. (S. Gürses çev.) İstanbul: İthaki.
- Campbell, J. (2020). *Tanrıçalar ve Tanrıça'nın Dönüşümleri*. (N. Küçük çev.). İstanbul: İthaki.
- Carvalho de Magalhaes, R. (2007). *Antikçağ'dan Günümüze Sanatta Mitoloji*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Candan, V. (2024). *Türk Tanrıça*. İstanbul: Kabalcı.

- Chul-Han, B. (2022). *Ritüellerin Yok Oluşuna Dair*. (Ç. Tanyeri çev.). İstanbul: İnka.
- Çivici, D. (2018). *Vahşi Kadın'ın Yolculuğu*. İstanbul: Ganj Yayınevi.
- Eliade, M. (2017). *Arayış*. Ankara: Doğubatu yayınları.
- Eliade, M. (2018). *Şamanizm*. (İ. Birkan çev.). Ankara: İmge.
- Elliot Smith, G. (2016). *Ejderhanın Evrimi*. (Y.B. Gülgeç çev.). İstanbul: Altıkkırkbeş.
- Eriçdem, S. (2017). *Astereoidlerin Büyülü Dünyası*. İstanbul: Martı Ofset.
- Freud, S. (2023). *Totem ve Tabu*. (Z.A. Yılmazzer). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gedikli, F. (2013). Geyik Destanı. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (119-1409). İstanbul: Kitabevi.
- Gezgin, D. (2019). *Hayvan Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Gezgin, D. (2021). *Bitki Mitosları*. İstanbul:Pinhan.
- Graves, R. (2015). *Ak Tanrıça*. (Ç.Çakın çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Güner, M. (2017). *Sırlar Bohçası*. İstanbul: Destek Yayınevi.
- Gürani Arslan, N. (2013). Efsaneden Günümüz Edebiyatına Geyikler ve Lanetleri. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (189-208). Kitabevi: İstanbul.
- Gürbilek, N. (2010). *Kötü Çocuk Türk*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Henderson, J.L. (2015). Kadim Mitler ve Modern İnsan. C.G. Yung (ed.) *İnsan ve Sembolleri* içinde (101-153). İstanbul: Kabalcı.
- İnayet, A. (2013). Uygur Kültüründe Geyik. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (45-54). İstanbul: Kitabevi.
- Hızal, E., Beşkardeş, V., Arslangündoğdu, Z. (2013). Türkiye'de Kızıl Geyiğin Popülasyon Durumu ve Geleceği. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (283-301). İstanbul: Kitabevi.
- Jacobson, E.(1993). *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in The Ecology of Belief*. Leiden: E.J. Brill.
- Jung, C.G. (2019). *Dört Arketip*. İstanbul: Metis.
- Jung, C.G. (2021). *Kundalini Yoga Psikolojisi*. (B. Tümkaya çev.). İstanbul: Pinhan.
- Kakaç, M.D. (2013). Geyikli Duvar Halıları. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (85-102). İstanbul: Kitabevi.
- Korucu, A.A. (2019). Freudyen ve Jungiyen Yaklaşımlarla Anne Olgusu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* . 23(1): 133-143.
- Merlini, M. (2021). Mother Ranaldi: A Post-Paleolithic Goddess Gives Birth Flanked by Supernatural Stags. *Acta Terrae Septemcastrensis*, XX: 5-100.
- Murdock, M. (2023). *Kadın Kahramanın Yolculuğu*. (A.D. Yurdakul çev.). İstanbul: Beyaz Baykuş.
- Neumann, E. (2024). *Büyük Ana: Dişilin İmge ve Simgeleri*. (Z.A. Yılmazzer çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ögel, B. (2013). Türk Mitolojisinde Geyik. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (27-43). İstanbul: Kitabevi.

- Özçalık, M. (2017). Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerdeki Önemi ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 10: 22-28.
- Özen, B. Ç. (2023). Tanrıça'nın Bedeni Olarak Yeryüzü ve Mitlerde Yaratım Süreçleri. B. Tatar, Z.K. Şerefoglu Danış, N. Keskin Aksay (ed). *Kadın ve Mekân* (403-421). Kadem Yayınları: İstanbul.
- Özkara, N. (2011). *Sarıkamış ve Çevresi Halı Dokumaları*. (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Özpınar, B. (2023). Kadının İp, Dokuma/Örme/ Dikişle Bağlantısının Türk Mitolojisine Yansıması. *Türklük Araştırmaları Dergisi*.2 (1-2): 19-33.
- Sarıkaya, B. (2013). Acaibü'l Mahlukat ve Geyik Motifi. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı* içinde (177-188). İstanbul: Kitabevi.
- Schuetz-Miller, M.K. (2012). Spider Grandmother and Other Avatars of the Moon Goddess in New World Sacred Architecture. *Journal of the Southwest* . Vol. 54, No. 2.
- Simçenko, Y.B. (2022). Kuzey Avrasya Halkları Arasında Ana Kültü. H.İ. Erkoç (çev.) *Sibirya'dan Balkanlara Şamanlar ve Cadılar içinde*. (67-78) C. Sungur (ed.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Somuncuoğlu, S. (2013). Kutsalın Yolculuğu. E.G.Naskali, E. Demir (ed), *Geyik Kitabı içinde* (105-115). İstanbul: Kitabevi.
- Steinkeller, P. (2019). Texts, Art and Archaeology an Archaic Plaque From Mari and The Sumerian Birth-Goddess Ninhursag. G.Chambon, M. Guichard & A.-I. Langlois (ed), *De l'argile au numérique. Mélanges assyriologiques en l'honneur de Dominique Charpin*. Peeters: Leuven-Paris-Bristol.
- Straizys, V., Klimka, L. (1997). The Cosmology of The Ancien Balts. *Archaeoastronomy*. No:22.
- Stuart, A. (2023). *Çakralar ve Hayvanlar*. (A.G. Korkmaz, çev.). İstanbul: Mona Kitap.
- Von Franz, M.L. (2015). Bireyleşme Süreci. C.G. Yung (ed.) *İnsan ve Sembolleri içinde* (155-225). İstanbul: Kabalcı.
- Wilkinson, P. (2019). *Efsaneler&Mitler*. (E. Lakşe çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Williamson, J., McMenemy, G. (2023). *Dünya Mitolojisinde Kadınlar: Tanrıçalar, Kahramanlar ve Canavarlar*. İstanbul: Say.
- Wood, J. (1997). *The Concept of The Goddess*. UK: Routledge.
- <http://egitim.tarimorman.gov.tr>
- <https://sohoantiq.com/blog/kilim-motifleri-ve-anlamlari>

Gıda Güvenliği Sorununun Asimetrik Bilgi Kapsamında Analizi: Kırıkkale İli Örneği¹

Duygu Cengiz Ersoy², Alparslan Uğur^{3,4}

ÖZET

Günümüzde artan dünya nüfusu, güvenli ve sağlıklı gıdaya erişimi zorlaştırmaktadır. Gıda güvenliğinin sağlanamaması, mevcut ve gelecek nesiller için çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Piyasada üretilen mal ve hizmetlerde tam bilgiye sahip olunduğu varsayılsa da üreticilerin ürünleri hakkında tüm bilgileri tüketicilere aktarmaması durumunda asimetrik bilgi sorunu ortaya çıkmaktadır. Özellikle gıda ürünleri hakkında tüketicilerin yeterli bilgiye ulaşamaması, gıda güvenliği risklerini artırmaktadır. Çalışmada üreticilerin asimetrik bilgi sorunu dışsal kabul edilerek yalnız tüketicilerin gıda güvenliği konusundaki asimetrik bilgi sorunu analiz edilmiştir. Kırıkkale ilinde ikamet eden 786 kişiye online olarak sorular yöneltilmiş, katılımcıların gıda güvenliği hakkında bilgi düzeyleri asimetrik bilgi sorunu kapsamında ölçülmeye çalışılmıştır. Araştırma bulgularına göre; katılımcılar gıda ürünlerinin insan sağlığı üzerinde doğrudan etkili olduğunu, ürünlerin içerik bilgilerinin dikkatle okunması, bozuk ya da hatalı ürünlerle karşılaşıldığında derhâl şikâyetle bulunulması ve sağlıksız gıda üreten firmaların daha yüksek gözetilmeye tabi tutulması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Asimetrik Bilgi, Gıda Güvenliği, Devlet Müdahalesi.

Jel Sınıflandırması: D82, N30, H10.

Analysis of Food Safety Problem in the Scope of Asymmetric Information: The Case of Kırıkkale Province

ABSTRACT

In today's world, the growing global population makes access to safe and healthy food increasingly difficult. The failure to ensure food safety may lead to the emergence of various diseases for both present and future generations. Although it is assumed that full information is available in the market for goods and services, when producers fail to transfer complete information about their products, the problem of asymmetric information arises. In particular, consumers' lack of access to sufficient information about food products increases food safety risks. In this study, the asymmetric information problem of producers is considered external and only the asymmetric

¹ Bu çalışma 2024 yılında Prof. Dr. Alparslan Uğur danışmanlığında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda Duygu Cengiz tarafından yazılan "Asimetrik Bilgi Sorunu Kapsamında Gıda Güvenliğinin Analizi: Kırıkkale İli Örneği" adlı tezden türetilmiş ve güncelleştirilmiştir.

² Maliye Bilim Uzmanı, Kırıkkale Üniversitesi, ORCID: 0009-0008-5126-2111.

³ İletişim Yazarı: alparslanugur@hotmail.com.

⁴ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, ORCID: 0000- 0001-8881-1745.

(Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2025 / Yayına Kabul Tarihi: 30.09.2025)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1734339](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1734339)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

information problem of consumers regarding food safety is analyzed. Online questions were asked to 786 people residing in Kırıkkale province, participants' knowledge levels about food safety were tried to be measured within the scope of asymmetric information problem. According to the research findings; participants argue that food products have a direct impact on human health, that product ingredient information should be carefully read, that complaints should be made immediately when encountering damaged or faulty products and that companies producing unhealthy food should be subject to higher taxation.

Keywords: *Asymmetric Information, Food Safety, Government Intervention.*

JEL Classification: *D82, N30, H10.*

1. GİRİŞ

Uluslararası bir kamu malı olduğu kabul edilen bilgi, bir kez üretildiğinde herkes tarafından ulaşılabilir, tüketilebilir ve değiştirilebilir. Bilginin açık ve eşit olması, piyasadaki alıcı ve satıcıların mal ve hizmetler hakkında aynı bilgiye sahip oldukları anlamına gelmez. Alıcının veya satıcının piyasadaki hareketleri izlemeleri ve takip etmeleri taraflar açısından çok zordur. Çünkü alıcı ve satıcılar arasında bilginin kusurlu, eksik veya yetersiz olması piyasaların işleyişini bozmakta ve piyasa başarısızlığının en önemli nedeni olmaktadır.

İnsanların yaşamlarını idame ettirmedeki en temel ihtiyaçlardan biri gıdadır. Özellikle kaliteli ve sağlıklı bir yaşam için gıda güvenliği son derece önem arz etmektedir. Hammaddenin elde edilmesiyle başlayan gıda güvenliği, gıdaların üretilmesi, depolanması, muhafaza edilmesi ve dağıtılıp tüketiciye ulaştırılmasıyla sona ermektedir (Özbek ve Fidan, 2010:93). Günümüzde nüfusun artışına bağlı olarak gıda ürünlerindeki çeşitlilik artmıştır. Toplumun ihtiyacını karşılamaya yönelik gıda üretimindeki hızlı artış, hem gıda ürünlerinin kalitesinde hem de denetiminde sorunlara neden olmaktadır. Tüketicilerin gıda güvenliği konusunda yeterli bilgiye sahip olmamasından dolayı sağlıksız ürünleri tüketmesi, dolaylı ve uzun sürede insan sağlığında kanser, kısırlık gibi hastalıklar olarak kendini göstermekte ve bilinmeyen birçok hastalığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Özen, 2008:168-169). Üreticilerin gıda ürünleri hakkında yeterli bilgiye sahip olup tüketiciyi yeterince bilinçlendirmemesi, toplumda bilgi kirliliğine neden olmakta, arz-talep çerçevesinde bilginin yeterli düzeyde sunulmaması, taraflar arasında asimetrik bilgi sorununun oluşmasına yol açmaktadır.

Çalışma, asimetrik bilgi sorunu ve gıda güvenliğini ele almaktadır. Ülkemizde yalnız asimetrik bilgi sorunu ve yalnız gıda güvenliğine yönelik makaleler olsa da çalışma Türkiye özelinde her ikisini de birden analiz etmektedir ve çalışmanın literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

2. ASİMETRİK BİLGİ

1970 yılında George A. Akerlof asimetrik bilgi kavramını ilk kez ortaya koymuş, belirli piyasalarda alıcıların ürün kalitesini piyasa düzeyindeki istatistiklere göre değerlendirdiğini savunmuştur. Bu durum, satıcılar için düşük kaliteli ürün satma teşviki oluşturmakta çünkü yüksek kaliteli ürünün getirileri bireysel satıcıya değil, istatistiğin

etkilendiği tüm piyasa tarafından karşılanmaktadır (Akerlof, 1970:488). Satıcıların düşük kaliteli ürünler sunması durumunda bir taraf eksik bilgiye sahip olmakta, uygulanan faaliyetlerin etkin ve verimli olması mümkün olamamaktadır. Bilginin taraflar arasında tam olarak aktarılamaması durumu olan asimetrik bilgi, piyasanın işleyişini değiştirmekte, tam bilgi argümanından çıkıldığı zaman piyasaların dengesi bozulmaktadır (Alp ve Karakaş, 2008:215). Asimetrik bilgi sorunu, ters seçim, ahlaki tehlike ve piyasanın oluşmaması şeklinde kendini gösterebilmektedir.

2.1. Ters Seçim

Ters seçim, satıcı ve alıcı arasındaki sözleşmeden önce yapılan bilgi gizliliği sonucunda meydana gelen bir asimetrik bilgi sorunudur (Sarıkaya, 2002:100). Ters seçim sorunu sigortacılık, sermaye ve işgücü piyasası gibi pek çok alanda kendini gösterebilmektedir. Bir sigorta şirketi kasko yaptırmak isteyen müşterisi hakkında eksik bilgiye sahip olabilir. Sigorta şirketi müşterilerinin hepsinin aynı riske sahip olmadığını bilse de hangi müşterilerinin daha riskli olduğu konusunda eksik bilgiye sahiptir. Sigorta şirketi primlerini artırdığında daha az riskli müşteriler sigorta hizmetini almaktan vazgeçebilmektedir. Böyle bir durumda geriye kalan müşterilerin ortalama riski de yüksek olacağı için sigorta şirketinin maliyeti de artacak ve bu durum şirketin primlerini daha da artırmasına yol açacaktır (Savaşan, 2019:301-302; Karaca, 2021:54). Sigorta şirketi daha az riskli müşterileri seçmek isterken ters seçim yaparak daha riskli müşterileri seçmek zorunda kalacaktır.

2.2. Ahlaki Tehlike

Ahlaki tehlike sorunu, taraflardan birinin bilgiyi gizlemesi durumudur. Taraflardan birinin bilgi sahibi olması ve diğer tarafın bilmek isteyip de öğrenemediği bilgi, gizli bilgidir. Gizlenen bu gerçek bilgi, etik değildir ve ahlaki tehlike sorunlarına neden olmaktadır (Yazıcı vd., 2020:136). Kasko sigortası yaptıran bir kişinin eskisine göre arabasını daha hızlı kullanması veya yangın sigortası yaptıran kişinin evinde yangın tüpü bulundurmuyarak veya tesisat bakımı yaptırmayarak ihmalkâr davranışta bulunması ahlaki tehlikeye örnektir (Savaşan, 2019:303). Ahlaki tehlike sonucunda garanti sağlanan birey davranış değişikliğine gitmektedir.

2.3. Piyasanın Oluşmaması

Asimetrik bilgiden kaynaklı bazı sektörlerde piyasa oluşmayabilir. Örneğin özel sektördeki kişiler fakirlik riskine karşı “fakirlik sigortası” yaptırmak isteyebilirler. Fakat sigorta yaptıranların çalışmayarak sigorta şirketine maliyetler yüklemesi olasıdır. Bu durumda sigorta şirketinin ‘fakirlik sigortası’ yaptıran kişilerin hangi nedenlerden dolayı fakir olduklarını tespit etmesi mümkün değildir (Savaşan, 2019:297-298). Asimetrik bilgiden kaynaklı imkansızlıktan dolayı sigorta şirketi, belirsizliklere karşı garanti arayanlara karşı hizmet üretememektedir.

3. GIDA GÜVENLİĞİ

Tüm insanlık için kaçınılmaz olan gıda, yaşam için en temel ihtiyaçtır. Üreticiler sundukları gıdaların içeriklerinde ve şekillerinde değişiklikler yapabilmektedir. Bundan dolayı, tüketilen gıdalar yüzde yüz güvenli olmadığı için olası hastalıklar meydana gelebilmektedir (Yayla, 2017:182-183). Gıda güvenliği, gıdalarda oluşabilecek biyolojik, kimyasal, fiziksel ve her türlü zararların engellenmesi için alınan tedbirlerin tamamı demektir (Tayar, 2010:21-23). Gıda güvenliği bir insan hakkıdır. Güvenli gıdaya ulaşımın sağlanmasında bireyin faydasının gözetilmesi kaçınılmazdır (Gölge vd., 2017:209). Besin değerini kaybetmemiş, mikrobiyolojik, kimyasal ve fiziksel açıdan bozulmamış gıdalar, güvenli gıdalardır. Genel olarak güvenli gıda; bir uluslararası kuruluş tarafından onaylanmış, üzerinde karar kılınmış ve kabul edilmiş, uygun teknikler ve sağlıksal kriterlere yer verilen ürünlerdir (Gür, 2024). Gıda güvenliğinin bozulmasında; kimyasal gübreler, pestisitler, hormonlar, steroidler, koruyucular, tat artırıcılar, renklendiriciler, çevresel kirlilik ve bozulma, mevsim dışı üretim ve yoğun fabrika üretimi gibi faktörler ön plandadır (Yan, 2012:714).

Uluslararası ticaretin hızla artışı ve yaşam koşullarındaki değişim gıda kaynaklı hastalıkların çoğalmasına ve tüketici alışkanlıklarının değişmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, ulusal ve uluslararası kuruluşlara, gıda üreticilerine, tedarik zincirlerine, dağıtıcılara ve perakendecilere büyük görevler düşmektedir (FOODTR, 2022:4). Gıdanın gerçek anlamda güvenilir olmaması, ekonomi ve insan sağlığı için küresel anlamda bir tehdit oluşturmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün yıllık verilerine göre gıda kaynaklı hastalıklardan yılda 600 milyon kişi hastalanmakta ve 420 bin kişi ölmektedir (FAO, 2023:13). İşlenmiş gıdaların çoğunda palm yağı kullanılmaktadır. Palm yağı; yem, kimya, elektrik ve ulaşım sektöründe kullanılan bir yağdır. Tüketilen gıdaların içeriğinde yer alan bu bitkisel yağ, kullanıldığı sektörler açısından tüketilmesi uygun olmayan bir yağdır. Hollanda Hastalığı, Endonezya'da palm yağı nedeniyle ortaya çıkan bir hastalıktır (Şanlısoy ve Yıldız, 2023:145). Çoğu gıda kaynaklı rahatsızlıkların bildirimi yapılmadığı için salgın söz konusu olmaktadır. Örnek olarak, 1988 yılında Çin'de kontamine deniz tarağından kaynaklanan Hepatit A salgını 300 bin kişiyi, ABD'de 1994 yılında dondurmadan kaynaklanan Salmonella salgını yaklaşık 224 bin kişiyi etkilemiştir. Endüstriyel kolza yağının İspanya'da tüketimde kullanılmasından dolayı 20 binden fazla kişi sakat kalmış, 500'den fazla kişi ise ölmüştür (Eren, 2011:10). Tedbirler alınmadığı sürece gelecekte de gıda kaynaklı hastalıklardan yüzbinlerce kişinin etkilenmesi muhtemeldir.

3.1. Gıda Sektöründe Yaşanan Asimetrik Bilgi Sorunu

Asimetrik bilgi sorununun yaygın olarak yaşandığı piyasalardan biri de gıda piyasasıdır. Alıcının ürünü satın alırken ürünün kalitesinden emin olamaması, ürünün içerik bilgilerinin satıcıda saklı kalması, satıcının ürün hakkında eksik ve yanıltıcı bilgi vermesi gibi sorunlar asimetrik bilginin oluşmasına neden olmaktadır (Fidan ve Albeni, 2014:288). Asimetrik

bilgi durumunda tüketiciler elde edeceği faydayı tam olarak bilemeyecek bu durum üreticinin piyasa gücünü artıracaktır.

Gıda sektöründeki asimetrik bilgi sorunu ülkelerin gıda güvenliğini, gıda sistemlerini ve beslenme biçimlerini değiştirmektedir. Küresel anlamda iklim değişikliğinin olması ülkelerdeki gıda mevcudiyetlerini etkilemiş ve gıda güvensizliğinde artışa sebebiyet vermiştir (FAO, 2017:15). Günümüzde güvenli gıda ile ilgili şüphe ve endişeler oldukça fazladır. Toplumun endişe ve şüpheyne düşmesinin nedeni ne yediklerini bilmemelerinden kaynaklıdır. Gıdalarda genetiği değiştirilmiş, doğal olmayan ve tüketilmesi mümkün olmayan maddelerin besinlerle karıştırılıp tüketilmesi sağlıksal tehditleri meydana getirmektedir (Eren, 2011:10-11). Gıdaların üretiminden nihai tüketime kadar olan süreçte, bozulmalar ve çürümeler meydana gelebilmektedir (Tümenbatur, 2022:56-57). Gıda sektöründeki bilgi asimetrisinin ortadan kaldırılması için tüketicinin korunması gerekir. Tüketilen malların özelliklerinin açık olması, tüketimden doğabilecek risk ve sorunlar hakkında tüketicinin bilgilendirilmesi gibi standartlar devlet tarafından yaygınlaştırılmalıdır (Çakal, 1996:9-10). Denetimin, düzenlemelerin ve uygulamaların tam yapılamaması, üretimde çıkar mevzusuna neden olarak asimetrik bilgi sorununu derinleştirecektir.

3.2. Tüketicilerde Gıda Güvenliğine Yönelik Algi

Tüketiciler gıdayı farklı açılardan ele alabilmektedir. En başta herkes için gıda, yaşam için gereklidir. Gıdanın güvenli olması, yüksek kalitede ve tazelikte olması, kullanım alışkanlığının olması gibi faktörler, tüketicilerin gıdaları satın almalarını etkileyen belirleyicilerdir (Arıkbay, 2002:23). Son yıllarda sosyal ve ekonomik gelişmeler, tarımsal üretimin ve eğitim düzeyinin artışı, çalışan kadın sayısının artması gibi hususlar tüketicilerin gıda ürünlerindeki beklentilerini farklılaştırmıştır. Bu beklenti değişimi, gıda üretimlerindeki çeşitliliği artırmıştır. Aynı zamanda işlenmiş gıdalardaki artış, sağlık açısından risklerin çoğalmasına neden olmuştur (Bal vd., 2006:11). Günümüzde tüketiciler satın aldıkları birçok ürün hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. Ürünlerin içeriklerinde saklı tutulan bilgiler söz konusudur. Gıdaların raf ömrünü uzatmak ve bozulmasını geciktirmek için koruyucu maddeler gıda bileşenlerinde bulunmaktadır. Bu durum insan sağlığı açısından hayati risktir (Körkoca ve Bahşi, 2021:30). Gıda katkı maddeleri sindirim bozukluklarından cilt hastalıklarına, kalp hastalıklarından kansere kadar birçok hastalığa neden olarak insan sağlığına zarar vermektedir (Erkmen, 2010:221-222). Tüketicilerin ürünle ilgili eksik bilgiye sahip olması, eğitim düzeyleri ve gıda kontrol sistemindeki eksikler gıda güvenliğine yönelik algının olumsuz yönde değişmesine neden olmuştur (Tayar, 2010:30). Tüketicilerdeki olumsuz algının değişmesi ancak onların doğru bilgilendirilmesiyle sağlanacaktır.

3.3. Gıda Güvenliğinde Etiketlerin Önemi

Tüketicilerin etiket okuma konusundaki bilinç düzeyleri gıda güvenliğini doğrudan etkilemektedir. Ürünlerin içeriği, tüketicilere tasarlanmış etiketlerle sunulmaktadır. Etiketlerde; üretici firmanın adı ve adresi, üretim ve son kullanma tarihleri, ürün içeriği

gibi bilgilerin yanı sıra ürünün yeniden işlem görüp görmediği, ürünün saklama koşulları, hemen servis edilebilme özelliğinin olup olmadığı, ambalajı açıldıktan sonra ne kadar sürede tüketilebileceği, ürünün raf ömrü ve tüketimiyle oluşabilecek riskler hakkında bilgiler verilmelidir. Etiketlerin üzerinde, uyarıcı maddelerin ve alerjen gibi etki meydana getirecek olan risklerin özellikle belirtilmesi gerekir. Etiket her kesime ve yaş grubuna hitap edecek bir şekilde tasarlanmalı ve rahatlıkla anlaşılabilir ve okunabilir olmalıdır (Başaran, 2016:16). STT (Son Tüketim Tarihi) gıdanın güvenliği ve TETT (Tavsiye Edilen Tüketim Tarihi) ise gıdanın kalitesi ile ilgilidir. Gıda etiketlerinde STT ve TETT ifadesinin yer alması üreticilerin sorumluluğundadır. Etiketle okunabilir, dikkat çekici, silinmeyen ve değiştirilemeyen bilgilerin yer alması gerekir. Özellikle dondurulmuş ürünlerin ambalajında ne zaman dondurulduğunun da bilgisi bulunmalıdır. Önemli olan gıda güvenilirliğini sağlamak amacıyla gıda ambalajı açıldıktan sonra nasıl saklanması ve ne kadar sürede tüketilmesine dair bilgilerin etikette yer alması gerektiğidir (Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, 2024). Etiketle yer alan bütün bu bilgiler gıda güvenliğinin sağlanmasında etkili olan önemli faktörlerdendir.

4. KIRIKKALE İLİ ÖRNEĞİNDE GIDA GÜVENLİĞİ SORUNUN ASİMETRİK BİLGİ KAPSAMINDA ANALİZİ

Çalışmanın bu bölümünde anket çalışmasına yer verilmiştir. Literatür taraması ve Kırıkkale ilinde 786 katılımcıya yönelik uygulanan anket çalışmasının analizleri tablolar ile açıklanmış, elde edilen analizler sonucunda gıda güvenliği sorunu asimetrik bilgi kapsamında Kırıkkale özelinde değerlendirilmiştir.

4.1. Literatür Taraması

Bal, vd. (2006), yapmış oldukları çalışmada Tokat ilinde 248 katılımcı üzerinde tüketicilerin gıda güvenliği bilgilerine ilişkin değerlendirmeler yapmışlardır. Çalışma sonucunda tüketicilerin önemli bir bölümü tükettikleri gıdaları riskli görürken, gıda ürünlerinin denetlenmesinde aksaklıklar olduğunu ve güvenilir gıdaya daha fazla ödeme yapabileceklerini ifade etmişlerdir.

Onurlubaş ve Gürler (2015), tarafından Tokat ilinde yapılan çalışmada 401 haneye uygulanan anketle tüketicilerin gıda güvenliği konusundaki bilinç düzeyleri ölçülmüştür. Çalışma sonucunda tüketicilerin %68,6'sı gıda güvenliği kavramını duyduğunu, %75,8'i ise güvenilir gıda için daha fazla ödeme yapabileceklerini belirtmişlerdir.

Kırmacı ve Özçelik (2021), 400 katılımcı ile yapmış oldukları çalışmada Ankara ilindeki tüketicilerin gıda güvenliği ile ilgili bilgi düzeylerini ve tutumlarını ölçmeyi hedeflemişlerdir. Anket sonucunda Ankara ilinde yaşayan tüketicilerin büyük bir kısmının gıda güvenliği kavramını duydukları, kadınlar ve 24 yaş altı gençlerin gıda güvenliği ile ilgili daha çok bilgi sahibi oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Uğur ve Kızılkaya (2022), Türkiye'de kolalı gazoz içeceklerindeki vergi ile sigara ve tütün ürünlerindeki verginin karşılaştırılması başlıklı çalışmalarında zararlı gıdalar ve bu gıdaların olumsuz etkilerini değerlendirmişlerdir. 210 kişiye yönelik yaptıkları anket

çalışmasında sağlığa zararlı ürünlerin vergilendirilmesi ve denetimlerin daha kontrollü yapılması gerektiği sonucuna ulaşmışlardır.

Socoliuc vd. (2022), çalışmalarında Romanya'dan 529 genç ve eğitimli birey ile yapılan anket çalışmasından elde edilen verileri kullanarak, bilgi asimetrisinin tüketici davranışındaki değişimlere etkisini öngörmeye yönelik bir analiz geliştirmişlerdir. Çalışmada, bilgi asimetrisinin tüketici davranışlarına etki ederek gıda politikaları üzerinde doğrudan etkili olduğu, katılımcıların ekolojik ve sürdürülebilir olması durumunda tüketim tercihini değiştirmeye razı olduğu ve satın alma kararlarının medya ve geleneksel tanıtımdan ziyade yakın arkadaş ve akrabalarından alınan bilgiye bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Raj (2022), çalışmasında Hindistan'da kırsal nüfusun yaklaşık %80'inin tarıma dayalı geçim sağladığını ve bilgi asimetrisinin tarım piyasalarında önemli bir piyasa başarısızlığı kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Özellikle çiftçilerin Asgari Destek Fiyatı (Minimum Support Price – MSP) hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, ne üretecekleri, ne zaman ve ne kadar üretecekleri konusunda belirsizliklere yol açmaktadır. Bu durum pazarlanabilir ürün fazlasını azaltarak fiyat dalgalanmalarına ve dolayısıyla gıda güvenliğinin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Çalışmada çiftçilerin bilinçlendirilmesi ve modern tarım teknolojilerinin benimsenmesinin teşvik edilmesinin hem tarımsal verimliliğin hem de gıda güvenliğinin sürdürülebilirliğinin artırılması açısından kritik öneme sahip olduğu açıklanmıştır.

Sgroi (2023), yapmış olduğu çalışmada modern teknolojilerin gıda piyasalarındaki bilgi asimetrisini nasıl ortadan kaldırayabileceği ve gıda işlemlerini nasıl şeffaf hale getirebileceği sorusuna yanıt aramıştır. Bu amaçla çalışmada önce bilgi asimetrisi ve gıda piyasalarındaki bozulma sorunları analiz edilmiş, modern teknolojilerin gıda piyasasında şeffaflaştırmayı artırdığı vurgulanmıştır.

Agunyai ve Ojkorotu (2024), çalışmalarında bilgi asimetrisinin gıda güvenliği üzerindeki etkilerini ele alarak dijital tarım teknolojilerinin gıdaya erişim ve kullanım üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmada, bilgi asimetrisinin gıda güvensizliğinde önemli rol oynadığı ve özellikle kırsal alanlarda dijital bilgiye erişim sorunlarının bu durumu artırdığı vurgulanmış, kırsalda internet erişimi ve dijital teknolojilerin açlık ve yetersiz beslenmenin azaltılmasında kullanılabileceği açıklanmıştır.

Bi vd. (2024), tarafından yapılan çalışmada; Çin gıda pazarında bilgi asimetrisi nedeniyle ortaya çıkan “piyasa başarısızlığı” ve “devlet başarısızlığı” sorununu çözmek amacıyla gıda işletmeleri, tüketiciler ve hükümetten oluşan gönüllü gıda güvenliği bilgi açıklaması oyun teorisi geliştirilmiştir. Gıda işletmecileri, tüketiciler ve devletin karar alma stratejileri için Matlab yazılımıyla model simülasyonu yapılmış ve her bir tarafın çıkarları ile davranışları arasındaki etkileşimi netleştirmek için ekonometrik bir model ile ampirik test uygulanmıştır. Çalışmada, üreticiler ve tüketiciler arasındaki bilgi eksikliğinin gıda güvenliği üzerindeki olumsuz etkileri vurgulanmış, güçlü denetim mekanizmalarının ve iş birliğinin güveni artırarak bilgi açıklamasını teşvik ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Zhao vd. (2024) çalışmalarında Çin’de gıda ihlalleri belgelenmiş gıda işletmelerinden oluşan kapsamlı bir veri tabanı oluşturmuş ve bu işletmelerdeki üretim ihlallerini azaltmaya yönelik düzenleyici müdahalelerin etkilerini değerlendirmek amacıyla rastgele kontrollü bir müdahale deneyi gerçekleştirmiştir. Bulgular, gıda güvenliğine dayalı düzenleyici müdahalelerin, gıda işletmelerinde üretim ihlallerini azaltmada etkili olduğunu ve belirli bir coğrafi alan içinde yayılma (spillover) etkileri yarattığını ortaya koymuştur.

4.2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Gıdaların sağlıklı ve güvenilir olması insan sağlığı için büyük önem arz etmektedir. Gıda sektöründe, tüketilen gıda ürününün niteliğinde, kalitesinde ve içeriğinde tüketicinin yeterli düzeyde bilgi sahibi olmaması tüketici için asimetrik bilgi sorununu ortaya çıkarmaktadır. Çalışmada amaçlanan, tüketicilerin tükettikleri ürünler hakkında yeterli ve tam bilgiye sahip olup olmadıklarının tespit edilmesidir. Araştırmada örneklem olarak Kırıkkale ilinde ikamet eden ve çeşitli alanlarda faaliyet gösteren kişiler bulunmaktadır. Cinsiyet, eğitim düzeyi, yaş aralığı, meslek grupları ve gelir dağılımı şeklinde demografik sorular başta olmak üzere katılımcılara toplam 28 soru yöneltilmiştir. Toplamda 786 kişi çevrimiçi (online) anket çalışmasına katılım göstermiştir. Araştırma verilerinin analiz aşamasında SPSS 23.0 (Statistical Package for the Social Sciences) programı kullanılmıştır. Ankette kullanılan sorular dahilinde frekans tablosu yapılmış daha sonra elde edilen verilerle ki-kare ve çapraz tablo analizleri yapılmıştır.

4.3. Araştırmadan Elde Edilen Demografik Bulgular ve Güvenilirlik Analizi

Çalışmada kullanılan çeşitli demografik değişkenlerin frekans dağılımları ve kullanılan ölçeğin güvenilirlik analizine ilişkin test sonuçları aşağıda yer almaktadır. Demografik sorular genel olarak cinsiyet, yaş aralığı, eğitim düzeyi, meslek grupları, gelir aralığı dikkate alınarak hazırlanmış ve çocuğu olup olmama durumunun analizi için ek olarak bir tane çoktan seçmeli soru katılımcılara yöneltilmiştir.

Tablo-1: Demografik ve Seçmeli Soruların Frekans Dağılımı

Yaş Grupları	Frekans	%	Kümülatif %
0-20	66	8,4	8,4
20-40	501	63,7	72,1
40-60	165	21	93,1
60+	54	6,9	100
Toplam	786	100	
Eğitim Düzeyi			
İlkokul	68	8,7	8,7
Lise	174	22,1	30,8
Ön lisans	132	16,8	47,6
Lisans	350	44,5	92,1
Lisansüstü	62	7,9	100
Toplam	786	100	
Meslek Sektörü			

Eğitim	176	22,4	22,4
Sağlık	90	11,5	33,8
Ticaret	59	7,5	41,3
Diğer	461	58,7	100
Toplam	786	100	
Gelir (TL)			
0-11.000	209	26,6	26,6
11.000-20.000	176	22,4	49
20.000-30.000	115	14,6	63,6
30.000-40.000	113	14,4	78
40.000+	173	22	100
Toplam	786	100	
Çocuğunuz Var Mı?			
Evet	324	41,2	41,2
Hayır	462	58,8	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo 1’de ankette sorulan demografik soruların (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek ve gelir dağılımı) ve çoktan seçmeli sorunun frekans dağılımları gösterilmiştir.

Tablo-2: Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	136	17,3	17,3
Katılmıyorum	202	25,7	43,0
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	312	39,7	82,7
Katılıyorum	100	12,7	95,4
Kesinlikle Katılıyorum	36	4,6	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-2’de katılımcılara “Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların, %39,7’si (312 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuş, güvenli gıdaya erişiminin kolay olduğu konusunda kararsız kaldıklarını belirtmişlerdir.

Tablo-3: Gıda Ürünlerinin Güvenirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Gıda Ürünlerinin Güvenirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum*	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	31	3,9	3,9
Katılmıyorum	111	14,1	18,1
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	354	45,0	63,1
Katılıyorum	218	27,7	90,8
Kesinlikle Katılıyorum	72	9,2	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-3'te katılımcılara “Gıda Ürünlerinin Güvenirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %45'i (354 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur. Katılımcıların dağılımına bakıldığında gıda ürünlerinin güvenilirliğinde bilinçli olma konusunda kararsız oldukları görülmektedir.

Tablo-4: Üretim İçerikleri Belli Olmayan ve Açıkta Satılan Gıda Ürünlerini Satın Alacağımı Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Tablo-4'te katılımcılara “Üretim İçerikleri Belli Olmayan ve Açıkta Satılan Gıda Ürünlerini Satın Alacağımı Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %27,9'u (219 kişi) “Kesinlikle Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur. Bir önceki

Üretim İçerikleri Belli Olmayan ve Açıkta Satılan Gıda Ürünlerini Satın Alacağımı Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	219	27,9	27,9
Katılmıyorum	196	24,9	52,8
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	211	26,8	79,6
Katılıyorum	102	13,0	92,6
Kesinlikle Katılıyorum	58	7,4	100,0
Toplam	786	100,0	

tabloda gıda ürünlerinin güvenilirliğinde bilinçli olmayla ilgili kararsız kalan katılımcıların, içeriği belli olmayan ve açıkta satılan gıda ürünlerine karşı tedbirli davrandıkları görülmüştür. Aslında gıda güvenilirliği konusunda yapılacak olan bilgilendirmenin, katılımcıları daha bilinçli davranmaya yönlendirebileceği bu şekilde tespit edilmiştir.

Tablo-5: Gıda Ürünlerinin İnsan Sağlığına Etkileri Konusunda (Çölyak, Diyabet, PKU Gibi) Ayrıca Bilgilendirme Yapılması Gerektiğini Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Gıda Ürünlerinin İnsan Sağlığına Etkileri Konusunda (Çölyak, Diyabet, PKU gibi) Ayrıca Bilgilendirme Yapılması Gerektiğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	30	3,8	3,8
Katılmıyorum	30	3,8	7,6
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	85	10,8	18,4
Katılıyorum	278	35,4	53,8
Kesinlikle Katılıyorum	363	46,2	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-5'te katılımcılara “Gıda Ürünlerinin İnsan Sağlığına Etkileri Konusunda (Çölyak, Diyabet, PKU gibi) Ayrıca Bilgilendirme Yapılması Gerektiğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılanların %46,2'si (363 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-6: Gıda Ürünlerinin İçeriklerinin Okunması Gerektiğini Düşünüyorum*
Frekans Dağılımı

Gıda Ürünlerinin İçeriklerinin Okunması Gerektiğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	27	3,4	3,4
Katılmıyorum	25	3,2	6,6
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	77	9,8	16,4
Katılıyorum	282	35,9	52,3
Kesinlikle Katılıyorum	375	47,7	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo 6’da katılımcılara “Gıda Ürünlerinin İçeriklerinin Okunması Gerektiğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, %47,7’si (375 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-7: Gıdanın Katkı Maddesi İçerip İçermediğine Her Zaman Dikkat Ettiğimi Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Gıdanın Katkı Maddesi İçerip İçermediğine Her Zaman Dikkat Ettiğimi Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	33	4,2	4,2
Katılmıyorum	106	13,5	17,7
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	306	38,9	56,6
Katılıyorum	222	28,2	84,9
Kesinlikle Katılıyorum	119	15,1	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo 7’de katılımcılara “Gıdanın Katkı Maddesi İçerip İçermediğine Her Zaman Dikkat Ettiğimi Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %38,9’u (306 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-8: Satın Alınan Gıda Ürününün Markasına ve Üretim Yerlerine Dikkat Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Satın Alınan Gıda Ürününün Markasına ve Üretim Yerlerine Dikkat Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	21	2,7	2,7
Katılmıyorum	14	1,8	4,5
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	110	14,0	18,4
Katılıyorum	328	41,7	60,2
Kesinlikle Katılıyorum	313	39,8	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo 8’de katılımcılara “Satın Alınan Gıda Ürününün Markasına ve Üretim Yerlerine Dikkat Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %41,7’si (328 kişi) “Katılıyorum” ve %39,8’i (313 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-9: Satın Alınan Bir Gıda Ürününde, Gıdanın Bozuk veya Hatalı Olması Durumunda Hemen Şikâyet Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Satın Alınan Bir Gıda Ürününde, Gıdanın Bozuk veya Hatalı Olması Durumunda Hemen Şikâyet Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	22	2,8	2,8
Katılmıyorum	16	2,0	4,8
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	94	12,0	16,8
Katılıyorum	247	31,4	48,2
Kesinlikle Katılıyorum	407	51,8	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-9’da katılımcılara “Satın Alınan Bir Gıda Ürününde, Gıdanın Bozuk veya Hatalı Olması Durumunda Hemen Şikâyet Edilmesi Gerektiğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %51,8’i (407 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-10: Gıda Ürünlerinin Satış Noktalarında Gerekli Hijyen Kurallarına Uyulduğunu, Kamunun İlgili Ürünleri Her Zaman Kontrol ve Takip Ettiğini Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Gıda Ürünlerinin Satış Noktalarında Gerekli Hijyen Kurallarına Uyulduğunu, Kamunun İlgili Ürünleri Her Zaman Kontrol ve Takip Ettiğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	137	17,4	17,4
Katılmıyorum	201	25,6	43,0
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	301	38,3	81,3
Katılıyorum	94	12,0	93,3
Kesinlikle Katılıyorum	53	6,7	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-10’da katılımcılara “Gıda Ürünlerinin Satış Noktalarında Gerekli Hijyen Kurallarına Uyulduğunu, Kamunun İlgili Ürünleri Her Zaman Kontrol ve Takip Ettiğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %38,3’ü (301 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-11: Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	199	25,3	25,3
Katılmıyorum	208	26,5	51,8
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	256	32,6	84,4
Katılıyorum	76	9,7	94,0
Kesinlikle Katılıyorum	47	6,0	100,0

Toplam	786	100,0
---------------	-----	-------

Tablo-11’de katılımcılara “Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %32,6’sı (256 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur. Kamunun denetimlerinin yeterli olduğu konusunda katılımcılar arasında tereddütler söz konusudur.

Tablo-12: Sağlıksız Gıdalar Üreten İşyerlerinin Daha Çok Vergilendirilmesi Gerekliğini Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Sağlıksız Gıdalar Üreten İşyerlerinin Daha Çok Vergilendirilmesi Gerekliğini Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	53	6,7	6,7
Katılmıyorum	53	6,7	13,5
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	154	19,6	33,1
Katılıyorum	210	26,7	59,8
Kesinlikle Katılıyorum	316	40,2	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo-12’de katılımcılara Sağlıksız Gıdalar Üreten İşyerlerinin Daha Çok Vergilendirilmesi Gerekliğini Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %40,2’si (316 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur.

Tablo-13: Sağlığa Zararlı veya Faydalı Ürünler Hakkında Çevremdeki İnsanları Bilgilendirmenin Gerekli Olduğunu Düşünüyorum* Frekans Dağılımı

Sağlığa Zararlı veya Faydalı Ürünler Hakkında Çevremdeki İnsanları Bilgilendirmenin Gerekli Olduğunu Düşünüyorum	Frekans	%	Kümülatif %
Kesinlikle Katılmıyorum	16	2,0	2,0
Katılmıyorum	30	3,8	5,9
Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum	143	18,2	24,0
Katılıyorum	340	43,3	67,3
Kesinlikle Katılıyorum	257	32,7	100,0
Toplam	786	100,0	

Tablo 13’te katılımcılara “Sağlığa Zararlı veya Faydalı Ürünler Hakkında Çevremdeki İnsanları Bilgilendirmenin Gerekli Olduğunu Düşünüyorum” sorusu yöneltilmiş, katılımcıların %43,3’ü (340 kişi) “Katılıyorum”, yanıtını vererek en yüksek kesimi ve %32,7’si (257 kişi) “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtıyla ikinci en yüksek kesimi oluşturmuştur. Katılımcılar çevredeki insanları bilgilendirmenin ne kadar önemli olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo-14: Güvenirlilik Analizi (Cronbach Alpha Katsayısı)

Gözlem Sayısı = 0,786

Ortalama:	Ortalama Minimum	Ortalama Maksimum	Aralık	Maximum/Minimum
3,230	2,253	4,274	2,020	1,897

Analiz Edilen Madde Sayısı: 23

Cronbach Alpha = 0,761	Standardize Edilmiş Alpha = 0,764
------------------------	-----------------------------------

Tablo-14'te yer alan analiz sonuçları, güvenilirlik (reliability) analizini göstermektedir. Demografik sorular analize dâhil edilmemiştir. Anketin güvenilirliği için dikkate alınan *Cronbach alpha katsayısı* 0,761 olup, standardize edilmiş alpha katsayısı ise 0,764'tür. Bu sonuçlara göre anketin sosyal bilimler için kabul edilebilir güvenilirlikte olduğunu ifade etmek mümkündür. Frekans tabloları ve histogram grafiklerini içeren gerekli analizlerin ardından 786 kişiye yöneltilen soruların yanıtlarından elde edilen verilerle çapraz tablo analizi yapılmıştır. Tablo ve grafiklerde yer alan içeriklerin istatistiksel anlamlılıklarına çapraz tablo analizinde (Ki-kare analizi) yer verilmiştir.

Tablo-15: Cinsiyet Durumu * Gıda Ürünlerinin Katkı Maddesi İçerip İçermediğine Her Zaman Dikkat Ettiğimi Düşünüyorum Crosstabulation

Cinsiyet Durumu		Gıda Ürünlerinin Katkı Maddesi İçerip İçermediğine Her Zaman Dikkat Ettiğimi Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Kadın	Frekans	20	58	190	146	56
	%	4,3	12,3	40,4	31,1	11,9
Erkek	Frekans	13	48	116	76	63
	%	4,1	15,2	36,7	24,1	19,9
Toplam	Frekans	33	106	306	222	119
	%	4,2	13,5	38,9	28,2	15,1

Tablo 15'te cinsiyet durumu ile gıda ürünlerinin katkı maddesi içerip içermediğine her zaman dikkat ettiğimi düşünüyorum konusu arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla çapraz tablo analizi yapılmıştır H_0 : Cinsiyet durumu ile gıda ürünlerinin katkı maddesi içerip içermediğine her zaman dikkat ettiğimi düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H_1 : Cinsiyet durumu ile gıda ürünlerinin katkı maddesi içerip içermediğine her zaman dikkat ettiğimi düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,011), $p=0,011<0,05$ olduğu için anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Kadın katılımcılardan 190 kişi "Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum" cevabını vererek toplam katılımcıların %40,4'ünü oluşturmuştur. Bu durumda gıda ürünlerinin katkı

maddeyi içerip içermediğine her zaman dikkat ettiğimi düşünüyorum konusunda “Kadın” katılımcıların daha çok duyarlı oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo-16: Yaş Aralığı *Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum Crosstabulation

Yaş Aralığı		Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
0-20	Frekans	9	24	23	8	2
	%	13,6	36,4	34,8	12,1	3,0
20-40	Frekans	89	132	201	58	21
	%	17,8	26,3	40,1	11,6	4,2
40-60	Frekans	34	38	67	13	13
	%	20,6	23,0	40,6	7,9	7,9
60+	Frekans	4	8	21	21	0
	%	7,4	14,8	38,9	38,9	0,0
Toplam	Frekans	136	202	312	100	36
	%	17,3	25,7	39,7	12,7	4,6

Tablo 16’da yaş durumu ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. H_0 : Yaş aralığı ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H_1 : Yaş aralığı ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,000), $p=0,000<0.05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Tablo 16’da “20-40” yaş aralığındaki 201 kişi “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” cevabını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur. Bu grubun güvenilir gıdaya erişimin kolay olduğu konusunda kararsız oldukları ifade edilebilir.

Tablo-17: Eğitim Durumu *Gıda Ürünlerinin Güvenilirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum Crosstabulation

Eğitim Durumu		Gıda Ürünlerinin Güvenilirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
İlkokul	Frekans	2	8	33	17	8
	%	2,9	11,8	48,5	25,0	11,8
Lise	Frekans	6	23	57	71	17
	%	3,4	13,2	32,8	40,8	9,8
Ön lisans	Frekans	8	21	64	31	8
	%	6,1	15,9	48,5	23,5	6,1

Lisans	Frekans	15	53	172	79	31
	%	4,3	15,1	49,1	22,6	8,9
Lisansüstü	Frekans	0	6	28	20	8
	%	0,0	9,7	45,2	32,3	12,9
Toplam	Frekans	31	111	354	218	72
	%	3,9	14,1	45,0	27,7	9,2

Tablo-17’de eğitim durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. **H₀**: Eğitim durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. **H₁**: Eğitim durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,009), $p=0,009<0.05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla **H₀** hipotezi reddedilir. Tablo 17’de eğitim durumu “Lisans” olan 172 kişi “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek %49,1 oranıyla en yüksek kesimi oluşturmuştur. Bu durumda eğitim durumu “Lisans” olan katılımcıların gıda ürünlerinin güvenilirliği hakkında her zaman bilinçli olma konusunda kararsız oldukları tablodan anlaşılabılır. Tablodan, eğitim durumu arttıkça katılımcıların “Katılıyorum” ve “Kesinlikle Katılıyorum” cevabını vererek bilinç düzeyinin arttığı söylenebilir.

Tablo-18: Eğitim Durumu İle * Gıda Ürünlerinin İçeriklerinin Okunması Gerektiğini Düşünüyorum Crosstabulation

Eğitim Durumu		Gıda Ürünlerinin İçeriklerinin Okunması Gerektiğini Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
İlkokul	Frekans	4	4	4	24	32
	%	5,9	5,9	5,9	35,3	47,1
Lise	Frekans	5	6	10	64	89
	%	2,9	3,4	5,7	36,8	51,1
Ön lisans	Frekans	6	9	21	43	53
	%	4,5	6,8	15,9	32,6	40,2
Lisans	Frekans	11	5	37	132	165
	%	3,1	1,4	10,6	37,7	47,1
Lisansüstü	Frekans	1	1	5	19	36
	%	1,6	1,6	8,1	30,6	58,1
Toplam	Frekans	27	25	77	282	375
	%	3,4	3,2	9,8	35,9	47,7

Tablo-18’de eğitim durumu ile gıda ürünlerinin içeriklerinin okunması gerektiğini düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. **H₀**: Eğitim durumu ile gıda ürünlerinin içeriklerinin okunması gerektiğini düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. **H₁**: Eğitim durumu ile gıda ürünlerinin içeriklerinin okunması gerektiğini

düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,036), $p=0,036<0.05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Tablo 18’de eğitim durumu “Lisans” olan 165 kişi “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vererek en yüksek kesimi oluşturmuştur. Anket sonucuna göre gıda ürünlerinin içeriklerinin okunmasında eğitim düzeyinin etkili olduğu öngörülmüştür.

Tablo-19: Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum *Sağlıksız Gıdalar Üreten İş Yerlerinin Daha Çok Vergilendirilmesi Gerektiğini Düşünüyorum Crosstabulation

Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum		Sağlıksız Gıdalar Üreten İş Yerlerinin Daha Çok Vergilendirilmesi Gerektiğini Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Kesinlikle Katılmıyorum	Frekans	22	10	15	18	134
	%	11,1	5,0	7,5	9,0	67,3
Katılmıyorum	Frekans	12	24	28	74	70
	%	5,8	11,5	13,5	35,6	33,7
Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Frekans	15	16	96	68	61
	%	5,9	6,3	37,5	26,6	23,8
Katılıyorum	Frekans	2	1	11	43	19
	%	2,6	1,3	14,5	56,6	25,0
Kesinlikle Katılıyorum	Frekans	2	2	4	7	32
	%	4,3	4,3	8,5	14,9	68,1
Toplam	Frekans	53	53	154	210	316
	%	6,7	6,7	19,6	26,7	40,2

Tablo 19’da kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile sağlıksız gıdalar üreten iş yerlerinin daha çok vergilendirilmesi gerektiğini düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. H_0 : Kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile sağlıksız gıdalar üreten iş yerlerinin daha çok vergilendirilmesi gerektiğini düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H_1 : Kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile sağlıksız gıdalar üreten iş yerlerinin daha çok vergilendirilmesi gerektiğini düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,000), $p=0,000<0.05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Tablo 19’da kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğu sorusuna “Kesinlikle Katılmıyorum” yanıtını veren 134 kişi, %67,3 oranıyla aynı zamanda sağlıksız gıdalar üreten iş yerlerinin daha çok vergilendirilmesi sorusuna “Kesinlikle Katılıyorum” yanıtını vermiştir. Bu durumda 134 katılımcının yanıtı, kamu denetimlerinin yetersiz olduğu ve

sağlıksız gıda üreten iş yerlerinin daha çok vergilendirilerek kamunun müdahale ve denetimlerini artırması gerektiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo-20: Gelir Durumu *Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum Crosstabulation

Gelir Durumu		Güvenilir Gıdaya Erişimin Oldukça Kolay Olduğunu Düşünüyorum				
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/ Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
0-11.000	Frekans	40	72	72	19	6
	%	19,1	34,4	34,4	9,1	2,9
11.000-20.000	Frekans	27	36	76	31	6
	%	15,3	20,5	43,2	17,6	3,4
20.000-30.000	Frekans	13	21	52	20	9
	%	11,3	18,3	45,2	17,4	7,8
30.000-40.000	Frekans	16	29	45	16	7
	%	14,2	25,7	39,8	14,2	6,2
40.000+	Frekans	40	44	67	14	8
	%	23,1	25,4	38,7	8,1	4,6
Toplam	Frekans	136	202	312	100	36
	%	17,3	25,7	39,7	12,7	4,6

Tablo 20’de gelir durumu ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. H_0 : Gelir durumu ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H_1 : Gelir durumu ile güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olduğunu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,003), $p=0,003<0,05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Tablo 20’de gelir düzeyi “0-11.000” arasında olan kişiler %34,4’lük bir oranla (72 kişi) “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolaylığı konusunda kararsız olduklarını ifade etmiştir. Yine “11.000-20.000” arasında olan kişiler %43,2’lik bir oranla (76 kişi) güvenilir gıdaya erişimin kolay olması konusunda “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtını vererek kararsız olduklarını ifade etmiştir. Tabloda görüldüğü üzere gelir durumu 20.000 ve üzeri olan diğer gruplar da aynı şekilde güvenilir gıdaya erişimin oldukça kolay olması konusunda verdikleri “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtıyla en yüksek oranı oluşturmuşlardır.

Tablo-21: Kamunun Güvenilir Gıda İçin Denetimlerinin Yeterli Olduğunu Düşünüyorum * Gıda Ürünlerinin Satış Noktalarında Gerekli Hijyen Kurallarına Uyulduğunu, Kamunun İlgili Ürünleri Her Zaman Kontrol ve Takip Ettiğini Düşünüyorum Crosstabulation

Kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli	Gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına uyulduğunu, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip ettiğini düşünüyorum
--	--

olduğunu düşünüyorum		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen katılıyorum / Kısmen katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
Kesinlikle katılmıyorum	Frekans	106	38	45	6	4
	%	53,3	19,1	22,6	3,0	2,0
Katılmıyorum	Frekans	22	130	44	12	0
	%	10,6	62,5	21,2	5,8	0,0
Kısmen katılıyorum/ Kısmen katılmıyorum	Frekans	8	24	193	26	5
	%	3,1	9,4	75,4	10,2	2,0
Katılıyorum	Frekans	0	6	16	42	12
	%	0,0	7,9	21,1	55,3	15,8
Kesinlikle katılıyorum	Frekans	1	3	3	8	32
	%	2,1	6,4	6,4	17,0	68,1
Toplam	Frekans	137	201	301	94	53
	%	17,4	25,6	38,3	12,0	6,7

Tablo 21’de kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına uyulduğunu, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip ettiğini düşünüyorum konusu arasında çapraz tablo analizi yapılmıştır. **H₀**: Kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına uyulduğunu, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip ettiğini düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. **H₁**: Kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğunu düşünüyorum durumu ile gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına uyulduğunu, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip ettiğini düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,000), $p=0,000<0.05$ olduğu için bu iki durum arasında anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla **H₀** hipotezi reddedilir. Tablo 21’de kamunun güvenilir gıda için denetimlerinin yeterli olduğu sorusuna %53,3 oranla “Kesinlikle Katılmıyorum” yanıtını veren 106 kişi aynı zamanda gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına uyulduğunu, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip ettiğini düşünüyorum sorusuna da “Kesinlikle Katılmıyorum” yanıtını vermiştir. Bu durumda 106 katılımcının yanıtı, kamu denetimlerinin yetersiz olduğu, gıda ürünlerinin satış noktalarında gerekli hijyen kurallarına dikkat edilmediği, kamunun ilgili ürünleri her zaman kontrol ve takip etmediği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo-22: Çocuk Durumu *Gıda Ürünlerinin Güvenilirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum Crosstabulation

Çocuk Durumu	Gıda Ürünlerinin Güvenilirliği Konusunda Her Zaman Bilinçli Olduğumu Düşünüyorum				
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum/	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum

				Kısmen Katılmıyorum		
Evet	Frekans	13	30	148	96	37
	%	4,0	9,3	45,7	29,6	11,4
Hayır	Frekans	18	81	206	122	35
	%	3,9	17,5	44,6	26,4	7,6
Toplam	Frekans	31	111	354	218	72
	%	3,9	14,1	45,0	27,7	9,2

Tablo 22’de çocuk durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla çapraz tablo analizi yapılmıştır. H_0 : Çocuk durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki yoktur. H_1 : Çocuk durumu ile gıda ürünlerinin güvenilirliği konusunda her zaman bilinçli olduğumu düşünüyorum konusu arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezleri oluşturulmuştur. Pearson Chi-Square değerimiz (Sig.: 0,011), $p=0,011<0,05$ olduğu için anlamlı bir ilişki vardır ve dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilir. Bu soruda çocuk durumuna “Evet” yanıtını veren 148 kişi %45,7 oranı ile ve çocuk durumuna “Hayır” yanıtını veren 206 kişi de %44,6 oranı ile “Kısmen Katılıyorum/Kısmen Katılmıyorum” yanıtlarını vererek çoğunluğu oluşturmuşlardır.

5. SONUÇ

Gıda güvenliği dünyadaki bütün insanlık için önem arz etmektedir. Artan dünya nüfusu, gelişen teknoloji ve ekonomik sorunlar gibi nedenler gıda güvenliği için tehdit oluşturmakta sağlıklı ve güvenli gıdaya erişim zorlaşmaktadır. Gıdalardaki doğal ve işlenmiş kimyasallar, toksitler meydana getirerek hastalıklara neden olabilmekte, zirai ilaç kalıntıları ve ambalajların ürünle temasından kaynaklanan sorunlar ciddi riskler oluşturabilmektedir. Gıda güvenliği konusundaki sorunlar var olan hastalıkların artmasına ve yeni hastalıkların oluşmasına yol açarak kamusal maliyetleri artırmaktadır.

Gıda piyasalarında yaşanan en önemli problemlerden biri tüketicilerin asimetric bilgi sorununa sahip olmasıdır. Gıda güvenliğinin bir insan hakkı olduğu düşünüldüğünde tüketicilerin bilinç düzeyleri son derece önemlidir. Alıcılar gıda ürünlerini satın alırken ürünün kalitesi ve içeriği hakkında emin olamamakta, ürünün sağlığını nasıl etkileyeceğini bilememektedir. Satıcıların ürün hakkında eksik veya hatalı bilgiler sunması var olan bilgi asimetrisini artırarak gıda güvenliği riskine neden olmaktadır.

Çalışmada Kırıkkale ili örneğinde gıda güvenliği sorunu asimetric bilgi kapsamında 786 kişiye anket yöntemi uygulanarak analiz edilmiştir. Ankete katılanlar güvenli gıdaya erişimin kolay olması ve gıda ürünlerinin güvenilirliği konusundaki bilinçli olup olmadıkları konusunda kararsızdılar. Katılımcılar, gıda ürünlerinin insan sağlığını etkilediğini, kesinlikle ürünlerinin içeriklerinin okunması, ürünlerin marka ve üretim yerlerine dikkat edilmesi ve gıdanın bozuk veya hatalı olması durumunda hemen şikayet edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Katılımcılar ayrıca kamunun denetimlerinin yeterliliği konusunda kararsız kalmakta, sağlıksız ürünler üreten firmaların daha çok

vergilendirilmesi gerektiğini düşünmekte, zararlı veya faydalı ürünler hakkında çevresindeki insanları bilgilendireceklerini ifade etmektedirler.

Çapraz tablo analizlerinde; gıda ürünlerinin katkı maddesi içerip içermediği konusunda cinsiyet faktörünün önemli olduğu, yaş aralığı ile güvenilir gıdaya erişim konusunda 20-40 ve 40-60 yaş arası katılımcıların daha kararsız kaldıkları, eğitim durumu arttıkça gıda ürünleri konusundaki bilinç düzeyinin ve gıda ürünlerinin içeriklerinin okunmasının arttığı, kamu denetimlerinin yetersiz olduğunu savunanların sağlıksız gıdalar üreten işyerlerinin daha çok vergilendirilmesi gerektiğini düşündükleri, gelir düzeyleri farklı olan katılımcıların çoğunluğunun güvenilir gıdaya erişimin kolay olduğu konusunda kararsız kaldıkları, kamu denetimlerinin yetersiz olduğunu savunanların gıda ürünlerinin satış noktasında gerekli hijyen kurallarına uyulmadığını düşündükleri, çocuğu olan ve olmayan her iki kesimin de gıda ürünlerinin güvenilirliği hakkında bilinçli olup olmadıkları konusunda kararsız kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonuçları; tüketicilerin tükettikleri ürünleri riskli görmesi, denetlemede aksaklıklar ve denetimin artırılması, zararlı ürünlerin veya ilgili ürünleri üretenlerin daha fazla vergilendirilmesi, bilgi asimetrisinin tüketici davranışlarını doğrudan etkilemesi, tüketicileri bilgilendirmenin gıda güvenliğini artırması gibi konularda literatürdeki diğer çalışmaları destekler niteliktedir. Ulaşılan sonuçlar kapsamında;

- Teknolojinin daha fazla kullanılması ve özellikle tüketicilerin ürünün barkodunu doğrudan okutarak ürünle ilgili bütün bilgileri görebildikleri sistemlerin geliştirilmesi ve teşviki,
- Çocuklar için tehlike barındıracak kolay ulaşılabilen ürünlere ek sınırlamalar getirilmesi,
- Gıda güvenliği konusunda yanıltıcı bilgiler veren ürün reklamları ile ilgili TV kanalına ve üretici firmaya RTÜK ve Ticaret Bakanlığı tarafından ağır cezalar getirilmesi,
- Gıda güvenliği konusunda denetimlerin sıklaştırılması ve bu konuda ticaret ve esnaf odalarından destek sağlanması ve cezai yaptırımların ağırlaştırılması (Osmanlı örneğindeki Ahi Teşkilatı dikkate alınarak çalışma yürütülmesi),
- Gıda güvenliği konusunda ceza yiyen firmalara aynı zamanda vergi denetimlerinin yapılması ve ilgili firmanın Türk Vergi Hukukunda yer alan vergi indirimi, vergi affı, terkin, zamanaşımı, uzlaşma v.b. gibi yöntemlerden faydalanmasının önlenmesi,
- Televizyonlardan gıda güvenliği konusunda tanıtıcı bilgilendirmeler yapılması, gıda güvenliğiyle ilgili ilköğretim müfredatlarına seçmeli dersler eklenmesi, 7 Haziran Dünya Gıda Güvenliği Günü'nün bütün yurttan tanıtılması ve güvenilir gıdaya erişim için proje, seminer ve eğitimlerin artırılması gerekmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Agunyai, S. Ç. & Ojakorotu, V. (2024). Data-driven innovations and sustainability of food security: Can asymmetric information be blamed for food insecurity in Africa? *Sustainability*, 16, 8980, 1-25.
- Akerlof, G. A. (1970). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84, No. 3, 488-500.
- Alp, S., & Karakaş, A. (2008). Asimetrik bilgi teorisi karşısında Hayek'in ekonomik yaklaşımları: Karşılaştırmalı bir analiz. *Liberal Düşünce Dergisi*, (52), 215-230.
- Arıkbay, C. (2002). *Gıda sektöründe kalite yönetim sistemleri ve HACCP*. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Bal, H. S. G., Göktolga, Z. G., & Karkacier, O. (2006). Gıda güvenliği konusunda tüketici bilincinin incelenmesi (Tokat İli Örneği). *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 12(1 ve 2), 9-18.
- Başaran, B. (2016). ISO 22000 gıda güvenliği yönetim sistemi. *Food and Health*, 2(1), 9-26.
- Bi, W., Chen, S., Zhu, P., Li, Z. & Cao, Q. (2024). Research on the supervision mechanism of voluntary food safety information disclosure: An evolutionary game analysis. *SAGE Open*, Vol. 14(4), 1-21.
- Çakal, R. (1996). *Doğal tekellerde özelleştirme ve regülasyon*. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Sektör Programları Dairesi, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Uzmanlık Tezi.
- Eren, B. (2011). Gıda kaynaklı hastalıkların ekonomik ve sosyal sonuçları. *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, (21), 8-11.
- Erkmen, O. (2010). Gıda kaynaklı tehlikeler ve güvenli gıda üretimi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 53(3), 220-235.
- FAO, (2017). Dünyada gıda güvenliği ve beslenme durumu. <https://tts.tc/Joo2P> Erişim Tarihi: 13.11.2023.
- FAO, (2023). FAO-Türkiye ortaklığı: gıda güvenliği ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi için ortaklık. Ankara. <https://www.fao.org/3/cc0018tr/cc0018tr.pdf> Erişim Tarihi: 13.11.2023.
- Fidan, H., & Albeni, M. (2014). Asimetrik bilginin e-ticaret üzerindeki etkileri: Tüketicilerin güven eğilimleri üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 287-298.
- FOODTR, (2022). Gıda ambalajlama ve depolama kılavuzu. Yetişkinlerin gıda okuryazarlığı yetkinliklerinin artırılması projesi <https://tts.tc/F0Lcl> Erişim Tarihi: 11.01.2024.
- Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, (2024). Gıda etiketlerinde raf ömrü bilgisinin belirlenmesi ve belirtilmesi hakkında kılavuz. https://www.tarimorman.gov.tr/GKGM/Duyuru/516/Gida-Etiketlerinde-Raf-Omrü-Bilgisinin-Belirlenmesi-Ve-Belirlenmesi-Hakkinda-Kilavuz-Raf-Omrune-Iliskin-Brosur_afis Erişim Tarihi: 29.05.2024.
- Gölge, Ö., Alparslan Ş., Batman, G., Salum, P. & Erbay Z. (2017). Bağımsız gıda güvenliği otoritesi. Editörler: Taluğ, C., Yalın, N. Y., Ataman, P. & Kurtoğlu, A. I. *Tarım ve Gıda Etiği Kongresi*. Ankara, 207-212.
- Gür, E. N. (2024). Tarladan sofraya uzanan bir zincir: gıda güvenliği. Yeşilay. <https://tts.tc/F93R5> Erişim Tarihi: 04.03.2024.
- Karaca, C. (2021). *Kamu maliyesi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kırmacı, H. A., & Özçelik, H. (2021). Tüketicilerin gıda güvenliği ile ilgili bilgi düzeyleri ve tutumları (Ankara ili örneği). *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 258-273.

- Körkoca, A., & Bahşi, Ş. (2021). Gıda katkı maddeleri ve sağlık. *Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(1), 26-32.
- Onurlubaş, E., & Gürler, A. Z. (2015). Tüketicilerin gıda güvenliği konusunda bilinç düzeylerinin ölçülmesi: Tokat ili örneği. *Gıda Tarım Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü*, 978-60.
- Özbek, F. Ş., & Fidan, H. (2010). Türkiye ve Avrupa Birliği'nde gıda standartları. *Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 24(1), 92-100.
- Özen, M. (2008). Kamu sağlığına karşı işlenen suçlar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 66(2), 163-189.
- Raj, N. (2022). Information asymmetry and market failure. *International Journal of Food and Nutritional Sciences*, Volume:11, Special Issue 1, 1020-1037.
- Sankaya, M. (2002). Asimetrik bilgi çerçevesinde müzayedeler. *Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 99-110.
- Savaşan, F. (2019). *Kamu ekonomisi. (8. Baskı)*. Bursa: Dora Yayınevi.
- Sgroi, F. (2023). Digital technologies to remove the information asymmetry in the food market. *Smart Agricultural Technology*, Volume 5, 1-4.
- Socoliuc, M., Grosu, V., Ciubotariu, M.S., Brînzaru, S. M., & Cosmulese C. G. (2022). Is information asymmetry a disruptive factor in food consumer behavior during the COVID pandemic? *Frontiers in Nutrition*, Volume 9, Article 912759, 1-16.
- Şanlısoy, S., & Yıldız, S. N. (2023). Hollanda hastalığı: Endonezya-palm yağı örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 30(1), 133-149.
- Tayar, M. (2010). *Gıda güvenliği*. İstanbul: T.C. Marmara Belediyeler Birliği Yayını.
- Tümenbatur, A. (2022). Tarım-gıda tedarik zinciri risk yönetimi. *Utisgad Dergisi (Uluslararası Ticaret, Sanayi ve Girişimcilik Çalışmaları Dergisi)*. Vol:2, Issue:1, 51-62.
- Uğur A., & Kızılkaya, A. (2022). Türkiye'de kolalı gazoz içeceklerindeki vergi ile sigara ve tütün ürünlerindeki verginin karşılaştırılmasına yönelik ampirik bir çalışma. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 38-58.
- Yan, Y. (2012). Food safety and social risk in contemporary China. *The Journal of Asian Studies*, Vol. 71, No:3, 705-729.
- Yayla, A. (2017). Gıda güvenliği: Aykırı bir bakış. *Liberal Düşünce Dergisi*, (86), 181-189.
- Yazıcı, R., Varsak, S., & Yazıcı, A. (2020). Asimetrik bilgi sorununun çözümünde bağımsız denetimin önemi. *Balkan & Near Eastern Journal of Social Sciences (BNEJSS)*, 6(2), 136-146.
- Zhao, T., Li, T., Liu, D. & Luo Y. (2024). The impact of food safety regulatory information intervention on enterprises' production violations in China: a randomized intervention experiment. *Front. Sustain. Food Syst.* 7:1245773, 1-10.

Adana Halkevi ve Faaliyetleri (1933-1951)

Erdem Çanak^{1,2}

ÖZET

Halkevleri 1932-1951 yılları arasında faaliyet göstermiştir. İnkılapların halka yeteri kadar ulaştırılmadığını veya anlatılmadığını ortaya koyan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi ile Menemen Olayı gibi gelişmeler üzerine açılmışlardır. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ideolojik ve düşünsel dönüşümün temel aktörlerinden birisi olmaları bakımından da önemlidirler. Zira yurdun dört bir yanında açıldıkları için herkese ulaşma imkânına sahip olmuşlardır. Bu müesseselerden birisi de 24 Şubat 1933 tarihinde açılmış olan Adana Halkevi'dir. Adana Halkevi de halkevlerine yönelik belirlenen hedefler doğrultusunda çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda muhtelif konularda kurslar, anma törenleri, kutlamalar, sergiler, film gösterimleri, temsiller, sportif etkinlikler, konferanslar, konserler, sosyal yardım faaliyetleri ile neşriyat faaliyeti olmak üzere birçok alanda çok sayıda etkinlik gerçekleştirmiştir. Halkevinin bütün bu faaliyetleri, Adana basını ve arşiv belgeleri başta olmak üzere konuyla ilgili yazılmış olan çalışmalardan yararlanılarak kaleme alınmıştır. Yapılan bu çalışmayla birlikte de konuya dair önemli bir eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Çukurova, Halkevleri, Adana Halkevi.

Adana People's House and Its Activities (1933-1951)

ABSTRACT

People's Houses were active between 1932 and 1951. They were established in response to developments such as the experience of the Free Republican Party, which revealed that the reforms had not been sufficiently communicated to the public, and the Menemen Incident. They are also significant as one of the key actors in the ideological and intellectual transformation of the early years of the Republic. Since they were established across the country, they had the opportunity to reach everyone. One of these institutions is the Adana People's House, which was opened on February 24, 1933. The Adana People's House also carried out activities in line with the objectives set for the People's Houses. In this context, it organized numerous activities in many areas, including courses on various topics, commemorative ceremonies, celebrations, exhibitions, film screenings, performances, sporting events, conferences, concerts, social assistance activities, and publishing activities. All of these activities of the People's House were written based on the Adana press archival documents, and other relevant studies. With this study, an important gap in the subject has been filled.

Keywords: Adana, Çukurova, People's Houses, Adana People's House.

¹ İletişim Yazarı: ecanak@cu.edu.tr

² Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adana. ORCID: 0000-0002-7856-3802.

(Makale Gönderim Tarihi: 24.07.2025 / Yayın Tarihi: 30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1749658](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1749658)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Atatürk, ülkeyi Yunan işgalinden kurtarıp Cumhuriyeti ilan ettikten sonra muasır medeniyetler seviyesine çıkması için bir dizi inkılap gerçekleştirmiştir. Fakat bu süreçte ortaya çıkan sosyal ve ekonomik sorunlar ile siyasi gelişmeler inkılaplara yönelik eleştirileri artırmıştır. Tek parti iktidarının denetlenememesi ve halktan kopması da eleştirilerin artmasında rol oynamıştır. Bunun üzerine Atatürk, ülkenin içinde bulunduğu durumdan çıkabilmesi ve tek parti iktidarının denetlenebilmesi için bir muhalefet partisinin kurulması gerektiğine kanaat getirmiştir. Bu iş için düşündüğü isim Paris Büyükelçisi Fethi Okyar olmuştur (Soyak, 2005, s. 395). Atatürk ile görüşen Fethi Bey, 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuştur. Ancak Fethi Bey, inkılap karşıtlarının kısa sürede fırkaya yönelmesi üzerine 17 Kasım 1930 tarihinde fırkanın kapatılmasını sağlamıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 62). Aynı günün akşamı uzun süren bir yurt gezisine çıkan Atatürk, gezi sırasında çok partili hayata geçiş ile 1929 Dünya Ekonomik Buhranının yurt genelindeki etkilerini görmek istemiştir (Başar, 1981, s. 21; Çanak, 2016, s. 128-178). Fakat gezi sürerken yaşanan Menemen Olayı inkılâpların halka anlatılması ve benimsetilmesi noktasında yetersiz kaldığını göstermiş, bunun müsebbibi olarak da bu işle görevli olan Türk Ocakları görülmüştür.³ Bu nedenle 1931 yılının ilk günlerinden itibaren ocağın misyonunu tamamladığına ve halkevlerinin kurulacağına dair haberler basında yer almaya başlamıştır. Gezisine devam eden Atatürk ise ziyaret ettiği şehirlerde ocaklara da uğrayarak durumlarını yakından görmüştür. Aydın Türk Ocağı'nda oyun oynayanların aldıkları sayıları eski yazıyla yazması (Güneş, 2005, s. 119-142), Adana ziyareti sırasında Türkçe konuşamayan kişilerin varlığına şahit olması ocaklarla ilgili harekete geçilmesi gerektiğini göstermiştir (Sarınay, 2005, s. 360). Nitekim geziden kısa bir süre sonra olağanüstü kongresini gerçekleştiren Türk Ocakları, CHP'ye katılma kararı almıştır (10 Nisan 1931). Karar üzerine halkevlerinin kurulmasına yönelik çalışmalara hız verilmiş ve özellikle gelişmiş bazı batılı ülkelerin sosyal siyasallaşma örnekleri ilmi olarak tetkik edilmiştir (Hasar, 2024, s. 153). Dünyadaki benzer örneklerin incelenmesini müteakiben de CHP'nin 1931 Mayıs'ındaki Üçüncü Büyük Kongresi'nde halkevlerinin açılmasına karar verilmiştir (Çeçen, 1990, s. 95; Turan, 1996, s. 83-84).⁴ İlk halkevleri 19 Şubat 1932 tarihinde Ankara, Afyon, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, Eminönü (İstanbul), İzmir, Konya, Malatya ve Samsun'da açılırken kapatıldıkları 1951 yılı itibarıyla de sayıları 478'e ulaşmıştır (Özacun, 1996, s. 91; Yeşilkaya, 2009, s. 113). Yurt genelinde açılmış olan halkevlerinden birisi de Adana Halkevi'dir. Bu çalışmada Adana Halkevi ve faaliyetleri ele alınmıştır.

2. ADANA HALKEVİ'NİN AÇILMASI

1932 yılında halkevi açılan şehirlerin içinde Adana'nın bulunmaması şehirde büyük bir memnuniyetsizlik yaratarak yerel basın tarafından eleştiriyle karşılanmıştır (Türk Sözü, 28

³ Türk Ocaklarının kapatılmasında siyasi, iktisadi ve içtimai olmak üzere birçok iç ve dış faktör etkili olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hasar, 2020, s. 619-648).

⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nin adeta başarılı bir ideolojik aygıtı olan halkevlerine benzer kurumlar birçok ülke tarafından oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Althusser, 2019; Hasar, 2024, s. 151-172).

Kânunuevvel 1931). Fakat kısa bir süre sonra Yeni Adana Gazetesi'nde Halkevi'nin yakında açılacağına dair bir haber yer almıştır. Ancak 24 Haziran'da halkevi açılacak olan şehirler açıklandığında da Adana'nın olmadığı görülmüştür (Türk Sözü, 8 Haziran 1932; 22 Haziran 1932). 1933 yılına gelindiğinde ise halkevinin kısa süre içerisinde açılacağına dair haberler Adana basınında tekrar yer almaya başlamıştır (Yeni Adana, 7 Şubat 1933). CHP Umumi Kâtipliği de yapmış olduğu açıklamayla halkevlerinin açılış yıldönümü olan 19 Şubat'ta Adana Halkevi'nin açılacağını ilan etmiştir. Bunun üzerine bir heyet oluşturularak çalışmalarına başlanmıştır.

6 Şubat günü toplanan CHP heyeti, vilayet heyeti azasından ve Trahom Mücadele Reisi Doktor Kâşif Ömer Bey'i ittifakla Halkevi reisi olarak seçmiştir (Türk Sözü, 7 Şubat 1933; Yeni Adana, 8 Şubat 1933). Hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte de açılışın yapılacağı 19 Şubat günü beklenmeye başlanmıştır (Yeni Adana, 23 Şubat 1933). Ancak CHP Umumi Kâtipliği, açılışın daha coşkulu ve görkemli olması için çalışma günü olan 19 Şubat'tan tatil günü olan 24 Şubat'a ertelemiştir (Türk Sözü, 14 Şubat 1933; 21 Şubat 1933). İstiklal Marşı'nın okunmasıyla başlayan törende, nutuklar atılmış, şiirler okunmuş ve geçit töreni yapılarak *Mete* temsili sahnelenmiştir. Ayrıca Atatürk başta olmak üzere Başvekil İsmet Paşa'ya ve CHP Umumi Kâtipliğine teşekkür telgrafı çekilmiştir (Türk Sözü, 26 Şubat 1933).

Halkevinin açılmasından büyük memnuniyet duyan Adanalılar, bu memnuniyetlerini halkevine üye olarak da göstermiştir. Nitekim 1933 Mart'ında 2.334 olan üye sayısı (Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 1934, s. 82-115), 1934 yılında 2.658'e (Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 1935, s. 134-187), 1935 yılında 2.864'e (Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, 1936, s. 122-187), 1937 yılında da 2.899'a yükselmiştir (1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?, 1938, s. 24).

3. ADANA HALKEVİ'NİN BİNASI

Adana Halkevi, CHP tarafından da kullanılan Ulus Parkı civarındaki eski Türk Ocağı binasında faaliyete geçmiştir. Fakat kısa bir süre sonra binanın yetersiz gelmesi üzerine ek yapılması zarureti hâsıl olunca Vali Mümtaz Bey başkanlığında bir komisyon kurulmuştur (1933). Binanın nehir tarafına ek yapılmasına karar verilmesi üzerine de 1933 Haziran'ında ihaleye çıkılmıştır (Yeni Adana, 5 Temmuz 1933). İhale sürecinin tamamlanmasıyla birlikte yapımına başlanan bina⁵, 29 Ekim 1933 günü hizmete açılmıştır (Türk Sözü, 29 Teşrinievvel 1933; Yeni Adana, 31 Teşrinievvel 1933). Ancak Halkevi ile Parti binayı birlikte kullandığı için yapılan ek kısım çözüm olmamıştır. Sorunu kalıcı olarak çözmek adına Parti için müstakil bir bina inşa ettirilmeye karar verilirken, mevcut binanın da Halkevine verileceği açıklanmıştır (Yeni Adana, 8 Haziran 1934). Fakat açıklananın aksine odaların bir kısmının yer sorunu yaşayan kuruluşlara tahsis edilmesinin yanı sıra (Türk Sözü, 8 Sonteshin 1935), Halkevinin artan faaliyetlerinden dolayı bina yetersiz gelmeye

⁵ Halkevi bu süreçte okuma odasının üst kısmındaki salona taşınmıştır (Yeni Adana, 12 Temmuz 1933).

başlamıştır. Bunun üzerine Halkevine de müstakil bir bina inşa ettirilmeye karar verilerek, Asfalt Cadde üzerinde yer alan bir arsa satın alınmıştır (Türk Sözü, 15 Teşrinisani 1936). Bina projesi safhasının tamamlanmasıyla birlikte inşaata nezaret etmek ve süreci yönetmek üzere bir komite kurulmuştur (Türk Sözü, 19 Teşrinievvel 1937; Yeni Adana, 23 Şubat 1938). 27 Temmuz 1938 günü gerçekleştirilen temel atma töreniyle birlikte binanın inşasına başlanmış (Yeni Adana, 27 Temmuz 1938; Türk Sözü, 28 Temmuz 1938; Seyhan, 1938, s. 159; Adana Halkevi, 1938, s. 16), 28 Ekim 1940 günü de resmi açılışı yapılmıştır (Yeni Adana, 25 Teşrinievvel 1940). Ancak sinema, tiyatro, sahne ile konferans salonunun inşa süreci devam etmiştir (Türk Sözü, 13 Mart 1942). Buna rağmen bina, kısa sürede şehirdeki sosyal ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı en önemli merkez haline gelmiştir.

4. ADANA HALKEVİ'NİN ŞUBELERİ VE FAALİYETLERİ

Halkevleri, bütün faaliyetlerini bünyelerinde teşekkül eden ve farklı alanlarda faaliyet gösteren dokuz şube aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. Bir yerde halkevi açılabilmesi için de ilk etapta en az üç şubenin açılması gerekmiştir (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 6). Adana Halkevi ise bütün şubeleriyle birlikte faaliyete geçmiştir. Bu şubeler ile faaliyetleri ise şu şekilde olmuştur.

4.1. Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi

Türk dili, edebiyatı ve tarihiyle ilgili çalışmalar yapan şube, öncelikle Tarama Dergisi'ndeki kelimeleri tetkik ederek topladığı Türkçe kelimelerle birlikte Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ne göndermiş (Akgünler, 2 Mart 1935), yabancı kelime kullanımının önüne geçmek ve öğrencilere dağıtmak üzere öz Türkçe bir kitapçık hazırlamış, Türkçe konuşulmayan köylerde görev yapan öğretmenlere Türkçe konuşulmasına dair telkinlerde bulunup şehrin muhtelif yerlerine öğüt verici levhalar asmış, çeşitli konularda muhtelif konferanslar düzenlemiş, Arapça konuşulan Hadırlı da Türkçe kursu açmış, mağaza ve dükkân adlarının Türkçeleştirilmesi için şehrin uygun yerlerine levhalar asıp Türklükle alakası olmayan yer adlarının Türkçeleştirilmesi için çalışma grubu kurmuştur. Çalışma sonunda öz Türkçe olmadığı tespit edilen 31 köy adının değiştirilmesi için Umumi Meclise çağrıda bulunmuştur. Bunların yanı sıra milli günlere yönelik kutlama programı ile Türk tarihi ve edebiyatı açısından önemli isimlere yönelik anma programları hazırlamıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 23-24)

Dil Kurultaylarına zaman zaman temsilci gönderen şube, bölge kültürüne ve tarihine katkı sağlamak adına *12 Yılın Kültürü* isimli bir broşür ile *5 İkinci Kânun* isimli bir kitap hazırlamıştır. Yeni yetişen nesle Kurtuluş Bayramı'nı daha iyi anlatabilmek için de broşür ile kitabı bastırarak 1935 yılındaki kutlamalar sırasında ilkökul öğrencilerine dağıtmıştır (Akgünler, 2 Aralık 1935). Bu çalışmasından da anlaşıldığı üzere yurt sevgisinin gelişmesine önem veren şube, bunun yolunun insanların yaşadığı yeri tanımasından geçtiğini düşünerek bölgeyi tanıma amaçlı geziler düzenlemiştir. Bu gezilere örnek olarak Korikos Harabelerini tetkik etmek üzere gidilen 1946 Temmuzundaki Silifke gezisi verilebilir (Çukurova, Ağustos 1946).

Konferanslar genelde Halkevinde gerçekleştirilmekle birlikte zaman zaman kahvehane gibi yerlerde de yapılmıştır. Böylece bilhassa Halkevine gelmeyen insanlara daha kolay ulaşabilmiştir. Halk da bu etkinliklere yoğun ilgi göstermiş olup çoğu zaman oturacak yer sorunu yaşanmıştır. Bunun üzerine hem yer sorununu çözmek hem de daha çok kişinin etkinliklerden yararlanmasını sağlamak için şehrin muhtelif noktalarına hoparlör yerleştirilmiştir (Akgünler, 2 Aralık 1935). Konuşma konusu seçilirken de halkın yurt, inkılap, sağlık, hukuk ve tarih bilgilerini artırmanın yanı sıra milli duygularını canlı tutacak konuların seçilmesine özen gösterilmiştir. Ayrıca Milli Mücadele başta olmak üzere Adana ve Türk tarihi açısından önemli olan günler ile edebi ve tarihi şahsiyetlerle ilgili olarak da kutlama ve anma törenleri düzenlenmiştir (Bozkurt Çanak, 2021, s. 75-92).

Şubenin tarih alanındaki en dikkat çekici çalışması Adana'nın Milli Mücadele tarihini yazma/yazdırma teşebbüsüdür. Bunun için öncelikle bir heyet seçmiştir (Seyhan, 1938, s. 159). 2 Mayıs 1934 tarihli toplantısında eserin azami bir yılda yazılması yönünde karar alan heyet, öncelikle Milli Mücadele'ye dair belgeler ile mücadelede kahramanlık gösterenlerin fotoğraflarını ve hatıralarını toplamış, bunun için de her sayfasında bir soru bulunan *Adana Kurtuluş Sorguları* adlı bir kitapçık bastırmıştır. Bu kitapçık, Milli Mücadele'ye katılan kişilere dağıtılarak toplanacak cevaplar ile Milli Müdafaa Vekâletinden elde edilecek bilgilerle derlenerek kurtuluşun tarihinin yazılması planlanmıştır. Çalışmalar neticesinde 1936 yılına kadar 186 sayfa hatıra, 62 fotoğraf ve 34 vesika, 1937 yılında ise 162 sayfa hatıra ile 15'er tane vesika ve fotoğraf derlenmiştir (Adana Halkevi, 1938, s. 59). Ancak böyle bir eserin yazıldığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte 1935 yılında Adana şehir tarihini yazmak üzere harekete geçilmiştir. Fakat 1943 yılında basında yer alan ve şehrin tarihinin yazılmasına yakında başlanacağına dair haberden bu teşebbüsten de bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır (Yeni Adana, 7 Mayıs 1943).

Şube, zaman zaman diğer şubeler yararına etkinlikler düzenlediği⁶ gibi bu şubelerle birlikte faaliyetler de gerçekleştirmiştir. Bunlara örnek olarak Dershaneler ve Kurslar Şubesi ile birlikte Türkçe konuşamayanlara yönelik olarak Türk dili ve tarihi içerikli konferanslar düzenlemiş (Akgünler, 2 Aralık 1935), 1937 Nisan'ında da Ar Şubesi üyeleriyle birlikte Ceyhan Halkevi'ne gidilmiştir (Türk Sözü, 13 Nisan 1937).

4.2. Güzel Sanatlar Şubesi

Güzel sanatlara olan ilgiyi artırmaya çalışan şube, öncelikle koro, bando ve orkestra kurmak için harekete geçmiştir. Ancak Halkevi binası fiziki açıdan müsait olmadığı için 1933 yılı sonuna kadar dikkate değer bir faaliyeti olmamıştır. İlk önemli faaliyeti Cumhuriyet Marşı'nın öğretilmesi ile halk arasında söylenen türkülerin ve marşların tespitine yönelik çalışmaları olmuştur (Görüşler, Şubat 1941). 1933 yılı sonunda da bir koro kurmak üzere çalışmalara başlamıştır (Türk Sözü, 27 Teşrinisani 1933; Yeni Adana, 7 Kânunuevvel 1933; Adana Halkevi, 1938, s. 20). Öğretmenlerin yanı sıra yirmiye yakın

⁶ Buna örnek olarak 14 Eylül 1946 günü Sosyal Yardım Şubesi, 5 Ekim 1946 günü Adana Kız ve Erkek Lisesi'nden Yetişenler Cemiyeti yararına düzenlenen gardenpartiler verilebilir (Çukurova, Kasım 1946).

çocuğun katıldığı koro, pazar günleri Halkevinde nota ve solfej çalışması yapmıştır (Türk Sözü, 29 Kânunuevvel 1933; Adana Halkevi, 1938, s. 20).

1934 yılı sonunda orkestra kurmak için harekete geçen şube⁷, İstanbul'dan çeşitli enstrümanlar almıştır.⁸ 9 Aralık 1934 tarihinde çalışmalarına başlayan orkestra, konserler vermiş⁹, belirli saatlerde hoparlörle müzik yayını yapmış, önemli gün ve geceler ile çaylı toplantılara katılmış, caz takımı da suare ve balolara destek vererek etkinliklerin daha canlı geçmesini sağlamıştır. Şube, 1934 yılı sonunda bir de bando kurmuştur (Türk Sözü, 9 Nisan 1936). Etkinlikler yoluyla bir taraftan halkın müzik zevkinin gelişmesi için çaba gösterilirken bir taraftan da milli bayramlar ile sportif müsabakaların daha coşkulu geçmesi sağlanmıştır (Seyhan, 1938, s. 160). Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında eleman sıkıntısı yaşamıştır. Sorunu çözmek için gazetelere ilan verilmesine rağmen netice alınamamıştır (Yeni Adana, 22 Haziran 1943; Türk Sözü, 25 Haziran 1943). Bu sorun çok partili hayata geçişle başlayan halkevlerinin geleceğine yönelik tartışmalar sırasında da sürmüştür. Bu durum halkevlerine yönelik ilginin azalmasını göstermesi bakımından önemlidir.

Musiki alanındaki çalışmaları bağlamında konferanslar¹⁰, konserler ve musiki geceleri tertiplenmiş, önemli musiki bilginlerine dair çeşitli etkinlikler düzenlenmiş, akşamları halkevi bahçesinde plak yayını yapılmış, zaman zaman da İstanbul'dan getirtilen plaklar çalınmıştır. Ayrıca halk türkülerini derlemeye yönelik olarak da Karacaoğlan günü için şehre gelen âşıkların söylediği parça ve koşmalar notaya alınmıştır (Akgünler, 9 Mayıs 1935).

Adana Halkevi müzikle ilgili çalışmaları sırasında, Halkevleri Merkez Heyeti'nin 1939 Haziran'ında gönderdiği, halkevlerinin garp musikisini yayma konusundaki rolüne dikkat çekerek alaturka musiki adını taşıyan dejenere olmuş musikinın halkevlerinde yeri olmadığını dile getiren tamime uymuştur. Bu doğrultuda akordeon, saksafon, mandolin, keman ve piyano kursu açmıştır (Seyhan, 1938, s. 159). Ayrıca Müze ve Sergi Şubesi ile resim ve fotoğrafçılık kursu açmış, yapılan eserler de kurs bitiminde düzenlenen sergilerde teşhir edilmiştir. Halkın yoğun ilgi gösterdiği sergileri binlerce kişi ziyaret etmiştir. Örneğin 1940 Mart'ında açılan resim ve fotoğraf sergisini 5.092 kişi ziyaret etmiştir (Görüşler, Şubat-Mart 1940). Bunun yanı sıra farklı kurumlarla da iş birliği yaparak resim, karikatür ve yerli malları sergisi açmıştır (Görüşler, 1 Haziran 1937; Birinci Teşrin 1937; Birinci Kânun 1937).

Halk arasında kültür aktarımı konusundaki önemi nedeniyle sinemaya özel ilgi gösteren şube, 1935 yılında sesli bir sinema makinesi almak üzere harekete geçmiştir. Portatif

⁷ Şubenin faaliyetlerinin artmasında Seyhan Musiki Yurdu'nun 1934 Eylül'ünde şubeye katılması da etkili olmuştur (Türk Sözü, 1 Teşrinievvel 1934).

⁸ 1 viyolonsel, 1 flüt ve piyano ile 3 kemandan oluşan orkestraya ilave olarak 1 gitar, 2 mandolin ile 4 keman alınmıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 20-21).

⁹ İlk konserini 27 Aralık 1934 (Türk Sözü, 28 Birincicanun 1934), ikinci konserini 31 Ocak 1935 günü vermiştir (Akgünler, 2 Şubat 1935).

¹⁰ Şube, 1936 yılında musiki konferansları düzenleme kararı alarak bu doğrultuda etkinlikler düzenlemiştir (Türk Sözü, 20 Şubat 1936; 23 Şubat 1936; 19 Teşrinisani 1937; Görüşler, Mart 1938; Adana Halkevi, 1938, s. 68).

olacağı açıklanan makinenin, köy ve kasabalarda da rahatlıkla kullanılacağı dile getirilmiştir. Makinenin alınmasıyla birlikte daha önce kayda alınan Halkevinin merasimleri ile temin edilmiş olan sağlık, çocuk bakımı, spor, tarihi ve ziraai konularda temin edilmiş olan muhtelif filmler ücretsiz olarak gösterilmiş, gösterimlerin gördüğü ilgi üzerine de yeni bir sinema salonu inşa edilmiştir (Türk Sözü, 19 Mayıs 1936).

Güzel Sanatlar Şubesi de zaman zaman diğer şubelerle birlikte etkinlik düzenlemiştir. Örneğin Dil, Edebiyat ve Tarih şubesiyle birlikte 10 Nisan 1937 günü Ceyhan'a (Yeni Adana, 10 Nisan 1937; Türk Sözü, 13 Nisan 1937; Adana Halkevi, 1938, s. 59), 1940 yılındaki 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına katılmak üzere Ceyhan ve Osmaniye'ye (Yeni Adana, 2 Eylül 1940), Temsil ve Köycülük şubesiyle de 17 Ağustos 1941 günü Kürkcüler köyüne gitmiştir (Türk Sözü, 14 Ağustos 1941).

4.3. Temsil Şubesi

Tiyatro sevgisini ve zevkini kökleştirmeye çalışan şube, tiyatroya meyilli ve kabiliyetli gençleri toplayarak temsiller hazırlamış, hazırladığı temsillerle de cumhuriyet değerlerini aşlamaya çalışmıştır. Temsiller, okur-yazar oranının düşük olmasının etkisiyle döneminin en etkili sözlü propaganda aracı olduğundan daha çok kişinin izlemesi için defalarca sahnelenmiştir. Oynanacak oyunlara ise CHP Genel Sekreterliği karar vermiştir (Çanak, 2022, s. 18).¹¹

Şubenin kurduğu tiyatro, 1933 yılında *Gençler Temaşa Grubu'nun* (Yeni Adana, 19 Kânunuevvel 1933), 1934 yılında ise *Gençler Temsil Mahfeli'nin* katılımıyla (Yeni Adana, 27 Ağustos 1934) şehirdeki tiyatro faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir. Bunun da etkisiyle çalışmalarını daha rahat yapabilmek için 1934 yılı sonunda kiralanan daha geniş bir binaya taşınmış (Türk Sözü, 17 Birincikanun 1934), 1939 yazında da Halkevinin bahçesine yazlık sahne yaptırmıştır (Yeni Adana, 29 Temmuz 1939). İnşası tamamlanan Halkevi binasına taşınmasıyla da modern bir çalışma ortamı ile sahneye kavuşmuştur. Bu gelişme izleyici sayısına da olumlu yansımıştır. Zira 1938 yılına kadar 46.000 kişinin izlediği 75 temsil verilmişken (Seyhan, 1938, s. 160), 9 Eylül 1943 tarihine kadar olan sürede 105.000 kişinin izlediği 147 temsil ile 77.000 kişinin izlediği 87 film gösterimi gerçekleştirmiştir (Türk Sözü, 9 Eylül 1943). Şartların uygun olmadığı yerlerde oyun oynanmak için de bir tane gezici sahne yaptırmıştır. Oyunların sahnelenmesi sürecinde yaşanan en önemli sorunlardan birisi de kadın üye sayısının azlığı olmuştur. Bundan dolayı ilk temsillerdeki kadın rollerini erkekler oynamak zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen süreçte kadın üye sayısının artmasıyla birlikte bu sorun da ortadan kalkmıştır (Akgünler, 2 Şubat 1935).

Atatürk'ün Adana'ya ilk gelişinin yıldönümü, 23 Nisan, 19 Mayıs ve 29 Ekim gibi önemli günlerde de çeşitli oyunlar sahnelenmiştir. Ayrıca Kızılay, Seyhan Gençlik Kulübü,

¹¹ 1932 yılında 6 olan önerilen piyes sayısı, 1935 yılı başında 15'e, ağustos ayında ise 28'e çıkmıştır. 1940 Şubat'ında ise o döneme kadar gönderilmiş olan listeler iptal edilerek 36 piyesten oluşan yeni bir liste tavsiye edilmiştir (Malkoç, 2009, s. 46-47).

Erzincanlı depremzedeler, Seyhanspor Gençlik Kulübü, Avcılık ve Atıcılık Kulübü, CHP Ocakları, Türk Hava Kurumu, Halkevi Sosyal Yardım Şubesi'nin yanı sıra Çukurova şehitleri için inşa edilecek olan anıt için harcanmak üzere de çeşitli temsiller gerçekleştirmiştir (Türk Sözü, 4 Şubat 1948). Temsiller, şehir merkezinin yanı sıra Baklalı, Hadırlı, Gerdan, İncirlik, Misis, Kürkçüler ve Karayusuflu köyleri ile Ceyhan, Dört Yol, Osmaniye ve Kozan gibi kazalar ile Tarsus, Mersin, Niğde ve Konya gibi komşu kaza ve vilayetlerde de zaman zaman sahnelenmiştir. Ayrıca halkevleri tarafından düzenlenen turne kapsamında İskenderun, Antakya, Diyarbakır ve Mardin'e gidilmiştir (Türk Sözü, 23 Şubat 1941). Bunun yanı sıra temsil vermek üzere şehre gelen halkevleri ile tiyatro grupları da olmuştur.¹²

Şubenin sahnelediği oyunlara Yarım Osman, Köyün Namusu, Ödenen Borç, Şeriye Mahkemesi, Beyaz Kahraman, Himmetin Oğlu, Kör, Mete, Hasbahçe, İstiklal, Yabancı, Çoban, Ana, Hülleci, Mavi Yıldırım, İtaat İlâmı, Zehirli Kucak, Uçurum, Çapanoğlu, Yaşayan Ölü, Fermanlı Deli Hazretleri, Kanun Adamı, Tavsiye Mektupları, Sancağın Şerefî, Vazife, Bir Yağmur Gecesi, Para Delisi, Uzun Mehmet, Fedakârlık, Kafa Tamircisi, Bir Doktorun Ödevi, Bir Millet Uyanıyor, İnsan Sarrafı, Beyaz Baykuş, Çakır Ali, Gömdüğüm O Cihan, Hastalık Hastası ve İhtiyar Kız örnek olarak verilebilir (Tekerek, 2005, s. 22).

4.4. Spor Şubesi

Halkevleri, gençleri zararlı alışkanlıklardan ve kahve köşelerinden kurtararak sağlıklı bireyler olarak yetişmeleri için spora önem vermiştir. Bu konuda cirit, bisiklet¹³, futbol¹⁴, atıcılık¹⁵, atletizm ve tenis gibi spor dalları öne çıkmıştır. Ayrıca bambu kamışı, gülle ve disk alınarak bu dallarda da sporcular yetiştirilmeye çalışılmış, çalışmaların uygun şartlarda yapılabilmesi için de Belediyeye müracaat ederek stadyumun şubeye devredilmesi istenmiştir. Fakat stadyum kiraya verildiği için talep kabul görmemiştir. Şehrin kaynaklarını daha verimli kullanmak adına da spor kulüpleri Halkevi çatısı altında toplanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Seyhan Spor ile Adana Spor kulüplerinin birleşmesi sağlanmıştır (Akgünler, 5 Sonkânun 1935).

Bireyleri spor hareketleri ve beden terbiyesi konusunda bilgilendirmek amacıyla konferanslar düzenleyerek ücretsiz spor filmleri göstermiştir (Bozkurt Çanak, 2020, s. 26). Ayrıca 1935 Nisan'ında bir de spor gecesi organize etmek istemiştir. Geceye dair basına yansıyan bir haber olmamakla birlikte 5 Nisan 1936 günü Adana ve Mersin halkevleri

¹² Örneğin Elazığ Halkevi Temsil Şubesi üyeleri 1936 Temmuzunda, Ankara Halkevi Temsil Şubesi üyeleri ise 1939 Nisanında gelerek çeşitli oyunlar sahnelemiştir (Türk Sözü, 10 Temmuz 1936; 4 Mart 1938; 2 Mart 1939; 27 Nisan 1939; 29 Nisan 1939; Yeni Adana, 29 Eylül 1949; 7 Ekim 1949).

¹³ Bölgenin coğrafi yapısının etkisiyle gelişen spor dallarındandır. Cumhuriyet Bayramı ve Halkevlerinin açılış yıldönümü gibi günlerde gerçekleştirilen etkinliklerin dışında (Türk Sözü, 25 Şubat 1941; 23 Eylül 1941) zaman zaman ödüllü yarışlar düzenlenmiştir (Görüşler, 2. Kanun 1938).

¹⁴ Gelişmesinde spor kulüplerin yanı sıra okullar arasında düzenlenen ödüllü turnuvaların büyük katkısı olmuştur (Türk Sözü, 20 Şubat 1935; 24 Şubat 1935; 24 Kasım 1946; 1 Aralık 1946; 8 Aralık 1946).

¹⁵ Atıcılık dalındaki etkinliklere örnek olarak çifte ile güvercine atış yarışmaları ile atış talimleri verilebilir (Türk Sözü, 24 Şubat 1935; 21 Ocak 1948; 8 Şubat 1948).

tarafından *Spor Bayramı* adıyla bir etkinlik gerçekleştirilmiştir. Stadyumda yapılan etkinliğe komşu şehirlerdeki kulüpler ile sporcular katılmıştır (Yeni Adana, 7 Nisan 1936; Adana Halkevi, 1938, s. 53).

Birçok spor dalında çalışma yürütülmekle birlikte bazıları daha fazla öne çıkmıştır. Bunlardan birisi de cirittir. Bu dalla ilgili olarak ilk etapta Demirköprü civarında bulunan alan oyun oynanabilecek hale getirilmiş, oyunun kurallarına uygun bir şekilde oynanması için de *Cirit Oyununun Kuralları* adlı bir kitapçık yayınlanmıştır (Cirit Oyununun Kuralları, 1935). Ayrıca havanın güzel olduğu bahar ve kış aylarının muayyen günlerinde köylülerin de iştirakiyle çeşitli yarışların yanı sıra 5 Ocak, 19 Şubat ve 29 Ekim gibi özel günlerde gösteri amaçlı yarışmalar yapılmıştır (Akgünler, 23 Şubat 1936).

Sportif faaliyetleri mevsimsel faktörlerden dolayı her zaman aynı ilgiyi görmemiş, dönemsel olarak bazıları öne çıkarken bazıları geri planda kalmıştır. Örneğin sıcakların arttığı yaz aylarında cirit ile futbolun yerini yüzme ve tenis almıştır. Bunlardan tenisin gelişmesi için Halkevinin bahçesine bir tane saha yaptırılmış, sahanın yetersiz kalması üzerine de Belediyeye müracaat edilerek stadyuma bir tenis sahası yaptırılmak istenmiştir. Hatta zaman zaman turnuva da organize edilmiştir (Türk Sözü, 5 Kânunuevvel 1936; 19 Şubat 1938; 18 Şubat 1940; 26 Temmuz 1946; 25 Temmuz 1947; Adana Halkevi, 1938, s. 68). Yüzme sporunun gelişmesinde Seyhan Nehri önemli rol oynamıştır. Fakat yüzücülerin kulüplere bağlı olarak çalışmalarını sürdürmesinden dolayı bu dalda dikkat çekici bir başarı elde edilememişse de gerçekleştirilen ödüllü yarışmalarla bu spor dalının gelişmesi teşvik edilmiştir (Türk Sözü, 28 Temmuz 1942; Görüşler, I. Teşrin 1942; Yeni Adana, 30 Haziran 1947).

Atletizm dalında gerçekleştirilen en önemli etkinlik ise ödüllü kır koşuları olmuştur. İlk kır koşusu 25 Ocak 1935 günü düzenlenirken ilerleyen yıllarda da düzenlenmeye devam edilmiştir (Yeni Adana, 4 Sonkanun 1935; Adana Halkevi, 1938, s. 52-53). Bunun yanı sıra Atatürk'ün Ankara'ya ilk gelişinin yıldönümü dolayısıyla *Atatürk Koşusu*, pazar günleri de kır gezintileri düzenlenmiştir.

Biniciliğin gelişmesi için 1935 Aralığında bir Atlı Spor Kulübü kurularak büyük bir ahır kiralanmış (Türk Sözü, 25 Kânunusani 1934; 10 Mayıs 1934; Seyhan, 1938, s. 160; BCA, 490.01.1125.106.3), avcılık, güreş ve voleybolun gelişmesi için de ödüllü yarışlar, süreklilikle avları ile turnuvalar gerçekleştirilmiştir (Yeni Adana, 5 Nisan 1937; Türk Sözü, 19 Şubat 1938; 11 Ağustos 1939; 23 İkincikanun 1941; Adana Halkevi, 1938, s. 21, 61). Dağcılık, boks ve disk/gülle atma gibi spor dalları ise fazla ilgi görmemiştir (Yeni Adana, 17 İlkânun 1934; Türk Sözü, 28 Birincikanun 1934).

Etkinlikler gerçekleştirilirken zaman zaman diğer şubelerle iş birliği yapılmıştır. Bu tür etkinliklere Köycülük Şubesi ile 28 Temmuz 1940 tarihinde Karayusuflu köyünde paraşütlü düşman kuvvetleri hakkında bilgi verilerek broşür dağıtılması, 24 Ağustos 1940 tarihinde de Karataş ile civarına düzenlenen gezi örnek olarak verilebilir (Türk Sözü, 14 Ağustos 1940; 18 Ağustos 1940; 25 Ağustos 1940).

4.5. İctimai Yardım Şubesi

Halkevinin sosyal yardım faaliyetlerini bu şube gerçekleştirmiştir. Yoksul ve muhtaç kadınlara, çocuklara, dullara, ihtiyarlara, hastalara ve öğrencilere tedavi, ilaç, kırtasiye, kalem, kitap, giyecek, yiyecek, yol parası, köylülere resmi işlemler, mahkûmlara da alfabe ve kırtasiye temini gibi hususlarda yardım etmiştir (Çanak, 2023, s. 252).

Muhtaç ve yoksul hastalara yönelik olarak öncelikle bir müracaat bürosu açmıştır (Yeni Adana, 23 Haziran 1933). Halkevinin muayenehanesi olmadığı için hastaların muayene ve tedavi masrafları karşılanmak suretiyle Memleket Hastanesi ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti Dispanserinde yaptırılmıştır (Türk Sözü, 5 Kânunuevvel 1933; Yeni Adana, 5 Kânunuevvel 1933; Adana Halkevi, 1938, s. 18). 1937 yılında Belediye Parkı karşısına açılan muayenehaneyle birlikte hastalar burada muayene edilmeye başlanırken maddi durumu iyi olmayanların reçeteleri ise yaptırılmaya devam edilmiştir (Türk Sözü, 29 Nisan 1937; 21 Şubat 1939; Yeni Adana, 1 Mayıs 1937; Seyhan, 1938, s. 163). Ayrıca 1943 yılında Sıtma Enstitüsünde staj yapan doktorların görev yaptığı bir de poliklinik açılmıştır (Türk Sözü, 13 Mayıs 1949).

Sağlık konusunda toplumsal bilinci artırmak için Etibba Odası ile iş birliği yapılarak sağlık, sağlıklı yaşam ve zehirli gazlar konulu konferanslar düzenlenmiş, film gösterimleri gerçekleştirilmiş, sinema, gazino ve kahvehane gibi halkın yoğun olduğu yerler ile kaza ve köylerde dağıtılmak üzere broşür bastırılmış, levha yaptırılmış ve temizlik malzemesi dağıtılmıştır (Türk Sözü, 22 Mayıs 1935; Adana Halkevi, 1938, s. 26, 53; Seyhan, 1938, s. 163). Mevsimlik işçilere yönelik olarak da Etibba Odası, Kızılay ve Sıtma Mücadele Teşkilatı ile birlikte 4 Haziran 1936 günü Karşıyaka'da Bakımevi/Bakım Yurdu açılmıştır. Hastalar buraya gelerek ücretsiz olarak muayene olup ilaçlarını almışlardır (Türk Sözü, 13 Haziran 1936; Adana Halkevi, 1938, s. 53).

Yoksulların dilekçe ve ilmühaberlerini yazan vilayete bağlı Halk İşleri Bürosu'nun 5 Ağustos 1939 günü kapatılması üzerine büronun işini yapma görevi de bu şubeye verilmiştir. Bunun üzerine Halkevi binasında *Halk İşleri Bürosu* adıyla bir büro açılmıştır (Yeni Adana, 3 İkincikanun 1939). Yetişkinlerin yanı sıra geleceğin teminatı olan çocuklarla da yakından ilgilenen şube, bilhassa muhtaç ve yoksul öğrencilerin okul ihtiyaçları, beslenme ve barınma gibi problemlerini çözmeye çalışmıştır. Bu durumdaki çocuklarla ilgilenen Himaye-i Etfal ile Maarif Cemiyeti'nin yapılan yardımlar yetersiz kaldığı gerekçesiyle 1933 yılında yardımları kesmesi üzerine İctimai Yardım Şubesi, Himaye-i Etfal ve Maarif Cemiyeti tarafından 25 Kasım 1933 günü Bakımevi adlı bir müessese açılmıştır. Halkevinin himayesinde, Himaye-i Etfal ile Maarif Cemiyetinin idaresindeki müessese, çocukların barınma, beslenme, giyim, kitap, kırtasiye gibi ihtiyaçlarını karşılamış zaman zaman da nakdi yardımda bulunmuştur (Yeni Adana, 26 Teşrinisani 1933; Türk Sözü, 4 Birincikanun 1934; Akgünler, 2 Şubat 1935; 6 Nisan 1935; Görüşler, 1 Haziran 1937; Adana Halkevi, 1938, s. 22). Okulların tatile girmesiyle faaliyetine ara veren müessese, bu süreçte ihtiyaç sahiplerine yardım etmiştir (Görüşler, 2.

Teşrin 1937; 2. Kanun 1938; Mart 1938; Şubat 1939; Adana Halkevi, 1938, s. 61-62; Çukurova, Ağustos 1946; Mart 1947).

Köycülük Şubesi ile iş birliği yapılarak malarya ve bulaşıcı hastalıklar konusunda köylüler aydınlatılmış, hasta olanlara muayene ve tedavi hususunda yardımcı olunmuş, refah seviyelerinin yükselmesi için de arıcılık konusunda bilgilendirilmiştir (Yeni Adana, 12 Haziran 1944). Mahkûmlara yönelik olarak da 1933-1939 yılları arasında cezaevindeki dershane ile okulun kitap ve kırtasiye ihtiyaçlarını karşılanmış, Kurslar Şubesi ile de iş birliği yapılarak konferanslar düzenlenmiştir (Adana Halkevi, 1938, s. 26).

Bütün faaliyetlerini kendisine ayrılan ödenek, kurum ve kuruluşlar ile hayırseverlerin yaptığı aynı ve nakdi yardımların yanı sıra yardım amaçlı düzenlediği balo, konser, piyango, temsil, parti, gardenparti ve sportif etkinliklerden elde ettiği gelirlerle yapan şubeye, Temsil Şubesi de zaman zaman şube yararına sahnelediği oyunlarla destek vermiştir (Görüşler, İkinci Teşrin 1944).¹⁶

4.6. Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

Düzenlediği kurslar ve konferanslarla bireyleri daha nitelikli bireyler haline getirmeye çalışan şube, yetişkinlere yönelik olarak Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca, fotoğrafçılık, inşaatçılık, boyacılık, sıvacılık, elektrikçilik, nalbantlık, dokumacılık, muhasebe ve defter tutma, çiftçilik, hesap, daktilo, ev idaresi, açıcılık, biçki dikiş, nakış, arıcılık keman, bağlama, mandolin, akordeon, halk türküleri ve resim kursu açmıştır. Sık sık açılan bu kursların yanı sıra büro komersiyal, motorlu vesait kullanma, konservecilik, hitabet, milli oyunlar, sahne bilgisi, klasik danslar, muaşeret, gazlardan korunma, makyaj ve arıcılık gibi nadiren açılan kurslar da olmuştur (Çanak, 2024b, s. 86). Bunlardan resim kursunda yapılan çalışmalar kurs sonunda açılan sergide sergilenirken arıcılık kursunu tamamlayanlara ise arı kovani hediye edilmiştir. Kursu başarıyla tamamlayanların başarı belgeleri ise kurs sonunda yapılan mezuniyet töreninde verilmiştir. Böylece açılacak kurslar için de insanlar bir nevi teşvik edilmiştir.

1933-1938 yılları arasında 4.797 kişinin yararlandığı 88 dershane ile kurs açan şube (Seyhan, 1938, s. 164), ikmale kalan ve ailesinin maddi durumu iyi olmayan öğrencilere yönelik olarak da matematik, Türkçe, edebiyat, felsefe, fen bilgisi, fizik, İngilizce, Fransızca ve Almanca kursları açılmıştır. Temmuz ayında başlayan bu kurslar, sınavların yapıldığı eylül ayına kadar sürmüştür.

Mahkûmlar için de Türkçe okuma-yazma kursu açılmıştır. Hatta kursiyerlerin defter, kitap ve kırtasiye gibi ihtiyaçları karşılandığı gibi kurulan kütüphaneye de okumalarını geliştirmeleri konusunda yardımcı olunmuştur. Cezaevinde açılacak olan okulda ders verecek mahkûmlar için de ders verme usullerinin ele alındığı bir kurs düzenlenmiştir (Akgünler, 9 Mayıs 1935).

¹⁶ Şube, 1939 Erzincan Depremi nedeniyle de 3 Ocak 1940 gününü yardım günü ilan ederek depremzedeler için yardım toplamıştır (Türk Sözü, 31 Kânunuevvel 1939; 4 Kânunusani 1940; Yeni Adana, 2 İkincikanun 1940).

Şube, faaliyetler gerçekleştirirken zaman zaman diğer şubelerle iş birliği yapmıştır. Örneğin Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi ile birlikte Türkçe konuşulmayan köylere geziler yaparak Türkçeye dair konferanslar vermiştir. Ayrıca Türkçe konuşulmayan yerlerde uygulanması planlanan programı deneme amacıyla Hadırlı köyünde kurs açılarak kursiyerlerin kırtasiye ihtiyaçları karşılanmıştır (Türk Sözü, 21 Sontesrin 1935).

Zaman zaman konferans da düzenleyen şube, 1933-1938 yılları arasında 100.000'den fazla kişinin katıldığı 775 konferans tertiplemiştir. Bu tür etkinlikler, Halkevinin yanı sıra şartların uygun olduğu sinema, gazino, kahvehane ve cezaevi gibi yerler ile Köycülük Şubesi ile iş birliği yapılarak köylerde de gerçekleştirilmiştir. Konferansların içeriğini ise Atatürk, Cumhuriyet, Kurtuluş Savaşı, 29 Ekim, 23 Nisan, 30 Ağustos başta olmak üzere Türk tarihi ve kültürü, harf devrimi, bulaşıcı hastalıklar, sanayileşme, ziraat, çiftçilik, ağaç bakımı, zehirli gazlar ile Yerli Malları Haftası gibi önemli haftalar oluşturmuştur (Seyhan, 1938, s. 164).

4.7. Kütüphane ve Neşriyat Şubesi

Kütüphane ve neşriyat alanında faaliyet gösteren şube, bir taraftan insanların okuma ihtiyacını gidermesi için kütüphane kurarken, bir taraftan da kültürel değerleri gelecek nesillere aktarmak için kitap, broşür ile süreli yayın çıkarmıştır. Şube, öncelikle mülkiyeti Belediyeye ait olan Yağ Cami civarındaki kiraladığı bir binayı okuma odası ve kütüphane olarak 8 Temmuz 1933 günü hizmete açmıştır (Yeni Adana, 10 Temmuz 1933). Odaya gelenler Ankara ve İstanbul başta olmak üzere Adana'da çıkan gazeteleri, halkevi mecmualarını ve çeşitli konularda yazılmış eserleri okuma imkânına sahip olmuşlardır (Türk Sözü, 29 Eylül 1933).

Kütüphanenin 1933 yılında 1.493 olan eser sayısı, 1945 yılında 8.015'e ulaşmıştır. Yaşanan artıştan dolayı, 1940 yılının ilk günlerinden itibaren kitaplar konularına göre tasnif edilirken, 1940 Ekim'inde yeni Halkevi binasına taşınmasıyla birlikte daha rahat, modern ve işlevsel bir mekâna kavuşulmuştur. Bu durum okuyucu sayısına da olumlu yönde yansımıştır. Hatta kütüphane, artan hacmi ile gösterilen yoğun ilgiden dolayı daha büyük bir yere taşınmak zorunda kalırken sıcaklara karşı da vantilatör konularak mesai saatleri yeniden düzenlenmiştir (Türk Sözü, 9 Mart 1937; 10 Temmuz 1937; Adana Halkevi, 1938, s. 70).

Şube, 1941 yılında Baklalı, Büyükçıldırım, İncirlik, Kadıköyü, Misis, Yemişli, Yunusoğlu, Zeytinli köylerine birer kütüphane hediye ederken cezaevine de bir kütüphane kurmuştur (Görüşler, Eylül 1941). Kütüphane veya okuma odası açmakla yetinilmeyerek okumayı teşvik için 1946 Mart'ında bir de kitap gecesi düzenlenmiştir (Yeni Adana, 18 Mart 1946).

Neşriyat konusunda da dikkat çekici çalışmalar yapan şube, *Akgünler* (BCA, 490.01.842.331.1), *Görüşler*¹⁷ ve *Çukurova* (BCA, 490.01.902.524.1) adlı süreli yayınlar ile çeşitli kitap ve broşür yayınlamıştır. Ayrıca cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları

¹⁷ 1937-1946 yılları arasında olmak üzere 91 sayı yayınlanmıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 64).

kapsamında Halkevinin çalışmalarını içeren bir broşür (Yeni Adana, 18 Teşrinievvel 1933) ile Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü adına Görüşler dergisinin Ekim sayısını özel nüsha olarak hazırlamış (Yeni Adana, 31 Birinciteşrin 1938), 5 Ocak gününe dair bir broşür hazırlamak için de çalışmalar yapmıştır (Türk Sözü, 20 Birincikanun 1941). Şubenin çıkardığı tespit olunan kitaplar ile broşürler ise *23 Şubat, Cumhuriyet Bayramı Propaganda Broşürü, Adana Halkevi Broşürü, 12 Yılın Kültürü Broşürü 1923-1935, 1937 Yılı Karacaoğlan Gecesi Programı, Cirit Oyununun Kuralları, Seyhan Anıtları, 5 Kânunusani 1922, Motor Kurslarına Ait Notlar, Yunus Emre ve Ağıtlar 1'dir* (Türk Sözü, 20 Kânunusani 1939; CHP 1939'da Halkevleri, 1939, s. 10; Adana Halkevi, 1938, s. 19; Seyhan, 1938, s. 164).

1935 yılında satın alınan sesli sinema makinesiyle sinema konusunda ciddi bir atılım yapan şube, bir taraftan Halkevinin düzenlediği etkinlikleri daha sonra izlettirmek üzere kaydederken bir taraftan da bölge ekonomisinin temelini oluşturan tarım ve hayvancılığa dair temin ettiği filmlerin gösterimini yapmıştır (Görüşler, Şubat 1941).

Gerçekleştirilen etkinlikler, Halkevi salonunun küçük olmasından dolayı birçok defa tekrarlanmak zorunda kalınca etkinliklerden daha fazla kişinin yararlanması için şehrin muhtelif yerlerine konulmak üzere 1935 yılında iki tane hoparlör satın alınmış¹⁸, parti genel merkezinden de bir radyo talep edilmiştir. Müteakiben de 1936 yılından itibaren perşembe ve pazar akşamları hoparlörle neşriyate başlama kararı alınmıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 27). Güzel Sanatlar Şubesi ile iş birliği yapılarak gerçekleştirilecek olan yayında konferanslar verileceği, halkın hoşuna gidecek milli ve hafif alafranga parçalar çalınacağı, Türk ve dünya kamuoyunu ilgilendiren haberlere yer verileceği, şiirler okunarak monologlar söyleneceği açıklanmıştır (Türk Sözü, 14 Sonkânun 1936; Yeni Adana, 24 Mart 1937; 14 Nisan 1937; Adana Halkevi, 1938, s. 62, 70). Hoparlör yayını, ilerleyen yıllarda genişletilerek devam etmiştir (Türk Sözü, 15 Mart 1942).¹⁹

4.8. Köycülük Şubesi

Köy ve köylü odaklı çalışmalar gerçekleştiren şube, düzenlediği gezilerle köylülere irşat ve tenvir etmeye çalışırken, örnek köy projesiyle de diğer köylere örnek olacak modern köyler oluşturmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun dörtte üçünün kırsalda yaşadığı ve köylerin geri kalmışlığı şubeyi önemli kılmaktadır.²⁰ Köy gezileri, köylüler ile şehirlielerin birbirini tanımasına olumlu yönde katkıda bulunduğu için yakın köyler başta olmak üzere sık sık tekrarlanmıştır (Erdoğan, 2021, s. 230).²¹ Ziyaretler sırasında Halkevi tarafından köylülere yönelik olarak çıkarılan Akgünler gazetesinin okunup okunmadığı kontrol

¹⁸ Cezaevine konulan hoparlör sayesinde mahkûmlar da etkinliklerden yararlanmaya başlamıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 27).

¹⁹ Belediye ve Halkevinin önü ile Atatürk Parkına da hoparlör konulmuştur (Türk Sözü, 5 Mayıs 1942).

²⁰ 1935 yılında yapılan nüfus sayımına bakıldığında 16.158.018 olan Türkiye nüfusunun 3.803.642'sinin şehirlerde, 12.355.376'sının ise köylerde yaşadığı görülmektedir. Buna göre nüfusun % 23.5'i şehirlerde, % 76.5'i ise köylerde. Ancak bu yapı her yerde aynı olmamıştır. Oranın en düşük olduğu şehirler % 14.2 ile İstanbul, % 51.9 ile İzmir olmuştur. En yüksek olduğu şehirler ise % 92.8 ile Ordu, % 92.4 ile Sinop olmuştur (1935 Genel Nüfus Sayımı, s. X-XI).

²¹ Şubenin köy gezileri mevsimsel faktörlerden dolayı ilkbahar ile sonbahar ayları arasında yoğunlaşmıştır (Akgünler, 5 Ocak 1935).

edilmiş, köylerin içme suyu ve ulaşım imkânları iyileştirilmeye çalışılmış, bulaşıcı hastalıklara dair bilgilendirme yapılarak hastalara muayene ve tedavi konusunda yardımcı olunmuş, ihtiyacı olan köylere okul ve okuma odası yaptırılmış, köy odaları ile okula kitap temin edilmiş, okul çağına gelen çocukların okuması konusunda telkinde bulunulmuş, kümesler ile ahırlar ıslah edilmiş, hayvan bakımı, zirai ve iktisadi konularla ilgili köylüler bilgilendirilerek arıcılık, dokumacılık, meyve yetiştiriciliği ve ağaçlandırma gibi konularda teşvikte bulunulmuştur. Bilhassa köylülerin maddi olarak kalkınmasına fayda sağlayacağı düşünülen arıcılık konusu öne çıkarılarak isteyenlere kovan dağıtılacağı açıklanmıştır. Şehirde uygun bir kovan bulunamaması üzerine bu konuda bilgili üyelere örnek bir kovan hazırlatılmıştır. Hatta Kurslar Şubesi ile de iş birliği yapılarak arıcılık kursu açılmıştır (Türk Sözü, 28 Ağustos 1936). Bunun dışında köylülerin dilekçelerini yazarak resmi kurumlardaki işlerini takip etmek için 1933 Ekim’inde *Müracaat Bürosu* adıyla bir büro açılmıştır (Türk Sözü, 6 Haziran 1933; 9 Teşrinisani 1933).

Geziler sonucunda köylere yönelik olarak bir kalkınma programı hazırlanmıştır. Program uyarınca numune köy adıyla imar açısından planlı, ekonomik kalkınma noktasında arıcılığın öne çıkarıldığı köyler kurulmasına karar verilmiştir. Böylece modern bir köy tipi oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk numune köy ise Yüreğir’deki köyler için Mihmandar olmuştur. Müteakiben köyün ihtiyaçları belirlenerek köy odası ile okulun inşası için gerekli olan arazi tespit edilerek 1936 yılındaki Toprak Bayramı kapsamında ağaçlandırılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle Tarım Okuluna gidilerek hazırlanmış olan fidanlar alınmış ve bir tarım uzmanı eşliğinde Mihmandar’a gidilerek ağaçlandırmanın faydası ve öneminden bahsedilen konuşmalardan sonra da dikilmiştir (Akgünler, 1 Nisan 1936; Adana Halkevi, 1938, s. 55). Numune köy sayısı ilerleyen yıllarda artmış olup 1937 yılında önce Zeytinli ve İncirlik, daha sonra da Bahşışli, Kurttepe ve Köprüköyü numune köy olarak belirlenmiştir (Akgünler, 5 Ocak 1935).

Köylere yönelik düzenlenen gezilere diğer şubeler de zaman zaman destek vermiştir. Örneğin Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi konferanslar vermiş, Spor Şubesi yarışmalar düzenlemiş, Temsil Şubesi oyunlar sahnelemiş, Sosyal Yardım Şubesi hastalıklar konusunda köylüleri bilgilendirmiş, Müze ve Sergi Şubesi köylerin bakıma ihtiyacı olan yerlerini tamir etmiş, Neşriyat Şubesi ise Akgünler gazetesini yayınlayarak köylere ulaşmasını sağlamıştır.

4.9. Müze ve Sergi Şubesi

Müze ve sergi alanında çalışmalar yürüten şube, bölgedeki arkeoloji çalışmalarını inceleyerek elde ettiği bilgileri yerel basında yayınlamış, vilayette bulunan cami, medrese, mescit, han, hamam ve türbe gibi eski eserleri incelemiş, yerlerinde muhafazası mümkün olanların muhafaza altına alırken taşınması mümkün olanları müzeye nakletmiş, müzede etnografya bölümü oluşturmuş, Tepebağ’da kazı yaptırmış, Müze idaresinin katkısıyla Çukurova’daki höyük ve anıtların haritasını çıkarmış, höyüklerden çıkan eşyalar ile anıtları açtığı sergilerde teşhir etmiş, Tarsus, Misis, Cerablus, Birecik, Ceyhan ile Gaziantep’ten

çıkarılan veya bulunan eserlerin müzeye naklini sağlamıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 19-72, Çanak, 2024a, s. 109-123).

Şehirdeki tarihi eserleri yok olmadan kayıt altına alarak bir albüm meydana getirmek isteyen şube, öncelikle eski eserleri tespit ederek işe başlamıştır. Müteakiben de bunları tek tek fotoğraflayarak kitabelerini kopyalamıştır. Fotoğrafla işleminin sona ermesiyle birlikte eserler hakkında malumat toplanmıştır (Adana Halkevi, 1938, s. 65). Ayrıca eski eserlerin muhafazası için kırsalda yaşayanlara telkinde bulunarak tarihi kıymeti olan mezar taşlarının müzeye naklini sağladığı gibi önemli tarihi yerleşim yerlerini de ziyaret ederek incelemelerde bulunmuştur (Türk Sözü, 10 Nisan 1942).

Şubenin çalışmaları eski eserlerle sınırlı kalmamıştır. Nitekim şube üyesi olan Adana Müze Müdürü Ali Rıza Yalman Yalgın aşiretler arasında etütler yapmış, Çukurova mücahitlerinin yaptırılması planlanan büstleri ile Milli Mücadele'ye dair hatıralarının birlikte sergileneceği bir müze açmak istemiştir. Fakat bu düşüncenin fiiliyata döküldüğüne dair bir bilgi yoktur. Bununla birlikte İngiliz Kültür Heyeti Başkanı Mr. Billovs'un 16 Mart 1950 günü Halkevine yaptığı ziyaret sırasında Atatürk'e ait hatıraların bulunduğu müzeyi gezerek Albay Halil Nuri Yurdakul'un hatıra defterine düşüncelerini yazmasından Atatürk'e dair bir müze oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Türk Sözü, 17 Mart 1950).

Zaman zaman sergi de düzenleyen şube, ilk olarak 1935 yılında yerli mamul ve zirai mahsul sergisi düzenlemek istemiştir. Ancak bütçesi uygun olmadığı için 1936 yılına ertelemiştir. Bunun yanı sıra 1935 yılında Köycülük Şubesi ile birlikte dağ ve ova köylerinde yapılacak etnografik tetkikat sonunda bir sergi açacağını açıklamışsa da serginin açıldığına dair basına yansıyan bir haber olmamıştır. Müteakiben düzenlenen ilk sergi, Güzel Sanatlar Şubesi ile iş birliği yapılarak gerçekleştirilen 1936 Haziranındaki amatörler resim sergisi olmuştur. Ayrıca eski eserler, fotoğraf, karikatür, resim, etnografya, el işleri, Türkçe neşriyat ve sanayi konulu birçok sergi açılmıştır (Görüşler, Haziran 1941).

Şubenin adının 1940 yılında *Tarih ve Müze* olarak değişmesiyle birlikte faaliyet alanı da değişmiştir. Değişimle birlikte ilkçağdan başlamak üzere Adana tarihini yazmak üzere harekete geçilmiştir. Bu doğrultuda şark ve garp kaynakları taranarak Çukurova'ya dair bilgiler toplanmış, Adana Müzesi'ndeki kadı sicilleri ile Milli Mücadele'ye dair hatıraların tasnifi yapıldıktan sonra da on beş profesör ve doçente teklif mektubu yazılmıştır (Görüşler, Şubat 1946). Ancak eserin kaleme alındığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

5. ADANA HALKEVİ'NİN KAPANIŞI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan siyasal hayattaki gelişmeler ile halkevlerine yönelik eleştiriler bu müesseselerin sonunu getirmiştir. Halkevlerine yönelik eleştiriler büyük ölçüde hükümet tarafından finanse edilmeleri ile kurullarının Cumhuriyet Halk Parti üyelerinden oluşturulmasından kaynaklanmıştır. Bunun üzerine halkevlerinin bağımsız bir müesseseye dönüştürülmesi fikri gündeme gelmişse de fiiliyata geçirilmemiştir. Bu süreçte Adana Halkevi, kendi imkânlarıyla varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Hatta 1947 yılında bir aile lokantası açmış (Türk Sözü, 25 Nisan 1947), sinema ve gazinosunu kendi

işletmeye başlamış (Türk Sözü, 8 Aralık 1949), bahçesinde bulunan yapıyı da kiraya vermek üzere harekete geçmiştir. Fakat DP'nin iktidara gelmesi üzerine Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce ve arkadaşlarının verdiği halkevlerinin kapatılmalarına yönelik kanun teklifinin 8 Ağustos 1951 günü kabul edilmesiyle birlikte kapatılmalarına karar verilmiştir. Kanunun yürürlüğe girmesi üzerine de halkevlerinin eşyalarının sayımı yapılarak değerleri tespit edilmiştir (Türk Sözü, 23 Ağustos 1951). Bu esnada gündeme gelen en önemli sorunlardan birisi halkevlerinin binalarının akıbeti meselesi olmuştur. Sağlık Bakanlığı vilayetlere gönderdiği bir yazıyla binalardan sağlık müessesesi olarak istifade edilmesinin düşünüldüğü belirterek yerleşim yerlerinin durumlarını gösterir basit bir kroki ile şehre göre vaziyet planlarının çizilerek gönderilmesini istemiştir. Bakanlığın yazısı üzerine Adana Veremle Savaş Derneği, Adana Halkevi binasının kendilerine verilmesini talep etmiştir. Bir taraftan da Bakanlığın yazısı üzerine gerekli çizimler yapılarak Ankara'ya gönderilmiştir. Bu sırada yerel basında yer alan bir haberde binanın İsmet İnönü Kız Enstitüsü'ne verilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmiştir (Türk Sözü, 8 Eylül 1951; 28 Eylül 1951). Belediye Meclisi ise binanın Belediyeye verilmesi için teşebbüse geçmeği kararlaştırmıştır (Türk Sözü, 25 Ekim 1951). Hatta bu günlerde İstanbul Üniversitesi Arkeoloji profesörü Dr. Bossert'in binanın modern bir müze olabileceğini söylediği iddia edilmiş, basın da bu düşüncüyü desteklemiştir (Türk Sözü, 26 Ekim 1951). Adana Müze Müdürü Naci Kum da Türk Sözü Gazetesi'nin 28 Ekim 1951 tarihli sayısındaki *Adana Halkevi En İyi Bölge Müzesi Olabilir* başlıklı yazısında kanunun çıkmasını müteakiben Milli Eğitim Müdürlüğü'ne yazdığı 24 Ağustos 1951 tarihli yazı ile Adana Halkevinin bölge müzesi olarak tahsisini teklif ettiğini dile getirmiştir (Türk Sözü, 28 Ekim 1951). Binanın Belediyeye verilmesini temin için bir heyetin kasım ayında Ankara'ya gitmesiyle birlikte binanın akıbeti belli olmaya başlamıştır. Heyetin temaları neticesinde konu vilayete sorulmuş, vilayetin de olumlu cevap vermesi üzerine önce hazineye devredilmiş, hazine de Belediyeye kiralamıştır. Kiraya dâhil olmayan kışlık sinema salonu ise sosyal ve kültürel işlerde kullanılmak üzere 1953 yılında Öğretmenler Derneğine tahsis edilmiştir (BCA, 030.18.01.132.34.12).

6. SONUÇ

Halkevleri, Cumhuriyet idaresinin hayata geçirdiği önemli kalkınma projelerinden biridir. Ülkenin dört bir yanında açılan bu müesseseler, yeni Türk alfabesini öğretmek için okuma-yazma kursları açmış, meslek edindirme kursları düzenlemiş, kütüphaneler kurmuş, gerçekleştirdikleri sosyal yardım faaliyetleriyle yoksul ve muhtaç durumdaki kişilere yardım etmiştir. Hatta köyleri de bu sürece dâhil ederek toplumsal birlik ve beraberliğe katkıda bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerini ise bünyelerinde tesis ettikleri dokuz şube aracılığıyla yapmışlardır. Bir yerde halkevi açılabilmesi için ilk etapta üç şube yeterliyken Adana Halkevi dokuz şubesiyle faaliyete geçmiştir. Bunlardan Dil-Edebiyat-Tarih Şubesi derleme faaliyetinde bulunmuş, Akgünler, Çukurova ve Görüşler adlı üç dergi çıkarmış, çok sayıda broşür ve kitap yayınlamış, önemli tarihi günlerde kutlamalar, edebi ve tarihi şahsiyetler için de anma törenleri düzenlemiştir.

Güzel Sanatlar Şubesi müzik, kurs, sergi, konferans ve film gösterimi gibi etkinlikler gerçekleştirmiştir. Tiyatro sevgisini ve zevkini aşlamaya çalışan Temsil Şubesi mesajlarını sahnelediği oyunlarla vermiş, hatta oyunlarını kazalarda ve köylerde de sahnelemiştir. Spor Şubesi nesillerin sağlıklı şekilde yetişmesi için tenis, cirit, bisiklet, yüzme, futbol, dağcılık, atlı sporlar, atıcılık, avcılık, atletizm, voleybol, atletizm ve güreş gibi dallarda etkinlikler düzenlemiş, beden eğitimi konusunda halkı bilgilendirmek için konferanslar düzenleyip ücretsiz spor filmleri göstermiştir. Sosyal Yardım Şubesi yoksul ve muhtaç kadınlar, çocuklar, dullar, yaşlılar, hastalar, öğrenciler, mevsimlik işçiler ile mahkûmlara yönelik yardım amaçlı faaliyetler düzenlemiş, sağlıkla ilgili konferanslar gerçekleştirmiş ve film gösterimleri yapmıştır.

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi yetişkinlere yönelik olarak Türkçe okuma-yazma ve meslek edindirme kursları, mahkûmlara yönelik olarak Türkçe okuma-yazma kursları, ikmale kalan ve maddi durumu iyi olmayan öğrencilere yönelik olarak Türkçe, matematik, fizik, fen bilgisi, felsefe, İngilizce, Fransızca ve Almanca kursları açmış, düzenlediği konferanslarla da kamuoyunu bilinçlendirmeye gayret etmiştir. Kütüphane ve Neşriyat Şubesi kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarılması için gazete, dergi, kitap ve broşürler yayınlamış, okumaya teşvik etmek için kütüphaneler kurmuştur. Köylere ve köylülere yönelik faaliyetler gerçekleştiren Köycülük Şubesi ise bir taraftan köylülere bilinçlendirmek için çalışırken, bir taraftan da köyleri daha sağlıklı ve yaşanabilir yerler haline getirmek için örnek köy projesi başlatmıştır. Proje kapsamında diğer köyler tarafından örnek alınması için modern köyler yaratmıştır. Ayrıca köylere yönelik ziyaretler sırasında sağlık, eğitim, çevre bilinci ve hayvan bakımı gibi konularda köylüler bilgilendirerek sorunları çözmeye çalışmıştır. Müze ve Sergi Şubesi ise vilayetteki tarihi eserlerin kayıt altına alınmasını, korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamanın yanı sıra zaman zaman da sergi açmıştır.

Adana Halkevi, gerçekleştirdiği faaliyetlerin yanı sıra döneminin en modern yapısı olan binasıyla da kendinden söz ettirmiştir. Nitekim konumu ve fiziki özellikleriyle dikkat çeken bina, şehrin sosyal, kültürel ve sanatsal faaliyetlerinin adeta merkezi haline gelmiştir. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda yaşanan çok partili hayata geçişle birlikte başlayan halkevlerine yönelik eleştiriler Adana Halkevi'ni de etkilemiştir. Adana Halkevi bu süreçte kendi imkânlarıyla varlığını sürdürmeye çalışmışsa da halkevlerinin kapatılmasına yönelik alınan karar uyarınca faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmıştır. Fakat gerçekleştirdiği faaliyetlerle Cumhuriyet değerlerinin benimsetilmesi doğrultusunda çalışarak, hedeflenen toplumsal dönüşüm sürecine ciddi katkı vermiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

030.18.01.132.34.12.

490.01.318.130.7.

490.01.318.1309.

490.01.842.331.1.1.

490.01.902.524.1.

490.01.1125.106.3.

Süreli Yayınlar

Akgünler (1935-1936).

Çukurova (1946-1947).

Görüşler (1937-1944).

Türk Sözü (1931-1950).

Yeni Adana (1933-1949).

Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

(1932). *CHF Halkevleri Talimatnamesi*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.

(1934). *Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası*. Ankara: Ulus Basımevi.

(1935). *Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası*. Ankara: Ulus Basımevi.

(1935). *Cirit Oyununun Kuralları*. Adana.

(1936). *103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı 1932-1935*. Ankara.

(1936). *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası*. Ankara: Ulus Basımevi.

(1938). *1937 Yıldönümü Broşürü Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?*. Ankara: Ulus Basımevi.

(1938). *Seyhan*, İstanbul: Tan Matbaası.

(1938). *Adana Halkevi*. Adana: Türk Sözü Basımevi.

(1939). *CHP 1939'da Halkevleri*. Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi.

(2010). *TBMM Albümü (1920-2010) I* (1920-1950). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını.

Althusser, L. (2019). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Alp Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları.

Başar, A. H. (1981). *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.

Bozkurt Çanak, H. (2020). Adana Halkevi Spor Şubesi ve Faaliyetleri (1933-1951). *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.19-36.

_____. (2021). Adana Halkevi Dil, Edebiyat, Tarih Şubesi ve Faaliyetleri (1933-1951). *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler-IV*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.75-92.

Çanak, E. (2016). Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.24, s.128-178.

_____. (2022). Adana Halkevi Temsil Şubesi ve Faaliyetleri (1933-1951). *Sosyal & Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler-II*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.215-229.

_____. (2023). Adana Halkevi İçtimai Yardım Şubesi ve Faaliyetleri (1933-1951). *Sosyal & Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler-II*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.249-265.

_____. (2024a). Adana Halkevi Müze ve Sergi Şubesi (1933-1951). *Atatürk İlkeleri Cumhuriyet tarihi Alanında Araştırmalar ve Değerlendirmeler*, Ankara: Gece Kitaplığı, s.109-123.

_____. (2024b). Adana Halkevi Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi (1933-1951). *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Güncel Araştırmalar-2024*, Lyon: Livre de Lyon, s.83-102.

- Çeçen, A. (1990). *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Erdoğan, C. (2021). Adana Halkevi Köycülük Şubesi ve Faaliyetleri. *Atatürk Yolu Dergisi*, S.69, s.224-241.
- Hasar, V. (2020). Ulusal Basında Türk Ocaklarının Kapanmasının Yansımaları (1931 Yılı). *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan*, (Ed. Nejla Günay), Ankara: Gazi Kitapevi, s.619-648.
- _____. (2024). Ankara Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1938). *Gazi Akademik Bakış*, C.17, S.34, s.151-172.
- Güneş, G. (2005). Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.61, s.119-142.
- Malkoç, E. (2009). *Devrimin Kültür Fidanlığı Halkevleri ve Kadıköy Halkevi*. İstanbul: Derlem Yayınları.
- Nevzat Celal. (1932.01.27). Halkevleri Adana Gençliği. *Türk Sözü*: 1.
- Okyar, O., Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ortaç, Z. (1937). Türk Maarif Cemiyetinin Doğuşu. *Görüşler*, S.3, s.1-2.
- Özacun, O. (1996). Halkevlerinin Dramı. *Kebikeç II*, S.3, s.91-92.
- Sanver, Ö. (1938). Kahvelerde Yurt Konuşmaları. *Görüşler*, S.10, s.27-30.
- Sarınay, Y. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul.
- Soyak, H. R. (2005). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TCBİGD. (1937). *1935 Genel Nüfus Sayımı*, İstanbul.
- Tekerek, N. (2005). Halkevleri (1932-1951), Temsil Şubeleri ve Bir Örnek: Adana Halkevi Temsil Şubesi. *Erdem*, C.15, S.43, s.15-26.
- Yeşilkaya, N. G. (2009). Halkevleri. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, s.113-118.
- Turan, Ş. (1996). *Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap İkinci Bölüm: Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

EKLER

Şekil 1: Adana Halkevi'nin İlk Binası

Kaynak: *Türk Sözü Gazetesi* (24 Şubat 1933)

Şekil 2: Adana Halkevi'nin İkinci Binası

Kaynak: <https://www.facebook.com/puduhepaturr/posts/adana-halkevi-binasi-adana-halkevi/> Erişim tarihi: 17.09.2025.

İbn Beşküvâl'in *el-Gavâmiz Ve'l-Mübhemât* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme

Şahabettin Çağlayan¹

ÖZET

Bu çalışmada, İbn Beşküvâl'in *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eseri mübhemât literatürü bağlamında incelenmiştir. İbn Beşküvâl, Endülüs'te hadis ilminin zirve döneminde yetişmiş, güçlü hafızası ve geniş ilmî birikimiyle öne çıkan bir muhaddistir. Bu eserinde, 324 mübhem rivayet ve bunları açıklayan 581 müfesser rivayet yer almaktadır. Konular bakımından geniş bir yelpazeye sahip olan eserde, rivayetler belirli bir düzen içinde tertip edilmemiştir. Müellif, mübhemlerin/bilinmeyen ravilerin kimliklerine dair farklı görüşleri aktarmış, tercih ettiği görüşleri gerekçelendirerek sunmuştur. Eser, mübhemât literatüründe kapsamı ve özgün yöntemiyle dikkat çekmiş, hadis şerhlerinde sıkça başvurulan bir kaynak olmuştur. İbn Beşküvâl'in bu eseri, mübhem rivayetlerin açıklanmasına katkı sağlamış, dolaylı olarak temel hadis kaynaklarının anlaşılmasına da önemli bir destek sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, İbn Beşküvâl, Mübhem, Şerh, Metin, Sened.*

A Study on Ibn Bashkuwāl's Work *al-Ghawāmid wa'l-Mubhamāt*

ABSTRACT

This study examines *al-Ghawāmid wa'l-Mubhamāt* by Ibn Bashkuwāl within the framework of mubhamāt (ambiguous narrators) literature. Ibn Bashkuwāl, who lived during the peak of hadith scholarship in al-Andalus, emerged as a prominent ḥadīth scholar with his strong memory and vast scholarly background. The work contains 324 ambiguous narrations and 581 explanatory reports, covering a wide range of topics. Although the narrations are not organized thematically or alphabetically, the author discusses differing views on narrator identity and, when applicable, justifies his preferences. His methodology and comprehensive treatment make the book a distinguished contribution to the mubhamāt literature. Moreover, the work has been frequently referenced in hadith commentaries, providing valuable insight into identifying ambiguous figures. Thus, Ibn Bashkuwāl's efforts not only clarify ambiguous narrations but also indirectly contribute to the interpretation of major hadith collections.

Keywords: *Hadith, Ibn Bashkuwāl, mubham, Sharh, Matn, Isnād.*

¹ İletişim Yazarı: en.d.e.r@hotmail.com

² Doktora ögr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fak. Hadis Bölümü, ORCID: 0009-0009-3543-0311

(Makale Gönderim Tarihi: 24.07.2025/ Yayın Tarihi:30.09.2025

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1750039](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1750039)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

İslâm dininde, Kur'ân'dan sonra ikinci temel kaynak olan hadislerin doğru ve sağlam bir biçimde anlaşılması son derece büyük bir öneme sahiptir. Hadislerde yer alan ve kimliği açıkça belirtilmeyen şahısların tespiti, hem hadisin hükmünü tayin edebilmek hem de metnin anlamını doğru yorumlayabilmek açısından oldukça kritiktir.

“Mübhem” kavramı, genellikle bir râvînin hadis aldığı kişiyi senette açıkça belirtmemesiyle ilgilidir; ancak metin içinde de bu tür belirsizlikler görülebilir. Örneğin, “racul” (رجل) veya “imra'e” (امراة) gibi kelimelerle ifade edilen ve kimliği net olmayan şahısların bulunduğu pek çok hadis mevcuttur. Bu tür mübhemlikler; râvînin hocasının adını bilmemesi, bilse dahi özlü anlatım amacıyla belirtmemesi, adını zikretmeye gerek görmemesi, isimde tereddüt yaşaması veya kimliğin zayıf ya da itibarsız bir kişi olduğunu gizlemek amacıyla belirtilmemesi gibi çeşitli sebeplere dayanabilir.²

Hadislerde geçen mübhem isimlerin açıklanması çalışmaları, Hz. Peygamber döneminden itibaren önem arz etmiş ve sahabe neslinden itibaren bu konuda özel çabalar gösterilmiştir. Tâbiîn döneminden itibaren ise bu alanda sistematik bir yöneliş başlamış; özellikle İbn Cüreyc (ö. 150/767), bu alandaki ilk kaynaklardan biri kabul edilmiştir. Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768), Vâkîdî (ö. 207/823) ve Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870) gibi tarihçiler de tarihî rivayetlerdeki mübhem şahısları açıklamaya yönelik ilk katkılarda bulunan âlimler arasında yer almıştır.³

Bu alanda zamanla müstakil eserler kaleme alınmış, örneğin Abdülganî el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) “*Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât*” adlı eseri bu tür çalışmaların ilki olarak kabul edilir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise “*el-Esmâ'ü'l-mübhemâ fi'l-enbâ'i'l-muhkeme*” adlı eseriyle bu geleneği alfabetik bir düzenle sürdürmüştür. Ardından İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), Nevevî (ö. 676/1277), Kastallânî (ö. 686/1287), Bulkînî (ö. 824/1421) ve İbnü'l-İrâkî (ö. 826/1423) gibi isimler de mübhemat literatürüne katkı sunan eserler ortaya koymuşlardır.

Bu çabaların temel amacı, rivayetlerde geçen mübhem şahısları tespit ederek, rivayetlerin daha doğru ve sağlam şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar, bazıları tüm rivayet külliyyatını kapsayan genel nitelikli mübhemat eserleri, bazıları ise yalnızca belirli bir hadis kitabı etrafında şekillenen özel eserler olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca bazı âlimler, bu alanda yazılmış eserleri özetleyerek muhtasar çalışmalar da ortaya koymuştur. Bu doğrultuda mübhemat eserleri, üç ana gruba ayrılabilir: genel nitelikli eserler, belirli kaynaklara özgü çalışmalar ve muhtasar (öz) eserler.

Bu literatürde önemli bir yere sahip olan İbn Beşkuvâl'in (ö. 578/1183) el-Gavâmiz ve'l-mübhemât adlı eseri, genel nitelikli mübhemat eserleri kategorisine dâhildir. Söz konusu

² Ebû Zür'a Velîyyüddîn Ahmed b. Abdîrrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî İbnü'l İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* (Cidde: Dâru'l Endülü'sü'l Hadrâ, 1994), 1/26-27.

³ Emin Aşıkkutlu, “*Mübhem*” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi” (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/436.

eserin, bu alandaki etkili konumu ve hacmi göz önünde bulundurulduğunda, detaylı bir akademik incelemeye konu olmaması önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple bu çalışmada; öncelikle İbn Beşkuvâl'in hayatı, hadis ilmindeki konumu, hocaları, öğrencileri ve eserleri tanıtılmış; ardından da el-Gavâmiz ve'l-mübhemât adlı eseri, mübhemat literatürü bağlamında analiz edilmiştir.

1.1. Kısaca Hayatı

Tam ismiyle Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdulmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl b. Yûsuf b. Dâhe b. Dâke b. Nasr b. Abdülkerim b. Vâkıd el-Hazrecî el-Ensârî el-Endülüî olarak tanınan İbn Beşkuvâl, dedesi Beşkuvâl'in adıyla meşhur olmuş ve bu nisbetle anılmıştır.⁴

İbn Beşkuvâl, Hicrî 494 / Milâdî 1101 yılında Kurtuba'da doğmuş ve 8 Ramazan 578 / 1183 tarihinde aynı şehirde vefat etmiştir. Kabri, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin türbesine yakın bir mevkide bulunmaktadır. Ailesi aslen Endülüî'nin doğusundaki Belensiye yakınlarında yer alan Şüriyyûn şehridendir. İbn Beşkuvâl'in yaşadığı dönem, Endülüî'te siyasî karışıklıkların ve ilmî gerilemenin başladığı bir sürece denk gelse de ilim açısından büyük bir mirasın hâlen etkisini koruduğu bir zaman dilimiydi. Hadis ilminin Endülüî'te yerleşip kök saldığı 9. ve 10. yüzyılların ardından, İbn Beşkuvâl'in içinde bulunduğu dönem bu ilmin en üst seviyeye ulaştığı zamanlardan biri olmuştur. Hadis alanında uzmanlaşmış âlimlerin yetiştiği bu süreç, aynı zamanda rivayetlerin daha sistemli incelendiği bir döneme işaret eder. İbn Beşkuvâl, bu ilmî birikim atmosferinde yetişmiş, Endülüî'teki hadis geleneğini hem devralmış hem de ilerletmiştir. İlme olan bağlılığı, bu dönemin sosyal ve kültürel iklimiyle şekillenmiş ve onun ilim yolundaki gayretlerini besleyen temel kaynak olmuştur.⁵

İbn Beşkuvâl, küçük yaşlardan itibaren ilimle iç içe bir eğitim almış, ilk derslerine babası Abdulmelik b. Mes'ûd'la başlamıştır. Kur'ân-ı Kerim'i hıfzetmiş, kıraat ve fıkıh alanlarında da babasından dersler alarak temel dini ilimleri tahsil etmiştir. Kendi döneminde tanınmış birçok âlimden ilim öğrenmiş ve bu yolla kendini farklı sahalarda geliştirmiştir. 6 Özellikle hadis, kıraat ve fıkıh alanlarında yoğunlaşan bu eğitim süreci,

⁴ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilê li Kitabi's-Sıla* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/248; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyer'u-a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Dâru'r-Risâle, 1985), 21/139; Ebû Gays Muhammed Hayrüdîdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlim lil melayîn, 2002), 2/311.

⁵ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ ü ebnâ ü z-zamân mimma şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbete hü'l-ayân* (Beyrut: Dâru Sâder, 1994), 2/240; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 1998), 4/90-91; Salâhuddîn Halîl b. İzzuddîn Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bil vefeyât* (Beyrut: Dar'u İhyâi't-Turâs, 2000), 13/229-230; Mustafa Öztoprak, "Endülüî'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marîfe, Yaz* (2012), 194.

⁶ Ziya Paşa, *Endülüî tarihi* (İstanbul, 2013), 385. Ziya Paşa bu çalışmasında Bazı Endülüî Müellifleri başlığı altında 162. sırada İbn Beşkuvâl hakkında şu bilgileri vermektedir: "Eş-Şeyh, el-İmâm, el-Muhaddis Ebû'l-Kasım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd b. Beşkuvâl b. Yusuf b. Dâhe b. Dâke b. Nasr b. Abdülkerim b. Vâk el-Hazrecî el-ma'rûf bi-İbn Beşkuvâl el-Ensârî. Kurtuba'da doğdu. 578/1182-83 yılında vefat etti. Bilinen eserleri: *Ahbârü kuzât-i kurtuba*, *Târihu Endülüîs*, *Gunyetü'l-esmâ' li-mübhemeti'l-vâkıti fî mütûni'l-ehâdis-i li-müsneve*, *el-Müstâinbillah teâlâ inde'l-hâcât*, *Kitâbü'l-müsteğisîn*, *Kitâbü's-sıla*, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemat*." Age. 402.)

onun derin ilmî donanımının temelini oluşturmuştur. Babasının yanı sıra zamanının büyük âlimlerinden ders alarak hem teorik hem de rivayet temelli hadis eğitimini tamamlamıştır. İlim öğrenmeye olan tutkusu ve ilim halkalarına katılmadaki ısrarı, onun kısa sürede ilmi çevrelerde tanınmasına vesile olmuştur. 7

2. İBN BEŞKÜVÂL'IN EL-GAVÂMİZ VE'L MÜBHEMÂT ADLI ESERİ

2.1. Eserin Adı

Genel olarak yazarlar eserlerinin giriş bölümünde eser için seçtikleri ismin nedenini açıklayarak eserlerine verdikleri ismi belirtirler. Ancak İbn Beşkuvâl, mübhemât ile ilgili olarak kaleme aldığı eserinin ismini beyan etmemiştir. Sadece kitabının giriş bölümünde, eserinde hadis metinlerinde bulunan kapalı mübhem isimleri zikredeceğini belirterek şöyle demiştir: “Bu eserimde, senetli hadislerin metinlerinde geçen müphem isimlerle ilgili karşılaştığım durumları ele alıyorum.” (أذكر في كتابي هذا ما وقع إلي من غوامض الاسماء المبهمة في) 8. متون الأحاديث المسندة.

İbn Beşkuvâl'in kurmuş olduğu cümlede “*Gavâmizi 'l-esmâ' i 'l-mübheme*” ifadesi yer almaktadır. Bunun dışında eserine bu ismi verdiğini gösteren sarıh bir beyan ise bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbn Beşkuvâl'in eserinin adı ile ilgili açık bir bilgi paylaştığını söylemek pek mümkün değildir. Bununla birlikte dolaylı olarak eserinin ismine işaret ettiği söylenebilir. Nitekim Zehebî (ö. 748/1348), İbn Beşkuvâl'in giriş bölümünde sarf ettiği cümleden hareketle olsa gerek eserini “*Gavâmizü 'l-esmâ' i 'l-mübheme*” olarak tanıtmıştır.⁹ Zehebî dışında Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657) ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1679)'de İbn Beşkuvâl'in eserini bu isimle anmaktadır.¹⁰ Diyanet İslâm Ansiklopedisinde İbn Beşkuvâl'in mübehâmâtâ dair eserinden bahsedilmiş ve eserin adı “*Kitâbu Gavâmizi 'l-esmâ' i 'l-mübheme el-Vâkı 'a fî mütûni 'l-ehâdisi 'l-müsne*de” olarak verilmiştir.¹¹ Mezkûr eser İzzeddin Ali es-Seyyid ve Muhammed Kemâleddin İzzeddin'in tahkiki ile Âlemü'l-Kütüb tarafından “*Gavâmizi 'l-esmâ' i 'l-mübheme el-vâkı 'a fî mütûni 'l-ehâdisi 'l-müsne*de” adıyla iki cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır.

İbn Beşkuvâl'in eseri her ne kadar bu isimle anılmış olsa da daha çok *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* adıyla bilinmiş ve bu isimle meşhur olmuştur. Nitekim tarih ve tabakât kitaplarında yaptığımız araştırmaya göre eser daha çok bu isimle tanıtılmıştır. İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) “*Tekmile*”sinde¹², İbn Hallikan (ö.681/1282) “*Vefeyât*”ında¹³, Yâfi' (ö.

⁷ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* (Cidde: Dâru'l Endülüsi'l Hadrâ, 1994), 1/17.

⁸ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61.

⁹ Zehebî, *Sîyer'u-a 'lâmi 'n-nübelâ*, 21/141; Zehebî, *Tezkiretu 'l-huffâz*, 4/91.

¹⁰ Kâtip Çelebi, *Süllemü 'l-vüsûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, 2/82; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 6/430.

¹¹ Özkuyumcu, “İbn Beşkuvâl”, 19/377–378.

¹² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla*, 1/250.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a'yân*, 2/240.

768/1367) “*Mirâtu'l-Cinân*” adlı eserinde,¹⁴ İbn Ferhûn (ö. 799/1397) “*ed-Dibâc*” adlı eserinde¹⁵, Kannevcî (ö. 1307/1890) “*et-Tâcul Mükellel*”inde¹⁶ ve Ziriklî (ö. 1397/1976) “*el 'Alâm*” adlı eserinde¹⁷ İbn Beşkuvâl'in eserini “*el-Gavâmiz ve'l mübhemât*” olarak tanıtmışlardır. Bunlar dışında Abdülhayy el-Kettânî (ö. 1382/1962) *Fihrisu'l-fehâris*'inde¹⁸ Muhammed Abdullah el-Mısri (ö. 1406/1986) “*Devletu'l-İslâm fi'l-Endelüs*” adlı tarih kitabında İbn Beşkuvâl'in eserini tanıtmış ve bu adla anmışlardır. Eser 1994 yılında Dâru'l-Endülüsü'l-Hadrâ tarafından bu isimle iki cilt halinde basılarak neşredilmiştir.

Naklettiğimiz bu bilgiler neticesinde eserin iki isimle anıldığı, ancak daha çok *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* adıyla tanınıp şöhret bulduğunu söyleyebiliriz.

2.2. Muhtevası

İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* adlı eserinde rivayetlerde ismi belirtilmemiş kişileri ele alıp konu edinmiştir. Kitabına kısaca eserin içeriğini ve telif nedenini açıkladığı kısa bir mukaddime ile başlayarak şöyle demiştir: “*Bu kitabımda hadis hafızı arkadaşlarımızla müzakere ettiğimiz ve üstatlarımızın bizlere bildirdiği hadis metinlerinde geçen kapalı mübhem isimleri ele alacağım. Mübhemât müzakere edilmesi ve bilinmesi gereken bir konudur. Arkadaşlarım mübhemâta olan ilgimi, hırsımı ve bu alanda yaptığım araştırmaları bildikleri için benden bu alandaki malumatımı bir kitapta toplamamı istediler. Bende istihare ettikten sonra bu isteklerine icabet ettim.*”¹⁹

el-Gavâmiz ve'l mübhemât'ın iki farklı matbu' baskısı bulunmaktadır. Bunlardan birisi İzzeddin Ali es-Seyyid ile Muhammed Kemaleddin İzzeddin'in tahkiki ile iki cilt (13 cüz) olarak Âlemü'l-Kütüb Yayınevi tarafından neşredilmiştir. 1407/1987 yılında Beyrutta neşrdilen bu baskı toplam 1002 sayfadan oluşmaktadır. Eserin diğer baskısı Mahmud Mağravi tarafından tahkik edilerek yine iki cilt (on üç cüz) halinde Mekke'de 1415/1994 yılında neşredilmiştir. Dâru'l-Endülüs'ül-Hadrâ tarafından neşredilen bu baskı muhakkikin takdim bölümü ve eserin sonundaki fihristler dâhil toplam 901 sayfadır.

Eser, mübhem şahıs/shahısların yer aldığı 324 rivayet ve bu rivayetlerde geçen mübhemlerin kimliğini açıklayan delil niteliğindeki müfesser 581 rivayet olmak üzere toplam 904 rivayet ihtiva etmektedir.

İzzeddin Ali es-Seyyid ve Kemaleddin İzzeddin tarafından tahkik edilen, Âlemü'l-Kütüb tarafından neşredilen *Gavâmiz* baskısında mübhem rivayetler 324 rivayet olarak ele alınmıştır. Bu rivayetler içerisinde görebildiğimiz kadarıyla tekerrür eden iki rivayet

¹⁴ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 3/312.

¹⁵ Ebü'l-Vefâ (Ebü İshâk) Burhânüddin İbrâhîm b. Ali b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-mezheb* (Kahire: Dâru't Turâs li't-Tab'i ve'n Neşr), 1/354.

¹⁶ Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Ali el-Kannevcî, *et-Tâcû'l-mükellel min cevâhiri me'âssiri't-tirazi'l-âhiri ve'l-evvel* (Katar: Vezâretü'l Evkâf ve's-Şu'unil İslâmiyye, 2007), 1/31.

¹⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/311.

¹⁸ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrisî el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-essbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselat* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1982), 1/245.

¹⁹ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61.

bulunmaktadır. Bunlar 104. rivayet²⁰ ile 318. rivayet²¹ ve 282. rivayetle²² 310 numaralı rivayetlerdir.²³ Dolayısıyla tekrarlar sayılmadığı zaman tahlil edilen mübhem rivayetlerin sayısı 324 değil 322 olmaktadır.²⁴

Eser üzerine tahkik çalışması yapanlardan birisi olan Mahmud Mağravî ise takdim bölümünde eser de geçen mübhem rivayetlerin 323 adet olduğunu belirtmektedir.²⁵ Ancak eser incelendiğinde *Gavâmiz*'de 324 adet mübhem rivayetin tahlil edildiği görülmektedir.²⁶ Muhakkik, tahkikini yaptığı baskıda 324 rivayete değinilmiş olmasına rağmen eserde geçen rivayetlerin 323 olduğunu beyan etmiştir.

Irâkî (ö. 806/1404)²⁷ ve Suyûtî (ö. 911/1505),²⁸ İbn Beşkuvâl'in "*Gavâmiz*"inden bahsetmiş ve eserde geçen rivayetleri 321 olarak kaydetmiştir.

Kanaatimizce bu tür ihtilaflar nüshalar arasındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Mahtut nüsha kâtiplerinden Ömer b. Hattab el-Buhûtî tarafından kayda geçen rivayet eklenip sayıldığı takdirde toplam rivayetlerin sayısı 324'e ulaşmaktadır. Âlemü'l-Kütüb tarafından neşredilen baskıda bu rivayet dokuzuncu cüzün sonuna bitştirilmiş ve mübhem rivayetlerden biri olarak sayılmıştır.²⁹ Farklı nüshalarda bu rivayetin bulunmaması hasebiyle eserde geçen rivayetlerin sayısı 323 olmaktadır. Mağravî'nin tahkik ettiği eserde geçmesine rağmen bu rivayeti saymaması ise garipsenecek bir durumdur. Takdim bölümünde ya yanlışlıkla 323 olduğunu söylemiş veya bazı nüshalarda olup bazı nüshalarda olmayan bu rivayete şüpheyile yaklaşp emin olamadığı için *Gavâmiz*'deki rivayetler arasında saymamış olması muhtemeldir.

Irâkî ve Suyûtî'ninde ellerinde bulunan nüshaya göre eserdeki rivayetleri 321 olarak kaydetmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şöyleki: Elllerindeki nüshada 323 rivayetin yer alması ve tekrar eden iki rivayetin düşürülmesi göz önünde bulundurulduğunda eserde mübhem rivayet sayısı 321'e inmektedir.

2.3. Eserde İsnâd ve Metin Yönünden Mübhem Rivayetlerin Dağılımı

Hadis âlimleri ibhâmı isnâdda ve metinde olmak üzere iki kısımda mütalaa etmişlerdir. Mübhemât ile ilgili eserler incelendiğinde sadece metinde geçen mübhem şahısları tespit

²⁰ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 381.

²¹ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 2/834.

²² İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 2/774.

²³ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 2/827.

²⁴ Bütün bu bilgiler ve daha sonra eserle ilgili vereceğimiz tüm bilgiler Mahmud Mağravî tarafından tahkik edilen, Daru'l Endülüsü'l-Hadra tarafından neşredilen *Gavâmiz* baskısına göre verilmiştir.

²⁵ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz*, 1/47.

²⁶ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 2/609.

²⁷ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân el-İrâkî, *et-Tabsıra ve't-tezkira* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 2/288.

²⁸ Celâluddîn Abdürrahmân b. Kemâl Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi't-Takrîbi'n-Nevevî* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010), 599.

²⁸ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/81.

²⁹ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 2/608.

etmeye yönelik çalışmalar bulunduğu gibi isnad ve metin yönünden mübhem rivayetleri konu edinen mübhemât eserleri de bulunmaktadır. Araştırdığımız kadarıyla sadece isnad açısından mübhemlerin tahlilini konu edinen herhangi bir mübhemât eseri ise bulunmamaktadır. İbn Beşkûvâl eserin başında yazdığı mukaddimesinde hadis metinlerinde geçen mübhem şahısları ele alacağını belirtmektedir. Bu bilgidен hareketle *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât* 'ın metinde geçen mübhem şahısları tespit etmek üzere kaleme alınmış bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Ancak eseri incelediğimizde yok denecek kadar az olsa da isnâd yönünden mübhemâtı içerdiğini ve İbn Beşkûvâl'in bu mübhem râvileri açıklamaya çalıştığını görmekteyiz. Eseri inceleme ve Mektebutu's-Şâmile programından yaptığımız tarama neticesinde görebildiğimiz kadarıyla *Gavâmiz*'de mübhemü'l-isnâd olan sekiz rivayet bulunmaktadır.³⁰ Bu rivayetler dışında *el-Gavâmiz ve'l mübhemât* 'ın geriye kalan kısmını metin yönünden mübhem kalmış rivayetler oluşturmaktadır. İsnâdında müphemlik bulunan sekiz rivayeti çıkarttığımızda geriye eserde 336 adet metin yönünden mübhem rivayet kalmaktadır.

2.4. İbn Beşkûvâl'in Başvurduğu Kaynakları

Daha önce belirttiğimiz üzere İbn Beşkûvâl *Gavâmiz*'de 324 rivayete yer vererek buralarda geçen mübhem şahısların kimliğini birtakım deliller ileri sürerek açıklamıştır. Zaman zaman mübhemâtı açıklarken kendinden önce yaşamış âlimlerden ve eserlerinden istifade etmiş olsa da İbn Beşkûvâl'in bu eserdeki asıl kaynağı farklı tahammül yolları ile hocalarından aldığı delil niteliğindeki müfesser rivayetlerden oluşmaktadır.

Eser incelendiğinde bu rivayetlerin hadis tahammül yollarından³¹ Semâ', kiraât, icâzet, münâvele, kitâbet ve vicâde yolu ile alındığı görülmektedir. Ancak genel olarak İbn Beşkûvâl hocalarından rivayetleri kiraât yoluyla almaktadır.³² Bundan sonra hadis

³⁰ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/81-82, 221, 294-295, 303-304, 335; 2/609, 649-650, 839-840.

³¹ Bir râvinin bir hocadan dinlemek, yazmak vb. yollarla hadis almasına tahammülü'l-hadis denmektedir. Hadis tahammülü sekiz yolla gerçekleşir. 1. Semâ'. 2. İcâzet. Daha önce bu iki hadis tahammül yolu ile ilgili bilgi geçmişti. 3. Kiraat. Talebenin hadisi hocasından işitmeyip bizzat hocasına okuması veya hocasının talebeye okumasıdır. Kiraat metodu ile alınan hadislerin rivayetinde "kara'tü, kara'tü 'alâ fülânin, kara'nâ alâ fülânin, karae aleyye fülânün" gibi edâ sîgaları kullanılır. 4. Münâvele. Hocanın kitabını yahut bir sahîfeyi rivayet etmesi için talebeye vermesidir. 5. Kitâbet (mükâtebe). Hocanın, rivayetlerinin hepsini yahut bir kısmını başka bir yerde bulunan birine bizzat yazarak veya başkasına yazdırarak göndermesi ya da yanında bulunan birine yazdığı veya yazdırdığı rivayetleri vermesidir. Kitâbet metodu ile alınan hadislerin rivayetinde genellikle "ketebe illeye fülânün, ahberenâ fülânün mükâtebeten, haddesenâ fülânün kitâbeten" gibi edâ sîgaları kullanılır. 6. İ'lâmü's-şeyh. Hocanın, talebesine gösterdiği hadisi veya kitabı kendisinden rivayetine izin verdiğini belirtmeksizin, "Bu benim falan kişiden aldığım ya da duyduğum mervîyyâtım" demesidir. 7. Vasiyet. Hocanın, ölümünden önce veya bir seyahate çıkarken rivayetlerini ihtiva eden kitaplarını birine vasiyet etmesidir. 8. Vicâde. Bir kimsenin bir âlime ait hadisleri ihtiva eden bazı kitapları bulması ve bunlardaki hadisleri rivayet etmesidir. Bu hadislerin rivayetinde umumiyetle "kara'tü fi kitâbi fülân, vecedtü bi-hattî fülân" gibi tabirler kullanılmıştır. (Nevzat Aşık, "Tahammül", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/380-382.

³² Bkz. İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61,91,101,103,164,165,199,285,304,345. 2/559,570,574,628,631,632,633,634,638.

tahammül yollarından ikinci sırada semâ‘ yer almaktadır.³³ Diğer tahammül yolları olan icâzet,³⁴ münâvele,³⁵ kitâbet³⁶ ve vicâde³⁷ ise daha az bulunmaktadır.

Senedin devamına baktığımızda nadir de olsa kiraat,³⁸ icazet³⁹ ve kitabet⁴⁰ yoluyla hadis alınmış ve bu metotlarla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan eda sığıları kullanılmıştır. Ancak daha çok hadisin semâ‘ yolu ile alındığı ve bu yolla alınan hadislerin rivayetinde kullanılan ‘‘Haddesenâ, ahberenâ, enbeenâ gibi eda sığılarının kullanıldığı görülmektedir.⁴¹ Senedde ‘ an’ eda sığısıyla rivayet, tahdîs vb eda sığılarıyla yapılan rivayetler gibi çok bulunmaktadır. Senedin başından sonuna kadar tamamı mua‘na’n olan bir rivayet eserde bulunmayıp, bir kısmı tahdîs veya tahdîs ve kiraât yoluyla nakledilen rivayetlerin isnadının son tarafında ‘an’ eda sığısı kullanılmaktadır.⁴²

Hocalarından aldığı rivayetler dışında Tarih, Tabakât ve Terâcim, el- Mu’telif ve’l Muhtelif, İlel ve Nâsîh ve’l Mensûh ile ilgili eserler İbn Beşkûvâl’in istifade ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Beşkûvâl, Ebû ‘Ubeyd el-Kasım b.Sellâm el-Bağdâdî (ö. 224/838), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) ve Halife b. Hayyât (ö. 240/854-55)’ın *Tabakât*’ından,⁴³ Dârekutnî (ö. 385/995)’nin *el-Muhtelif ve’l Mu’telif*’i⁴⁴ ve *Kitabu’l İlelinden*⁴⁵, Beğavî (ö. 516/1122)’nin *el-Mu‘cemu’s-sahâbe*’si, İbn Abdilberr (ö. 463/1071)’in *el-isti‘âb fî marifeti’l ashâb* adlı eserinden⁴⁶ ve Ebû’l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî (ö. 410/1019)’nin *en-Nâsîh ve’l mensûh*’undan istifade etmiş ve bu kaynaklardan bilgiler nakletmiştir.⁴⁷

2.5. Metodu

İbn Beşkûvâl mukaddime bölümü de dâhil olmak üzere kitabının hiçbir yerinde eserini yazarken nasıl bir yol izlediğini ifade etmemiştir. Eser incelendiğinde yazarın belirli bir tertip üzere hareket etmediği görülmektedir. İbn Beşkûvâl eserde geçen rivayetleri bablara göre bir tasnife tabi tutmamış, râvilerin veya kimliğini tespit ettiği şahısların adına göre de bir alfabetik sıralama gözeterek kitabını telif etmemiştir.

³³ Bk. İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/94,96,98,100,196,198,210,318. 2/552,613,616.

³⁴ Bk. İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/92,93,160. 2/543,558.

³⁵ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/93,189,388.

³⁶ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/93,95,180.

³⁷ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/266,373.

³⁸ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/187.

³⁹ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 2/558.

⁴⁰ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/362.

⁴¹ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/130,191,281.

⁴² İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/285,287,339.

⁴³ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/175,446. 2/841.

⁴⁴ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 2/651.

⁴⁵ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/296.

⁴⁶ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 1/98,431.

⁴⁷ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve’l mübhemât*, 2/757,758.

Eser incelendiğinde genel olarak İbn Beşkuvâl'in naklettiği hadis metinlerini ihtisar etmeden tamamını zikrettiği görülmektedir. Ancak hadis metninin uzun olduğu bazı yerlerde mübhem'in geçtiği yer kadarını zikretmekle yetinerek hadisi muhtasar olarak vermektedir.⁴⁸

İbn Beşkuvâl eserde geçen rivayetleri ele alırken öncelikle mübhemâtın bulunduğu hadis metnini senedi ile birlikte verip ardından hadiste geçen mübhem kişiyi açıklamaktadır. Mübhem'i ihtiva eden rivayet İbn Beşkuvâl'e birden fazla isnadla ulaştığı takdirde tek bir isnadla yetinmeyip rivayetin diğer senedlerini de zikrettiği görülmektedir. Eserde mübhem şahsı ihtiva edip birden fazla senedle nakledilen bu şekil rivayetler az bulunmakta ve tahlil edilen çoğu rivayet tek senedle nakledilmektedir.

Eserde geçen ilk hadisi birden fazla sened ile naklettiği rivayete örnek olarak:

Necd ahalisinden saçlı başı dağınık bir adamın gelip Hz. Peygamber s.a.v'e İslam'ın ne olduğunu sorması ve Hz. Peygamber s.a.v'in İslam'ı ona anlatması ile ilgili olan bu meşhur rivayeti İbn Beşkuvâl iki farklı sened ile kaydetmektedir.⁴⁹

İbn Beşkuvâl'in İki farklı hocasından naklettiği bu rivayetin birinci senedi şöyledir:

İbn Beşkuvâl →Abdurrahman b. Muhammed b. Attab→Muhammed b. Attab b. Muhsin→Ebû'l-Kasım Halef b. Yahya→Ebû bekir Abdurrahman b. Ahmed→Ahmed b. Mutarrif→Ubeydullah b. Yahya→Yahya b. Yahya→Mâlik b. Enes→amcası Ebû Süheyl b. Mâlik→babası Mâlik→ Talha b. Ubeydullah→Hz. Peygamber.

Bu rivayet için kaydettiği diğer sened: İbn Beşkuvâl→Süfyan b. el-Asî el-Esedî→Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilberr en-Nemirî→Said b. Nasr→Kasım b. Asbağ→Muhammed b. Veddah→Yahya b. Yahya→Mâlik b. Enes→amcası Ebû Süheyl b. Mâlik→babası Mâlik→ Talha b. Ubeydullah→Hz. Peygamber.

Bu rivayet dışında birden fazla sened ile nakledilen başka mübhem rivayetler de *Gavâmiz*'de bulunmaktadır.⁵⁰

İbn Beşkuvâl, kim olduğunu tespit etmeye çalıştığı mübhem'in/bilinmeyen ravinin kimliği ile ilgili birbirinden farklı açıklamalar ve ihtimaller olduğu takdirde bunu terk etmeyip bunlara değinmektedir. Bazı yerlerde mübhem'in kimliği ile ilgili farklı ihtimalleri ele alırken “mübhem şahıs falan kişidir” ifadesini kullandıktan sonra “falan da olduğu söylenmiştir” demektedir. Birinci ihtimali benimsediği için sadece onu delillendirmekte ve ikinci ihtimal için herhangi bir delil ileri sürmemektedir.⁵¹ Bazı yerlerde ise mübhem'in kimliği ile ilgili ihtilafın bulunduğunu belirtir ve serdettiği farklı kimlikler için delil

⁴⁸ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/67-68.

⁴⁹ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61,62,63.

⁵⁰ Bazı örnekler için Bakınız: İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/69, 70, 72, 73, 76, 82, 113, 116, 122, 130, 154, 209, 2/475, 479, 489, 495, 611.

⁵¹ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/74, 75.

niteliğinde rivayetler zikreder. Ancak kendisine göre hangi ihtimalin daha doğru olduğunu belirterek herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.⁵² Bazen de mübhemin kimliği ile ilgili ihtilaflara değinir ve gerekçesini beyan ederek ihtimallerden bir tanesinin daha doğru olduğunu belirtir.⁵³

İbn Beşkûvâl'in *Gavâmiz*'de herhangi bir delil ileri sürmeksizin mübhemin kimliğini açıkladığı yerler yok denecek kadar azdır.⁵⁴ Genel olarak rivayette geçen mübhemin kim olduğunu belirttikten sonra "bunun delili, kanıtı şudur" (الشاهد لذلك/الحجة في ذلك) ifadesini kullanır ve ardından buna dair delil olarak sunduğu rivayetleri zikreder.⁵⁵ Çok nadirde olsa bazen bu ifadeyi kullanmadan delil niteliğindeki rivayeti nakletmektedir.⁵⁶

Eserde mübhemin kimliğini açıklayan müfesser rivayetleri tek sened ile⁵⁷ naklettiği gibi birden fazla isnâd ile de nakletmektedir. *Gavâmiz*'i incelediğimizde delil niteliğindeki bu müfesser rivayetlerin çoğunun birden fazla isnâd ile nakledildiğini görmekteyiz. Bu rivayetler için bazı yerlerde iki isnâd⁵⁸ bazı yerlerde ise ikiden fazla⁵⁹ isnâd zikredilmiştir.

Genel olarak eserde geçen rivayetlerin isnâdları incelendiğinde şunlar göze çarpmaktadır:

İbn Beşkûvâl, hadis aldığı hocasını üç şekilde: "ismi, künyesi, nisbesi ile birlikte babasının adını da vererek⁶⁰; bu detaya dedesinin ismini de ilave ederek⁶¹; hocasının ismi, künyesi ile birlikte baba ve dedesinin ismini de beyan ederek⁶² detaylı olarak açıklamaktadır. Bu detaylı açıklamadan sonra araya mesafe girmesinden ötürü ihtiyaca binaen zaman zaman uzun ismini vermektedir. Ancak genel olarak kısaltmaya giderek hocasını sadece künyesiyle veya künyesi ve dedesinin ismiyle yahut ismi, künyesi ve babasının ismiyle zikretmiştir. Çok nadir olarak künyesi ile birlikte babasının ismini vererek kısaltmıştır.

Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse *Gavâmiz*'de en çok rivayette bulunduğu hocası Abdurrahman b. Muhammed'i örnek olarak verebiliriz. Eserde geçen ilk rivayette⁶³ hocasını beyan ederken şöyle demiştir:

“أخبرنا الشيخ الامام أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن عتاب”

⁵² İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/76, 77, 78, 154, 160.

⁵³ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/176.

⁵⁴ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/335.

⁵⁵ Bazı örnekler için Bk.: İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/147,165,170,173,174,302. 2/694,731,812.

⁵⁶ Bazı örnekler için Bk.: İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/294, 296, 303.

⁵⁷ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/266, 280, 283.

⁵⁸ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/92, 273, 291.

⁵⁹ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/87, 88, 89, 90.

⁶⁰ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/62.

⁶¹ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/73.

⁶² İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61.

⁶³ İbn Beşkûvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/61.

Görüldüğü üzere senedde hocasının ismi ve künyesi ile birlikte baba ve dedesinin de ismini zikretmiştir. Daha sonraki bazı yerlerde zaman zaman aynı detayı vermiştir.⁶⁴ Ancak genelde sadece künyesini⁶⁵ veya künyesi ve dedesinin ismini⁶⁶ yahut ismi, künyesi ve babasının ismini vermekle yetinmiştir.⁶⁷ Çok nadir olsa da bazı yerlerde hocasının künyesi ve babasının ismini vermek suretiyle kısaltmaya gitmiştir.⁶⁸

Gavâmiz'i metod bakımından incelememiz neticesinde eser için olumlu sayılabilecek güzel yönleri olduğu gibi eleştiriye maruz kalacak bazı yönlerinin de olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Beşkuvâl'in delillerini zikrederek mübhem'in kimliği ile ilgili bulunan ihtilaflara değinmesi, muhtelif görüşler arasında tercih ettiği bir görüş olduğu takdirde gerekçesiyle birlikte tercih ettiği görüşü beyan etmesi mübhemât ile ilgili geniş bilgi ihtiva etmesi açısından eserin olumlu ve güzel yönlerinden sayılabilir. Eserin gereksiz uzamaması ve okuyucu için bir bıkkınlık oluşturmaması için hadis metninin uzun olduğu yerlerde rivayetin muhtasar olarak verilmesi *Gavâmiz*'in güzel yönleri arasında zikredilebilir. Eserde geçen mübhem ve müfesser tüm rivayetlerin senedi ile birlikte verilmesi, delil niteliğindeki müfesser rivayetlerin çoğunun birden fazla isnâd ile nakledilmesi eserin önemli olumlu yönlerinden birisi olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Beşkuvâl müfesser rivayetler için birden fazla isnâd getirerek mübhem'in kimliğini daha da sağlama almaktadır. Bir hadisin makbul olması veya reddedilmesi senede bağlı olduğu gibi mübhem'in kimliğini beyan eden müfesser rivayetler arasında bir çelişki olduğunda ilgili rivayetler karşılaştırılır. Şayet rivayetlerden birisi tercih edilecek olursa elbette daha fazla tarikle gelen rivayet tercihe şayan olur.

Gavamizde geçen rivayetlerin konulara veya alfabetik sıralamaya göre tertip edilmemiş olması gavamizin zaaf bir yönü olduğu kanaatindeyiz. Zira eserin belli bir tertibe göre hareket edilmemiş olması aranan rivayetin nerede geçtiğini tespit etmeyi dolayısıyla okuyucunun eserden istifade etmesini zorlaştırmakta ve azaltmaktadır. Bununla birlikte İbn Beşkuvâl'in eserde geçen rivayetleri sıralarken kendisinden önce mübhemât alanında eser telif eden kişilere uyma düşüncesiyle hareket etmiş olabileceği gibi isnâdda bulunan bazı incelikleri göz önünde bulundurarak da kitabını tertip etmiş olması muhtemeldir.

2.6. Eserin Mübhemât Çalışmaları Arasındaki Yeri

Temel hadis kaynaklarında isnad ve metin yönünden birçok mübhem rivayet yer almaktadır. Bir hadisteki mübhem şahsın belirlenmesi hadisin türünü, dolayısıyla hükmünü bilmek ve metnini doğru anlamak için son derece önemlidir. Rivayetlerde bulunan mübhem kişilerin kimlikleri hadis kaynaklarında geçen müfesser rivayetlerden veya siyer ve megâzî âlimlerinin açıklamalarından anlaşılar.

⁶⁴ Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/64,69,100,121,141.

⁶⁵ Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/69,78,322,335.

⁶⁶ Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/66,72,79,80,86,314,318.

⁶⁷ Bazı örnekler için bakınız: İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/76,82,96,103,131.

⁶⁸ İbn Beşkuvâl, *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*, 1/421.

Hadislerdeki ibhâm ve mübhem hadisler konusunda hadis usûlüne dair kitapların yanı sıra hadis şerhlerinde de bir kısım örnekler sunulmaktadır. Ayrıca kimi tarih, siyer, tabakât ve ricâl kitaplarında da bazı örneklerle rastlamak mümkündür. Mübhemat ilmine yıllarını vererek bu ilimde ön plana çıkmış bazı âlimler bu alanla ilgili yaptıkları araştırmalar neticesinde elde ettikleri ilmi birikimlerini kaleme aldıkları belli başlı mustakil eserler yazmışlardır. Bu alanın önde gelenlerinden biri olan İbn Beşküval mübhemâta dair *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*'ı kaleme almıştır. Bu çalışması ile rivayetlerde geçen mübhem şahıs veya şahısların kimliğinin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.⁶⁹

Mübhemat alanında önemli bir yere sahip olan *el-Gavâmiz* bu ilimde başvurulacak temel kaynaklardan birisi sayılmaktadır. Eser, konu veya alfabetik sıralamanın gözetildiği belli bir tertip üzere yazılmamış olmakla beraber öncesinde telif edilmiş eserlere göre daha hacimli ve daha kapsamlıdır. Nitekim Gavâmiz'den önce yapılmış olan Abdülganî el-Ezdî (ö. 409/1018), Hatib Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbnü'l Kayserânî (ö. 507/1113)'ye ait mübhemat çalışmalarına nispeten daha fazla rivayet ihtiva etmektedir. Ezdî'nin *el-Gavâmiz ve'l mübhemât*'ında 36'sı mübhem, 35'i müfesser rivayet olmak üzere toplam 71 rivayet yer almaktadır.⁷⁰ Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muhkeme*'sinde mübhem şahısları ihtivâ eden 238 rivayet incelemektedir.⁷¹ 238 mübhem rivayet ihtiva etmektedir. İbnü'l-Kayserânî'nin *İzâhu'l-işkâl fi men übhime ismühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl* adlı eseri 239 mübhem biyografiyi konu almıştır.⁷² İbn Beşküval'ın Gavâmiz'inde ise 324 mübhem rivayet yer almaktadır. Hatib el-Bağdâdî'nin *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muhkeme*'sine benzeyen bu eserde bulunan rivayetlerin 120 kadarı Hatib'inkilerle aynıdır.⁷³

İbn Beşküvalın *Gavâmiz*'i mübhemat eserleri arasında temayüz etmiş ve İslâm âlimlerinin övgüsüne mazhar olmuştur. Zehebî (ö. 748/1348), İbn Beşküval'ın biyografisine yer verdiği bölümde: "*Gavamidül-esmail mübheme* adlı eseri İbn Beşküvâl'ın ne derece büyük bir imam olduğunu göstermektedir." demiştir.⁷⁴ 'Irâkî (ö. 806/1404) belli bir tertibe göre olmadığını (tertipsiz yani) beyan etmekle birlikte bu alanda yazılan en büyük eser olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ İbnü'l-'Irâkî Ebû Zür'â Ahmed b. Abdurrahîm (ö. 826/1423)'de *Gavâmiz*'in belli bir tertip ve düzene göre yazılmadığını, eserden istifade etmenin okuyucu için zor olduğunu dile getirmekle birlikte bu alanda yazılmış en güzel(enfes) eser olduğunu

⁶⁹ Ancak daha önce geçtiği gibi İbn Beşküval mübhemata dair eserinde daha çok metninde mübhem bulunan rivayetlere yer vermiş, isnad yönünden mübhem kalan rivayetleri çok az ele almıştır. Dolayısıyla İbn Beşküval daha çok metin yönünden mübhem rivayetlere yönelik katkı sağladığını söyleyebiliriz.

⁷⁰ Ömer Boynukalın, *Hafız Abdülganî el-Ezdî'nin "El-Ğavamiz ve'l-Mübhemat" adlı eseri*. (İstanbul : Marmara Üniversitesi, 1991), 54.

⁷¹ M. Yaşar Kandemir, "*Hatib el-Bağdâdî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/457.

⁷² Selahattin Yıldırım, *İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî (ö. 507/1113) ve Hadisçiliği* (Selçuk Üniversitesi, Thesis, 2011) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), XI, 164 y./46.

⁷³ Özkuyumcu, " İbn Beşküvâl", 19/377-378.

⁷⁴ Zehebî, *Siyer'u-A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/141.

⁷⁵ el-İrâkî, *et-Tabsıra ve't-Tezkira*, 2/288.

söylemiştir.⁷⁶ Sehâvî (ö. 902/1497) bu alanda yazılmış en kapsamlı eser olduğunu beyan etmiş,⁷⁷ Suyûtî (ö. 911/1505) tertipsiz ve düzensiz olduğuna değinmekle beraber mübhemat ilminde yazılmış en kapsamlı ve en güzel kitap olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸

İlim ehlinin ilgi odağı olan bu eserle ilgili bazı hadis âlimleri belli başlı çalışmalar yapmışlardır. *Gavâmiz* ile ilgili böyle çalışmaların olması onun mübhemât ilmindeki kıymet ve değerini ayrıca ortaya koymaktadır. Zira bir eserden istifade edilmesi ve eser ile ilgili çalışmaların yapılması o eserin ilgili olduğu ilimde önemli bir yerinin olduğuna ve muteber kaynaklar arasında sayıldığına işaret etmektedir.

Bazı hadis âlimleri *Gavâmiz*'le ilgili ihtisar, tertip ve düzenleme çalışmaları yapmıştır. Ebu'l Hattâb b. Vâcib⁷⁹, İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî el-Halebî (ö. 841/1438) *Gavâmiz*'i belli bir tertibe göre düzenleyerek ihtisar etmişlerdir.⁸⁰ Ayrıca İbn Beşkuvâl'ın bizzat eser üzerine yapmış olduğu bir ihtisar çalışması olduğu nakledilmektedir. Bazı âlimler ise *Gavâmiz*'i ihtisar etmekle bereber bir veya birden fazla bazı mübhemat eserlerinde geçen rivayetler ile *Gavâmiz*'de geçen rivayetleri bir araya getirmeye ve derlemeye çalışmışlardır. Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed Kastallânî (ö. 686/1287): *el-İfsâh ani'l-mu'cem mine'l-ğâviz ve'l-mübhem*'inde İbn Beşkuvâl ve İbnü'l-Kayserânî'nin mübhemât ile ilgili yazdıkları eserleri ihtisâr etmiştir.⁸¹ İbnü'l-İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd adlı eserinde* Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Kayserânî, İbn Beşkuvâl ve Nevevî'nin eserinden faydalanmış ve bu eserlerde yer alan müphem rivayetleri ihtisar ederek bir araya getirmiştir. Bu dört eser dışında İbnü'l-İrâkî'nin tespit ettiği müphem rivayetler de bulunmaktadır.⁸²

2.7. Hadis Şerhlerine Etkisi

Hadis şârihleri metin veya senedde geçen mübhemâtı önemsemiş ve kim olduklarını açıklamaya çalışmışlardır. Mübhem'in geçtiği rivayeti şerh ettikleri yerde farklı rivayetlerden yararlanarak belirsiz şahsın kim olduğunu tespit ettikleri gibi mübhemât konusunda ön plana çıkmış hadis âlimlerinden istifade etmişlerdir. Hadis şerhlerine bakıldığında mübhemât alanının önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Beşkuvâl'ın adının çok geçtiği görülmektedir. Şârihler kimliğini tespit etmeye çalıştıkları kişi veya kişilerle ilgili İbn Beşkuvâl'ın tespitlerini, mübhem şahısla ilgili zikrettiği farklı görüşler ve ihtilafları naklederek mübhem'in açığa çıkmasını sağlamışlardır.

⁷⁶ İbnü'l İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/91.

⁷⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-İrâkî* (Mısır: Mektebetu's-Sünne, 2003), 4/299.

⁷⁸ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 599.

⁷⁹ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Kuzâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li Kitabî's-Sıla* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/93.

⁸⁰ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs* 4/299.

⁸¹ Ebü Bekr Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kastallânî, *el-İfsâh ani'l-mu'cem mine'l-ğâviz ve'l-mübhem* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2007), 36.

⁸² Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 599.

İbn Beşküvâl'in mübhemât açısından hadis şerh literatürüne olan etkisi ve katkısını göstermek adına burada İbn Beşküvâl'e yer veren bazı hadis şerhleri ve şârihlerinden örnekler vermek istiyoruz.

Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc*'ında *Müslim*'de geçen mübhemâtı açıklamaya çalışmış ve İbn Beşküvâl'in mübhemi nasıl açıkladığına ve hadis âlimlerinden naklettiği farklı görüşlere ve ihtilaflara yer vermiştir.⁸³

Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), *Şerhu İbn Mâce*'sinde onun görüşlerine yer vererek kendisinden istifade eden şârihlerden birisidir.⁸⁴

Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî adlı Buhârî şerhinde mübhemâtı geniş yer veren şârihlerden biri olan İbn Hâcer (ö. 852/1449) mukaddimesinde (Hedyu's-sârî) *Buhârî*'de geçen mübhem şahısların kimliğini toplu halde verdiği bir bölüm açarak kısaca *Buhârî*'deki mübhemâtı ele almıştır. Bunun dışında mübhemi ihtiva eden ilgili hadisi şerh ettiği yerde mübhem şahıs veya şahısların kimliği ile ilgili geniş bir bilgiye yer vermiştir. Şerhinin hem mukaddime bölümünde hem de ilgili hadisi şerh ettiği yerde İbn Beşküvâl'in görüşlerini naklederek mübhemât konusunda kendisinden yararlanmıştır.⁸⁵ Bazı yerlerde mübhemi açıklarken kimliği ile ilgili bir bilgiye ulaşamadığını belirterek İbn Beşküvâl'in bu hususta yaptığı açıklamaları nakletmektedir.⁸⁶ Beşküvâl'i kaynak olarak gösterdiği bazı yerlerde kendisine yöneltilebilecek muhtemel itirazları ele alarak onun adına cevap verip savunmuştur.⁸⁷ *Fethu'l-Bârî*'sinde İbn Beşküvâl'in görüşlerini uzak bulup eleştirdiği de görülmektedir.⁸⁸

İbn Beşküvâl'in mübhemâtla ilgili tespit ve görüşlerini naklederek kendisinden istifade eden şârihlerden biri de Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451)'dir. *Umdetu'l-kârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*'sinde çoğu zaman farklı hadis âlimlerinden naklettiği görüşlerle birlikte İbn Beşküvâl'in mübhem ile ilgili değerlendirmelerini nakletmektedir. Bazı yerlerde sadece onun görüşünü nakletmekle yetinmektedir.⁸⁹ 'Aynî, bazı yerlerde mübhem kimliği ile ilgili ondan naklettiği tespitleri isabetli bularak kendisine katılmış ve onu kaynak olarak göstermiştir.⁹⁰ *Umdetu'l-kârî*'sinde İbn Beşküvâl'in mübhemle ilgili açıklamalarını savunduğu gibi kendisine katılmayarak eleştirdiği yerlerde bulunmaktadır.⁹¹

⁸³ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tîrâsî'l Arabî, 1392), 2/92.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Alâüddin Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî Moğultay b. Kılıç, *Şerhu sünen-i İbn Mâce* (Su'ud: Mektebetu Nezâr, 1999), 1/1639.

⁸⁵ Ebu'l Fadl Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379), 1/251,254,268,269,271,277,282,297,302,304,316,318,323,380. 3/122. 9/472. 10/299.

⁸⁶ İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 3/221.

⁸⁷ İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 2/286.

⁸⁸ İbn Hâcer, *Fethü'l-Bârî bi Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, 1/283,291,299,300. 2/398. 4/164. 5/35,80. 6/443. 7/49,119,354.9/281.

⁸⁹ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dar'u İhyâi't-Turâs), 1/246. 4/103. 8/32. 12/201. 18/95. 19/154. 20/45. 24/64. 12/268,269.16/264.

⁹⁰ el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 4/135. 6/15. 8/73. 14/220. 22/169. 12/141.

⁹¹ el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 11/25. 16/198. 17/144. 19/228,300.

Suyûtî, *Muvattâ şerhi*⁹² ve *Sahîh-i Müslim şerhinde* İbn Beşkuvâl'ı kaynakları arasında sayarak kendisinden yararlanmışır.⁹³

İbn Beşkuvâl'den istifade eden şârihlerden birisi de Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517)'dir. Kastallânî, *İrşâdu's-sâri*'sinde mübhemâtı ele aldığı bazı yerlerde⁹⁴ doğru veya yanlış bulduğunu belirtmeden sadece İbn Beşkuvâl'in görüşüne yer verirken bazı yerlerde⁹⁵ isabetli bulmuş bazı yerlerde ise eleştirmiştir.⁹⁶

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), *Muvattâ şerhinde* İbn Beşkuvâl'in görüşlerine yer vermiş ve ekseriyetle ondan naklettiği görüşleri isabetli bularak kendisini savunmuştur.⁹⁷

Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî (1345/1927), *Bezlu'l-mechûd* adlı *Ebû Dâvûd* şerhinde⁹⁸ ve Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî (1353/1935), *Tuhfâtu'l-ahvezi*'sinde⁹⁹ İbn Beşkuvâl'in mübhemât ile ilgili açıklamalarını naklederek kendisinden yararlanmışlardır.

3.SONUÇ

Bu çalışmada, mübhemât literatürü çerçevesinde İbn Beşkuvâl'in *el-Gavâmir ve'l-mübhemât* adlı eseri incelenmiş ve ulaşılan temel bulgular aşağıda özetlenmiştir:

İbn Beşkuvâl, Endülüs'te hadis ilminin zirveye ulaştığı bir dönemin kültürel mirasçısıdır. Babasının yanı sıra Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden hadis, tarih, ricâl gibi rivayet ve dirayet ilimlerinde derinlemesine eğitim almıştır. Endülüs'ün pek çok şehrindeki âlimlerle birebir görüşmeler yapmış, ders halkalarına katılmış ve ilmî donanımını bu etkileşimlerle güçlendirmiştir. Kuvvetli hâfızası sayesinde çok sayıda rivayeti sened ve metin yönüyle ezberlemiş, ricâl sahasında da temayüz ederek hadis hâfızı unvanını hak etmiştir. Döneminin birçok âlimi, onun hadis ilmindeki yetkinliğini takdir etmiş; şöhreti Endülüs coğrafyasının tamamına yayılmıştır. İbn Beşkuvâl, ilim tahsili ve telif faaliyetleriyle dolu

⁹² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvttâ'i Mâlik* (Mısır: el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l Kübrâ, 1969), 1/166.

⁹³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî es-Süyûtî, *ed-Dibâc 'alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Su'ud: Dâru İbn Affân, 1996), 1/113, 126.

⁹⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdu's-sâri* (Mısır: el-Matbatu'l kübra'l emiriyye, 1323), 1/188,415. 2/110,401,446. 3/383.

⁹⁵ el-Kastallânî, *İrşâdu's-sâri*, 1/326. 2/382. 4/207.

⁹⁶ el-Kastallânî, *İrşâdu's-sâri*, 1/261. 4/197,242,270.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî Zürkânî, *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvttâ'i'l-İmâm Mâlik* (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2003), 1/181. 2/70, 112, 38. 4/94, 439, 400.

⁹⁸ Sehârenpûrî Halîl b. Ahmed b. Mecîd, *Bezlu'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd* (Hind: merkezu eş-Şeyh Ebi'l Hasen en-Nedvî lil buhûs ve'd dirasâtil İslâmiyye, 2006), 3/577. 4/137. 6/582. 8/550. 13/556.

⁹⁹ Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübil-İlmiyye), 1/188. 3/342. 4/56. 6-116.

bir ömür sürmüş, hadis, tarih, terâcim ve tabakât gibi alanlarda elliye yakın önemli eser kaleme almıştır.

İncelenen *el-Gavâmir* ve *l-mübhemât* adlı eserin zaman zaman farklı isimlerle anıldığı, ancak genel kabul gören ve yaygın biçimde kullanılan isminin bu olduğu belirlenmiştir. Eserin büyük ölçüde metin düzeyinde mübhem rivayetleri ele aldığı, daha sınırlı da olsa isnad bakımından mübhemâta da yer verdiği görülmüştür. Toplamda 324 mübhem rivayete karşılık gelen 581 müfesser rivayetle birlikte eserde 904 rivayet bulunduğu, ancak bazı nüshalarda mübhem rivayet sayısının 323 olarak geçtiği tespit edilmiştir. Ayrıca iki rivayetin eserde tekrarlandığı belirlenmiştir.

Metodolojik açıdan değerlendirildiğinde, eserin hem güçlü hem de sınırlı yönlerinin bulunduğu görülmektedir. İbn Beşkûvâl'in, mübhem kimliğine dair farklı görüşleri aktarması, bu görüşler arasında tercih yaptığı durumlarda gerekçeleriyle birlikte tercihini açıklaması, uzun rivayetleri özetleyerek sunması ve tüm rivayetleri senetleriyle birlikte zikretmesi eserin dikkat çekici yönlerindendir. Ayrıca müfesser rivayetlerin çoğunu birden fazla isnadla nakletmesi, delil gücünü artıran olumlu unsurlar arasındadır.

Bununla birlikte, eserin konuya ya da alfabetik düzene göre tertip edilmemiş olması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Sistematik bir tasnif sunmamakla beraber, kendisinden önce kaleme alınan benzer eserlerle karşılaştırıldığında hem hacim hem de içerik bakımından daha kapsamlı bir yapı arz etmektedir. Bu yönüyle *el-Gavâmir*, mübhemât literatüründe öne çıkmış, İslâm âlimlerinin takdirini kazanmıştır. Nitekim hadis ilmiyle ilgili bazı çağdaş çalışmalar da bu eseri konu edinmiş, bu durum da eserin alandaki değerini ve etkisini açıkça ortaya koymuştur.

İbn Beşkûvâl'in kullandığı kaynaklar incelendiğinde, tarih, terâcim ve tabakât gibi alanlara dair klasik eserlerden istifade ettiği; ayrıca *el-Mu'telif* ve *l-Muhtelif*, illetler ve nâsih-mensûh konularına dair literatürü de göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, eserin asıl dayanağını, farklı tahammül yollarıyla hocalarından rivayet ettiği delil niteliğindeki müfesser rivayetlerin oluşturduğu görülmektedir.

Hadis şerhleri üzerinden yapılan incelemeler neticesinde, mübhemât sahasında öne çıkan âlimlerden biri olarak İbn Beşkûvâl'in adının, çeşitli şerh metinlerinde sıkça geçtiği görülmüştür. Şârihler, mübhem kimliğini belirlemeye çalışırken çoğunlukla İbn Beşkûvâl'in görüşlerinden faydalanmış; onun değerlendirmeleri, mübhem şahısların tanınmasına katkı sağlamıştır. Her ne kadar bazı şerh metinlerinde görüşlerine eleştiriler yöneltilmiş olsa da, genel itibarıyla kanaatleri isabetli bulunmuş ve savunulmuştur. Bu durum, onun mübhemât konusunda hadis şerhlerine önemli katkı sağladığını göstermektedir. Ayrıca, şârihlerin İbn Beşkûvâl'e müracaat etmesi sadece şerh literatürüne değil, dolaylı olarak temel hadis kaynaklarının anlaşılmasına da hizmet etmektedir.

Son olarak, *el-Gavâmir* ve *l-mübhemât*, esas olarak metin düzeyinde mübhem rivayetleri ele alması yönüyle, temel hadis kaynaklarında yer alan bu tür rivayetlerin tespiti ve

açıklanmasına önemli bir katkı sunmuştur. Bu yönüyle İbn Beşkûvâl'in eseri, mübhemât literatürünün seçkin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Endülüslü bir muhaddisin dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve fehresi.” *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2015), 35–54.

Âynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs.

Boynukalın, Ömer. *Hâfız Abdülganî el-Ezdî'nin “el-gavâmiz ve'l-mübhemât” adlı eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1991. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=196786>.

Halîl b. Ahmed es-Sehârenpûrî. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. 14 cilt. Hindistan: Merkezu's-Şeyh Ebî'l-Hasen en-Nedvî, 2006.

İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik. *el-Fevâidü'l-müntehabe ve'l-hikâyâtü'l-müsteğribe*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2016.

İbn Beşkûvâl, Halef b. Abdülmelik. *el-Gavâmiz ve'l-mübhemât*. 2 cilt. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-hadrâ, 1994.

İbn Ferrûn, İbrâhîm b. Ali. *ed-Dibâcü'l-müzeheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâ'i'l-mezheb*. 2 cilt. Kahire: Dâru't-turâs.

İbn Hacer el-Askânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379.

İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbnü'l-İrâkî, Ahmed b. Abdurrahîm. *el-Müstefâd min mübhemâtü'l-metn ve'l-isnâd*. Cidde: Dâru'l-Endelüsü'l-hadrâ, 1994.

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. 4 cilt. Lübnan: Dâru'l-fikr, 1995.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 11 cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İmâm Mâlik. *el-Muvatta*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1985.

İrâkî, Abdurrahîm b. Hüseyin. *et-Tabsıra ve't-tezkira*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002.

Kandemir, M. Yaşar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kannevcî, Muhammed Sıddık. *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âsiri't-turâzi'l-âhirî ve'l-evvel*. Katar: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye, 2007.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdû's-sârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ el-emîriyye, 1323.

Kastallânî, Muhammed b. Ahmed. *el-İfsâh 'ani'l-mu'cem mine'l-gâmir ve'l-mübhem*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.

Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fihûl*. 6 cilt. İstanbul: Mektebetü İrsika, 2010.

Kettânî, Muhammed Abdülhay. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahat ve'l-müselâlat*. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1982.

Moğultay b. Kılıç. *Şerhu süneni İbn Mâce*. 5 cilt. Suûdî Arabistan: Mektebetü Nezâr, 1999.

Mübârekpûri, Muhammed Abdurrahmân. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Müslim b. el-Haccâc*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1392.

Özkuyumcu, Nadir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öztoprak, Mustafa. "Endülüs'te hadis ilminin gelişim aşamaları." *Marife* (Yaz 2015).

Safedî, Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 2000.

Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğis bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. 4 cilt. Mısır: Mektebetü's-sünne, 2003.

Süyûtî, Celâleddîn. *Tedribü'r-râvî fi şerhi't-Takrîbi'n-Nevevî*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010.

Süyûtî, Celâleddîn. *ed-Dibâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 6 cilt. Suûdî Arabistan: Dâru İbn Affân, 1996.

Süyûtî, Celâleddîn. *Tenvîrû'l-havâlik alâ Muvatta'i Mâlik*. 2 cilt. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyye el-kübrâ, 1969.

Yâfiî, Abdullah b. Es'ad. *el-Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma 'rifeti havâdisi'z-zamân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Yıldırım, Selahattin. *İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî (ö. 507/1113) ve hadisçiliği*. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011. <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=4782>.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 cilt. Beyrut: Dâru'r-risâle, 1985.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

Ziyâ Paşa. *Endülüs tarihi*. İstanbul, 2013.

Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî. *Ebhecü'l-mesâlik bi şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik*. 4 cilt. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2003.

Sesli Kitap Dinlemenin Kitap Okuma Motivasyonu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: TRT Dinle Örneği

Betül Koparan^{1,2}

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, sesli kitap dinlemenin ortaokul öğrencilerinin kitap okuma motivasyonu düzeylerine etkisinin incelenmesidir. Bu doğrultuda araştırma, ön test ve son test uygulamalarıyla deney ve kontrol gruplarını içeren yarı deneysel bir çalışmadır. Araştırmanın çalışma grubunu Antalya'daki ortaokullarda öğrenim gören ve yaşları 12 ile 13 arasında değişen 239 ortaokul yedinci sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak Alkan ve Durukoğlu (2023) tarafından geliştirilen “Kitap Okuma Motivasyonu Ölçeği” kullanılmıştır. Verilerin analizinde uygun istatistik paket programı kullanılmış ve ilk olarak verilerin normal dağılım gösterip göstermediği ele alınmıştır. Verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiş grup içi değerlendirmelerde bağımlı grup t testi, gruplar arası değerlendirmelerde ise bağımsız gruplar t testi kullanılmıştır. Ayrıca son test aşamasında fark belirlenen başlıklarda farkın etki büyüklüğünü saptamak için Cohen d hesaplanmıştır. Sonuçlar, sesli kitap dinlemeye katılan öğrencilerin okuma motivasyonu düzeylerinin genel anlamda artabileceğini göstermektedir. Diğer yandan bu artışın ise özellikle “değer” ve “beğeni” alt boyutlarında olabileceğine yönelik sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Okuma, Sesli Kitap, Motivasyon.

Investigation of the Effect of Listening to Audio Books on Book Reading Motivation: TRT Listen Example

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the effect of listening to audio books on middle school students' reading motivation levels. In this direction, the research is a quasi-experimental research involving experimental and control groups with pre-test and post-test applications. The study group of the research consisted of 239 middle school seventh grade students aged between 12 and 13, who were studying in middle schools in Antalya. The “Book Reading Motivation Scale” prepared by Alkan and Durukoğlu (2023) was used as a data collection tool. The appropriate statistical package program was used in the analysis of the data and firstly, it was examined whether the data showed normal distribution. When it was determined that the data showed normal distribution, the dependent group t test was used in intra-group evaluations and the independent groups t test was used in inter-group evaluations. In addition, Cohen's d was calculated to determine the effect size of the difference in the topics where a difference was determined in the post-test phase. The results of the study show that the reading motivation levels of students participating in audiobook listening activities can increase in

¹ İletişim Yazarı: betulkoparan15@gmail.com

² Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2487-9868

(Makale Gönderim Tarihi: 01.04.2025 / Yayın Tarihi:30.09.2025)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1668723](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1668723)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

general. On the other hand, results were obtained that this increase could be especially in the sub-dimensions of “value” and “appreciation”.

Keywords: *Reading, Audiobook, Motivation.*

1. GİRİŞ

Anlama becerilerinden biri olan okuma becerisi, eğitim süreciyle kazandırılan zihinsel bir süreçtir (Aytaş, 2005). Geçmişte sadece yazılı sembollerin tanınması olarak çerçevelenen okuma kavramı, günümüzde okuyucunun metinle etkileşim içinde kalarak etkin bir şekilde anlam oluşturma çabasını ifade etmektedir (Wallace, 1996; Grabe ve Stoller, 2002). Anlamanın en önemli basamaklarından biri olan okuma, zamanla gelişen ve bireylerin kavrama çabası sonucu ortaya çıkan karmaşık bir zihinsel süreçtir (Akyol, 2010). Tinker ve McCullough (1968) ise okumayı, kişinin geçmiş yaşantılarından edindiği anlamları hatırlaması ve sahip olduğu bilgilerle yeni anlamlar kurması sürecinde, yazılı ve basılı sembollerin birer uyarıcı olarak algılanması olarak tanımlamaktadır. Bilgiye ulaşmanın en kolay yolu olan okuma; herhangi bir yazılı metni, bilinen yazı ifadelerini sesli veya sessiz çözenin sonucunda, metnin içinde yer alan duygu, düşünce ve iletiler hakkında zihinde o metnin ilgili anlamanın gerçekleşmesi olarak tanımlanabilir (Karatay, 2014; Kurudayıoğlu, 2011).

Öğrencilere okullarda verilen ana dili eğitimiyle; okuduklarını ve dinlediklerini doğru anlayabilmeleri, ayrıca duygu, düşünce ve mesajlarını sözlü ya da yazılı olarak eksiksiz ve etkili bir şekilde ifade edebilmeleri hedeflenmektedir. Böylece kişilerin bilgi ve birikimlerini etkili bir şekilde etrafındaki kişilere aktarmaları ve toplumda daha sağlıklı bir şekilde iletişim kurmalarına olanak sağlanmaktadır (Coşkun, 2002). Bu noktada okuma becerisi, okullarda öğrencilere küçük yaşlardan itibaren kazanılmaya çalışılan ve öğretim sürecinde kullanılan vazgeçilmez bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır (Russel, 1949). Dolayısıyla okumanın, öğrencilerin zihinsel ve sosyal gelişiminde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Günümüzde yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmeler toplumsal hayatın birçok alanında değişimlere yol açmış ve insanların çeşitli alışkanlıklarını değiştirmiştir (Keskin vd., 2016). Bu durum insanların bilgi kaynaklarına ulaşması, bu kaynakları üretmesi ve paylaşması noktasında köklü değişimlere neden olmuş, günlük yaşamdaki ürünler yerini dijitalleşmiş ürün ve hizmetlere bırakmaya başlamıştır (Alkayış, 2021; Bozkurt vd., 2021; Karoğlu vd., 2020). Söz konusu değişim, dil öğretimi alanında da etkisini göstermiş; dil becerilerinin öğretimi ve geliştirilmesinde yeni yöntem ve araçların kullanılmasına neden olmuştur (Er ve Alyılmaz, 2022; Larson, 2015). Bu bağlamda okuma ortamlarında da dijital dönüşümün etkisiyle farklı okuma materyalleri ortaya çıkmıştır (Yegin, 2023). Okuma materyallerindeki söz konusu dijitalleşme ile birlikte insanların okuma türleri, okuma eylemlerinin özellikleri, okuma davranışlarının günden güne değişmekte ve gelişmekte olduğu görülmektedir (Altamura vd., 2025; Bruggink vd., 2025; Sevmez ve Yıldız, 2024; Sezgin, 2022; Virgiyanti vd., 2024; Yalçıntaş, 2022). Nitekim bu değişimle beraber okuma materyallerinde basılı kaynakların yanı sıra elektronik kitaplar, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklikle

zenginleştirilmiş dijital tabanlı okuma materyalleri de kullanılmaya başlanmıştır (Asadi ve Ebadi, 2024; Chen vd., 2021; Farinosi vd., 2016; Lim vd., 2021; Ortlieb vd., 2014; Şimşek, 2023; Şimşek vd., 2024; Zakiya ve Sularso, 2025). Dijitalleşmenin ortaya çıkardığı yeni kitap formatlarından biri de sesli kitap uygulamalarıdır.

Sesli kitaplar, basılmış kitapların dijital ortamlarda profesyonel anlatıcılar tarafından seslendirilerek, dijital teknolojiler aracılığıyla müzik ve ses efektlerinden de faydalanarak yeni bir biçimde sunulması şeklinde tanımlanmaktadır (Yasacı, 2019). Kısaca sesli kitaplar, bir kitabın veya yazılı bir metnin kaydedilerek sesli bir formatta dinleyiciye sunulması olarak tanımlanabilir. Bu yeni format, okuyuculara kitapları dinleme olanağı sunarak edebi eserlerle olan ilişkilerini farklı bir boyuta taşımaktadır (Göçerler ve Asutay, 2016; Kaplan ve Ataizi, 2020; Rubery, 2011). Sesli kitapların ortaya çıkış amacı ve ilk kullanımları sadece görme engellilere hizmet etmek amacıyla olsa da sesli kitaplar günümüzde okuyuculara farklı deneyimler yoluyla kitap içeriğini sunabilmektedir.

Zaman kısıtlamaları, görme güçlükleri veya uzun süreli okumayı zorlaştıran diğer faktörler, bireylerin kitaplarla kurduğu ilişkiyi değiştirmiştir. Sesli kitaplar, bu noktada, dinleyicilere daha esnek bir içerik sunarak bu konudaki çalışmalara olan ilgiyi artırmaktadır (Güzelküçük ve Can, 2023). Yapılan çalışmalarda sesli kitapların, öğrencilerin okuduğunu anlama becerisini artırdığı ve öğrencileri okumaya karşı isteklendirdiği (Wagar, 2016), sesli kitaplarla yapılan okuma etkinliklerinin okuma hızını artırdığı ve okuma akıcılığını iyileştirmeye yönelik olumlu katkısının olduğu (Friedland vd., 2017), sesli kitap dinleyen öğrencilerinin basılı kitap okuyan öğrencilerden daha akıcı okudukları (Esteves ve Whitten, 2011) gibi hususlarda katkılarının olduğu görülmüştür. Sesli kitaplar, aynı zamanda öğrenme ve bilgi edinme süreçlerini kolaylaştırarak dinleyicilerin metinle etkileşim kurmalarını teşvik edebilir (National Literacy Trust, 2019). Öte yandan hem eğlenceli hem de öğretici olan sesli kitap uygulamaları öğrencilere dilin yapısını, kelimelerin kullanımını ve anlatımı anlamak için keyifli bir ortam sunmaktadır (Taguchi vd., 2004; Türker, 2019). Nitekim söz konusu faydalardan hareketle bu kitap formatının hem bireysel hem de toplumsal düzeyde okuma kültürünü canlandırma potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir (Yasacı, 2019).

Günümüzde, dijital medya ve teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte sesli kitapların popülaritesi artmakta ve literatürde dil öğretiminde sesli kitapların kullanımına yönelik araştırmalara rastlanmaktadır (Can, Güzelküçük ve Altuntaş, 2023; Esteves ve Whitten, 2011; Friedland, vd., 2017; Göçerler ve Asutay, 2016; Güzelküçük ve Can, 2023; Rahman ve Hajar, 2020; Taguchi vd., 2004). Bu noktada geleneksel kitap okuma alışkanlıklarının yerini almaktan çok, onları destekleyici olarak kullanılan ve onlara yeni bir boyut kazandıran sesli kitapların, öğrencilerin kitap okuma motivasyonunu da etkileyeceği düşünülmektedir. Nitekim Gailberger (2011) tarafından yürütülen bir çalışmada, sesli kitaplarla yapılan dinleme ve okuma çalışmaları sonucunda öğrencilerin metni anlama, akıcı okuma ve okuma motivasyonu düzeylerinin yükseldiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla sesli kitaplar yalnızca bir alternatif olarak değil aynı zamanda kitap okuma alışkanlıklarını ve motivasyonunu zenginleştiren önemli bir araç olarak da görülebilir. Bu bağlamda sesli kitapların, genelde dinleme ve okuma becerisi özelde anlama, motivasyon, tutum vb. başlıklar üzerindeki

etkilerinin belirlenmesi bu kitapların okul ortamlarında ve eğitim süreçlerinde kullanılabilirliğine ilişkin önemli veriler sunacağı düşünülmektedir.

1.1. Amaç

Bu çalışmanın amacı sesli kitap dinleme etkinliğinin ortaokul öğrencilerinin kitap okuma motivasyonu düzeylerine etkisinin incelenmesidir. Bu amaç etrafında ortaya konulan araştırma soruları şu şekildedir:

1. Sesli kitap dinleme etkinliklerinin uygulandığı deney grubu ile kontrol grubunda yer alan öğrencilerin okuma motivasyonu düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?
2. Sesli kitap dinleme etkinliklerinin uygulandığı deney grubu ile kontrol grubunda yer alan öğrencilerin okuma motivasyonu ölçeğinde yer alan “değer, beğeni, tutum ve rekabet” alt boyutlarına yönelik puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, ön test ve son test deney ve kontrol gruplu yarı deneysel bir araştırma tasarımına sahiptir. Büyüköztürk vd. (2019) deneysel araştırmanın temel amacını, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki neden-sonuç ilişkilerini test etmek olarak ifade etmektedir. Mevcut çalışmada sesli kitap dinlemenin kitap okuma motivasyonu üzerindeki etkilerini belirlemek amaçlanmıştır. Dolayısıyla deney ve kontrol gruplarının ön teste tabi tutulduğu ardından kontrol grubuna bir müdahalede bulunulmazken deney grubuna sesli kitap dinleme müdahalesinin yapıldığı bir tasarım benimsenmiştir. Sürecin sonunda ise son test yapılarak yarı deneysel araştırma tasarımı tamamlanmıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Antalya’da yer alan ortaokullarda öğrenim görmekte olan ve yaşları 12 ile 13 arasında değişen 239 ortaokul yedinci sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Çalışma grubu gerekli etik izinler alındıktan sonra yalnızca araştırmaya gönüllü olarak katılmak isteyen katılımcılarla oluşturulmuştur. Çalışma öncesinde okul yönetiminden gerekli izinler ve öğrenci velilerinden bilgilendirilmiş onam formları alınmıştır. İzinlerin alınmasının ardından öğrencilerin 120’si deney grubuna, geri kalan 120 öğrenci ise kontrol grubuna rastgele atanmıştır. Araştırma sürecinde bir öğrenci sesli kitap dinleme süreçlerine katılmaktan vazgeçtiği için öğrencinin ön test verileri analizden çıkarılmıştır. Dolayısıyla deney grubuna ilişkin analizler 119 kişi üzerinden yürütülmüştür. Araştırmanın katılımcılarına yönelik tanımlayıcı verilere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Demografik Bilgiler		Deney		Kontrol	
		Grubu		Grubu	
		N	%	n	%
Yaş	12	42	35,3	45	37,5
	13	77	64,7	75	62,5
Cinsiyet	Erkek	63	52,9	61	50,8
	Kız	56	47,1	59	49,2

2.3. Veri Toplama Aracı

Çalışmada veri toplama aracı olarak kitap okuma motivasyonu ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu veri toplama aracına ilişkin bilgiler aşağıda detaylı olarak yer almıştır.

Kitap Okuma Motivasyonu Ölçeği: Çalışmada veri toplama aracı olarak ortaokul öğrencilerinin gönüllü olarak kitap okumaya ilişkin motivasyonlarını belirlemek amacıyla Alkan ve Durukoğlu (2023) tarafından geliştirilen “Kitap Okuma Motivasyonu Ölçeği (KOMÖ)” kullanılmıştır. Söz konusu ölçek için araştırmacıdan izin alınmıştır. Kitap Okuma Motivasyonu Ölçeği, 20 madde ve 4 faktörden oluşmaktadır. Ölçekte ortaokul öğrencilerinin kitap okuma motivasyonu yapısı “iç motivasyon ve dış motivasyon” olmak üzere iki kategori; “değer, olumlu tutum, beğeni, rekabet” olmak üzere dört boyuttan oluşmaktadır. Bununla birlikte ölçekte içsel motivasyon kategorisinde “değer ve olumlu tutum” boyutları, dışsal motivasyon kategorisinde “beğeni ve rekabet” boyutları bulunmaktadır. Söz konusu ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı, AFA için 0,90, DFA için ise 0,88 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar, Kitap Okuma Motivasyonu Ölçeği’nin güvenilir olduğunu göstermektedir. DFA sonucunda ortaya konan $\chi^2/df=1.55$, $GFI=0.92$, $78\ RMSA=0.042$, $CFI=0.96$, $AGFI=0.90$, $NFI=0.90$, $TLI=0.95$ değerleri, ölçeğin uyum indeksinin iyi olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, ölçeğin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen madde toplam korelasyonuna dayalı madde analizi neticesinde, negatif değerlere sahip ve 0.30’un altında madde toplam korelasyon katsayısının bulunmadığı saptanmıştır. İlgili ölçeğin güvenirlik analizleri çerçevesinde yapılan alt üst grup analizinde ise p değeri 0,00 olarak hesaplanmış ve ölçeğin ayırt edici özellikte olduğu belirlenmiştir.

2.4. Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi

Veriler; Akdeniz Üniversitesinden etik kurul izni, Antalya İl Milli Eğitim Müdürlüğünden uygulama izni ve uygulama okullarından ilgili izinler alındıktan sonra toplanmaya başlanmıştır. Araştırma sırasında kullanılacak sesli hikâyelerin seçiminde Türkçe eğitimi alanından iki alan uzmanı ve beş öğretmenden görüş alınmış nihai karar araştırmacı tarafından verilmiştir. Sesli hikâyelerin seçiminde özellikle tüm öğrencilerin erişebileceği ve ücretsiz bir kaynak olan TRT Dinle isimli uygulama kullanılmış ve tüm sesli hikâyeler bu platformdan seçilmiştir. Hikâye seçiminde öğrencilerin seviyeleri göz önünde tutulmuş ve dikkatlerini çekecek hikâyeler olmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda Ömer Seyfettin'in hikâyelerinin ortaokul düzeyinde sesli hikâye materyali olarak seçilmesinin nedeni, yazarın sade dili, kısa ve dikkat çekici olay örgüsü, millî ve ahlaki değerleri işleyen temaları ile öğrencilerin yaş ve gelişim düzeyine uygun içerikler sunmasıdır. Ayrıca MEB'in daha önce önerdiği temel eserler listelerinde de Ömer Seyfettin'in hikâyeleri yer almaktadır. Tablo 2'de sesli hikâyelerin isimleri, yazarları ve süreleri aşağıda belirtilmiştir:

Tablo 2. Hikâyelerin İsimleri, Yazarı ve Süreleri Hakkındaki Bilgiler

Hikâyenin Adı	Yazarı	Süresi
Üç Nasihat	Ömer Seyfettin	00:36:43
Kaşığı	Ömer Seyfettin	00:07:52
Forsa	Ömer Seyfettin	00:15:09
Ferman	Ömer Seyfettin	00:36:40
Yalnız Efe	Ömer Seyfettin	01:05:20

Öğrencilerin okuma motivasyonlarının tespit edilebilmesi adına kitap okuma motivasyonu ölçeği kullanılmıştır. Sesli kitap dinledikten sonra öğrencilere tekrar aynı ölçek uygulanmıştır. Verilerin analizinde uygun istatistik paket programı kullanılmış ve ilk olarak verilerin normal dağılım gösterip göstermediği saptanmıştır. Araştırma çerçevesinde inceleme sonucunda çarpıklık basıklık katsayılarının ,089 ile -1,169 arasında değiştiği belirlenmiştir. Değerlerin -1,5 ile +1,5 arasında olduğu göz önüne alındığında verilerin normal dağılıma sahip olduğunu söylemek mümkündür (Tabachnick ve Fidell, 2013). Dolayısıyla grup içi değerlendirmelerde bağımlı grup t testi, gruplar arası değerlendirmelerde ise bağımsız gruplar t testi kullanılmıştır. Ayrıca son test aşamasında fark belirlenen başlıklarda farkın etki büyüklüğünü tespit etmek adına Cohen *d* hesaplanmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma kapsamında ilk olarak öğrencilerin okuma motivasyonlarının düzeyini belirlemek amacıyla kontrol ve deney gruplarıyla ölçek uygulaması yapıldı. Söz konusu öğrencilerden veriler toplandıktan sonra analiz aşamasına geçildi. Ön test aşaması tamamlandıktan sonra kontrol grubuyla herhangi bir uygulama yapılmazken deney grubuyla okul saatleri dışında dinlemeleri talep edilen sesli kitap dinleme etkinliği yapıldı. Yapılan müdahale sonucunda ön test sürecinde kullanılan okuma motivasyonu ölçeği iki gruba da uygulandı. Elde edilen veriler analiz edilerek son test sonuçları belirlendi. Ön test sonuçları iki grup arasında %95 güven aralığında anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir. Bu durum değer, beğeni, tutum ve rekabet alt boyutları için de aynıdır. Buna karşın son test sonuçları, sesli kitap müdahalesinin deney grubunda yer alan öğrencilerin okuma motivasyonlarını anlamlı bir şekilde artırdığını göstermiştir. Tablo 3'te kontrol ve deney gruplarının ön test ve son test ortalamaları, standart sapmaları ve grup içi analiz sonuçları verilmiştir.

Tablo 3. Ön Test ve Son Test Uygulamasına İlişkin Ortalamalar, Standart Sapmalar ve Sonuçlar

	Grup	N	Ön-test		Son-test		t
			Ortalama	Ss.	Ortalama	Ss.	
Toplam Puan	Kontrol	119	72,675	11,164	73,025	10,538	-1,392
	Deney	120	73,848	10,084	77,621	8,589	-9,931*
Değer	Kontrol	119	20,841	3,845	20,816	3,573	,197
	Deney	120	21,352	3,891	22,840	3,372	-6,883*
Beğeni	Kontrol	119	17,858	5,282	18,033	5,027	-1,225
	Deney	120	17,647	4,994	19,630	4,052	-8,722*
Tutum	Kontrol	119	23,100	3,142	23,183	3,378	-,689
	Deney	120	23,546	3,351	23,756	3,490	-2,398*
Rekabet	Kontrol	119	10,875	1,998	10,991	1,946	-1,765
	Deney	120	11,302	2,031	11,395	2,124	-,894

*p <,05

Grup içi değerlendirme sonuçları incelendiğinde sesli kitap dinleyen öğrencilerin okuma motivasyonları puanlarının anlamlı bir şekilde yükseldiği ($t = -9,931, p < ,05$) görülmektedir. Buna karşın herhangi bir müdahalede bulunulmayan kontrol grubunun ön test-son test sonuçları arasında anlamlı bir fark olmadığı ($t = -1,392, p > ,05$) belirlenmiştir. Ek olarak kontrol grubunun grup içi değerlendirmeleri ele alındığında ön test ve son test sonuçları arasında değer ($t = ,197, p > ,05$), beğeni ($t = -,689, p > ,05$), tutum ($t = -1,392, p > ,05$) ve rekabet ($t = -1,765, p > ,05$) alt boyutlarında da anlamlı bir fark olmadığı saptanmıştır. Buna karşın deney grubunun grup içi değerlendirmeleri incelendiğinde ön test ve son test sonuçları arasında değer ($t = -6,883, p < ,05$), beğeni ($t = -8,722, p < ,05$) ve tutum ($t = -2,398, p < ,05$) alt boyutlarında da anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçların aksine deney grubuna yapılan müdahale sonucunda rekabet alt boyutunda anlamlı bir fark meydana gelmediği ($t = -,894, p > ,05$) saptanmıştır. Gruplar arası değerlendirmeye yönelik Bağımsız Gruplar t-test sonuçları ise Tablo 4 ve Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 4. Grupların Ön-Test Puanlarına İlişkin Bağımsız Gruplar t-Testi Sonuçları

	Group	<i>t</i>	<i>p</i>
Toplam Puan	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-,853	,395
Değer	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-1,022	,308
Beğeni	Kontrol Grubu & Deney Grubu	,318	,751
Tutum	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-1,062	,289
Rekabet	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-1,640	,102

Çalışmanın ön test sürecinde, kontrol ve deney gruplarının okuma motivasyonları düzeylerini tespit etmek adına ölçek uygulaması yapılarak veri toplanmıştır. Ardından elde edilen veriler analiz edilerek ön test sonuçlarına ulaşılmıştır. Sonuçlar, herhangi bir müdahale olmadığı durumda kontrol ve deney gruplarının okuma motivasyonu düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığını ($t = -,853, p > ,05$) göstermiştir. Bu durum değer ($t = -1,022, p > ,05$), beğeni ($t = -,318, p > ,05$), tutum ($t = -1,062, p > ,05$) ve rekabet ($t = -1,640, p > ,05$) alt boyutları için de aynıdır. Grupların son test sonuçlarına yönelik veriler ise Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Grupların Son-Test Puanlarına İlişkin Bağımsız Gruplar t-Testi Sonuçları

	Group	<i>t</i>	<i>p</i>	Cohen <i>d</i>
Toplam Puan	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-3,695	,000	,478
Değer	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-4,501	,000	,582
Beğeni	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-2,702	,007	,349
Tutum	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-1,289	,198	-
Rekabet	Kontrol Grubu & Deney Grubu	-1,530	,127	-

Çalışmanın son test sonuçları, sesli kitap dinleme etkinliğine katılan deney grubunun okuma motivasyonu puanları ile herhangi bir müdahale yapılmayan kontrol grubunun puanları arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark ($t = -3,695$, $p < ,05$) olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde değer ($t = -4,501$, $p < ,05$) ve beğeni ($t = -2,702$, $p < ,05$) alt boyutlarında da iki grup arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark mevcuttur. Buna karşın okuma motivasyonunun alt boyutları olan tutum ($t = -1,289$, $p > ,05$) ve rekabet ($t = -1,530$, $p > ,05$) boyutlarında iki grup arasında anlamlı bir fark yoktur. Dolayısıyla sesli kitap dinleyen öğrencilerin okuma motivasyonu düzeylerinin genel olarak yükselebileceği ayrıca değer ve beğeni boyutlarında da bu yükselişin anlamlı şekilde farklılaştığı söylenebilir. Ancak okuma tutumu ve rekabet boyutlarında sesli kitap dinleme etkinliğinin anlamlı bir fark oluşturmadığı görülmüştür. Ek olarak anlamlı fark tespit edilen sonuçlara ilişkin etki büyüklüğü hesaplanmıştır. Okuma motivasyonu, değer ve beğeni boyutları için Cohen *d* etki büyüklüğü sırasıyla ,478, ,582 ve ,349'tür.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın amacı sesli kitap dinleme etkinliğinin ortaokul öğrencilerinin kitap okuma motivasyonu düzeylerine etkisinin incelenmesidir. Yapılan müdahale sürecinde etkiyi daha net görebilmek amacıyla kontrol grubu da araştırmaya dahil edilmiştir. İlk olarak kontrol ve deney gruplarına atanan öğrencilerin okuma motivasyonu düzeylerini belirlemek amacıyla ön test yapılmıştır. Yapılan ön test sonucunda iki grubun okuma motivasyonu düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir. Bu süreçte okuma motivasyonunun alt boyutları olan değer, beğeni, tutum ve rekabet alt boyutlarına ilişkin de karşılaştırma yapılmış, iki grubun bu başlıklardaki düzeyleri arasında da anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir.

Ön test aşamasından sonra deney grubuna sesli kitap müdahalesi gerçekleştirilmiş, kontrol grubuna ise herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Bu süreçlerin sonunda ise iki gruba da okuma motivasyonu ölçeği tekrar uygulanmıştır. Sonuçlar sesli kitap müdahalesinin ortaokul öğrencilerinin okuma motivasyonu puanlarında anlamlı bir fark oluşturduğunu göstermektedir. Bunun yanında okuma motivasyonunun alt boyutları olan değer ve beğeni başlıklarında da iki grup arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Bu durum “değer” faktöründe yer alan maddelerin öğrencilerin kitap okuma eylemine karşı istekli olması, ilgi göstermesi ve keyif almasına yönelik ifadeler barındırması ve sesli kitap uygulamasının öğrencilerin okuma motivasyonuna karşı bu duygularını artıracak özellikler içermesinden kaynaklı olabilir. Benzer şekilde ölçeğin diğer alt boyutu olan “beğeni” faktöründe bireyin kitap okuma davranışının ve bu süreçteki çabasının çevresindeki kişiler tarafından övülmesi, takdir edilmesi ve fark edilmesine yönelik maddeler içerdiği görülmektedir. Yapılan uygulama çerçevesinde öğretmenlerin sınıf içinde sesli kitapların dinlendiğini teyit etmek için haftanın son dersinde öğrencilere sorular yöneltilmesi, ayrıca araştırmacının bu konuyla ilgilenmesi ve ailenin bu durumun farkında olması gibi sebepler öğrencilerin “beğeni” boyutundaki puanlarının yükselmesinin sebebi olabilir. Dolayısıyla bu iki boyuttaki puan artışları öğrencilerin okuma motivasyonlarının yükselmesindeki temel unsur olarak görülmektedir. Öte yandan yapılan analiz sonucunda, okuma motivasyonunun alt boyutları olan tutum ve rekabet boyutlarında iki grup arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucu elde edilmiştir. Tutum başlığı ele alındığında deney grubunun kendi içerisindeki ön test-son test sonuçlarında anlamlı bir fark olduğu ancak kontrol grubuyla arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. Bu durumun çalışmanın süresinin tutum oluşturmak için kısa olduğu gerçeğinden kaynaklanabilir. Dolayısıyla deney grubundaki öğrencilerin tutumlarının olumlu yönde etkilendiği ancak kontrol grubuyla arasında anlamlı bir fark oluşturacak kadar bir etki oluşmadığı söylenebilir. Ek olarak iki grup arasında “rekabet” boyutunda bir fark olmadığı belirlenmiştir. Bu sonuç ise çalışmanın tasarımıyla ilgili olabilir. Nitekim öğrencilerden yalnızca sesli kitapları dinlemeleri istenmiş, teşvik edilmiş ve bunun takibi yapılmıştır. Ancak süreç sonunda öğrenciler bir sınava tabi tutulmamış veya sınıf içerisinde sesli kitaplardan hareketle yapılan konuşmalarda yarışmacı bir tavır takınılmamıştır. Bu sebeple bir rekabet ortamı yaratılmamasından dolayı öğrencilerin bu konudaki maddelere verdikleri puanlarda anlamlı bir değişim olmadığı söylenebilir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar çerçevesinde, sesli kitap dinleme etkinliklerine katılan öğrencilerin okuma motivasyonu düzeylerinin genel anlamda arttığı ifade edilebilir. Bu artışın ise özellikle “değer” ve “beğeni” başlıklarında olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular, sesli kitap dinleme sürecinin öğrencilerin “beğeni” düzeylerini artırmasında sosyal çevrenin ve dışsal pekiştiricilerin etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda öğrencilerin öğretmen ve araştırmacı tarafından fark edilmesi ve sesli kitap dinleme sürecinde desteklenmesi, dışsal kaynaklı bir beğeni duygusunu harekete geçirmiş olabilir. Buna karşın, “rekabet” boyutunda anlamlı bir fark oluşmaması, çalışmanın yarışmacı bir süreçten uzak olmasıyla açıklanabilir. Sosyal karşılaştırmaya dayalı motivasyonel unsurların kullanılmaması, öğrencilerde rekabet duygusunun gelişmesini sınırlandırmış olabilir. Dolayısıyla çalışmada sesli kitap dinleme süreci, bireysel öğrenmeye yönelik yapılandırılmış

bir müdahale olarak rekabetten ziyade içsel doyumu ve sosyal onayı öne çıkarmıştır. Benzer şekilde, Hidi (2000) ve Wang ile Guthrie'nin (2004) aktardığı çalışmalarda da okuma isteğinin çevresel beklentilerle ilişkili olduğu görülmüştür. Buna karşın Alkan'ın (2023) beşinci sınıf öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, kitap okuma motivasyonunu etkileyen en belirgin faktörlerin "rekabet" ve "beğeni" olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla mevcut çalışmanın rekabet faktörünün de ön plana çıkarılarak yapılması durumunda sonuçların etkilenebileceği düşünülebilir. Bu durumda da sesli kitap dinleme etkinliğinin kitap okuma motivasyonunu genel olarak daha fazla etkileyebileceği tezi üzerinde durulabilir. Ancak bu düzlemde sonuçlar bireysel sesli kitap dinleme etkinlikleri için daha az genellenebilir olacaktır.

Literatür tarandığında yapılan çalışmalar incelendiğinde sesli kitapların okuma motivasyonuna etkisi üzerine odaklanan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda mevcut çalışma literatüre katkı sunacaktır. Yapılan çalışmaların önemli bir bölümü anlama süreçlerine odaklanmış ve sesli kitap dinlemenin anlamayı desteklediği sonucuna ulaşılmıştır (Bulut, 2019; Göçerler ve Kalemci, 2022; Kartal ve Şimşek, 2017; Moyer, 2012; Thooft, 2011; Serafini, 2004). Buna karşın Can vd. (2023) tarafından ortaokul öğrencilerinin sesli kitap dinlemelerinin anlamalarına olan etkisini tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmanın sonuçlarına göre, deney ve kontrol gruplarının anlama düzeyleri arasında anlamlı bir farklılığa ulaşılamamıştır. Öte yandan Tusmagambet (2020) tarafından yapılan çalışmada ise, öğrencilerin okuma akıcılığının geliştirilmesi için sesli kitapların kullanıldığı bir müdahalenin okuma hızı, okuduğunu anlama ve okuma motivasyonu açısından etkileri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, her iki grubun motivasyon düzeyi artarken, deney ve kontrol grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı ortaya konulmuştur. Bu da sesli kitap kullanımının motivasyonu artırmada sessiz okumaya göre daha üstün olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, sonuçlar öğrencilerin sesli kitap kullanımının okuduğunu anlamaya yönelik tutumları üzerinde genel olarak olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, mevcut çalışmanın sonucuyla tutarlıdır. Bu durum aynı zamanda Koskinen ve diğerleri (2000)'nin sesli kitapların öğrencilerin okumaya daha fazla ilgi duymalarını kolaylaştırdığı yönündeki bulgularını da desteklemektedir. Benzer şekilde O'Day (2002) tarafından yapılan çalışmada da öğrencilerin sesli kitapları, anlamayı destekleyici ve eğlenceli buldukları saptanmıştır. Bunun yanında Friedland vd. (2017) tarafından yürütülen çalışmada, sesli kitaplarla yapılan okuma etkinliklerinin katılımcıların okuma akıcılığını artırdığı bulgulanmıştır. Best (2020) ise yaptığı çalışmanın sonucunda, sesli kitap dinlemenin öğrencilerin yeni kelimeler öğrenmesini destekleyerek dil becerilerini geliştireceği sonucuna ulaşmıştır. Bu durum sesli kitapların öğretim süreçlerinde kullanılmasının yararları olacağı şekilde açıklanabilir. Bununla birlikte Penno vd.'nin (2002) yapmış olduğu çalışmanın sonucunda öğrencilerin genellikle sesli kitaplara dayalı etkinliklerden hoşlandıkları ve rastgele bazı genel bilgiler ile kelimeler öğrendikleri saptanmıştır. Ancak, bu tür bir öğrenmenin ek hedefli öğretim yapılmadığı sürece okuma becerilerini geliştirmede tek başına yeterli olmasının pek olası görünmediği ifade edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde, sesli kitap dinleyen öğrencilerin okuma motivasyon düzeylerinin genel anlamda artabileceği söylenebilir. Bununla birlikte bu artışın değer ve beğeni boyutlarında anlamlı bir şekilde farklılık gösterdiği saptanmıştır. Ancak, okuma tutumu ve rekabet boyutları açısından sesli kitap dinlemenin anlamlı bir etkisi olmadığı gözlemlenmiştir. Önceki çalışmalarda da sesli kitap dinlemenin öğrencilerin okumalarını desteklediği belirtilmiştir (Friedland vd., 2017; Macías Moreno, 2022; Singh ve Alexander, 2022; Türker, 2019; Tsany, 2021, Wagar, 2016). Bununla birlikte Göçerler ve Asutay (2016) tarafından yapılan çalışmada, sesli kitapların eğitim süreçlerinde yer almasının, özellikle iletişim çağında gelişen çocuklar için okuma alışkanlığını kazandırmada motive edici bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Mevcut araştırmanın sonuçları doğrultusunda şu önerilere yer verilmiştir:

- Sesli kitap dinleme etkinliklerinin öğrencilerin kitap okuma motivasyonlarını artırdığı sonucundan hareketle, bu materyallerin Türkçe dersinde daha sık kullanılması gerektiği önerilmektedir.
- Sesli kitapların öğrenme sürecine katkısını artırmak amacıyla, bu materyallerin yalnızca dinlenip geçilmesinden ziyade, tartışma, yaratıcı yazma ve grup çalışmaları gibi etkileşimli öğretim yöntemleriyle bütünleştirilmesi önerilmektedir.
- Bu çalışma sonucunda, sesli kitap dinleme etkinliğine katılan grubun kendi içinde ön test-son test puanları arasında tutum başlığında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Ancak kontrol grubuyla arasında bir fark oluşmamıştır. Bunun sebebi mevcut çalışmanın öğrencilerin tutum geliştirmesine imkân tanıyacak süreyi kapsamaması olabilir. Bu sebeple daha uzun süreli çalışmalar yapılması önerilmektedir.
- Bu çalışmada, ortaokul 7. sınıf öğrencileriyle çalışılmıştır. Çalışma sonuçlarının genellenebilir olması için farklı sınıf seviyeleriyle de yapılması önerilmektedir.
- Mevcut çalışma, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bir ortaokulda gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla farklı bölgelerdeki okullarda benzer çalışmalar yapılarak farklı sosyo-ekonomik düzeylerde ne tür sonuçlar alınacağı ortaya çıkarılabilir.
- Bu çalışmada, sesli kitap dinlemenin okuma motivasyonu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Gelecekteki çalışmalarda okuma ve dinleme becerisinin anlama, tutum ve kaygı gibi farklı boyutları üzerinde yapılabilir.
- Çalışmada, sesli kitap dinlemenin okuma motivasyonu üzerindeki etkisi nicel araştırma yöntemiyle incelenmiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda ise, sesli kitapların öğrenci motivasyonu üzerindeki etkisi nitel verilerle desteklenerek daha derinlemesine analiz edilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akyol, H. (2010). *Türkçe öğretim yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Alkan, Y. ve Durukoğlu, S. (2023). Kitap okuma motivasyonu ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Çocuk Edebiyat ve Dil Eğitimi Dergisi*, 6(2), 146-171.
- Alkayış, A. (2021). Eğitim felsefesi perspektifinden dijitalleşme ve eğitim 4.0. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 11(21), 221-237.
- Altamura, L., Vargas, C., & Salmerón, L. (2025). Do new forms of reading pay off? a meta-analysis on the relationship between leisure digital reading habits and text comprehension. *Review of Educational Research*, 95(1), 53-88.
- Asadi, M., & Ebadi, S. (2024). Integrating augmented reality in EFL reading comprehension: a mixed-methods study. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 20, 023.
- Aytaş, G. (2005). Okuma eğitimi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(4), 461-470.
- Best, E. (2020). *Audiobooks and literacy: A rapid review of literature*. A National Literacy Trust Research Report. *National Literacy Trust*.
- Bozkurt, A., Hamutoğlu, N. B., Kaban, A. L., Taşçı, G. ve Aykul, M. (2021). Dijital bilgi çağı: Dijital toplum, dijital dönüşüm, dijital eğitim ve dijital yeterlilikler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 35-63.
- Bruggink, M., Swart, N., van der Lee, A., & Segers, E. (2025). Theories of digital reading: The current state of affairs on digital reading research. In *Teaching Reading Comprehension in a Digital World: Evidence-Based Contributions Using PIRLS and Digital Texts* (pp. 1-18). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Bulut, A. (2019). *The effect of listening to audiobooks on anxiety and development of listening and pronunciation skills of high school students learning English as a foreign language* (Master's thesis). Bursa Uludağ University).
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2019). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, R., Güzelküçük, D. M. ve Altuntaş, B. (2023). Sesli kitapları dinlemenin anlamaya etkisi. *International Journal of Language Academy*, 11(3).
- Chen, M., Chai, C. S., Jong, M. S. Y., & Chao, G. C. N. (2021). Modeling learners' self-concept in Chinese descriptive writing based on the affordances of a virtual reality-supported environment. *Education and Information Technologies*, 26(5), 6013-6032.
- Coşkun, E. (2002). Okumanın hayatımızdaki yeri ve okuma sürecinin oluşumu. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 11), 231-244.
- Çetinkaya Özdemir, E. ve Akyol, H. (2021). Effect of augmented reality-based reading activities on some reading variables and participation in class. *International Journal of Progressive Education*, 17(4), 135-154.
- Er, O. ve Alyılmaz, S. (2022). *Web 2.0 araçları ile kültür destekli yabancı dil olarak Türkçe öğretimi*. İzmir: Duvar Yayınları.

- Esteves, K. J., & Whitten, E. (2011). Assisted reading with digital audiobooks for students with reading disabilities. *Reading Horizons*, 51(1), 21.
- Farinosi, M., Lim, C., & Roll, J. (2016). Book or screen, pen or keyboard? A cross-cultural sociological analysis of writing and reading habits basing on Germany, Italy and the UK. *Telematics and Informatics*, 33(2), 410-421.
- Friedland, A., Gilman, M., Johnson, M., & Demeke, A. (2017). Does reading-while-listening enhance students' reading fluency? Preliminary results from school experiments in rural Uganda. *Journal of Education and Practice*, 8(7), 82-95.
- Gailberger, S. (2011). *Lesen durch Hören: Leseförderung in der Sek. I mit Hörbüchern und neuen Lesestrategien; mit Kopiervorlagen und Hörbuch "Paranoid Park" auf CD-ROM; [das Lüneburger Modell]*. Beltz.
- Göçerler, H. ve Asutay, H. (2016). Yazınsal bir ürün olarak sesli kitapların okuma derslerindeki etkililiği ve kullanılabilirliği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 151-167.
- Göçerler, H., & Kalemci, N. (2022). Student opinions on the efficiency of simplified German audiobooks in foreign language learning processes. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 252-262.
- Grabe, W., & Stoller, F. L. (2002). *Teaching and researching reading*. London: Pearson
- Güzelküçük, D. M. ve Can, R. (2023). Üniversite öğrencilerinin sesli kitap ve Podcast dinlemeye yönelik görüşlerinin incelenmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 11(4), 33-48.
- Hidi, S. (2000). An interested researcher's perspective: The effects of extrinsic and intrinsic factors on motivation. In C. Sansome and J.M Harackiewicz (Eds) *Intrinsic and Extrinsic Motivation: The Search for Optimal Motivation and Performance*. NY: Academic Press.
- Kaplan, İ. ve Ataizi, M. (2020). Sesli kitapların yükselişi: nitel bir araştırma. *17th International Symposium Communication in the Millennium*, Eskişehir, Turkey, 839-851.
- Karatay, H. (2014). *Okuma eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Karoğlu, A. K., Bal, K. ve Çimşir, E. (2020). Toplum 5.0 sürecinde Türkiye'de eğitimde dijital dönüşüm. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 147-158.
- Kartal, G., & Simsek, H. (2017). The effects of audiobooks on EFL students' listening comprehension. *The Reading Matrix: An International Online Journal*, 17(1), 112-123.
- Keskin, H. K., Baştuğ, M. ve Atmaca, T. (2016). Öğrencileri akademik dijital okumaya yönlendiren unsurlar. *Eğitim ve Bilim*, 41(188), 117-124.
- Koskinen, P. S., Blum, I. H., Bisson, S. A., Phillips, S. M., Creamer, T. S., & Baker, T. K. (2000). Book access, shared reading, and audio models: The effects of supporting the literacy learning of linguistically diverse students in school and at home. *Journal of Educational Psychology*, 92(1), 23-36.
- Kurudayıoğlu, M. (2011). Zihinsel ve fiziksel bir süreç olarak okuma. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(1), 15-29.
- Larson, L. C. (2015). E-Books and Audiobooks. *The Reading Teacher*, 69(2), 169-177.
- Lim, J., Whitehead, G. E., & Choi, Y. (2021). Interactive e-book reading vs. paper-based reading: Comparing the effects of different mediums on middle school students' reading comprehension. *System*, 97, 102434.
- Macías Moreno, M. M. (2022). Audiobooks and the reading comprehension.
- Moyer, J. E. (2012). Audiobooks and e-books: A literature review. *Reference and User Services Quarterly*, 51(4), 340-354.
- National Literacy Trust. (2019). The impact of audiobooks on reading engagement and literacy skills: A literature review. Retrieved from [National Literacy Trust website].
- O'Day, P. S. (2002). *Reading while listening: Increasing access to print through the use of audio books*. Unpublished doctoral dissertation, Lynch Graduate School of Education, Boston College.
- Odabaş, H., Odabaş, Z. Y. ve Binici, K. (2020). Dijital bilgi kaynakları ve ortamlarının üniversite öğrencilerinin okuma davranışlarına etkileri. *Millî Eğitim Dergisi*, 49(227), 89-116.

Ortlieb, E., Sargent, S., & Moreland, M. (2014). Evaluating the efficacy of using a digital reading environment to improve reading comprehension within a reading clinic. *Reading Psychology*, 35(5), 397-421.

Penno, J.F., Wilkinson, I.A.G., & Moore, D. (2002). Vocabulary acquisition from teacher explanation and repeated listening to stories: Do they overcome the Matthew effect? *Journal of Educational Psychology*, 94, 23-22.

Rahman, A., & Hajar, I. (2020). The effect of audiobook on reading comprehension of the eleventh grade students of SMA Negeri 2 Buru. *Elt worldwide*, 7(2), 104-115.

Rubery, M. (2011). *Introduction: Talking books. audiobooks, literature, and the sound studies (s. 1-21)*. içinde New York: Routledge.

Russel, D. H. (1949). *Reading and Child Developoment, Reading in The Elementary School, Forty Eighty Yearbook, The National Society for The Study of Education, Part II.*, Chicago: Chicago University Press.

Serafini, F. (2004). Audiobooks & literacy. *An educator's guide to utilizing audiobooks in the classroom*. Miami: Reading Department, Atlantis Academy.

Sevmez, H. ve Yıldız, D. (2024). Dijital çağda üniversite öğrencilerinin okuma tercihlerinin belirlenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 199-229.

Sezgin, Z. Ç. (2022). Systematic analysis of digital reading studies in the digital age. *Participatory Educational Research*, 9(1), 233-250.

Singh, A., & Alexander, P. A. (2022). Audiobooks, print, and comprehension: What we know and what we need to know. *Educational Psychology Review*, 34(2), 677-715.

Şimşek, B. (2023). Dil öğretiminde sanal gerçeklik uygulamalarının kullanımı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 12(2), 816-836.

Şimşek, B., Direkci, B., Koparan, B., Canbulat, M., Gülmez, M., & Nalçacıgil, E. (2024). Examining the effect of augmented reality experience duration on reading comprehension and cognitive load. *Education and Information Technologies*, 1-20.

Tabachnick, G. B., & Fidell, L. (2013). *LS fidell using multivariate statistics (sixth ed.)*. Pearson.

Taguchi, E., Takayasu-Maass, M., & Gorsuch, G. J. (2004). Developing reading fluency in EFL: How assisted repeated reading and extensive reading affect fluency development. *Reading in a Foreign Language*, 16(2), 70-96.

Thoofit, N. A. (2011). *The effect of audio books on reading comprehension and motivation* (Master's thesis). The College of St. Scholastica.

Tinker, M. A., & Mccullough, C. M. (1968). *Teaching Elementary Reading. (Third Edition)*. New York: Appleton-Century-Crofts.

Tsany, A. P. (2021). The implementation of storynory audiobook in teaching reading narrative text. *Jurnal Pendidikan Indonesia*, 2(7), 1136-1145.

Tusmagambet, B. (2020). Effects of audiobooks on EFL learners' reading development: focus on fluency and motivation. *English Teaching*, 75(2), 41-67.

Türker, M. S. (2019). Sesli Kitapların Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin okumaya yönelik tutumları üzerindeki etkisi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 19(19), 263-286.

Virgiyanti, D. F., Fachriza, A., Nuraini, E. I., Dipta, D., & Hafiz, L. A. (2024). Online and offline reading materials from students' perspective. *SAGA: Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, 5(1), 29-34.

Wagar, C. (2016). *The Impact of Audiobooks on Reading Comprehension and Enjoyment* (Master's thesis). Columbia Basin College. https://www.researchgate.net/publication/304674071_The_Impact_of_Audiobooks_on_Reading_Comprehension_and_Enjoyment#pf12

Wallace, C. (1996). Reading. In H. G. W. C N Candlin (Ed.), *Language Teaching: A Scheme for Teacher Education* (pp. 21-27). Oxford: Oxford University Press.

Wang, J. H. Y., & Guthrie, J. T. (2004). Modeling the effects of intrinsic motivation, extrinsic motivation, amount of reading, and past reading achievement on text comprehension between US and Chinese students. *Reading research quarterly*, 39(2), 162-186.

Yalçıntaş, E. (2022). *Okuma kültürü-dijital okuma farkındalık programının” özel eğitim ve sınıf öğretmeni adaylarının okuma kültürü ve dijital okuma farkındalık düzeyleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.

Yasacı, S. (2019). *Türkiye’de dijitalleşme bağlamında okuma alışkanlıklarının gelişimi: sesli kitaplar örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Yegin, Y. T. (2023). Doğan kitap sesli kitapların kapak tasarımlarının betimsel analizi. *Uluslararası İletişim ve Sanat Dergisi*, 4(Özel Sayı), 207-224.

Zakiya, F., & Sularso, S. (2025). Trends in the utilization of augmented reality as a learning tool for students in Indonesian elementary schools. *Renjana Pendidikan Dasar*, 5(1), 75-85.

Digitalization Capabilities, Digital Entrepreneurship, and Digitalization A Proposed Interwoven Dynamic in the context of Exporting

Ayça Kübra Hızarcı^{1 2}

ABSTRACT

As a popular strategy of internationalization, the critical contribution of exporting to countries is indisputable in today's ever-changing phase of globalization. Exporting is in an accelerating momentum by virtue of cutting-edge technological developments. Given the gained prominence of exporting, the never-ending and ever-growing nature of technologies has received burgeoning interest from scholars. The transition from traditional markets to digital markets expose firms to adopt new technologies, new resources, and new capabilities through which firms can achieve superior performance. Among these capabilities, digital capabilities and digital strategic orientations including digital entrepreneurship are of importance for firms to survive in the sphere of digitalization. Drawing from the literature, this study proposes the interwoven dynamics between Digitalization Capabilities, Digital Entrepreneurship, and Digitalization in the context of exporting. By doing so, fruitful insights are demonstrated for future studies and practical implications.

Keywords: Digitalization, Digitalization Capabilities, Digital Entrepreneurship, Export

Dijitalleşme Yetenekleri, Dijital Girişimcilik ve Dijitalleştirme İhracat Bağlamında Önerilen Birbirine Bağlı Dinamikler

ÖZET

Uluslararasılaşmanın popüler bir stratejisi olarak, ülkelere ihracatın kritik katkısı, küreselleşmenin günümüzün sürekli değişen aşamasında tartışılmazdır. İhracat, son teknolojik gelişmeler sayesinde hızlanan bir ivme içindedir. İhracatın kazanılan önemi göz önüne alındığında, teknolojilerin hiç bitmeyen ve sürekli büyüyen doğası bilim insanları arasında giderek artan bir ilgi görmektedir. Geleneksel pazarlardan dijital pazarlara geçiş, firmaları üstün performans elde edebilecekleri yeni teknolojileri, yeni kaynakları ve yeni yetenekleri benimsemeye maruz

¹ Contact: ayca.hizarci@deu.edu.tr

² Dokuz Eylül University, Faculty of Business, International Trade and Business Department, ORCID: 0000-0002-8386-9136.

biraktırmaktadır. Bu yetenekler arasında, dijital girişimcilik de dahil olmak üzere dijital yetenekler ve dijital stratejik yönelimler, firmaların dijitalleşme alanında hayatta kalabilmeleri için önemlidir. Literatürden yola çıkarak, bu çalışma ihracat bağlamında Dijitalleşme Yetenekleri, Dijital Girişimcilik ve Dijitalleşme arasındaki iç içe geçmiş dinamikleri önermektedir. Bunu yaparak, gelecekteki çalışmalar ve pratik çıkarımlar için verimli içgörüler önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dijitalleşme, Dijitalleşme Kabiliyetleri, Dijital Girişimcilik, İhracat*

1. INTRODUCTION

Today's propelling transformative power of technological developments is reshaping the global business arena with uncharted possibilities. The globalized landscape of business has been under evolution with the advancements caused by Industry 4.0 that reflects the sharpest paradigm revolution in production process dominated heavily by machines (Oztemel & Gursev, 2018). By the emergence of cutting-edge digital technological developments including blockchain, e-commerce, and artificial intelligence, firms are driven to compete in globalized markets with ever-growing level of digitalization (Verhoef, Broekhuizen, Bart, Bhattacharya, Dong, Fabian & Haenlein, 2021). These cutting-edge amendments promote flexibility in customized production processes of high quality products with more efficient operations, which fastens the developments of industries worldwide (Schlick, 2014).

Digital technologies reflect the extent of the amendments in transformation of traditional understanding of business models in value creation (Calderon-Monge & Ribeiro-Soriano, 2024; Ritter & Pedersen, 2020; Verhoef, Reinartz & Krafft, 2010). Additionally, the wake of the COVID-19 pandemic in international business landscape accelerated the seismic shift which is considered as the triggering cornerstone of digitalization. Moreover, these fused realms of the pandemic and technological developments consolidated digitalization altered the traditional understanding of business ecosystem by engagement of e-commerce, e-marketing, e-business, and etc. Digital technologies pose new opportunities for firms operating overseas (Herve, Schmitt & Baldegger, 2021a). Operationalization of digital technologies by digitalization capabilities can determine firms' internationalization process and strategy (Meyer, Li & Brouthers, 2023). Digital tools like websites or platforms can drive firms to expand their market share in international markets as global digitalized applications can foster the interrelations between exporters and importers (Baykov & Ershov, 2023). Under the umbrella of digitalization, firms can boost their speed of internationalization which can ensure the achievement of competitive advantage with export ratio. In this vein, firms can expand their market share through digitalized mechanisms for their export operations such as e-commerce that is considered as a cost-effective means of superior performance (Pergelova, Simeonova-Ganeva & Yordanova, 2019). In this vein, integration of digitalization into internationalization has become the epitome of recent studies and given rise to the megatrend by forming the global landscape and generating opportunities for firms to explore and exploit. Therefore, international trade is in a highly growing momentum through the technological advancement of digitalization. Accordingly, the transition from traditional business markets to digital markets drive firms

to employ new technologies in terms of resources and capabilities in order to survive and maintain. In contrast to conventional costly brick and mortar exporting operations, digital exporting encapsulates less costly transactions in the process of value creation (Schu, Morschett & Swoboda, 2016). Notwithstanding the aforementioned gains, the combination of the ever-increasing level of uncertainty and complexity exposes firms to adapt to the hyper-fast nature of digitalized global markets (Ghobadian, Talavera, Bhattacharya, Kumar, Garza-Reyes & O'regan, 2020), which can aggravate firms to gain and sustain superior firm performance (Lindskov, Sund, Dreyer & Yu, 2021). Especially, the demanding nature of integration of digital technologies can raise some issues in terms of tracking the developments that can culminate in operational inability and poor firm performance (Kotarba, 1998). Of note, firms undertake agile business functions through vital structural and operational transitions in order to keep up with the breakthrough alterations caused by digital transformation (Verhoef et al., 2010). Accordingly, in the realm of digitalization, firms are exposed to generate digital business competencies in order to compete and benefit from opportunities. In this vein, firms can expand their market share through digitalized mechanisms for their export operations such as e-commerce that is considered as a cost-effective means of superior performance (Pergelova et al., 2019). Despite the advantages of digital exporting, firms can suffer from inadequate capabilities and resources, which forms the fundamental barrier for their engagement of digital business functions (Schu et al., 2016) in other words, catching up the speed of breakthrough digital industrial shifts and technological advancements is one of the core challenges faced by firms operating across markets (Schwab, 2017) and necessitates digital firm capabilities in international markets. According to Tolstoy et al. (2021), internationalization through e-commerce development is contingent upon both external and internal environment. Relatedly, technological and knowledge-based capabilities, and human resources are the vital elements of integration of digitalization into their business models (Davenport & Redman, 2020; Verhoef et al., 2021).

As aforementioned, firms can expand their international operations worldwide by virtue of digital technologies (Herve et al., 2021a-b, 2022). In this sense, the extent of the operationalization of digital technologies reflects the digital capabilities of a firm. Essentially, digital instruments and capabilities are viewed as the ultimate trigger of internationalization (Matarazzo, Penco & Profumo, 2020; Meyer, Li & Brouthers, 2023). Exporting as the most common strategy of internationalization is of importance for economic development. By virtue of digitalization, exporting firms are under fundamental digital transformation in terms of technologies and resources through which firms produce services and products for customers from overseas markets (Brouthers, Chen & Shaheer, 2022; Firk, Oehmichen & Wolff, 2021; Hanelt, Bohnsack, Marz & Antunes Marante, 2021; Katsikeas, Leonidou & Zeriti, 2020; Meyer et al., 2023). In similar vein, this transformation amplifies challenges regarding complexity and uncertainty level of global markets in which firms compete with their digital resources, digital capabilities, and digital strategies (Jean & Kim, 2021; Tolstoy, Nordman, Hånell & Özbek, 2021). While digital resources are the indication of the extent of information technologies that turn digital resources into targeted

outcomes (Barney, Ketchen & Wright, 2021; Gregory, Wagner, Tumbas & Drechsler, 2019), digital strategies are composed of digital business functions to explore and exploit resources and capabilities for the achievement of superior performance (Elia, Giuffrida, Mariani & Bresciani, 2021; Gregory et al., 2019; Hanelt et al., 2021; Wang, 2020). This digital transformation is viewed as a means of cost-effectiveness by firms operating across borders. Relatedly, firms engage in “digital exporting” by operationalization of e-commerce or similar digital methods to expand their international operations (Pergelova et al., 2019). Despite the burgeoning interest devoted to digital export, there is still a knowledge gap in terms of the antecedents of digital export. Thus, relying on the resource-based view and shedding light on the complicated nature of digitalization in the context of international business, this study proposes a theoretical framework highlighting the role of digital capabilities and digital entrepreneurship on export performance.

1.1. Digital Capabilities & Digital Entrepreneurship & Export Performance

Drawing from the resource-based view, firm capabilities are the representation of unique and inimitable resources and business activities necessary for goal achievement (Barney, 1991, 2001; Wernerfelt, 1984). In other words, as a capacity reflection of repetitive value creation process, firm capabilities are the competencies and proficiencies required to operationalize any business function to achieve desired outcome (Helfat & Lieberman, 2002; Sabnis, Chatterjee, Grewal & Lilien, 2013; Winter, 2003). Accordingly, firm capabilities are viewed as organizational abilities that ensure firms explore and exploit resources to gain a competitive advantage, which can be informational, tangible, and intangible form. Digitalization is the indication of the extent of digital technology adoption that led to the ground-breaking metamorphosis of business nature (Brennen & Kreiss', 2016). Digitalization has interpenetrated into firm capabilities by transforming the business models in which new value co-creation, manufacturing and operational processes, customer interactions, advanced product and service functionalities take place (Nylén & Holmström, 2015; Porter & Heppelmann, 2014). In this vein, firms are exposed to develop digital capabilities in order to undertake the aforementioned business practices. By virtue of advanced digitalization capabilities, firms build greater new functionality, achieve efficiency and effectiveness that fosters the values of output (Porter & Heppelmann, 2014). In particular, firms utilize digital resources while building digital capabilities.

Additionally, the accelerating omnipresence of communication and information technology triggers the adoption of digital capabilities in order to gain and sustain superior firm performance in the era of digitalization. Digital capabilities are of importance for firms to reform their organizational strategy in order to meet digitalized market demands (Usai, Fiano, Petruzzelli, Paoloni, Briamonte & Orlando, 2021; Chen & Lin, 2021). As indicated by Laplume et al. (2016), application of digital technologies into business functions can induce firms to expand their market scope and reach out more customers overseas markets. In this regard, firms that build digital technologies can boost their digital export operations such as e-commerce. Moreover, digital technologies can foster traditional export performance as well (Elia et al., 2021; Wang, 2020). Especially, born-globals that utilize

the Internet can attenuate export barriers in their across-border operations and reach for more customers worldwide. Additionally, through internet firms can eliminate physical supply chain players so that they can reduce export costs (Luu, 2023; Wang, 2020), which in turn, can boost export performance. Concordantly, digital technology enables firms to reach vital information related to new markets by which firms can build digital capabilities and decrease the costs accompanied by traditional business functions. Importantly, digital capabilities can ensure firms cultivate the quality of products and services that can help firms outperform their rivals and achieve business excellence (Ciampi, Demi, Magrini, Marzi & Papa, 2021). As aforementioned, the transformative nature of digital technologies force firms to adapt to the circumstances of dynamic online environments which necessitate firms to engage in adoption of digital capabilities as a part of their strategic orientations that can incite in engagement of altering the way of doing business including e-commerce (Leefflang, Verhoef, Dahlström & Freundt, 2014; Prasad, Ramamurthy & Naidu, 2001).

In essence, small and medium sized firms can suffer from lacking adequate resources, internationalization is more sporadic and local ties are of importance for knowledge flow (Kalinic & Forza, 2012). In this vein, the Internet plays a crucial role in reduction of these kinds of liabilities as it mediates the customers and firms around the world (Gabrielsson & Gabrielsson, 2011). Relatedly, firms that benefit from the Internet as a supply chain process can achieve greater export performance (Wang, 2020). As Wang et al. (2020) state that firms' entrepreneurial orientation can explore and exploit more business opportunities that can drive firms to build and improve digital capabilities through which firms can expand their international operations. By the sake of digital capabilities, firms can reach not only information but also communication networks as the core source of strategic resources that facilitate firms to increase the number of potential markets across borders and export digitally through e-commerce channels. Especially, owning these technologies can unearth the opportunities in the marketplace and exploit them through digitalized entrepreneurial functions that primarily prioritize business co-operation with nonphysical presence. Consequently, firms undertake business practices overseas markets without huge physical upfront capital investments and infrastructure.

As the revamping and transformative dynamic nature of global landscape, digital capabilities ensure firms to lubricate entrepreneurship adoption by catalyzing new value creation, which led the emergence of digital entrepreneurship. In the similar sense, having digital platforms triggers greater exposure for firms' products and services (Aloulou, Alsadi, Ayadi & Alaskar, 2024) such as e-bay, amazon, Alibaba, and etc. As a result, this fundamental shift raised the necessity of further conceptual emergence of digital entrepreneurship (Zahra, Liu & Si, 2023). In this vein, digital entrepreneurship as a strategic orientation indicates the extent to which firms explore the opportunities through the application of digital tools with information technologies (Davidson & Vaast, 2010). This new formation of entrepreneurship has altered the concept of entrepreneurial performance (Kraus, Burtscher, Vallaster & Angerer, 2018) that reflects the level of implementation of firms' objectives. Through the realm of digital entrepreneurship, firms

has the potential to create breakthrough digital artifacts as disruptive market players by exploiting and exploring business opportunities in global arena (Dong, 2019). By doing so, firms can augment their performance (Aguilera, Federo, Pascual-Fuster & Crespi-Cladera, 2023; Lammers, Rashid, Kratzer & Voinov, 2022).

Given the barriers and failures in operationalization of digitalization, revealing the drivers of success is a paramount subject. Thus, this conceptual study elucidates the potential boosting power of digital capabilities on digital entrepreneurship, digital and traditional export performance. By doing so, this study aims to comprehensively investigate the aforementioned interrelations that are the means of success achievement. The integration of digitalization into firms' entrepreneurship strengthens the communication channel that connects international stakeholders and makes the knowledge accessible by virtue of digital mechanisms. Therefore, the perceived risk regarding international operations can be reduced, which in turn can amplify the volume and speed of internationalization including exporting. Concordantly, digital capabilities can be seen as a source of improvement in both digital entrepreneurship and export performance.

As can be understood digitalized capabilities can promote digital exporting and overall export performance as a way of internationalization (Dethine, Enjolras & Monticolo, 2020). Application of digitalization capabilities into business functions and strategies can attenuate the perceived risk embedded in global operations since it facilitates the accessibility and transparency of not only goods and services but also the other players in the supply chain, which can drive firms to expand their operations worldwide and cultivate both digital and traditional exporting. Digital technologies has altered the formation of understanding entrepreneurship as a strategic orientation, which led the emergence of digital entrepreneurship that has fundamentally different than traditional understanding of entrepreneurship in terms of processes (Guimarães, Reis & Charrua-Santos, 2023; Trischler & Li-Ying, 2023). All in all, digital entrepreneurship reflects the emergence of disruptive potential of new digital integration into business practices of value creation (Kraus, Palmer, Kailer, Kallinger & Spitzer, 2019).

This breakthrough transformation enables firms to generate new digital operations cost-effectively to explore and exploit opportunities in global landscape (Wegner, Silveira, Marconatto & Mitrega, 2024), which can mirror to the extent of export ratio and related export performance. Consequently, firms can improve their digital entrepreneur orientation that improves firm's overall export ratio including digital and traditional export performance.

Based on the aforementioned statements the proposals as follows.

- P1:** Digital Capabilities foster firms' digital entrepreneurial orientation.
- P2:** Digital Entrepreneurial Orientation boosts firms' digital and traditional exporting.
- P3:** Digital Capabilities have an impact on traditional and digital exporting.
- P4:** Digital Entrepreneurial Orientation mediates the relationship between digital capabilities and firm overall export performance (traditional and digital).

2. CONCLUSION AND FUTURE RECOMMENDATIONS

The emergence of digital economy forms new business models in which new advanced technologies are applied to value creation process such as the Internet, machine learning, and artificial intelligence. In this vein, firms are exposed to adapt to these technologies in order to undertake their business operations. International firms from all industry types are comprehending the significance of digital transformation on the sustainable firm performance. Therefore, business functions need to be modified into the digital environment. According to Gale and Aarons (2018), firms that embraced and integrated digital revolution into their strategies and structures can reduce their cost, boost innovation, and gain competitive advantage. In other words, firms that adapt to digitalization undertake breakthrough shifts in their supply-chain practices by their digital resources and capabilities. Therein, by the virtue of digital capabilities, firms can unleash the potential advancements of technological development which can be the ultimate source of digital entrepreneurship and superior performance in international markets. Relatedly, firms that build and develop digital firm capabilities are capable of exploiting and exploring digital infrastructures, challenge the barriers due to never-ending but ever-lasting rapid and breakthrough alterations, and cope with the requirements of external and internal environments (Xu, Zhong & Li, 2022; Xu, Li, Dong & Guo 2023).

In the context of international business, these digital transformations shaped the process and structure of international operations worldwide (Alcacer, Cantwell & Piscitello, 2016). The integration of digital capabilities into business models help firms build and develop agility and adaptation to the fundamental shifts, which in turn promotes the emergence of digital entrepreneurial nature that correspondingly accelerates the extent of scope and scale across borders. In essence, through the lens of industrial revolution, emergence of digital ecosystem boosts the technological improvement of export products (Liang & Tan, 2024). Building on these statements, digital capabilities are of importance for firms to develop strategic orientations based on the structural shifts and sustainable firm performance, particularly in international operations (Alfalla-Luque, Machuca & Marin-Garcia, 2018; Aslam, Blome, Roscoe & Azhar, 2018; Ivanov, 2022; Choi, Dolgui & Ivanov, 2022). As can be understood, digital capabilities enable firms to expand their operations overseas through digital entrepreneurship, which indicates the interwoven nature and role of digital capabilities on internationalization efforts. While international entrepreneurship has been associated with internationalization including exporting, digitalization has been also combined with digital entrepreneurship and digital exporting.

The ongoing transformation and ever-evolving nature of global landscape expose firms to build digital capabilities in order to survive in global dynamic shifts. The cutting-edge technological developments have the potential to reshape the operationalization of business activities. Especially, the ripple impact of digitalization altered not only the individual firms but also the value-chains in the entire industries of world markets. By virtue of technological developments, the value-creation processes have been overhauled

fundamentally with many new formations of digitalization by which firms are empowered to explore and cultivate the immense potential benefits of technological advancements. The mounting interest toward digital transformation gave rise to the emergence of digital entrepreneurship and the strategy with a highly innovative nature to be able to maneuver flexibly in the global arena. All these substantial alterations not only revolutionized the business functions but also the capabilities needed to operationalize them effectively and achieve competitive advantage.

Despite the breakthrough technological developments, the incompatibility between developed and emerging markets in terms of infrastructure and different regulations still exists, which hampers the availability of access to digital technologies of firms from emerging markets. Therefore, the extent of exploration and exploitation of digital technologies changes not only based on the industry but also the locational origin of the firms. In terms of industries, the extent of digitalization integration is greater in high-tech industries compared to low-tech industries. In addition, service-oriented firms are exposed to engage in digital technologies more than manufacturing firms. Based on the aforementioned statements, adoption of digital technologies varies among firms that reflects the differentiation of intensity of digital capability development, which in turn, accelerates firm export performance. In the literature, it is widely accepted that achievement of superior performance heavily depends on the extent of development and operationalization of digital technologies and capabilities in the reign of technological world. The level of grasping technological advancements reflects the ability of firms to explore and exploit opportunities through their digital technologies in order to provide and benefit digital solutions. In this vein, future studies can investigate the role of industry type, cultural factors, and country economic development level in building digital capabilities by addressing the role of digital entrepreneurship in digital and traditional export performance that can provide insightful approaches in terms of theoretical and practical implications. Besides, by doing so, the operationalization of digitalization into firm capabilities and export performance can be indicated which can also guide exporting firms to maneuver their strategic direction whilst operating across markets.

Research and Publication Ethics Statement

All processes of the article have been conducted in compliance with the research and publication ethics principles of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences.

Authors' Contribution Statement

The entire article was written solely by the author.

Conflict of Interest Statement

The author has no conflict of interest with any person or institution.

REFERENCES

- Aguilera, R. V., Federo, R., Pascual-Fuster, B., & Crespi-Cladera, R. (2023). The Corporate Governance of Business Groups: What We Know and What Lies Ahead. *Annals of Corporate Governance*, 7(3), 152-251.
- Alcácer, J., Cantwell, J., & Piscitello, L. (2016). Internationalization in the information age: A new era for places, firms, and international business networks?. *Journal of international business studies*, 47, 499-512.
- Alfala-Luque, R., Machuca, J. A., & Marin-Garcia, J. A. (2018). Triple-A and competitive advantage in supply chains: Empirical research in developed countries. *International Journal of Production Economics*, 203, 48-61.
- Aloulou, W. J., Alsadi, A. K., Ayadi, F. M., & Alaskar, T. H. (2024). Exploring the Effects of Entrepreneurial and Digital Orientations on the Competitive Advantage of Saudi Firms: Is Strategic Agility the Missing Link?. *Administrative Sciences*, 14(11), 306.
- Aslam, H., Blome, C., Roscoe, S., & Azhar, T. M. (2018). Dynamic supply chain capabilities: How market sensing, supply chain agility and adaptability affect supply chain ambidexterity. *International Journal of Operations & Production Management*, 38(12), 2266-2285.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of management*, 17(1), 99-120.
- Barney, J. B. (2001). Resource-based theories of competitive advantage: A ten-year retrospective on the resource-based view. *Journal of management*, 27(6), 643-650.
- Barney, J. B., Ketchen Jr, D. J., & Wright, M. (2021). Resource-based theory and the value creation framework. *Journal of Management*, 47(7), 1936-1955.
- Baykov, F. Y., & Ershov, V. S. (2023, October). International Trade Digital Transformation Impact on the Global Digital Platforms Expansion. In 2023 International Conference on Engineering Management of Communication and Technology (EMCTECH) (pp. 1-5). IEEE.
- Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. *The international encyclopedia of communication theory and philosophy*, 1-11.
- Brouthers, K. D., Chen, L., Li, S., & Shaheer, N. (2022). Charting new courses to enter foreign markets: Conceptualization, theoretical framework, and research directions on non-traditional entry modes. *Journal of International Business Studies*, 53(9), 2088.
- Calderon-Monge, E., & Ribeiro-Soriano, D. (2024). The role of digitalization in business and management: a systematic literature review. *Review of managerial science*, 18(2), 449-491.
- Chen, Y., & Lin, Z. (2021). Business intelligence capabilities and firm performance: A study in China. *International Journal of Information Management*, 57, 102232.
- Choi, T. M., Dolgui, A., Ivanov, D., & Pesch, E. (2022). OR and analytics for digital, resilient, and sustainable manufacturing 4.0. *Annals of Operations Research*, 310(1), 1-6.
- Ciampi, F., Demi, S., Magrini, A., Marzi, G., & Papa, A. (2021). Exploring the impact of big data analytics capabilities on business model innovation: The mediating role of entrepreneurial orientation. *Journal of Business Research*, 123, 1-13.
- Davenport, T. H., & Redman, T. C. (2020). Your organization needs a proprietary data strategy. *Harvard Business Review*, 2-6.
- Davidson, E., & Vaast, E. (2010). Digital entrepreneurship and its sociomaterial enactment. In 2010 43rd Hawaii International Conference on System Sciences (pp. 1-10). IEEE.
- Dethine, B., Enjolras, M., & Monticolo, D. (2020). Digitalization and SMEs' Export Management: Impacts on Resources and Capabilities. *Technology Innovation Management Review*, 10(4).
- Dong, J. Q. (2019). Moving a mountain with a teaspoon: Toward a theory of digital entrepreneurship in the regulatory environment. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, 923-930.
- Elia, S., Giuffrida, M., Mariani, M. M., & Bresciani, S. (2021). Resources and digital export: An RBV perspective on the role of digital technologies and capabilities in cross-border e-commerce. *Journal of Business Research*, 132, 158-169.
- Firk, S., Hanelt, A., Oehmichen, J., & Wolff, M. (2021). Chief digital officers: An analysis of the presence of a centralized digital transformation role. *Journal of Management Studies*, 58(7), 1800-1831.

- Gabrielsson, M., & Gabrielsson, P. (2011). Internet-based sales channel strategies of born global firms. *International business review*, 20(1), 88-99.
- Ghobadian, A., Talavera, I., Bhattacharya, A., Kumar, V., Garza-Reyes, J. A., & O'regan, N. (2020). Examining legitimatisation of additive manufacturing in the interplay between innovation, lean manufacturing and sustainability. *International Journal of Production Economics*, 219, 457-468.
- Gregory, R., Wagner, H. T., Tumbas, S., & Drechsler, K. (2019). At the crossroads between digital innovation and digital transformation.
- Guimarães, A., Reis, P., & Charrua-Santos, F. (2023, December). Industry 4.0-Assessment of Digital Readiness of Manufacturing Companies in Portugal. In 2023 IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (IEEM) (pp. 0557-0561). IEEE.
- Hanelt, A., Bohnsack, R., Marz, D., & Antunes Marante, C. (2021). A systematic review of the literature on digital transformation: Insights and implications for strategy and organizational change. *Journal of management studies*, 58(5), 1159-1197.
- Helfat, C. E., & Lieberman, M. B. (2002). The birth of capabilities: market entry and the importance of pre-history. *Industrial and corporate change*, 11(4), 725-760.
- Hervé, A., Schmitt, C., & Baldegger, R. (2021a). Digitalization, entrepreneurial orientation & internationalization of micro-, small-, and medium-sized enterprises. *Technology Innovation Management Review*.
- Hervé, A., Schmitt, C., & Baldegger, R. (2021b). Internationalization and digitalization: Applying digital technologies to the internationalization process of small and medium-sized enterprises. *Technology Innovation Management Review*.
- Hervé, A., Schmitt, C., & Baldegger, R. (2022). Digitalization and internationalization of micro-, small, and medium-sized enterprises: An overall conceptual process. *Journal of the International Council for Small Business*, 3(4), 329-336.
- Ivanov, D. (2022). Viable supply chain model: integrating agility, resilience and sustainability perspectives—lessons from and thinking beyond the COVID-19 pandemic. *Annals of operations research*, 319(1), 1411-1431.
- Jean, R. J. B., & Kim, D. (2021). Signalling strategies of exporters on Internet business-to-business platforms. *Journal of Management Studies*, 58(7), 1869-1898.
- Kalinic, I., & Forza, C. (2012). Rapid internationalization of traditional SMEs: Between gradualist models and born globals. *International Business Review*, 21(4), 694-707.
- Katsikeas, C., Leonidou, L., & Zeriti, A. (2020). Revisiting international marketing strategy in a digital era: Opportunities, challenges, and research directions. *International Marketing Review*, 37(3), 405-424.
- Kraus, S., Burtscher, J., Vallaster, C., & Angerer, M. (2018). Sustainable entrepreneurship orientation: Reflection on status-quo research on factors facilitating responsible managerial practices*. In *Sustainable Entrepreneurship* (pp. 75-98). Routledge.
- Kraus, S., Palmer, C., Kailer, N., Kallinger, F. L., & Spitzer, J. (2019). Digital entrepreneurship: A research agenda on new business models for the twenty-first century. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 25(2), 353-375.
- Lammers, T., Rashid, L., Kratzer, J., & Voinov, A. (2022). An analysis of the sustainability goals of digital technology start-ups in Berlin. *Technological Forecasting and Social Change*, 185, 122096.
- Leeftang, P. S., Verhoef, P. C., Dahlström, P., & Freundt, T. (2014). Challenges and solutions for marketing in a digital era. *European management journal*, 32(1), 1-12.
- Liang, S., & Tan, Q. (2024). Can the digital economy accelerates China's export technology upgrading? Based on the perspective of export technology complexity. *Technological Forecasting and Social Change*, 199, 123052.
- Lindskov, A., Sund, K. J., Dreyer, J. K., & Yu, J. (2021). The Global Dynamics of Technology-Intensive Sectors: Are we Seeing Hypercompetition?. In *Academy of Management Proceedings* (Vol. 2021, No. 1, p. 13481). Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.
- Luu, T. D. (2023). Digital transformation and export performance: a process mechanism of firm digital capabilities. *Business Process Management Journal*, 29(5), 1436-1465.

- Matarazzo, M., Penco, L., & Profumo, G. (2020a). How is digital transformation changing business models and internationalisation in Made in Italy SMEs?. *Sinergie Italian Journal of Management*, 38(3), 89-107.
- Meyer, K. E., Li, J., & Brouthers, K. D. (2023). International business in the digital age: Global strategies in a world of national institutions. *Journal of International Business Studies*, 54(4), 577.
- Nylén, D., & Holmström, J. (2015). Digital innovation strategy: A framework for diagnosing and improving digital product and service innovation. *Business horizons*, 58(1), 57-67.
- Pergelova, A., Manolova, T., Simeonova-Ganeva, R., & Yordanova, D. (2019). Democratizing entrepreneurship? Digital technologies and the internationalization of female-led SMEs. *Journal of Small Business Management*, 57(1), 14-39.
- Porter, M. E., & Heppelmann, J. E. (2014). How smart, connected products are transforming competition. *Harvard business review*, 92(11), 64-88.
- Prasad, V. K., Ramamurthy, K., & Naidu, G. M. (2001). The influence of Internet-marketing integration on marketing competencies and export performance. *Journal of international marketing*, 9(4), 82-110.
- Ritter, T., & Pedersen, C. L. (2020). Digitization capability and the digitalization of business models in business-to-business firms: Past, present, and future. *Industrial marketing management*, 86, 180-190.
- Sabnis, G., Chatterjee, S. C., Grewal, R., & Lilien, G. L. (2013). The sales lead black hole: On sales reps' follow-up of marketing leads. *Journal of marketing*, 77(1), 52-67.
- Schu, M., Morschett, D., & Swoboda, B. (2016). Internationalization speed of online retailers: A resource-based perspective on the influence factors. *Management International Review*, 56, 733-757.
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Crown Currency.
- Tolstoy, D., Nordman, E. R., Hånell, S. M., & Özbek, N. (2021). The development of international e-commerce in retail SMEs: An effectuation perspective. *Journal of World Business*, 56(3), 101165.
- Trischler, M. F. G., & Li-Ying, J. (2023). Digital business model innovation: toward construct clarity and future research directions. *Review of Managerial Science*, 17(1), 3-32.
- Usai, A., Fiano, F., Petruzzelli, A. M., Paoloni, P., Briamonte, M. F., & Orlando, B. (2021). Unveiling the impact of the adoption of digital technologies on firms' innovation performance. *Journal of Business Research*, 133, 327-336.
- Wang, F. (2020). Digital marketing capabilities in international firms: a relational perspective. *International Marketing Review*, 37(3), 559-577.
- Wang, C., Hu, X., & Zeng, X. (2020). How Entrepreneurial Orientation Affects New Ventures Performance in the Era of Big Data. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1574, No. 1, p. 012150). IOP Publishing.
- Wegner, D., da Silveira, A. B., Marconatto, D., & Mitrega, M. (2024). A systematic review of collaborative digital platforms: structuring the domain and research agenda. *Review of Managerial Science*, 18(9), 2663-2695.
- Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic management journal*, 5(2), 171-180.
- Winter, S. G. (2003). Understanding dynamic capabilities. *Strategic management journal*, 24(10), 991-995.
- Verhoef, P. C., Broekhuizen, T., Bart, Y., Bhattacharya, A., Dong, J. Q., Fabian, N., & Haenlein, M. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of business research*, 122, 889-901.
- Verhoef, P. C., Reinartz, W. J., & Krafft, M. (2010). Customer engagement as a new perspective in customer management. *Journal of service research*, 13(3), 247-252.
- Zahra, S. A., Liu, W., & Si, S. (2023). How digital technology promotes entrepreneurship in ecosystems. *Technovation*, 119, 102457.
- Xu, Q., Li, X., Dong, Y., & Guo, F. (2023). Digitization and green innovation: how does digitization affect enterprises' green technology innovation?. *Journal of Environmental Planning and Management*, 1-30.
- Xu, Q., Zhong, M., & Li, X. (2022). How does digitalization affect energy? International evidence. *Energy Economics*, 107, 105879.